Digitized by Google

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Google

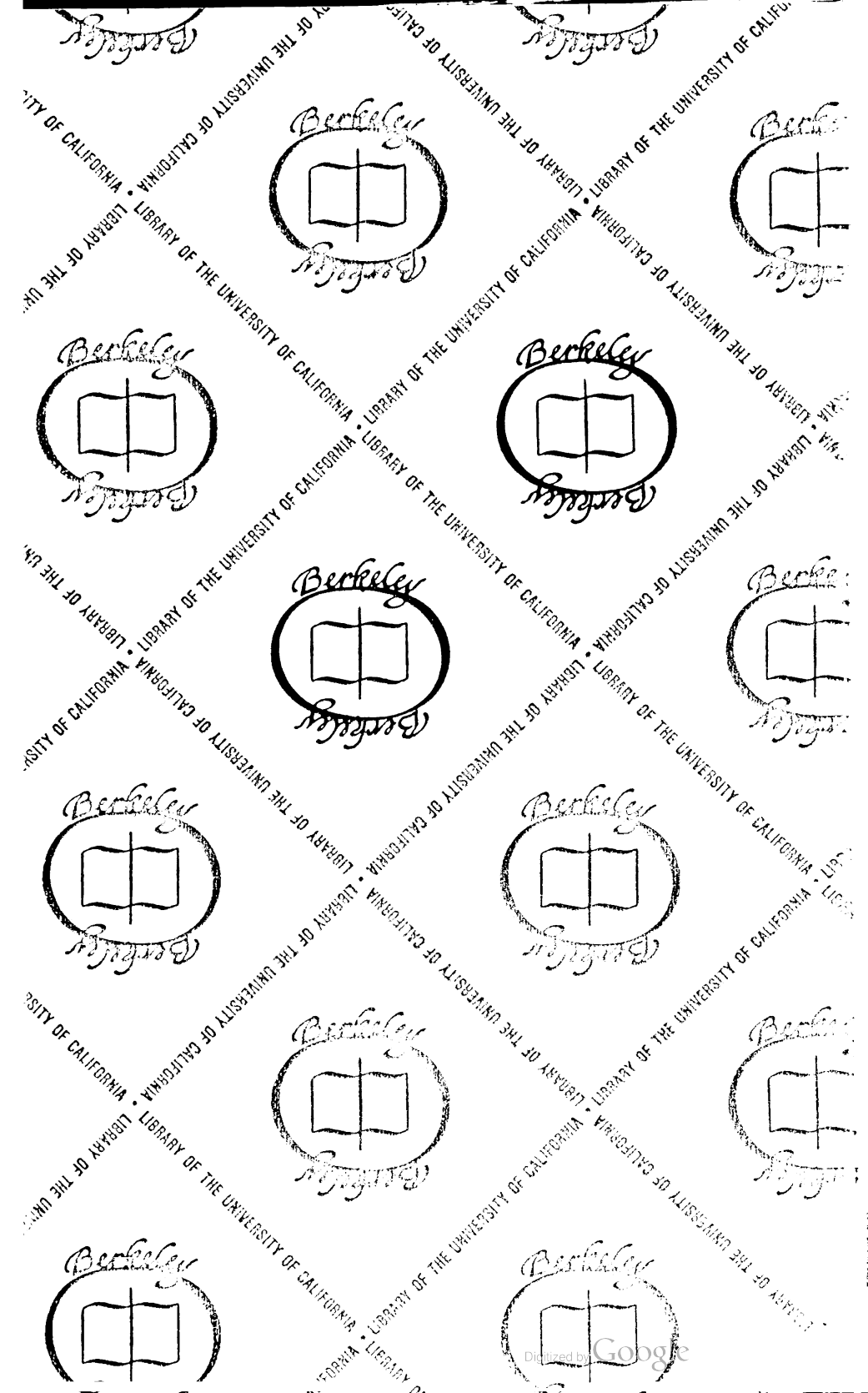
Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

26:1-4

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

LIBRARY
JUN 24 1983
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

1
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Struk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVI 1983 Broj 1

Zajedničko saopštenje CK SKJ i Predsedništva SFRJ povodom smrti Vladimira Bakarića 3

Miladin Korać

Marksistička ekonomska misao Vladimira Bakarića 6

Teorijske rasprave

Lazar Đurovski

Koncepcija samoupravne komune u misli Edvarda Kardelja 10

Zdravko Mlinar

Krizne pojave i mobilizacija razvojnih potencijala 27

Rosa Andžić

Prognoza i projektovanje svetske ekonomike 52

Dušan Ičević

Samoopredjeljenje i samoupravljanje 77

Đuro Gatarić

Potrebe proširivanja samoupravnih prava radnika u državnoj upravi 98

Živko Marković

Dileme o ulozi nauke u samoupravljanju 116

Komentari

Radovan Radonjić

Stvarnost mora stremiti misli 129

Osvrti

Dragan Miljanić

Osobenosti političkog sistema NR Kine u najnovijem ustavu 137

Prikazi 159

Reč Uređivačkog odbora 175

Digitized by Google

Содержание

Совместное сообщение ЦК СКЮ и Президиума СФРЮ по поводу смерти Владимира Бакарича 3

Миладин Корач

Марксистская экономическая мысль Владимира Бакарича 6

Теоретические статьи

Лазарь Джуровский

Концепция самоуправляемой коммуны в мысли Эдварда Карделя 10

Здравко Млинар

Кризисные явления и мобилизация потенциалов развития 27

Роса Анджич

Прогноз и проектирование мировой экономики 52

Душан Ичевич

Самоопределение и самоуправление 77

Джуро Гатарич

Потребность в расширении самоуправляемых прав трудящихся в государственной администрации 98

Живко Маркович

Дилеммы относительно роли науки в самоуправлении 116

Комментарии

Радован Радонич

Действительность должна стремиться к мысли 129

Обзоры

Драган Милянич

Особенности политической системы НР Китая в новейшей Конституции 137

Рецензии 159

Речь Редакционного Комитета 175

Contents

Joint Statement Issued by the Central Committee of the LCY and the Presidency of Yugoslavia on the death of Vladimir Bakarić 3

Miladin Korać

The Marxian Economy Thought of Vladimir Bakarić 6

Theoretical Disquisitions

Lazar Đurovski

Concepts of the Self-managed Commune in the Thought of Edvard Kardelj 10

Zdravko Mlinar

Crucial Signs and Mobilization of Development Potential 27

Rosa Andžić

Forecasts and Projecting of the World's Economy 52

Dušan Ičević

Self-determination and Self-management 77

Đuro Gatarić

The Needs to Expand the Self-management Rights of the Workers in the State Administration 98

Živko Marković

Dilemmas Concerning the Role of Science in Self-management 116

Commentaries

Radovan Radonjić

Reality Must Aspire to Thought 129

Surveys

Dragan Miljanić

Characteristics of the Political System of the People's Republic of China in the Latest Constitution 137

Reviews 159

A Word from the Editorial Board 175

Digitized by Google

Zajedničko saopštenje CK SKJ i Predsedništva SFRJ povodom smrti Vladimira Bakarića

Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije i Predsedništvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije saopštavaju radničkoj klasi, svim radnim ljudima i građanima, narodima i narodnostima naše zemlje tužnu vest: noćas, 16. januara 1983. godine, nakon duge i teške bolesti, umro je drug Vladimir Bakarić, potpredsednik Predsedništva SFRJ i član Predsedništva CK SKJ, narodni heroj, junak socijalističkog rada, neumorni revolucionar, državnik, istaknuti marksistički teoretičar i stvaralac, jedan od najbližih saradnika druga Tita. Izgubili smo velikog borca i rukovodioca naše revolucije. Smrt druga Bakarića je nenadoknadiv gubitak za našu Partiju i našu socijalističku zajednicu.

Drug Bakarić spada u red onih revolucionara i velikih pregalaca jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta koji su idejno i politički pripremali i organizovali Partiju i radničku klasu za ostvarivanje njihove istorijske misije u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji.

Više od pet decenija davao je veliki doprinos borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje naših naroda i narodnosti, za slobodu i svestrani napredak Socijalističke Republike Hrvatske i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, za nezavisnost i revo-

Digitized by Google

lucionarni preobražaj naše zajednice, za mir i društveni napredak u svetu. Od rane mladosti sav svoj talenat, sve svoje misaone i stvaralačke sposobnosti posvetio je borbi za ostvarenje ciljeva naše revolucije.

Vladimir Bakarić je rođen 8. marta 1912. godine u Velikoj Gorici kod Zagreba. Aktivni je učesnik revolucionarnog radničkog pokreta od 1932, a član KPJ od 1933. godine. U narodnooslobodilačkom ratu ispoljio se kao istaknuti organizator, politički i vojni rukovodilac. Bio je komesar Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske, jedan od osnivača ZAVNOH-a i član njegovih najviših organa, većnik Prvog i Drugog zasedanja AVNOJ-a i član Predsedništva ovog najvišeg organa revolucionarne vlasti. Posle pobede revolucije, u slobodnoj zemlji od 1945. godine obavljao je najodgovornije državne i partijske funkcije u SR Hrvatskoj i u SFRJ. Nalazio se na dužnosti predsednika vlade SR Hrvatske, predsednika Sabora SR Hrvatske. Bio je predsednik CK SK Hrvatske. Na svim posleratnim kongresima SKJ biran je za člana Centralnog komiteta, bio je član Izvršnog komiteta CK SKJ, član Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, a od Desetog i Jedanaestog kongresa je član Predsedništva CK SKJ. Za člana Predsedništva SFRJ biran je 1974. i 1979. godine. Bio je potpredsednik Predsedništva SFRJ 1975 — 1976. godine, a potom ponovo od 1982. do kraja života.

Dao je izuzetan doprinos izgradnji i razvoju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Veliki deo svoje aktivnosti posvećivao je teorijskom radu i učvršćivanju i produbljivanju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Bio je beskompromisan u borbi protiv svih napada na socijalizam i samoupravljanje. Ukazivao je na opasnosti od dogmatskih, birokratsko-centralističkih, nacionalističkih i pseudoliberalističkih tendencija. Ukazivao je na uzroke, teškoće i protivrečnosti u našem razvoju i stvaralački doprinosio njihovom prevazilaženju.

Bio je dosledan borac za produbljivanje i dalje učvršćivanje ravnopravnosti, bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, posebno hrvatskog i srpskog naroda u Hrvatskoj, za socijalističko i samoupravno uređivanje međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji.

Savezu komunista, na čijem je idejno-političkom, organizacionom i kadrovskom osposobljavanju i jačanju neposredno i praktično radio, uvek je prilazio kao avangardi radničkog pokreta, kao vodećoj idejno-političkoj snazi u našem samoupravnom društvu.

Kao radnički borac i državnik, Vlado Bakarić je na međunarodne odnose gledao kroz demokratska opredeljenja naše Partije. Veliki deo energije posvećivao je borbi za ravnopravne, demokratske međunarodne ekonomske i političke odnose, za solidarnost sa revolucionarnom i oslobodilačkom borbom u svetu, za mir i društveni napredak.

Teorijska misao druga Bakarića zasnovana je na dubokom poznavanju i daljoj razradi marksizma u savremenim uslovima borbe za socijalizam. Veoma je široko područje njegovog naučnog

Digitized by Google

interesa. U svom naučnom radu polazio je od radničke klase kao osnovnog subjekta društvenog i političkog razvoja danas.

Druga Vladimira Bakarića su krasile i najlepše ljudske vrline. Kao čovek, komunista i revolucionar bio je cenjen i omiljen od svih drugova i saboraca, uvek vrlo rado viđen i dočekan u svakoj sredini.

Smrću druga Vladimira Bakarića čitava Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija i, posebno, Socijalistička Republika Hrvatska — izgubili su jednog od svojih najvećih sinova.

Svi smo tužni zbog tog velikog gubitka, ali i ponosni smo što je u našem socijalističkom samoupravnom razvoju, u našoj borbi za socijalizam i ljudsku sreću izrastao takav borac i stvaralac čija će dela služiti kao primer i podstrek današnjoj i budućim generacijama u njihovim pregnućima za brži i svestraniji razvoj naše slobodne, socijalističke zajednice.

Neka je večna slava i hvala drugu Vladimiru Bakariću.

Digitized by Google

Miladin Korać

Marksistička ekonomska misao Vladimira Bakarića

Povodom smrti Vladimira Bakarića (16. 1. 1983) govoreno je o njegovim zaslugama za jugoslovensku revoluciju i o ličnom doprinosu marksističkom proučavanju promena savremenog sveta. Izgubili smo jednog iz plejade jugoslovenskih revolucionara i marksističkih stvaralaca, Titovih najbližih saradnika, koji su dali veliki prilog tome da Savez komunista Jugoslavije u svojim programskim opredeljenjima i konkretnim akcijama stalno obezbeđuje neophodno jedinstvo revolucionarne teorije i prakse, da bude i kolektivni intelektualac jugoslovenske revolucije i da deluje kao avangarda u borbi za oslobođenje zemlje i socijalistički samoupravni preobražaj jugoslovenskog društva. Posebno je, pri tom, bilo reči o njegovom doprinosu proučavanju puteva socijalističkog samoupravnog preobražaja jugoslovenskog ekonomskog i političkog sistema, odnosno razvoja socijalističkog samoupravljanja kao procesa udruživanja rada u svim oblastima društvenog života, zatim analizi društvenih klasa, nacija, države i partije u socijalizmu, kao i promena u međunarodnom radničkom pokretu i u savremenom svetu.[1] Postoji, međutim, potreba da se svi ti doprinosi Vladimira Bakarića detaljnije prouče i koriste u daljoj borbi za socijalizam u nas i u svetu.

[1] Vidi: »Naše teme«, br. 4/1982, brošuru *Vladimir Bakarić 1912—1983*, Aktualna politička biblioteka »Vjesnika«, januar 1983, vanredno izdanje »Komunista«, 18. januara 1983. i gotovo sve jugoslovenske dnevne i nedeljne listove od 17. do 23. januara 1983.

Digitized by Google

Ovom prilikom biće reči samo o jednom području koje je dugo bilo predmet njegovog interesovanja i područje delovanja — o marksističkoj političkoj ekonomiji.

Vladimir Bakarić je bio izvanredan marksistički mislilac, dosledan antidogmat i polemičar od kojega se moglo mnogo naučiti. Bio je vrstan poznavalac Marksovog ekonomskog učenja i metoda njegove analize. Često se, prema sopstvenom kazivanju, vraćao izvornim delima marksizma, a posebno Marksovom *Kapitalu.* Ali je mnogo čitao i bio dobro obavešten i o svim drugim stremljenjima u oblasti ekonomske teorije. On se, međutim, za probleme političke ekonomije interesovao ne samo zbog teorije same, nego i zbog revolucije, to jest radi revolucionarnog menjanja postojeće društvene prakse u cilju ostvarivanja dominacije interesâ radničke klase i kretanja društva ka komunizmu.

Podsetiću samo na neke probleme političke ekonomije za koje je Bakarić ispoljavao naročito interesovanje. On je, naime, prvi u nas, krajem 50-tih godina, postavio pitanje: u kom obliku deluje zakon vrednosti u našim uslovima? Tada je napisao: »Mi smo davno priznali da u našoj ekonomiji vlada zakon vrijednosti, ali nikada nismo objasnili u kojem obliku vlada taj zakon.« U mnogim svojim radovima i prilikom javnih istupanja vraćao se tom pitanju i lično izneo mnogo značajnih argumenata koji osporavaju valjanost teze da zakon vrednosti u samoupravnoj robnoj proizvodnji deluje u obliku vrednosne cene ili cene proizvodnje, to jest ukazivao je na neophodnost da se zbog promene zatečenih odnosa, odnosno zbog nastajanja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje mora menjati i oblik delovanja zakona vrednosti u našim uslovima. Odgovor na pitanje: u kom obliku deluje zakon vrednosti u socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji ima velik ne samo teorijski, nego i praktičan značaj za svesno delovanje na tokove društvene reprodukcije, odnosno za planiranje, jer oblik delovanja zakona vrednosti determiniše objektivne ekonomske kriterije za procenu relativnih odnosa robnih cena i ekonomskog položaja privrednih grana i grupacija u primarnoj raspodeli nacionalnog dohotka koja se ostvaruje posredstvom robne razmene.

U raspravama sa pristalicama centralističkog sistema planiranja Bakarić je isticao značaj delovanja zakona vrednosti i tržišta u našim uslovima. Naglašavao je da vladanje proizvodnjom od strane neposrednih proizvođača »nije moguće bez manje ili veće slobode tržišta«. Ali je, pri tom, podsećao da je u određenom periodu u nas vladao i fetišizam tržišta i da su isticani zahtevi za takozvanim modernim i razvijenim tržištem, to jest za uvođenjem tržišta radne snage i tržišta kapitala, što, po njegovoj oceni, nije na liniji onoga što je zapisano u Programu SKJ — kao zadatak ove etape, jer su to zahtevi onih snaga koje teže ka tome da se odnosi u našem društvu menjaju u korist kapitala. Te njegove ocene je Savez komunista Jugoslavije prihvatio i one su ušle u Platformu za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ.

Digitized by Google

Argumentovanu kritiku svih tih snaga koje se suprotstavljaju samoupravnom preobražaju jugoslovenskog ekonomskog sistema V. Bakarić je dao u brojnim radovima polemičkog karaktera. U predgovoru jednom zborniku svojih radova skrenuo je pažnju čitaocu da treba da ima u vidu promenu subjektivnih snaga kojima on upućuje kritiku, to jest da u jednim radovima kritikuje etatističko-birokratske, a u drugima tehnomenadžerske snage. Bakarić je tom prilikom napisao i sledeće:

»Uz ove bih formalne napomene želio upozoriti čitaoca na još jednu okolnost. Ona, možda, nije dovoljno vidljiva ni iz ovako prezentiranog materijala. Radi se, naime, o tome da je svaki tekst vezan za konkretne okolnosti svoga doba, a ne samo za shvaćanja nekih zakonitosti (ili akcija) našeg općeg razvitka. Tako je, primjerice, govor na Skupštini Društva ekonomista iz 1963. godine zapravo diskusija o tadašnjem centralističkom planiranju, koje je bilo u fazi svog raspadanja, a pružalo je otpor našim novijim tendencijama, koje su mu izgledale manje pouzdane i manje cjelovite. Prvi, pak, prilog razgovoru o Platformi za dokumente Desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije je diskusija upravo o onim društvenim snagama koje su se razvile iz odnosa nakon iščezavanja s pozornice onih društvenih odnosa o kojima je bila riječ baš spomenutom prilikom u Društvu ekonomista. To je diskusija s tehnomenadžerskim snagama. Razumije se da u oba ova teksta ima potpuno istih elemenata, ali i takvih koji to nisu. Neki bi se od tih posljednjih mogli smatrati međusobno suprotnima kad bi se izgubila iz vida činjenica da se izmijenila druga strana u diskusiji.

Osnovni je motiv u prvoj diskusiji bio da i planiranje treba predati proizvođaču, odnosno radnom čovjeku. Diskusija je stoga tekla oko toga da tu postoje neke osnovne objektivne zakonitosti kojih se valja držati, a da je problem u tome ko će ih i kako »otčitavati«. Taj subjektivni faktor utječe i na izbore »varijanti« i slično. Jasno je bilo da se ne može prijeći na ovakav drugačiji sistem bez procesa deetatizacije i bez velikog stupnja (državne) decentralizacije. Trebalo je pokušati prikazati kako se izvjesna zakonitost društvenog i privrednog razvitka i sama probija, kao i pokazati gdje ničU deformacije, među kojima su najvažnije one koje izlaze kao *zakonitosti* »sistema«, posebno sistema koji je već »dao svoje« i više ne stimulira brži razvitak.

Razlika se u gledanju (uglavnom) i sastojala u tome što su jedni smatrali da sistem ne funkcionira dobro zato što ga narušavaju zbog pomanjkanja discipline različiti društveni faktori, a drugi su držali da sam sistem baš rađa te neprilike i podstiče te iste društvene faktore da traže drugačije izlaze.

Silaskom s pozornice starog sistema centraliziranog državnog planiranja došli smo ubrzo do toga da su društvenom reprodukcijom upravljali elementi koji su naslijedili centralizirane državne organe i da se proces prelaženja tog upravljanja neposrednije u ruke radnih ljudi gotovo zaustavio. Jačao je utjecaj banaka, fondova, uprava poduzeća i slično. To je dovodilo do daljnjeg iz-

Digitized by Google

vlašćivanja radnih ljudi i do novih društvenih poremećaja. Naročito je smanjivalo izglede za ublažavanje ili ukidanje efekata inflacije i nelikvidnosti. Potreba se za državnom intervencijom obnavljala. I to u dva pravca. Prvi, negativan, odraz je potrebe za »poslovnim odborom« tih elemenata, to jest za državom u njihovoj službi, takvom državom koja bi se starala da među njima održava »red«, koči tendencije koje uzrokuju inflaciju i druge krizne momente. Drugi je pravac obratan. Trebalo je državu angažirati da štiti razvoj samoupravljanja. Posljednjih su nekoliko godina i na tom području objavljeni neki moji tekstovi na liniji diskusije (i polemike) s tim novim snagama, s pokušajima traženja praktičnog puta u daljem razvoju samoupravljanja.

Zbog tih promjena na strani onoga kojemu je upućena kritika može ponegdje izgledati da postoje kontradikcije u shvaćanjima. Molim zato čitaoca da o tome vodi računa.«[2]

Iako je ovaj tekst Vladimir Bakarić napisao pre devet godina, kao upozorenje čitaocima njegovih radova, bilo ga je vredno ovde citirati u celini zbog njegove sadržinske aktuelnosti, a i stoga što te iste snage, tehnomenadžerska, s jedne, i etatističko-birokratske, s druge strane, postoje i na našoj savremenoj sceni, pa se protiv njih moramo i dalje boriti — istom doslednošću kako je to činio i Bakarić, ako zaista želimo da u praksi ostvarimo samoupravni preobražaj našeg društva.

Osim toga, Vladimir Bakarić je značajnu pažnju posvećivao teorijskim i praktičnim problemima dohotka, njegovog sticanja i raspodele u samoupravnom socijalizmu. Po onome što je na tom planu dao on se opravdano mora smatrati jednim od najznačajnijih teoretičara dohotka i inicijatora stvaranja sistema dohotka u jugoslovenskoj praksi. On je prvi u nas uočio da je u jedinstvenom dohotku koji radni kolektivi stiču kao proizvođači roba sadržana mogućnost ukidanja viška vrednosti, prevazilaženja podele radnog dana na dva dela, to jest mogućnost pretvaranja viška radnog dana u potrebni radni dan, o čemu je i Marks pisao.

Mnogi Bakarićevi radovi i javna istupanja posvećeni su problemima društvene reprodukcije i samoupravne integracije jugoslovenskog društva, posebno oni koji su pisani u periodu pripremanja Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije i Desetog kongresa SKJ. U jednom od tih radova napisana je i ona rečenica koja je u nas već postala klasična, a koja kaže da onaj ko vlada proširenom reprodukcijom vlada i društvom.

Razmatranja ovih i drugih politekonomskih problema kojima se bavio Vladimir Bakarić bila su u funkciji samoupravne transformacije jugoslovenskog društva. Zbog stvarnih kreativnih doprinosa koje je na tom planu dao, njega ćemo ne samo mi, njegovi savremenici, nego i istorija ceniti kao jednog od najznačajnijih teoretičara, odnosno idejnih kreatora samoupravnog socijalizma, a ne isključivo kao vojnika jugoslovenske revolucije.

---

[2] Vladimir Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, »Informator«, Zagreb, 1974, str. VI i VII.

Digitized by Google

Lazar Đurovski

Koncepcija samoupravne komune u misli Edvarda Kardelja

Ideja o komuni, kao neposrednom izrazu i oličenju humane i demokratske suštine naše socijalističke revolucije i demokratske prirode našeg socijalističkog samoupravnog društva, gotovo od samog početka se javila u revolucionarnoj praksi socijalističke izgradnje u našoj zemlji, a zatim je razrađivana i u teorijskoj i političkoj misli. Edvard Kardelj je, nesumnjivo, bio i ostao glavni strateg i neumorni borac za utemeljivanje i ostvarivanje idejnog koncepta samoupravne komune u Jugoslaviji. Njegovi sabrani radovi o komuni to nedvosmisleno potvrđuju.[1]

Kardeljevo stvaralaštvo došlo je do punog izražaja upravo u razradi ideje o komuni i komunalnom sistemu. On se i u ovoj oblasti predstavio kao revolucionarni mislilac, marksistički teoretičar i naučnik.

U utemeljivanju koncepta samoupravne komune, kao, uostalom, i u celokupnom svom revolucionarnom stvaralaštvu, Edvard Kardelj je crpao svoja saznanja i gradio svoje teorijske misli neposredno na izvorištima socijalističke prakse.[2] To se jasno uo-

[1] O tome se mogu videti šire ocene date prilikom radnog promovisanja knjige Edvarda Kardelja o komuni, marta 1982.

[2] O ličnosti Edvarda Kardelja i o njegovom veoma plodnom stvaralačkom delu u ovoj oblasti bilo je opširnije izloženo prilikom promovisanja srpskohrvatskog izdanja njegove knjige o komuni.

Digitized by Google

čava u svim radovima — od prvih napisa o narodnooslobodilačkim odborima 1941. do poslednjih njegovih razmatranja o komuni i političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja u celini, 1978. godine.

Revolucionarno stvaralačko delo Edvarda Kardelja obuhvata širok spektar pitanja teorije i prakse razvoja i izgradnje našeg društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Neodvojivi deo celokupnog njegovog stvaralaštva je i naglašeno teorijsko i praktično angažovanje u oblasti komunalnog sistema. U svim fazama razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva on je ne samo ukazivao na značaj, mesto i ulogu komune u društvenom i političkom sistemu i teorijski objašnjavao pojedine njene aspekte, već se celim svojim bićem, znanjem, umenjem i autoritetom u punoj meri neposredno angažovao u rešavanju mnogih složenih problema iz ove oblasti.

I

Ovom prilikom, osvrćući se na stvaralački doprinos Edvarda Kardelja ovoj oblasti u razdoblju do 1955. godine, podsećamo na nekoliko njegovih opštih stavova i pogleda o prirodi komune kao socijalističke samoupravne zajednice, u kojoj se interesi pojedinaca povezuju sa širim društvenim interesima. Kardelj uočava elemente državnog i društvenog u biću komune i pri tom stavlja akcent na njenu društvenu dimenziju i njen razvoj kao demokratske ljudske zajednice i iznosi svoje viđenje komune kao društvene ćelije koja treba da bude najtešnje povezana s masama. Ističe i izuzetnu složenost i dugoročnost procesa izgrađivanja komune u ćeliju socijalističkog društva.

1. Edvard Kardelj je još novembra 1953. godine, obraćajući se radnicima fabrike »Sloboda« u Čačku, veoma jasno izložio svoj stav i poglede o komuni kao samoupravnoj ljudskoj zajednici koja je nastajala u okviru tadašnjih srezova i gradova. Govorio je o komuni kao zajednici i pri tom isticao da njeno stvaranje ne znači razbijanje društva kao celine, niti pretvara državu u federaciju srezova, kao što su u to vreme neki mislili. Polazeći od tadašnjih prilika, pravilno je uočavao da komuna nije isto što i opština, ni po funkciji ni po teritoriji. Opština je, po njegovom viđenju, bila još premalena i ekonomski preslaba da bi se mogla razviti u materijalno snažnu samoupravnu komunu. Ova je morala predstavljati određenu ekonomsku celinu. Zato je on osnovu tog sistema video u gradu i srezu, izražavajući, pri tom, uverenje da će kasniji razvitak u taj sistem unositi izvesne korekcije.

2. Po shvatanju Edvarda Kardelja, komuna u pravom smislu reči predstavlja takvu samoupravnu društvenu zajednicu u kojoj radni ljudi neposredno i samostalno, na demokratski način, rešavaju sve veći broj pitanja koja su vezana za njihov život i njihove napore usmerene ka podizanju blagostanja zajednice i svakog pojedinca. To znači da je on već tada u komuni video takvu ljud-

Digitized by Google

sku zajednicu koja povezuje interese pojedinaca i društva i preko koje svaki građanin može neposredno uticati na poboljšanje života u celom našem društvu. Reč je o svojstvima komune izloženim još pre trideset godina, ali koja zbog aktuelnih trenutaka u ovoj oblasti zaslužuju pažnju i danas. Razumljivo, on je i tada predočavao da je takva samoupravna pozicija komuna, odnosno njihovih odbora, ograničena samoupravnim pravima organa upravljanja u privredi i propisima saveznih i republičkih organa, privrednim planovima i merama koje ovi organi preduzimaju u skladu sa njihovim ovlašćenjima i nadležnostima.

3. Važna je i konstatacija Edvarda Kardelja da komuna mora biti više društveni, a najmanje državni organizam. To znači da je već tada (1953) ukazivao na elemente društvenog i državnog u biću komune, s tim što je naglasak stavljao na njenu društvenu dimenziju. U takvim oblicima, kako je tada ocenjivao, dolaziće još jasnije do izražaja i sistem socijalističke demokratije kakav se počeo tada u nas razvijati.[3] Na novoj, socijalističkoj ekonomskoj osnovi tada je, po njegovom viđenju, počeo da se razvija novi tip demokratije. Rekli bismo da je u celokupnom svom stvaralaštvu posvećenom ovoj oblasti veoma mnogo insistirao na demokratizmu koji je, po njemu, trebalo da bude sadržan u biću komune kao zajednice. Drugim rečima, on se odlučno opredeljivao za komunu kao demokratsku ljudsku zajednicu.

4. U razdoblju 1954 — 1955. godine veoma mnogo se govorilo i pisalo ne samo o pravcima i putevima uspostavljanja komune, nego i o njenoj prirodi, ulozi i mestu u političkom sistemu i o procesima koji u njoj teku. O svemu tome karakteristični su pogledi i mišljenja Edvarda Kardelja, izložena, pre svega, na Skupštini Stalne konferencije gradova Jugoslavije maja 1954. godine u Splitu, a zatim i na sednici Saveznog izvršnog veća i jednom od njegovih tela, juna i septembra iste godine, koja su značila njegov doprinos utemeljivanju koncepta samoupravne komune. Tada je u središtu njegove pažnje bilo pitanje teritorijalne i ekonomske osnove komune. Na pitanje šta je zapravo teritorijalno i ekonomski trebalo da bude naša komuna, on je isticao da je od samog početka moralo biti jasno da tadašnji administrativni srez nije buduća komuna, već samo prvi korak ka njenom stvaranju. Smatrao je da će se buduća komuna formirati u okviru tada postojećeg sreza ili tadašnje opštine, a najverovatnije između jednog i drugog, u zajednicama koje čine ekonomsku celinu.

Ako se pođe od stava da komuna treba da bude društvena ćelija najtešnje povezana sa masama, u kojoj interesi ljudi mogu neposredno doći do izražaja, u toj etapi postepeno su sazrevali svest i saznanje o tome da osnova komune treba da bude opština, ali izmenjena teritorijalno i ekonomski, pa i po svojoj socijalnoj stru-

[3] Tema o demokratiji i demokratizmu razmatrana je u svim Kardeljevim radovima i izlaganjima u kojima je on raspravljao o narodnim odborima (vidi njegove govore održane u Narodnoj skupštini FNRJ povodom donošenja opštih zakona o narodnim odborima iz 1949. i 1952. godine itd.).

Digitized by Google

kturi. Moglo bi se reći da je sam privredni razvoj omogućavao sazrevanje koncepta o takvoj komuni. Mnogi gradovi počeli su ostvarivati određenu ulogu i izrastati u industrijske centre. Takav razvoj nametao je nove odnose i vodio stvaranju novih zajednica. Novi industrijski centri počeli su tada privlačiti sebi okolinu, pa su se, na taj način, stvarala nova gravitaciona područja. Stare nasleđene granice opština i srezova se menjaju. Ostaju jedino čvrsto izdvojene stare seoske opštine. Sve je to doprinosilo značajnom menjanju merila političko-teritorijalne podele na opštine i srezove.

5. Karakteristična su razmišljanja Edvarda Kardelja i o putevima i dinamici rada na stvaranju i razvijanju komuna. On je u samoupravi srezova tada video put koji je trebalo da dovede do komune, ali je i upozoravao na brzinu njihovog preobražaja, sve do konačnog konstituisanja, naglašavajući da se to ne može postići preko noći, jer to ne zavisi samo od subjektivne volje, već, pre svega, od materijalnog razvitka.[4] Formiranje komune shvatao je kao složen proces koji će postepeno voditi ka uobličavanju komune kao izgrađene ćelije socijalističkog društva, uz istovremeni preobražaj tadašnjeg sreza u zajednicu takvih komuna — opština. Tada je, uostalom, kao marksist i dobar poznavalac prilika, proučavao kretanja i razvoj našeg društva u celini. Pri tom je ukazivao i na dva aktuelna aspekta u formiranju i izgrađivanju takvih komuna — na tendencije odvajanja gradova od njihove okoline i zatvaranja u sebe i na tendenciju što većeg osamostaljivanja opština. Imajući to u vidu, on je izražavao uverenje da buduća komuna treba da obuhvati jedan ekonomski centar i sve ono što njemu gravitira, odnosno grad sa okolinom koja je vezana za njega. Moglo bi se reći da je to princip koji je i danas na snazi. Tako današnja opština, po pravilu, obuhvata jedno gradsko i više seoskih naselja, koja mu gravitiraju i s kojim tvore celinu. S tim u vezi, čini se da je bitno ustanoviti da li je takav način obrazovanja opština dao očekivane rezultate, u smislu prevazilaženja suprotnosti i razlika između gradskih i seoskih naselja i kakva su naša saznanja u tom pogledu.

Poučno je i iz današnje perspektive njegovo predočavanje da sa formiranjem komune ne treba žuriti na štetu kvaliteta i da je nužno dobro izučiti svaki korak pre no što se preduzme. Ocenjivao je da proces formiranja komuna ne samo da ne može biti preterano brz, već ni ravnomeran u celoj zemlji. Sve te promene, kao i teritorijalno objedinjavanje, dovodio je u vezu sa donošenjem statuta. Podsećao je da se pri njihovoj izradi mora imati jasna koncepcija šta je i šta treba da bude komuna, i da se u »prenošenju« funkcija sa sreza na opštinu, u stvari, polazi od te i takve koncepcije.

---

[4] Podsećamo da je na sve to — da se komuna, kako je zamišljena, ne može konstituisati preko noći i dekretima — upozoravao još u prvim raspravama o komuni na Skupštini Stalne konferencije gradova Jugoslavije u Mariboru, 6. oktobra 1953.

Digitized by Google

6. Edvard Kardelj je u više prilika iznosio svoje shvatanje o komuni kao osnovnoj ćeliji našeg društvenog i političkog sistema i osnovici socijalističkog sistema koji gradimo, ističući da bi njena prvenstvena funkcija trebalo da bude društveno-ekonomska, a da težište političke funkcije bude na srezu. U komuni je video zajednicu i faktor usklađivanja interesa individualnog proizvođača sa interesima društva.

Za tadašnje uslove vredno je pažnje i njegovo insistiranje na tome da statuti, čije je donošenje predstojalo, budu statuti komuna i zajednica komuna, a ne akti narodnih odbora. Razumljivo, iako je još tada bila utvrđena jasna orijentacija u pogledu prirode statutâ — da oni budu slika komune kao društvene zajednice u svim njenim unutrašnjim odnosima — ipak će se oni još dugo pretežno baviti organizacijom i funkcionisanjem narodnih odbora. Posmatrano s tog stanovišta, problematika opštinskih statuta je aktuelna i danas, i — kako to pokazuju ocene u pojedinim republikama i autonomnim pokrajinama — zahteva širu i celovitiju analizu.

7. Karakteristično je i viđenje Edvarda Kardelja o komuni kao društveno-ekonomskoj zajednici, takođe izražavano u više prilika. Tako je i u jednom razgovoru u Bjelovaru, novembra 1954. godine, isticao da je komuna osnovni socijalno-ekonomski faktor usklađivanja individualnih i kolektivnih interesa, ali ne i jedini. U komuni je video osnovnu društveno-ekonomsku samoupravnu ćeliju koja će postepeno moći da postane baza i polazište našeg političkog sistema, odnosno mehanizma neposredne demokratije. Smatrao je da će komuna izvanredno snažno uticati i na svest ljudi. Radnik, kao delegat u komuni, kroz interes komunalne zajednice i celog društva posmatraće i individualni materijalni standard radnog čoveka. U tom smislu komuna je onaj činilac koji neposredno usklađuje individualni i kolektivni interes. Ocenjivao je da će tu ulogu komuna moći da ostvaruje u meri u kojoj bude jačala njena materijalna osnova.

8. O takvoj društvenoj ulozi komune Edvard Kardelj je govorio aktivu Radničke partije Norveške u Oslu, oktobra 19545. godine. Tom prilikom je, između ostalog, istakao da je snaga i velika društvena uloga komune u njenoj akcionoj samostalnosti i organskoj povezanosti sa radničkim savetima i drugim demokratskim organima proizvođača. Komuna je ne samo politički, nego i socijalno-ekonomski organizam; pri tom je naglašavao da će prva funkcija postepeno slabiti, a druga jačati. Komuna je, po njemu, onaj odlučujući faktor i organizacioni oblik posredstvom kojeg će socijalističke snage moći postepeno da savladaju ono što je »državno« u klasičnom smislu te reči, to jest funkcije države kao klasne vladavine. Ulogu komune video je u procesima deetatizacije privrednih funkcija i njihovom prenošenju sa državnih organa na neposredne proizvođače, odnosno njihove samoupravne organe — radničke savete, komune i na vertikalno povezana udruženja.

Digitized by Google

II

Za razdoblje 1955—1963. godine vezane su ocene Edvarda Kardelja povodom uvođenja komunalnog sistema i njegovi pogledi o komuni kao zajednici u kojoj je mogućno usklađivati individualne interese radnih ljudi i kolektivne interese društvene zajednice, o komuni kao zajednici proizvođača i potrošača, o komuni kao specifičnom spletu unutrašnjih odnosa i uzajamne zavisnosti mnogih činilaca na njenom području, o odnosu organâ komune i privrednih organizacija itd.

1. Novim uređenjem opština i srezova — kako je to Edvard Kardelj naglasio u ekspozeu u Saveznoj narodnoj skupštini 16. juna 1955. godine — čini se značajan korak napred u razvijanju političke forme socijalističke demokratije i socijalističkih odnosa u našoj zemlji. Promene izvršene 1955. godine značile su, po njemu, samo dalju izgradnju i usavršavanje političkogl sistema, čiji su temelji postavljeni uvođenjem radničkog samoupravljanja. Time je u temelje našeg društvenog sistema — pored radničkih saveta i socijalistički orijentisane zadruge na selu — ugrađena i komuna kao osnovna socijalno-ekonomska ćelija društva i kao, po Marksu, onaj najzad pronađeni politički oblik u kojem se moglo sprovesti oslobođenje rada. Na ovaj Marksov stav podsećao je Kardelj i u svojim kasnijim izlaganjima, odnosno radovima o ovoj oblasti. Na taj poznati i često citirani Marksov stav o komuni kao najzad pronađenom političkom obliku zahvaljujući kojem se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada podseća se i danas u raspravama o komunalnom sistemu, ali se najčešće ponavlja već poznato.

U pomenutom ekspozeu Edvard Kardelj je isticao da nam je i do tada bio cilj da naše društvo bude »organska zajednica« komuna, što znači ne federacija komuna, već jedinstveni društveni organizam u kojem pojedine ćelije žive punim životom i crpu svoju snagu iz društva kao celine i iz svoje sopstvene inicijative.

Osvrćući se na dotadašnji razvoj u ovoj oblasti, on je naglašavao da je težište rada u prvoj fazi (do 1955) bilo usredsređeno na srez. Uvođenje takozvanih opština sa posebnim pravima (1952) značilo je samo korak dalje — od sreza prema opštini, ali je broj ovih opština sa posebnim pravima, koje su se mogle obrazovati samo u razvijenijim gradovima, bio mali. Podsećao je ponovo na to da je izgradnja samoupravnog sreza u toj etapi bila samo prvi korak ka konstituisanju samoupravne opštine, što je odgovaralo objektivnim uslovima u kojima se do tada razvijao sistem društvenog samoupravljanja. Drugi korak u razvoju socijalističke demokratije, kako je Kardelj definisao suštinu promena u 1955. godini, bio je — jačanje uloge opštine i otvaranje perspektive njenog razvoja kao socijalističke komune. Zato je uvođenje komunalnog sistema označio, u tom periodu, kao jednu od najvažnijih faza u razvitku socijalizma u našoj zemlji, budući da je time bila izvanredno proširena masovna osnova društvenog samoupravljanja, a i celog našeg društvenog sistema.

Digitized by Google

2. Značaj komune u našem društvenom sistemu Kardelj je ocenjivao po tome što je ona predstavljala takvu društveno-ekonomsku zajednicu u kojoj je mogućno sprovesti osnovno usklađivanje individualnih interesa radnih ljudi i kolektivnog interesa društvene zajednice i što je, baš zbog takve svoje prirode, i najpogodnija politička forma kojom se najširi krug ljudi može privući da neposredno učestvuje u upravljanju društvenim poslovima.

3. Ukazivao je, isto tako, na još jedno bitno svojstvo i oznaku komune: ona je, istovremeno, zajednica i proizvođača i potrošača. U komuni je video zajednicu u kojoj građani samostalno i s punom odgovornošću treba da odlučuju na osnovi stvarnih materijalnih mogućnosti, s tim da ih što racionalnije iskoriste. Sve je to, po njemu, elementarna škola građana koja ih osposobljava da na isti način gledaju i na rešavanje ostalih društvenih pitanja o kojima odlučuju organi šire društvene zajednice. Upravo na temelju tako shvaćene prirode komune nametao se još jedan značajan zaključak: da je samoupravna komuna najvažnija škola socijalističkog demokratizma i da će tako izgrađivana komuna postati osnova celokupnog našeg političkog sistema, odnosno da će njena struktura uticati na strukturu svih drugih vodećih društvenih organa, sve do federacije.

4. U toj prilici je, kao i u ranijima, Kardelj posebno naglašavao da komuna nije i ne sme biti zatvorena organizacija koja bi slabila ili na bilo koji način ometala jedinstvo društva kao celine ili samostalnost drugih društvenih samoupravnih organa. S tim u vezi stavljao je do znanja da društvena zajednica raspolaže sa dovoljno instrumenata da spreči nastajanje takvih pojava. Podsećamo da se na pojavu zatvorenosti i zatvaranja opština u odnosu na širu društvenu zajednicu ukazuje i danas u raspravama o komunalnom sistemu kao na jedan od aktuelnih trenutaka.

Ukratko, sva ta viđenja Edvarda Kardelja o komuni i njenoj samoupravnoj prirodi našla su svoj puni izraz nešto kasnije, u Programu Saveza komunista Jugoslavije.

5. Značajan Kardeljev doprinos daljem uobličavanju koncepta samoupravne komune predstavlja njegovo viđenje komune kao specifičnog spleta unutrašnjih odnosa i uzajamne zavisnosti raznih činilaca na ovom području, izneto najpre na Skupštini Stalne konferencije gradova Jugoslavije u Nišu novembra 1961, a zatim na zajedničkoj sednici Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRNJ septembra 1962. godine. Ocenjivao je da je komuna živi organizam, a ne prosto organ vlasti, i da je ona već tada (1961) dobila svoju sasvim određenu fizionomiju, a merama u sistemu raspodele — i stabilniju materijalnu bazu. Polazio je od toga da naš komunalni sistem, kao i socijalističko društveno samoupravljanje, pretpostavlja određeni stepen razvijenosti proizvodnih snaga, odnosno društvene materijalne baze. Kako su komuna i društveno samoupravljanje najizrazitiji oblik afirmacije socijalističkih odnosa u našoj zemlji, jasno je da se oni mogu formirati tamo gde postoji odgovarajuća materijalna baza. On je takvo svoje shva-

Digitized by Google

tanje o komuni ponovio desetak godina kasnije — u svom intervjuu za TV Beograd i TV Ljubljanu aprila 1973. godine — ističući da pod komunom ne podrazumeva samo opštinsku skupštinu i njen aparat, niti isključivo problematiku vezanu za egzistenciju opštine.

6. U svojim razmišljanjima o komuni Edvard Kardelj je uočio važnost uspostavljanja pravilnih odnosa između radnih organizacija i organâ opštine i toj temi se više puta vraćao. Tako, po tadašnjem njegovom viđenju (1961), opština ne sme narušavati samostalnost i samoupravnost radnih organizacija, ali ona, kao njihov zajednički samoupravni organ, mora imati društveni nadzor i određen uticaj na njih, a u zakonom utvrđenim slučajevima i pravo intervencije. Pozivao se, pri tom, na misao i reči Josipa Broza Tita da se ekonomika emancipuje od politike i da se politički organi ne mešaju svuda i ne uzimaju sredstva i troše ih nenamenski. U komunama glavnu reč treba da imaju proizvođači, a ljudi na političkim funkcijama samo pravo kontrole — uglavnom da se uvere da ona druga strana ne čini nepravilnosti kad je reč o upotrebi materijalnih sredstava koja joj stoje na raspolaganju.

Ukratko, posle 1955. godine nastupilo je razdoblje velikog poleta i preokreta u razvoju opštine i komunalnog sistema. Formiranjem mnogih fondova jačala je ne samo materijalna osnova samoupravljanja u komuni, već su stvarani uslovi da ona proširi svoj uticaj na sva područja društvene aktivnosti i da usklađuje njihov razvoj sa potrebama i mogućnostima. Uporedo s tim dalje je demokratizovan rad organâ komune. U njenom funkcionisanju jačali su neposredno-demokratski elementi. U većoj meri je dolazila do izražaja i uloga Socijalističkog saveza kao opštenarodne tribine i značajnog faktora u političkom životu komune. Uočljiva je bila evolucija i u sticanju novih saznanja o teorijskim pretpostavkama i osnovama za izgradnju komune i razumevanje njene suštine, koja zaslužuju pažnju i pri objašnjavanju prirode današnje komune i perspektive njenog razvoja kao složene samoupravne zajednice.

Tokom svih tih procesa, značajnih za dalji razvoj našeg društva na osnovama samoupravljanja, Edvard Kardelj je isticao izuzetnu ulogu komune i njeno mesto u društvenom i političkom sistemu. U izloženim Kardeljevim idejama o komuni, iako su starijeg datuma i date u pojednostavnjenom obliku i na suženom prostoru, sadržan je ceo spektar savremenih i uvek aktuelnih tema s područja komunalnog sistema, i šire, o kojima bi se, s obzirom na probleme funkcionisanja političkog sistema u celini, moglo i trebalo da razmišlja i raspravlja i danas.

Bez pretenzije da sve te teme na odgovarajući način formulišemo i navedemo, smatramo neophodnim da ukažemo na neke od njih: komuna kao samoupravna ljudska zajednica; komuna kao ćelija socijalističkog društva; komuna kao osnovna socijalno-ekonomska samoupravna ćelija, baza i polazna osnova političkog sistema; komuna i odumiranje države; komuna i proces deetatizacije

Digitized by Google

državnih funkcija, prvenstveno u privredi; komuna, radnička klasa i samoupravljanje; komuna i usklađivanje pojedinačnih i širih društvenih interesa; komuna kao zajednica proizvođača i zajednica potrošača; komuna kao najvažnija škola socijalističkog demokratizma; komuna kao kompleks društveno-ekonomskih odnosa i oblik političkog organizovanja; teritorijalne i ekonomske osnove formiranja komune; komuna kao otvorena zajednica itd.

Ne ulazeći u sam odnos između onoga što je predstavljalo čistu projekciju i stepena realnog ostvarivanja tako zamišljene komune, prirodno se nameće zaključak o izuzetnom bogatstvu ideja što su se javile u razdoblju posle 1955. godine, zbog čega se i moglo govoriti o takozvanoj herojskoj fazi u razvoju opštine i komunalnog sistema u našoj zemlji.

III

Stvaralačko delo Edvarda Kardelja o ovoj oblasti u razdoblju 1963 — 1974. godine karakterišu njegovi pogledi o načinu i obimu ustavnog regulisanja komune, a desetak godina kasnije, kada su se stekli za to stvarni razlozi, on uočava potrebu za ustavnim promenama i u ovoj oblasti. Kardelj se takođe zalaže za izgradnju komune kao oblika integracije i ukazuje na neophodnost dogradnje i usavršavanja njene unutrašnje organizacije, na ulogu i mesto subjektivnih snaga u političkom životu komune i uopšte na njeno mesto u političkom sistemu.

1. I danas zaslužuju pažnju stavovi i pogledi Edvarda Kardelja o načinu i obimu ustavnog regulisanja komune. Tako je on povodom obima ustavnog regulisanja, u svom izlaganju na Skupštini Stalne konferencije gradova Jugoslavije u Titogradu, novembra 1962. godine, isticao da je zadatak ustavâ (saveznog i republičkih) da daju opšte okvire za takav razvitak komunalnog sistema koji će obezbediti progresivan pravac u razvoju komuna. Tom prilikom je ukazivao i na potrebu da Ustav zaštiti komune od raznih negativnih tendencija, unutar njih samih i spolja, da obezbedi njihovo demokratsko funkcionisanje, spreči mogućnost afirmacije raznih uskih birokratskih tendencija u samoj komuni — u vidu partikularizma »prema gore« i centralizma »prema dole«, kao i u odnosima između komune i drugih društveno-političkih zajednica. S obzirom na postojanje ovakvih i sličnih negativnih tendencija i pojava, na koje se skreće pažnja u raspravama o komunalnom sistemu i danas, sva ta njegova upozorenja od pre dvadesetak godina valja imati na umu i u sadašnjim uslovima razvoja i oživotvorenja koncepta samoupravne komune.

Edvard Kardelj je tada polazio od toga da će u republičkim ustavima biti šire i konkretnije razrađena pitanja komune, njenog statuta i unutrašnjih odnosa. S tim u vezi smatrao je da sve drugo treba prepustiti životu, praksi i opštinskim statutima, kao osnovnim instrumentima za uređivanje odnosâ u komuni.

Digitized by Google

Zalagao se za to da se u Ustav ne unosi ono što se u to vreme još nije moglo ostvariti, odnosno što zajednica u datim materijalnim uslovima ne može garantovati. Upozoravao je, takođe, da se ustavnim regulisanjem komuna ne može, niti je treba uniformisati, već se mora obezbediti samo načelno jedinstvo sistema u celini, pa, prema tome, i jedinstvo komunalnog sistema.

2. Po Kardeljevom viđenju, u Ustavu, čije je donošenje predstojalo, bila je data stabilna osnova za izgradnju sistema komuna i srezova, pa zbog toga ubuduće neće biti potrebno donositi posebne zakone o opštinama i srezovima. Tada je polazio od ocene da su predloženim ustavnim odredbama o komuni dovoljno utvrđeni fizionomija, prava i dužnosti opština i srezova i da su one dovoljno precizne i široke da osiguraju jedinstvo sistema, sredstava i metoda u izgradnji komuna, kao i jedinstvene kriterijume u pogledu materijalnih uslova za finansiranje komuna. Bio je uveren da ti načelni okviri obezbeđuju u dovoljnoj meri stabilnost samoupravne komune, njenu materijalnu osnovu, kao i njene obaveze prema radnom čoveku i široj zajednici.

3. O značajnom koraku napred u oblikovanju koncepcije samoupravne komune i o procesu deetatizacije odnosâ u njoj svedoče reči Edvarda Kardelja, izgovorene u okviru intervjua za list »Javna tribina« iz Ljubljane, 1. januara 1966. godine. Celokupan privredni sistem, po njegovom mišljenju, do tada je u velikoj meri usmeravao komunu pretežno na funkciju političke vlasti, usled čega se ona često jednostrano razvijala, odnosno to je sprečavalo da se afirmiše kao društveno-ekonomska zajednica radnih ljudi i da se u većoj meri posveti regulisanju odnosâ među ljudima u njihovom svakodnevnom životu i zadovoljavanju potreba. Smatrao je da će promene koje su tada bile u toku u privrednom i društveno-ekonomskom sistemu sve više podsticati i samu komunu i omogućavati joj da se razvija i postaje zajednica koja će se, pre svega, orijentisati na obezbeđivanje materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih uslova za rad i život ljudi. Upravo tim svojim naporima komuna će najuspešnije usklađivati neposredne individualne interese radnih ljudi u svakodnevnom radu, životu i ličnom stvaranju sa kolektivnim interesima radnih organizacija i interesima društvene zajednice u celini.

4. Temi o deetatizaciji u komuni ili, još određenije, o putevima dalje afirmacije komune u uslovima društvene i privredne reforme, Edvard Kardelj se vratio i u svom izlaganju na savetovanju novinarâ o problemima komunalnog sistema, maja 1966. godine. On je tada pojam deetatizacije povezivao prvenstveno sa problemom karaktera društvene svojine i načina raspolaganja njome. Po njemu, kada se govori o deetatizaciji komune, time bi trebalo izražavati, pre svega, nastojanje da komuna počne da gubi vlast nad materijalnim sredstvima radnih ljudi, već da ona budu neposredno u rukama onih koji tim sredstvima rade. U tom smislu komuna ne bi trebalo da interveniše uz pomoć svojih instrumenata vlasti, odnosno trebalo bi da to čini što ređe, to jest onoliko

Digitized by Google

koliko je za to ovlašćena opštim društvenim sistemom, u okviru rešavanja problemâ koji se odnose na planiranje, opšte regulativne mere, koordinaciju itd. Drugim rečima, organi komune ne treba da budu »upravni odbor« nekih udruženih preduzeća ili »upravni odbor« sopstvenikâ kapitala na određenom području, već organi radnih ljudi u njihovom udruženom radu, sa zajedničkim sredstvima za proizvodnju, a koji su u svom radu na tim sredstvima istovremeno autonomni. Moglo bi se reći da su problemi deetatizacije odnosâ u komuni i danas aktuelni i da bi kao takvi trebalo da nađu mesto u raspravama o komunalnom sistemu.

5. Vredna su pažnje i upozorenja Edvarda Kardelja o tome da se u diskusijama o problemima komune ne moraju uvek pronalaziti nove forme, i da one vode nekakvim reorganizacijama i tamo gde ove nisu neophodne, već da je od toga važnije nastojanje da ono što je utvrđeno kao osnovni zadatak naših komuna bude zaista i ostvareno. Zalagao se za to da cilj diskusija bude konkretizacija stvari koje su načelno već dovoljno jasne.

6. U raspravama i dijalozima, u usmenoj i pisanoj reči o stanju u opštinama sedamdesetih godina, neposredno ili posredno bili su isticani najvažniji razlozi za unošenje neophodnih ustavnih promena i u komunalni sistem. Tako, polazeći od ocene da razvoj komune suštinski zaostaje u odnosu na druga područja samoupravljanja, Edvard Kardelj je na XII sednici Predsedništva SKJ, krajem septembra 1970. godine, ukazao na potrebu doslednije izgradnje opštine kao samoupravne integracije udruženog rada i interesnih zajednica u svim oblastima društvenih delatnosti radnog čoveka i građanina, koje najneposrednije dolaze do izražaja u komuni. To je, po njegovom shvatanju, trebalo učiniti utoliko pre što će se težište samoupravljanja, po svoj prilici, ubuduće pomerati iz proizvodnje u šira područja društvenog rada i života.

7. Nešto kasnije, u razgovoru sa predstavnicima društveno-političkih organizacija Niša, oktobra 1971. godine, Edvard Kardelj je dao mnoge izuzetno značajne sugestije za izgradnju komune kao samoupravne zajednice i njenu unutrašnju organizaciju, a koje, u suštini, predstavljaju njegov doprinos jasnijem uobličavanju koncepta samoupravne komune. Tom prilikom je istakao da sve diskusije pokazuju da dalja razmatranja o razvitku našeg političkog sistema moraju početi od komune. U oblasti društveno-ekonomskog i političkog sistema komuna je sigurno u mnogo čemu polazna tačka, upravo zbog toga što je ona društvena zajednica u kojoj se najpre i u celini prepliću i povezuju kako samoupravljanje u radnoj organizaciji, mesnoj zajednici i interesnim zajednicama, tako i državna, odnosno politička vlast radničke klase i svih radnih ljudi grada i sela u integralni društveni sistem, sposoban da se sve više razvija kao slobodna zajednica proizvođača. Svi ti elementi koji čine komunu osnovnom integralnom društvenom zajednicom ujedinjuju se, po njemu, na odgovarajući način i u regionalnim okvirima, u autonomnoj pokrajini i u republici, a zatim i na nivou federacije, u skladu sa njenom funkcijom.

Digitized by Google

8. Iz svih tih razloga, prema viđenju Edvarda Kardelja, neophodna je orijentacija na izgradnju komune, pre svega, kao samoupravne integracije, odnosno kompleksa uzajamne zavisnosti svih samoupravnih interesnih zajednica u njoj — bez obzira na stepen i načina obrazovanja. Mislio je, pri tom, na samoupravljanje kojim su obuhvaćeni elementarni interesi radnih ljudi — od udruženog rada, kao celine takvih interesa, pa do interesa radnih ljudi u oblasti socijalnih odnosa, zdravstva, kulture, uključujući i druge slične interese. Isticao je potrebu dublje analize strukture tih interesa, da bi se ljudi u komuni na osnovu toga mogli samoupravno različito organizovati, ali uvek tako da takvom organizacijom budu sposobni da te interese i ostvaruju. Takvo organizovanje u komuni, po njemu, zasnovano na autentičnim interesima radnih ljudi, a ne na nekakvim apstraktnim i u otuđenu političku sferu prenetim kategorijama, omogućiće ljudima u komuni da sporazumno rešavaju probleme i da stupaju u određene uzajamne odnose. Imajući sve to u vidu, prihvatao je ona shvatanja prema kojima u komuni mora da nađe svoje mesto i individualni seljak, jer on živi i radi u tom socijalističkom i demokratskom društvu i treba da bude jedan od stubova samoupravnog jedinstva radnih ljudi.

9. To je, po Edvardu Kardelju, samo jedna strana sistema, ona u kojoj radnik postaje slobodan da rešava svakodnevne probleme svoga rada i života. Druga strana je, pak, svesno povezivanje tekućih sa dugoročnim interesima radničke klase i društvenog napretka uopšte. Reč je, kako je on tada isticao, o aktivnom angažovanju ideologije, nauke, praktične politike itd. u društvenom sistemu, to jest o subjektivnom faktoru. Dakle, o ulozi svesnih socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu, koje svoju akciju zasnivaju na tekovinama marksizma. Po njegovom viđenju, i ta uloga je morala biti integralni deo sistema komune.[5]

10. Sve je to, po Kardelju, trebalo da bude osnova od koje je trebalo poći u daljoj razradi celokupne strukture opštinske skupštine, posebno u pogledu broja veća u njoj i odnosa među njima. S tim u vezi posebnu pažnju je poklonio ulozi mesne zajednice kao osnovne zajednice radnih ljudi u naselju i sličnoj teritoriji gde se oni ujedinjuju kao građani radi samoupravnog rešavanja zajedničkih pitanja. On je mesne zajednice, baš zbog toga što su one orijentisane na samoupravno rešavanje konkretnih problema u međusobnim odnosima ljudi u svim sferama svakodnevnog života — pored organizacija udruženog rada — posmatrao kao dinamičnije osnovne demokratske forme od zborova birača. Bio je uveren da će naš demokratski sistem biti brže i solidnije izgrađen ako se bude zasnivao na tome da je čovek nosilac određenih interesa u okviru udruženog rada i interesnih zajednica, s tim da svoje delegate šalje na sva ona mesta gde se o tim interesima rešava, uključujući i mesne zajednice, kao specifične interesne za-

[5] O ulozi Socijalističkog saveza i Saveza sindikata u komuni detaljno je govorio na zajedničkom sastanku Savezne konferencije SSRNJ i Veća Saveza sindikata Jugoslavije, 25. februara 1978. godine.

Digitized by Google

jednice, u kojima se čovek svakodnevno suočava sa realnim problemima društvenog života. Smatrao je da bi mesnim zajednicama, zajedno sa radnim i drugim samoupravnim zajednicama, trebalo obezbediti značajniju ulogu u političkom sistemu, posebno u komuni, nego što su je dotle imale.[6] Sve te samoupravne zajednice, po njegovom viđenju, trebalo je da dobiju odlučujuću ulogu u konstituisanju skupštine opštine. To je u isto vreme podrazumevalo i rad na daljoj dogradnji mesnih zajednica.[7]

11. Pri svemu tome, u toj i kasnijim prilikama posebno je isticao ulogu organizovanih faktora socijalističke društvene svesti — Saveza komunista, Socijalističkog saveza, Saveza sindikata itd. Smatrao je da društvo svojim demokratskim mehanizmom mora obezbediti da ti faktori socijalističke svesti dođu do izražaja kao činioci formiranja društvene svesti masa. Upozoravao je: ukoliko bi se naša demokratija organizovala isključivo na osnovi struktura interesa, prepuštajući formiranje društvene svesti stihiji, društvo bi doživljavalo velike poremećaje, a dolazilo bi do konflikata između pragmatizma i empirizma svakodnevnih interesa i progresivnih težnji ljudske svesti. Zalagao se za to da subjektivni faktor deluje u sistemu samoupravne demokratije, u kojem će vodeću ulogu imati svakodnevni i dugoročni interes radničke klase, radnog čoveka, stvaraoca — kao subjekta društvene politike, i u kojem će subjektivni faktor sve više delovati prvenstveno doprinoseći oblikovanju svesti tog subjekta. Opredeljivao se za jačanje samoupravne demokratije, koja maksimalno obezbeđuje vodeću ulogu rada i stvaralaštva, to jest zadovoljavanje interesâ radničke klase i radnog čoveka, a posebno onih slojeva koji najviše i očekuju od budućnosti.

U takvom demokratskom sistemu, a sa gledišta delovanja subjektivnog faktora, sve interesne, kao i mesne zajednice, pored društvenih organizacija, a pre svega Socijalističkog saveza, kao fronta socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu, postajaće sve značajniji okvir izražavanja i uticanja pomenutih idejnih i političkih faktora. Pogotovo će to biti moguće ako Socijalistički savez bude sposoban da se sve više osloni i tešnje poveže sa tim zajednicama, a posebno sa mesnim zajednicama.

12. Polazeći od navedenih pretpostavki, Edvard Kardelj je smatrao da samoupravni mehanizam komune treba izgrađivati kao sintezu i integraciju svih tih faktora. Takva komuna treba da postane osnova za izgradnju strukture u republici, dok bi se federacija gradila na republičkoj strukturi, ali bi se i u njoj, po njegovoj zamisli, morao osetiti i direktan uticaj komune.

---

[6] Podsećamo da je o mestu i ulozi mesne zajednice u društveno-političkom sistemu Edvard Kardelj šire izneo svoje poglede u izlaganju na Skupštini Stalne konferencije gradova Jugoslavije u Mostaru, novembra 1966. On je u mesnoj zajednici video osnovu samoupravljanja u komuni.

[7] Temi o mesnoj zajednici, njenom mestu i ulozi u društveno-političkom sistemu i odlikama njene samoupravne organizacije vratio se u svom izlaganju na sednici Saveznog saveta za pitanja društvenog uređenja, marta 1978. godine.

Digitized by Google

13. Komuna sa svojim interesnim i mesnim zajednicama očigledno je, po tadašnjem shvatanju Edvarda Kardelja, jedno od bitnih polazišta za sve te procese. U takvoj samoupravno organizovanoj komuni video je budućnost samoupravljanja u društvu uopšte, odnosno »glavni kanal« razvoja samoupravljanja u budućnosti. Smatrao je da opšti društveni razvitak vodi ka tome da se težište samoupravljanja prenosi iz sfere neposredne materijalne proizvodnje u šire sfere društvenog života. Zbog takvog razvoja udruženog rada i perspektive menjanja njegove strukture i odnosa ljudi u tom radu, činila mu se prirodnom i logičnom orijentacija na komunu i njenu samoupravnu strukturu, kao polazište humanističke društvene integracije, kao i orijentacija na »vertikalnu« integraciju udruženog rada i interesnih zajednica, da bi se obezbedilo samoupravno upravljanje stvarima.

14. O tim i drugim pitanjima mesta i uloge komune u društveno-političkom sistemu i o cilju promena u oblasti komunalnog sistema Edvard Kardelj je jasno izneo svoje poglede u referatu na XVI sednici Predsedništva SKJ, početkom marta 1971. godine. Tada je istakao, između ostalog, da u razvoju strukture opštine, kao baze društvenog sistema, treba učiniti dalje korake. Načelno uzev, sve one interese koje radni ljudi ne ostvaruju u svojim radnim organizacijama treba, koliko je to najviše moguće, da ostvaruju u samoupravnoj komuni ili da preko komune kontrolišu njihovo realizovanje u republici, a preko nje i u federaciji. S tim u vezi primećivao je da postojeći ustavni i zakonski propisi ne daju dovoljnu orijentaciju i podršku u tom pogledu.

15. Daljoj kristalizaciji koncepta samoupravne komune znatno je doprineo Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije, a u dokumentima ovog značajnog skupa sadržane su i ideje Edvarda Kardelja o samoupravnoj komuni. Tako se u jednoj od rezolucija isticalo da komuna, kao samoupravna zajednica, predstavlja sveukupnost samoupravnih struktura i mehanizama i njihovih međusobnih odnosa i da se u njoj, pre svega neposrednim odlučivanjem, samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem, ostvaruju zajednički interesi vezani za unapređenje materijalnih i kulturnih uslova života i solidarno zadovoljavanje zajedničkih potreba. U prilog tome govori i stav da se oslobođenje čoveka, svestrana afirmacija njegove ličnosti, humani socijalistički odnosi i oslobođenje rada ne mogu ostvarivati samo u okvirima radne organizacije. Radni ljudi moraju izaći iz zidova radnih organizacija na društvenu scenu, u mesnu zajednicu i komunu, i ostvarivati što efikasniji uticaj, ne samo na radnom mestu, nego i u mestu stanovanja — na sve centre odlučivanja u komuni.

16. Toj temi o suštinskoj oznaci društvenog bića komune i njenom samoupravnom konceptu vratio se Edvard Kardelj i u svom izlaganju na savetovanju o društvenom dogovaranju u komuni, održanom u Osijeku, septembra 1971. godine. Tom prilikom je, između ostalog, isticao da se komuna sa celokupnom svojom samoupravnom strukturom u našem socijalističkom samoupravnom društvu potvrđuje kao prirodni oblik društvene i humanističke integra-

Digitized by Google

cije radnih ljudi. Da bi tu funkciju mogla ostvarivati, komuna mora biti dovoljno samostalna, ali i svojim unutrašnjim samoupravnim odnosima sposobna da obezbedi stvarni uticaj radnih ljudi u svojoj sredini i da se efikasno suprotstavi raznim birokratskim i građansko-politikantskim tendencijama. To, po njemu, znači da političku bazu komune treba da čine samoupravne radne organizacije, mesne i interesne zajednice itd., uz odgovarajuću ulogu društveno-političkih organizacija, a pre svega Saveza komunista, Socijalističkog saveza, Saveza sindikata i Saveza omladine. Takav pristup problemima daljeg razvoja komune ukazuje i na ulogu društvenog dogovaranja između svih tih i drugih subjekata, kao bitne komponente samoupravne strukture komune.

17. U drugoj fazi ustavnih promena 1971—1974. godine — kako je to Edvard Kardelj ocenjivao — jedan od centralnih zadataka biće, nesumnjivo, izgradnja i razvoj celovite samoupravne strukture u komuni, kao samoupravnoj zajednici radnih ljudi i polaznoj osnovi za dalju izgradnju društvenih i političkih odnosa u društvu uopšte. Ti odnosi, po njemu, treba da budu u još većoj meri prilagođeni potrebama i interesima samoupravno udruženog rada, jer se samo na taj način u našem društvu mogu obezbediti uslovi u kojima će odlučujući faktor društvene politike biti ekonomski, socijalni, kulturni i politički interesi radničke klase, kao i seljaka i svih radnih ljudi naše zemlje.

Na neophodnost ustavnih promena i u komunalnom sistemu upućivale su, pre svega, krupne promene do kojih je došlo u društveno-ekonomskom i političkom sistemu u tom razdoblju. Na to se ukazivalo i u mnogim dokumentima rukovodstava društveno-političkih organizacija, u kojima je kritički ocenjivano postojeće stanje u opštinama, davane sugestije i iznošeni stavovi o daljem razvoju komune i komunalnog sistema.

IV

Iz razdoblja posle 1974. godine navodimo, sasvim sažeto, poglede Edvarda Kardelja o karakteru i dometu ustavnih promena i u komunalnom sistemu, njegova razmišljanja i ocene o komuni kao obliku i sredstvu stvarne demokratizacije u sferi društvenog i političkog odlučivanja i kao jednom od osnovnih oblika demokratskog organizovanja vlasti i neposrednog samoupravnog učešća radnih ljudi u vršenju vlasti i upravljanju drugim društvenim poslovima, o komuni kao složenoj samoupravnoj zajednici i integralnom delu jedinstvenog društvenog organizma.

1. Povodom Teza za Ustav SFRJ iz 1974. godine Edvard Kardelj je u svom intervjuu za TV Beograd i TV Ljubljanu, aprila 1973, isticao da one ne donose nešto novo u pogledu mesta i uloge komune u našem društvenom sistemu, već da se u njima insistira na doslednijem ostvarivanju postojećeg ustavnog koncepta komune. Govoreći o karakteru, ulozi i mestu komune u društveno-političkom sistemu, naglašavao je da je komuna takva složena

Digitized by Google

društvena zajednica u kojoj se radni ljudi udružuju i organizuju i kao samoupravljači u radu i kao samoupravljači u zadovoljavanju socijalnih, kulturnih i svih drugih potreba, ali i kao nosioci političke vlasti radničke klase i radnog naroda uopšte. Kao takvi, oni se udružuju i organizuju u okviru radnih organizacija, mesnih zajednica i drugih interesnih zajednica i društveno-političkih i drugih organizacija. Sve to ukazuje na činjenicu da je komuna složena samoupravna zajednica, zajednica koja podrazumeva organsko povezivanje svih oblika samoupravnog organizovanja radničke klase i radnih ljudi uopšte. Takva demokratska, ekonomska, socijalna, politička i, u izvesnom smislu, kulturna integracija samoupravnih zajednica predstavlja okosnicu komune koja od nje čini samoupravnu zajednicu.

U komunama je Kardelj video integralni deo jedinstvenog društvenog organizma, a ne neke autarkične ćelije ili posebne »državice«. Zato one, po njemu, moraju imati svoja prava, ali i odgovornosti prema društvu. S jedne strane, to su odgovornosti za uspešno funkcionisanje jedinstvenog društvenog sistema, a, s druge, odgovornosti koje proizlaze iz obaveza solidarnosti jednog radnog čoveka prema drugome. Time je, u stvari, komunu označio i kao zajednicu socijalističke solidarnosti, iako to njeno svojstvo nije šire obrazlagao.

2. Sa stanovišta teme koja čini sadržaj ovog rada značajni su stavovi i pogledi Edvarda Kardelja izneti u poznatoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Po njegovoj oceni, opština, kao osnovna društveno-politička i samoupravna zajednica radnih ljudi i građana, postala je u našem društvenom sistemu oblik i sredstvo stvarne demokratizacije u sferi društvenog i političkog odlučivanja. Takođe je bitna i njegova ocena da je u procesu razvoja našeg samoupravnog sistema opština uvek bila jedan od osnovnih oblika demokratskog organizovanja vlasti i neposrednog samoupravnog učešća radnih ljudi i građana u vršenju vlasti i upravljanju drugim društvenim poslovima.

U pomenutoj studiji on je isticao i sledeće: uzimajući u obzir dostignuti stepen razvoja samoupravnih odnosa u našem društvu — sadržina, karakter i obim prava i dužnosti komune kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice Ustavom iz 1974. godine znatno su prošireni. U stvari, sve funkcije vlasti i upravljanja društvenim poslovima ostvaruju se u opštini, osim onih funkcija i poslova koji po svojoj prirodi i sadržini predstavljaju zajednički interes svih radnih ljudi i građana republike, odnosno autonomne pokrajine, ili zajednički interes svih naroda i narodnosti Jugoslavije, pa se zato, na osnovu Ustava, ostvaruju u republici, odnosno autonomnoj pokrajini ili federaciji. Naglašavao je, pri tom, da su i u odlučivanju na nivou republike, odnosno autonomne pokrajine i federacije, delegatskim sistemom obezbeđeni uticaj i učešće radnih ljudi organizovanih u opštini. Time je ukazao na osnovne linije razgraničenja u odnosima između komune i širih društveno-političkih zajednica. Reč je o temi koja se

Digitized by Google

i u sadašnjim raspravama o komunalnom sistemu s razlogom uvršćuje među aktuelne, a što ukazuje na potrebu celovitije ocene tih odnosa.

Takvim mestom i ulogom komune u društveno-ekonomskom i političkom sistemu, kako je to ocenjivao Kardelj, osigurani su društveni i materijalni uslovi i stvorene široke mogućnosti za ostvarivanje samoupravnih prava radnih ljudi i građana u svim oblastima života i rada.

3. U izlaganju na sednici Saveznog saveta za pitanja društvenog uređenja, marta 1978, Edvard Kardelj je pokrenuo mnoga pitanja koja se neposredno tiču koncepta samoupravne komune. Zalagao se tom prilikom, kao i u svima ranijim, za to da u raspravama o komuni načelno treba polaziti od Marksovog stava da je komuna najzad pronađeni politički oblik oslobođenja rada, i pri tom posebno isticao važnost uređivanja međuljudskih odnosa u komuni, i to u svim oblastima društvenog života i rada. Nije dovoljno, isticao je tada Kardelj, da se čovek u komuni oseća samo kao samoupravljač, već treba da rešava i ogromnu većinu svojih ličnih problema, i to ne samo ličnih u smislu čoveka-pojedinca, nego i u smislu čoveka kao društvenog bića. Zalagao se za to da se u materijalu koji se tada pripremao u okviru Saveta i služio kao osnova za raspravu, ili u dokumentu koji će se eventualno doneti, izrazi celovit položaj komune u našem društvu. Uprkos mnogobrojnim aktivnostima u ovoj oblasti, ipak je reč o »poslu« koji još nije završen u smislu poruka Edvarda Kardelja i koji nužno zahteva još veće angažovanje Saveza komunista Jugoslavije i drugih činilaca socijalističke društvene svesti.

Digitized by Google

Zdravko Mlinar

Krizne pojave i mobilizacija razvojnih potencijala

1. Neka ishodišna pitanja

Dosadašnje rasprave su otkrile već niz konkretnih oblika »kriznih pojava« i »kriznih procesa«, koji se baš u poslednje vreme zaoštravaju na svim nivoima i područjima delovanja u našem društvu.[1] Iako ima različitih mišljenja o karakteru tih pojava i današnje situacije uopšte, po našoj oceni nije reč o krizi opšteprihvaćenog, dugoročnog razvojnog usmerenja ka samoupravnom socijalizmu. U pitanju je, pre svega, *način usmeravanja i mobilizacije* razvojnih potencijala, koji bi trebalo da obezbedi realizovanje takvog razvoja. Mada pred društvenim naukama još stoji neizvršen zadatak da se još celovitije i podrobnije prouče ta pitanja, ipak već danas možemo neosporno doći do sledećeg zaključka: izlazak iz krizne situ-

[1] Vidi, na primer, Srđan Vrcan, *Nekoliko napomena u prilog deskriptivne analize sadašnje situacije*, u delu *Savremeno jugoslovensko društvo: Sociološko istraživanje uzroka krize i mogućnosti izlaska*, Jugoslovensko udruženje za sociologiju, Ljubljana, 1982; takođe: *Aktuelni trenutak jugoslovenskog društva i pravci dugoročnih društvenih promena*, Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije, Beograd, oktobar 1982.

Digitized by Google

acije na svim područjima biće utoliko uspešniji ukoliko uspemo da identifikujemo i mobilišemo sve raspoložive ljudske i materijalne razvojne potencijale. Zato ćemo na ovom mestu pokušati da, na osnovu kritičke analize dosadašnje prakse usmeravanja i podsticanja i mobilizacije ljudi za razvojne ciljeve i programe, sumiramo neka stečena iskustva i ujedno ukažemo na njihove akcione implikacije u sadašnjim uslovima. U isto vreme, trebalo bi uvođenjem pojmovno-teorijskih dimenzija problematike postaviti ovu u širi saznajni kontekst sociološkog objašnjavanja. Prema tome, mi ćemo, umesto pojma »stabilizacija«, koji upućuje više na vraćanje u neko ranije stanje, pokušati da izgradimo koncept »samoupravne mobilizacije«[2].

Usredsredićemo svoju pažnju na protivrečnosti i probleme u vezi s delovanjem subjektivnog faktora, jer je baš u odnosu na nj otvorena mogućnost da u najkraćem vremenu postignemo najveće promene. Međutim, pri tom se nećemo ograničavati samo na sadržajnu i vremensku problematiku »sadašnjeg trenutka privredne stabilizacije«, već ćemo pokušati da ukažemo i na opštija saznanja koja mogu doprineti oblikovanju efikasnije strategije daljeg razvoja i prevazilaženja sadašnjih kriznih pojava.

Mada nam se u sadašnjoj situaciji nameću izrazito »praktična« i konkretna pitanja, njihovo pojedinačno rešavanje, jednog za drugim — kako potvrđuje već dosadašnja praksa — ne daje očekivane rezultate. Kad rešimo jedno, već smo otvorili drugo. Zato ni u najzaoštrenijoj situaciji ne bi trebalo odbacivati pokušaje da se celovitije, teorijski, objašnjavaju zbivanja i da se, na toj osnovi, formulišu programi za dalje delovanje. Naša usmerenost ukazuje na potrebu da intenzivnije povezujemo najopštije koncepcije (teoriju) s najkonkretnijim iskustvima. U tome se već na saznajnom nivou pokazuje jedan od bitnih preduslova da određenu ideju mogu preuzeti široke »narodne mase« i da ona tako postaje materijalna sila u društvenom razvoju.

Doprinos sociologâ i politikologâ (kao i ekonomistâ) vidimo, dakle, (a) u tome da identifikuju današnje protivrečnosti i probleme, (b) i da ponude primeren analitički instrumentarijum za dalje kompleksnije proučavanje (praćenje) i suzbijanje tih kriznih pojava.

U skladu sa zahtevom za celovitošću obrade morali bismo mobilizaciju razvojnih potencijala osloniti na saznanja o svim karakterističnim dimenzijama društva, to jest o klasnoj i slojnoj strukturiranosti, o karakterističnim nivoima udruživanja i odlučivanja (lokalnim, regionalnim, nacionalnim td.) i o svim karakterističnim sektorima delatnosti (privreda, kultura, zdravstvo, socijalna zaštita itd.), u prostoru i vremenu.[3]

---

[2] Pri tom nije reč o nelogičnom povezivanju, jer sistem samoupravljanja, koji naglašava samostalnost delujućih subjekata, ne znači negaciju podsticanja i usmeravanja, odnosno uloge subjektivnog faktora.

[3] Dosadašnje rasprave o »ekonomskoj stabilizaciji« bile su usredsređene na prilično usku sadržinu i bile su suviše fragmentarne.

Digitized by Google

Kompleksnija obrada naše teme sa različitih aspekata verovatno će nam određenije pokazati:

a) koliko je u sadašnjoj kriznoj situaciji posredi naša nemoć, zato što jednostavno nemamo pouzdanog znanja na koje bismo se oslonili, a

b) koliko je reč o tome da se zbog određenih interesa određena saznanja ne primenjuju u cilju menjanja stanja.

Ocena ovih dvaju pitanja vrlo je značajna kao ishodište za odluku, odnosno za strategiju o tome na koje područje treba da usmerimo raspoložive stvaralačke snage i u kakvoj vremenskoj sukcesiji.

Ova rasprava se još ne može osloniti na temeljitija sociološka i politikološka istraživanja izabrane tematike, jer nam na raspolaganju stoje samo prilozi iz razgovora za okruglim stolom »Savremeno jugoslovensko društvo: sociološka istraživanja uzroka krize i mogućnosti njenog prevazilaženja«, koji je organizovalo Jugoslovensko udruženje za sociologiju i Fakultet za sociologiju, političke nauke i novinarstvo Ljubljanskog univerziteta 27. i 18. maja 1982. godine u Ljubljani.

I sada se ponavlja karakteristična situacija kad praksa zahteva brže reagovanje nauke i stručne delatnosti nego što one mogu da se uključe u rešavanje konkretne problematike. Nauka je u tom smislu uvek prespora i zato ispada »iz igre« kao neprimenljiva. A iz svega toga proističe potreba da se dalje proširi obrada samog saznajnog procesa i uslova za uspešno naučno istraživanje. (U tom smislu čak iznenađuje koliko na izgled apstraktna pitanja imaju posrednu — ali zato prikriveniju, manje vidljivu — značajnu ulogu u objašnjavanju mobilizacije razvojnih potencijala.)

Pri tom se, dakle, usredsređujemo na: (a) bogatu nedavnu istoriju koja nam bar *ex post* može služiti kao »nastavna baza«; što više ima pokušaja i provera različitih rešenja u usmeravanju socijalističkog razvoja, tim bogatija saznanja su nam potencijalno na raspolaganju; (b) na relevantne teorijske okvire i dimenzije preko kojih možemo podsticati otkrivanje i mobilizaciju razvojnih potencijala, što znatno premašuje mogućnosti sadašnje obrade usled njene fragmentarnosti.

Mada je očigledno da sadašnji zastoj u razvoju ima svoje unutrašnje, kao i spoljne uzroke, u ovom našem prilogu ograničićemo se samo na prve, koji se odnose na specifično jugoslovenske uslove.

U sociologiji više nego u bilo kojoj drugoj društveno-naučnoj disciplini (što je uslovljeno njenim globalnim pristupom društvu u celini) nedostaju nam međučlanovi između fundamentalnog i aplikativnog područja. To nam se pokazuje naročito u pokušaju da što konstruktivnije pristupimo rešavanju konkretnih pitanja sadašnje krizne situacije a da ne pređemo iz naučnog u zdravorazumsko rezonovanje. A to moramo izbeći ako hoćemo da zadržimo i učvrstimo svoj sopstveni identitet.

Digitized by Google

2. Uloga društveno-naučnih saznanja u objašnjavanju i prevazilaženja kriznih pojava

2. 1. *Problemi, teorija, empirija*

Niz razloga nas upućuje da u obradi kriznih pojava posebno istaknemo stvarnu i potencijalnu ulogu sociološkiih, politikoloških i uopšte društveno-naučnih saznanja.

a) Velik broj konkretnih, zaoštrenih problema u praksi i duži ili kraći period neuspešnih nastojanja usmerenih na njihovo rešavanje neosporno ukazuju na nedovoljno poznavanje uzajamnih zavisnosti pojedinih razvojnih procesa i (neposrednih i posrednih) posledica svesnih intervencija subjektivnog faktora u tim procesima. Najizrazitije se nedovoljno poznavanje pokazuje u slučajevima kad su ishodišta i pretpostavke određene akcije (intervencije) drugačiji ili čak suprotni stvarnim posledicama koje nastaju. Reč je o više karakterističnih slučajeva raskoraka između svrha (ciljeva, planova, očekivanja) i stvarno postignutih promena, kao, na primer:

— cilj akcije nije postignut bilo u kvantitativnom ili kvalitativnom smislu;

— cilj je, doduše, postignut, ali su nastupile i druge, neočekivane, negativne posledice, zbog kojih je ostvarena promena — više ili manje — obezvređena;

— program ili cilj nisu ostvareni u predviđenom vremenu (mada inače njihova ostvarljivost uopšte nije ugrožena), što one koji su pri tom angažovani može demobilisati, ili čak ojačati negativne stavove prema tom programu itd.

Na taj način se u praksi svakodnevno manifestuje »domet« svesnog ovladavanja društvenim promenama i granice njihove savladljivosti. Neznanje u tim situacijama nije, doduše, jedini objašnjavajući faktor; u obzir treba uzeti i konkretnu konstelaciju interesa i strukturu društvene moći itd. Značaj njegovog postojanja nije potrebno posebno dokazivati, ali ćemo ipak navesti neke primere koji navode na razmišljanje:

— Paradoksalna je konstatacija da su čak i neke akcije, odnosno mere koje su bile preduzete u ime »privredne stabilizacije«, imale sasvim suprotno dejstvo, to jest još su više povećale smetnje u privrednom razvoju, disproporcije, nesigurnost i slično.[4]

— Neke mere koje su bile preduzete na liniji intenziviranja kontrole s namerom da se ovlada razvojnim procesima (na primer, urbanizacijom) stvarno su dovele do još veće stihije (na primer, povećan je obim bespravne gradnje).

[4] Na primer, svojevremena uputstva o zabrani upotrebe privatnih automobila u određene dane tokom nedelje bez potrebe su vremenski kruto fiksirala to ograničenje, jer isti cilj se mogao postići i time što bi se građanima omogućila veća samostalnost u načinu ograničavanja potrošnje goriva (to saznanje je i doprinelo tome da se odstupi od prvobitne mere »par-nepar« i da se pređe na sadašnje »bonove«).

Digitized by Google

— Neke normativne promene, kojima je trebalo povećati samoupravnu angažovanost građana, u stvari nisu obezbedile njihov veći uticaj i sa svoje strane su još pojačale njihove težnje ka pasivizaciji.

— U procesu decentralizacije odlučivanja bila je, istina, normativno povećana samostalnost opština, ali u isto vreme je došlo i do neočekivanog povećanja nejednakosti među opštinama na različitim stupnjevima ekonomskog razvoja.

— Pravnim propisima se htela ukinuti mogućnost špekulisanja zemljištem i stanovima, pa ipak je (u prvoj varijanti) oporezivanjem došlo do smanjivanja prometa nekretninama, a time, posredno, do niže iskorišćenosti postojećeg stambenog fonda.

Navedeni i mnogi drugi primeri pokazuju nam da je bez celovitijeg poznavanja uzajamnih zavisnosti društvenih pojava odlučivanje često samo prividno i da, zapravo, predstavlja nekakvu samoobmanu. Bez obzira na normativne odredbe o samoupravnom odlučivanju, ono se — bez potpunog poznavanja stvarnih posledica alternativnih rešenja — neće moći ostvariti, niti će moći ovladati stihijom društvenih promena.

b) Specifično sociološki pristup dolazi još više do izražaja kada izađemo iz uskih okvira identifikacije (fenomenologije) kriznih pojava. A bez takvog proširenja značilo bi:

— da bismo egzemplifikativnim navođenjem konkretnih primera vrlo brzo udarili u gornju granicu onoga što na taj način možemo prikazati, odnosno vladati time;

— da ne bismo mogli uvesti razlikovanje bitnog i nebitnog, što već samo po sebi implicira i ograničene mogućnosti svesnog menjanja, odnosno mobilizacije razvojnih potencijala;

— da je verovatnije da ćemo ostati samo pri posledicama, bez približavanja otkrivanju osnovnih uzroka kriznih pojava i procesa;

— da zbog preokupacije perifernim ili parcijalnim aspektima krizne situacije ostavljamo po strani značajne ljudske i materijalne potencijale.

Čak i uz želju da što osetljivije i brže reagujemo na sadašnje konkretne probleme u našem društvu, sve nas to ipak navodi da još jednom parafraziramo već poznatu misao: »ništa nije praktičnije od dobre teorije«. To, naravno, važi samo u striktnom, aksiomatskom smislu toga pojma, a ne za svako opšte meditiranje o određenoj problematici.

c) Pošto smo kao predmet ove rasprave utvrdili sociološke i političkološke dimenzije kriznih pojava, mi smo samim tim preuzeli obavezu da — u odnosu prema drugim stručnim naučnim područjima, kao što su ekonomija, pravo itd. — ne ponavljamo bilo koja pitanja, već da pokušamo identifikovati upravo specifične dimenzije, koje bi inače ostale zanemarene. U isto vreme, specifičnost sociološko-političkološkog pristupa trebalo bi da bude i u tome (što, međutim, u našem prilogu ne možemo u većoj meri uzeti u razmatranje) da upozori na već raspoloživa saznanja iz dosadašnjih

Digitized by Google

empirijskih istraživanja na tom području, koja su posredno ili neposredno relevantna za izradu programa i strategije prevazilaženja sadašnje krizne situacije.

Bar ilustrativno možemo upozoriti na sledeće tematske komplekse koji su bili predmet sociološkim ili politikološkim istraživanja i koje bi trebalo reinterpretirati sa stanovišta preokupacija što ovde dominiraju. Na primer:

— odnos građana prema štednji;

— stavovi građana Ljubljane prema samodoprinosu;

— hijerarhija motivacijskih faktora u okviru rada u industriji;

— spremnost građana za saradnju u raznim dobrovoljnim akcijama;

— odnos stanovništva Slovenije prema upisu zajma za gradnju puteva;

— proučavanje determiniranosti različite dinamike razvoja (opština);

— uloga subjektivnog faktora u razvojnim procesima;

— prodornost i gušenje inicijative i kritike;

— diferencirano »nagrađivanje prema radu« i vrednovanje društvene jednakosti;

— sociološki aspekti novih investicija u osnovne organizacije udruženog rada;

— faktori koji utiču na efikasnost radnih organizacija;

— problemi nezaposlenih radnika (u nekadašnjem CIMOS-u u Šempetru kod Nove Gorice);

— proces (delegatskog) odlučivanja;

— dobrovoljci i dobrovoljan socijalni rad;

— socijalno-psihološko istraživanje omladinskih radnih brigada;

— proučavanje integracionih procesa i autarkičnih tendencija na privrednom i drugim područjima;

— menjanje društvenih vrednosti, vrednosti mladih i slično.

Iako je nepovoljna okolnost što za podlogu za ovo raspravljanje o kriznim pojavama nemamo na raspolaganju posebna istraživanja, ipak se — kako vidimo — mnoge već proučavane teme bar parcijalno ili posredno uključuju u rešavanje ove problematike. A pošto se na taj način opet nalazimo pred veoma širokim spektrom raznovrsnih sadržajnih pitanja, i ovde se još jednom potvrđuje potreba za teorijskim kriterijumima koji treba da predstavljaju merila za ocenjivanje relevantnosti konkretnih tema.

Na saveznom nivou osnovana je, doduše, samo »Komisija za probleme ekonomske stabilizacije«; ipak, ne može biti sporno da raspravljanje i obradu treba proširiti i na sociološke i politikološke aspekte. To proširenje, pak, ne shvatamo samo u smislu nekakvog proveravanja socijalnih implikacija alternativnih programa privrednog razvoja. Političko delovanje, kulturna razvijenost, razvoj nauke i drugo u Jugoslaviji i te kako snažno utiču na privređivanje. U isto vreme je, s druge strane, nevođenje računa o

Digitized by Google

nekim osnovnim ekonomskim zakonitostima dovelo do karakterističnih kriznih pojava, kako ih danas doživljavamo.

Prema tome, nama bi, u stvari, bila potrebna globalna ili bar interdisciplinarna obrada našeg predmeta. Iako je *ad hoc* dolazilo do saradnje među sociolozima i politikolozima i ekonomistima na nekim ranijim savetovanjima (posvećenim, na primer, temama: »Usmeravanje društvenog razvoja« i »Odgovornost u samoupravnom društvu«), ipak takvu interdisciplinarnu ili integralnu obradu, u stvari, još nismo uspeli da izgradimo.

S obzirom na sve što je rečeno, nama se, dakle, relevantnost društveno-naučnih saznanja za prevazilaženje kriznih pojava i za mobilizaciju razvojnih potencijala ukazuje na dva načina:

a) tako što već stečena znanja primenjujemo na konkretno oblikovanje strategije daljeg delovanja na izabranom području i

b) što su nam ta saznanja ishodište za otkrivanje širih, dosad zanemarivanih dimenzija razvojnih potencijala, koji (u kasnijoj fazi) mogu postati element proširenog programa razvojne mobilizacije.

2. 2. *Marksistička dijalektika i samoupravljanje — osnova razvojne mobilizacije*

Kao najopštije saznajno-teorijsko ishodište u otkrivanju razvojnih potencijala našeg društva uzimamo u obzir saznanja marksističke dijalektike koja povezujemo sa tridesetogodišnjim praktičnim iskustvima samoupravnog društvenog razvoja. I jedno i drugo nam služi za što potpunije otkrivanje »emancipacijske logike« u društvenom razvoju koja istovremeno — mada protivrečno — otvara kako humane tako i produkcione aspekte daljeg razvoja. To možemo otkriti kako u društveno-ekonomskim razvojnim procesima tako i u pravno-političkoj sferi njihove regulacije i u sferi saznajnog procesa, odnosno naučnog istraživanja.

Upravo nas marksistička dijalektika neposredno ili posredno usmerava na mobilizaciju razvojnih potencijala time što se, na primer:

— ne zadovoljava okvirima postojećeg i ne ostaje u njima, već se usmerava i na otkrivanje elemenata mogućeg, onoga što je tek u nastajanju; ona našu pažnju usmerava na novo i progresivno mada ne u smislu jednom zauvek, već s obzirom na konkretne društvene okolnosti);

— ne zadovoljava pričama o nekakvoj socijalnoj harmoniji, već svuda pokušava da otkrije unutrašnje društvene protivrečnosti kao ishodište i srž razvojnih promena;

— što naglašava da saznajni proces nije namenjen samom sebi, već da ga uzimamo samo kao ishodište za menjanje postojećeg sveta;

Digitized by Google

— što razvoj objašnjava kao jedinstvo kontinuiteta i diskontinuiteta;

— što ističe čovekov aktivni odnos prema društveno-razvojnim procesima koji se potvrđuju svesnim i planskim ovladavanjem društvenom stihijom i tako doprinosi većim razvojnim efektima itd.

Sva ta i druga poznata metodološko-teorijska načela mogu nas usmeravati pri objašnjavanju procesa emancipacije čoveka-radnika u kontekstu prelaska iz klasnog u besklasno društvo. Ipak, to važi samo pod uslovima na koje je već ukazao — u svom govoru u Kumrovcu — Edvard Kardelj, to jest da je reč o kreativnoj primeni opštih marksističkih ishodišta u našim prilikama.[5] A to se, razume se, ne postiže nekakvim mehaničkim ponavljanjem, »citatologijom«, koja zanemaruje specifičnosti našeg vremena i prostora.[6] Ponekad je posredi potpuna suprotnost između nametljivog verbalizma, sa čestim pozivanjem na autoritete, i sopstvene potpune jalovosti.

Tim pitanjima se prividno udaljavamo od predmeta naše obrade. Ipak možemo upozoriti da je samostalnost koja se ispoljava u kreativnosti već u saznajnom procesu preduslov za to da »ideja postane materijalna sila« i da mobiliše »narodne mase« za određene razvojne ciljeve. A to ne možemo postići kad u ime budućnosti zaobilazimo i ostavljamo po strani ovdašnje i današnje društvene odnose. Idejna progresivnost koja gubi dodir s realnim društvenim snagama brzo se pokazuje kao sasvim beznačajna, suva grana, ili se u stvarnim posledicama pretvara u svoju direktnu suprotnost.

U tom smislu možemo kritički oceniti ono krasnorečivo i kvaziradikalno meditiranje o radničkoj klasi i klasnoj borbi, koje je u isto vreme grubo ignorantsko u odnosu prema stvarnim životnim problemima radništva kod nas. Takve diskusije i učesnici u njima veoma su zaokupljeni suviše »značajnim« pitanjima i na tako »visokom nivou« da pri tom previđaju sitnu pojedinost — da su izgubili dodir s realnim društvenim snagama i da su se sami našli u otuđenosti i sterilnosti. A oni, pre svega, ni u čemu nisu doprineli poboljšanju društvenog položaja onih (radnika) o kojima raspravljaju na takav način. Tako se razmeću tutorska, paternalistička razglabanja o interesima radničke klase kao nekakvo uopšteno logiciranje s jalovim dedukcijama itd., bez minimalnog poznavanja stvarnih potreba i radnih i životnih uslova i svesti radništva kod nas. Takav aprioristički konstruktivizam na saznajnom području već sam po sebi deluje više u pravcu paralisanja nego aktivira-

---

[5] Edvard Kardelj, *Revolucionarna praksa in marksistično izobraževanje*, »Komunist«, Ljubljana, 1. decembar 1975.

[6] Pri tom je reč o sličnoj tendenciji kakvu otkrivamo i u vezi s našom, jugoslovenskom društveno-političkom mišlju; i ovde je često posredi prosto mehaničko ponavljanje opšte ideje, umesto da se ona prenese u uslove konkretne opštine ili osnovne organizacije udruženog rada i slično.

Digitized by Google

nja radničke klase za određene programe daljeg socijalističkog razvoja.[7]

Isto tako će i izlazak iz sadašnje krizne situacije, na kraju krajeva, odlučujuće zavisiti od toga koliko će programi »stabilizacije« uspeti da životvorno aktiviraju stvaralačke snage radničke klase i građana u celini. Svaki apriorizam u prilazu osnovnom nosiocu daljeg razvoja — kao što ćemo još videti — znači da se odričemo dela tog stvaralaštva. Kao što je razuđena i zapletena unutrašnja struktura radničke klase i celog društva, tako bismo morali diferencirano postavljati i sistem podsticaja koji mogu da aktiviraju latentne stvaralačke potencijale. Već u dosadašnjoj praksi se kao kontraproduktivno pokazalo svako mehaničko izjednačavanje (na primer, u stimulacijskim mehanizmima) fizičkog i umnog rada.[8]

Međutim, sve diferenciranije vođenje računa o stvarnim kreativnim potencijalima ujedno otvara perspektivu za izlazak iz okvira klasnog društva i za uvažavanje jedinstvenih potreba i stvaralačkih sposobnosti svakog pojedinca koje će ovaj moći da primeni u najširem kontekstu društvene zajednice.

2.3. *Saznanje o jedinstvu suprotnosti između procesa individuacije i socijalizacije kao mobilizacijski potencijal*

Da bismo prevazišli fragmentarnu obradu kriznih pojava i procesa, pokušaćemo da, kratko i uprošćeno, skiciramo teorijsku koncepciju koja pruža najširi okvir za interpretaciju i mobilizaciju razvojnih potencijala. Zahteve u tom pravcu naći ćemo već u diskusiji o »ekonomskoj stabilizaciji«. Tako, na primer, Aleksandar Grličkov konstatuje: »Mislim da nam je nužno jedno celovitije sagledavanje prilika u našem društvu, koje bi obuhvatilo sva područja društvenog života. To je garantija da našu političku moć racionalnije upotrebljavamo, da naši sastanci budu delotvorniji. Moramo što više da izbegnemo zamke da za složena pitanja tražimo jednostavna rešenja. Jednostavna rešenja nisu saveznik i sredstvo za usklađivanje razuđenih samoupravnih interesa. Po pravilu, ona potiskuju razvoj samoupravljanja. Govorili mi to ili ne, zva-

[7] U tom smislu bi valjalo podrobnije analizirati akcioni i mobilizatorski značaj pojedinih pojmovnih kategorija koje se odnose na pokretačke snage socijalističkog razvoja društva. Morali bismo sve pažljivo pratiti i dobro uočiti eventualna razmimoilaženja između pojmovnih konstrukcija i stvarne životne prakse. A što su razmimoilaženja veća, tim manje ima mogućnosti da ideje zaista preuzmu ulogu mobilizatora masa u socijalističkom razvoju društva.

[8] Kao što su već brojna sociološka i socijalno-psihološka istraživanja pokazala, hijerarhija motivacijskih faktora za rad kod fizičkih radnika je drukčija (jači naglasak na materijalnim podsticajima) nego kod intelektualnih radnika (veći značaj zadovoljstva samim radom). Ipak, te razlike nisu dovoljno uvažavane u sistemu nagrađivanja kod nas.

Digitized by Google

li to krizom ili ne, ali samoupravljanje je ipak potisnuto veoma velikom poplavom državnog intervencionizma.«[9]

Napredak, stagnaciju ili nazadovanje sa stanovišta socijalističkog samoupravnog društvenog razvoja možemo procenjivati na osnovu toka dva procesa koji neprestano dolaze u međusobnu suprotnost. To je proces individuacije (osamostaljivanja) i proces socijalizacije (udruživanja). Na jednoj strani, reč je o neprestanom osamostaljivanju delova neke celine (individuacija), a, na drugoj, o povezivanju i udruživanju osamostaljenih subjekata u širim sadržinskim, prostornim i vremenskim okvirima.[10] Kao srž toga zbivanja — po marksističkoj interpretaciji — uzimamo u obzir sferu rada i proizvodnje. U tom smislu neprestano imamo pred sobom dva suprotna toka: na jednoj strani, raščlanjivanje takozvanih »makrostruktura« (decentralizacija, deetatizacija), s težnjom ka ostvarivanju veće samostalnosti proizvođačâ u užim jedinicama, sve do osnovnih organizacija udruženog rada; na drugoj strani, reč je o udruživanju radnikâ, koji su dostigli viši stepen samostalnosti, u suprotnom smeru.

Proces individuacije (osamostaljivanja) teče u jedinstvu suprotnosti s procesom socijalizacije (udruživanja). Istovremeno, etapa socijalističkog razvoja predstavlja i prelazni period od ostvarivanja veće samostalnosti i povezanosti *jednog subjekta* (društvene klase, grupe, pojedinca) *na račun smanjivanja ili ograničavanja* samostalnosti i povezanosti *drugog subjekta* (klase, grupe pojedinca), dakle, od takvog »modela« razvoja ka drugom koji karakteriše sasvim suprotno načelo, to jest da se povećavanje samostalnosti i povezanosti *jednoga* ostvaruje *kao podsticaj i mogućnost za* veću samostalnost i povezanost (slobodu) *drugoga.*[11] Tu se, prema tome, ukazuju kontekst i dijalektika čovekove emancipacije, što je temelj za razumevanje i plansku mobilizaciju razvojnih potencijala. Preko tih protivrečnih procesa dolazi do proširivanja okvira čovekove slobode i razvoja čovekove ličnosti. Zato i u akcionom smislu možemo u tim okvirima izraziti najfundamentalnija ishodišta za plansko podsticanje društvenog razvoja.

Iako na ovom mestu ne bismo do podrobnosti prikazivali kako ti procesi teku (na primer, karakterističnu vremensku dinamiku individuacije i socijalizacije koje se, istina, antagonistički uzajamno uslovljavaju, a ujedno i jedna i druga prelaze na viši stupanj u sve bržem ritmu), ipak bismo upozorili da već taj uzajamni odnos

---

[9] Reč u diskusiji na Trećoj sednici CK SKJ, u: *Treća sednica CK SKJ, Aktuelna idejno-politička pitanja društveno-ekonomske situacije i zadaci Saveza komunista u ostvarivanju stavova 12. kongresa SKJ,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1982, str. 122—123.

[10] U vezi s tim dolazimo u karakterističnu nedoumicu kad po sada usvojenoj terminologiji govorimo o »udruživanju« »udruženog rada«. Očigledno je neumesno da se proces koji je u toku označava u svršenom obliku, to jest kao da je to udruživanje već završeno. Takva praksa označavanja sadašnjeg stanja može demobilizatorski uticati na odgovarajuće subjekte, o čemu ćemo podrobnije govoriti nešto kasnije.

[11] O tome smo raspravljali i u: *Samoupravljanje in razvoj,* Fakultet za sociologiju, pravo i novinarstvo, Ljubljana, 1980.

Digitized by Google

određuje kako sam razvoj tako i krizne situacije u razvoju. Ako se, na primer, samostalnost (samoupravnih) subjekata nesrazmerno poveća u odnosu na dostignuti stupanj povezanosti (»udruživanje rada i sredstava«), time se nužno povećava i uloga slučaja, odnosno anarhičnost u društvu, a to znači stagnaciju u razvoju, ili čak i nazadovanje.

Mnoge probleme s kojima se danas suočavamo mogli bismo objašnjavati u tom smislu. Uzmimo, na primer, niz različitih režima i tehnoloških rešenja koje su pojedine železničke organizacije uvele na pruzi Jesenice—Đevđelija, tako da su time

— povećani troškovi poslovanja;
— manje iskorišćene raspoložive mašine;
— da je veći gubitak vremena i za masu putnika itd.

Mada se o tom slučaju već nekoliko puta kritički raspravljalo, do rešenja ipak još nismo došli, jer bi ono, očigledno, iziskivalo kompleksnije organizacione promene.

Građevinska preduzeća su u dosadašnjoj praksi, nesumnjivo, imala toliko »odrešene ruke« da su nezavisno jedno od drugog počela uvoditi nova tehnološka rešenja na osnovu sasvim različitih standarda. Ukoliko im je bilo dopušteno[12] da te standarde preuzmu od raznih inostranih partnera, time je samo još dodatno data ilustracija da je sistem kao celina dopuštao svoju unutrašnju fragmentaciju. Zbog različitih standarda dolazilo je do razbijanja tržišta na manje, zatvorene jedinice, u okviru kojih se potom učvršćivao monopolski položaj pojedinih preduzeća. Povećani autarkizam, dakle, omogućava ostvarivanje težnje ka monopolizaciji, koja je istovremeno i najplodnija osnova za lagodnu inertnost, nisku produktivnost, visoke troškove, ravnodušnost prema korisnicima usluga koji nemaju alternativnog izbora itd. Takva verižna uslovljenost bar do neke mere objašnjava jugoslovenski rekord — najviša cena kvadratnog metra izgrađene stambene površine u Evropi.

A kad pri tom još pozivamo na uključivanje u međunarodnu podelu rada — što inače ne može biti sporna razvojna usmerenost — onda, naravno, možemo konstatovati da to nismo postigli ni u granicama svoje zemlje. Suočavamo se s nepostojanjem opštih kriterija i standarda poslovanja, koje ne bismo smeli automatski poistovećivati s ulogom državne prinude. Neke mere u ime deetatizacije ipak nisu bile usmerene na ukidanje elementa prinude, nego su, u stvari, značile i ukidanje već uspostavljenih koordinacionih mehanizama u kojima je bila obezbeđena ravnopravna predstavljenost svih bitnih interesa. Odricanje od njih tako je, zapravo, značilo, pre svega, slabljenje povezanosti na nivou Jugoslavije kao celine. Bilo da se pri tom radilo o »rasformiranju« ili reorganizaciji pojedinih organa, u oba slučaja posredi je bilo dezangažovanje na saveznom nivou i proširivanje nadležnosti (samostalnosti)

[12] To nije dopušteno u mnogim drugim državama, gde su (na primer, u Finskoj) jedinstveni standardi obavezni i pretpostavljaju se kao što i mi pretpostavljamo određene saobraćajne propise i slično.

Digitized by Google

republika i pokrajina, što se uskoro počelo ispoljavati i u negativnom obliku, kao ojačani autarkizam i kao potreba za ponovnim objedinjavanjem delovanja na nivou cele Jugoslavije.[13]

S obzirom na već pomenutu vremensku dinamiku individuacije i socijalizacije, mogli bismo, doduše, očekivati da će se, na primer, s povećanom samostalnošću određenih subjekata samo povremeno smanjivati povezanost u okviru celog društva, da će ta povezanost postepeno opet rasti do ponovne međusobne usklađenosti. Pa ipak, ostaje pitanje: kakvu cenu smo spremni da platimo za takvo spontano izravnavanje tih procesa (»cik-cak« razvoj)? Ujedno se upravo u tim okvirima vodećim subjektivnim snagama pruža mogućnost svesnog usmeravanja i time smanjivanja tih neusklađenosti, što bi trebalo da ubrza razvoj. A preduslov za to je jasna predstava o tome gde i kada dolazi do zaostajanja jednog ili drugog procesa.

S obzirom na velike razlike u stepenu razvijenosti pojedinih teritorijalnih područja, kao i na izrazitu nacionalnu heterogenost Jugoslavije, tu se posebno zaoštrava problem povezanosti na nivou globalnog društva. Povećana autonomija užih jedinica (u pravno-političkom smislu) nije samo jedna od osnova ojačanih težnji ka autarkizmu svih tih jedinica, već vodi i do povećane nejednakosti između grupa razvijenih i nerazvijenih. Kako teorijski tako je i empirijski utvrđeno da se stepen povezanosti brže povećava unutar grupe razvijenih nego unutar grupe manje razvijenih teritorijalno-društvenih jedinica, ili brže nego između prvih i drugih. A to znači da se spontano učvršćuje nekakva tendencija ka polarizaciji između razvijenih i manje razvijenih područja. Dok prve s većom samostalnošću još povećavaju svoje mogućnosti bržeg razvoja, za druge je veća (normativno određena) »samostalnost« samo nominalna i razlog još većem zaostajanju. Ujedno je, isto tako, stalno ispoljena i težnja da se dinamički razvoj prvih — prema više ili manje klasičnom modelu klasnog društva — afirmiše i na račun zaostajanja drugih.

Zato manje razvijena područja, po pravilu, pokušavaju da na dva načina spreče pad u (sasvim) podređen položaj ili da postanu čak predmet iskorišćavanja od strane razvijenijih područja:

a) na jednoj strani, zatvaraju se i pokušavaju sprečiti ekspanziju privredno razvijenih na svoje područje,

---

[13] Ovde se nameće pitanje: da nisu nacionalističke i separatističke tendencije — mada su savladane — posredno ipak uslovljavale prekomerno »dezangažovanje« na nivou federacije? U nekim slučajevima je uloga već postojećih organa bila jednostavno umanjena, tako da je došlo do fragmentacije ranije jedinstvenog sistema; u drugim slučajevima je međurepublička, međupokrajinska i međuopštinska koordinacija postala toliko komplikovana i dugotrajna da je odbijala i one subjekte koji su, inače, već imali razvijen interes za (su)delovanje na nivou cele Jugoslavije. U poslednjoj deceniji je, međutim, svakako ojačala »parcijalizacija« (na primer, na području naučnoistraživačkog rada), koja je vodila neracionalnosti (dupliranju) povećanoj arbitrarnosti u ocenjivanju, neinformisanosti itd.

Digitized by Google

b) a, na drugoj, traže centralnu, državnu intervenciju koja bi imala i ulogu nekakvog egalizacionog mehanizma.

Takva slika razvojne dinamike nam posredno ili neposredno pomaže da otkrijemo i uzroke zaostajanju u društveno-ekonomskom razvoju. Međutim, teškoća da se ti procesi razumeju i da se njima ovlada nije u vezi samo

a) s određenim pravilnostima u međusobnom uslovljavanju individuacije i socijalizacije, već i

b) s pitanjem dinamike tih procesa u uslovima neravnomernog regionalnog razvoja.

S obzirom na to, nas ne iznenađuje što su merama u jednom pravcu (na primer, ka većoj samostalnosti užih jedinica) sasvim neočekivano usledile posledice koje su ih obezvredile.

Kao opšte saznanje i iskustvo koje na toj osnovi možemo izvući i primeniti ubuduće, navedimo, bar primera radi, sledeće:

Praksa je potvrdila opšti dijalektički postulat o jedinstvu suprotnosti. A praktična vrednost toga saznanja pokazuje se, na primer, u tome što treba korigovati dosadašnju praksu koja se, po pravilu, laćala i najznačajnijih razvojnih akcija samo jednosmerno, a ne dvosmerno. Zato nam istorijska retrospektiva otkriva karakterističnu *sukcesiju jednostranih, po intenzitetu prenaglašenih, sadržinski i vremenski suviše ograničenih (kampanjskih) akcija* koje su jedna za drugom sledile manje na osnovu operacionalizacije dugoročnog programa nego na osnovu *ex post* reagovanja na neočekivana odstupanja od zamišljenog pravca razvoja.

Dijalektički zasnovanije delovanje bi istovremeno[14] s akcijom za decentralizaciju odlučivanja pokrenulo i akciju za intenziviranje povezanosti (na primer, za takozvano »međurepubličko komuniciranje«, mobilnost »društvenog kapitala«, mobilnost kadrova, intenziviranje procesa standardizacije u proizvodnji, razmeni itd.).

Međutim, uz veće uvažavanje samostalnosti i razlika, mi, u stvari, nismo uporedo proširivali i sferu onoga što nam je svima zajedničko, bilo da je reč o nivou republika, opština ili osnovnih organizacija udruženog rada i slično. Posledica može da bude samo stagnacija ili nazadovanje.[15]

---

[14] Ali ne sa zakašnjenjem, to jest kao reagovanje na već nastale negativne posledice jednostrano zasnovanih promena.

[15] Karakteristično je da se i dalje nižu mnoge akcije koje su izrazito jednostrano zasnovane. Uzimimo, na primer, osnivanje opštinskih istraživačkih zajednica. Sva pažnja je usmerena samo na »porođajne teškoće« koje se pri tom javljaju u pojedinim opštinama. Tu nam, međutim, nedostaje uporedna akcija koja bi ojačala uključenost tih novih subjekata u globalni sistem na nivou republike (federacije), u okviru kojeg bismo tek onda (dakle, uz maksimalnu dostupnost svega što im je zajedničko) definisali svoj specifični program i svoj sopstveni identitet. U protivnom, možemo očekivati — uzmimo apsurdni ekstrem — da ćemo, na primer, u SR Sloveniji 64 puta ponoviti iste operacije i srazmerno tome povećati troškove.

Digitized by Google

3. Zaostajanje u razvoju: demobilizacija razvojnih potencijala

3. 1. *Preusmeravanje iz pravno-institucionalne u produkcionu sferu*

Pošto nas na ovom mestu posebno interesuje uloga subjektivnog faktora i mogućnosti da se planski ubrzavaju razvojni procesi, treba analitički naročito pratiti kako se dijalektika individuacije (osamostaljivanja) i socijalizacije (udruživanja) ostvaruje

a) u sferi društveno-ekonomskih promena i

b) u sferi pravno-političkih promena.

Dok poznata marksistička interpretacija društvenog razvoja odlučujuću ulogu pripisuje materijalnoj, ekonomskoj bazi društva, u isto vreme je karakteristično da je osnovna preokupacija vodećih subjektivnih snaga u proteklim decenijama bila usredsređena na promene u pravno-političkoj nadgradnji. U toj sferi bilo je mogućno da se u relativno kratkom vremenu postignu, bar prividno, najveće promene. Država, koja je u vreme revolucionarnog etatizma bila i stvarno ojačana, naširoko je delila socijalna prava i uvodila političke promene kao da je sasvim autonomna sila, nezavisna od stupnja materijalnog, ekonomskog razvoja društva.

Raskorak između srazmerno niskog stupnja ekonomske razvijenosti i pretencioznih razvojnih aspiracija (programa) bio je, dakle, »prevaziđen« tako što je programsko-normativna sfera potpuno preovladala u zaokupljenosti subjektivnog faktora. To je nužno vodilo određenom ignorisanju stvarnih uslova i otuđenju od njih, i, ujedno, idealizaciji tih uslova i istrčavanju ispred njih. Time su osnovna pitanja produkcionog procesa i razvoja proizvodnih snaga bila nekako zaklonjena i gurnuta u stranu (na primer, vrlo često se obrađuje problematika raspodele dohotka, a ređe uslovi i mogućnosti njegovog sticanja). Učvrstila se nekakva iluzija o autonomnosti vodećih subjektivnih snaga i o njihovoj moći, kao da one, na kraju krajeva, nisu odlučujući određene stupnjem razvoja proizvodnih snaga.

Iluzijama i nerealnim očekivanjima (pretenzijama) u pogledu uloge subjektivnog faktora u posleratnom periodu pogodovale su još dve okolnosti:

a) uspešno izvedena revolucija (u užem smislu), ukidanje privatne svojine i ojačana moć države kojoj je na čelu radnička avangarda;

b) velika dinamika industrijalizacije koja je u toku dužeg vremena potvrđivala mobilizacijsku uspešnost te avangarde i iz aspekta ekonomskog razvoja.

Međutim, današnje vreme mogli bismo okarakterisati kao onaj period kad institucionalno-organizacionim merama ne možemo više proširivati masovnu mobilizaciju ljudskih i materijalnih razvojnih potencijala. Čak obrnuto, ako bismo nastavili s takvom usmerenošću, ona bi sve više postajala kontraproduktivna. Potreb-

Digitized by Google

na je, dakle, radikalna preorijentacija u delovanju vodećih subjektivnih snaga koja bi mogla prevazići takvu praksu, kao što se pokazuje, na primer, u sledećem:

1. Jalovost masovnog angažovanja i gubitak energije mase radnika — građana koja se usmerava na neprestane normativne i institucionalne promene i reorganizacije, dok život ide dalje svojim tokom i ostavlja po strani tu jalovu dinamiku.

2. Preokupiranost normativnim, institucionalnim i organizacionim promenama odvraća pažnju od osnovnih sadržinskih pitanja materijalne i duhovne proizvodnje, što se ispoljava i u njihovom zaostajanju. Na kraju krajeva, to nam potvrđuju i dva karakteristična ekstrema: na jednoj strani, u Jugoslaviji imamo rekordan broj upravno-organizacionih (normativno-programskih) inovacija, a na drugoj — izuzetno malo inovacija u sferi materijalne proizvodnje.

3. Kada posle višekratnog (optimizmom nošenog) angažovanja uloženi napori ne vode do očekivanih stvarnih promena, sledi pasivizacija građana. Da bi angažovanost dobila trajniji karakter, moraju je, bar povremeno, potvrđivati određeni rezultati. Neprestane normativne i institucionalno-organizacione promene koje nisu imale takav učinak nužno su vodile opadanju motivacije građana. Na takvim osnovama se šire: ravnodušnost, privatizacija, jača malograđanski mentalitet i slično. Ako pojedinac doživljava društvenost kao normativističku prazninu, logična posledica je to da se on povlači u svoju privatnu sferu i pasivizaciju. Tako se nađemo u preokrenutom svetu, kad sfera društvenosti ne predstavlja više ono što se očekuje, to jest sadržajno obogaćivanje života pojedinca, već se pojavljuje kao beživotna praznina (na primer, mnogi sastanci koji ne podstiču na veće angažovanje i intenzivnije uključivanje, već pre upravo suprotno).

Ako, dakle, tražimo mogućnosti i puteve za prevazilaženje sadašnje stagnacije, tu se svakako pruža mogućnost za preusmeravanje stvaralačke energije masa u produktivnije sfere materijalne i duhovne proizvodnje. To bi trebalo da obezbedi veće rezultate i da time već samo po sebi intenzivira stimulativne efekte (zadovoljstvo izvršenim radom), koji bi podsticali na savlađivanje sadašnje inertnosti na mnogobrojnim područjima delovanja.

U proizvodnom procesu sociološko-strukturalni uslovi najvećeg stvaralaštva postoje onda kad su istovremeno obezbeđene najveća samostalnost i povezanost svih relevantnih elemenata toga procesa. Kad postoji veliko bogatstvo raznovrsnosti i mogućnost povezivanja različitih elemenata u nove smisaone celine, tada postoji i najveća verovatnoća da će doći do inovacija i daljeg razvoja proizvodnih snaga. U takvim situacijama stvaralački rad podstiče na dalje delovanje i smanjuje potrebu za spoljnim materijalnim i nematerijalnim podsticajima i sankcijama. Čini se, međutim, da je upravo takva perspektiva razvoja u našoj nedavnoj praksi — kao i u drugim socijalističkim zemljama — zama-

Digitized by Google

glila stvarne odnose, pa nisu uspostavljeni zadovoljavajući stimulativni mehanizmi.

Dva ishodišta su uticala i na oblikovanje nerealne predstave o radu i radniku u današnjim uslovima, i to:

a) dugoročna perspektiva oslobađanja rada uopšte i

b) preterana očekivanja u vezi sa značajem normativnih promena za ulogu i položaj radnika u radu i u društvu.

Sredstva za proizvodnju i uslovi rada su se mnogo sporije menjali nego pravno-politička nadgradnja. Za velik deo aktivnog stanovništva je rad (naročito fizički) još uvek težak, sputavajući, dosadan (monoton), pa čak i po zdravlje štetan i životno opasan. I danas još iznenađuje kako olako prihvatamo podatke o broju nesreća na radu (ili čak nismo ni upoznati s njima). Otud je razumljivo što se u svakoj socijalističkoj zemlji ranije ili kasnije nametnulo pitanje materijalne stimulacije za rad. Ukoliko su vizionarske predstave o budućnosti (stvaralački rad, koji već sam po sebi pruža zadovoljstvo!) zamenile analizu i uvažavanje stvarnih odnosa, onda su, razume se, izostali potrebni podsticaji, a time i motivisanost za rad i intenzitet rada. A to je samo drugi izraz za nužnu posledicu — zastoj u razvoju.

Na razne načine mogli bismo prikazati kako se u prošlosti opšta pažnja pomerila iz same proizvodne sfere (dok je, istovremeno, trgovina bila poistovećivana s parazitskom i špekulantskom delatnošću). Pri stipendiranju kadrova je, na primer, sve više rastao broj pravnika i ekonomista, a smanjivao se broj kandidata za tehničke profile; napredovanje stručnjaka bilo je određivano prvenstveno iz aspekta položaja u upravno-organizacionoj hijerarhiji, a ne čisto stručnim putem[16]; bilo je zanemareno stručno usavršavanje[17] itd.

Prema tome, da bismo ubrzali dalji razvoj, bili bi neophodni:

a) preusmeravanje pažnje od iluzorno osamostaljene pravno-političke sfere na produkcionu sferu;

b) realnija vremenska perspektiva oslobađanja rada i realnije, dakle, i diferenciranije, vođenje računa o različitim stepenima stimulativnosti samog rada;

c) diferenciranija primena šireg spektra podsticajâ materijalnog i nematerijalnog karaktera (pri umnom radu relativno je manji značaj materijalnih podsticaja);

d) prevazići sadašnje zanemarivanje moralnih podsticaja za angažovanje ljudi (na primer, dobrovoljni socijalni rad);

e) voditi računa o čovekovoj ličnosti i izvan krutih i institucionalno-organizacionih okvira (na primer, osloboditi se kategorijalne podele na aktivne — neaktivne, zaposlene — penzionere itd.).

---

[16] Taj problem su, na primer, već identifikovali stručni radnici »Gorenja« u Titovom Velenju.

[17] U poslednjoj deceniji je bitno smanjen broj stručnih ispita koje su položili saradnici republičkih upravnih službi i sličnih.

Digitized by Google

3.2. *Ograničavanje samostalnosti i povezanosti*

S obzirom na našu interpretaciju razvojnih procesa, možemo ukazati na dva osnovna razloga što dolazi do zastoja u razvoju:

a) ograničavanje realnih mogućnosti samostalnog delovanja i povezivanja i

b) hipostaziranje takve samostalnosti i povezanosti koja, u stvari, ne postoji.

Uzmimo najpre prvu karakterističnu situaciju.

Navešćemo neke karakteristične primere ograničavanja samostalnosti koje ne proizlazi iz limitiranosti u materijalnoj, ekonomskoj osnovi društva. Zato i možemo očekivati da će se ta ograničenja utoliko lakše savladati i da će se tako u relativno kratkom vremenu postići veliki efekti u oslobađanju ljudskih i materijalnih razvojnih potencijala.

Najširi, globalno društveni i razvojni kontekst svesnog usmeravanja procesa osamostaljivanja u okviru socijalističkog društva čine dva uporedna (komplementarna) programa:

a) Ishodište predstavlja određeni položaj radničke klase i revolucionarni program za izlazak iz toga stanja (preuzimanje vlasti, podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i drugo); u tom smislu radnička klasa nastupa kao kolektivni subjekt koji neposredno i preko svojih predstavnika postaje odlučujuća snaga u društvu. Reč je o oslobađanju radničke klase kao celine, u procesu prevazilaženja klasne nejednakosti i klasnog društva uopšte.

b) Druga dimenzija socijalističkog razvoja i prevazilaženja klasnih okvira društva postavlja u prvi plan razvoj čovekove ličnosti, ličnosti radnika, proizvođača. Nikakva kategorija, nikakvo predstavništvo, nikakva partija — pa ni radnička — ne može (kao što je to ubedljivo pokazao Edvard Kardelj u svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*) u celini i bez ostatka reprezentovati jedinstvene karakteristike (sposobnosti, potencijale, potrebe) ličnosti svakog pojedinca. Ako bismo ostali isključivo pri naglašavanju klasne polarizacije, mi bismo time — bar na nivou društvene svesti — sami konzervirali ono što upravo socijalistička revolucija treba da prevaziđe. U tim okvirima se čini razumljivim što smo se s Kardeljem probili i do pojma »pluralizam samoupravnih interesa«.

Kakva je i kakva će biti mobilizatorska uloga vodećih subjektivnih snaga, zavisi u velikoj meri upravo od načina rešavanja tih pitanja. Pri tom možemo reći da apsolutizacija kako prvog tako i drugog pristupa ne vodi maksimalnoj mobilizaciji ljudskih i materijalnih snaga. Prvi pristup se oslanja na moć radničke klase kao organizovanog kolektivnog subjekta da u društvu afirmiše ono što je zajedničko svim pripadnicima te klase. Tu je reč o konfrontaciji sa birokratsko-tehnokratskim snagama, odnosno različitim centrima i monopolima društvene moći, prema čemu se postavlja zahtev za povećanjem uticaja neposrednih proizvođača i za neposrednim odlučivanjem o »uslovima i rezultatima rada«.

Digitized by Google

Međutim, ako se zaustavimo samo na nivou kojim su obuhvaćeni svi pripadnici i slojevi (široke i unutrašnje heterogene kategorije) radničke klase, to nas navodi na takav stepen opštosti da zbog toga može doći do sadržinskog osiromašenja i otuđenja od onih koji bi trebalo da budu ujedno »subjekt i društveni cilj« (E. Kardelj) razvojnih programa. Iz toga aspekta nas ne iznenađuje što se i u Savezu komunista zaoštravaju zahtevi za konkretizacijom i individualizacijom rada i odgovornosti. Istovremeno se javlja i kritika prilično raširene prakse nediferenciranog »razlivanja« i »socijalizacije« odgovornosti (u vezi s tim je došlo do otpora automatskom podruštvljavanju rizikâ i gubitaka).

Tako nam iskustva i kritička posmatranja potvrđuju da program prevazilaženja klasne nejednakosti ne isključuje zahteve za sve većom individuacijom, kako na nivou društvenih grupa tako i pojedinaca. Izgleda da je upravo nerazumevanje toga odnosa u našoj ranijoj praksi vodilo do deformacije u tom smislu što se prevazilaženje klasne (socijalne) nejednakosti često shvatalo kao sukob sa svakom diferencijacijom (individuacijom, individualizacijom), što je, bar implicitno, značilo težnju ka uniformnosti, »paušaliziranju«, »nivelizaciji«, ka prosečnosti, crno-belom uprošćavanju, grubo stereotipnim ocenama, majorizaciji i sličnom. Egalitarni sindrom, koji se ne zasniva samo na socijalističkoj programskoj usmerenosti, već mu se prikriveno pridružuju veoma jaki tradicionalistički elementi društvene svesti primitivne zajednice, očigledno nije služio kao ishodište samo za sukob s klasnom nejednakošću ili eksploatacijom, već je imao i druge (mogli bismo reći — »spill over«) efekte. Ispoljavanje, ili čak dominacija, takvog shvatanja bilo je »najkobnije« upravo za radno stvaralaštvo, koje, deklarativno, u svim značajnim programskim dokumentima ima priznatu, uzvišenu ulogu ishodišta i osnove razvoja čovekove ličnosti i društva.[18] Realnost takve suprotnosti potvrđuju nam paradoksalni primeri inovatorâ pred sudovima (?!), sadržinska obrazlaganja takvih primera i, naravno, posledice koje se pokazuju u (već pomenutom) rekordno malom obimu inovativne delatnosti kod nas.

Sa sociološkog stanovišta, dakle, tu skrivamo jednu od osnovnih protivrečnosti u našem društvu, koja se neposredno ili posredno izražava i u kriznim pojavama koje ovde pokušavamo da objasnimo.

Niz primera pokazuje da je stepen individuacije u razvojnim programima i regulacionim mehanizmima našeg društva nizak, tako da se kreativni potencijali i specifične potrebe grupa i pojedinaca teško probijaju kroz prosečnost i paušalizacije ili, pak, oni nesmetano deluju na štetu zajednice, jer to delovanje ostaje anonimno i prikriveno — prividno kolektivnim delovanjem i odlučivanjem.

---

[18] Vidi s tim u vezi i empirijske zaključke iz ankete »Slovensko javno mnenje« u: Zdravko Mlinar, Niko Toš, *Neizkoriščeni potenciali za družbeni razvoj*, »Komunist«, Ljubljana, 1971.

Digitized by Google

Ta pitanja ostaju kao opšti problem na svim područjima delovanja, bilo da su posredi učenici ili nastavnici u osnovnoj školi, ili radnici u fabrici ili istraživači u naučnoistraživačkoj ustanovi. Društvena zajednica, dakle, ne registruje neposredno njihove stvarne individualne uloge —

a) bilo zato što nema razvijenih (diferenciranih) mehanizama kojima bi mogla reagovati na vrlo raznolike »doprinose« pojedinaca ili grupa; na primer, nema izgrađen mehanizam za utvrđivanje (merenje) stvarnog značaja i stvaralaštva, i uopšte za kvalitativne dimenzije njihovog radnog doprinosa[19];

b) bilo zato što reaguje na osnovu kruto, unapred utvrđenih modela prihvatljivog odlučivanja. A izvan tih okvira delovanje ili ostaje »neopaženo« ili biva odbačeno.

U vezi s tim nam se — sociološki — uopšte otkriva sledeća protivrečnost: na jednoj strani, neprestano pozivamo da se pojača uticaj radnika-samoupravljača, a, na drugoj, ili nismo svesni ili nismo spremni da prihvatimo uslov za ostvarivanje takvog zahteva, to jest da nije reč prosto o potvrđivanju i ponavljanju; *uticati možemo samo ako se razlikujemo od drugih* (i, naravno, povezani s njima). Ta protivrečnost deluje, dakle, kao značajna razvojna inhibicija koja već svojom unutrašnjom logikom objašnjava jalovost verbalističke »progresivnosti« koja samo ponavlja ciljeve, a ne bavi se specifikovanjem uslovâ za njihovo ostvarivanje.

Analiza nam pokazuje da uticaj »samoupravljača« (koji još nisu pravi samoupravljači) ne možemo pojačavati bez povećavanja njihove individuacije (naravno, i socijalizacije), jer taj proces unosi u društvo sve veće bogatstvo raznovrsnosti, koja je, opet, uslov za viši stepen stvaralaštva itd. Ipak, izgleda da imamo posla sa sumnjičavo »rezervisanim odnosom« prema novom i različitom, koje na bilo koji način narušava krute rutinske modele i prelazi institucionalne okvire delovanja. Osnova takvog »opreznog« stanovišta i negativnog vrednovanja različitosti može isto tako biti vrlo različita. U nerazvijenom društvu (odnosno naročito u njemu) svaka novost ili različitost je predstavljala nečuven izazov i sukob sa »zajednicom« kao celinom. Podrobnijim proučavanjem trebalo bi utvrditi — kao što se i Josip Županov još poodavno bio latio vrlo zapažene analize »egalitarnog sindroma« — koliko još ima takvog tradicionalističkog mentaliteta u nas i koliko on deluje kao kočnica samoupravnog društvenog razvoja. Drugi značajan izvor, pak, možemo potražiti u birokratsko-tehnokratskim centrima i monopolima društvene moći, koji već po svom položaju stavljaju u prvi plan kontrolu postojećeg i vladanje njime, dok su prema novom i različitom — kao i »tradicionalisti« — nepoverljivi.

---

[19] Pri tom pogotovo ne možemo smatrati za puki slučaj, za tehničku slabost ili za odsustvo potrebnog znanja što, na primer, u protekle tri decenije nismo izgradili ni najelementarniji sistem indikatorâ za praćenje rezultatâ i efikasnosti najznačajnijih akcija subjektivnog faktora na svim nivoima. Tu je utoliko važnije demaskirati ulogu najuticajnijih pojedinaca koja ostaje skrivena iza fasade kolektivnosti.

Digitized by Google

Odbijanje ili »rezervisanost«, »opreznost«, »budućnost« i slično u odnosu prema novom i različitom već sami po sebi nam opredeljuju i organizuju naš »domaći prostor«, a to nam budi asocijacije na Engelsov prikaz poniznosti i duhovnog mrtvila i »tihog vegetiranja« engleskih manufakturnih radnika u predindustrijskom periodu. Razume se, te dve situacije ni izdaleka ne izjednačavamo, jer reč je više o karikaturi, koja svojom ekstremnošću može pripomoći osvetljavanju i identifikovanju tendencija koje se suprotstavljaju samoupravnom društvenom razvoju.

3. 3. *Dijalektika mogućeg i postojećeg*

Kao što u marksizmu i u usmeravanju socijalističkog razvoja u praksi značajnu ulogu ima razlikovanje i otkrivanje mogućeg i postojećeg, tako može doći i do razvojno negativnih efekata kad se to razlikovanje izgubi. Umesto da saznanje o onom što je moguće i o onom što nastaje služi kao impuls za brže menjanje postojećeg, u praksi se često previđa da su to dve sfere i obično se postojeće zamenjuje mogućim. Tako se dijalektika postojećeg i mogućeg potpuno preokreće. Mogli bismo reći da smo je na taj način negirali. Tako dolazimo u situaciju kad u ime mogućeg ne dinamiziramo menjanje i prevazilaženje postojećeg, već ga konzerviramo. A time i nosioci, subjekti toga zbivanja, mogu faktički neprimetno da preuzmu ulogu sasvim suprotnu od one koju deklarišu. Pri tom se, dakle, još jednom potvrđuje misao o neprihvatljivosti svakog apriorizma kad je reč o određivanju progresivnih i konzervativnih snaga u društvu. Kako bismo inače objasnili protivrečnost ako (nominalno) »progresivne snage« svojim delovanjem dovode do regresivnih procesa?

Ako, dakle, pored *mogućeg*, ne vidimo (ili zanemarimo) *postojeće*, na kraju ćemo se naći na istim pozicijama i izazvaćemo iste praktične implikacije kao kad bismo se držali klasičnog konzervativnog gledanja koje u postojećem ne vidi moguće. U tom smislu, dakle, možemo s pravom govoriti o dijalektici mogućeg i postojećeg kao idejnom, saznajnom ishodištu za razumevanje bržeg ili sporijeg društvenog razvoja i, posebno, za određivanje i objašnjavanje mobilizacijske uloge subjektivnog faktora u tom razvoju.

Tako u delovanju subjektivnog faktora dolazi do značajnog odstupanja od realnosti, jer su mere, akcije i razvojna usmerenja koje on preduzima često određeni više idejnim konstrukcijama nego stvarnim stanjem. Odstupanje od realnosti manifestuje se na dva načina:

a) Hipostaziranje i prenošenje budućnosti u sadašnjost. Pretpostavke i vizije o budućnosti supstancijalizujemo kao sadašnjost. U vezi s tim Josip Županov čak smatra da tu nije reč o projektu društvene promene, već o »fantazmagoričnom svetu« koji ne stoji ni u kakvom odnosu prema realnom čovekovom svetu.[20]

[20] Josip Županov, *Teze o društvenoj krizi*, »Revija za sociologiju«, br. 34, Beograd, 1979.

Digitized by Google

Svakako, u pitanju su elementi društvene svesti koji su više ili manje udaljeni od konkretnih društvenih odnosa u kojima delujemo. To odstupanje zavisi od toga

— koliko daleko posežemo u pretpostavljenu, odnosno očekivanu budućnost;

— kolike su razlike u stvarnoj razvijenosti pojedinih društvenih jedinica (kod nas, na primer, republika, opština i slično);

— koliki je stepen kognitivnog prodora u razvojnu dinamiku i njene kompleksnosti.

b) Kao što smo gore otkrili hipostaziranje u smislu da nešto jeste iako (još) nije, tako ovde imamo posla s odstupanjem od stvarnosti u smislu određenog *ignorisanja* kad postupamo tako kao da nečega nema, mada ono stvarno postoji. Sa stanovišta naše obrade, takvu »nojevsku logiku« nalazimo prvenstveno u odnosu prema nasleđu koje nam ostavlja prošlost cele epohe klasnog društva, pa i epoha koje su mu prethodile. Kao primer za ilustraciju mogli bismo navesti ignorisanje izrazito neravnomerne raspodele stvarnog uticaja i moći koja se još pojavljuje i u okvirima institucionalne strukture političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Iz toga, pak, odmah slede i dalekosežne praktične posledice koje se danas pokazuju kao karakteristične krizne pojave. Pošto »ne vidimo« (nećemo da vidimo) vrlo neravnomernu raspodelu uticaja u procesu odlučivanja, dolazi do protivrečne situacije kad idealizovana slika zamenjuje percepciju stvarnog stanja i prikrije ga toliko da omogućava nekontrolisano delovanje upravo onim pojedincima koji su zadobili najveći uticaj u institucionalnim okvirima kolektivnog odlučivanja. Prema tome, što je neravnomernija stvarna raspodela uticaja, tim veća količina celokupnog uticaja (moći) izmiče kontroli zbog takvog apriorizma »nojevske logike«. A time u priličnoj meri objašnjavamo zašto najveći uticaj često znači najmanju odgovornost[21] (na što je već ukazano u nekim ranijim studijama).

Tako ovo pretenciozno hipostaziranje u ime mogućega, na jednoj strani, kao i nekakva kolektivna amnezija ili »nojevska logika« u odnosu prema onome što bi inače trebalo da bude već prevaziđeno ali nije, na drugoj, određuju poseban svet društvene svesti i ideološke usmerenosti koja odlučujuće uslovljava celokupan sistem upravljanja i usmeravanja razvojnih promena, pa time služe i kao značajne objašnjavajuće varijable u interpretaciji dinamike ili zaostajanja u društvenom razvoju. Ukoliko se tako konstruisan svet više otuđuje od realnih društvenih odnosa i subjekata — pre svega od radničke klase, u čije ime se širi — utoliko je verovatnije da će doći do demobilizacije i do zaostajanja u razvoju. I tu se srećemo sa karakterističnim jedinstvom suprotnosti: ukoliko je izrazitija idealizacija, na jednoj, utoliko je izvesnija pasivizacija

[21] Odatle, naravno, nije više daleko do konkretnih primera raznih fabrika aluminijuma, energo-hemijskih kombinata, raznih neplaniranih eksperimenata itd. — Vidi takođe: Z. Mlinar, B. Kavčič i drugi (ured.), *Odgovornost v samoupravni družbi*, Fakultet za sociologiju, pravo i novinarstvo, Ljubljana, 1982.

Digitized by Google

i demobilizacija, na drugoj strani. Do toga dolazi iz sledećih razloga:

1. Idealizacija sprečava ili usporava identifikaciju realnih problema i snaga, nosilaca daljeg razvoja, kao i odstupanja od planiranog pravca razvoja.

2. Svet fikcija stvara privid dovršenosti onoga što je stvarno tek u toku i što predstavlja razvojni proces koji treba podsticati i usmeravati. Međutim, dovršenost razdužuje i pasivizira, povećava ravnodušnost, a s tim i uzmicanje i demoralizaciju.

3. Idealizacija vodi u demobilizaciju i zato što u praksi kompromituje dugoročne razvojne ciljeve. Do toga dolazi zato što ljudi ocenjuju dugoročne razvojne koncepcije (koje bi u smislu supstancijalizacije trebalo da budu već više ili manje ostvarene) na osnovu toga kako ih danas doživljavaju. Kao druga osnova takvih posledica pojavljuje se životno iskustvo ljudi o raskoraku između reči i dela, a to uvek uključuje i elemente moralne osude. Tako iz ova dva razloga dolazi do obezvređivanja dostignuća i — kako je već rečeno — do kompromitovanja dugoročnih razvojnih ciljeva, čime se obilno služi i neprijateljska propaganda.

4. Idealizacija znači i krajnje uprošćavanje puta do cilja, tako da nikako nije »naklonjena« operacionalizaciji opštih ciljeva i vrednosti niti organizovanom uvođenju postupnosti u programiranju akcija za postizanje cilja i slično. A time se povećavaju zabuna i dezorijentacija među zainteresovanima. Takva atmosfera ih, naime, neprestano gura na nekakvo crno-belo opredeljivanje, a ovo ih opet goni na raskidanje jedinstva suprotnosti između mogućeg i postojećeg. Opredeljivanje za »našu orijentaciju«, »naše ciljeve« i slično, uprkos svoj dobronamernosti, ne donosi značajan moralno-politički kapital ako nas takva orijentacija ili cilj konkretno i akciono ni za šta ne zadužuju.

5. Težnja ka idealizaciji se u najvećoj meri razvija upravo na štetu interesa radničke klase, tako da je njeno postojanje u obrnutoj srazmeri s tekovinama koje predstavljaju ostvarenje njenih istorijskih interesa. Što više preovlađuje normativno-programski apriorizam, koji pretežno nastupa baš u ime te klase, tim je veća — uopšte uzeto — verovatnoća da će doći do konzerviranja datog položaja i uloge radništva. Što se, na jednoj strani, više učvršćuje legitimnost paternalizma koji se povezuje sa birokratsko-tehnokratskim centrima društvene moći, tim više je razoružan i nemoćan svaki radnik-pojedinac naspram svojih sopstvenih predstavnika. Što je više legitimitet borbe za njegova prava institucionalizovan, tim je verovatnije da će se on kao pojedinac pasivizirati.

Iako s navedenim primerima analiza još nikako nije završena, sve ovo što je rečeno svakako potvrđuje Kardeljevu misao da se »ljudi ne mogu unapred i zauvek deliti na napredne i konzervativne«.[22] Pri takvom marksističko-dijalektičkom pristupu, međutim, znači da bi upravo društveno-naučno istraživanje moralo produbljeno razotkrivati protivrečnost razvojnih promena i utvrđivati u

[22] Citirano prema rezimeu Mitje Ribičiča na sednici CK KPJ, »Politika«, 25. septembar 1982.

Digitized by Google

kakvim okolnostima određeni ljudi igraju progresivnu ili konzervativnu ulogu. Što potpunije bude to istraživanje, tim manja će biti potreba i mogućnosti za bilo kakvim aprioristićkim razvrstavanjem građana, koji se inače na najrazličitije načine uključuju u tokove samoupravnog društvenog razvoja. A ukoliko predstavnici društvenih nauka ostanu više na površini, utoliko više saodgovornosti preuzimaju na sebe za takvo aprioristićko žigosanje, etiketiranje, koje čoveka-samoupravljača stavlja u ulogu nemoćnog objekta.

4. Postavljanje osnove za šire proučavanje mehanizama razvojne mobilizacije

Kao što smo već rekli, posebna je dužnost društvenih nauka da doprinose otkrivanju (posredno, mobilizaciji) razvojnih potencijala u najširim okvirima saznavanja i delovanja. Kao odziv na takvu orijentaciju, na ovom mestu dajemo skicu sledećih karakterističnih mehanizama preko kojih možemo aktivirati razvojne potencijale:

1. *Identifikacija s opštim interesom*

Ovde je reč o karakterističnom mehanizmu koji se javljao uglavnom u prvom periodu socijalističke revolucije kad je najvažnija bila neposredna privrženost novoj društvenoj zajednici. Samostalnost pojedinca je pri tom pomerena u drugi plan, dok je utoliko više prevladavala simbolična uključenost i (samo) simbolična povezanost ljudi.

Trebalo bi utvrditi da nismo u toku daljeg razvoja i suviše zanemarili takvu osnovu razvojne mobilizacije (naravno, uzimajući u obzir drugačije pretpostavke u vezi sa samostalnošću pojedinih subjekata).

2. *Individualna stimulacija*

Kad se uvidelo da samo simbolična identifikacija sa zajedničkim interesima ne predstavlja dovoljan podsticaj za rad u sferi materijalne i duhovne proizvodnje, na prvo mesto je stupila individualna, naročito materijalna stimulacija. Aktiviranje razvojnih potencijala je i danas još u velikoj meri uslovljeno neostvarenim »nagrađivanjem prema radu«. Pri tom je, dakle, još reč o središnim pitanjima koja su u vezi i sa sadašnjom kriznom situacijom.

3. *Takmičenje*

Takmičenje se pojavljuje kao podsticaj za angažovanost, bilo da su u pitanju materijalna ili duhovna dobra. Možemo ga svesno intenzivirati i tako posredno uticati na stepen angažovanosti, a s tim i na razvojne efekte. U okvirima robne proizvodnje takmičenje se

Digitized by Google

pojavljuje u klasičnom obliku konkurencije, koja sprečava monopolizaciju i stagnaciju. Zato su tu relevantne i rasprave o karakteru i ulozi robne proizvodnje i tržišta u socijalističkom društvu. Iz aspekta prevazilaženja privredne stagnacije upravo su tu, naravno, otvorena još bitna pitanja.

4. *Solidarnost*

Kao posebno naglašena kategorija u okviru socijalističkog društvenog razvoja pojavljuje se solidarnost. U određenim situacijama ona je već i u dosadašnjoj praksi odigrala izvanrednu mobilizatorsku ulogu. Na drugoj strani, njenu ulogu smo — svesno ili nesvesno — smanjivali prekomernom institucionalizacijom društvenog života, koja je pasivizirala ljude u njihovoj svakidašnjoj radnoj i životnoj sredini. Na taj način se širila ravnodušnost prema ljudima oko sebe, pa i demoralizacija. Na drugoj strani, svakidašnje situacije pružaju i dokaze o neizmerljivoj spremnosti ljudi za delovanje na takvoj osnovi. Krute strukture i uprošćene predstave o isključivo materijalnoj motivisanosti za delovanje dospevaju u grubu suprotnost s težnjama ka humanizaciji u daljem razvoju.

5. *Konfrontacija*

Sociološki je prilično poznat odnos između konfrontacije sa vangrupnim silama i kohezivnosti unutar grupe. U dosadašnjem razvoju našeg društva sticajem okolnosti javile su se situacije u kojima smo — ne samo za vreme oružane revolucije, već i posle nje — dostigli izuzetan stepen mobilizacije građana na takvim osnovama. Taj mehanizam se, istina, ponegde i zloupotrebljava kao način manipulacije masama. Konfrontacija s »klasnim neprijateljem« može, naravno, takođe imati značajne mobilizatorske efekte u pogledu aktiviranja radničke klase ukoliko je pri tom reč o realnom odnosu snaga, a ne o staljinističkom načinu učvršćivanja vlasti.

6. *Prinuda*

Ovde ističemo, pre svega, klasičnu državnu pinudu, koju u našoj prošlosti poznajemo, na primer, u različitim oblicima poreskih obaveza i njihove naplate, ili, pak, kao karakteristični obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda i slično. Reč je, naravno, o načinu koji odstupa od orijentacije ka samoupravnom društvenom razvoju.[23] Ipak se on pojavljuje i danas u raznim nepopularnim administrativnim merama, u carinskim dažbinama i slično. Međutim,

[23] Pri tome treba uzeti u obzir da se i uloga države ne ograničava samo na nekakvu negativnu alternativu. Ona u našem političkom sistemu nužno i »štiti« procese jačanja samoupravljanja.

Digitized by Google

baš u takvim primerima je raskorak između preovlađujućeg načina ponašanja građana i državnih, pravnih normi izuzetno velik (na primer, neplaćanje carine ne izaziva osećanje krivice, već može biti čak i povod za samohvalisanje). S druge, pak, strane, prinuda je uslovljena nepostojanjem osećaja odgovornosti i neprihvatanjem određenih moralnih normi i društvene discipline (na primer, masovno neplaćanje stanarine, telefona, struje, vode itd.).

U navedenim pravcima, dakle, možemo otkriti još neidentifikovane razvojne potencijale i time doprineti prevazilaženju sadašnjeg zastoja u društvenom razvoju.

Digitized by Google

Rosa Andžić

Prognoza i projektovanje svetske ekonomike

1. Karakteristike razvitka svetskog ekonomskog sistema

Glavno svojstvo savremenih globalnih ekonomskih procesa je kriza svetskog kapitalističkog sistema privrede.

Deterministički uticaj savremene etape opšte krize kapitalizma na dalji tok svetskog ekonomskog razvitka određuje se specifičnošću konkretnih svojstava same krize, posebnom ulogom kriza u resursima svetskog kapitalističkog sistema, pre svega valutno-finansijske, energetske, mineralno-sirovinske, proizvodâ lične potrošnje, ekonomskih funkcija vojnih rashoda u nesocijalističkim zemljama, posledica regularne politike kapitalističkih zemalja.

1.1. *Specifičnost krize 70-tih godina*

Ekonomska kriza 70-tih godina imala je obično u svojoj osnovi kretanje kapitalističkog ciklusa. Merama državno-monopolističkog regulisanja[1] udar svetske krize bio je pomeren u vremenu, ali je

[1] K. Larna, *On international cyclinal development*, »Unitas«, Helsinki, 1975, sv. 47, br. 2.

Digitized by Google

uvećan po rušilačkoj snazi: umesto aktivizacije investicija zamenom opreme i tehnologije, krupni biznis je, usled niza uzroka, dao prednost dugom zamrzavanju investicija, te je objektivna potreba proizvodnog sistema za novim ciklusom investicija dovela do kriznog udara 1974—1975. godine.

Uporedo sa klasičnim »eksternim« svojstvima krize hiperprodukcije kapitala — brzim padom veličine i tempa rasta nacionalnog bruto proizvoda, investicija, potrošačke tražnje, rashoda za socijalne potrebe, zaposlenosti, poslednju krizu karakteriše niz svojstava.

Dok su prethodne krize imale ili žarišnu (u okviru zemlje ili regiona) strukturu, ili konfiguraciju globalnog valutnog širenja prvobitne eksplozije od jedinstvenog epicentra, što je karakterisalo svetsku ekonomsku krizu 30-tih godina, koja je počela 1929. berzanskom panikom u SAD, kriza 70-tih godina bila je sinhrona, ne samo po položaju njenih početnih tačaka u različitim zemljama, već i po širenju njenih uzastopnih faza u svim kapitalističkim zemljama. U toj sinhronizaciji sa posebnom snagom ispoljila se jačina globalnih ekonomskih veza, koja je uslovila trenutno »optrčavanje« signala privredne »neuspešnosti« celokupnog duboko internacionalizovanog sistema svetskih ekonomskih odnosa.

Međunarodna sinhronizacija ciklusa sama po sebi pretvorila se u jedan od snažnih faktora produbljivanja krize, lišivši obrtni novčani kapital mogućnosti emigracije iz zemalja koje su se nalazile na stadijumu krize u zemlje koje pokazuju dopunsku potrebu za njim zbog porasta ekonomske konjunkture.

Dok je u toku »obične« krize izazvane smanjenjem zaposlenosti, smanjenje platežno sposobne tražnje delimično kompenzovano stihijno-automatskim ograničavanjem cirkulišuće novčane mase i snižavanjem cena, to jest ublažavanjem inflacije, u toku krize 70-tih godina smanjenje proizvodnje i rast nezaposlenosti povećani su ne ublažavanjem, već prekomernim rastom inflacije, koja dobija »galopirajući« karakter. S tim u vezi, u krugu uzročno-posledičnih veza kriznog mehanizma inflacioni blok iz generatora negativne povratne sprege, koja je delimično dampingovala razarajuće signale u sistemu, pretvara se u pojačivač ovih signala. U tom pravcu deluju i rezultati organizovane borbe protiv posledica inflacije, pre svega za uvođenje pokretne skale ličnog dohotka, povezane sa indeksom troškova života.

Najzad, u poslednjoj krizi prepliću se, projačavajući se međusobno, suvišak akumulacije kapitala i njegove ciklične posledice, valutno-finansijska i energetska kriza.

1.2. *Valutno-finansijska kriza*

Suštinske procese, koji se nalaze u osnovi valutne i energetske krize, što imaju opštu bazu, nije moguće utvrđivati van razmatranja genetske karakteristike savremenog međunarodnog valutno-finansijskog sistema, u čijoj se evoluciji otkriva niz kriznih oblika.

Digitized by Google

Svetska ekonomska kriza 30-tih godina sa graničnom oštrinom ispoljila je beživotnost novčanog sistema, zasnovanog na zlatnom standardu i, svojstvenom domonopolističkom kapitalizmu, samoregulišućem tržišnom mehanizmu unutrašnjeg novčanog obrta i međunarodnih proračuna. Raspadanje nacionalnih novčanih sistema je dovršeno posledicama drugog svetskog rata.

Slom kapitalističkog valutnog sistema, pri kome je bilo u slobodnom opticaju monetarno zlato, a banke su razmenjivale za zlato papirne novčane znake, objašnjava se sledećim uzrocima, od kojih neki deluju i danas.

Prvo, prodaja robâ po cenama izraženim u zlatu ometala je utvrđivanje monopolski visokih cena, pošto je tražila veliku količinu zlatnog novca. Drugo, intenzivan izvoz kapitala, koji se sporo odražavao na pasivu platnih bilansa, generisao je protok zlata iz zemlje, podrivajući unutrašnji sistem novčanog opticaja i stvarajući, u krajnjoj liniji, prepreke izvozu kapitala. Treće, karakteristično za imperijalistički stadij razvitka kapitalizma, jačanje reakcionarnih režima, militarizacija ekonomike, sprovođenje agresivnog spoljnopolitičkog kursa kapitalističkih država izazivali su potrebu za ogromnim državnim rashodima. Nedostajanje monetarnog zlata za njihovo pokriće vodilo je prekomernom porastu papirno-novčanog obrta, koji nije imao realno robno pokriće.

U uslovima posleratne internacionalizacije međunarodnih ekonomskih odnosa, pokušaja jačanja i usavršavanja aparata državno-monopolističkog regulisanja kapitalističke ekonomike, zlato je u ulozi univerzalnog platežnog sredstva bilo zamenjeno nacionalnom valutom, a umesto slobodnog tržišnog samoregulisanja, uspostavljen je sistem međunarodnopravnih normi. Prema konvenciji zaključenoj 1944. u Breton-Vudsu, kao ekvivalent zlata u međunarodnim proračunima priznat je dolar; valute drugih zemalja bile su povezane s njim po fiksiranom kursu (dopustivo odstupanje nije prelazilo ±1%); za obezbeđenje stabilnosti i elastičnosti sistema proračuna na kreditnoj osnovi između zemalja formiran je Međunarodni valutni fond, čija nadležnost obuhvata i »Specijalna prava vučenja« (Special Drowing Rights).

Monetarno zlato činile su zalihe u centralnim bankama i specijalnim državnim fondovima; zamena papirnog novca za zlato je obustavljena, a izvoz zlata van zemlje zabranjen zakonom. Kao punopravna novčana masa u kapitalističkim zemljama ubuduće su u opticaju papirni novac, metalni »sitan novac«, bankarski čekovi i drugi vidovi kreditnog novca (uključujući ultrasavremeni »električni novac« tipa »American Money« i slično).

Što se tiče zlata, kao robe koja se koristi praktično neograničenom tražnjom u državnim razmerama i ima posebna fizička svojstva i viševekovni »staž« novčanog materijala, ono vrši funkciju rezervnog fonda svetskog novca, koji obezbeđuje konačno regulisanje međunarodnih proračuna, i svojevrsnog osiguravajućeg fonda nacionalnih valuta.

Digitized by Google

Pretvaranje dolara u valutu-hegemona odgovaralo je poslerat-nom rasporedu ekonomskih snaga u kapitalističkom svetu, kada je prednost pozicija SAD bila najveća i nepokolebljiva. Svetski valutno-finansijski sistem bio je postavljen u isključivo oštru za-visnost od unutrašnjeg stanja proizvodnog i finansijskog sistema SAD, a takođe od izmena međunarodnog ekonomskog položaja SAD. Odsustvo u bretonvudskom sistemu ugrađenih mehanizama adekvatnog prilagođavanja novim uslovima, svojevrsnih »evolucio-nih generatora«, ograničilo je njegovo postojanje na period među-narodne ekonomske hegemonije SAD.

Na primer, porast vojnih rashoda u SAD, koji se ogromno uvećao u periodu američke agresije u Vijetnamu, u uslovima cikli-čnog pulsa ekonomske aktivnosti, doveo je do toga da su počev od sredine 60-tih godina rashodi federalnog budžeta SAD postali veći od dohotka, što je imalo odlike hroničnog procesa, u toku kojeg su se javili poremećaji ogromnih razmera. U težnji da zaustavi ili, u krajnjoj liniji, delimično kompenzira ovaj proces, država je pri-nuđena da pusti u opticaj hartije od vrednosti, koje u ekonomski sistem ne unose ništa do svoju nominalno-vrednosnu prednost i ni-malo nominalnu inflaciju. Takvo neprekidno ulivanje u cirkulišu-će tokove novca sveže odštampane inflacione mase izazvalo je, sa svoje strane, to da on nepovratno izgubi vrednost.

U tim uslovima, na drugom polu svetskog kapitalističkog va-lutno-finansijskog mehanizma korišćenje dolara kao rezervne valu-te dovelo je obrazovanja, tokom 60-70-tih godina, tržišta takozvanog evrodolara, to jest do akumuliranja dolarskih suma na bankarskim kontima izvan SAD. Sredinom 70-tih godina dolarski kapacitet tog tržišta praktično se upoređivao sa obimom unutrašnjeg novčanog opticaja u SAD.[2] Ta izrazito pokretna, u suštini kosmopolitska masa slobodnih novčanih kapitala, koja isključivo osetljivo reagu-je kako na internacionalne mogućnosti spekulativne primene tako i na slabljenje dolara, pretvorena je u jedan od snažno delujućih faktora razaranja celokupnog valutno-finansijskog sistema kapi-talizma.

Kumulativna tačka valutno-finansijske krize obeležena je dve-ma uzastopnim devalvacijama američkog dolara (krajem 1971. i po-četkom 1973. godine) i uvođenjem »ravnomernih« kurseva valuta niza kapitalističkih zemalja. Na taj način, dolar je izgubio, potvr-đene međunarodnim konvencijama, hegemonističke pozicije, pre-tvorivši se u jedan od oblika »čvrste« kapitalističke valute.

1. 3. *Energetska kriza*

Jedan od oblika valutne krize, u uslovima čvrstog vezivanja nacio-nalnih valuta za dolar, jeste »eksport inflacije« širokih razmera iz regiona njihovog kondenzovanja partnerima u međunarodnoj trgo-

[2] Osnovu određivanja kursa dolara u odnosu na druge valute čini njegova kupovna moć po cenama američkog unutrašnjeg tržišta.

Digitized by Google

vini. U tom svojstvu kriza kapitalističkog valutnog sistema može se razmatrati kao detonator energetske krize na Zapadu.

Sa resursnog, valutno-finansijskog i političkog aspekta, savremenu energetsku krizu karakterišu: razmere njenog ispoljavanja; dubina pojačanog delovanja na već otvorene krizne procese; određene političke posledice, posebno na planu stvaranja presedana za specifične jednostrane akcije, koje imaju ekonomsko-političku orijentaciju.

Specifičnost situacije u kojoj se razvila energetska kriza obuhvata niz aspekata: prvo, izrazito visok stepen zavisnosti kapitalističkih zemalja, posebno država zapadne Evrope i Japana, od uvoza nafte iz zemalja u razvoju; drugo, pojava u glavnoj zemlji kapitalizma — SAD — prvih simptoma iscrpljivanja prirodnih zaliha »jeftine« nafte.[3] Sporu, ali stalno rastuću proizvodnju nafte smanjio je pad već u 1971. godini[4]; treće, konsolidacija međunarodnih ekonomskih i političkih pozicija zemalja u razvoju izvoznika nafte (stvaranje OPEK-a), koja se naročito pojačavala pod pritiskom udarnog inflacionog talasa, izazvanog valutnom krizom.[5]

Podizanje cena sirove nafte[6] u toku 1973—1974. godine od strane zemalja OPEK-a, i to četvorostruko, izazvalo je veoma jaku reakciju globalnog sistema u resursno-energetskoj, valutno-finansijskoj, političkoj i drugim oblastima aktivnosti u svetu.

Resursno-energetski aspekt krize karakterišu: izvesno smanjenje potrošnje nafte u razvijenim kapitalističkim zemljama, ali je u celini, bez obzira na povećanje cena za 400%, ukupna tražnja smanjena za samo 10%; očuvanje strukturnih tendencija u potrošnji nafte, formiranoj u periodu pre krize, to jest smanjenje udela sopstvene nafte i porast udela uvoza iz zemalja OPEK-a u SAD i inverzna dinamika u ostalim kapitalističkim zemljama, intenzivnija razrada programa rešavanja energetskog problema u zemljama uvoznicama nafte.

---

[3] Važno je napomenuti da nije reč o iscrpljivanju geoloških resursa nafte uopšte, već o iscrpljivanju njenih ekonomski dostupnih (to jest rentabilnih) zaliha. Danas se u SAD sprovode geološko-istraživačke i eksploatacione razrade na okeanskom delu i posebno intenzivno u rejonima najbogatijih nalazišta nafte i gasa na Aljasci.

[4] Vremenom se taj fenomen podudario sa predviđanjem široko razvijene propagandističke kampanje o apokaliptičkim predviđanjima Rimskog kluba (projekat koji je finansirala firma »Folksvagen«), čime je pripremljeno društveno mnenje o uočavanju »prvih znakova« nastupajuće ekonomsko-ekološke katastrofe.

[5] Dve devalvacije dolara za 14 meseci (1971. i 1973) donele su arapskim izvoznicima nafte 1,3 milijarde dolara čistog gubitka. Nakon pet godina, devalvacija dolara od 20% dobro je došla samo Iranu, kojem je donela 2,6 milijardi dolara (H. A. Merklein, W. C. Hardy, *Energy economics*, Houston, 1977, str. 18).

[6] Treba imati u vidu da međudržavnim kartelima pružaju otpor vodeće međunacionalne kompanije, pri čemu među njima glavno mesto zauzimaju kompanije američkog porekla, koje ulažu 80% svoga profita u SAD (I. Nagels, *Reflexions sur la nature de la crise*, »Cahiers marxistes«, Bruxelles, 1976, a. 7, br. 22).

Digitized by Google

Valutno-finansijski aspekt povezan je, u osnovi, sa povećanjem cena nafte u periodu 1973—1974. godine. Taj porast je uvećao deficit platnog bilansa zemalja uvoznica nafte za 60 milijardi dolara[7], pojačavši u kriznom mehanizmu blok deficitnog finansiranja. Sem direktnog inflacionog efekta, izazvanog povećanjem cena nafte i proizvoda njene prerade, javila se lančana reakcija u nacionalnim ekonomskim sistemima, koja je dovela do dopunskog rasta inflacije. Nasuprot mišljenju, široko rasprostranjenom na Zapadu početkom krize, da je upravo energetska kriza uzrok prekomerne inflacije, tržište cena u intervalu 1973—1974. uslovilo je znatno manje inflaciono dejstvo nego ostali uzroci. Taj se uticaj jače ispoljio tamo gde je bio veći odnos vrednosti uvoza nafte prema obimu nacionalnog bruto proizvoda (u Japanu ta pozicija čini 1,7%, a inflacioni efekat povećanja cena nafte je dostigao 5,8%, dok je u Australiji pri uvozu nafte koji je činio 0,3% nacionalnog bruto proizvoda taj efekat jedva prelazio 1%).[8] Zemlje izvoznice nafte pretvorile su se u vlasnike ogromnih suma »nafta-dolara«. Svake godine ostatak bruto prihoda samo u arapskim zemljama činio je 43,4 milijarde dolara. Ako bi se korporacije SAD mogle kupiti po knjigovodstvenoj vrednosti njihovih akcija, onda bi ta suma bila dovoljna za kupovinu šest vodećih američkih kompanija, takvih kao što su »Eksson«, »Krajsler« i druge.[9]

Vladini krugovi Zapada postavili su na putu »recikliranja« (to jest vraćanja u opticaj) nafta-dolara jake zaklone, pre svega oštro ograničivši krug kompanija čije će se akcije prodavati izvoznicima nafte; drugo, odmah je ograničena prodaja zemljama-proizvođačima nafte njima neophodnih elemenata investicija — opreme, tehnologije, objekata infrastrukture i slično.

Na taj način, stalno rastuće sume nafta-dolara pretvorene su u konsolidovanu »čvrsto upakovanu toksičku masu«, čije je »razvlačenje« postalo predmet stalne brižne uznemirenosti finansijera Zapada.

Politički aspekt energetske krize svodi se na prodor, koji je doneo oštru formu, u oblast političkih odnosa novog ekonomskog raspoređivanja snaga u svetu. Zemlje OPEK-a našle su se u položaju samostalne političke snage, zasnovane na specifičnom privrednom potencijalu i sposobne da deluju na tok svetskih događaja.

---

[7] H. A. Merklein, W. C. Hardy, op. cit., str. 55.

[8] Ukoliko je do 1973. godine ekonomika SAD bila poražena inflacijom, koja je imala dvoznačne parametre, samo dvaput — posle prvog (20% u 1917. godini) i drugog svetskog rata (14% u 1947. godini) — većina američkih ekonomista i državnika tražila je uzroke inflaciji više u pojavama koje su uporedive po svojim razmerama i rušilačkim posledicama sa oba rata nego u rastu cena za 12% u 1974. godini — i nalazila ih je u akciji 1973—1974. godine, preduzetoj od strane zemalja OPEK-a (H. A. Merklein, W. C. Hardy, op. cit., str. 55—63).

[9] Ibid.

Digitized by Google

1. 4. *Mineralno-sirovinska kriza*

Početkom 70-tih godina na kapitalističkom tržištu došlo je do znatnog porasta cena osnovnih oblika sirovina.[10] Snabdevanje kapitalističke industrije sirovinom dobilo je svojstvo kriznog problema. Kao i u slučaju nafte, izvor poremećaja u svetskom privrednom sistemu, koji generiše problem mineralne sirovine, nije se javio u geofizičkoj oblasti, već u sferi ekonomskih odnosa savremenog kapitalizma.

Za razliku od situacije na tržištu nafte, povećanje cena sirovina nije imalo skokovit karakter: rast cena sirovina predstavljao je stihijno-tržišni proces, koji nije neposredno povezan sa organizaciono-političkim merama.

Potencijalna tektonska energija, koja se nalazi u mineralnoj sirovini, ima za svoj izvor snažno dejstvo kompleksa faktora, naime:

— isključivo visoka geografska koncentracija mineralnih ruda (90% zaliha olova nalazi se u četiri zemlje, 80% kalaja — u tri, 75% bakra — u četiri, 70% aluminijuma — u dve zemlje);

— porast zavisnosti industrijski razvijenih zemalja od isporuke mineralne sirovine[11]; uporedo s tim u zadovoljavanju svetskih potreba raste udeo zemalja u razvoju koje se nalaze na putu ka izgradnji sopstvene industrijske baze;

— povećavanje političke samostalnosti zemalja u razvoju, koja je dobila organizaciono-institucionalne forme i ispoljava se u traženju puteva sprovođenja nezavisnih političkih kurseva u sopstvenom nacionalnom interesu, na retrospektivnoj pozadini duge kolonijalne eksploatacije i privlačnom primeru delovanja zemalja OPEK-a.

Svetski resursni problem u veoma velikoj meri otkriva ekonomski geobazis političkih odnosa, kao i uzročno-posledična struktura mehanizma politizacije ekonomskih odnosa.

Pri savremenoj industrijskoj delatnosti u svetu i tendencijama u strukturi njene dinamike (porast udela zemalja u razvoju u dobijanju godišnje proizvedene sirovine) kružno značenje globalnog problema resursa ubrzano će rasti sve dok u tehnologiji savremene proizvodnje ne dođe do korenitog revolucionarnog prevrata, koji će postaviti međuzavisnost čovečanstva sa prirodom u principijelno nove uslove koji nemaju genetičke presedane.

---

[10] Tri i po puta poskupela je ruda cinka, više od 1,5 puta — olovna i magnezijeva ruda i ruda kalaja, dok je istovremeno za 14% pojeftinio boksit (V. G. Pavlov, *Problema sirja v mirovom kapitalističeskom hozjajstve 1970-h godov*, u: *Sorevnovanie dvuh sistem*, 1975).

[11] Zavisnost industrijski razvijenih kapitalističkih zemalja od uvoza sirovine (Japan uvozi praktično 100% gvozdene rude, boksita, legura; SAD — 100% mangana, 85% boksita, 70% kalaja), u uslovima valutne krize, inflacije i rasta cena sirovina, ima za glavnu posledicu povećanje deficita platnog bilansa zemalja-uvoznica. Istovremeno, troškovi proizvodnje rude rastu usled uvođenja u eksploataciju novih nalazišta sa slabijim rudarsko-geološkim karakteristikama, a takođe zbog potrebe dopunskih ulaganja u novu opremu.

Digitized by Google

1. 5. *Kriza u prehrambenim proizvodima*

Početak sedamdesetih godina obeležen je značajnim zaoštravanjem u velikoj grupi zemalja problema ishrane, koja je, usled slabog prinosa 1972, dobila svojstva krize u prehrambenim proizvodima.

Kako je pojava hronična, izazvala je reagovanja globalnog karaktera; problem ishrane, slično energetskom, ima resursni (društveni i proizvodni), valutno-finansijske, političke i druge aspekte.

Društveno-resursni aspekt krize karakteriše globalna polarizacija mogućnosti zadovoljenja potreba čovečanstva za prehrambenim proizvodima: razvijene kapitalističke zemlje imaju višak resursa ishrane, a zemlje u razvoju — ogroman deficit. Vremenom se ovaj nesklad povećavao: za 15 godina (1961—1976) porast proizvodnje proizvodâ ishrane po stanovniku iznosio je respektivno u proseku tokom godine 1,5 i 0,4%.

Proizvodno-resursnu situaciju u svetu karakteriše, pre svega, okolnost da se rast proizvodnje poljoprivrednih proizvoda u razvijenim kapitalističkim zemljama zasniva na intenzivnim metodima, koji doprinose brzom rastu produktivnosti rada i smanjenju zavisnosti od vremensko-klimatskih uslova, dok se u zemljama u razvoju rast proizvodnje obezbeđuje ekstenzivnim širenjem zasejanih površina pri krajnje ograničenom povećanju rasta.

»Zelena revolucija« u zemljama u razvoju umnogome nije opravdala s njom povezane nade. Ona je naišla na duboko ešalonirane poretke feudalno-kolonijalnih sistema korišćenja zemlje, što su srasli sa vekovnom društveno-kulturnom i opštepolitičkom zaostalošću, koja je svodila na neuspeh pokušaje uvođenja nove tehnologije poljoprivredne proizvodnje, zasnovane na širokom korišćenju mašina, đubriva i najnovijih dostignuća selektivno-genetičke nauke.

Istovremeno je došlo do bitnih strukturnih promena u lokaciji svetske proizvodnje poljoprivrednih proizvoda i dislokacije centara njenog javljanja u kanalima međunarodne trgovine, što je povezano sa osvajanjem dominantne pozicije SAD u toj oblasti. Godine 1973. na SAD otpada oko 45% svetskog izvoza pšenice, više od 75% kukuruza, 85% pasulja i nešto manje od 30% izvoza pirinča[12]; iz SAD uvozi životne namirnice više od 90 zemalja u razvoju.

Povećanje tražnje u razvijenim kapitalističkim zemljama za proizvodima mesa i mleka vodi ka strukturnim pomeranjima u proizvodnji poljoprivrednih proizvoda u korist porasta udela stočne hrane.

U *valutno-finansijskoj* oblasti duboka kriza problema ishrane posle slabog prinosa 1972. godine dovela je do naglog porasta cena prehrambenih proizvoda. Dok su tokom 50-tih godina cene svetskog kapitalističkog tržišta prehrambenih proizvoda smanjene u odnosu na cene industrijskih roba za 25%, u toku 60-tih godina

[12] FAO, *Trade Yearbook*, Rim, 1975.

Digitized by Google

ostale su nepromenjene, a od 1970. godine, u odnosu na IV kvartal 1973, porasle su za više od 40%.

U osnovi porasta cena prehrambenih proizvoda, sem rasta proizvodnih troškova izazvanog poskupljenjem energije, mašina i đubriva, nalazi se monopolistička politika kapitalističkih zemalja-izvoznica, čiji je rezultat pojava u svetskom inflacionom lancu još jednog bloka zaoštravanja, a u trgovinskim i platnim bilansima najkrupnijih izvoznika — rastućih aktivnih stavki, koje delimično kompenziraju progresivni deficit platnog bilansa.

Glavna politička posledica zaoštravanja problema prehrambenih proizvoda sastoji se u porastu korišćenja isporuka proizvoda ishrane kao sredstva političkog pritiska na zemlje u razvoju.

1.6. *Ekonomske funkcije vojnih rashoda nesocijalističkih zemalja*

Među komponentama mehanizma funkcionisanja svetskog ekonomskog sistema najvažnije mesto pripada vojnim rashodima.

Vojni rashodi razvijenih kapitalističkih zemalja su moćan indikator inflacionih procesa u ekonomskim sistemima.

Specifičnost nevojnih funkcija vojnih rashoda zemalja u razvoju povezana je sa karakteristikama ekonomskog položaja ovih zemalja u savremenom svetu.

Vojni rashodi se negativno odražavaju na stanje ekonomike zemalja u razvoju, jer se ogromna masa novčanih sredstava, koja se izdvajaju za njihovo finansiranje, ne usmerava u nacionalnu proizvodnju, već se odliva spoljnim kanalima za kupovinu oružja u inostranstvu. Što se tiče izmena stabilnih tendencija, koje postoje u dinamici kvantitativnih parametara vojnih rashoda, one se nalaze u direktnoj uzročno-posledičnoj zavisnosti od izmena spoljnoekonomskog potencijala zemalja u razvoju. O tome svedoči, pre svega, značajan rast vojnih rashoda zemalja-članica OPEK-a, čiji se dohodak na račun izvoza stalno poskupljujuće nafte 70-tih godina veoma uvećao. Rast ukupnog bruto proizvoda ovih zemalja od 74 milijarde dolara u 1967. na 272 milijarde dolara u 1976. godini praćen je rastom vojnih rashoda od 3,7 na 21,6 milijardi dolara po tekućim cenama[13], pri čemu je udeo vojnih rashoda u nacionalnom bruto proizvodu za deset godina povećan sa 5,9 na 7,9%, to jest vojni rashodi su rasli brže nego nacionalni bruto proizvod zemalja-članica OPEK-a.

U Saudijskoj Arabiji, koja je jedna od glavnih izvoznica nafte u svetu, nacionalni bruto proizvod se od 1970. do 1978. povećao sa 16,8 na 37,2 milijarde dolara (po tekućim cenama), to

[13] Po stalnim cenama 1975. godine nacionalni bruto proizvod zemalja-članica OPEK-a je od 1967. do 1976. godine povećan sa 117 na 229 milijardi dolara, dok su vojni rashodi porasli sa 5,8 na 20,6 milijardi dolara.

Digitized by Google

jest više od dva puta, dok su vojni rashodi u istom periodu porasli sa 1,05 na 7,53 milijarde dolara, pri čemu se njihov udeo u nacionalnom bruto proizvodu uvećao sa 6,3 na 20,2%.

Tokom 70-tih godina došlo je do posebno velikog rasta vojnih rashoda na Bliskom i Srednjem istoku. Istovremeno je proces militarizacije zahvatio zemlje u razvoju i zemlje drugih regiona. Statistički podaci za period 1967—1976. svedoče o tome da se udeo tih rashoda u nacionalnom bruto proizvodu zemalja Afrike povećao sa 2,3 na 3,4%, a u zemljama južne Azije — sa 2,9 na 3,4%. Apsolutna veličina vojnih rashoda u zemljama Latinske Amerike i istočne Azije takođe je znatno uvećana za deset godina.

2. Političke funkcije glavnih inostranih projekata globalne dinamike

Jedan od svojevrsnih, premda na prvi pogled malo značajnih momenata razrade krupnih globalnih projekata sastoji se u tome što se na čelu svakog od njih nalazi naučno ime, poznato u svetu. Ta, reklo bi se, drugorazredna činjenica dobija poseban smisao kada je reč o instrumentalno-metodološkoj bazi svakog od projekata. U kontekstu zadatka koji je pred nama nije važno to što se za prvi projekt Rimskog kluba vezuje autoritet J. Forrestera, projekt »Budućnost svetske ekonomike« — Nobelova nagrada Vasilija Leontjeva, a za projekt LINK — ekonomska slava Lourensa Kleina. Znatno je važnija činjenica da je svaki od tih naučnika »otac« jednog od fundamentalnih pravaca u svetskom iskustvu sa marko-modelima.

V. Leontjev je dao metod međugranske analize, poznat kao metod analize troškovi-efektivnost. L. Klein je tvorac američkog ekonometrijskog makromodeliranja. J. Forrester je autor metoda sistemske dinamike, koji je primenio na analizu industrijske proizvodnje (»industrijska dinamika«), globalnih procesa (»svetska dinamika«), savremenog grada (»urbanistička dinamika«).[14] Međutim, i M. Mesarovic je poznat kao specijalista za sistemsku analizu u dosta širokim međunarodnim naučnim krugovima.[15]

Naučna specijalizacija rukovodilaca projekata globalne dinamike odredila je izbor metodološke baze ovih projekata i u okvirima funkcionalno-ciljne namene — stepen efektivnosti u njima korišćenih modela. Otuda sledi neophodnost neposredne analize funkcionalne namene glavnih projekata.

---

[14] J. Forrester, *Industrial Dynamics*, Cambridge (Mass.), 1961; *World Dynamics*, Cambridge (Mass.), 1971; *Urban Dynamics*, Cambridge (Mass.), London, 1969.

[15] M. Mesarovic, E. Pestel, *Mankind at the Turning Point*, Toronto, 1974.

Digitized by Google

2. 1. *Projekti Rimskog kluba*

Prvi slični projekti razrađeni su u SAD; najpre je to učinio J. Forrester, a zatim D. Meadows.[16]

a) Karakteristike projekata Rimskog kluba

U modelima J. Forrestera objekt razmatranja (te, prema tome, unutrašnje promenljive) jesu sledeći pokazatelji:

— broj stanovnika Zemlje;

— ukupan obim investicija u nekim uslovnim jedinicama;

— globalne zalihe prirodnih resursa, merene takođe u uslovnim jedinicama;

— značaj udela poljoprivrede u ukupnom obimu investicija;

— stepen zagađenosti okolne sredine (u nekim uslovnim merama).

Svakoj od datih unutrašnjih promenljivih u modelu dodeljen je blok čiji se ulazi određuju izlazima iz drugih blokova u prethodnom trenutku. Kao početne uslove za sistem diferencijalnih jednačina J. Forrester koristi vrednosti unutrašnjih promenljivih za 1900. godinu.

Glavni uticaj na konačne rezultate izračunavanja ima karakter funkcionalnih međuzavisnosti najvažnijih faktora svetskog razvitka određenih van modela, ali bitno korišćenih u njemu. Pri tome, J. Forrester ni jednom rečju ne pominje te neformalne premise, koje se nalaze u osnovi njihove konstrukcije. Istovremeno, analiza metodološke baze projekata pokazuje da se ona svodi na složene varijante ekstrapolacije trendova.

Forrester je za pet napred nabrojanih pokazatelja utvrdio trajektorije za period koji se završava u sledećem veku i došao je do sledećih zaključaka: iscrpljivanje prirodnih resursa, izazivajući povećanje cena sirovina, dovodi do usporavanja rasta investicija, do pada tempa rasta proizvodnje. Sledeća karika je — opadanje životnog standarda, izazvano smanjenjem proizvodnje, a čija će posledica biti gašenje tempa rasta, a zatim i smanjenje apsolutnog broja stanovnika planete. Čovečanstvo preživljava svoj poslednji »zlatni vek«, i ako se ne preduzmu mere za stabilizaciju rasta, sredinom sledećeg veka savremenu civilizaciju čeka preokret ka »nultom rastu«. J. Forrester preporučuje stanje »globalne ravnoteže«, za koje su karakteristične konstantne numeričke vrednosti pomenutih pokazatelja svetskog sistema, sem pokazatelja zaliha prirodnih resursa, koje će se i ubuduće stalno smanjivati. U stanju ravnoteže broj stanovnika se balansira ravnotežom nataliteta i mortaliteta, obim investicija — potrebom za prostom reprodukcijom osnovnog kapitala bez povećavanja njegovog obima, zagađenost okolne sredine — apsorpcijom.

[16] J. Forrester, op. cit., D. H. Meadows i drugi, *The Limits to Growth*, N. Y., 1972.

Digitized by Google

Dalji korak u modeliranju procesa globalne dinamike čini D. Meadows. On uvodi u model velik broj međuzavisnosti i postavlja cilj: utvrđivanje granice rasta, koji se izražava u povećanju broja stanovnika i obima proizvodnje na planeti.

Po D. Meadowsu, među glavne faktore koji će se u budućnosti pretvarati u nesavladive prepreke na putu ka ekonomskom rastu spadaju ograničenost količine proizvedene hrane i nereprodukovanih prirodnih resursa, a i zagađenost okolne sredine, kao rezultat proizvodno-tehničke delatnosti čoveka. Imajući u vidu rastuće korišćenje zemlje pogodne za obradu za gradsku, stambenu, industrijsku, saobraćajnu izgradnju, stalno rastuće trošenje slatke vode, D. Meadows predviđa neizbežnost krize u prehrambenim proizvodima, čak u uslovima maksimalnog korišćenja poljoprivrednih pogodnosti i rasta produktivnosti. Po njegovom mišljenju, situaciju ne spasava ubrzana proizvodnja sintetičkih proizvoda ishrane, ukoliko to, sa svoje strane, traži nove nereproduktivne resurse. Ako se tendencije razvitka svetskog sistema ne izmene, a veličina rashoda nereproduktivnih resursa se održi na nivou 1970, onda će prva granica rasta biti upravo njegovo postojanje. Ako se pak zalihe resursa udvostruče, onda će, umesto granice rasta, postojati ograničenja zaliha životnih namirnica.

D. Meadows je izvršio na svom modelu simulaciju procesa globalnog razvitka na osnovu nekoliko scenarija i dobio sledeće rezultate:

— ako se ukupan obim prirodnih resursa udvostručava i ako se počev od 1975. godine njihovo odgovarajuće trošenje u industriji, u poređenju sa pokazateljima 1970, smanjuje na 75%, onda kao rezultat zagađenosti okolne sredine i odgovarajućeg smanjenja broja stanovnika, a zatim i obima proizvodnje, svetski sistem završava svoj rast već do 2100. godine;

— ukoliko se, pri tome, uvodi kontrola zagađenosti, pri čemu se počev od 1975. godine ona smanjuje do nivoa 1970. godine, a zaitm on ostaje stalan, onda se rast svetskog sistema završava do početka 2100. godine, usled nestašice prehrambenih proizvoda;

— ukoliko se pri ispunjavanju datih uslova može urediti rast proizvodnje artikala ishrane za celokupno stanovništvo planete do prosečnog nivoa po stanovniku, koji je dostignut u SAD 1970. godine, onda će zagađenost dostići toliki stepen da će dovesti do završetka rasta;

— ako se prethodnim uslovima doda kontrola nataliteta, onda će do završetka rasta sistema doći nešto kasnije, ili, po starome, do 2100. godine, pri čemu je prvi limit ponovo nestašica životnih namirnica;

— ukoliko se udvostruči produktivnost obradivog zemljišta, rast svetskog sistema završiće se usled njegovog iscrpljivanja.

Drugi izveštaj Rimskom klubu dali su M. Mesarovic i E. Pestel.[17] On sadrži opis sistema modela, izgrađenog na drugoj me-

[17] M. Mesarovic, E. Pestel, op. cit.

Digitized by Google

todičkoj osnovi i namenjenog traženju puteva za smanjenje nesklada između razvijenih i zemalja u razvoju. Sistem modela na više nivoa gradi se uz podelu sveta na 11 regiona. Prema funkcionalnom kriteriju, u sistemu se izdvajaju submodeli demografije, prirodnih resursa, proizvodnje. U osnovi makroekonomskog modela, prilagođenog, po mišljenju autorâ projekta, uslovima privređivanja razvijenih kapitalističkih, socijalističkih i zemalja u razvoju, nalazi se jedna od modifikacija proizvodne funkcije Cobba-Douglasa.[18] Dok D. Meadows radi sa hipotezom buduće aproksimacije proizvodne funkcije sveta prema savremenoj proizvodnoj funkciji SAD, M. Mesarovic i E. Pestel pridržavaju se pretpostavke o tome da proizvodne funkcije regiona sveta u budućnosti neće pretrpeti izmene.

Priznajući izuzetan značaj društvenih faktora za razvitak savremenog svetskog sistema, M. Mesarovic i E. Pestel razmatraju samo njihove pojedinačne oblike: proizvodno-tehnički, demografski, kulturno-obrazovni.

Tezu J. Forrestera i D. Meadowsa o neophodnosti »nultog rasta« M. Mesarovic i E. Pestel zamenjuju koncepcijom o »ograničenom rastu«, koji se razlikuje od čisto kvantitativnog i nediferenciranog rasta po razvitku i specijalizaciji funkcionalnih organa jedinstvenog svetskog sistema.

b) Ocena projekta Rimskog kluba

Projekte Rimskog kluba karakterišu sledeća osnovna svojstva.

Prvo, u datim projektima nedostaje društveno-politički aspekt analize modeliranih procesa. U modelima J. Forrestera i D. Meadowsa svet je predstavljen kao nestrukturalizovan po društveno-ekonomskom svojstvu sistema.[19] U modelu Mesarovica-Pestela, bez obzira na formalno postojanje takve diferencijacije, on je ograničen oblašću specifikacije jednačina ekonomskog modela u primeni na uslove kapitalističkih, socijalističkih i zemalja u razvoju.

Drugo, ekstrapolacioni tip modelâ, koji se nalaze u osnovi projekata Rimskog kluba, isključuje mogućnost dobijanja naučnih preporuka za regulišući uticaj na tok procesa svetske dinami-

---

[18] Slično D. Meadowsu i J. Forresteru, M. Mesarovic i E. Pestel nisu publikovali potpun opis sistema jednačina svojih modela: ti opisi mogu se otkriti samo u tehničkim izračunavanjima, priloženima uz oba izveštaja Rimskom klubu.

[19] Apstrahovanje od proizvodnih odnosa, razmatranje sveta kao homogenog društveno-ekonomskog sistema je glavni metodološki nedostatak modela J. Forrestera i D. Meadowsa.

Digitized by Google

ke. Ovaj defekt je iste prirode, što je i glavno svojstvo napred opisanih proizvodnih funkcija.[20]

»Malthus with a computer« — takav je naslov dao svom članku, posvećenom kritičkoj analizi modela D. Meadowsa, engleski ekonomist C. Freeman.[21] »Komanda iz MTI[22] snosi odgovornost za izbor polaznih pretpostavki i ignorisanje sociologije — pisao je on. — Krajnja nemaština do sada ostaje glavni problem za većinu ljudi u svetu. Spor o nultom ili nenultom rastu prenebregava realno postojeće probleme *strukture* rasta proizvodnje, a takođe *raspodele* njegovih rezultata.«[23]

Treće, u izboru metodičkog instrumentarija i dobijanju novih naučno-aplikativnih rezultata, koji odmah postaju predmet pažnje naučnih krugova, previđa se određeni društveni cilj: opravdati takav ekonomski poredak u svetu u kojem će zemlje u razvoju ostati sirovinska rezerva razvijenih kapitalističkih zemalja. Date preporuke J. Forrestera i D. Meadowsa o orijentisanosti svetskog ekonomsko-demografskog sistema na takozvani »nulti rast« osudile bi zemlje u razvoju na još veću ekonomsku zaostalost. Što se tiče projekta Mesarovica — Pestela, preporuke koje proizlaze, na primer, iz analize submodela tokova nafte, koji su deo tih projekata, maksimalno su se približile zadovoljenju interesâ najkrupnijih monopola nafte.

Dakle, projekti Rimskog kluba, koji su se zasnivali na korišćenju savremenog aparata modeliranja i računara, dovode do napred ukazanih zaključaka, kojima se daje forma objektivnih naučno-konceptualnih konstrukcija. U stvari, na osnovi pretećeg udara ekonomske krize od početka 70-tih godina, jačanja pozicija zemalja u razvoju u svetskom raspoređivanju ekonomskih i političkih snaga, pesimistička upozorenja Rimskog kluba, u autoritativnoj formi rezultatâ sistemsko-analitičkih istraživanja, poslužila su: idejno-propagandističkoj pripremi javnog mnenja zemalja Zapada za događaje povezane sa krizom 70-tih godina, izgradnji krupnog objekta stalnog razmatranja ne samo od strane specijalista, već i sredstava masovnog informisanja, u cilju stvaranja neophodne atmosfere za otvorenu političku diskusiju o problematici globalne dinamike, uz »prepuštanje« te uloge drugom projektu.

---

[20] U modelu J. Forrestera rešenje se svodi na trivijalni rezultat: sistem sa eksponencijalno izmenljivim parametrima neizbežno izbija na granice svoje parametarske oblasti. Ukoliko se u modelima Mesarovica—Pestela za period od pet decenija postuliraju proizvodne funkcije, koje su bile ocenjene na istorijskim podacima za prethodne 23 godine, i ukoliko struktura modela ostaje neizmenjena, mogućnost prelaska nekog regiona sa jednog nivoa na drugi praktično je isključena. Takav prelazak samo bi protivrečio koncepciji o organskom rastu, u kojoj se svakom regionu dodeljuje uloga određenog »organa« celokupnog svetskog sistema.

[21] C. Freeman, *Malthus with a computer*, »Futures«, 1973, februar, sv. 5, br. 1.

[22] Masačusetski tehnološki institut, gde su početkom 70-tih godina vršili svoja istraživanja J. Forrester i D. Meadows.

[23] C. Freeman, op. cit., str. 7.

Digitized by Google

Nije isključeno da su diskusije o projektima Rimskog kluba na Zapadu bile inspirisane najkrupnijim međunarodnim monopolima. Nije slučajna okolnost da je rad Rimskog kluba od samog njegovog osnivanja finansirala firma »Folksvagen«, a delatnošću kluba rukovodi bivši predsednik firme »Oliveti«, A. Pečej.

Uporedo sa objektivnim naučnim pretenzijama obrađivača izveštaja, posebno prvog izveštaja, i pored ozbiljnih metodoloških nedostataka, koji su doveli do slabih zaključaka, ove su diskusije imale još jedan rezultat, ne toliko jako izražen, ali važan s političkog gledišta: dobile su ulogu »putokaza« za oficijelnu međunarodnu raspravu o ovoj problematici.

2.2. *Projekt V. Leontjeva »Budućnost svetske ekonomike«*

a) Opšta karakteristika projekta

U projektu V. Leontjeva[24] ključni pojam za karakteristiku njegove orijentisanosti nije »prognoza«, već »projektovanje« svetske ekonomike. Ovo je veoma opasno izjašnjavanje tvorca metoda modeliranja međugranskih veza, koji je samom svojom suštinom orijentisan na rešavanje aplikativnih zadataka prognozno-analitičkog karaktera.

U osnovi projekta »Budućnost svetske ekonomike« nalazi se upravo metod međugranske analize. U širem smislu, metodičku bazu projekta čini globalni ekonomski model sa hipotetičkim podacima, izračunatim za 1980, 1990. i 2000. godinu, pomoću koga je ispitano osam alternativnih varijanata razvitka svetske ekonomike, koje se međusobno razlikuju po hipotezama buduće izmene bruto proizvoda, zaposlenosti, investicija, platnog bilansa, spoljne trgovine, troškova za smanjenje zagađenosti okolne sredine, strukture troškova za preradu ruda i minerala, koji se nalaze u njihovoj osnovi.

Pri tome se svetski ekonomski sistem razmatra posredstvom 15 regiona, objedinjenih u tri velike grupe:

1. Razvijene zemlje: Severna Amerika, zemlje zapadne Evrope sa visokim i prosečnim dohotkom, SSSR, zemlje istočne Evrope, Japan, zemlje Afrike sa prosečnim dohotkom po stanovniku.
2. Zemlje u razvoju I grupe: zemlje Latinske Amerike sa niskim dohotkom, zemlje Bliskog istoka — izvoznice nafte, zemlje tropske Afrike.
3. Zemlje u razvoju II grupe: zemlje Latinske Amerike sa prosečnim dohotkom, zemlje Azije sa niskim dohotkom, afričke zemlje kopnenog pojasa, socijalističke zemlje Azije.

U projektu se kao glavni pokazatelj kojim se meri nivo ekonomskog razvitka različitih regiona sveta — koristi veličina nacionalnog bruto proizvoda po stanovniku. Rezultati autorâ pokazuju

[24] V. V. Leontjev, *Buduščee mirovoj ekonomiki*, prevod s engleskog, Moskva, »Meždunarodnie otnošenija«, 1979.

Digitized by Google

sledeće: ako se relativni tempo ekonomskog rasta u zemljama u razvoju ne ubrza, onda će se u 2000. godini nesklad između razvijenih i zemalja u razvoju u pokazateljima nacionalnog bruto proizvoda po stanovniku zadržati na nivou 1970, kada je on iznosio 12 : 1. Smanjenje ovog nesklada u 2000. godini, u krajnjoj liniji do veličine 7 : 1, pretpostavlja povećanje tempa rasta u svim regionima u razvoju, sem proizvođačâ nafte, što će dovesti do rasta nacionalnog bruto proizvoda po stanovniku u zemljama-izvoznicama nafte 4 puta većeg, u zemljama u razvoju Azije — 3,6, u zemljama Afrike koje nisu izvoznice nafte — 2,5 puta.

Po mišljenju autorâ projekta, da bi se obezbedio godišnji prirast obima proizvodnje u zemljama Azije i Afrike koje ne izvoze naftu za 6,5—7,5%, potrebno je stvoriti povoljnije uslove trgovine, odobriti zajmove zemljama u razvoju, snabdeti ih savremenom tehnologijom i tehnikom.

Autori projekta smatraju da je glavno sredstvo povećanja tempa ekonomskog rasta u zemljama u razvoju industrijalizacija, koja će biti povezana sa značajnim uvećanjem u nacionalnom bruto proizvodu udela akumulacije: u proseku približno dvostruko (do 40%). Shodno tome, udeo potrošnje mora se smanjiti. To će dovesti do pada prosečnih pokazatelja potrošnje i dohotka po stanovniku. U narednim etapama rast tempa ukupnog ekonomskog razvitka, kao rezultat industrijalizacije, mora imati na njih kompenzirajući uticaj.

U periodu industrijalizacije rast teške industrije mora biti brži od rasta celokupne prerađivačke industrije, što će dovesti do povećanja potreba za izvozom opreme i nove tehnologije i time do porasta udela zemalja u razvoju u svetskom uvozu. Kako će ponuda i konkurentska sposobnost industrijskih roba proizvedenih u zemljama u razvoju biti ograničene u poređenju sa obimom roba na svetskom tržištu iz industrijskih zemalja, udeo zemalja u razvoju u svetskom izvozu biće neznatno izmenjen. Zbog toga će se kod njih javiti ogroman deficit u trgovinskom i platnom bilansu.

Smanjenje deficita trgovinskog i platnog bilansa, po autorima projekta, može se postići:

— povećanjem cena sirovina i poljoprivrednih proizvoda koji se izvoze u zemlje u razvoju, davanjem specijalne finansijske kompenzacije tim zemljama u razvoju, koje su čisti uvoznici te sirovine.

— povećanjem udela zemalja u razvoju u svetskom izvozu proizvođačâ prerađivačke, pre svega, lake industrije.

Po mišljenju autorâ projekta, tokom ovog veka može se rešiti i za zemlje u razvoju najhitniji problem prehrambenih proizvoda, nezavisno od toga što će broj stanovnika u tim zemljama rasti brže nego u drugima. Povećanje površine obradive zemlje u zemljama u razvoju u 2000. godini, u poređenju sa 1970, za 30% (ili približno za 230 miliona hektara), uz istovremeno trostruko povećanje produktivnosti, obezbediće godišnji prirast poljoprivredne proizvodnje za 5% (ako produktivnost poraste ne tri puta, već 2—2,5 puta, onda će godišnji prirast dostići 4% itd). U projektu

Digitized by Google

se napominje da će ostvarivanje ovih ciljeva umnogome zavisiti od sprovođenja u zemljama u razvoju reformi u poljoprivredi i realizovanja drugih društvenih i institucionalnih promena.

b) Ocena projekta V. Leontjeva

Prvo, sama činjenica razrade projekta »Budućnost svetske ekonomike«, koji sadrži probleme odnosâ ekonomskih snaga zemalja u razvoju i industrijski razvijenih zemalja, a namenjen je za raspravu u međunarodnoj političkoj organizaciji UN, može se procenjivati kao jedno od izrazitih ispoljavanja politizacije međunarodnih ekonomskih odnosa.

U tim specifičnim uslovima, koji karakterišu savremenu međunarodnu ekonomsku situaciju, razrada elastične (»varijantne«) doktrine dugoročnog razvitka, koja se zasniva na iniciranoj od strane samih zemalja u razvoju koncepciji »novog svetskog ekonomskog poretka« i koja se predlaže kao osnova za donošenje odluka Generalne skupštine UN, predstavlja jednu od temeljito isplaniranih političkih akcija vladajućih krugova razvijenih kapitalističkih zemalja i, pre svega, SAD.

Drugo, razmatranje problema dugoročnog ekonomskog razvoja sveta, sa pozicija interesâ zemalja u razvoju (smanjenje u najbližoj istorijskoj perspektivi nesklada u stepenu ekonomskog razvitka u odnosu na industrijske zemlje) primorava autore projekta da formulišu uslove društvenog i institucionalnog karaktera. Međutim, dalje od jednostavnog pominjanja neophodnosti izmene tih uslova projekt ne ide. Ali razlike u društveno-ekonomskom sistemu, kao i u raspoređivanju društveno-klasnih snaga u zemljama u razvoju, određivaće u potpunosti ne samo tempo i proporcije, već i razmere, dubinu i uzastopnost izvođenja agrarnih reformi, a takođe mogućnost upravljačkog delovanja na sve strane ekonomskog života, a da se ne govori o institucionalnim transformacijama u tim zemljama.

Obuhvatanje projektom datih aspekata označavalo bi neophodnost konstruisanja za zemlje u razvoju dvaju alternativnih blokova: jednog — za održavanje skupa uslova adekvatnih razvitku na socijalističkom, drugog — na kapitalističkom putu.

Na taj način, zanemarivanje društveno-klasnog aspekta ekonomskog razvitka lišava razmatranu razradu svojstava realno konstruktivnog projekta, pretvarajući ga u dokument koji sadrži savremene tehničke atribute u osnovi propagandističkog plana.

Treće, autori projekta idu na neopravdano »uprosečavanje« društveno-ekonomskih karakteristika zemalja u razvoju pomoću prosečnog, po stanovniku, obima nacionalnog bruto proizvoda. Za autore projekta su identični nacionalni bruto proizvod SAD, koji sadrži znatan deo svetske nomenklature proizvodnje, i nacionalni bruto proizvod Saudijske Arabije, u kojem je toliko bilansa koliko nafte u nacionalnom bruto proizvodu Kostarike.

Digitized by Google

Kvarenje uporedne slike ekonomskog razvitka, dobijene na osnovu pokazateljâ nacionalnog bruto proizvoda po stanovniku, pojačava se potpunim odsustvom u projektu pokazatelja vojnih rashoda, pošto vojni rashodi u 1980. čine više od 31% — veličinu koja se približava obimu od 40% nacionalnog bruto proizvoda Izraela[25], a prosečan obim vojnih rashoda SAD po stanovniku nekoliko puta prelazi nivo nacionalnog bruto proizvoda po stanovniku u većem delu zemalja u razvoju Latinske Amerike i Afrike.

Na taj način, sa čisto metodološkog aspekta, korišćenje jedinstvenog parametra kao univerzalne mere nivoa ekonomskog razvitka različitih zemalja i regiona ne zadovoljava sa gledišta zadataka koje su sebi postavili autori projekta.

Četvrto, usled zanemarivanja društvenih problema ekonomskog razvitka autori projekta izbegavaju analizu dobijenih rezultata, kada je reč o odnosu broja stanovnika i zaposlenosti u zemljama u razvoju. Gigantski rast broja radno sposobnih ljudi, koji nije obuhvaćen projektovanim ekonomskim sistemom (više od 2,5 milijarde ljudi u 2000. godini samo u II grupi zemalja u razvoju)[26], ostaje bez ikakvih autorovih komentara. Samim tim oni »snimaju« politiku zaposlenosti u najsiromašnijem i najmanje razvijenom delu sveta.

Međutim, sprovođenje različitih kurseva politike zaposlenosti odraziće se direktno na skup pokazatelja ekonomskog razvitka odgovarajućih zemalja i regiona. Težnju za obezbeđenjem zaposlenosti neizbežno prati razvitak najzametnije, mada ne i najprogresivnije, sa tehničkog gledišta, proizvodnje. Sem toga, težak put razvitka postavlja specifične zahteve industrijskoj strukturi, strukturi uvoza i pravcima investiranja, stoga što je funkcionalno povezan sa karakteristikama konkurentske sposobnosti proizvoda koji se iz zemalja u razvoju plasiraju na svetsko tržište. U uzročno-posledičnom lancu »velike teškoće — niska produktivnost — niska konkurentska moć — visok deficit platnog bilansa« savršeno se ispoljava protivrečnost sa preporukama projekta V. Leontjeva.

Peto, dobrovoljno, prema preporuci i sporazumu, usvajanje od strane industrijski razvijenih kapitalističkih zemalja doktrine orijentisane na povećanje cena goriva i sirovina, i istovremeno utvrđivanje režima povoljnosti u trgovinsko-ekonomskim odnosima sa zemljama u razvoju treba razmatrati kao idiličnu tezu budžetskog liberalizma, koja u okviru razmatranog projekta vrši funkciju propagandne zaštite.

---

[25] U 1974. godini (po cenama iz 1973) odnos vojnih rashoda prema nacionalnom bruto proizvodu Izraela prelazio je 37%.

[26] Prema jednom od scenarija projekta, u ovoj grupi zemalja u 2000. godini biće više od 4,3 milijarde stanovnika, pri zaposlenosti nešto više od 0,5 milijardi ljudi. Pri tom, udeo radno sposobnog stanovništva u ukupnom njegovom broju čini 70%, a nezaposlenih će biti 2,51 milijarde ljudi.

Digitized by Google

Oštra konkurentska borba među najrazvijenijim zemljama kapitalizma, koja prelazi u »trgovinski« rat (prodor japanskih kompanija čelika na unutrašnje tržište Sjedinjenih Država, uz visok stepen nedovoljne iskorišćenosti kapacitetâ u američkoj industriji čelika i slično), pritisak problema platnog bilansa na unutarekonomski položaj ovih zemalja, razrada vojno-operacionih shema koje predviđaju razrešavanje spoljnoekonomskih protivrečnosti situacije kakva je nastala u međusobnim odnosima Irana i SAD u 1980. godini, i to vojnim sredstvima — sve to svedoči o potpunoj neosnovanosti očekivanja akta »dobre volje« od strane imperijalističkih država u odnosu na zemlje u razvoju, čak u dalekoj perspektivi.

Ovi primeri korišćenja, od strane Sjedinjenih Država, isporuka prehrambenih proizvoda kao sredstva političkog pritiska, koji dokazuju postojanje organizovane državno-monopolističke strategije u toj oblasti, orijentacija SAD na povećanje proizvodnje pšenice u 1985. godini za 30% u poređenju sa 1975. godinom, radi spoljnoekonomskih potreba, i druge činjenice daju osnova donošenju zaključka da se dobijanje pomoći od kapitalističkih zemalja u vidu tehnologije, privlačenje kapitala, specijalistâ, u vidu razrade specijalnih kompleksnih programa za rešavanje problema ishrane, ne može ostvariti u okvirima čisto komercijalnih odnosa i neizbežno se vezuje za političke protivzahteve.

U tim uslovima realna je pretpostavka da, čak i u slučaju parcijalnog rešavanja od strane zemalja u razvoju problema ishrane, američki (a, po svoj prilici, i kanadski) monopoli koriste svoj povlašćen položaj, u krajnjoj liniji, za davanje »dozirane egzistencijalne vize« nacionalnim prehrambenim proizvodima za zemlje u razvoju.[27]

2.3. *Projekt LINK*

Posebno mesto među modelima međunarodnih ekonomskih odnosa zauzima makromodelski kompleks LINK[28], razrađen pod rukovodstvom Lourensa Kleina u WEFA (Wharton Econometric Forcasting Associaties), radi ukazivanja neposredne konsultativne pomoći američkim državnim organima u izboru efektivnih mera, koje se ostvaruju u okviru kursa unutrašnje i spoljne ekonomske politike.

---

[27] Važno je napomenuti da su materijali projekta objavljeni tako da na osnovu njih nije moguće reprodukovati sistem proračuna, čak uz uslov dostupnosti banke podataka OUN (alternativa tome je višegodišnji rad na prikupljanju i obradi gigantske informaciono-numeričke datoteke): temeljita analiza projekta pokazuje da on ne sadrži potpun sistem jednačina modela.

[28] *The Models of Link*, Amsterdam, 1976.

Digitized by Google

a) Opšta karakteristika projekta

Projekt LINK predstavlja skup razrađenih, nezavisnih i različitih po veličini i strukturi, ekonomskih modela nacionalne ekonomike niza zemalja i regiona, koji se zatim povezuju u jedinstven sistem posredstvom submodela svetske trgovine.

U sistem LINK uključeni su modeli sledećih zemalja i regiona:

1. SAD (model WEFA) — 207 jednačina;
2. Kanada (model »Trejs« Univerziteta u Torontu) — 183 jednačine;
3. Francuska (model POM-POM nezavisnog Briselskog univerziteta) — 32 jednačine;
4. Zapadna Nemačka (model Bonskog univerziteta) — 137 jednačina;
5. Velika Britanija (model Londonske škole biznisa) — 226 jednačina;
6. Italija (bolonjski model Instituta ekonomskih nauka) — 104 jednačine;
7. Švedska (model Centralnog instituta ekonomskih istraživanja) — 133 jednačine;
8. Finska (model Finske banke) — 144 jednačine;
9. Belgija (model nezavisnog Briselskog univerziteta) — 25 jednačina;
10. Holandija (model Centralnog biroa planiranja) — 87 jednačina;
11. Austrija (model Instituta perspektivnih istraživanja) — 128 jednačina;
12. Japan (model Instituta ekonomskih istraživanja Kioto) — 78 jednačina;
13. Australija (model Rezervne banke Australije) — 82 jednačine;
14. zemlje u razvoju (modeli JUNKTAD): Južne Amerike — 12 jednačina, jugoistočne Azije — 14, Bliskog istoka — 10, Afrike — 11 jednačina;
15. socijalističke zemlje (modeli serije SOVMOD od strane WEFA; modeli SEV, razrađeni u JUNKTAD-u);
16. ostali svet.

Model svake od razvijenih zemalja (1—13) sadrži sledeće blokove: proizvodnju, potrošnju, investicije, dohodak i zaposlenost, cenu, opticaj novca, spoljnu trgovinu.

Regionalni modeli zemalja u razvoju, formirani prema tipskoj shemi, sadrže ove promenljive: nacionalni bruto proizvod, rashode za potrošnju, investicije, izvoz roba i usluga, uvoz roba i usluga, deflator nacionalnog bruto proizvoda, indeks izvoznih cena, indeks svetske trgovine.

Svetska trgovina se modelira preko četiri krupne grupe proizvoda: prehrambeni proizvodi, sirovine, gorivo, proizvodi prerađivačke industrije.

Digitized by Google

Metodička osnova modela svetske trgovine je matrica strukture izvozno-uvoznih veza među zemljama.

Postupak rada sa LINK-om čine dve osnovne etape. Na prvoj (»predlinkovski« stadij) vrše se autonomni proračuni za svaki od modela zemalja pojedinačno, dok se pokazatelji koji se moraju međusobno povezati zadaju u gotovom obliku. Na drugoj (»postlinkovski« stadij), pomoću modela trgovine među zemljama, vrši se sistemsko usklađivanje i uzastopna korekcija autonomnih rezultata.

Na sistemu LINK simulirane su posledice po ekonomiku SAD i niz drugih zemalja, a takođe po svetsku trgovinu, »nove ekonomske politike« R. Niksona 1971. godine, energetske krize 1973—1974, mogućih varijanti poreske politike Karterove administracije. U stvari, »postlinkovski« rezultati izračunavanja, po poslednjem scenariju, pokazali su da smanjenje poreza u SAD, prenoseći se po lancu ekonomskih veza među zemljama, otkriva najveći uticaj na poboljšanje platnog bilansa Francuske.

Sistematski obnavljan i proširivan kompleks modela, zajedno sa njegovom bankom podataka, svojina je vlada koje učestvuju u modeliranju. Za komercijalnu realizaciju u WEFA razrađena je krupna standardizovana i uprošćena verzija LINK-a, koja je dobila naziv ORBIS.

Organizaciona shema rada sa LINK-om izgleda ovako. Na kraju svake kalendarske godine od svih učesnika u projektu uzimaju se tačne informacije po završenoj godini za projektovanje za tri naredne godine; na prolećnim savetovanjima naredne godine svi učesnici se upoznaju sa prethodnim rezultatima izračunavanja po zemljama i regionima, nakon čega se u sistem unose usaglašene korekcije. Konačna varijanta trogodišnje prognoze utvrđuje se na narednom jesenjem savetovanju, koje, opet, otkriva novi radni ciklus.

Posebno mesto u razradama WEFA zauzimaju ekonometrijski modeli sovjetske ekonomike serije SOVMOD. Krajem 1977. razrađene su tri, sve složenije, varijante ovog modela: SOVMOD-I, SOVMOD-II i SOVMOD-III.[29]

Karakteristično je, pre svega, sledeće: dok je u SOVMOD-I sfera materijalne proizvodnje predstavljena sa 5 sektora — industrija, poljoprivreda, građevinarstvo, saobraćaj i komunikacije, upravljanje, opsluživanje i trgovina[30], u SOVMOD-II industrija je podeljena na 12 podgrana, a u SOVMOD-III obuhvaćena je detaljna klasifikacija proizvodnje međugranskog bilansa SSSR-a. Podaci o strukturi međugranskih međuzavisnosti obuhvataju se ekonometrijskim jednačinama tog modela, dok su u njegovu infor-

[29] Prvobitna varijanta banke podataka sistema SOVMOD sadržala je 650 dinamičkih nizova ekonomskih pokazatelja, utvrđenih za period od 25 godina. Danas je ona popunjena i pokazateljima međugranskih bilansa SSSR-a.

[30] U sovjetskoj statistici ne povezuju se upravljanje i opsluživanje u sferi materijalne proizvodnje.

Digitized by Google

macionu bazu uključeni algoritmi korekcije koeficijenata međugranskog bilansa.

Drugo, u okviru SOVMOD-III formiran je submodel za određivanje vojnih rashoda SSSR-a. On sadrži jednačine za izračunavanje sledećih pokazatelja: prosečna primanja vojnih službenika; rashodi za ličnu potrošnju; rashodi za naučna istraživanja i razradu vojnog karaktera; ukupan obim vojnih rashoda SSSR-a.

Treće, upoređivanje uzastopnih etapa razrade modela serije SOVMOD pokazuje brz porast bloka spoljne trgovine SSSR-a; u SOVMOD-I figurirali su samo bruto pokazatelji spoljne trgovine, u kojima su se izdvajali prehrambeni proizvodi; a već u SOVMOD-III izvoz i uvoz podeljeni su po kategorijama roba, kao i po zonama trgovine: zemlje SEV, ostale socijalističke zemlje, industrijski razvijene zemlje Zapada, zemlje u razvoju.

Posebno se izdvaja spoljna trgovina SSSR-a pšenicom, čiji intenzitet, po mišljenju autorâ projekta, zavisi od svetske proizvodnje pšenice, cena međunarodnog tržišta, a takođe od prinosa pšenice u SSSR-u u posmatranoj godini i u nizu prethodnih godina. Sem toga, u SOVMOD-III uključene su dopunske jednačine za određivanje novčanih rezervi SSSR-a.

b) Ocena projekta LINK

Ciljna orijentacija, režim korišćenja, specifični karakter bloka sovjetske ekonomike, najzad, organizaciona evolucija rada nad projektom, za koji je karakteristična tendencija za pretvaranje te razrade u krupan centralizovani sistem upravljanja međudržavnog karaktera (WEFA, Stenfordski istraživački institut u Vašingtonu, Institut tgovine SAD i drugi) — svedoče o tome da projekt LINK, zajedno sa njegovim komercijalnim pratiocem — projektom ORBIS, predstavlja jezgro razgranate i dinamičke razrade, orijentisane na rešavanje kompleksa zadataka za obezbeđenje delovanja na politički izbor unutrašnjih i spoljnoekonomskih rešenja na višim državnim nivoima.

Sa instrumentalno-metodološkog gledišta, kako autonomne zemaljske komponente projekta tako i način njihovog povezivanja u jedinstven sistem izazivaju nesumnjivo interesovanje, dok u pojedinačnim detaljima zaslužuju, možda, i direktno reprodukovanje.

Zaključna razmatranja

Pojava modelâ globalne dinamike, od kojih svaki predstavlja težak i skup projekt, neposredno je povezana sa delovanjem, u krajnjoj liniji, tri grupe faktora. Pre svega, to su faktori uslovljeni aktualizacijom objektivnih ekonomsko-ekoloških problema čovečanstva. Zatim, to su faktori predodređeni razvitkom konkretno-

Digitized by Google

-istorijske globalne ekonomske situacije, koju karakteriše duboka kriza svetskog kapitalističkog privrednog sistema. Najzad, to su faktori uslovljeni evolucijom metodološkog instrumentarija društvenih nauka.

Stepen razvitka proizvodnih snaga savremenog društva, razmere industrijske delatnosti čovečanstva, intenzifikacija difuzionih procesa koji se odvijaju u oblasti ekonomskih, društvenih i političkih odnosa, razmere savremenih vojno-strategijskih koncepcija — predodređuju pretvaranje problemâ društveno-ekonomskog i političkog karaktera u globalne probleme u bukvalnom smislu te reči. Ekološke posledice proizvodne delatnosti čovečanstva, koje otkrivaju svoj rušilački karakter u razmerama planete, zatvaraju sistem faktorâ globalizacije procesa savremenog razvitka sa strane korišćenja prirode.

Ljudski karakter globalnih problema sam po sebi je pokazao taj kvalitet, čija je utilizacija dala buržoaskom reformizmu mogućnost ugradnje u sistem svojih teorijskih struktura još jedne konceptualne konstrukcije »natklasnog« tipa. Objektivno i, često, veoma oštro kritikujući savremeni kapitalizam, izražavajući humanističku brigu za sudbinu civilizacije i istupajući sa predlogom liberalno-istorijskih projekata budućeg ekonomskog uređenja sveta, buržoaski reformizam je u novim uslovima primoran da uključi ulogu društvenih faktora u rešavanju najaktuelnijih problema čovečanstva (ograničavajući njihov krug pojavama proizvodno-tehnološkog, demografskog, društveno-kulturnog, najzad, institucionalnog poretka), potpuno ignorišući pri tom korenite faktore klasnih odnosa i društveno-ekonomskog uređenja.

Sinhrona ekonomska kriza, koja je tokom 70-tih godina porazila istovremeno sve zemlje kapitalizma, otkrila je patološko stanje globalne mreže ekonomskih međuzavisnosti savremenog kapitalističkog sveta. Međusobno zavisne karakteristike mnogobrojnih i raznolikih faktora ekonomske i društvene delatnosti zemalja i regiona nesocijalističkog dela sveta još će dugo biti funkcionalno vezane za parametre kriznog stanja kapitalističke ekonomike.

Danas se svetska ekonomska situacija pretvara u glavnu determinantu opšteintelektualne, političke i društvene atmosfere u kojoj se od strane specijalista ostvaruje razrada globalnih modela, a takođe u jedan od najvažnijih faktora, koji određuju, makar ne i eksplicitno, problemsko-ciljnu orijentaciju ovih modela.

Što se tiče evolucije metodičkog instrumentarija društvenih nauka, njegovo obogaćenje metodama matematičkog modeliranja i sistemske analize karakteriše prirodna frontalna neravnomernost. Najširim obuhvatom svojih objekata, detaljnom specifikacijom aparata modeliranja u primeni na konkretna svojstva realno funkcionišućih prototipa, samim tim najvišom efektivnošću praktičnih rezultata prognozno-analitičkog korišćenja, karakterišu se modeli ekonomskih objekata i procesa. Ekonomska istraživanja, koja davno operišu merljivim veličinama, postala su prva grana društvene spoznaje u kojoj je produktivno bila primenjena »modelska tehnologija«.

Digitized by Google

Kvalitativna specifičnost društvenih odnosa i s njom povezan procesni karakter, uporedo sa odsustvom naučne tradicije, povezane sa regularnom kvantitativnom interpretacijom analiziranih društvenih i političkih fenomena, odredili su i opšte zaostajanje modelskih razrada u toj oblasti i kasniji početak njihovog uvođenja kako u teorijske tako i, naročito, u praktične razrade, povezane sa analizom konkretnih društveno-ekonomskih problema. Kao rezultat javila se svojevrsna situacija, koja nije lišena paradoksa, kada se u svetu odvija aktivna politizacija ekonomskih odnosa, dok se u naučnoistraživačkim rekonstrukcijama realnih političkih i društvenih odnosa odvija »ekonomizacija« metodičkog instrumentarija: tamo gde je moguće savremena »polimetrija« za kvantifikaciju svojih konceptualno-analitičkih struktura intenzivno koristi aparat formalizacije, koji se razvija u okvirima modeliranja ekonomskih odnosa, najčešće — aparat ekonometrijske analize.[31]

Na taj način, prevashodna uloga u modelima globalne dinamike upravo ekonomske komponente ima sasvim objektivnu zasnovanost.

Ovaj rad je imao za cilj da, bez izlaženja iz okvira »čisto« ekonomskih odnosa, putem analize, s jedne strane, savremenog razvitka osnovnih komponenata globalnog ekonomskog sistema (uključujući njegove glavne krizogene tačke), a, s druge strane, putem do danas razrađenog aparata njihovog modeliranja, formira (na funkcionalnom nivou) skup modela čije bi integrisanje u sistem omogućilo stvaranje sistematskih simulacionih eksperimenata prognozno-analitičkog karaktera. Akcent je stavljen na probleme modeliranja svetskog ekonomskog sistema u celini. Opis ove problemske komponente kompoziciono se razlaže na tri dela:

1. *Karakteristika stanja i oblikovanih tendencija razvitka objekta modelskog izražavanja.* — Za svet u celini takve karakteristike su date sa aspekta analize nove etape opšte krize kapitalizma. Stoga su izdvojene glavne krizogene tačke kapitalističkog privrednog sistema: valutno-finansijska, energetska, mineralno-sirovinska, kriza u prehrambenim proizvodima.

2. *Analiza modela za svaki od razmatranih objekata.* — Za svet u celini izabrali smo projekte Rimskog kluba, projekt V. Leontjeva »Budućnost svetske ekonomike« i projekt LINK. Bez obzira na to što su prve informacije Rimskom klubu bile date početkom 70-tih godina, a sistem LINK funkcioniše, u suštini, u neprekidnom režimu, analiza modela globalne dinamike, koja se radi u intervalu od jedne decenije, omogućuje da se odrede implicitne ciljne političke situacije, koje se nalaze u osnovi svakog od skupih

[31] Termin »ekonometrija« često se uzima kao termin adekvatan pojmu »ekonomsko modeliranje«. Međutim, time je to, reklo bi se, prirodno identifikovanje (»ekonometrija« u doslovnom prevodu znači »merenje ekonomike«) nepravilno, jer se u specijalnoj literaturi termin »ekonometrija« koristi u bitno užem smislu, vezanom za specifičnu tehniku formulisanja ekonomskih modela.

Digitized by Google

projekata globalne dinamike. Analiza ovih projekata vršena je upravo sa pozicija izdvajanja tih situacija.

3. *Sinteza elemenata makromodelskog kompleksa.* — Za svet u celini u radu su formulisani opšti principi formiranja eksperimentalnog makromodelskog kompleksa.

Najzad, nameće se zaključak da prognozno-analitičke mogućnosti ekonomskih modela, tim pre krupnih sistema modela, zavise pre svega od dva faktora: od stepena detaljizacije opisa objekta modeliranja (i, reklo bi se, od broja promenljivih) i od kvaliteta informacione baze (pre svega, od dužine i pouzdanosti vremenskih serija), razume se, uz ostale jednake uslove, od kojih je glavni adekvatnost logičko-funkcionalne sheme modela objektivne strukture uzročno-posledičnih veza u modeliranom prototipu. Pri modeliranju svetske ekonomike kao globalno zatvorenog sistema struktura modela i, samim tim, sastav njegovih promenljivih bitno određuju ne samo kvalitet, već i samo postojanje neophodne ekonomske informacije.

Digitized by Google

Dušan Ičević

Samoopredjeljenje i samoupravljanje

Načelo samoopredjeljenja u svom izvornom pojmu označava pravo pojedinaca i društvenih grupa da slobodno raspolažu sami sobom i suvereno odlučuju o sopstvenoj sudbini. Samoopredjeljenje je demokratski princip slobodnog samoidentifikovanja narodâ i nesmetanog izbora društvenog poretka i političkog uređenja. Ono ujedno obuhvata i pravo na otcjepljenje iz date državne cjeline ili ujedinjenje više naroda u zajedničku državu.

Pojam samoopredjeljenja je tokom istorije dobijao različita značenja. Prvobitno je proklamovano u francuskoj buržoasko-demokratskoj revoluciji sa parolama slobode, bratstva i jednakosti. U opreci sa feudalnom rascjepkanošću i nepriznavanjem samobitnosti naroda, kada je vlastela držala u potčinjenosti narode, proglašeno je pravo ljudi i naroda da se slobodno opredjeljuju i odlučuju o svom društvenom uređenju i razvoju. Ono je korišćeno u XIX vijeku u borbi nacionalnih pokreta za ispunjenje »narodne ideje«, za političko ujedinjenje i državno osamostaljenje. Kada je to ustrebalo, buržoazija je »ognjem i mačem« nasilno homogenizovala naciju, pretapala narode i etničke grupe u vodeću naciju ili osvajala tuđe teritorije i države. Osvajanjem vlasti i uspostavljanjem kapitalističkog načina proizvodnje ona je »riješila« za sebe nacionalno pitanje, zavela poredak klasnog izrabljivanja i nacionalne neravno-

Digitized by Google

pravnosti, pristupala kolonijalnim porobljavanjima i imperijalističkim podjelama svijeta. Zbivanja oko prvog svjetskog rata prinudila su građansku klasu da, makar formalno, prizna pravo narodu na samoopredjeljenje, što je formulisano u 14 Vilsonovih tačaka. Međutim, Društvo naroda je praktično bilo nesposobno da obezbijedi proklamovane principe. Nakon drugog svjetskog rata pravo na samoopredjeljenje ugrađeno je u Povelju Ujedinjenih nacija i u druge međunarodne dokumente.

Radničke organizacije unose princip samoopredjeljenja u svoje programe i aktivnosti. Međunarodni radnički pokret se kroz stavove Internacionale zalagao za pravo svih naroda na samoopredjeljenje. Za Marksa je demokratija samoodređenje naroda. On je, sa stanovišta interesa radničke klase i klasne borbe, zastupao pravo Irske na otcjepljenje od Engleske, pravo Poljske na samoopredjeljenje itd. Naročito je V. I. Lenjin, u novim društveno-istorijskim uslovima, najpotpunije shvatio potrebu neposrednog spajanja socijalne revolucije i rješavanja nacionalnog pitanja, pa se zalagao za dosljednu primjenu prava na samoopredjeljenje sve do otcjepljenja i dobrovoljnog ujedinjenja. Time se stvaraju uslovi za to da se narodi udružuju na demokratskoj osnovi. Ono ne vodi ka stvaranju malih država, već ka slobodnijem i svestranijem konstituisanju većih država i saveza među državama, koje su, po Lenjinu, korisnije za mase i više odgovaraju ekonomskom razvitku.[1] Posle oktobarske revolucije u Deklaraciji o pravima naroda Rusije primijenjeno je načelo samoopredjeljenja u stvaranju Sovjetskog Saveza. Nakon drugog svjetskog rata većina socijalističkih zemalja je u svoje ustave unijela pravo na samoopredjeljenje.

Socijalizam kao svjetski proces i antikolonijalna i antiimperijalistička revolucija dali su nov zamah ispunjavanju prava na samoopredjeljenje. Ono je bilo akcioni program i zahtjev mnogih zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike, koje su se borile za nacionalnu slobodu, političku samostalnost i nezavisnost. Punovrijedno je i danas u savremenom svijetu, naročito u državama koje su još kolonijalno porobljene, ili su pod režimima rasne diskriminacije i aparthejda, ili su izložene neokolonijalističkim pritiscima ili se nalaze u zavisnom položaju.

Mnogi narodi su svoje pravo na samoopredjeljenje ostvarili konstituisanjem samostalne nacionalne države ili dobrovoljnim ujedinjenjem u saveznu državu. U državno-pravnoj ravni svaka država nastoji da zadrži pravo na svoje suvereno odlučivanje u međunarodnim odnosima i poslovima, pa i u takozvanim nadnacionalnim integracijama, ekonomsko-političkim ili vojnim savezima. U svakoj saveznoj državi postoji naročito sistemski uređen raspored nadležnosti posebnih jedinica i federalnih organa. U većini savremenih federacija preteže nadmoć centralne vlasti, mada i države članice nastoje da istrajno održavaju svoju relativnu samostalnost. Gra-

[1] V. I. Lenjin, *Socijalizam i rat*, u: *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960, knjiga 9, str. 325.

Digitized by Google

đanske federacije višenacionalnog sastava, međutim, imaju odlike političkog sistema, od »nepomičnog unitarizma«, preko određenih autonomnih statusa i decentralizacije, do početaka federalizacije na nacionalno-etničkoj osnovi ili ustrojstva koje se ne podudara sa nacionalnim rasporedima. Socijalističke federacije (SSSR, ČSSR, SFRJ) potpunije obuhvataju i obezbjeđuju višenacionalnu složenost.

Na osnovi prava na samoopredjeljenje sve do otcjepljenja i dobrovoljnog ujedinjenja stvorena je Demokratska Federativna Jugoslavija. U svom osnovnom političkom značenju, ispunjeno odlukama AVNOJ-a i potvrđeno ustavnim rješenjima, ono u supstratu socijalističkog samoupravljanja dobija nova svojstva. Uvođenjem i razvojem socijalističkog samoupravljanja kod nas počinje proces svestranog oslobađanja rada, odnosno čovjeka, i djelatnog samoopredjeljivanja ljudi i naroda za nove društvene sadržine ravnopravnosti, bratstva i jedinstva, zajedništva i solidarnosti, nezavisnosti i nesvrstanosti, kao vrijednosti utemeljenih u NOB i socijalističkoj revoluciji. U samoupravljanju se spajaju osnovne socijalne, nacionalne i internacionalne težnje i interesi ljudi i naroda. »Konačnost« samoopredjeljivanja je upravo u slobodnom samoupravnom udruživanju ljudi u osnovne radne i društveno-političke organizacije i zajednice, u svoje republike i autonomne pokrajine, u svoju federativnu jugoslovensku zajednicu.

Sami po sebi, ni samoopredjeljenje ni samoupravljanje ne daju svevažeće formule koje automatski nose jednaka rješenja za sve društvene situacije. U protivrječnim konkretno-istorijskim prilikama kod nas i u svijetu iznova se otvaraju za raspravu i prevrednovanje: karakter i doseg prava na samoopredjeljenje, a posebno na otcjepljenje, suština suverenosti, smisao državnosti republika i autonomnih pokrajina itd.

I

Kako je ustavno-pravno uređeno pravo na samoopredjeljenje i šta može voditi ka otcjepljivanju?

Jugoslovenski narodi su se u NOB i socijalističkoj revoluciji samoopredijelili za ravnopravnu demokratsku zajednicu slobodnih ljudi i svih nacija i narodnosti. Narodi Jugoslavije su, prema Osnovnim načelima Ustava SFRJ iz 1974. godine, polazeći od prava svakog naroda na samoopredjeljenje, uključujući pravo na otcjepljenje, na osnovu svoje slobodno izražene volje u zajedničkoj borbi svih naroda i narodnosti u NOB i socijalističkoj revoluciji, stvorili SFRJ. Oni su, zapravo, stvorili socijalističku federativnu zajednicu u skladu sa svojim istorijskim težnjama, svjesni toga da je dalje učvršćivanje njihovog bratstva i jedinstva u zajedničkom interesu, te su se, zajedno sa narodnostima sa kojima žive, ujedinili u saveznu republiku slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti.

Jugoslovenska socijalistička federacija, prema tome, nije iznuđena od kakve brojčano ili ekonomski premoćnije nacije, niti je spolja, pritiskom ili kombinacijom velikih sila, nametnuta jedin-

Digitized by Google

stvena država, već je ona sopstveno djelo zajedničke borbe radničke klase i radnih slojeva svih naroda i narodnosti. Svojom oslobodilačkom i revolucionarnom borbom srušili su vlast okupatora i buržoaski poredak, a ujedno poništili nagodbe velikih sila o podjeli Jugoslavije na interesne sfere, što bi, da je izvedeno, razdijelilo jedinstvenu državu na različite i međusobno sukobljene političke režime i blokove. Josip Broz Tito je odmah nakon rata osudio metode tajne diplomatije i politiku interesnih sfera rekavši da mi tražimo da svako bude gospodar na svome, da nećemo da budemo moneta za potkusurivanje niti da nas miješaju u interesne sfere. Koliko će se ispunjavati kombinacije velikih sila o interesnim sferama uveliko zavisi od borbe, složnosti i jedinstva samih naroda koji bi im služili za »potkusurivanje«. Trajni je i objektivni interes naroda i narodnosti Jugoslavije da zajedno, ravnopravno i slobodno žive i stvaraju nove odnose i vrijednosti samoupravljanja, nezavisnosti i nesvrstanosti.

Iz ustavnih načela, koja su navedena, može se razumjeti da je ispunjeno pravo naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja i dobrovoljnog ujedinjenja upravo u konstituisanju i razvoju socijalističke federativne zajednice republikanskog oblika, koja omogućuje da se ostvaruju svi osnovni interesi naroda i narodnosti. U uslovima ravnopravnosti i zajedništva svi su samostalni i udruženi, podjednako učestvuju u svim organima koji donose zajedničke odluke na osnovu delegatskog principa i saglasnosti svih, bez nadređivanja jednih drugima.

Ustav SFRJ ne sadrži konkretnu normu o mogućnosti i postupku otcjepljenja, pa bi se moglo tumačiti da je ono neustavno ili protivustavno. Radni ljudi i građani, narodi i narodnosti se opredjeljuju — shvatajući to kao svoje neprikosnoveno i neotuđivo pravo i dužnost — da svim sredstvima štite i brane svoju slobodu, nezavisnost, suverenitet, teritorijalnu cjelokupnost i socijalistički samoupravni poredak SFRJ. Faktičko je, međutim, pitanje: može li doći do situacije i odnosa u kojima se nameće primat jedne nacije na osnovu ekonomske, brojčane i teritorijalne premoći ili se nagodbom dvije ili tri nacije čini pokušaj da se uspostavi dominacija nad drugim nacijama i narodnostima i one prisilno drže u okviru iste državne tvorevine. Čini se, baš zbog toga, sporno shvatanje da su nepotrebne ustavne formulacije o pravu naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja, makar ono razloge tražilo u iredentističkim zahtjevima za izdvajanje Kosova.[2] U Ustavu je, vjerovatno, promakla takva tekstualna nepotpunost, koja izaziva nedoumicu i koja i ideološke istomišljenike navodi na različita viđenja i komentare. Tako se iz istog teksta zaključuje da je pravo na otcjepljenje u suprotnosti sa drugim ustavnim normama, pa ga treba iz teksta izbaciti (Ivan Ivanić), da je ono na određen način konsumirano (dr Miodrag Jovičić), da su naši narodi izrazili slobodnu

[2] Uporedi: Ivan Ivanić, *Nepotrebna formulacija*, NIN, 31. maj 1981; *Ustav se ne sastoji od jedne polurečenice*, NIN, 21. jun 1981.

Digitized by Google

volju — u zajedničkom i pojedinačnom interesu — da ga ne koriste[3], ali i da je ono postojeće i trajno.[4] Pogotovo je moguća nesaglasnost kad se iz različitih idejno-filozofskih i političkih ubjeđenja nastoji favorizovati svoje pravo ili se hoće oprobanim tradicionalističkim formulama sve objasniti ili samoupravljanje podvesti pod klasični kategorijalni aparat, pa se nove pojave i procesi smještaju u stare odore.

Danas je, kako se primjećuje, uglavnom prevaziđeno kontroverzno pitanje tretiranja državno-pravne suverenosti kao najviše, nedjeljive i ničim ograničene vlasti, a preovladalo je mišljenje da federalne jedinice ne raspolažu pravom na otcjepljenje. Navodi se i suprotno rješenje, koje sadrži Ustav SSSR-a, po kojem svaka savezna republika zadržava pravo slobodnog istupanja iz Sovjetskog Saveza, iako je ono samo formalno, bez stvarne mogućnosti izdvajanja.[5] Po svoj prilici, jednaka je izvodljivost otcjepljenja, bez obzira na to kako se formalno propisuje. Uostalom, faktičko pravo na samoopredjeljenje do otcjepljenja uveliko zavisi od konteksta klasno-socijalnih odnosa i rasporeda političkih snaga, te stvarnog pripadanja svojstava suverenosti subjektima federalizma.

U sukobu etatističke i samoupravne usmjerenosti i razvoja društva namnožile su se i zaoštrile brojne protivrječnosti, u okviru kojih je nacionalizam nastojao da okupi sve snage protivne samoupravljanju i jedinstvenosti socijalističke Jugoslavije. Svojevremeno su nacionalizmi, koji obnavljaju svoje nakane kad god za to dobiju priliku, svaki na svoj način, nudili moć »sopstvene« nacionalne države i tehnobirokratije za »izbavljenje« iz Jugoslavije. Nacionalistički »masovni pokret« u Hrvatskoj je na koncepciji nedjeljivog, neotuđivog i nezastarivog nacionalnog suvereniteta, to jest integralnog hrvatskog suvereniteta, težio ka tome da otcijepi SR Hrvatsku, odnosno da razbije Jugoslaviju, a stvori Podunavsku federaciju ili nezavisnu hrvatsku državu. Tehnokratski nacionalizam u Sloveniji dokazivao je da samostalna slovenačka država može biti zemlja obilja, kao Švajcarska. Crnogorski separatistički nacionalizam je na tradicijama »zelenaštva« čeznuo za samostalnom crnogorskom državom. Muslimanski nacionalizam razvija ideje panislamskog okupljanja. Velikosrpski nacionalizam, i onaj tradicionalni i onaj tehnomenadžerski, uz poziv »Srbi na okup«, najavljivao je »modernu« Srbiju na osnovama velikodržavne hegemonije. Makedonski nacionalizam je na specifičan način takođe priželjkivao separatističku samodovoljnost i etničku zatvorenost. Velikosrpski nacionalizam je pokrajine tretirao isključivo kao pitanje granica ili, hegemonistički, kao provincije. Mađarski nacionalizam u Voj-

[3] Dr Mirko Perović, *Ko ima pravo na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje*, NIN, 14. jun 1981.

[4] Živko Gruden, NIN, 14. jun 1981.

[5] Dr Miodrag Jovičić, *Konsumirano pravo*, NIN, 31. maj 1981.

Digitized by Google

vodini je bio nosilac tradicionalističke zamisli o mađarskoj supremaciji, tražio vertikalno povezivanje mađarske narodnosti u cijeloj Jugoslaviji radi odbrane od navodne asimilacije. Svoje posebne konkretne oblike je imao srpski i crnogorski nacionalizam na Kosovu, naročito u suprotstavljanju ravnopravnosti, pravima i afirmaciji albanske narodnosti. Albanski nacionalizam je, pak, izjednačavao djelove srpskog i crnogorskog naroda sa rankovićevštinom i velikodržavnim hegemonizmom, optuživao druge narode Jugoslavije, posebno srpski, za teško nasljeđe i nerazvijenost Kosova i za nastavljanje eksploatacije, nastojao da mijenja socijalnu strukturu zaposlenih u »svoju« korist, negirao postojanje turske i muslimanske nacionalnosti na Kosovu. Velikoalbanski nacionalistički pokret je svojom eskalacijom, od zahtjeva za stvaranjem posebne kosovske republike na osnovu brojčane većine, etnički čistog stanovništva i objedinjavanja teritorija koje nastanjuje albanska narodnost u Jugoslaviji, došao do programskog cilja otcjepljenja i pripajanja albanskoj državi, radi osnivanja »Velike Albanije«.

Svi nacionalizmi su propadali usljed otpora svjesnih organizovanih socijalističkih snaga u svim narodima i narodnostima, i u cijeloj zemlji, ali istrajno pokušavaju, kad god to uzmognu, samostalno ili u sprezi, ili potpomognuti spolja, da iznutra cijepaju jugoslovensku socijalističku zajednicu.

U svakodnevnom životu takođe teku određeni procesi »unutrašnjeg otcjepljivanja«, pošto se svako omotava sopstvenim parcijalnim interesima i teži da ih nametne svima. Udruženi rad je uveliko razdrobljen, u 1980. godini je zajednički dohodak sa svega 0,26% učestvovao u ukupnom prihodu jugoslovenske privrede, takozvane integracije rijetko prelaze republičko-pokrajinske, a i opštinske granice, dvije trećine robnog prometa se ostvaruje u okviru »svojih« republika i autonomnih pokrajina. Državotvorni koncept nacionalne ekonomike vodi teritorijalizaciji sredstava, vrsti republičko-pokrajinskog državnog vlasništva i zatvaranju u sopstvene granice, a istovremeno razjedinjavanju jedinstvenog jugoslovenskog privrednog područja i jedinstvenog tržišta. Određeni postupci federalizacije se premeću u svojevrsnu nadmoć osamostaljenih decentralizovanih državno-političkih subjekata. Zapravo, i takva ponašanja, odjeljivanja, vode razbijanju samoupravnih društvenih odnosa i nacionalne ravnopravnosti, dezintegraciji jugoslovenske federacije i razbijanju njenog teritorijalnog integriteta.

II

Pošto suverenost označava vrhovništvo, odnosno vrhovnu vlast određenog subjekta u svom domenu, pitanje je: ko je kod nas nosilac suvereniteta?

Tradicionalni pojam suverenosti striktno se vezuje za državu, pa se u federacijama razvrstava na »podijeljenu suverenost«, na »dvostruku suverenost«, ili se isključivo dodjeljuje saveznoj dr-

Digitized by Google

žavi. Nasuprot tome, tvrdi se da je suverenitet samo ideološka konstrukcija, bez ikakve vrijednosti za savremene političke sisteme. Ne ulazeći u sve skliskosti teorijskog, kategorijalnog ili ustavno-pravnog određenja suvereniteta (o čemu sam podrobnije pisao u studiji *Nacija i samoupravljanje)*, čini se razložnim da se on, prije svega, situira u društveni odnos i političku organizaciju socijalističkog samoupravljanja.

Klasna i nacionalna suština suverenosti se na društveno nov način upravo spajaju u samoupravljanju, koje je u tom smislu i nov oblik narodnog suvereniteta. I onda kada se suverenost strogo vezuje za državu, razložno je utvrditi šta se mijenja u karakteru i funkcijama države u procesu razvoja samoupravljanja.

Prema Ustavu SFRJ, radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu sa njihovim ustavnim pravima, a u SFRJ — kad je to u zajedničkom interesu ovim Ustavom utvrđeno.[6] Nova prava i svojstva originernog subjekta suverenosti pripadaju radnim ljudima organizovanim u samoupravnim i društveno-političkim organizacijama i zajednicama. Na osnovu svog neprikosnovenog položaja, prije svega prava rada sredstvima u društvenoj svojini i prava samoupravljanja, oni, prema Ustavu, slobodno i ravnopravno udružuju svoj rad i sredstva, stiču i raspodjeljuju dohodak prema rezultatima rada, neposredno samoupravno odlučuju o svojim neotuđivim pravima, a samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima uređuju zajedničke potrebe, dok kroz delegatski sistem učestvuju u donošenju odluka u OUR-ima, u mjesnim i samoupravnim interesnim zajednicama, u vršenju političke vlasti i svih društvenih poslova u društveno-političkim zajednicama. U odnosima samoupravljanja, društvene svojine i dohotka udruženog rada utemeljuju se organizacija, interesi i djelatnost svih nacionalnih zajednica i njihovih republika, odnosno autonomnih pokrajina i federacije. Svoja autentična nacionalno-kolektivna prava nacije i narodnosti ne izvode iz kakve za sebe postojeće nacionalno-državne suverenosti niti ih pozajmljuju od savezne države ili, u određenim srazmjerama, dijele sa njom na posjednički način, već ih zasnivaju na samoupravljanju i vlasti radničke klase organizovane kao država, na samostalnom raspolaganju svojim i društvenim viškom rada kojim otpočinje da vlada radnička klasa kao vodeća društvena snaga svake nacije i narodnosti i cjelokupne jugoslovenske zajednice, i na dobrovoljnoj ujedinjenosti i ravnopravnosti u ostvarivanju zajedničkih interesa u SFRJ.

Uspostavljanjem produkcionog odnosa na osnovama samoupravljanja država se postepeno razvlašćuje u pogledu funkcija monopolnog vlasnika sredstava za proizvodnju i raspolaganja viškom rada; kroz delegatski skupštinski sistem se neposredno spajaju samoupravljanje i politička vlast, a državni organi sistemski, sa još brojnim nadležnostima, obavljaju poslove na osnovu

[6] Ustav SRJ, Osnovna načela I.

Digitized by Google

zakonâ, propisâ i odluka koje donose delegatske skupštine, a kojima odgovaraju za svoj rad.

Republike zadržavaju atribute garanta nacionalne jednakosti i samobitnosti, ali su u fazi stalnog demokratizovanja i podruštvljavanja svojih funkcija, mada za sada u veoma protivrečnim procesima. One nijesu obične federalne jedinice pod nadzorom savezne državne i finansijski zavisne od nje, već samostalni i udruženi subjekti u samoupravnom federalizmu. Federacija svoje ustavne funkcije obavlja demokratskim dogovorom i uz saglasnost republika i autonomnih pokrajina, na delegatskom principu, o svim interesima i poslovima bitnim za nacionalnu ravnopravnost i zajedništvo. Republike kao nacionalne države, u kojima su ravnopravni narodi, narodnosti i etničke grupe koje u njima zajedno žive, i federacija kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i SAP Vojvodine i Kosova u sastavu SR Srbije, zasnovane su na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi. One su, istovremeno, socijalističke demokratske samoupravne zajednice radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti. Uporedo s tim Vojvodina i Kosovo, u sastavu SR Srbije, autonomne su socijalističke samoupravne društveno-političke zajednice zasnovane na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, u kojima radni ljudi i građani, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava, a kad je to u zajedničkom interesu radnih ljudi, naroda i narodnosti Republike Ustavom SR Srbije utvrđeno — i u Republici. Autonomne pokrajine su ujedno i konstitutivni element federalizma, umnogome izjednačene sa republikama u samostalnosti i odlučivanju o zajedničkim interesima u saveznoj državi. Takva ustavna pozicija autonomnih pokrajina je prvenstveno izraz novih demokratskih svojstvenosti, sposobnosti i mogućnosti samoupravnog federalizma, a ne posebnog državotvornog konstituisanja i osamostaljivanja pokrajina.

U procesu razvoja samoupravnog federalizma, koji tvori mnoštvo samoupravno-političkih subjekata, sve više se i republike, i autonomne pokrajine i federacija — od oblika teritorijalno-političke vlasti i preraspodjele nadležnosti — pretvaraju u samoupravne društveno-političke zajednice. Za razliku od opštih procesa etatizacije koji u savremenom svijetu i klasične federativne tvrđave, zasnovane na izrazitoj premoći centralne vlasti nad posebnim jedinicama, pretvaraju u unitarne države, samoupravni federalizam, naravno, u mnoštvu protivrječnosti, označava mogućnost neetatističkog i ravnopravnog uređivanja svih odnosa i donošenja odluka od zajedničkog interesa u SFRJ. Republike i federacija, znači, nijesu u konkurentskoj borbi, kao etatistički vlasnici i nosioci apsolutne suverene vlasti, već su, svaka u svojoj samoupravnoj i pravno-političkoj nadležnosti, samostalni i uzajamno odgovorni subjekti odlučivanja.

Samo se u tom kontekstu može smatrati da su kod nas federalne jedinice, odnosno republike, države koje su »*izraz i institucija nacionalne suverenosti*«, a da u višenacionalnoj federaciji, u kojoj postoji više nacionalnih suverenosti, »najviši cilj centralne dr-

Digitized by Google

žave je upravo omogućavanje, zaštita i razvijanje suštinskih prava združenih nacija i njihovih neposrednih institucija — federalnih jedinica«[7].

Za raspravu je shvatanje nacije kao konačne životne forme, »societas perfecta«, slično antičkom polisu ili srednjovjekovnoj »Republica Christiana«. Kao takva zajednica — navodi se — nacija je suverena i »iznad nje ne može biti nikakvog višeg zakonodavca i prava, osim onih koje ona sama postavi i prihvati«[8]. Razumljivo, nacionalna suverenost ne mora nužno biti upravljena na stvaranje sopstvene suverene države, već se može potpuno ostvariti i u »zajedništvu sa drugim nacijama«[9]. Pošto se razmatra višenacionalna socijalistička jugoslovenska federacija, a ne nekakva jednonacionalna država ili federacija bez nacionalnih subjektiviteta, razložno je napomenuti:

a) Nacija je globalna, ali ne i totalna zajednica, koja sobom apsorbuje cjelokupnost društvenog grupisanja i života ljudi. Šta je ona zaista kao »konačna životna forma«, »societas perfecta«, ne razabire se iz navedenog teksta, jer se za te pojmove navode drugi autori, ali je bar po spoljašnjoj izražajnoj formi »konačnosti« i »perfektnosti« više pokušaj efektnog naslovljavanja nego smisaone cjelovitosti.

b) U uslovima izrazito složene višenacionalne strukture i izmiješanosti, kakva je u SFRJ, ne može se apsolutizovati nacionalna suverenost, niti nacionalnom egzistencijom omotati sveukupna organizacija, način života i djelatnost ljudi, već su oni u svom radnom, društvenom i razvojnom interesu kompleksno udruženi u svoje samoupravne i društveno-političke zajednice i organizacije, uključujući i nacije i narodnosti u jugoslovenskoj zajednici. U samoupravljanju svaka, pa i nacionalna, suverenost dobija nove kvalitete podruštvljenosti koji izrastaju iz slobodnog udruživanja rada i samoupravne konstitucije svih oblika života nacionalne i višenacionalne zajednice, republika, odnosno autonomnih pokrajina i federacije.

c) Socijalističku federativnu Jugoslaviju neposredno tvore nacije i narodnosti, odnosno njihove republike i autonomne pokrajine, u sastavu SR Srbije, ali je ona istovremeno i slobodna zajednica svih radnih ljudi i građana, bez obzira na nacionalnu pripadnost ili nacionalnu neopredijeljenost. U njoj se samoupravljanjem spajaju klasna, nacionalna i internacionalna bitnost života, rada i razvoja svih radnih ljudi i građana i svih njihovih organizacija i zajednica.

Čak ako bi se apsolutizovalo i »istrošilo« pravo samoopredjeljenja u okviru nacionalne države, ona ne bi mogla biti neograničeni posjednik suverenosti, pošto je sredstvo radničke klase i država

---

[7] Milan Petković, *Federalizam i država, s posebnim obzirom na ustavnu situaciju u SFRJ*, »Ideje«, Beograd, br. 3/1981, str. 17.

[8] Isto, str. 13.

[9] Isto, str. 14.

Digitized by Google

koja samoupravljanjem postepeno gubi svoje funkcije. U novom ustavnom uređenju dr J. Đorđević vidi opravdanje što je suverenost originerno u republici kao političkom i državnom obliku nacija i najširoj i neposrednoj sredini života i rada građana, zbog toga »što se suverenost realnije ostvaruje ukoliko je zajednica bliža čoveku i on je intimnije oseća... i zbog samog koncepta jugoslovenske federacije, koja nije »zajednica koja stvara zajednice«, već »zajednica u kojoj žive zajednice«, ona je »zajednica zajednica«. No, isto tako, »federacija jeste »emanacija i kreacija« jugoslovenskih nacija i narodnosti, odnosno radnih ljudi i građana svih ovih nacionalnih grupa, ali je ona istovremeno i svojstvena organizacija i zajednica, jer nešto što je zajednički stvoreno ima svoj život i svoju logiku, a ako toga nema, nema ni zajednice...«[10] Federacija nije samo ono o čemu se predstavnici republika i autonomnih pokrajina trenutno sporazumiju, već je trajno opredjeljenje dobrovoljno ujedinjenih naroda u NOB i socijalističkoj revoluciji, potvrđeno zajedničkom izgradnjom samoupravnog socijalizma. Ako bi se zajednički interesi u SFRJ svodili na konkretno pogađanje i nanovo određivanje u svakoj prilici šta je federacija, ona bi se pretvorila u pogodbenu ili labavu federaciju ili prudonovsku konfederaciju.

Kompleksnije situirajući smisao nacionalne suverenosti u nove odnose samoupravnog federalizma, Edvard Kardelj neposredno povezuje samoopredjeljenje, samostalnost i samoupravljanje nacija. Samoupravljanje naroda, odnosno nacije, vidio je u njenom suverenom raspolaganju svojom sudbinom u skladu sa svojim interesima, prije svega u pravu da raspolaže uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada. Istovremeno je samoupravnost nacija formulisao kao »pravo svakog naroda na samoopredeljenje, koje uključuje i pravo na otcepljenje, kojim se načelno opredeljuje dobrovoljno ujedinjenje, državni položaj i suverenitet naroda i njihovih republika u okviru jugoslovenske državne zajednice«[11]. Sve to određuje dostignutim stepenom razvoja samoupravnog društva i vodeće uloge radničke klase i celokupnog radnog naroda.

Josip Broz Tito izričito govori o suverenitetu radničke klase, koja nije razdijeljena u nacionalne okvire, već postoji jedna radnička klasa Jugoslavije. »Prema vani Jugoslavija ima jedan državni jugoslovenski suverenitet, sastavljen od suvereniteta svih republika.«[12] Iz ustavnog rješenja suverenosti proizlazi, kako to tumači E. Kardelj, da i funkcije federacije postaju samo sastavni dio funkcija republika, a u određenom obimu i autonomnih pokrajina. Pošto socijalističko samoupravljanje ne podnosi unitarizam i ne stvara neke nove državne nacije, nego donosi slobodu postojećim

[10] Dr Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, »Savremena administracija«, Beograd, 1975, str. 639—640.

[11] Edvard Kardelj, *Aktuelni problemi daljeg razvoja našeg političkog sistema*, »Komunist«, Beograd, 1970, str. 31.

[12] Vidi: Josip Broz Tito, »Borba«, 4. decembar 1971.

Digitized by Google

nacijama, republike i pokrajine, odnosno narodi i narodnosti, takođe se izražavaju kao samoupravni subjekti.[13]

Naravno, ne konzerviraju se postojeće nacije, pogotovo je u suprotnosti s njihovim objektivnim interesima i suštinom samoupravljanja da se omotavaju državnošću koja bi vodila nacional-etatizmu i svevlasti nacionalnih elita ili birokratije, već se stalno mijenjaju u svom biću na osnovi podruštvljenosti svojine, naučno-tehničkog revolucionisanja proizvodnih snaga, savremenih podjela rada i udruživanja. Mi danas želimo, piše dr Vl. Bakarić, konstituisati naciju na bazi samoupravljanja, a ne na bazi države.

Prema tome, i neposredno, i preko republika i autonomnih pokrajina, radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava i u federaciji, ali ukupnošću svih samoupravno-političkih subjekata, a ne kao izdvojeni koncentrat vlasti u posjedu vrhovnih državnih organa. Oni, u zajedničkom interesu, u SFRJ obezbjeđuju nezavisnost, teritorijalnu cjelokupnost, suverenitet SFRJ prema spoljnom svijetu itd. Zajedničke interese, pri tom, ne ostvaruju neki posebno zaduženi centralni državni organi, već mnoštvo samostalnih i udruženih samoupravnih, društveno-političkih i državnih subjekata, u skladu sa karakterom i ustrojstvom samoupravnog federalizma: od saveznih organa sa neposrednim učešćem u odlučivanju na delegatskom principu republika i autonomnih pokrajina, direktne svestrane saradnje i dogovora republika i autonomnih pokrajina, opština itd., samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja, udruživanja OUR-a i samoupravnih organizacija i zajednica — do masovne djelatnosti društveno-političkih i društvenih organizacija i slobodne svestrane aktivnosti građana. Iako su republike, a faktički uveliko i autonomne pokrajine, osnovni nosioci federalizma, primjereno je suštini socijalističke samoupravne demokratije da se razvija slobodni društveni federalizam sa mnogobrojnim subjektima dogovaranja o zajedničkim i opštedruštvenim interesima i poslovima u federaciji. Jer se »više ne radi o nekoj klasičnoj federaciji ili konfederaciji, nego o jednoj samoupravnoj zajednici naroda i narodnosti novog tipa, koja se ne zasniva isključivo na podeli funkcija države, nego, pre svega, na zajedničkim interesima utvrđenim samoupravnim i demokratskim ustavnim sporazumom među republikama i autonomnim pokrajinama«[14].

Navedene okolnosti i činjenice daju mogućnost da se koncept suverenosti izvodi iz klasičnih odrednica i državno-pravnog fiksiranja kao monopola državne vlasti, pa se situira u nove oblike radničko-klasnog, nacionalnog i samoupravnog identiteta, ali svakako sa mnogim složenim i protivrečnim procesima. Samoupravni suverenitet radnih ljudi, naroda i narodnosti, koji nastaje u sistemu socijalističke samoupravne demokratije, kao diktature prole-

[13] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1977, str. 120.

[14] Isto, str. 121.

Digitized by Google

tarijata osobenog vida, nadilazi, razara i rastvara klasičnu državnu vrhovničku vlast i u odnosima samoupravnog federalizma osvaja nove društvene potencije i kvalitete izvornog, neotuđivog, ravnopravnog, dobrovoljnog i sporazumnog odlučivanja svih samoupravno-političkih subjekata. Iako se u novim svojstvima javlja i pravo samoopredjeljenja sve od otcjepljenja, može se još dodati: (a) da u Ustavu SFRJ ne postoji norma o pravu na otcjepljenje niti kakva mogućnost promjene teritorijalne cjelokupnosti SFRJ; suprotna je Ustavu svaka povreda integriteta i nezavisnosti Jugoslavije, (b) da se Helsinškim sporazumima granice u Evropi smatraju nepromjenljivima, što znači da svako nasilno miješanje državnih granica ugrožava mir i bezbjednost u Evropi.

Kako se konkretno-istorijski postavlja pravo nacionalnih manjina, odnosno narodnosti na samoopredjeljenje do otcjepljenja?

Određene okolnosti su nametnule potrebu da se ponovo raspravlja o pravu na samoopredjeljenje, čak i u klasičnim vidovima. Neposredni povod za teorijsko i praktično-političko određenje samoopredjeljenja dali su zahtjevi za pretvaranjem Kosova u republiku, izraženi u nacionalističkim demonstracijama 1968. godine i u velikoalbanskim, iredentističkim i kontrarevolucionarnim zbivanjima 1981. godine. O suštini parole »Kosovo — republika« već je u javnosti izrečeno dosta sudova, pa ću se zadržati samo na viđenju prava nacionalnih manjina, odnosno narodnosti na samoopredjeljenje do otcjepljenja.

Naime, još povodom djelimičnih promjena u odnosima federacije, republika i autonomnih pokrajina 1968. godine protivstavila su se dva gledišta o pravu narodnosti na samoopredjeljenje do otcjepljenja:

prvo, ono važi samo za nacije, ali ne i za nacionalne manjine, pa se nacionalnim manjinama ne može priznati pravo na posebnu nacionalnu državu;

drugo, ono najkompletnije važi i za djelove nacija, odnosno nacionalne kolektivitete koji su obimniji i žive na većim teritorijalnim cjelinama, predstavljaju većinu stanovništva na njima i naslanjaju se na svoje matice.

U okviru prvog shvatanja zastupan je stav da nije prihvatljivo užim nacionalnim grupama, odnosno nacionalnim manjinama, koje su se sticajem istorijskih prilika našle van granica nacionalne države matične nacije, priznati pravo na formiranje posebne nacionalne države, odnosno na otcjepljenje iz sastava višenacionalne zajedinice. Takvo nacionalno-državno organizovanje narodnosti postavilo bi, pored ostalog, i pitanje teritorijalnih izmjena, vodilo bi teritorijalnom otcjepljenju i ujedinjenju sa matičnom nacijom ili bi se ispoljavala teritorijalna pretenzija prema naciji sa kojom čini etničku cjelinu. Parola da se Kosovo i Metohija konstituišu u republiku upravo je imala smisao da albanska narodnost dobije posebnu državu.[15]

[15] Kiro Hadži Vasilev, *Samoopredeljenje i samoupravljanje, Karakter i funkcije federacije*, II, zbornik radova, Institut za političke studije VŠPN, Beograd, 1968.

Digitized by Google

Prema drugom tumačenju, princip i pravo samoopredjeljenja su dugoročni, a pravo na otcjepljenje ili ujedinjenje kratkoročan trenutak, »kad nacionalni kolektiv odlučuje o tome kakve će odnose imati sa drugim nacijama ako je zajedno, da li želi da sa njima živi ili da se otcepi od njih ili, ako je samostalan, da li da se udružuje sa drugim narodom ili narodnostima«. U četiri tipa se grupišu nacionalne manjine u svijetu, ali se dozvoljava da najkompleksnije važi princip samoopredjeljenja naroda samo za one »koji su obimniji i žive na većim teritorijalnim celinama i predstavljaju većinu stanovništva na njima, a teritorijalno se naslanjaju na svoje matice«. Na temelju takve tipologije se zaključuje da je takav tip upravo albanska narodnost u Jugoslaviji na Kosovu i Metohiji, jer ostvaruje homogeno učešće na velikim teritorijalnim predjelima i čini apsolutnu većinu stanovništva na Kosmetu.[16] Etnička homogenost i brojčana premoć albanske nacionalnosti na Kosovu su, znači, dovoljan razlog da se ona svrsta u tip nacionalnih manjina kojima se automatski priznaje pravo na samoopredjeljenje do otcjepljenja. Za potvrdu navedenog shvatanja doziva se u pomoć i Lenjin, mada se priznaje da on nigdje nije direktno i posebno razmatrao pitanje da li princip samoopredjeljenja važi i za nacionalne manjine. Čudno je da se osnovni dokazi nalaze u Lenjinovim ocjenama o aneksijama, odnosno protivljenju svakom nasilnom prisajedinjenju ili nasilnom održavanju u granicama države kao nasljeđu carizma.[17]

Kada se već pozivamo na Lenjina, valja podsjetiti da je on samoopredjeljenje nacija zaista tumačio kao političko pravo na obrazovanje samostalne nacionalne države, ali je u središte nacionalnih zahtjeva stavljao interese proletarijata. Priznajući ravnopravnost i jednako pravo na nacionalnu državu, proletarijat, piše Lenjin, iznad svega cijeni i stavlja savez proletera svih nacija, ocjenjujući svaki nacionalni zahtjev, svako nacionalno odvajanje, *iz ugla* klasne borbe radnikâ za socijalizam. On je za ravnopravnost svih nacija, protiv privilegija za bilo koju naciju, a za jedinstvo proletera svih nacija. U nerazdvojnoj vezi s principom potpune ravnopravnosti je obezbjeđenje prava nacionalne manjine, to jest protivna je tome bilo kakva privilegija jedne nacije i bilo kakvo narušavanje prava nacionalne manjine. Jedino rješenje nacionalnog pitanja za njega je dosljedni demokratizam. Mi moramo težiti, naglašava Lenjin, najtješnjem savezu radnika svih nacija, njihovoj zajedničkoj borbi protiv *svakog* šovinizma, protiv *svake* nacionalne isključivosti, protiv *svakog* nacionalizma.[18]

---

[16] Hajredin Hodža, *Geneza Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije na osnovu principa samoopredeljenja naroda, Karakter i funkcije federacije*, str. 125—132.

[17] Isto, str. 133—134.

[18] V. I. Lenjin, *Kritičke beleške o nacionalnom pitanju, K pitanju nacionalne politike, Pravo nacija na samoopredeljenje*, u: *Izabrana dela*, knjiga 8, »Kultura«, Beograd, 1960.

Digitized by Google

Samoopredjeljenje, po ugledu na Marksa, Lenjin vidi kao jedan od zahtjeva demokratije »podređen općim interesima demokratije«[19]. Međutim, samoopredjeljenje nije apsolut, već »delić općedemokratskog (danas općesocijalističkog) svetskog pokreta«[20]. Upravo su za marksiste interesi socijalizma iznad interesa prava na samoopredjeljenje.[21] Partija proletarijata u svakom pojedinom slučaju treba da rješava cjelishodnost odvajanja potpuno samostalno, »s gledišta interesa čitavog društvenog razvitka i interesa klasne borbe proletarijata za socijalizam«[22].

Ako se za pravo albanske narodnosti na samoopredjeljenje, odnosno otcjepljenje, dokazi nalaze u aneksijama, pitanje je: da li je neko nju anektirao, nasilno prisajedinio ili nasilno održao u SFRJ, ili je ona, zajedno sa svim narodima i narodnostima, dobrovoljno i ravnopravno, što je istorijska istina, odlučila da živi i stvara novo, socijalističko društvo u okviru jugoslovenske federativne zajednice. Poznato je da je Oblasni NOO Kosova i Metohije, preko svojih delegata, na zasjedanju Skupštine Srbije 7. aprila 1945. godine saopštio svoju želju da Kosovo i Metohija budu u okviru federalne Srbije, što je Oblasni odbor Kosova i Metohije svojim zaključkom od 10. jula 1945. godine prihvatio — da Kosovo i Metohija budu priključeni Srbiji sa statusom autonomne oblasti.

Svakako da samoopredjeljenje u svom cjelovitom poimanju nije samo ustavno-pravni čin. Ono se pogotovo ne može svoditi na otcjepljenje kojim bi djelovi nacija izvan države u kojoj živi matična nacija prenosili u njen sastav teritorije država koje nastanjuju. Narodnosti nemaju atribute državno-političkog organizovanja posebne republike. Jer republike su kod nas oblik ispunjenja prava nacija na samoopredjeljenje, ali su i one, iako nacionalne države, istovremeno podjednako države i socijalističke samoupravne zajednice svih naroda i narodnosti koji u njima žive. Jedino se u tome što »samo cela nacija ili njen najveći deo može svoje samoopredjeljenje da ostvari putem svog posebnog organizovanja ... razlikuju njihova prava u odnosu na prava narodnosti u Jugoslaviji«[23]. Ne odriče se narodnostima pravo na samoopredjeljenje, ali se ono smješta u okvire samoopredjeljenja naroda s kojima ih povezuje zajednički interes. Znači, ono je sastavni dio samoopredjeljenja naroda koje je osnova stvaranja republika kao država, a za narodnosti — autonomija u obliku pokrajina.[24]

---

[19] V. I. Lenjin, *Socijalistička revolucija i pravo nacija na samoopredeljenje*, isto, knjiga 9, str. 446 (u fusnoti).

[20] V. I. Lenjin, *Rezultati diskusije o samoopredeljenju*, isto, knjiga 10, str. 164—165.

[21] V. I. Lenjin, *Ka istoriji pitanja o nečasnom miru*, isto, knjiga 12, str. 57.

[22] V. I. Lenjin, *Sedma (aprilska) sveruska konferencija RSDRP(b)*, isto, knjiga 10, str. 503—504.

[23] Dr Milan Vučinić, *Pokrajine nisu države*, »Večernje novosti«, 30. jun 1981, str. 7.

[24] Dr Ivan Kristan, *Ustavnopravni položaj autonomnih pokrajina u SFRJ, Nacionalno pitanje i socijalizam*, zbornik radova, »Rad«, Beograd, 1982, str. 504—507.

Digitized by Google

Kompleksnost samoopredjeljenja nije sadržana samo u političkim pravima naroda da se slobodno opredijeli i politički konstituiše, već obuhvata skup sloboda da raspolaže svojim prirodnim izvorima i bogatstvima, svim svojim društvenim snagama, stvorenim proizvodnim potencijalima itd.[25] Narodnosti kod nas nemaju status nacionalnih manjina o kojima se stara država, već su ravnopravni subjekti sopstvenog i zajedničkog života i razvoja sa svim narodima Jugoslavije. U samoupravljanju se, umjesto tradicionalnog koncepta većinskih i manjinskih naroda i klasične zaštite prava nacionalnih manjina, kako je pretežno u svijetu, ostvaruje svestrana društveno-ekonomska, politička i kulturna ravnopravnost svih naroda i narodnosti, bez obzira na njihovu veličinu i teritorijalnu rasprostranjenost. Sve su narodnosti u socijalističkom razvitku postigle vidan materijalni, kulturni i društveni uspon. Iako je SAP Kosovo najzaostalije privredno područje u SFRJ, sa naslijeđenom velikom zaostalošću i veoma izraženim teškoćama u ekonomskom razvoju, zapošljavanju i zadovoljavanju osnovnih socijalnih potreba, ova je pokrajina ostvarila snažan progres, a u njenom okviru i albanska narodnost, koja čini većinu stanovništva. Samo ćemo navesti nekoliko podataka, bez ulaženja u sve složenosti, protivrječnosti i razvojne mogućnosti Kosova. Naime, godišnje stope rasta društvenog proizvoda na Kosovu su bile stalno iznad prosječnih u zemlji, a takav ubrzaniji razvoj se predviđa i u narednom periodu. Učešće industrije u društvenom proizvodu povećano je sa 16,1 u 1947. godini na 38,7% u 1979. godini, pa ona u strukturi privrede čini čak 68,8 odsto. U isto vrijeme umanjen je udio poljoprivrede u društvenom proizvodu sa 58,9 na 20,9%. Porastao je dva i po puta broj radnika na 10.000 stanovnika, odnosno zaposlenih, pretežno Albanaca, 4,7 puta, po stopi koja je za 30% viša od prosječne u zemlji, ali je zbog izuzetno visokog prirodnog priraštaja najviša i stopa nezaposlenosti. Dodatna akumulacija iz Fonda za nedovoljno razvijene republike i pokrajine i drugih izvora iznosila je u periodu 1951—1980. godine 69,3% od ukupno ostvarenih investicija u osnovna sredstva privrede Kosova, a i onih 30% sopstvenog učešća dobrim dijelom je nastalo iz dospjelih anuiteta otplate ranijih kredita dodijeljenih Kosovu.[26] Brzo je poboljšavan životni i društveni standard. Stambeni fond je od 1951. godine povećan pet puta, a prihodi i raspoloživa sredstva četvoročlane porodice samo za proteklih deset godina porasli su 3,4 puta. Jedan ljekar je 1950. godine dolazio na 11.938 stanovnika, a u 1979. godini — na 1.800. Osnovnim obrazovanjem obuhvaćeno je 96% djece. Ukupan broj đaka i studenata je više od 450.000, što znači da je svaki treći stanovnik na školovanju. Otvorene su i rade mnoge kulturne institucije, Akademija nauka i umjetnosti,

[25] Kiro Hadži Vasilev, *Socijalizam i nacionalno pitanje*, I, IC »Komunist«, Beograd, 1982, str. 120.

[26] Dr Koča Jončić, *Narodnosti u Jugoslaviji, Nacionalno pitanje i socijalizam*, str. 470—471.

Digitized by Google

Radio i televizija, zamašna je izdavačka djelatnost itd.[27] I pored svega toga, relativne razlike su se povećale na oko 6 : 1 u odnosu na stanje neposredno poslije rata kada je bilo 3,1 : 1 (mjereno po visini nacionalnog dohotka između SR Slovenije i SAP Kosovo).

Svestrani napredak se ne postiže državnim uzdizanjem pokrajine u republiku, već istrajnim razvojem samoupravljanja, koje razvlašćuje svaku, pa i nacionalnu državu, potpunijim korišćenjem raspoloživih prirodnih bogatstava i izgrađenih proizvodnih kapaciteta, udruživanjem rada i sredstava, nezavisno od preduzetnih i teritorijalnih granica, povećanjem produktivnosti rada i dohotka, raspodjelom prema rezultatima rada, solidarnošću i uzajamnošću, ravnopravnim i dogovornim ostvarivanjem zajedničkih interesa u SFRJ. Otuda je neprihvatljivo da se na osnovu brojčane premoći neke narodnosti na užim područjima ili mehaničkim poređenjem sa brojem pripadnika »manjih« nacija u jugoslovenskoj federaciji automatski stiče pravo na »nacionalnu državu«. Ako bi se ono doslovno ispunjavalo za sve narodnosti, stvorilo bi se desetak državica, što bi vodilo »srednjovjekovlju«. Dvije nacionalne države jedne nacije, kako komentariše J. Raičević, protivrječe Marksovim i Lenjinovim shvatanjima, a realno postojeće dvije države iste nacije danas ruzultat su drugog svjetskog rata i podjele na vojno-političke blokove. Dvije države iste nacije navodile bi na teritorijalne pretenzije i na otcjepljivanje iz postojeće državne zajednice, što bi se neminovno rješavalo ratnim sukobima.[28]

Istorijsko je pravo i potreba Albanaca, Srba, Crnogoraca, Turaka, Muslimana, Roma i drugih na Kosovu i svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji da zajedno ravnopravno žive i stvaraju novo, socijalističko društvo samoupravljanja, ljudske slobode i nesvrstanosti. A u svojim socijalnim ishodištima i temeljnim vrijednostima nove odnose su počeli udruženo da grade zajedničkom oslobodilačkom borbom i socijalističkom revolucijom, i u njenom kontinuitetu nastavili i potvrdili samostalnim socijalističkim razvojem.

III

Šta u »mozaiku nacija« znači »čisti etnos« kao osnova prava na samoopredjeljenje do otcjepljenja?

Pokreti za nacionalno oformljenje, osamostaljenje ili oslobođenje težili su ka tome da ujedine sve pripadnike. Nacionalno-ujediniteljski pokreti su ujedno nastojali da stvore svaki svoju posebnu državu. Poznato je Mancinijevo geslo: »Svaka nacija svoju državu, cijela nacija u jednoj državi«. Istorijske prilike su, međutim, učinile da su državno-političke granice razbijale nacionalno jedinstvo, da je jedna nacija »raspoređivana« u više država ili više nacija i etničkih skupina u jednoj državi.

[27] *Politička platforma CK SKJ o Kosovu*, »Borba«, 17. novembar 1981, str. 9.

[28] Jovan Raičević, *U čemu je smisao parole »Kosovo — republika«*, Socijalizam«, br. 6/1981, str. 905—912.

Digitized by Google

Može biti poučno podsjetiti se kako je Fridrih Engels rezonovao o tadašnjoj situaciji u Evropi, bez obzira na to što je i sam podlijegao stereotipima o velikim i malim narodima, koji — mali narodi — navodno nijesu sposobni za stvaranje samostalne nacionalne egzistencije, već su osuđeni da ih apsorbuju veći susjedi. On razlikuje pravo velikih i tačno određenih istorijskih nacija Evrope, koje nijesu bile ni podijeljene ni pod stranom dominacijom, od djelova nacija koje su u drugim državama. Otuda ovdje i nije riječ *»o nacijama, nego o nacionalnostima«*. Jedino je u Istočnoj Evropi, po Engelsu, i moglo biti izmišljeno načelo nacionalnosti, jer se tamo »talas azijatske najezde hiljadu godina neprekidno vraćao i ostavljao na obali te gomile izmešanih razvalina nacija, koje čak i sada etnolog jedva može razlikovati i gde Turci, finski Mađari, Rumuni, Jevreji i oko desetak slovenskih plemena žive ispripletani u bezgraničnoj zbrci«[29]. Engels je, sa gledišta revolucije, objašnjavao i pokrete južnoslovenskih naroda kao igru i potrebe interesâ velikih sila, a ne prvenstveno kao izraz njihove težnje za oslobađanjem od stranog gospodstva i za samostalnim nacionalnim razvojem. Za njega je, što je bitno za temu o kojoj se raspravlja, normalno postojanje višenacionalnih država, dok je neprihvatljivo da nacionalne manjine imaju sopstvene države, ali su spona među susjednim državama.

Svetozar Marković je u *Srbiji na istoku* nazvao Balkan »mozaikom od različitih naroda«, a zalagao se za revoluciju »koja bi se završila uništenjem sviju država što danas smeću da ti narodi ne mogu da se sjedine kao *slobodni ljudi i ravnopravni radnici*, kao savez opština — županija — država — kako im najudesnije bude«[30]. U novim konkretno-istorijskim uslovima V. I. Lenjin se zalagao za pravo svake nacije na samoopredjeljenje i stvaranje samostalne nacionalne države. Za balkanske narode (Crnogorce, Srbe, Bugare, Rumune, Grke) smatrao je, nasuprot Rozi Luksemburg, da se najpovoljniji uslovi za razvitak kapitalizma stvaraju u samostalnim nacionalnim državama. Istovremeno je priznavao, takođe sa stanovišta prava na samoopredjeljenje, da su srpski socijalisti odabrali dobar pravac u rješavanju nacionalnog pitanja stvaranjem federacije balkanskih republika. Dimitrije Tucović u svom spisu *Srbija i Arbanija*, nasuprot zavojevačkoj i porobljivačkoj politici buržoazije, ističe stav socijalne demokratije o političkoj i ekonomskoj zajednici svih naroda na Balkanu, ne izuzimajući ni Arbanase, na osnovi pune demokratije i potpune jednakosti. Valjda je na toj tradiciji iznesena i mogućnost ujedinjenja albanske nacije bez otcjepljenja »kroz balkansku socijalističku federaciju, a bez raskida danas postojećeg internacionalističkog saveza, bez narušavanja teritorijalnog integriteta i suvereniteta (u klasičnom smislu) ni SFRJ, ni drugih danas postojećih ili budućih socijalis-

[29] Friedrich Engels, *Zašto je radničkoj klasi stalo do Poljske*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 27, str. 127—130.

[30] Svetozar Marković, *Srbija na istoku*, fototipsko izdanje, »Gradina«, Niš, 1972, str. 159—160.

Digitized by Google

tičkih država na Balkanu«. Konačno rješenje nacionalnog pitanja se vidi, naravno u perspektivi, u socijalizmu, kroz forme »internacionalističkog saveza socijalizmom osamostaljenih i ujedinjenih naroda i samostalnih socijalističkih država«[31].

Jednorodna nacija u svojoj državi je rijetkost u savremenom svijetu. Svega 4% svjetskog stanovništva živi u nacionalno homogenim državama. Mnogi istorijski razlozi, velike seobe i miješanja naroda, osvajački ratovi, nasilna prekrajanja granica od strane imperijalističkih sila, podjela interesnih sfera, pretapanja naroda tokom vjekova itd. doveli su do veoma složene, izukrštane nacionalno-etničke karte na Balkanu, a osobito u Jugoslaviji. Uostalom, nije slučajno nastao pojam »balkanizacija« za procese drobljenja određenih zajednica.

Bar u dva smjera mogu se kretati zahtjevi za monolitnom nacijom. Nastojanje da se uspostavi čista etnička struktura, u objektivno nacionalno mješovitom sastavu određene zemlje, vodi:

a) premoći najbrojnije nacionalno-etničke skupine u ekonomskom, političkom i kulturnom smislu, a obespravljivanju manjinskih grupa,

b) postepenom, na izgled dobrovoljnom, prirodnom ili nasilnom stapanju »nevladajućih« naroda sa vodećom nacijom,

c) ekspanzionističkom prostiranju na okolne države, kako bi se nacija ujedinila, posezanju za takozvanim svetim starim pravima i poricanju prava svakog drugog naroda na određenoj teritoriji, u koju svrhu se koriste, najčešće naručena, arheološka, etnografska, istoriografska učenja i dokazi. Sve se to zaodijeva u takozvane više nacionalne interese, zadojene nacionalno-romantičarskom ekstazom, pa se kod pripadnikâ nacije, odnosno narodnosti, naročito omladine, stvara patetični rodoljubni zanos i poriv za »uzvišene« podvige u slavu velike nacionalne ideje i misije. Zov »krvi i tla« postaje snaga koja podstiče nadražene duhove da svoj etnikum nadvisuju nad svima i u grupnom nacionalnom identitetu nalaze zadovoljenje za svoje svakodnevne ili egzistencijalne prikraćenosti — nasuprot svima. Nacionalizam postaje program i djelo ispunjenja interesa pojedinih grupa i oblik sublimisanja uspaljenih strasti, koji okuplja pripadnike određene nacije ili narodnosti u cilju podređivanja drugih ili sukobljavanja sa drugima.

Posezanje za »svetim starim pravima« u prošlosti može da seže, kako izgleda, do biblijskih prvih ljudi, koji, pradavno izgnani iz raja, sada imaju izgleda, to jest njihovi potomci, da ponovo nađu rajsko naselje u enverhodžinskoj despotiji, za koju se tvrdi da je »jedina socijalistička« i »jedina prava demokratska« zemlja u svijetu. Iznuđena etnička čistota iseljavanjem (pod ekonomskim, političkim, psihološkim i fizičkim pritiscima) i asimilacijom ili »konjunkturnim« prevođenjem u svoj »nacion« drugih etničkih grupa, te zaokruženo teritorijalno-političko obuhvatanje, okupljanje i homogenizovanje sopstvenog naciona izravno vodi ka nacionalnom

[31] Uporedi: Ljubiša Stankov, izlaganje u diskusiji, *Karakter i funkcije federacije*, II, cit. izd., str. 330.

Digitized by Google

hegemonizmu, podvajanju, istrebljivačkim razdorima i sukobima. U mješovitim nacionalnim sredinama to je pogubno za svakoga, a u ljudskom, klasnom i opštedruštvenom smislu možda najviše za one u ime kojih se zastupa ili brani takva politika. Jer nacionalizam, šovinizam i iredentizam su zasnovani na nejednakostima ljudi svake vrste, na antihumanizmu i nazadnim društvenim odnosima i mjerilima vrednovanja, koji i »sopstvenu« naciju ili narodnost vraćaju u podanički status prema »svojoj« ili tuđoj nacionalnoj državi, tehnobirokratiji ili nacionalnoj eliti.

Zbiljski demokratski društveni poredak nalazi rješenje nacionalnih odnosa u ravnopravnosti svih i u svestranoj saradnji među narodima i državama. Prisilno nacionalno homogenizovanje i prisajedinjavanje tuđih teritorija izrasta iz velikodržavnog građanskog i birokratskog, opet u suštini građanskog, hegemonizma, koji je praktično u interesu vladajućih klasa i slojeva.

Istu tendenciju ima, iako nastupa u ime viših društvenih, pa, na izgled, neetničkih potreba, doktrina o takozvanoj socijalističkoj naciji. Polazeći od Staljinove podjele na buržoaske i socijalističke nacije, ona teorijski pokušava da dokaže postojanje posebnog tipa nacija, koji sobom nosi socijalizam već samom promjenom karaktera vlasništva i vlasti. Kako se to prikazuje, na potpunoj ekonomskoj, političkoj, kulturnoj i nacionalnoj ravnopravnosti u njoj se stapaju pripadnici svih klasa i slojeva, svih nacionalnih i etničkih grupa, rukovođenih komunističkom partijom i socijalističkom državom, zajedničkom ideologijom, harmoničnim spojem socijalističkog rodoljublja i internacionalizma, te osjećajem pripadnosti »socijalističkoj zajednici«. Iako se ističe da zajednica višeg tipa nadilazi etničku komponentu, praktično se — pošto više nema nacionalnih identifikacija, a svi ljudi su jednaki građani, tačnije, podanici centralizovane države — obezbjeđuje nadmoć najveće nacije. U velikobugarskoj racionalizaciji »socijalističke nacije« proglašava se, na primjer, da su, pošto više nema nacionalnih razlika, svi Bugari, negira se egzistencija postojećih nacionalnih manjina, koje se nasilno asimiluju ili statistički poriču.

Etnička komponenta je, svakako, bitna za nastajanje velikih nacija, mada se one stvaraju iz raznolikog etničkog »materijala«. Etnička supstanca je i vid identifikovanja i svojevrsnog razlikovanja i prepoznavanja svake nacije. Vjerovatno će se u procesu odumiranja nacije, nestajanja klasnih podjela i državne organizacije najduže kod ljudi zadržati osjećaj pripadnosti narodu. Međutim, u svom rađanju, postojanju i prevladavanju novim ljudskim zajedništvom etničnost nije sveopšte, a još manje jedino određenje nacije. Nacija je kompleksna društveno-istorijska, ekonomsko-socijalna, politička i kulturna zajednica u koju se ljudi na višim stupnjevima društvene podjele rada industrijske revolucije udružuju radi ispunjenja svojih težnji: razvoj novih proizvodnih snaga, ovladavanje društvenim viškom rada i zajednički život, naravno, pretežno na interesima vladajuće klase. Svođenje nacije na etničku komponentu i traženje etničke čistote najčešće vodi u etnocentrizam i nacionalizam.

Digitized by Google

Istorijsko i savremeno iskustvo pokazuje da je svaki nacionalizam poguban za naciju i narodnost u ime kojih tobože nastupa, a i za cijelu jugoslovensku zajednicu. On u sebi objedinjuje sve snage — od klasičnih ili obnovljenih klasnih neprijatelja, preko malograđanštine i tradicionalističke inteligencije, do tehnobirokratije — koje su protiv vlasti radničke klase, samoupravljanja, nacionalne ravnopravnosti i nesvrstanosti, protiv bratstva, jedinstva i zajedništva, a za razbijanje socijalističke Jugoslavije. Otuda je pravo pitanje: koje društvene snage i u čijem interesu traže ispunjenje prava na samoopredjeljenje do otcjepljenja ili odvajanja. To nije nekakvo apstraktno ili konkretno-pojedinačno pravo ili vrhovnička volja kakve grupe, koje može svako kad mu se prohtije da ostvari bez ostatka. U konkretno-istorijskim prilikama i sa klasnog stanovišta se, prije svega, procjenjuje svaki zahtjev za ispunjenjem toga prava i svaki pokušaj koji narušava teritorijalnu cjelokupnost SFRJ.

Samoopredjeljenje je, čak i u klasičnim determinantama, kompleksan princip koji se ne svodi isključivo na otcjepljenje, već je ujedno i dobrovoljno ujedinjenje sa drugim narodima u zajedničku državu. Moša Pijade je, objašnjavajući odredbe Ustava FNRJ o samoopredjeljenju, izričito tvrdio da one ne sadrže pravo republika na otcjepljenje, jer bi ono bilo direktno suprotno istorijskom nastanku i razvitku naše federacije, koju su, na osnovu prava na samoopredjeljenje, stvorili jugoslovenski narodi, ne iskorišćujući pravo na otcjepljenje, već ujedinjenje s drugima. Iako smatra da na svaku tendenciju otcjepljenja treba gledati kao na krivično djelo protiv naroda i države, M. Pijade napominje da ne znači da je to pravo ukinuto, već da se teorijski može zamisliti da neki narod, odnosno narodna republika može postaviti takav zahtjev, ali bi se onda rješavalo konkretno: je li on revolucionaran ili kontrarevolucionaran — prema datoj situaciji, snagama koje ga nose itd.[32]

Ono što ujedinjuje naše narode i što daje originalan karakter jugoslovenskom federalizmu, kako obrazlaže Edvard Kardelj, jeste pravo svakog naroda na samoopredjeljenje, koje uključuje i pravo na otcjepljenje, kojim se načelno opredjeljuje dobrovoljnost ujedinjenja, državni položaj i suverenitet naroda i njihovih republika u okviru jugoslovenske državne zajednice, zajamčene mogućnosti samostalnog raspolaganja cjelokupnom društvenom reprodukcijom u republici, zajednička revolucija i zajednička borba za izgradnju vlasti radničke klase i svih radnih ljudi, zajednički ekonomski i drugi interesi na jedinstvenom tržištu i jedinstvenom privrednom području, uzajamna solidarnost i pomoć naroda Jugoslavije, svijest o sudbinskoj povezanosti, odgovornost svih za odbrambenu sposobnost Jugoslavije, sporazumno odlučivanje itd.[33]

Princip samoopredjeljenja i ravnopravnosti za Kardelja nije kakva prolazna politika, nekakav čisto demokratski princip, već

[32] Moša Pijade, *Pitanje prava na otcepljenje po Ustavu FNRJ, Nacionalno pitanje*, cit. izd., str. 377—378.

[33] Edvard Kardelj, *Još o nacionalnom pitanju, Nacionalno pitanje*, cit. izd., str. 411—412.

Digitized by Google

uslov bez kojega se ne može postizati nesmetani napredak ka socijalizmu, niti se mogu normalno razvijati objektivni procesi zbližavanja i spajanja nacija.

Ako je samoopredjeljenje do otcjepljenja trajna komponenta nacionalnih odnosa i jugoslovenskog federalizma, a ne već »potrošeno« pravo, bez obzira na to što u Ustavu SFRJ nema propisane norme o izdvajanju iz sastava SFRJ, razložno je da se: (a) iz cjeline ustavnih načela i normi pravo samoopredjeljenja kompleksno tretira, (b) da se ono ne »dovršava« samo pravom na otcjepljenje, već da eminentno obuhvata i pravo na dobrovoljno ujedinjenje i slobodan, ravnopravan zajednički život svih naroda i narodnosti, (c) da se nova svojstva samoopredjeljenja, koja nastaju samoupravnim organizovanjem cjelokupnog društva, odnosno njegovim konstituisanjem u socijalističkom samoupravljanju kao kompleksnom interesu, pravu i djelatnosti ljudi u svim oblicima rada, organizovanja i života — ispune i oblikuju upravo klasnim, nacionalnim i samoupravnim sadržajima, (d) da se konkretno-istorijski, sa stanovišta interesâ radničke klase i stvarne nacionalne ravnopravnosti i zajedništva, odmjeravaju procesi i mogući zahtjevi za tumačenjem i primjenom prava na samoopredjeljenje do otcjepljenja.

Mjera svega, prema tome, nije u državotvornosti niti u monopolisanju prava od užih grupa ili pojedinih nacionalnih, etničkih skupina ili svojevoljnosti — kad se kome prohtije da se otcjepljuje iz Jugoslavije i da sobom nosi »svoju« teritoriju. Smisao je u socijalističkom samoupravljanju, ravnopravnosti nacija i narodnosti, bez obzira na brojčanost, prostornu veličinu, ekonomsku moć i slično, i u slobodnom i svestranom razvoju svih, u nezavisnoj i nesvrstanoj samobitnosti Jugoslavije. Uostalom, prema Ustavu SFRJ, član 5, granice SFRJ se ne mogu mijenjati bez saglasnosti *svih* republika i autonomnih pokrajina. O eventualnom izdvajanju bilo kojih djelova iz SFRJ odlučivali bi svi radni ljudi, svi narodi i narodnosti SFRJ, a ne samo pojedine grupe ili regioni.

Socijalistička Jugoslavija nastala je u klasnoj i oslobodilačkoj borbi proletarijata i radnih slojeva svih naroda i narodnosti. Istorijski interes radničke klase, svih radnih ljudi, naroda i narodnosti je oslobađanje rada, odnosno čovjeka, i kretanje ka slobodnoj asocijaciji proizvođača, što je utemeljeno revolucijom i nastavljeno razvojem socijalističkog samoupravljanja. Otuda je samoupravljanje i nova suština i novi vid samoopredjeljenja kao kompleksnog prava ljudi i naroda da slobodno i zajedno obezbjeđuju svoju egzistenciju, uređuju odnose i interese na osnovu samostalnog, ravnopravnog i zajedničkog rada i života u demokratskoj federativnoj zajednici. Integralni samoupravni produkcioni i društveni odnos, jedinstvena radnička klasa Jugoslavije i njena avangarda osnovne su zaloge i pokretačke snage cjelokupnog društvenog razvoja u ostvarivanju istorijskih interesa radničke klase, ravnopravnosti i združenosti radnih ljudi, naroda i narodnosti, nezavisnosti i nesvrstanosti.

Digitized by Google

Đuro Gatarić

Potrebe proširivanja samoupravnih prava radnika u državnoj upravi

Polazeći od toga da državna uprava u socijalističkom društvu uvijek mora biti prilagođena i usklađena sa dostignutim stupnjem deetatizacije, odnosno samoupravljanja u društvu — u novoj Jugoslaviji se tom problemu posvećuje posebna pažnja. Otuda i dosta česte reorganizacije ovih organa, koje, doduše, ponekad izazivaju i nedoumice, jer se u odnosu na neke organe provode samo formalno — izmjenom naziva organa, a suština ostaje ista. Ipak, težište je na suštinskom organizacionom i funkcionalnom usklađivanju ovih organa, što svakako treba da ima odraza na kadrovsko stanje ovih organa i položaj i ulogu radnika u njima. Ove promjene su vrlo očite, jer se od »činovnika« iz stare Jugoslavije, preko »službenika« prvih dvadesetak godina u novoj Jugoslaviji, stiglo do radnika-samoupravljača i u ovoj oblasti rada.

Međutim, položaj radnika kao samoupravljača u organima državne uprave i drugim državnim organima veoma je sporan i u značajnoj mjeri ograničen i specifičan, a društvena politika u tom pitanju je kolebljiva, što ima za posljedicu i oscilaciju u obimu, sadržaju i načinu ostvarivanja samoupravnih prava ovih rad-

Digitized by Google

nika. Tako je činjenica da je novim zakonima o državnoj upravi[1] došlo do bitnog smanjivanja i ograničavanja samoupravnih prava ovih radnika.

Teško je oteti se utisku da nisu dosljedno ni adekvatno razrađena i primijenjena načelna rješenja utvrđena Ustavom u pogledu samoupravnog i materijalnog položaja radnika uopće i na radnike i radne zajednice u organima uprave i drugim državnim organima. Jer, ako je u Ustavu utvrđeno da nepovredivu osnovu položaja i uloge čovjeka čini, pored ostalog, i »pravo na samoupravljanje, na temelju kojeg svaki radni čovjek, ravnopravno s drugim radnim ljudima, odlučuje o svom radu, o uvjetima i rezultatima rada, o vlastitim i zajedničkim interesima...« (točka II, strana 3. Osnovnih načela Ustava SFRJ), onda je trebalo odgovarajućim zakonima, uvažavajući postojeće specifičnosti, utvrditi samoupravna prava ovih radnika, tako da oni zaista mogu odlučivati o »uvjetima i rezultatima svoga rada«. Umjesto toga, spomenutim zakonima se samoupravna prava ovih radnika bitno sužavaju, tako da se može postaviti pitanje: da li u ovoj oblasti zaista postoji samoupravljanje radnika? Ili, ako je Ustavom utvrđeno da radnici u radnoj zajednici koja obavlja poslove za organe društveno-političke zajednice »imaju pravo na sredstva za osobnu i zajedničku potrošnju u skladu s načelom raspodjele prema radu i društveno utvrđenim osnovama i mjerilima raspodjele koji važe za organizacije udruženog rada...« (član 30. Ustava SFRJ), uočljivo je da s tim nisu sasvim u skladu odredbe Zakona o državnoj upravi, jer se njima utvrđuju prava skupštine društveno-političke zajednice da svojim jednostranim i autoritativnim odlukama određuje visinu sredstava za rad pojedinih državnih organa, a time i njihovih radnih zajednica. Postavlja se pitanje, naime, gdje su tu društveno utvrđene osnove i mjerila raspodjele koji važe za organizacije udruženog rada itd.

Iz toga proizlazi potreba kritičkog razmatranja postojećih, prije svega pravnih, rješenja sadržanih u spomenutim zakonima o državnoj upravi, a zatim i samoupravnih rješenja ugrađenih u društvene dogovore, samoupravne sporazume i slično.

Stvar je, dakle, u tome da bi zakonima i na njima zasnovanim samoupravnim općim aktima trebalo osigurati takav samoupravni položaj ovih radnika u uređivanju njihovih unutrašnjih odnosa u organu, koji im u tim pitanjima i u tim specifičnim uvjetima obezbjeđuje približno jednak samoupravni i materijalni položaj s radnicima u organizacijama udruženog rada. Tako bi se omogućilo da radnici u organima uprave obavljaju funkcije tih organa na način koji odgovara samoupravnom položaju radnog čovjeka u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i samoupravnim

[1] Zakon o osnovama sistema državne uprave... »Službeni list SFRJ«, br. 23/78; Zakon o upravi, »Narodne novine SRH«, br. 16/78; Zakon o državnoj upravi, »Službeni list SRBiH«, br. 38/78; Zakon o državnoj upravi, »Službeni glasnik SRS«, br. 9/80; Zakon o državnoj upravi, »Službeni list SR Crne Gore«, br. 4/79.

Digitized by Google

zajednicama (član 3. Saveznog zakona o osnovama sistema državne uprave...).

Međutim, ako se radnici u organima uprave zadržavaju izvan odgovarajućeg samoupravnog položaja, u sistemu koji u značajnoj mjeri ima elemente službeničkog i činovničkog iz minulog perioda, i kakav se u posljednje vrijeme direktno ili indirektno zagovara i predlaže[2], onda je od tih radnika teško očekivati potpuno i adekvatno razumijevanje samoupravnog položaja radnog čovjeka u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i samoupravnim zajednicama, a time je i njihovo djelovanje u provođenju i zaštiti samoupravnog odnosa znatno otežano.

Ako, dakle, polazimo od poznate Marxove misli da »ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest«[3], odnosno od toga kakav je način života ljudi — takav im je i način mišljenja[4], onda je sasvim logičan zaključak da je neophodno osigurati odgovarajuća samoupravna prava radnicima u organima uprave i drugim državnim organima u uređivanju njihovih unutrašnjih odnosa u radnoj zajednici tih organa. To je jedini način da se prekine i ukloni službenički i činovnički odnos i na njima zasnovan i njima uvjetovan službenički i činovnički mentalitet, koji objektivno nastaje na tom niskom stupnju samoupravnog odnosa i takvog načina života.

---

[2] »Državna uprava nije i ne može biti samoupravna organizacija rada, ali baš zbog toga državnu upravu suziti na njezinu funkciju, a ne konfundirati s nekom samoupravnom zajednicom... Smatram da skupština, odnosno izvršno vijeće, treba da postavlja svakog radnika u upravi i određuje mu dohodak... Da bi radnici u upravi bili zainteresirani za svoj rad i imali radnu perspektivu u toku života, potrebno je izgraditi sistem napredovanja u upravi, ne samo unutar jedne društveno-političke zajednice, nego i u republikama, pokrajinama i federaciji« (Dr Leon Geršković u: »Naša zakonitost«, Zagreb, br. 6/79, str. 36. i 37).

[3] Karl Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, 1956, str. 8. U istom djelu Marx dalje ističe: »kao god što neku individuu ne ocjenjujemo po onome šta ona po sebi misli da jest... tako ne možemo stvarati sud iz njene svijesti, već, naprotiv, moramo tu svijest objašnjavati iz protivrječnosti materijalnog života...« (str. 9).

[4] »Ovaj način proizvodnje ne treba promatrati samo sa stajališta da je on reprodukcija fizičke egzistencije individua. Ne, on je, štaviše, već jedan određeni način djelovanja ovih individua, određeni način života. Tako individue ispoljavaju svoj život kakve jesu...« (Karl Marx, *Njemačka ideologija*, u: *Rani radovi*, »Naprijed«, 1976, str. 365). U istom djelu se dalje konstatira: »To znači da ne polazimo od onoga što ljudi kažu, uobražavaju... od uobraženih i predočenih ljudi, a iz stvarnog procesa njihovog života prikazujemo i razvoj ideoloških refleksija i uvjete toga životnog procesa. I maglovite slike u mozgu ljudi nužni su sublimati materijalnog procesa njihovog života, vezanog za materijalne pretpostavke... Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest« (Karl Marx, isto, str. 371).

U *Manifestu komunističke partije* ističe se: »Zar treba duboka mudrost pa da se razumije da se sa životnim odnosima ljudi, s njihovim društvenim odnosima, s njihovim društvenim bićem, mijenjaju i njihove predodžbe, pogledi i pojmovi, jednom riječi i njihova svijest« (K. Marx — F. Engels, *Izabrana djela*, tom I, »Kultura«, 1949, str. 31).

Digitized by Google

Da bi se uklonili korijeni službeničkog i činovničkog položaja radnika u upravi i na njima zasnovanog mentaliteta, odnosno načina mišljenja — što zaista nije u skladu sa sve razvijenijim socijalističkim samoupravnim odnosima u našem društvu — neophodno je proširiti samoupravna prava ovih radnika i tako im osigurati adekvatan samoupravni položaj. Da bi se to i ostvarilo, neophodno je kritički analizirati postojeće stanje i na toj osnovi utvrditi prijedloge i mjere za njegovo unapređivanje.

Upravo ta kritička analiza postojećeg stanja i na tome zasnivani prijedlozi za unapređivanje samoupravnog položaja radnika u upravi i jest osnovni sadržaj ove rasprave. Međutim, s obzirom na to da je riječ o krupnim i složenim pitanjima, čija razrada i konkretizacija zahtijeva svestranije razmatranje i ocjene i u nadležnim organima, to na ovdje iznijete stavove i prijedloge ne treba gledati kao na definitivna rješenja, nego ih valja shvatiti kao prilog raspravi o tim pitanjima.[5]

Razvoj samoupravljanja radnika u organima državne uprave — kraći prikaz i ocjene

Prije svega, treba konstatirati da su za radnike u organima državne uprave i drugim državnim organima najkasnije uvedena određena (vrlo sužena) samoupravna prava u odnosu na druge oblasti društvenog rada. Tek Ustavom iz 1963. godine određeno je da se zakonom i statutom utvrđuju samoupravna prava radnih ljudi koji rade u državnim organima, a u cilju izjednačavanja njihovog društveno-ekonomskog položaja. Na osnovi toga, Općim zakonom o samoupravljanju radnih ljudi u organima uprave[6] propisano je da radni ljudi u ovim organima imaju pravo i dužnost da u okviru ostvarivanja samoupravljanja uređuju samoupravne odnose u organu, a naročito da, u skladu sa zakonom, odlučuju o raspodjeli sredstava i o osobnim dohocima, da odlučuju o unutrašnjoj organizaciji organa, da osiguravaju uvjete za svoje stručno usavršavanje, da se staraju o poboljšavanju uvjetâ rada, da uređuju druge međusobne odnose i da rješavaju o pitanjima svog ekonomskog položaja. Po tom zakonu, prava na osnovi samoupravljanja u pitanjima iz unutrašnjih odnosa radni ljudi u organima uprave ostvaruju samostalnim odlučivanjem u su-

---

[5] Sadržaj ovog članka predstavlja u osnovi prerađeni I dio *Studije o samoupravnom i materijalnom položaju radnika i radnih zajednica u upravi*, koju je autor napisao za Sindikat radnika u upravi, pravosuđu i financijskim organizacijama Hrvatske, koncem 1979, a o kojoj se početkom ove godine vodi rasprava u organizacijama sindikata u Hrvatskoj. O toj studiji raspravljao je i Savezni odbor Sindikata za upravu, pravosuđe... u Beogradu (16. 5. 1980).

[6] »Službeni list SFRJ«, br. 46/64.

Digitized by Google

glasnosti s rukovodiocem organa i davanjem mišljenja i prijedloga rukovodiocu. Prema izričitoj odredbi zakona, ovakav način ostvarivanja samoupravljanja i njegov sadržaj odnose se na radnike zaposlene u sudovima, javnim tužilaštvima i stručnim službama skupština.

Kasnije su ova pitanja bila uređena republičkim zakonima o upravi, u pravilu na isti način kako je to prvobitno bio postavio Opći zakon. Tim zakonima je određeno o kojim pitanjima radne zajednice u državnim organima samostalno odlučuju, o kojim suodlučuju sa rukovodiocem organa itd. Poznato je da su sva najznačajnija pitanja iz unutrašnjih odnosa u državnom organu, a koja čine samoupravna prava radnika, stavljena u djelokrug radne zajednice i rukovodioca organa da o njima zajednički odlučuju — suodlučuju.

Takvo kasno uvođenje samoupravljanja za radnike u državnim organima bilo je uvjetovano, s jedne strane, teškoćama utvrđivanja sadržaja i načina ostvarivanja tih prava u specifičnim uvjetima državnih organa, a, s druge, i izvjesnim strahom koji je postojao (a još i danas postoji) od uvođenja i izvršavanja ovog samoupravnog prava, što bi moglo biti na štetu uspješnosti izvršavanja zadataka organa, odnosno na uštrb općedruštvenih interesa.

Treba konstatirati da u praktičnom provođenju tako postavljenih samoupravnih prava radnika u državnim organima nije bilo zloupotreba, odnosno nije bilo slučajeva da su radne zajednice na samoupravnoj osnovi donosile odluke koje bi bile suprotne širim društvenim interesima, odnosno sprečavale ili onemogućavale izvršavanje funkcija dotičnog organa. Radne zajednice i rukovodioci organâ su, u pravilu, u suodlučivanju nalazili zadovoljavajuća zajednička rješenja; tako su vrlo rijetko nastajali sporovi, koje je, u smislu zakona, trebala rješavati skupština društveno-političke zajednice (DPZ). Dakle, takav sadržaj i način ostvarivanja samoupravnih prava radnika u državnim organima za proteklih petnaest godina dao je pozitivne rezultate i bio je afirmiran u praksi. Doduše, u tom razdoblju ukazivano je na potrebu proširivanja samoupravnih prava radnika i na smanjivanje utjecaja rukovodioca organa na ostvarivanje tih prava. Najčešće je predlagano da se ukine suodlučivanje s rukovodiocem kao način ostvarivanja samoupravljanja u značajnijim pitanjima iz unutrašnjih odnosa i da se odlučivanje o svim tim pitanjima povjeri radnoj zajednici itd. Očekivalo se da će se ove promjene ostvariti donošenjem novih zakona o upravi, suglasno novom Ustavu.

Međutim, Ustavom iz 1974. godine samo se konstatira da radnici u državnim organima »imaju pravo da sredstva za osobnu i zajedničku potrošnju u skladu s načelom raspodjele prema radu i s društveno utvrđenim osnovama i mjerilima raspodjele koji važe za organizacije udruženog rada. Oni imaju i druga samoupravna prava u skladu sa prirodom poslova koje obavljaju i društvenom i političkom odgovornošću organizacija, zajednica i organa za koje obavljaju poslove . . .«. Zatim se u Ustavu ističe: »Pra-

Digitized by Google

va, obaveze i odgovornosti radnika u radnim zajednicama organa društveno-političkih zajednica uređuju se zakonom, a kada to priroda djelatnosti organa dozvoljava, i samoupravnim sporazumom, odnosno ugovorom radne zajednice i tih organa te samoupravnim aktima radne zajednice« (član 30. Ustava SFRJ). Prema tome, Ustavom su utvrđena samo najopćenitija načela, a ostavljeno je zakonima i, eventualno, samoupravnim sporazumima da se ta pitanja konkretno urede.

Suglasno tome, Zakonom o osnovama sistema državne uprave[7] ... načelno su utvrđena samoupravna prava radnika u državnim organima i način ostvarivanja tih prava, s tim da se sve to detaljnije uredi republičkim i pokrajinskim zakonima o upravi i, suglasno njima, samoupravnim sporazumima. Republičkim i pokrajinskim zakonima ta pitanja su detaljno uređena.

Novim uređivanjem ovih pitanja došlo je do sužavanja samoupravnih prava radnika i radnih zajednica u organima državne uprave i drugim državnim organima. To sužavanje sastoji se, s jedne strane, u smanjivanju samoupravnih prava, a, s druge, u načinu ostvarivanja tih prava.

Smanjivanje samoupravnih prava ogleda se posebno u tome što radnici u okviru svoje radne zajednice nemaju više pravo da na samoupravnoj osnovi odlučuju o:

1. zasnivanju i prestanku radnih odnosa radnika;
2. sistematizaciji poslova i zadataka i o unutrašnjoj organizaciji organa;
3. sadržaju programa rada organa;
4. niti mogu davati ocjenu o izvršenju programa rada i, na toj osnovi, ne odlučuju o stjecanju dohotka.

Rješavanje svih tih pitanja ranije je činilo samoupravna prava ovih radnika i njihovih radnih zajednica. Prema tome, riječ je o velikom ograničenju i sužavanju samoupravnih prava.

Sužavanje samoupravnih prava, novim načinom njihovog ostvarivanja, ogleda se posebno u sledećem:

Uvedena je ocjena cjelishodnosti svih samoupravnih odluka radne zajednice. Naime, Zakonom o osnovama sistema državne uprave ... ovlašten je rukovodilac organa da, ako ocijeni da se samoupravnim općim aktom ili pojedinačnim aktom radne zajednice dovodi u pitanje pravovremeno i uspješno izvršavanje funkcije organa, zbog čega mogu nastupiti i štetne posljedice, upozorit će na to radnike i savjet radne zajednice. Ako radnici ili savjet ne postupe u skladu s upozorenjem, rukovodilac će obustaviti izvršenje takvog akta i predložiti izvršnom vijeću da o tome odluči. Odluka izvršnog vijeća o tom pitanju je konačna. Slične odredbe postoje i u republičkim zakonima o upravi. Na taj način svako pitanje iz oblasti samoupravnih prava radnika u državnim organima može biti izuzeto i povjereno na odlučivanje nekom trećem organu izvan radne zajednice. Osim toga, način ostvarivanja samoupravljanja se još dalje komplicira, jer sad postoji: (1) samostalno

[7] »Službeni list SFRJ«, br. 23/78.

Digitized by Google

odlučivanje radne zajednice, (2) suodlučivanje s rukovodiocem organa, (3) odlučivanje radne zajednice uz prethodno pribavljanje mišljenja rukovodioca organa i (4) iznošenje mišljenja rukovodiocu organa o određenim pitanjima o kojima ovaj samostalno odlučuje.

Sva ta sužavanja i ograničavanja ionako uskih samoupravnih prava koja su ranije postojala dovela su do toga da se mora postaviti pitanje: da li u ovoj oblasti postoje samoupravna prava radnika ili ne, to jest da li, u suštini, postoji samoupravljanje. Ovo pitanje nameće se samo po sebi, ono je česta tema neformalnih razgovora i rasprava među radnicima u ovim organima te ga se ne može izbjeći ni u ovoj analizi.

U odgovoru na pitanje: da li je to, u suštini, samoupravljanje, naime, da li se time uspostavljaju samoupravni odnosi ili je to samo samoupravna forma, bez adekvatnog sadržaja, treba poći od analize sadržaja tog prava. Naime, treba utvrditi u kolikoj mjeri radnici u državnim organima mogu na samoupravnoj osnovi odlučivati o svom položaju i svojim unutrašnjim odnosima u organu, to jest o pitanjima koja čine bitan sadržaj tih odnosa. Razmotrit ćemo samo neka od njih.

Prvo, vidjeli smo da o zasnivanju i prestanku radnog odnosa ne odlučuju radnici u okviru radne zajednice, nego je to u nadležnosti rukovodioca organa. Zbog toga je, pored ostalog, pod upitnikom da li radnici u ovim radnim zajednicama zaključuju samoupravni sporazum o udruživanju rada i sredstava, jer oni na samoupravnoj osnovi i ne udružuju svoj rad. Dakle, takav način zasnivanja i prestanka radnog odnosa nema samoupravni sadržaj, već ima elemente najamno-pravnog odnosa.

Drugo, radnici ne mogu na samoupravnoj osnovi utvrđivati sistematizaciju poslova i zadataka, kao ni uvjete koje radnik mora ispunjavati za uspješno obavljanje tih poslova (školska sprema i slično), a niti raspodjelu tih poslova među radnicima, odnosno raspored radnika na te poslove — jer je to u nadležnosti rukovodioca organa. Nakon što rukovodilac primi radnika u radni odnos i dodijeli mu poslove, odnosno rasporedi ga na određene poslove itd. — radniku ostaje samo da primi na znanje te odluke i da ih izvršava. I ovdje ne nalazimo elemente samoupravnog, nego najamno-pravnog sadržaja.

Treće, radnici u radnoj zajednici ne donose, na samoupravnoj osnovi, program rada, a kako se na temelju tog programa utvrđuju globalna sredstva potrebna za rad organa, to jest dohodak — to radnici, u svojstvu samoupravljača, na to nemaju utjecaja. To posebno dolazi da izražaja u ocjeni realizacije programa, koju daje rukovodilac, i na njegov prijedlog izvršno vijeće, odnosno skupština DPZ, a da radna zajednica na tu ocjenu nema utjecaja, iako je riječ o ocjeni njenog rada. Prema tome, dohodak koji radna zajednica na taj način stječe nema elemente samoupravnosti, nego se tu manifestiraju elementi administrativne distribucije sredstava jednostranim odlukama nadležnih organa.

Digitized by Google

Četvrto, jedno od pitanja koja sadrže izvjesne elemente samoupravnosti je pravo radnika da odlučuju o raspodjeli osobnih dohodaka radnika, srazmjerno njihovom radu. Međutim, i ovo pravo gubi svoj suštinski karakter i uglavnom se svodi na formalnost, što je i očigledno, jer, čim radnici ne utječu na stjecanje dohotka — nego im se taj dohodak »dodjeljuje«, onda oni, u suštini, ne mogu utjecati ni na svoje osobne dohotke, pošto su im oni u globalu dati i određeni. To je jedan od osnovnih razloga što u ovim radnim zajednicama još nije zaoštreno pitanje raspodjele prema radu i rezultatima rada, nego se osobni dohoci isplaćuju prema unapred utvrđenim »startnim osnovama« i u suštini se svode na plaću.

Na osnovi svega toga mora se konstatirati da radnici u radnim zajednicima organa državne uprave i u drugim državnim organima, u pravilu, nemaju adekvatnih samoupravnih prava u uređivanju svojih unutrašnjih odnosa, naime, sadržaj njihovih samoupravnih prava sveden je na veoma ograničena, uska i manje značajna pitanja i, u suštini, riječ je o samoupravnoj formi, bez adekvatnog sadržaja.

Postavlja se, dakle, logično pitanje: da li je takav način uređivanja samoupravnih prava ovih radnika objektivno uvjetovan velikim specifičnostima organa u kojima ti radnici rade ili je riječ o prenaglašavanju i zloupotrebi tih specifičnosti?

Organi državne uprave i drugi državni organi zaista su specifični s gledišta sadržaja i načina ostvarivanja samoupravnih prava radnika u tim organima. Te specifičnosti se posebno ogledaju u slijedećem:

Prvo, u pitanju su institucije koje nastaju i nestaju u skladu s općim društvenim interesima i potrebama, a ne voljom i samoupravnim odlukama radnika koji u njima rade.

Drugo, poslovi u djelokrugu ovih organa utvrđeni su zakonom, to jest radnici koji te poslove obavljaju ne mogu na samoupravnoj osnovi odlučivati o tom djelokrugu, a niti mogu odlučivati o načinu izvršavanja tih poslova, jer je i to određeno zakonom, odnosno odlukama nadležnih organa.

Treće, sredstva za rad ovih organa, odnosno radnih zajednica, osiguravaju se iz budžeta društveno-političke zajednice i dodjeljuju se organu uprave, odnosno radnoj zajednici prema rezultatima njihovog rada, shodno primjeni načela slobodne razmjene rada itd.

Ove i druge specifičnosti organa državne uprave svakako utječu i uvjetuju i specifični samoupravni položaj radnika i radnih zajednica u ovim organima u odnosu na samoupravna prava radnika u organizacijama udruženog rada. Ovdje ta prava moraju biti objektivno znatno uža, ali to ne znači da moraju biti toliko sužena da gube svoj suštinski značaj i da se time svode da formalnost. Pitanje osnivanja i ukidanja državnih organa, utvrđivanja njihovog djelokruga, ovlaštenja i način izvršavanja njihovih zadataka u nadležnosti su skupštine DPZ, ali na to se ne odnose, niti se na to mogu odnositi, samoupravna prava radnika u radnim zajednicama u ovim organima.

Digitized by Google

Međutim, kada je u pitanju uređivanje unutrašnjih odnosa u radnoj zajednici organâ državne uprave i drugih državnih organa, radnici moraju imati odgovarajuća samoupravna prava, jer specifičnosti ovih organa nisu takve da bi dovodile u pitanje ta prava. Prema tome, u samoupravna prava radnika u ovim radnim zajednicama trebalo bi, pored ostalih, uvrstiti i slijedeća:

1. zasnivanje i prestanak radnog odnosa svih radnika koje ne postavlja ili imenuje skupština DPZ, ili izvršno vijeće;
2. utvrđivanje sistematizacije poslova i zadataka i, na toj osnovi, utvrđivanje broja radnika i njihove kvalifikacione strukture;
3. utvrđivanje unutrašnje organizacije organa (unutrašnjih organizacionih jedinica) i radnih jedinica i njihovih samoupravnih prava;
4. utvrđivanje prijedloga programa rada i njegovo podnošenje na suglasnost skupštini DPZ;
5. utvrđivanje prijedloga ocjene izvršenja programa rada i podnošenje na suglasnost skupštini DPZ;
6. sva ostala pitanja čije je rješavanje i do sada spadalo u samoupravna prava ovih radnika.

O svim pitanjima navedenim u šest točaka samostalno bi odlučivali radnici u okviru radne zajednice, ali na prijedlog rukovodioca organa. Međutim, radna zajednica ne bi bila vezana prijedlogom rukovodioca, nego bi mogla odlučivati i izvan, pa i suprotno tom prijedlogu.

Ako bi, međutim, radna zajednica donijela neku samoupravnu odluku suprotno prijedlogu rukovodioca organa, a rukovodilac smatra da se time dovodi u pitanje pravovremeno i uspješno izvršavanje funkcija organa, zbog čega mogu nastupiti štetne posljedice — upozorit će na to radnike, a zatim, ako odluka ne bude izmijenjena, obustavlja njeno izvršenje i predlaže izvršnom vijeću da o tome odluči. Zadržalo bi se, dakle, sadašnje rješenje iz člana 148. Zakona o osnovama sistema državne uprave... Odluka izvršnog vijeća obvezivala bi radnu zajednicu i rukovodioca organa. Tako rješenje se mora zadržati s gledišta zaštite širih društvenih interesa, odnosno radi neophodnog osiguranja efikasnosti i racionalnosti.

Međutim, nije isključeno da se ovim odlukama izvršnog vijeća riješe određena pitanja tako da se time bitno narušavaju samoupravna prava radnika u ovim radnim zajednicama. Zbog toga bi trebalo zakonom utvrditi pravo radne zajednice da pokrene postupak pred nadležnim organima za zaštitu svojih samoupravnih prava (skupštinom DPZ, sudom udruženog rada i sličnim). Odluka nadležnog organa o spornom pitanju bila bi konačna, odnosno obvezivala bi kako rukovodioca i radnu zajednicu tako i izvršno vijeće.

Time se uvažava tijesna povezanost i međuzavisnost funkcija organa s rješavanjem navedenih unutrašnjih odnosa u radnoj zajednici tako što se daju odgovarajuća prava rukovodiocu (koji je, inače, odgovoran za izvršavanje funkcija organa) i izvršnom vijeću,

Digitized by Google

u cilju zaštite šireg društvenog interesa. No, nema razloga da se ne utvrde i odgovarajuća pravna sredstva za zaštitu samoupravnih prava radne zajednice u slučaju da ta prava budu bitno narušena. Interesantno je da su određena pravna sredstva za zaštitu samoupravnih prava bila predviđena Nacrtom zakona o upravi u SR Hrvatskoj, ali u usvojenom zakonu te odredbe nema.

Sva ova rješenja podrazumijevaju i napuštanje shvatanja da je organ državne uprave jedno, a radna zajednica tog organa drugo, to jest nešto zasebno u odnosu na taj organ. Neophodno je, dakle, poći od toga da organ i radnici zaposleni u njemu, koji čine radnu zajednicu, predstavljaju nerazdvojnu cjelinu. O tome će biti riječi kasnije.

Na kraju treba naglasiti da pri uređivanju pitanjâ sadržaja i načina ostvarivanja samoupravnih prava radnika u državnim organima treba polaziti od činjenice da su radnici u radnim zajednicama državnih organa, kao i rukovodilac organa, zainteresirani za uspješno izvršavanje zadataka iz djelokruga organa. Ta zainteresiranost ima svoj materijalni i politički aspekt.

Materijalna zainteresiranost ogleda se u tome da se, s obzirom na primjenu načela slobodne razmjene rada u stjecanju dohotka, funkcije državnog organa moraju blagovremeno i uspješno izvršavati, inače će doći u pitanje ostvarivanje planiranog dohotka, što se mora negativno odraziti i na ostvarivanje osobnih dohodaka radnika. Ovaj vid zainteresiranosti vrlo je značajan i stimulativan, pa ga ne bi trebalo zanemarivati i potcjenjivati.

Politički aspekt zainteresiranosti ovih radnika za uspješno izvršavanje zadataka državnog organa ogleda se u njihovoj političkoj svijesti. Jer radni ljudi zaposleni u tim organima čine onaj dio radnih ljudi koji je i do sada uspješno izvršavao značajne funkcije i zadatke u borbi za socijalističke društvene odnose. Oni su i do sada pokazivali visoku svijest i patriotizam, svjesni činjenice da uspješnim izvršavanjem svojih zadataka u okviru državnih organa doprinose i bržem materijalnom razvoju društva i učvršćivanju socijalističkih društvenih odnosa. Takva njihova politička svijest sigurno ima svoga odraza i na značajnu strpljivost u odnosu na ovo različito i često neadekvatno uređivanje njihovih samoupravnih prava, odnosno na neadekvatno izjednačavanje njihovog društveno-ekonomskog položaja s ostalim radnim ljudima.

Imajući sve to u vidu, ne bi trebalo polaziti od neosnovane pretpostavke da će radnici u državnim organima koristiti svoja samoupravna prava samo za ostvarivanje svojih uskih osobnih interesa, pa da ih zbog toga treba što više ograničiti i učiniti zavisnima u ostvarivanju tih prava. To dalje znači da državni organ i njegovog rukovodioca ne bi trebalo razdvajati i suprotstavljati radnoj zajednici, nego bi ih trebalo gledati kao nerazdvojnu cjelinu, u kojoj svatko ima određena prava i dužnosti, ali i odgovornosti. Naime, neodrživa je tvrdnja i zahtjev izražen u zakonu da je samo rukovodilac odgovoran za cjelokupni rad organa, jer on tu odgovornost ne može uspješno sam snositi. Nužno je, dakle, činiti

Digitized by Google

odgovornim za izvršavanje funkcija organa i svakog radnika i radnu zajednicu kao cjelinu. Taj vid odgovornosti trebalo bi adekvatnije zakonom urediti.

Na osnovi svega toga može se zaključiti da je potrebno smjelije i odlučnije primjenjivati ustavna načela o samoupravnim pravima radnika uopće i na radnike na radu u državnim organima, jer, kao što je isticao drug Kardelj: »moramo kritički razmotriti celovitu strukturu državne uprave, od komune do federacije, učiniti odlučan napor da se ona više prilagodi svim novim zadacima... i da se, pre svega, učini efikasnijom, sposobnijom, samostalnijom i odgovornijom. U tom cilju državnu upravu moramo rasteretiti od ljudi s činovničkim mentalitetom, a obogatiti je visokokvalifikovanim stručnim ljudima koji će znati i hteti stvaralački da rade«.

Međutim, osposobljavanje državnih organa za uspješno djelovanje u uvjetima sve razvijenijih samoupravnih odnosa u svim oblastima društvenog života ne može se uspješno provesti samo organizacionim i kadrovskim promjenama i slično, nego je uz to potrebno i jače razvijanje samoupravnih odnosa u samim tim organima. Poznato je, naime, da »činovnički« mentalitet ne nastaje sam po sebi, nego u određenim društvenim (može se reći — nesamoupravnim) uvjetima, u kojima ta kategorija ljudi živi i radi. Prema tome, razvijanje i jačanje samoupravnih prava radnika zaposlenih u državnim organima, uostalom, kao i u drugim oblastima rada, efikasno je sredstvo za uklanjanje birokratskog i činovničkog mentaliteta uopće.

Zbog svega toga mislimo da je neophodno da se odgovarajućim izmjenama i dopunama zakona pojačaju samoupravna prava radnika u državnim organima i da se uredi status radne zajednice u ovim organima i njena prava i dužnosti kao subjekta u određenim odnosima, a o čemu će biti riječi kasnije.

Specifičnosti radnih zajednica kao samoupravnih institucija u organima državne uprave i drugim državnim organima

Samoupravna prava radnika u državnim organima (uostalom, kao i u organizacijama udruženog rada) jesu individualna pravaa, ali se ona, u pravilu, ne ostvaruju individualno, nego kolektivno — zajedno s drugim radnicima. U tom cilju udruženi rad i samoupravljanje moraju biti institucionalizirani. Udruženi rad i samoupravljanje se institucionaliziraju formiranjem osnovnih i drugih organizacija udruženog rada, što je pravo i dužnost radnika; to je njihovo samoupravno pravo.

Međutim, kad je riječ o radnim zajednicama kao samoupravnim institucijama u organima državne uprave, mora se istaći da postoje značajne razlike u odnosu na druge oblike samoupravne organizacije. Te razlike su osobito velike u pogledu osnivanja i ukidanja radnih zajednica, njihovog konstituiranja i registracije kod

Digitized by Google

nadležnog organa, upravljanja i raspolaganja sredstvima rada, stjecanja dohotka, samostalnosti u samoupravnom odlučivanju itd. Da razmotrimo ukratko svaku od ovih specifičnosti.

Prvo, ograničenje samoupravnih prava radnikâ u državnim organima ogleda se i u tome što oni ne mogu odlučivati o osnivanju i ukidanju svoje radne zajednice. Ta radna zajednica faktički nastaje osnivanjem, odnosno početkom državnog organa, a ukida se — odlukom o ukidanju tog organa.

Radnicima zaposlenim u državnom organu ostaje samo pravo i dužnost da konstituiraju radnu zajednicu. Ako radna zajednica ima više od 30 radnika — bira, u pravilu, savjet radne zajednice, a ako je zaposlenih manje od tog broja — bira se predsjednik radne zajednice i druga tijela (izvršni odbor, komisije i slično). U slučaju da je u organu manje od pet radnika, ne konstituira se radna zajednica (što znači da u tom organu i nema radne zajednice kao samoupravne institucije).

Drugo, specifičnost radne zajednice u okviru državnog organa je i u tome što ona, u pravilu, samostalno ne stiče prava i dužnosti u pravnom prometu te se i ne registrira kod nadležnog suda.

Treće, radnici, odnosno radna zajednica u državnom organu nema pravo da upravlja sredstvima rada kojima radi. Naime, Zakonom o udruženom radu je određeno da sredstvima rada kojima rade radnici u radnoj zajednici upravlja organizacija, odnosno organ društveno-političke zajednice za koji radna zajednica obavlja poslove. U pogledu korištenja i raspolaganja sredstvima rada ti radnici imaju prava, obveze i odgovornosti utvrđene samoupravnim sporazumom kojim se reguliraju međusobni odnosi radne zajednice i organa u skladu sa zakonom (član 98. ZUR-a).

Dakle, samoupravnim sporazumom utvrđuje se način korištenja sredstava rada od strane radnika radne zajednice, a mogu se predvidjeti i određene vrste raspolaganja tim sredstvima. Ali sve to zavisi od sadržaja samoupravnog sporazuma kojim se utvrđuju međusobna prava, obveze i odgovornosti između radne zajednice i izvršnog vijeća, odnosno skupštine DPZ.

Četvrto, u utvrđivanju predmeta poslovanja radna zajednica nije samostalna, odnosno ona o tome ne može odlučivati, jer mora obavljati poslove iz djelokruga rada državnog organa, odnosno poslove koji su joj određeni aktom o osnivanju upravne organizacije ili stručne službe.

Peto, radna zajednica u državnom organu stječe ograničeni (krnji) dohodak, to jest samo sredstva za osobne dohotke i zajedničke potrebe radnika, a ostala sredstva, koja inače spadaju u dohodak, može stjecati samo ako je to utvrđeno samoupravnim sporazumom u skladu sa zakonom.

Ta sredstva radna zajednica trebala bi stjecati shodno primjeni načela slobodne razmjene rada, u čemu ima dosta teškoća i nesporazuma u praktičnoj primjeni.

Šesto, jak je utjecaj nadležnih državnih organa na samoupravno odlučivanje u ovim radnim zajednicama. Vidjeli smo da najznačajnije odluke radne zajednice podliježu i ocjeni cjelishodno-

Digitized by Google

sti, odnosno da zbog necjelishodnosti, a ne samo uslijed neustavnosti i nezakonitosti, mogu biti poništene. S druge strane, na niz odluka i samoupravnih općih akata mora se dobiti suglasnost ili rukovodioca ili određenog organa itd.

Jasno je, dakle, da radne zajednice u državnim organima imaju vrlo specifična samoupravna prava i položaj u odnosu na druge institucionalizirane oblike samoupravljanja. Specifičnosti koje proizlaze iz značajnih ograničenja i sužavanja samoupravnih prava dovele su do toga da se ove radne zajednice u praksi i ne uzimaju kao ravnopravni samoupravni subjekti u utvrđivanju određenih odnosa (na primjer, u stjecanju dohotka i slično). To je svakako pogrešna praksa, s kojom treba čim prije prekinuti.

Radnici u svakom organu državne uprave ili drugom samostalnom organu ili službi čine zasebnu radnu zajednicu (ako ih je više od pet). To dovodi do velikog broja tih radnih zajednica u okviru svake društveno-političke zajednice, koje karakterizira i prekomjerna usitnjenost, što, po mišljenju nekih, otežava komuniciranje između skupštine i izvršnog vijeća i takvih radnih zajednica. Vjerojatno je to bio osnovni razlog da se zakonom predvidi da radnici u dva i više organa uprave iste društveno-političke zajednice mogu, u suglasnosti sa skupštinom DPZ, osnovati jedinstvenu radnu zajednicu ako priroda djelatnosti ovih organa to dozvoljava (član 263. Zakona o upravi SRH).

Čini nam se, međutim, da ne bi trebalo insistirati na osnivanju ovih jedinstvenih (zajedničkih) radnih zajednica za više organa ili organizacija, jer su i poslovi i odnosi u tim organima različiti, zbog čega se i samoupravna prava različito manifestiraju, a njihovo objedinjavanje i poistovjećivanje nužno dovodi do formalizma u ostvarivanju samoupravnih prava, što se negativno odražava ne samo na suštinu samoupravnih osnova, nego i na rezultate rada uopće.

Samoupravni položaj radnikâ u organima uprave u kojima je zaposleno do pet radnika

U organima državne uprave i drugim organima i službama u kojima je zaposleno do pet radnika ne bi bilo racionalno konstituiranje radne zajednice, jer bi se time stvorila obveza da se i u tim zajednicama donose svi samoupravni opći akti, odgovarajuće samoupravne odluke i slično, a zbog malog broja radnika (često samo dva ili tri radnika) ne bi se moglo osigurati uspješno ostvarivanje samoupravnih prava, nego bi se to, uglavnom, svodilo na formalizam.

Zbog toga je zakonom predviđeno da radnici u organu uprave ili drugom organu i službi u kojima je zaposleno do pet radnika — ostvaruju svoja samoupravna prava zaključivanjem ugovora

Digitized by Google

s izvršnim vijećem. Tim ugovorom uređuju se sva pitanja koja se inače u radnoj zajednici reguliraju samoupravnim sporazumom, statutom i drugim samoupravnim općim aktima.

U Zakonu o upravi SRH, u dijelu kojim se uređuju ova pitanja, postoje dvije nelogičnosti na koje treba ukazati, a koje bi, po našem mišljenju, valjalo ukloniti. Prvo, to je konstatacija da u organima uprave u kojima je zaposleno do pet radnika »radnici ostvaruju samoupravljanje kao radna zajednica i ne biraju organe samoupravljanja« (član 264). Međutim, intencija je morala biti upravo u obrnutom, to jest da radnici u tim malim organima ne konstituiraju radnu zajednicu ne zbog toga da ne bi birali svoje organe upravljanja, jer te organe ne moraju imati ni radne zajednice sa manje od 30 radnika, nego upravo zato što oni ne ostvaruju svoja samoupravna prava u radnoj zajednici (jer nje, kao samoupravne institucije, i nema), već »ugovorom«, to jest da se ugovorom sve uredi i riješi. Dakle, ovdje nije riječ o radnoj zajednici kao samoupravnoj instituciji, što bi u zakonu trebalo i konstatirati i tako otkloniti ovu nelogičnost koja u praksi stvara zabune i nedoumice.

Drugo, smatramo da je nelogično da se samoupravna prava, koja se inače uređuju »samoupravnim sporazumima, statutom i drugim samoupravnim općim aktima« — za ove radnike (u organima sa najviše pet radnika) reguliraju ugovorom koji radnici zaključuju s izvršnim vijećem (član 264. citiranog zakona). To bi, po našem mišljenju, trebao biti samoupravni sporazum, a ne ugovor. Naime, samoupravni sporazum je samoupravni opći akt, a takvim se aktima inače uređuju samoupravni odnosi. Ugovor je akt poslovanja i nije pogodan za utvrđivanje samoupravnih prava i načina njihovog ostvarivanja. Osim toga, postupak zaključivanja jednog i drugog akta je različit, pored ostalog, i u pogledu sudjelovanja Sindikata, te s obzirom na nadležnost ustavnog suda da ocjenjuje njihovu ustavnost i zakonitost, odnosno moralnost.

Treba imati na umu da radnik zaključujući ovaj ugovor, odnosno samoupravni sporazum, u isto vrijeme i jednim aktom samoupravno odlučuje o svim svojim samoupravnim pravima i načinu njihove realizacije ubuduće. Zbog toga taj akt mora imati karakter i formu samoupravnog općeg akta, a ne ugovora.

U društvenom dogovoru o zajedničkim osnovama i mjerilima za stjecanje dohotka slobodnom razmjenom rada i o raspodjeli dohotka i sredstava za osobne dohotke treba u posebnim odredbama utvrditi način uređivanja tih pitanja samoupravnim sporazumom (ili ugovorom) za radnike onih organa gdje nema uvjeta za konstituiranje radne zajednice, što bi svakako obvezivalo sudionike ovog sporazumijevanja, odnosno ugovaranja.

O sadržaju tog samoupravnog sporazuma, odnosno ugovora, nije ovdje potrebno detaljnije raspravljati.

Digitized by Google

Mogućnost proširivanja samoupravnih prava radnikâ u radnim zajednicama zavodâ i stručnih službi posebnim samoupravnim sporazumom

a) *Kraći osvrt na društvenu potrebu i značaj diferencijacije uprave, a time i radnih zajednica*

U socijalističkom samoupravnom društvu, kakvo je naše, država je u odumiranju, što je vidljivo u nizu oblasti društvenog života — posebno u privredi i društvenim djelatnostima. Međutim, država ne odumire samo napuštanjem ili bitnim smanjivanjem pravnog uređivanja društvenih odnosa, nego i smanjivanjem broja državnih organa koji su provodili državnu politiku.

Smanjivanje organizacije i funkcija državne uprave ne provodi se, u većini slučajeva, ukidanjem tih organa (iako i toga ima), nego se to češće čini promjenom njihova statusa, tako da od ranijeg državnog organa s autoritativnim ovlaštenjima postaju stručne organizacije koje obavljaju društveno korisne poslove, ali nemaju, pri tom, ovlaštenje organa vlasti. Naime, postoje značajni društveni poslovi čije je obavljanje od šireg društvenog interesa, a koji zahtijevaju posebnu organizaciju, posebne metode rada, odgovarajuća ovlaštenja itd., što sve nameće potrebu osnivanja posebnih upravnih organizacija, odnosno upravnih ustanova, kao organa *sui generis*, ili, što je češći slučaj — dolazi do prerastanja određenih organa državne uprave u upravne organizacije, odnosno ustanove. Tako se uz klasične (autoritativne) organe državne uprave javljaju i organizacije koje obavljaju poslove od interesa za DPZ, ili kraće — upravne ustanove.

Upravne organizacije, odnosno ustanove, imaju svojstvo društvene pravne osobe, što znači da imaju samostalni pravni subjektivitet u pravnom prometu, to jest mogu samostalno stjecati prava i obveze u tom prometu i za to samostalno preuzimati odgovornost. Poznato je da organi uprave u užem smislu (sekretarijati, uprave i slično) nemaju svojstvo društvene pravne osobe, nego istupaju u pravnom prometu u ime društveno-političke zajednice i pod njenim pravnim subjektivitetom. S druge strane, zavodi i druge upravne organizacije ne stječu dohodak samo iz budžeta DPZ, nego dio tog dohotka stječu naplatom svojih usluga koje pružaju drugim organima i organizacijama, ali time stvaraju sebi i određene obveze. Dajući svojstvo pravne osobe tim institucijama, na njih se prenose u cjelini odgovornosti za te obveze, a ukida se odgovornost DPZ. I ovo ukazuje na činjenicu da postoje značajne razlike između autoritativnih organa državne uprave i zavodâ, odnosno upravnih organizacija i stručnih službi skupština DPZ.

Prema tome, zavodi i druge upravne organizacije ne ulaze u uži sastav državne uprave, ali još nemaju status radne samoupravne organizacije. Stoga se može reći da su u pitanju organizacije

Digitized by Google

sui generis koje čine prijelaznu formu (oblik) između organa državne uprave i samoupravnih organizacija udruženog rada. Trend razvoja ove prijelazne forme organizacije je takav da se upravne organizacije sve više i brže udaljavaju od državne uprave i izlaze iz njenog sastava, a približavaju se samoupravnim organizacijama udruženog rada, da bi se u dogledno vrijeme poistovjetile s njima. O potrebi i metodima transformacije državne uprave raspravljali smo u posebnim radovima.[8]

Konkretizacija takvog trenda razvoja sastoji se u mogućnosti i potrebi utvrđivanja posebnih (širih) samoupravnih prava radnika u zavodima i drugim upravnim organizacijama, odnosno njihovim radnim zajednicama. To se, doduše, u praksi sporije ostvaruje, ali je dobro da se stvaraju pravni i društveni uvjeti za takav proces.

U diskusijama i raspravama o tom pitanju stalno je ukazivano na mogućnost i potrebu da se zakonom utvrde znatno šira samoupravna prava radnika u zavodima i drugim upravnim organizacijama u odnosu na takva prava radnika u autoritativnim organima državne uprave (sekretarijatima i slično), ali to do sada nije postignuto.

b) *Način proširivanja samoupravnih prava radnikâ u zavodima i drugim upravnim organizacijama*

Zakonom su, naime, utvrđena ista samoupravna prava i način njihovog ostvarivanja za radnike u zavodima i drugim upravnim organizacijama, kao i za radnike u autoritativnim organima državne uprave, što znači da se izbjeglo samim zakonom drugačije uređivanje (proširivanje) tih prava. Umjesto toga, zakonom je predviđeno da samoupravnim sporazumom, zaključenim između radnih zajednica zavoda i izvršnog vijeća skupštine DPZ, može biti utvrđeno — zavisno od prirode poslova te društveno-političke odgovornosti za ostvarivanje funkcija zavoda i izvršavanje njegovih zadataka — da radnici u tim radnim zajednicama u ostvarivanju samoupravnih prava, obveza i odgovornosti samostalno odlučuju o:

1. unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji radnih mjesta u zavodu;

2. da utvrđuju program rada, odnosno dio programa rada zavoda;

3. odlučuju o prijemu svih ili određenih radnika na rad, o prestanku rada radnika u zavodu, kao i o drugim pitanjima međusobnih odnosa radnika u radu koja su u neposrednoj vezi sa zasnivanjem i prestankom radnog odnosa, u skladu sa zakonom.

---

[8] Dr Đuro Gatarić, *Socijalističko samoupravno društvo i državna uprava*, »Socijalizam«, br. 2/1981; *Transformacija državne uprave u socijalističkom samoupravnom društvu*, »Naša zakonitost«, Zagreb, br. 2/1981.

Digitized by Google

Na taj način mogu se, u smislu zakona, utvrditi samoupravna prava, obveze i odgovornosti i radnika u radnim zajednicama posebno organiziranih službi, koje za dva i više organa uprave, odnosno zavoda, obavljaju zajedničke, opće i pomoćno-tehničke poslove (član 242. Zakona o upravi SRH).

Prema tome, zakonom je samo otvorena mogućnost (fakultativnost) da se zaključenjem samoupravnog sporazuma proširuju određena samoupravna prava. Međutim, realiziranje te mogućnosti zavisi od mnogih objektivnih, a i subjektivnih faktora i okolnosti. Prije svega, pitanje je inicijative i razrade nacrta sporazuma, odnosno utvrđivanja konkretnih rješenja, zatim postizanja sporazuma itd. Da su ti problemi i objektivne i subjektivne naravi dosta veliki, vidi se i po tome što ovih samoupravnih sporazuma u praksi nema ili su veoma rijetki. To, drugim riječima, znači da u praksi ne dolazi do korištenja zakonske mogućnosti o proširivanju sadržaja samoupravnih prava radnika u zavodima i drugim upravnim organizacijama.

Međutim, kada bi se u praksi i realizirale navedene zakonske odredbe o proširivanju samoupravnih prava ovih radnika — to ne bi bilo zadovoljavajuće rješenje, s obzirom na to da smo ukazali na neophodnost da taj nivo (proširenih) samoupravnih prava treba da imaju i radnici u autoritativnim organima državne uprave, što bi im trebalo osigurati izmjenom i dopunom Zakona o upravi.

Prema tome, proširivanje samoupravnih prava radnika u zavodima treba utvrđivati na osnovi već proširenih istih prava za radnike u organima državne uprave. Proširivanje samoupravnih prava radnika u zavodima i drugim upravnim organizacijama, koje bi se izvodilo na ovoj novoj osnovi, trebalo bi se sastojati u sledećem:

1. u utvrđivanju i samostalnom usvajanju programa rada zavoda, odnosno radne zajednice, kao i uvjeta i načina pružanja usluga drugim organima i organizacijama (osim u odnosu na skupštinu DPZ);

2. stjecanju dohotka iz ukupnog prihoda koji radna zajednica ostvari slobodnom razmjenom rada;

3. upravljanju sredstvima rada sa kojima radnici u zavodu rade (po načelima utvrđenim članom 98. stav 2. ZUR-a);

4. samostalnom ostvarivanju svih samoupravnih prava u radnoj zajednici i slično.

Na taj način bi bile osigurane realne pretpostavke za sve brže izdvajanje i udaljavanje ovih organizacija iz sastava organa državne uprave i za njihovo prerastanje u radne samoupravne organizacije. Inače, dok je to stanje kakvo je sada, takav trend razvoja je veoma usporen ili ga uopće nema. Zbog toga je u interesu socijalističkog samoupravnog razvoja da se takav trend pospješuje i ubrzava.

Digitized by Google

c) *Potreba proširivanja samoupravnih prava radnikâ u stručnim službama skupština DPZ*

Karakteristično je da zakonom nije predviđena mogućnost proširivanja samoupravnih prava za radnike u radnim zajednicama stručnih službi skupština DPZ, iako za to postoji potreba i realne mogućnosti.

Prema tome, sadržaj i značaj ostvarivanja samoupravnih prava radnika u ovim radnim zajednicama zakonom su utvrđeni na isti način kao i za radnike u organima državne uprave. Međutim, radnici u ovim stručnim službama, odnosno njihovim radnim zajednicama, objektivno mogu imati šira samoupravna prava.

Samoupravni položaj radnika i radnih zajednica u stručnim službama skupština DPZ mogao bi, u osnovi, biti izjednačen s radnim zajednicama koje obavljaju stručne i druge poslove u organizacijama udruženog rada. Takav samoupravni položaj ovih radnih zajednica trebalo bi utvrditi zakonom, to jest izmjenama i dopunama Zakona o upravi.

Digitized by Google

Živko Marković

Dileme o ulozi nauke u samoupravljanju

U poslednje vreme oživele su rasprave o problemima nauke i naučnoistraživačkog rada u našem društvu. Pri tom se ističu mnoge dileme, koje su, u suštini, vezane za odnos nauke i samoupravljanja. Njihovo razjašnjavanje pomoglo bi da se bliže definišu pravci daljeg razvoja naučnoistraživačke delatnosti u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Ovde će biti učinjen pokušaj da se neke od tih dilema bar delimično razjasne, pre svega sa stanovišta njihovih praktičnih implikacija.

Sporiji ili brži razvoj nauke

Nije sporno da nauka treba da se razvija, ali nema opšte saglasnosti oko toga kojim tempom da se taj razvoj ostvaruje. Ovo pitanje se obično postavlja u vezi s ekonomskom stabilizacijom, odakle, pre svega, i proističu različiti stavovi. Dilema nastaje zbog toga što se brži razvoj nauke jednostrano vezuje samo za veća izdvajanja iz nacionalnog dohotka, pa se, na jednoj strani, daje kategorički odgovor da je to u sadašnjoj ekonomskoj situaciji nerealno, dok se, na drugoj strani, ističe da iz teške ekonomske situacije ne možemo ni izići bez većeg oslanjanja na nauku. Ako se, međutim, mo-

Digitized by Google

gućnosti bržeg razvoja nauke traže i u racionalnijem korišćenju sredstava koja se za nju već izdvajaju, onda dilema da li je takav razvoj moguć sasvim otpada, jer je nesporno da se sadašnji naučnoistraživački potencijal može racionalnije koristiti.

Zahtev za većim izdvajanjima za nauku podstaknut je dosadašnjim trendom njenog razvoja. Nesumnjivo je da je taj razvoj, ako se posmatra sam za sebe, bio veoma dinamičan, jer je za 40 godina obim naučnoistraživačkih kapaciteta povećan više od 25 puta. Od 1940. do 1980. broj naučnoistraživačkih organizacija u Jugoslaviji povećan je sa 15 na 567, a zajedno sa naučnoistraživačkim organizacijama i jedinicama pri visokoškolskim institucijama — na 825. Za isto vreme broj istraživača sa punim radnim vremenom porastao je sa oko 1.000 na 12.651, odnosno zajedno sa nastavno-naučnim osobljem u visokoškolskim institucijama na 20.164.[1]

Međutim, u odnosu na tempo ukupnog razvoja društva nauka je znatno zaostajala. Dok je u 30-godišnjem periodu društveni proizvod rastao godišnje po stopi od 5,9%, izdvajanja za nauku povećavana su za 1%. a od 1971. do 1979. za 1,2%.[2] Od 1960. godine ulaganja za nauku smanjivana su i u odnosu na ostale društvene delatnosti, pa je njihov udeo u društvenom proizvodu do 1976. pao za 2,3%.[3] U srednjoročnom planskom periodu 1976—1980. udeo investicija za naučnoistraživačku delatnost u ukupnim investicijama u društvenom sektoru pao je sa 0,40% (1975. godine) na 0,25%.[4] Uporedo s tim usporavan je i rast zaposlenosti u naučnoistraživačkoj delatnosti. Dok je za poslednju deceniju i po zapošljavanje u društvenim delatnostima raslo godišnje po stopi od 3,9%, u naučnoistraživačkoj delatnosti taj rast iznosi samo 0,7%.[5]

Na osnovu takvih kretanja, i s obzirom na znatno zaostajanje Jugoslavije u odnosu na stanje naučnoistraživačkog rada u ekonomski razvijenim zemljama[6], mogao bi se izvesti paradoksalan zaključak o smanjivanju društvene uloge nauke uporedo sa razvojem samoupravljanja. To upućuje na ispitivanje stvarnih uzroka koji se nikako ne mogu nalaziti u samoj prirodi socijalističkog samoupravljanja, jer je nauka oduvek bila jedan od najznačajnijih faktora društvenog progresa. Oni su, pre svega, u protivrečnostima što su se javljale u razvoju samoupravljanja, ali i u pojavama ignorisanja nauke koje su, nasuprot nedvosmislenim opredeljenjima Saveza komunista, iz tih protivrečnosti proisticale.

---

[1] Vidi: *Osnove razvoja znanstvene djelatnosti u SFRJ 1981—1985*, Zagreb, 1981, str. 134, NIRO »Bilteni SZS«, br. 341, prethodni podaci od 29. XII 1981.

[2] *Trideset godina samoupravnog razvoja Jugoslavije od 1950—1980. godine*, SZS, Beograd, 1981, str. 142.

[3] *Razvoj društvenih djelatnosti*, Ekonomski institut, Zagreb, 1981, str. 27.

[4] *Osnove razvoja znanstvene djelatnosti u SFRJ 1981—1985*, cit. izd., str. 154.

[5] »Statistički godišnjak Jugoslavije«.

[6] *Razvoj društvenih djelatnosti*, cit. izd.

Digitized by Google

Materijalnu podlogu razvoja nauke čini sve veća koncentracija sredstava u naučnoistraživačkoj delatnosti, što omogućuje da se vodi jedinstvena politika tog razvoja i da se istraživanja usmeravaju prvenstveno na rešavanje pitanja koja su za društvo od sudbonosnog značaja. To potvrđuje celokupan dosadašnji razvoj nauke, a u razvijenim zemljama se danas više od 50% sredstava za nauku koncentriše oko krupnih istraživačkih projekata, čija realizacija povlači za sobom i određenu koncentraciju preostalih sredstava.

Nasuprot tome, kod nas je, u sklopu opšte decentralizacije, otpočeo šezdesetih godina i proces decentralizacije sredstava za nauku, koji nije istovremeno praćen njihovim samoupravnim udruživanjem. To je vodilo ka sve većoj dekoncentraciji materijalnog i kadrovskog potencijala, iz koje su proistekle i takve pojave kao što su parcijalizacija, regionalizacija, usitnjenost, autarkičnost i neracionalno dupliranje istraživačkih kapaciteta. Najveći deo dohotka istraživačke organizacije danas stiču pojedinačnim naplatama svojih usluga od privrednih organizacija, dok se posredstvom samoupravnih interesnih zajednica koncentriše samo 20% ukupnih sredstava za nauku.

Takvo stanje uticalo je na opadanje dinamike razvoja naučnoistraživačke delatnosti, jer je otežavalo vođenje jedinstvene politike tog razvoja i odgovarajuće reprodukovanje njegove materijalne osnove. Usitnjene i međusobno nepovezane, istraživačke organizacije nisu bile u stanju da obezbede brži razvoj materijalne osnove svog rada, zbog čega je opšti nivo njihove materijalno-tehničke opremljenosti dosta nizak u odnosu na proizvodne organizacije. Dok jugoslovenska industrija u starosnoj strukturi oruđa za rad ne zaostaje znatnije za razvijenim zemljama, jer 42% tih oruđa ima manje od 5, a blizu 70% manje od 10 godina[7], u naučnim institucijama Slovenije 1978. godine je otpisana oprema iznosila 2/3 vrednosti, a u Hrvatskoj su građevinski objekti u strukturi osnovnih sredstava činili oko 59%, a naučna oprema samo 19%, pri čemu je istrošenost građevinskih objekata dostizala oko 80%, a opreme oko 40%.[8]

Dekoncentracijom sredstava najviše su pogođena fundamentalna istraživanja, čiji je obim u toku poslednje decenije znatno umanjen. Odnos fundamentalnih i primenjenih istraživanja pomeren je od 1970. do 1979. godine sa 1 : 1,9 na 1 : 3,5, a u 1980. godini primenjena istraživanja su u strukturi ukupnih istraživanja činila 58%, razvojna 26, a fundamentalna 16%.[9] Organizacije udruženog rada nisu pojedinačno sagledavale društvene potrebe za fundamentalnim istraživanjima, niti su u tu svrhu udruživale sredstva.

---

[7] *Razvoj Jugoslavije 1947—1981. godine, Dokumenti XII kongresa SKJ*, Beograd, 1982, str. 267.

[8] *Osnove razvoja znanstvene djelatnosti u SFRJ 1981—1985*, cit. izd., str. 134.

[9] Vidi: »Statistički godišnjak Jugoslavije 1981«, str. 370; i *Razvoj Jugoslavije 1974—1981. godine*, cit. izd., str. 176.

Digitized by Google

Moglo bi se očekivati da će sa dekoncentracijom sredstava i njihovim zadržavanjem u OUR znatno porasti obim razvojnih istraživanja. To se, međutim, nije desilo. U privrednim i drugim OUR radilo je 1979. godine samo 75 istraživačko-razvojnih jedinica sa 1.219 istraživača. Dok je u periodu 1965—1979. godine broj završenih primenjenih istraživanja povećan više od 3,3 puta, obim razvojnih istraživanja porastao je manje od 2,1 put.[10]

Uzroci nerazvijenosti razvojnih istraživanja leže, pre svega, u usitnjenosti i nepovezanosti privrednih organizacija. Najveći broj OUR nema ni mogućnosti, a ni potrebe za sopstvenim istraživačkim jedinicama, koje bi samo za njih radile. Pravo rešenje je u zajedničkim istraživačkim programima, ali to pretpostavlja razvijenu proizvodnu saradnju, iz koje bi takvi programi proisticali kao zajednička potreba. Ali, umesto saradnje, među privrednim organizacijama još preovlađuju odnosi konkurencije, u kojima se svaka inovacija krije kao poslovna tajna.

U takvim okolnostima privredne organizacije se radije odlučuju za uvoz stranih licenci nego za finansiranje domaćih istraživanja, koja bi ih više koštala ukoliko se ne izvode udruženim sredstvima. Zbog toga se brže povećava uvoz strane tehnologije nego obim domaćih istraživanja, što ilustruje i podatak da je samo od 1976. do 1979. godine broj kupljenih licenci porastao za 22%.[11] To, sa svoje strane, još više otežava poslovnu saradnju među OUR, koja se ugovornim klauzulama od strane vlasnika stranih licenci ponekad i izričito zabranjuje, ili se prodaja tehnoloških znanja uslovljava saradnjom s određenim stranim firmama.

To je, pored ostalog, uticalo na sve učestalije isticanje zahteva za preorijentacijom na domaću tehnologiju, koji se ponekad postavlja i u obliku jedinog rešenja, kao da je potpuni raskid sa inostranom tehnologijom uopšte moguć. Tehnološko zatvaranje bilo bi isto toliko pogubno kao i tehnološka zavisnost od inostranstva. Pravo rešenje je u ravnopravnoj saradnji u oblasti naučnih i razvojnih istraživanja, ali ona pretpostavlja određenu osposobljenost naših istraživačkih organizacija, koja se može obezbediti jedino samoupravnim udruživanjem i dohodovnim povezivanjem svih subjekata društvene reprodukcije.

Dekoncentracija sredstava praćena je parcijalizacijom odlučivanja, koja je pogodovala dominaciji pojedinačnih i trenutnih nad zajedničkim i trajnim interesima. U takvim okolnostima teza o samoupravnom pluralizmu interesa doživela je sasvim izopačeno tumačenje o jednakom pravu na realizaciju svakog interesa, koje isključuje potrebu za naučnim istraživanjima jer u društvenim odnosima ignoriše objektivne zakonitosti. Rezultati naučnih istraživanja, kao i mnogi tehnološki izumi, odbacivani su samo zato što nisu odgovarali parcijalnim i trenutnim interesima onih koji su

---

[10] *Razvoj Jugoslavije 1947—1981. godine*, cit. izd., str. 266; i »Statistički godišnjak Jugoslavije«.

[11] *30 godina samoupravnog razvoja Jugoslavije od 1950—1980*, SZS, Beograd, 1981, str. 76.

Digitized by Google

odlučivali o njihovoj sudbini. Zato su se mnoge značajne odluke, i u privredi i van nje, umesto na naučnim istraživanjima, zasnivale na prigodnim improvizacijama. Istina, odgovarajućih naučnih istraživanja često nije ni bilo, ali niko nije ni postavljao zahteve za njihovim izvođenjem.

Nije, dakle, samoupravljanje uzrok relativne stagnacije nauke, već otpori koji se pružaju njegovom ostvarivanju i zbog kojih se ono relativno sporo razvija kao integralni društveni sistem. Ako je samoupravljanje oblik diktature radničke klase, onda ono mora služiti ostvarivanju njenih, a ne bilo čijih interesa, koji se bez naučnih istraživanja ne mogu objektivno sagledavati. Zato je socijalističko samoupravljanje praktično neostvarljivo bez nauke, koja tek u njemu treba da doživi svoj puni prosperitet. Ako već ni savremeni kapitalizam ne može bez sve većeg oslanjanja na nauku, onda to u još većoj meri važi za samoupravljanje, koje podrazumeva svesno ovladavanje objektivnim zakonitostima.

Tim zakonitostima podređuje se i dinamika razvoja nauke. Zato ne može biti stvar proizvoljnog opredeljivanja koliko će se u taj razvoj ulagati. Ako danas u razvijenim zemljama izdvajanja za nauku rastu brže od društvenog proizvoda, onda ni kod nas, bar u perspektivi, ne bi moglo biti drugačije. Obim i struktura naučnih istraživanja, pa zavisno od toga i veličina sredstava koja će se izdvajati za njihovu realizaciju, morali bi zavisiti, pre svega, od stvarnih potreba društva i objektivnih mogućnosti njihovog zadovoljavanja. Ali pre toga mora se postaviti pitanje racionalnog korišćenja istraživačkih kapaciteta, koje se teško može obezbediti bez dosledne primene Ustava i Zakona o udruženom radu.

Stihijan ili organizovan planski razvoj nauke

Oko pitanja kako da se jugoslovenska nauka razvija iskristalisala su se u dosadašnjim raspravama dva sasvim oprečna mišljenja, od kojih jedno pledira za stihijan, a drugo za planski razvoj. Ona, u stvari, predstavljaju refleksiju same prakse, u kojoj ima i stihije i planskog usmeravanja, i pošto ono što je nastalo stihijno nije uvek loše, kao ni sve što je isplanirano nije uvek dobro, moguće je i za jedno i za drugo mišljenje pronaći neku praktičnu potvrdu, što se u improvizovanim raspravama, uglavnom, i čini.

Plediranje za takozvani slobodan, a u stvari stihijan razvoj nauke, oslanja se na tržišnu verifikaciju naučnih vrednosti. Ono se, u osnovi, svodi na to da svako istražuje šta hoće i kako hoće, a da će samo tržište pokazati koliko rezultati takvih istraživanja vrede. Da bi se obezbedilo objektivno vrednovanje, predlaže se direktan izlazak na tržište međunarodne verifikacije, koje bi trebalo da postane jedini merodavni arbitar.

Ali, kad bi nekakvo savršeno tržište znanja i postojalo, i kad bi istraživači bili toliko bogati da sami finansiraju svoja istraživanja, takva sloboda nauke bila bi krajnje neracionalna, jer bi od mnogih, stihijno nastalih istraživanja konkurenciju izdržala i prak-

Digitized by Google

tičnu primenu obezbedila samo ona sa najoptimalnijim ekonomskim efektima. U toj konkurenciji mnoge istraživačke organizacije bi propadale, što bi neizbežno vodilo ka stvaranju monopolâ znanja, koji savremenim svetom, uglavnom, i vladaju. Istraživačke organizacije danas pretežno rade za poznate korisnike i sigurne kupce, koji obično i finansiraju njihova istraživanja, dok im takozvano slobodno tržište služi samo kao dodatni izvor prihoda.

Stihijnost u našoj istraživačkoj delatnosti nije u tome što se istražuje za nepoznate korisnike, već u nerazvijenoj društvenoj organizaciji istraživačkog rada. Zato se i neracionalnosti ne sastoje u propadanju istraživanja, nego, pre svega, u njihovom dupliranju. Često se istovetna istraživanja za različite naručioce izvode istovremeno, ne samo u različitim, već i u istoj federalnoj jedinici. Ponekad i jedan isti istraživač istu ili neznatno izmenjenu uslugu višekratno i po punoj ceni prodaje različitim, međusobno nepovezanim korisnicima.

Takva stihijnost nastala je u vakuumu koji je na prelazu sa državne na samoupravnu organizaciju nauke stvoren određenim zastojima u razvoju samoupravljanja. U njemu, uporedo sa tendencijama stihije, oživljavaju i tendencije vraćanja na državnu organizaciju, izražene zahtevima za ponovnim obrazovanjem odgovarajućih državnih organa (komiteta ili komisija za nauku), koji se ponegde već i osnivaju. Time se podgreva i dilema o karakteru planskog usmeravanja naučnoistraživačke delatnosti, kojom se, kao alternativa samoupravnom, sugerira u suštini državno planiranje.

Zahtevi za vraćanjem na državno usmeravanje traže svoje opravdanje ne samo u pojavama stihijnosti, već i u slabostima samoupravnih interesnih zajednica, pri čemu se prelazi preko činjenice da te slabosti proističu, pre svega, otuda što se rad SIZ, kao i državno usmeravanje, još zasniva na fiskalnom sistemu. Ali i preko takvih SIZ usmerava se samo manji deo istraživanja, dok je najveći deo istraživačke delatnosti praktično van društvenog usmeravanja, jer se zasniva na pojedinačnim i, najčešće, planski neregulisanim odnosima između korisnika i davalaca usluga.

Te odnose praktično je nemoguće podrediti državnom usmeravanju a da se to istovremeno ne učini i sa samom privredom, kao glavnim korisnikom rezultata istraživačke delatnosti. Zato je jedini pravi izlaz u samoupravnom planiranju kao glavnom instrumentu društvenog usmeravanja i privrede i naučnoistraživačke delatnosti. Umesto vraćanja nazad, neophodna je odlučnija društvena akcija da bi se ostvarili ustavni principi i nova zakonska rešenja o socijalističkom samoupravnom planiranju.

Dva su osnovna problema koja se samoupravnim planiranjem moraju rešiti: prvi, usklađivanje istraživačke delatnosti sa stvarnim potrebama društva i objektivnim mogućnostima njihovog zadovoljavanja, a drugi — usklađivanje samih istraživačkih programa, kojima treba izbeći nepotrebna dupliranja, kao jedan od osnovnih uzroka neracionalnog trošenja društvenih sredstava.

U toj funkciji samoupravno planiranje pretpostavlja samoupravnu integraciju ne samo istraživačke delatnosti sa privredom

Digitized by Google

i ostalim društvenim delatnostima, već i celog udruženog rada, ali ono je i sâmo faktor takve integracije. Razvoj istraživačke delatnosti je teško uskladiti sa društvenim potrebama bez dugoročnih projekcija privrednog i ukupnog razvoja društva. Da bi se, u skladu s objektivnim mogućnostima, utvrdile prioritetne potrebe društva za naučnim istraživanjima, u tome bi morali neposredno učestvovati svi njihovi korisnici, što za projekciju dugoročnog razvoja praktično znači — svi subjekti društvene reprodukcije.

Struktura prioritetnih potreba i veličina sredstava namenjenih za njihovo zadovoljavanje treba da predstavljaju osnovu i za određivanje strukture i obima istraživačkih programa za čije usklađivanje je od posebnog značaja utvrđivanje različitih potreba. To je polazna osnova zajedničkog zadovoljavanja istovetnih potreba različitih organizacija i zajednica — kad je više organizacija i zajednica zainteresovano za istraživanje istog problema, kojem bi odgovaralo da se za svaku od njih sprovodi posebno istraživanje — ako bi se zajedničkim istraživanjem na bazi samoupravnog udruživanja sredstava ostvarile velike uštede.

Takvo zajedništvo moralo bi predstavljati osnovu i za interesno organizovanje. Osnovna zajednica za nauku mogla bi se konstituisati na principu trajnog udruživanja više organizacija radi dugoročnog istraživanja određenog problema, kao što je, na primer, unapređivanje neke tehnologije, i nju bi, pored odgovarajućih istraživačkih organizacija, činile sve proizvodne organizacije koje tu tehnologiju primenjuju. Takve zajednice mogle bi se po grupacijama obrazovati za celu zemlju, bez ikakve smetnje da istovremeno deluju kao integralni delovi republičkih i pokrajinskih zajednica za nauku.

Jedinstven sistem tako razuđenog interesnog organizovanja sada upravo nedostaje, zbog čega se i javlja napred pomenuto dvojstvo »sizovske« i »vansizovske« nauke. Do 1979. godine u okviru 20 interesnih zajednica za nauku bilo je konstituisano samo 210 osnovnih zajednica, a u okviru dve zajednice 18 interesnih jedinica, i to uglavnom unutar opština, a samo je jedna jedinica obrazovana po funkcionalnom principu.[12] Zbog toga je najveći deo istraživačke delatnosti i ostao van organizovanog društvenog usmeravanja.

Dilema »sizovska« ili »nesizovska« nauka ne može se razrešiti ni ukidanjem SIZ, ni njihovim širenjem na postojećoj društveno-ekonomskoj osnovi. Da bi interesne zajednice postale instrument *samoupravnog* usmeravanja istraživačke delatnosti, one se od centara parafiskalnog prikupljanja i distribucije otuđenih sredstava moraju pretvoriti u oblike ravnopravnog sporazumevanja o slobodnoj razmeni rada i samoupravnom udruživanju sredstava. Jedino se na taj način može izgraditi celovit sistem samoupravnog interesnog organizovanja, kojim bi se prevazišli i stihijnost i posredničko usmeravanje istraživačke delatnosti.

[12] *Aktivnost SIZ-ova u 1979. godini*, informacija SZS, prethodni podaci.

Digitized by Google

Troškovni princip ili dohodovni odnosi

Nema, međutim, jednodušnosti u opredeljenjima za takve odnose u SIZ. U stavovima o sticanju i raspodeli dohotka u istraživačkoj delatnosti izražavaju se suštinski različita opredeljenja za troškovni ili dohodovni princip. U teorijskim raspravama ta dilema se ispoljava i u obliku pitanja — da li se naučni rad može meriti, i da li je, shodno tome, u nauci moguća raspodela prema radu.

Negiranjem mogućnosti raspodele prema radu negira se i mogućnost uspostavljanja dohodovnih odnosa u istraživačkoj delatnosti. Iza toga je, u stvari, zalaganje za troškovni princip, koji još preovlađuje i u sizovskoj i u vansizovskoj raspodeli. Cena projekta najčešće se utvrđuje prema ostvarenim ili iskustveno projektovanim individualnim troškovima istraživačkih organizacija, pri čemu se i lični dohoci u nju uključuju, a izračunavaju se prema kretanju troškova života. Shodno tome, i individualna raspodela se pretežno vrši prema unapred utvrđenoj startnoj osnovici, zavisno od radnog mesta, odnosno stučne spreme i zvanja. Zahtevi za očuvanjem takve raspodele pravdaju se i navodnom potrebom oslobađanja naučnih radnika brige o dohotku, koja, tobože, remeti stvaralački mir, pri čemu se ponekad pledira i za raspodelu prema potrebama.

Nije nužno ni isticati da je upravo zbog nerazvijenosti raspodele prema radu stvaralački rad neadekvatno »vrednovan«, što je potvrđeno i na III kongresu samoupravljača i na »Crvenom barjaku« u Kragujevcu. Da anomalija bude veća, i unutar istraživačke delatnosti se kreativniji rad često slabije »plaća«, što pokazuje i činjenica da su primenjena istraživanja favorizovana u odnosu na fundamentalna i da se rezultati istraživanja vrednuju prevashodno zavisno od obima ili neposrednih ekonomskih efekata njihove primene. U istraživačkoj delatnosti se još više nego u proizvodnji zanemaruju razlike s obzirom na objektivne uslove rada i korišćenje sredstava.

Dosledna raspodela prema radu jedan je od osnovnih uslova ne samo racionalnog korišćenja istraživačkih kapaciteta, već i slobodne samoupravne selekcije istraživačkog kadra. Raspodela prema radnom mestu i zvanju doprinosi tome da se u naučnim institucijama zadržavaju i nedovoljno kreativni pojedinci, a da sposobni istraživači napuštaju istraživačku delatnost. Zbog relativno nepovoljnije valorizacije stvaralačkog rada, nepotpune uposlenosti istraživačkih kapaciteta na istraživačkim projektima, ali i zbog nedovoljne sposobnosti za ozbiljnije istraživačke poduhvate, naučne organizacije sve više izbegavaju svoju osnovnu delatnost, prihvatajući jednostavnije i bolje plaćene poslove. Tako je udeo prihoda koji istraživačke organizacije ostvare van osnovne delatnosti porastao u njihovom ukupnom prihodu od 1965. do 1978. godine sa 27,3 na 30,8%[13].

[13] *Osnove razvoja znanstvene djelatnosti u SFRJ 1981—1985*, cit. izd., str. 124.

Digitized by Google

Raspodelom prema radnom doprinosu učiniće se istraživačka delatnost privlačnom za sposobne istraživačke kadrove, dok će je oni koji nemaju sklonosti za istraživanja sami napuštati. To je jedino pravo rešenje i za poboljšanje materijalnog položaja mladih istraživača, koji zbog pozicije na lestvici zvanja imaju izrazito niske lične dohotke. Doslednom primenom Ustava i ZUR postići će se to da se odnosi u raspodeli više i ne ispoljavaju kao odnosi među generacijama, već kao izraz razlika u radnom doprinosu, nezavisno od generacijske pripadnosti istraživača.

Princip raspodele prema rezultatima rada moći će se, međutim, u individualnoj raspodeli dosledno primeniti samo ako se on poštuje i u sticanju dohotka. A to podrazumeva potpun prelazak sa finansiranja takozvanih hladnih pogona na samoupravno udruživanje sredstava u cilju realizacije konkretnih istraživačkih programa, i zamenjivanje tržišne razmene slobodnom razmenom rada. U oblicima slobodne razmene rada i finansiranja istraživačkih programa u SIZ se, međutim, i dalje zadržava troškovni princip, a u obliku neposredne razmene van SIZ-ova — tržišna razmena. Zbog toga je princip slobodne razmene rada prilično iskompromitovan, iako praktično još nije ni primenjen, što je doprinelo tome da ponovo postanu aktuelne dileme o tržišnoj ili slobodnoj razmeni rada i o finansiranju institucija ili programa.

Slobodna razmena rada već po svojoj definiciji podrazumeva istraživački program kao predmet razmene. A cena takvog programa ne formira se ni tržišnom konkurencijom, ni troškovnom kalkulacijom, već utvrđivanjem količine uloženog rada i doprinosa ukupnim rezultatima društvenog rada, što objektivno podstiče na optimalnu ekonomiju rada, koja je u istraživačkim organizacijama do sada zapostavljana. Da bi se na osnovu količine rada uloženog u realizaciju istraživačkog projekta utvrdila veličina doprinosa ukupnim rezultatima društvenog rada, istraživački rad se mora meriti i sameravati sa drugim radovima.

Da je to moguće, pokazuju već dosadašnja iskustva pojedinih organizacija. Mnoge operacije koje se obavljaju u sklopu realizacije istraživačkih projekata su standardne, pa se za njih, kao i za druge reproduktivne poslove, mogu utvrditi normativi i standardi živog i opredmećenog rada. Ali i za stvaralačke poslove koji se ne ponavljaju moguće je utvrditi korelativne standarde za grupe srodnih poslova, koji će bar približno izražavati količinu potrebnog rada.

Udeo rada, koji zahteva realizacija određenog istraživačkog projekta, u ukupnom društvenom radu je stvarno merilo doprinosa ukupnim rezultatima društvenog rada, na osnovu kojeg treba u odnosima slobodne razmene rada utvrđivati i cenu projekta. Neosnovani su zahtevi da se taj doprinos određuje na temelju efekata koje će istraživački projekt imati u praktičnoj primeni, prvo, zbog toga što su oni praktično nesagledivi, a drugo, što nisu samo rezultat radnog doprinosa, već i drugih faktora čije je dejstvo nemoguće egzaktno razlučiti. Vrednovanje rezultatâ istraživačkog rada prema

Digitized by Google

neposrednim efektima njihove primene upravo i dovodi do anomalija da se kreativniji rad, čiji se ekonomski efekti ispoljavaju posredno i dugoročno, slabije »plaća«.

Dosledno ostvarivanje slobodne razmene rada predstavlja nužan uslov i dosledne primene principa zajedničkog ostvarivanja dohotka u istraživačkoj delatnosti. Sve veća neophodnost multidisciplinarnih istraživanja čini sve nužnijim samoupravno udruživanje rada i sredstava istraživačkih organizacija na principima zajedničkog prihoda i zajedničkog dohotka. Da bi se zajednički prihod i dohodak koji se ostvare realizacijom istraživačkih projekata i pružanjem drugih istraživačkih usluga striktno raspoređivali prema radnom doprinosu, neophodno je da se prema radnom doprinosu i stiču.

Stvarno samoupravno zajedništvo u realizaciji zajedničkih projekata osnovne organizacije mogu ostvarivati samo ako zajednički prihod i dohodak raspoređuju prema radnom doprinosu. Takvo zajedništvo moralo bi se razvijati ne samo među organizacijama koje se neposredno bave istraživačkim radom, već i s organizacijama koje im u procesu realizacije istraživačkih projekata pružaju određene usluge, kao što su obrada dokumentacije, održavanje opreme, izdavanje naučnih publikacija i slično. Bez toga je na zajedničkim projektima, naročito prilikom multidisciplinarnih istraživanja, nemoguće obezbediti ekonomiju rada, jer je onda troškovni princip u raspoređivanju ostvarenog dohotka praktično neizbežan.

Ali istraživačke organizacije treba da razvijaju odnose zajedničkog ostvarivanja dohotka i sa korisnicima svojih usluga, naročito u oblasti primenjenih i razvojnih istraživanja. Time će se, na bazi obostranog interesa, obezbediti visok kvalitet rezultata istraživačkog rada, kao i stalno jačanje materijalne osnove istraživačke delatnosti, pored ostalog i ulaganjima na principu zajedničkog dohotka. To je i pravi put za najčvršću samoupravnu integraciju istraživačkog rada s ostalim delatnostima.

Klasična ili samoupravna organizacija istraživačkog rada

Uspostavljanje dohodovnih odnosa zahteva radikalne promene i u organizaciji istraživačkog rada. Umesto klasične hijerarhijske organizacije zasnovane na fiskalnom načinu finansiranja istraživačke delatnosti, mora se, na bazi slobodnog udruživanja rada, razvijati njegova samoupravna organizacija. Ukoliko se, međutim, dovode u pitanje dohodovni odnosi, javlja se i dilema u vezi sa promenom organizacije istraživačkog rada. Ona je došla do izražaja i pri konstituisanju osnovnih organizacija udruženog rada.

Konstituisanjem i udruživanjem osnovnih organizacija, nakon donošenja novog Ustava, broj naučnoistraživačkih organizacija gotovo je udvostručen, i sa 260 u 1974. povećan je na 486 u 1978. godini, dok je broj istraživačko-razvojnih jedinica opao sa 196 na

Digitized by Google

82.[14] Međutim, u mnogim sredinama reorganizacija nije sprovođena u duhu Ustava, već je svedena na formalno razdvajanje i spajanje zatečenih organizacionih jedinica. Tako su mnoge patuljaste OOUR nastale od ranijih radnih jedinica u sastavu institutâ, dok su pojedine istraživačko-razvojne jedinice organizovane kao radne zajednice ili kao radne jedinice u sastavu radnih zajednica zajedničkih službi.

Za klasičnu organizaciju istraživačkog rada karakteristično je da se istraživački programi prilagođavaju istraživačkim institucijama, dok bi se u samoupravnoj organizaciji institucije morale prilagođavati istraživačkim programima, zasnovanim na samoupravno utvrđenim društvenim potrebama. Zato je u klasičnoj organizaciji stalno aktuelan problem zapošljavanja istraživačkih kapaciteta, koji u samoupravnoj organizaciji treba da se planski usklađuju sa društvenim potrebama. Nasuprot okoštalosti klasične organizacije, samoupravnu organizaciju istraživačkog rada karakteriše maksimalna fleksibilnost, kojom se obezbeđuje optimalno korišćenje istraživačkih potencijala.

Takva organizacija predodređena je samim karakterom dohodovnih odnosa. Ukoliko se dohodak stiče prema radnom doprinosu, istraživači svoj rad moraju stalno usklađivati sa konkretnim potrebama njegovih korisnika. Zato osnovu udruživanja istraživačkog rada treba da predstavljaju konkretni programi realizacije istraživačkih projekata, koji se, na osnovu neposredno izraženih potreba korisnikâ, utvrđuju samoupravnim planovima. Na tome bi morala počivati i samoupravna organizacija istraživačkog rada.

Prema Zakonu o udruženom radu, jedan je od uslova konstituisanja osnovne organizacije udruženog rada da se rezultat zajedničkog rada radnika može samostalno izraziti kao vrednost u radnoj organizaciji ili na tržištu. U istraživačkoj delatnosti takav rezultat rada je, po pravilu, realizovani istraživački projekt ili deo projekta koji zajednički ostvaruje više osnovnih organizacija. Specifičnost istraživačkog rada je u tome što se on ne ponavlja kao proizvodni rad, pa utoliko i njegova organizacija mora biti fleksibilnija, što ne znači da se osnovna organizacija pristupanjem realizovanju novog projekta mora svaki put ponovo konstituisati.

Na toj osnovi treba tražiti odgovor i na dilemu o velikim ili malim istraživačkim organizacijama. Njihova veličina zavisiće od istraživačkih programa, pri čemu nosioci većih projekata, naročito prilikom multidisciplinarnih istraživanja, moraju biti radne i složene organizacije, pa i šire istraživačke asocijacije. Ovde je udruživanje u jugoslovenskim razmerama potrebnije nego u bilo kojoj drugoj delatnosti, jer svako dupliranje istraživačkih programa znači nepotrebno rasipanje rada i sredstava.

Dilema o velikim ili malim istraživačkim organizacijama podstaknuta je neracionalnostima koje proističu iz njihove autarkičnosti. Tendencije zatvaranja praćene su nastojanjima da svaka istraživačka jedinica ima ne samo kompletnu istraživačku opremu,

[14] »Statistički godišnjak Jugoslavije 1981«, str. 370.

Digitized by Google

nego i sve prateće službe, od dokumentacije do izdavačke delatnosti. To je dovelo do veoma neracionalne organizacije, koja se, pored ostalog, izražava i u nepovoljnoj strukturi zaposlenih u istraživačkim organizacijama. Od 35.180 zaposlenih u naučnoistraživačkim organizacijama i istraživačko-razvojnim jedinicama u 1970. godini samo su 14.384 istraživača bila angažovana sa punim radnim vremenom, što znači da je svakog istraživača opsluživalo gotovo 1,5 drugih radnika.[15] Dohodovnim povezivanjem takva struktura bi se iz temelja izmenila, jer bi se stvorio interes za objedinjavanje pratećih službi, koje bi, na principima slobodne razmene rada i zajedničkog ostvarivanja dohotka, opsluživale više istraživačkih jedinica. Na dohodovnim principima mogla bi se zajednički racionalnije koristiti i istraživačka oprema, koja pojedinim organizacijama sada nedostaje, dok je u drugima nedovoljno iskorišćena.

Samoupravno udruživanje rada i sredstava ne mora značiti i njihovu fizičku koncentraciju. Na realizaciji istraživačkih projekata mogu zajednički raditi i organizacije iz različitih republika i pokrajina, a da to ni najmanje ne utiče na njihovu samostalnost u organizaciji rada i upravljanju sredstvima kojima raspolažu. Zato je bojazan od nekakve ponovne centralizacije neosnovana ukoliko se saradnja ostvaruje na bazi dohodovnog povezivanja, kojim se obezbeđuje puna ravnopravnost u ostvarivanju zajedničkih interesa.

Ali na dohodovnim odnosima mora se zasnivati saradnja među osnovnim organizacijama i unutar iste radne organizacije, jer jedino takva saradnja i jeste istinski samoupravna. Zajednički rad i zajedničko ostvarivanje dohotka morali bi predstavljati osnovni kriterijum za udruživanje osnovnih organizacija u radnu organizaciju, kao i za njihovo povezivanje sa trećim subjektima. Sa tog stanovišta, neophodno je kritički preispitati postojeće odnose među osnovnim organizacijama, koje često ni u sastavu iste radne organizacije nisu povezane zajedničkim radom, ili se dohodak koji zajednički ostvaruju raspoređuje prema troškovnom principu.

Potreba za većom fleksibilnošću samoupravnog organizovanja istraživačkog rada proističe i iz neophodnosti razuđenijeg radnog i dohodovnog povezivanja osnovnih organizacija izvan njihovih matičnih radnih organizacija. Radi što potpunijeg korišćenja raspoloživih kapaciteta, osnovne organizacije moraju, uporedo sa radom na projektima koje same izvode (pojedinačno ili zajednički u sastavu svoje radne organizacije), sarađivati i na projektima čiji su nosioci druge osnovne i radne organizacije. Ali takva saradnja ne bi se smela ostvarivati na uštrb zajedničkog rada unutar matičnih radnih organizacija, zbog čega mora dobijati njihovu saglasnost.

Pored toga, samoupravna organizacija mora omogućiti i veću slobodu individualnog udruživanja istraživačkog rada. Sem istraživača koji su u OOUR udružili rad na neodređeno vreme, neophodno je da se na realizaciji istraživačkih projekata povremeno i delimično angažuju i saradnici iz drugih organizacija. Nije reč samo o an-

[15] *Osnove razvoja znanstvene djelatnosti...*, cit. izd,. str. 90.

Digitized by Google

gažovanju profesionalnih istraživača, već i saradnika koji se istraživanjima bave amaterski, čime će se istraživačka aktivnost postepeno sve više oslobađati okvira koje joj postavlja društvena podela rada. Istraživački rad bi se već sada morao organizovati tako da omogućava i podstiče slobodno ispoljavanje i maksimalno korišćenje celokupnog stvaralačkog potencijala društva. Svi saradnici na istraživačkom projektu, bili oni profesionalni istraživači ili amateri ili, pak, nosioci projekta u stalnom ili povremenom radnom odnosu, morali bi, po osnovu rada, uživati sva samoupravna prava, što sada često nije slučaj.

Fleksibilnost samoupravne organizacije istraživačkog rada neophodna je i radi optimalnog korišćenja istraživačkog potencijala na univerzitetu. Prema jednom blic-istraživanju, koje je 1981. godine sprovedeno na Beogradskom univerzitetu, fakulteti se »veoma retko javljaju u ulozi organizatorâ naučnoistraživačke delatnosti iz oblasti društvenih nauka«, pa je »većina realizovanih projekata rezultat individualnog rada istraživača»[16]. Na fakultetima nije praktično ni moguće organizovati istraživački rad iz svih nastavnih disciplina, niti bi to bilo društveno celishodno i racionalno. Zato se znatan deo nastavnog kadra, naročito na nematičnim fakultetima, nedovoljno bavi istraživačkim radom, što se nepovoljno odražava i na kvalitet nastave.

Rešenje bi se moralo tražiti u dvojnom radnom odnosu, u svim slučajevima kad se obrazovni i istraživački rad ne mogu neposredno povezivati u istoj organizaciji. Ali za to je neophodno stvarati odgovarajuće objektivne uslove. Ukoliko već ne postoje instituti u kojima bi se mogao udruživati rad nastavnika koji za to nemaju mogućnosti u svojim obrazovnim OUR, morale bi se obrazovati nove istraživačke organizacije posredstvom kojih bi se slobodni istraživački kapaciteti univerziteta mogli koristiti na društveno značajnim istraživačkim poduhvatima.

Zahtevi za dinamičnijim razvojem istraživačke delatnosti ne izražavaju samo interes istraživačâ. Razvoj savremenog društva ne može se ni zamisliti bez nauke. Zato se ni socijalističko samoupravljanje ni ekonomska stabilizacija ne mogu ostvarivati bez sve većeg oslanjanja na nauku, kao jednu od osnovnih poluga i razvoja društvenih odnosa i rasta društvene produktivnosti rada.

[16] *Naučnoistraživački rad na Beogradskom univerzitetu*, dokumentacija Centra za marksizam Beogradskog univerziteta.

Digitized by Google

Radovan Radonjić

Stvarnost mora stremiti misli

Obim i složenost teškoća s kojima se danas suočava jugoslovensko društvo pokrenuli su iz tihog, ponekad oportunističkog životarenja i uvukli u »vrtlog zbivanja« i velik dio »zvanično odgovornih« i mnoge iz reda »najširih krugova«, onih u osnovi progresivno orijentisanih radnih ljudi, koji su se donedavno smatrali »uglavnom nenadležnima« za pitanja i probleme »oficijelne politike«.

I jedni i drugi sadašnju situaciju subjektivno doživljavaju kao »kritičnu prekretnicu« u kojoj će od karaktera i efikasnosti mjera što se preduzimaju zavisiti »sve« ili »gotovo sve«. Pri tome se pod »odgovarajućim mjerama«, koje bi trebalo preduzimati radi ostvarivanja »nužnog društveno-ekonomskog zaokreta«, najčešće (a ponekad i jedino) podrazumijevaju mjere vezane za takozvanu ekonomsku stabilizaciju. Uvjereni da je izlaz iz sadašnje situacije moguć samo uz povećanje proizvodnje, produktivnosti, izvoza i konkurentske sposobnosti naše zemlje na svjetskom tržištu, odnosno smanjenje svih vidova potrošnje, prevladavanje raznih autarkizama i sličnih tendencija imanentnih politici stvaranja i zatvaranja »nacionalnih« ekonomija i tržišta, oni su skloni tvrdnji da je nastupio trenutak u kojem je svaki »praktični korak« važniji od »tuceta programa«.

Digitized by Google

Ovakvo uvjerenje nije slučajno i nije nastalo odjednom. Više razloga je uticalo na to da teza o maltene sudbonosnom značaju »praktičnih koraka« dobije toliko poklonika. Svakako, najkrupniji razlog je u činjenici da, i pored toga što je tokom posljednjih nekoliko godina usvojeno više rezolucija o društveno-ekonomskom razvoju, stabilizacionih i sličnih programa, još nijesu sasvim zaustavljeni negativni tokovi u jugoslovenskoj ekonomici i da uzroke tome treba tražiti koliko u nemogućnosti da se u takvim dokumentima »sve predvidi i normira« toliko i u neostvarivanju dogovorenog. Na afirmaciju ove teze znatno su uticala i prilično rasprostranjena mišljenja o tome da su nam takozvana sistemska rješenja dovedena do perfekcije, da je već »svima i odavno« jasno da putevi ekonomske i druge stabilizacije zemlje vode preko unapređivanja »svih faktora proizvodnje« i jačanja uloge i pozicije radnog čovjeka u procesu »cjelokupne društvene reprodukcije« i da bi, prema tome, svako dalje raspravljanje o ovim pitanjima bilo »gubljenje dragocjenog vremena«. Jedno od uporišta pomenute teze nalazi se i u uvjerenju ne tako malog broja radnih ljudi i građana da su nam stabilizacioni programi »iz godine u godinu« slični ili istovjetni i da, stoga, umjesto »ponovnog prepisivanja dokumenata« i »beskonačnog ponavljanja istih riječi«, treba pristupiti organizovanju konkretne akcije. Snažnu podršku ova teza nalazi i u upozorenjima pojedinih foruma i njihovih predstavnika da se ne treba okretati unazad i »trošiti energiju« u traženju odgovornosti i krivaca za učinjeno, već gledati naprijed i nastojati da se aktivira i bolje iskoristi »sve što je stvoreno«.

Ova njena ishodišta i uporišta učinila su pomenutu tezu toliko aktuelnom da se odnos prema njoj sve češće poima kao odnos prema stabilizacionim zadacima u cjelini. Toj logici podliježu gotovo svi, uključujući i mnoga rukovodstva i organizacije Saveza komunista, koji, da bi dokazali da su spremni da »pređu sa riječi na djela«, ne prezaju ni od preuzimanja na sebe čak i čisto operativnih poslova. A u tome se upravo i krije jedna od osnovnih opasnosti po Savez komunista i karakter i suštinu njegove akcije u sadašnjim uslovima.

O čemu je riječ?

Van spora je da postoje veoma teški ekonomski problemi i da to ima mnoge ozbiljne implikacije. Prevladavanje tih problema je neophodno. Zato praktično angažovanje organizovanih socijalističkih snaga, a to znači i Saveza komunista, na rješavanju nekog konkretnog pitanja ili problema može biti, i jeste, pravo mjerilo njihovog stvarnog učešća u borbi za ostvarivanje krucijalnih zahtjeva sadašnje faze socijalističke samoupravne transformacije našeg društva. No nesumnjivo je i to da ekonomski problemi nijesu i jedini i da samo njihovim otklanjanjem, čak i pod uslovom da se to postigne brzo i uspješno, ne bi bili automatski riješeni i svi drugi problemi našeg društvenog razvoja.

Drugim riječima, stanje u našem društvu je znatno složenije nego što bi se to moglo naslutiti na osnovi rezona onih koji sve

Digitized by Google

njegove uzroke vide u insuficijenciji »kvalitativnih faktora privređivanja«. Ono nije stvoreno samo nepovoljnim djejstvima nekih (spoljnih i unutrašnjih) ekonomskih činilaca, niti se može prevladati isključivo ekonomskim mjerama. Stoga su krajnje neuvjerljiva ona logiciranja, zasnovana na apsolutizaciji nekih od tih mjera (na primjer, izvoza), po kojima je dovoljno povesti odlučnu i jedinstvenu akciju za njihovo sprovođenje, pa će »sve biti riješeno«. Prevladavanjem »krize proizvodnje« (koju neki smatraju jedinom stvarnom krizom u našem društvu i izvorom svih ostalih teškoća), povećanjem izvoza, ograničenjem investicija i smanjenjem potrošnje u neprivrednoj sferi i sličnim mjerama riješili bi se neki krupni problemi. Ipak, time ne bi (ili bi samo djelimično) bile otklonjene strukturne disproporcije u privrednom razvoju zemlje i prevladane sve one teškoće koje emaniraju iz rascjepkanog tržišta, heterogenih tehnologija i do apsoluta izdignutih »posebnih interesa« pojedinih društveno-političkih zajednica. Još manje bi time bili izmijenjeni »interni raspored« i faktički uticaj nosilaca ekonomske i političke moći u našem društvu, koji su i te kako doprinosili nastajanju stanja kakvo danas imamo.

Svako neuviđanje ovih činjenica od strane Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga i njihovo zanemarivanje u političko-idejnim odnosima ovih prema datoj našoj društvenoj stvarnosti neposredno bi vodilo ka svojevrsnom ekonomskom i političkom pragmatizmu. Uranjanje u te vode — a opasnost od toga je evidentna — još više bi otežalo ionako složene uslove njihove borbe, suzilo im horizonte i ograničilo vidike. Otuda se one, uporedo sa borbom za ostvarivanje praktičnih rezultata u ekonomskoj i društvenoj stabilizaciji, i upravo radi toga, odlučno moraju okrenuti i »drugoj strani« svoje aktivnosti — idejno-teorijskom radu.

Novi teorijski prodori i spoznaje potrebni su im zbog toga što se nalaze pred istorijskom obavezom da daju brze, potpune i dovoljno jasne i precizne odgovore na više već objektivno sazrelih otvorenih pitanja.

Prvo takvo pitanje jeste: kako smo i zašto dospjeli ovdje gdje se sada nalazimo, je li nas ovdje dovela logika istorijskog procesa »koja se ničim ne može promijeniti« ili se to moglo izbjeći?

Odgovor na ovo pitanje nije lako dati, pogotovo ako se zanemari ono realno u istorijskom procesu, ako se ne respektuju sve njegove složene i protivrječne komponente, ako se smetne s uma da se tvrđava starog društva ne može odjednom razoriti. Taj se odgovor ne može izvesti ni iz pretpostavki da je u pitanju samo »kriza rasta«, to jest ono »prolazno stanje« u koje, zbog složenosti i dubokih protivrječnosti samog procesa socijalizma, prije ili kasnije, mora bar jednom zapasti svaka socijalistički opredijeljena zemlja. Za njega nijesu dovoljna ni objašnjenja čija se sva argumentacija iscrpljuje u nesumnjivo tačnim, ali i odveć uopštenim, opaskama osnivačâ naučnog socijalizma da proleterske revolucije, zbog svog nesavršenstva i imanentnih im protivrječnosti, stalno kritikuju sebe i da lukavstvo revolucije, sadržano u izvjes-

Digitized by Google

noj nepredvidivosti svih njenih tokova, često nadilazi mudrost i najpametnijih partija itd. Taj odgovor može biti relevantan samo ako se temelji na jasnim i cjelovitim objašnjenjima svih momenata koji su uslovili da naša revolucija, poslije perioda impresivnih teorijskih uzleta i značajnih praktičnih prodora na liniji oslobađanja rada i čovjeka, zapadne u teškoće čiji jedan dio ima sva obilježja krize. On mora sadržati objašnjenje o kakvom je »lukavstvu istorije« riječ kad na djelu imamo nešto čemu nijesmo težili, što ne želimo i protiv čega smo. Jer od početka pedesetih godina, kada je učinjen snažan zaokret ka socijalističkoj samoupravnoj demokratskoj orijentaciji, unutar organizovanih socijalističkih snaga našeg društva nije bilo kolebanja i nedoumica, niti su one u bilo kom trenutku odustale od borbe (idejne i praktične) za socijalističko samoupravljanje, za oslobođenje rada i čovjeka. Naprotiv, u skladu sa zahtjevima koji su proizlazili iz te orijentacije usmjeravan je razvoj društveno-ekonomskih odnosa i unošene su promjene u politički sistem. Pa ipak, mnogo toga se nije ostvarivalo onako kako se htjelo i željelo, kako su očekivali svi oni kojima je istinski odgovarala demokratizacija i humanizacija društveno-ekonomskih odnosa i koji su svaki napredak zemlje intimno doživljavali kao lični napredak i uspjeh. Primjera radi, znali smo (ili nam se bar činilo da znamo) kroz kakve sadržaje i kojim redosljedom, i uz pomoć kojih i kakvih sredstava, možemo i treba da razvijamo elemente daljeg kretanja naše revolucije kao procesa u kojem radnička klasa svojom revolucionarnom samodjelatnošću treba da rješava sve zagonetke istorije. Danas, međutim, zbunjeno zastajemo pred mnogim izazovima, ponekad se osvrćemo i unazad, i sve češće posežemo za državnim intervencionizmom. Borili smo se za to da radnog čovjeka dovedemo u središte svih društvenih zbivanja, da ga uistinu učinimo subjektom istorijskog procesa, a on je i danas u nekim elementima jednako otuđen kao i prije deceniju-dvije. Poodavno smo, bar u teorijskom smislu, razjasnili odnos klasnog i nacionalnog, a do sada ostvareni proces »nacionalne identifikacije« produkovao je više tendencija i oblika nacionalnih (i nacionalističkih) zatvaranja na etatističko-birokratskim osnovama nego stvarnih uslova za samoupravno povezivanje radničke klase u jugoslovenskim okvirima i konstituisanje onog produkcionog odnosa koji će je učiniti stvarno dominantnom društvenom snagom. Nelogično je (i iznenađujuće) da poslije više od tri decenije samoupravne prakse, u čijoj osnovi se nalazilo pitanje afirmacije i oslobađanje rada, raste broj onih koji bez mnogo moralnih i idejno-političkih skrupula izlaz za svoju »ekonomsku stabilizaciju« i »društvenu ravnotežu«, umjesto u orbiti sunca rada, traže u katakombama raznih sitnosopstveničkih i privatnosvojinskih logika i poriva, u špekulacijama, malverzacijama, uzurpacijama društvene imovine, krađama i sličnim oblicima »snalaženja«.

Da bi se dao valjan odgovor na pitanje čime su uslovljeni i kako su uopšte bili mogući ovi i ovakvi »obrati« u svijesti ljudi i načinu njihovog društvenog življenja, potrebna su znatno dublja i potpunija saznanja od onih koja proizlaze iz nekih u osnovi vul-

Digitized by Google

garno-ekonomističkih »promišljanja tekućeg momenta« naše revolucije. Teorijsko-saznajne premise tog odgovora moraju biti i znatno iznad onoga što nude i neka suviše jednostrana i odveć uprošćena »objašnjenja« uzrokâ i suštine sadašnjih problema našeg društva, a takvima se mogu smatrati ona koja »glavni izvor« svih nevolja vide samo u krizi faktorâ političko-pravne nadgradnje (na primjer, u načinu ostvarivanja vodeće uloge Saveza komunista ili posredovanja države u društvenim poslovima), odnosno samo u krizi elemenata idejne nadgradnje (morala i ideologije prije svih) itd.

Izlazak iz sadašnjeg stanja podrazumijeva potrebu da se izvrši neka vrsta reoperacionalizacije poslova i zadataka na ostvarivanju strateških opredjeljenja našeg društvenog razvoja u sadašnjim uslovima, koja će optimalno uvažiti dati nivo razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga i opšte mogućnosti društva da ostvari ono za što se opredijeli. Tom reoperacionalizacijom trebalo bi da se, prvo, prevladaju neki postojeći i onemoguće eventualni novi voluntaristički zahvati, koji se temelje na pretpostavci da se promjenom forme automatski mijenja i sadržina i da isključivo od pukog voljnog momenta subjektivnih snaga zavisi hoće li se projektovano pretvoriti u stvarno; drugo, da se suze prostori i, koliko se najviše može, prevladaju mogućnosti da posredničku ulogu između čovjeka i rezultatâ njegovog rada ostvaruju oni socijalni i politički činioci koje logika odbrane sopstvene povlašćene društvene pozicije objektivno suprotstavlja socijalističkom samoupravljanju, društvenom oslobađanju rada i istinskoj vlasti radničke klase i koji, pod plaštom samoupravljanja i uopšte prava na slobodno i autentično učestvovanje u istorijskom procesu, umjesto demokratskih formi, razvijaju etatizam, umjesto udruživanja rada i sredstava — njihovu atomizaciju, umjesto vlasti radnikâ — birokratsku dominaciju i manipulaciju njihovim interesima, umjesto zajedništva — podvajanja i antagonizme i slično. Već stečena iskustva opominju da nije dovoljno samo to da se ustavnom materijom proklamuju, formalno-institucionalnim rješenjima »poduprU« i »prenesu u nadležnost« radničke klase i uopšte radnih ljudi tako krupni zadaci kakvi su ovladavanje radnika dohotkom, slobodna razmjena rada, udruživanje rada i sredstava, slobodno izražavanje i demokratsko usklađivanje mnoštva samoupravnih interesa, pa da oni budu i ostvareni. U pitanju su odista grandiozni zahtjevi i poduhvati za čije će ostvarivanje biti potrebne decenije strpljivog, upornog, brižljivo njegovanog rada, utemeljenog na pažljivo odabranim sredstvima i metodama. Prevladavanje snaga i odnosâ starog društva uvijek je u najtješnjoj zavisnosti od realnih ekonomskih, socijalnih, političkih, kulturnih i drugih pretpostavki i ne može se ostvariti nikakvim megalomanskim improvizacijama i zatrčavanjima. Svako pretjerano zalijetanje i brkanje istorijski zadatog sa trenutno mogućim može dovesti do krupnih teškoća. Izjednačavanje anticipacije sa datim uvijek rađa zbrke, sumnje, podozrenja, pa i razočaranja u samu ideju novog i generalnu orijentaciju pri njegovom ostvarivanju. Sve to potvrđuje da su

Digitized by Google

određivanje »prave mjere« pomaka u društvenom razvoju i izbor konkretnih sadržaja i sredstava i metoda preko kojih se on može stvarno obezbjeđivati krajnje složen i odgovoran posao.

Ako je riječ o osnovnom subjektu koji treba da vrši sve promjene samoupravne transformacije našeg društva, to jest o radničkoj klasi, predvođenoj Savezom komunista, onda treba reći da su već sazrele potrebe da se učine neki novi koraci u preciznijem identifikovanju stvarno revolucionarnih snaga unutar globalnih struktura. S jedne strane, naime, razvoj svakog društva, pa i našeg, složen je i protivrječan proces. Njegova unutrašnja dijalektika podrazumijeva, pored ostalog, stalno diferenciranje i novo strukturiranje socijalnih i političkih subjekata, njihovo neprekidno razlaganje na »stare«, objektivno konzervativne (zainteresovane za održavanje i petrificiranje stvorenog, datog) i »nove«, progresivne (zainteresovane da se ono pozitivno koje je sadržano u već ostvarenom dalje razvija i pretvori u viši kvalitet). Stoga bi interesantno bilo sagledati koje su to konkretne socijalne i političke snage unutar globalnih struktura našeg društva, pa i unutar klase i njene avangarde, stvarno zainteresovane za novo i progresivno, a koje su postale kočnicom progresa. S druge strane, pak, dometi nekih akcija organizovanih socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu, nijesu u skladu sa očekivanim i mogućim. U tom pogledu nikako se ne može prihvatiti (inače, dosta često isticana) teza da je Savez komunista faktički nemoćan, a radnička klasa dezintegrisana i istisnuta iz glavnih procesa društvenog odlučivanja. No mora se priznati da Savez komunista uspijeva uvijek da ostvari sve elemente svoje politike, odnosno da na svojoj programskoj platformi okupi i stvarno mobiliše najšire proizvođačke i samoupravljačke strukture i da se pojedini djelovi radničke klase različito odnose prema nekim zajedničkim pitanjima i problemima. Ti momenti, kao i činjenica da mnoge antisocijalističke i antisamoupravne pojave i tendencije, makar djelimično i povremeno, nalaze svoja uporišta u svim segmentima našeg društva, nameću pitanje: koje socijalne i političke segmente u društvu u cjelini, a to znači i u radničkoj klasi i Savezu komunista, data životna situacija čini zainteresovanim i sposobnim da našu revoluciju kreću naprijed?

Odgovor na ovo pitanje utoliko je značajniji i neophodniji ukoliko je sve tačnija teza da opozicione snage u našoj revoluciji nijesu uvijek stacionirane izvan bloka »svjesnih subjektivnih snaga«, da njih ne čine samo deklasirani i deklarisani protivnici socijalističke Jugoslavije i njenog samoupravnog sistema, već i razni oportunisti, nacionalisti, nosioci i pobornici sitnosopstveničkog egoizma, karijerizma i sličnih pojava i tendencija. A od ovoga nijesu imuni ni neki djelovi klase, kao i dio članstva Saveza komunista.

Principijelno, svaki zastoj u davanju odgovora na ovakva i slična pitanja bitno umanjuje sposobnost subjektivnih snaga da pravovremeno pokreću i pravilno usmjeravaju svoju idejnu i političku akciju na rješavanju problema i zadataka koje svakodnev-

Digitized by Google

no rađa naša društvena praksa. Konkretno, samo na temelju svestranih spoznaja i objašnjenja svih društvenih uslova i odnosa iz kojih su proizašle sadašnje naše teškoće moguće je tražiti i naći realne puteve za njihovo prevladavanje. Ti se putevi ne mogu ni trasirati ni zasnivati na parcijalnim zahvatima, ograničenim sadržajima i neodgovarajućim sredstvima i metodima. Ovo tim prije što izlazak iz sadašnjih ekonomskih i drugih teškoća nije nikakav cilj po sebi, koji se može ostvariti »saniranjem« postojećeg stanja. Taj cilj mora biti: otvaranje novih horizonata i stvaranje širih prostora za dalji, postepen, ali siguran razmah autentičnog demokratskog bića naše revolucije i obezbjeđenje svih njegovih svojstava i sadržaja od svih vidova birokratsko-etatističke, građansko-liberalističke, nacionalističke ili slične penetracije.

Kašnjenja organizovanih socijalističkih snaga, sa Savezom komunista na čelu, u pružanju odgovora na ova pitanja dala bi nove podsticaje i proširila prostor za ispoljavanje brojnih antisocijalističkih i antisamoupravnih pojava i tendencija. Tako nešto se, pogotovo sada, ne bi smjelo dopustiti. Između više razloga koji na to upozoravaju dva zaslužuju posebnu pažnju: prvo, glavni nosioci ovih pojava i tendencija nijesu ni »bezopasni ostaci građanskih struktura« niti neki »neuki zarobljenici« raznih dogmatsko-doktrinarnih prilaza našoj društvenoj stvarnosti; drugo, iako predstavljaju mješavinu idejnih i teorijskih koncepcija koje vuku korijene bilo iz ideoloških racionalizacija primjerenih političkom umu rane faze socijalističke izgradnje (i to one administrativno-centralističke, etatističke), bilo iz resantimanskih »korpusa« građanske nauke, koja, ne bez elemenata zlurađog trijumfa, pokušava da »dokaže« da su naše sadašnje ekonomske i društvene teškoće »neizbježna kazna« za tobožnje nepromišljene i avanturističke pokušaje da se odlijepimo od piste »jedino sigurnog« i »vječnog« kapitalističkog načina proizvodnje — njihovi »recepti« za izlazak našeg društva iz, navodno, opšte i duboke krize nijesu uvijek »pucanj u prazno«, nešto što nema uticaja na svijest i ponašanje jednog dijela radnih ljudi i građana.

Davanje naučno-teorijski i praktično-politički relevantnih odgovora na naznačena pitanja nije uslovljeno samo unutrašnjim potrebama naše revolucije. Ono je i svojevrstan dug Saveza komunista Jugoslavije prema progresivnim snagama savremenog svijeta. Svojevremeno su jugoslovenski komunisti dali borbi za socijalističku samoupravnu demokratsku alternativu polazna idejno-teorijska usmjerenja, istovremeno je bogateći sopstvenim revolucionarnim iskustvima. Time su izvršili snažan prodor u kvalitativnom mijenjanju društvenih odnosa u svojoj zemlji i ostvarili velik uticaj na socijalističku teoriju i praksu uopšte. Na taj način su objektivno preuzeli na sebe dio odgovornosti za svjetski socijalizam. Ta odgovornost jugoslovenskih komunista utoliko je veća što je tokom minule tri decenije znatno porastao broj onih

Digitized by Google

koji su se (ugledajući se na njih) opredijelili za samoupravljanje i što mnogi, i zbog sebe i zbog daljeg kretanja svjetskog socijalističkog procesa, s velikim interesovanjem očekuju odgovore jugoslovenskih komunista na unutrašnje izazove.

Zaključak je jasan. Ukoliko žele da prokrče puteve kojima će društvo i sebe izvesti iz sadašnjih teškoća, organizovane socijalističke snage, sa Savezom komunista na čelu, moraju ostvariti i nove domete na idejno-teorijskom planu. U tome mogu uspjeti ako upravo sada, u periodu gotovo apsolutne dominacije logike »praktičnih koraka«, stvore onu društvenu klimu u kojoj, kako bi Marks rekao, »stvarnost mora stremiti misli«.

Digitized by Google

Dragan Miljanić

Osobenosti političkog sistema NR Kine u najnovijem ustavu

U istoriji razvoja socijalizma do sada nije bilo poznato da je jedna socijalistička zemlja u tako kratkom vremenskom periodu, od svega sedam godina, tri puta menjala osnovni zakon zemlje. Izuzetak u ovom slučaju predstavlja NR Kina, koja je samo u periodu 1975—1982. godine donela tri ustava. Kinezi kažu da su razlozi čestim ustavnim promenama: dinamični unutrašnji razvoj, traganja za novim rešenjima, težnja ka jačanju socijalističke demokratije, stvaranje novih i učvršćivanje postojećih institucija i organa vlasti, jača decentralizacija borbi protiv kulta ličnosti, postepeno oslobađanje misli balasta prošlosti, odbacivanje voluntarističkih i subjektivističkih koncepcija o razvoju socijalističkog društva, brže otvaranje Kine prema svetu, kao i druge okolnosti.

Socijalistička Kina je u svojoj istoriji (proglašena je Republikom 1949. godine) donela ukupno četiri ustava.[1]

Prvi ustav, donet 1954, potvrdio je funkcionisanje mehanizma političkih i pravnih institucija koje su uspostavljene odmah posle

[1] Računajući i period oružane revolucije, Kina je do sada imala ukupno šest ustava. Prvi ustav donet je 1935. na oslobođenoj teritoriji (takozvani »Sovjetski Ustav«). Drugi ustav, nazvan »zajednički program« ili »Osnovni zakon«, donet je 1949, odmah posle oslobođenja zemlje.

Digitized by Google

proglašenja NR Kine. Prema Ustavu iz 1954, NR Kina je narodno-demokratska država, kojom rukovodi radnička klasa, a temelji se na savezu radnika i seljaka. Time je ovim ustavom više naglašena progresivna, socijalistička baza novog društva. Ustavom su bili postavljeni legalni okviri i osnove za dalji društveno-ekonomski preobražaj države (industrijalizacija i postepeno ukidanje sistema eksploatacije). Ustav je takođe garantovao osnovna građanska prava i principe, a obezbeđivao je nacionalnim manjinama pravo na autonomiju u okviru »jedinstvene države«, formiranjem autonomnih oblasti i drugih nižih autonomnih jedinica.

Posle donošenja Ustava iz 1954. Kina je doživela krupne društveno-ekonomske i političke promene i potrese (kolektivizacija i uvođenje narodnih komuna, socijalistički preobražaj industrije, trgovine i zanatstva, zaokreti privrednog razvoja posredstvom takozvanog »velikog skoka« itd.). Najkrupnije političke potrese i promene prouzrokovala je »kulturna revolucija«.

Od tada, to jest od 1954. pa sve do 1975. godine, dakle, punih dvadeset godina, Kina nije menjala svoj ustav. I ne samo da ga nije menjala, već ga često nije ni na najelementarniji način primenjivala. Ustav iz 1954. je čak u jednom periodu prestao i da važi. To je bilo vreme »kulturne revolucije« (1966—1976), kada su mnoge ustavne institucije potpuno razbijene. Tako je, na primer, hapšenjem šefa države, to jest predsednika Republike Liu Šaočija, ova funkcija iz ustavnih tekstova potpuno iščezla. Svekineski narodni kongres (parlament) u vreme »kulturne revolucije« nije zasedao, a KP Kine punih trinaest godina nije održala ni jedan partijski kongres.

Najteži udarac pravnom poretku u savremenoj Kini nanesen je upravo u vreme »kulturne revolucije«, kada su prestali da važe i oni malobrojni zakoni i propisi što su do tada bili na snazi. Rušeći sve institucije legalnog sistema, »kulturna revolucija« nije donela ništa novo osim *institucionalizacije anarhizma.*

»Kulturna revolucija«, kako je rečeno, vođena je (to jest pokrenuta je) u ime čistote revolucionarnih principa, ali je pala na nivo oportunizma sile i nasilja, pošla je od marksističke i socijalističke ideologije, ali se svela na borbu za vlast, napadala je uzurpatore vlasti, a sama je uzurpirala vlast u korist onih koji su je inspirisali i iskoristili (pre svega, predsednik Mao Zedong), pošla je od kritike ekonomizma, a pala je na nivo slepog pragmatizma, odbacujući ekonomizam, zapostavljala je privredni razvoj zemlje. Pretvarajući ideologiju u metafiziku, a politiku u puko vladanje ljudima (podsetimo se samo na brojna odstranjivanja kreativnih i odgovornih ljudi iz političkog i javnog života), »kulturna revolucija« proklamovala je vernost masama, ali ih je koristila manipulišući njima (tako su se, na primer, crveni gardisti mešali čak i u ocenjivanje krivičnih prestupa), tražila je slobodu izražavanja ma-

Digitized by Google

sa (pisanjem takozvanih »daci-bao« — zidnih plakata), a istovremeno ukinula svaku slobodu govora, misli i obrazovanja.[2]

Ovaj politički pokret otuđio je mase od političkih institucija vlasti (koje su postepeno i razarane), istovremeno uspostavljajući novu, samovoljnu i netolerantnu birokratiju. Pod izgovorom da teži otvaranju Kine prema novom, čistijem, socijalističkom društvu, »kulturna revolucija« je uspela da Kinu zatvori novim »kineskim zidom«, kroz koji je bilo mnogo teže prodreti nego u svim prethodnim periodima njene izolacije.

Drugi ustav Kine, donet 1975, bio je pre politička deklaracija nego osnovni zakon zemlje. Ovaj ustav, formulisan u svega 30 članova, na snazi veoma kratko, to jest do 1978, kada je prestao da važi, bio je najkraći pisani ustav na svetu. Njegova je osnovna intencija bila legalizovanje »tekovina« »kulturne revolucije«, te »velike tragedije kineskog naroda«, kako je kasnije Deng Hsijaoping, jedan od vodećih kineskih rukovodilaca, nazvao ovaj rušilački pokret savremene Kine.

Treći ustav, usvojen početkom 1978, dakle, godinu i po dana posle smrti Mao Zedunga (umro krajem 1976), obimom dvaput duži od prethodnog, po svojim rešenjima, odredbama i pojedinim formulacijama predstavljao je kompromisno rešenje i odraz odnosâ snaga u kineskom rukovodstvu. On još uvek nije očišćen od nekih radikalističkih rešenja koja su važila u periodu »kulturne revolucije«. Međutim, uporedo sa tim on nudi i nova rešenja, otvarajući time prostor za nove promene.

U vreme usvajanja trećeg ustava u političkom vrhu pobedu i prevagu još nisu bile odnele one snage koje danas definišu savremenu strategiju izgradnje socijalizma u Kini. Ta pobeda progresivnih snaga, predvođenih, pre svega, Deng Hsijaopingom, zatim sadašnjim predsednikom vlade Zhao Zijangom, sadašnjim generalnim sekretarom CK KP Kine Hu Jaobangom i drugim ličnostima, izvojevana je nešto kasnije, na III plenumu CK KP Kine (decembra 1978).

Razloge za promenu Ustava iz 1978. naveo je Peng Čen, potpredsednik Komiteta za reviziju Ustava, kada je u Svekineskom narodnom kongresu rekao da je bila »neophodna sveobuhvatna revizija Ustava iz 1978«, jer on ni izdaleka nije odražavao sadašnju realnost, niti je zadovoljavao potrebe razvoja kineskog društva.[3]

---

[2] Koliko je zakon bio odbačen u vreme »kulturne revolucije«, o tome najbolje svedoče podaci koje je na zasedanju Kongresa (parlamenta) jula 1979. izneo predsednik Vrhovnog narodnog suda Jianh Hua. Prema statističkim podacima, do kraja maja 1979. revidirano je (a tada je proces revizije i bio otpočeo) 164.000 sudskih procesa iz vremena »kulturne revolucije« i tom prilikom je utvrđeno da je više od 70% svih sudskih rešenja bilo nezakonito i protivustavno. A Hu Jaobang, sada generalni sekretar CK KP Kine, izneo je podatak (u avgustu 1980) da je u Kini potrebno rehabilitovati 100 miliona ljudi koji su bili žrtve, direktno ili indirektno (kao članovi porodice), »kulturne revolucije«.

[3] Obrazloženje ustavnih promena dao je Peng Čen 26. novembra 1982. na sednici Svekineskog narodnog kongresa. Ceo tekst obrazloženja objavljen je u »Beijing Review«, br. 50, 13. decembra 1982, str. 9—23.

Digitized by Google

Koje su odlike najnovijeg kineskog ustava, usvojenog decembra 1982, četiri godine posle stupanja na snagu Ustava iz 1978?[4]

Za razliku od Ustava iz 1978, novi ustav je znatno duži. Obuhvata 138 članova (prethodni je imao 60). U preambuli Ustava se ističe, što je novina, da je Ustav »osnovni zakon države koji ima najveću pravnu moć«. Osnovna načela o društveno-ekonomskom i političkom sistemu, kao i pravne formulacije iznete u ustavnoj preambuli, u znatnoj meri se razlikuju od onih u prethodnim ustavima. Očigledno, osnovna intencija tvorca najnovijeg ustava je bila da on doprinese čvršćem konstituisanju stabilnog i demokratskog političkog sistema.

U novom ustavu *izostavljene su formulacije* kojima se glorifikuju uloga Mao Zedonga i ultraleve koncepcije iz perioda »kulturne revolucije«, a koje su svojevremeno bile unesene u Ustav iz 1975. i delimično se nalaze u Ustavu iz 1978. Tako je, na primer, Ustav iz 1978. dao pozitivne ocene o »kulturnoj revoluciji« (u smislu da je »pobedonosno okončanje Velike proleterske revolucije uvelo Kinu u nov period razvoja socijalističke izgradnje«). I ne samo to. U obrazloženju Komiteta za reviziju Ustava rečeno je da je »otpočinjanje i nastavljanje kulturne revolucije predstavljalo veliku grešku«.

Do sada najobuhvatniju i najdublju analizu »kulturne revolucije« i ocene o Mao Zedongu dao je Šesti plenum CK KP Kine, održan juna 1981. godine.[5] Na rad plenuma ukratko ćemo se osvrnuti, ukazujući samo na neke njegove osnovne akcente, s obzirom na to da su njegova »rešenja« ova dva krupna pitanja (ocena »kulturne revolucije« i stav prema Mao Zedongu) ugrađena i u najnoviji kineski Ustav. Plenum je radikalno izmenio sve dotadašnje zvanične ocene »kulturne revolucije«. Dok su posle Maove smrti kritikovani samo određeni aspekti i ekstremi »kulturne revolucije« (u početku je iznošeno da »kulturna revolucija« ima 70% dobrih i 30% loših strana, zatim je nešto kasnije taj odnos potpuno promenjen, pa je isticano da je ona imala 30% dobrih i 70% loših strana) i isticana opravdanost nekih ciljeva (na primer, borba protiv revizionizma itd.) radi kojih je »kulturna revolucija« bila pokrenuta, na Šestom plenumu CK KP Kine odlučno je naglašeno da uopšte nije bilo opravdanih razloga za otpočinjanje »kulturne revolucije«. Takođe je rečeno da nije postojalo savršeno »ništa« zbog čega je trebalo primeniti teoriju i metode »kulturne revolucije«. Plenum je takođe istakao da »uopšte nije bilo nikakvih osnova« za pokretanje borbe protiv »revizionizma i kapitalističkog puta«. Rečeno je da je iskustvo pokazalo da »kulturna revolucija« u stvari nije predstavljala nikakvu revoluciju i da nije vodila društvenom progresu, već obrnuto.

---

[4] Ceo tekst najnovijeg ustava, usvojenog decembra 1982, objavljen je u »Beijing Review«, br. 52, 27. decembra 1982, str. 10—20.

[5] Ceo tekst, pod naslovom *Rezolucija o nekim pitanjima naše partije od osnivanja NR Kine* (usvojena na Šestom plenumu CK KP Kine), objavljen je u »China Daily« 30. juna, 1, 2. i 3. jula 1981. u Pekingu.

Digitized by Google

Na plenumu je prvi put otvoreno izneseno da je Mao Zedong u ovom pitanju učinio grešku, i rečeno je da je glavna Maova »tragedija« u tome što je u vreme kada je pravio krupne promašaje »mislio da su njegova teorija i praksa marksističke i da su od suštinskog značaja za konsolidovanje diktature proletarijata«. U analizi »kulturne revolucije« nije se nastojala bilo kakvim objašnjenjima prikriti lična odgovornost Mao Zedonga za njeno pokretanje.

U Ustavu su takođe izostavljeni epiteti sadržani u ranijim ustavima, što su davani Mao Zedongu (»veliki vođ«, »učitelj«, »osnivač NR Kine« i slični), kao i zahtev da se »uvek visoko drži i verno brani velika zastava Mao Zedonga«. Iz prethodnog Ustava od 1978. takođe nije preuzeta konstatacija da su »sve pobede, izvojevane u revoluciji i izgradnji, bile inspirisane marksizmom-lenjinizmom i učenjem Mao Zedonga«. Mesto i uloga Maoa i njegov značaj za istoriju savremene Kine *stavljeni su u realne okvire* i u istu ravan sa ulogom koju je KP Kine imala u revolucionarnom i postrevolucionarnom periodu. U tekstu preambule Ustava na prvom mestu je KP Kine, pa zatim Mao, za razliku od prethodnih ustava, gde je bilo upravo suprotno.

Uopšte uzev, odnos prema Mao Zedongu odslikava bitno opredeljenje i stav sadašnjeg rukovodstva prema njegovom nasleđu; naime, u Ustavu se govori o »oslobađanju od okova dogmatizma i kulta ličnosti, a na liniji reafirmisanja marksističke ideologije o utvrđivanju istine na osnovi činjenica i obnavljanja originalnog značenja Maove misli«[6]. Sadašnji zvaničan stav o značaju Maovog nasleđa polazi, s jedne strane, od toga da je Maov doprinos kineskoj revoluciji ogroman, a, s druge, da je potpuno pogrešno i dogmatski prihvatati stav da sve što je rečeno u Maovim delima treba smatrati nepromenljivim istinama i da se to svuda mora mehanički primenjivati.[7]

Kada je reč o Mao Zedongu i borbi protiv kulta ličnosti, svakako je značajno da je u najnoviji ustav vraćena odredba iz Ustava od 1954, da niko nema pravo da se postavi iznad Ustava i zakona. Ova odredba, kako je rečeno u obrazloženju Komiteta za reviziju Ustava, »predstavlja osnovni princip koji obezbeđuje primenu socijalističke demokratije i zakonitosti«.

Posebna ustavna novina je pominjanje Sun Jat Sena, vođe buržoaske revolucije, prvog predsednika Republike 1911. i ličnosti koja je sprovela krupne antifeudalne i demokratske reforme. Na-

---

[6] Iz referata generalnog sekretara CK KP Kine Hu Jaobanga na Dvanaestom kongresu KP Kine (»Beijing Review«, br. 37, 13. septembra 1982.

[7] Statut KP Kine, usvojen na Dvanaestom kongresu Partije, jače nego Ustav NR Kine naglašava ulogu i mesto Mao Zedonga. Prema preambuli ovog statuta, »Mao Zedongova misao predstavlja marksizam-lenjinizam primenjivan i razvijan u Kini. Njega čini srž teorijskih principa o revoluciji i izgradnji u Kini i niz iskustava potvrđenih u praksi. Maova misao predstavlja iskristalisanu kolektivnu mudrost KP Kine« (prema »Beijing Review«, br. 38, 20. septembra 1982, str. 8).

Digitized by Google

pominjemo da u sva tri kineska ustava (iz 1954, 1975. i 1978) ni jednom rečju u bilo kom smislu nije bio pomenut Sun Jat Sen.

Novi ustav lapidarno govori o istoriji kineske revolucije u prošlom veku (period posle 1840), a za revoluciju od 1911. kaže se da je bila od velikog istorijskog značaja, ali da nije uspela da zbaci imperijalizam i feudalizam.

Koji su razlozi unošenju Sun Jat Senovog imena i buržoasko-demokratske revolucije s početka ovog veka u najnoviji ustav? Ustavotvorni Komitet za reviziju Ustava pokušao je to pitanje i da objasni. Prema njegovom izveštaju, savremenu istoriju Kine u XX veku obeležavaju četiri velika istorijska događaja. Prvi je vezan za ime Sun Jat Sena i revoluciju od 1911, koja, i pored toga što je, kako se kaže, »bila od velike istorijske važnosti«, nije izvršila zadatak nacionalno-demokratske revolucije«. Preostala tri značajna istorijska događaja vezuju se na prvom mestu za kineski narod, zatim za KP Kine i Mao Zedonga. Ova tri događaja su, prema današnjem tumačenju: (a) osnivanje NR Kine obaranjem imperijalizma, feudalizma i birokratskog kapitalizma, (b) uspostavljanje socijalističkog poretka iskorenjivanjem hiljadugodišnjeg sistema eksploatacije i (c) razvoj socijalističke privrede, politike i kulture. Ova tri događaja, koja su »fundamentalno izmenila sudbinu kineskog naroda«, navode na važan zaključak da »bez KP Kine ne bi bilo nove Kine i da samo socijalizam može spasti Kinu«.

Termin »diktatura proletarijata« zamenjen je u novom ustavu pojmom »diktatura narodne demokratije«[8].

Definišući Kinu kao socijalističku državu koja se temelji na *diktaturi narodne demokratije*, tvorci Ustava ističu da to, u stvari, znači primenjivati onaj oblik »diktature proletarijata« koji najviše odgovara kineskim specifičnim uslovima i zasnovan je na tradicijama i tekovinama kineske oružane revolucije. Otuda se u preambuli Ustava i kaže da je »diktatura narodne demokratije, rukovođena radničkom klasom, a zasnovana na savezu radnika i seljaka, u suštini diktatura proletarijata«. Uloga diktature narodne demokratije, prema novom ustavu, jeste u razvijanju socijalističke demokratije, pravnog sistema, bržoj modernizaciji zemlje, kako bi Kina postala socijalistička zemlja sa visokim nivoom kulture i demokratije.

Današnja zvanična teorija ističe (što je donedavno bilo nezamislivo) da diktatura proletarijata »ima različite oblike u raznim zemljama« i da, shodno tome, pojam »diktatura narodne demokratije« u Kini predstavlja »oblik koji je stvorio kineski narod pod rukovodstvom KP Kine, i koji odgovara njenim uslovima i revolucionarnim tradicijama«.

Najnoviji ustav preuzima, kao što smo rekli, pojam »diktatura narodne demokratije« iz prvog kineskog ustava od 1954. Međutim, valja istaći da se u tumačenju pojma »diktatura narodne de-

[8] Pojam »diktatura narodne demokratije« uzet je iz prvog kineskog ustava od 1954. Ovaj pojam pominjan je i u dokumentima Osmog kongresa KP Kine iz 1956. Kasniji ustavi, od 1975. i 1978. godine, umesto ovog pojma, unose termin »diktatura proletarijata«.

Digitized by Google

mokratije« nastoji ukazati na njegovu različitu primenu u postrevolucionarnom periodu i danas. Naglašava se da pojam »diktatura narodne demokratije« danas ne treba shvatati kao jednostavno i čisto tehničko preuzimanje terminâ iz prvog ustava Kine. Zašto? Pojam »diktatura narodne demokratije« u ranim godinama NR Kine odgovarao je, kako ističe današnja teorija, okolnostima i zadacima ovog prelaznog perioda. Tada je glavni zadatak državne vlasti bio da dovede do kraja novu demokratsku revoluciju; sprovede socijalistički preobražaj privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju i obezbedi prelazak sa nove demokratije u socijalizam. Znači, na prvom mestu je diktatura, pa tek zatim demokratija. A danas je suprotno. Danas, kada je socijalizam učvrstio svoju poziciju i postao oblik političkog sistema, diktatura narodne demokratije se pojavljuje u funkciji organizovanja socijalističke izgradnje i odbrane tog sistema.

Pri tom valja napomenuti da se pojam »diktatura narodne demokratije« danas vezuje, s jedne strane, za diktaturu državnog aparata, a, s druge, za ulogu i funkciju radničke klase u najširem smislu reči. Današnja kineska teorija ističe da danas u Kini ne može biti govora o »ukidanju uloge države kao instrumenta diktature«, jer se još mora voditi borba protiv onih snaga i elemenata u zemlji i inostranstvu koji su neprijateljski raspoloženi prema socijalističkom uređenju Kine, pokušavajući da ga, upravo zbog toga, i podriju. »Diktatura« je, naime, u sadašnjoj fazi razvoja socijalizma više okrenuta suzbijanju delovanja izdajničkih i kontrarevolucionarnih elemenata, borbi protiv opasnih kriminalaca (koji mogu biti i privredni) i drugih neprijatelja naroda. Posebnu novinu u ovome predstavlja i činjenica da se današnji pojam »diktatura« ne stavlja u funkciju vođenja »klasne borbe«, što je nekada za Mao Zedonga bio osnovni razlog za pokretanje i vođenje »kulturne revolucije«.

S druge strane, naglašava se da su danas nastupile značajne promene u socijalno-klasnoj strukturi kineskog društva i da, shodno tome, pojam »diktatura narodne demokratije« predstavlja formulaciju koja »precizno odražava sadašnji položaj klasa u Kini«. U sklopu toga se, u najnovijem ustavu, prvi put u istoriji kineske ustavnosti, »intelektualci« označavaju kao jedna od tri značajne društvene snage današnje Kine. Prve dve su radnici i seljaci (podsećamo da su intelektualci u vreme »kulturne revolucije« svrstani u »devetu smrdljivu kategoriju«).

Ustav izričito kaže da je »imperativ« sadašnje faze razvoja socijalizma oslanjanje na radnike, seljake i intelektualce. Na taj način, danas su intelektualci prvi put izjednačeni i stavljeni u istu ravan sa drugim dvema klasama, i to u pogledu načina rada. Razlika među ovim trima kategorijama svakako da ima, ali to nisu klasne razlike, smatra se danas u Kini. Suština je u tome kakav je odnos ovih društvenih snaga prema vlasništvu na sredstvima za proizvodnju. Polazeći od toga, intelektualci ne predstavljaju klasu za sebe, odvojenu od radnika i seljaka. Sa tog stanovišta se i u članu 1. najnovijeg ustava i kaže da je Kina socijalistička država

Digitized by Google

pod diktaturom narodne demokratije kojom rukovodi radnička klasa, a zasniva se na savezu radnika i seljaka. Ova ustavna formulacija iz člana 1. Ustava iz 1982. ne pominje intelektualce, jer se u zapisanim rečima »zasniva se na savezu radnika i seljaka«, prema tumačenju Komiteta za reviziju Ustava, podrazumevaju i intelektualci.

Novi ustav odbacuje i raniji levičarski stav o »klasnoj borbi« kao jednom od »tri velika revolucionarna pokreta«[9]. Umesto proglašavanja *klasne borbe* i kampanjâ obračuna s klasnim neprijateljima (u »kulturnoj revoluciji« bio je to povod da nastradaju stotine hiljada nevinih ljudi), novi ustav je usvojio znatno umerenije postavke — da klasna borba nije više osnovna protivrečnost u kineskom društvu.

Današnja kineska teorija napustila je Mao Zedongovo (a i Staljinovo) tumačenje: da klasna borba dobija veće razmere ukoliko više odmiče izgradnja socijalizma. Međutim, polazeći od objektivnih uslova i od takvih faktora kao što su stepen stabilnosti društva, međunarodna situacija i drugi činioci, danas kineska teorija povodom ovog pitanja ističe da će klasna borba postojati u određenim granicama još dugo vremena i da će se čak možda, u izvesnim okolnostima i uslovima, i zaoštravati.

Pravne formulacije u najnovijem ustavu su manje deklarativne i evazivne, što se naročito odnosi na pravno definisanje predstavničkih organa vlasti i ustavnu odredbu da poslanici ne mogu biti pozivani na pravnu odgovornost zbog svog istupanja ili glasanja u Kongresu (parlamentu). Više novina ima u definisanju funkcije i međusobnih odnosa državnih institucija.[10] Uvodi se sistem lične odgovornosti premijera za rad Državnog saveta (vlade). Naglašenija je samostalnost državnih organa u odnosu na KP Kine. Nekim novim odredbama snažnije je istaknut demokratski karakter državne strukture. Ustav je proširio prava i slobode građana, ojačao pravosudni sistem, podvukao značaj nacionalnog pitanja, formulisao uvođenje radničkog upravljanja u državna preduzeća, lišio komunu političke vlasti, definisao novi odnos prema religiji i drugo.

Posebno je zanimljivo da se ovim ustavom dozvoljava stranim preduzećima, stranim radnim organizacijama, pa čak i privatnim licima (strancima) da svoj kapital ulažu u Kini i da uspostavljaju razne oblike privredne saradnje sa kineskim preduzećima i drugim privrednim organizacijama. U Ustavu se izričito kaže da sva strana preduzeća, pa i u slučaju zajedničkih poduhvata sa kineskim

---

[9] Ustav iz 1978. je pod »tri velika revolucionarna pokreta« podrazumevao: klasnu borbu, borbu za proizvodnju i naučni eksperiment. Ovaj stav je potpuno izostavljen u najnovijem Ustavu.

[10] Po rečima generalnog sekretara CK KP Kine Hu Jaobanga, Kini nakon usvajanja novog ustava predstoji temeljitija reforma celokupnog administrativnog sistema (na nivou provincija, regija, opština, gradova). Ovaj posao mora, rekao je Hu Jaobang, biti obavljen do proleća 1984. — Iz govora Hu Jaobanga na Prvom plenumu CK KP Kine 13. septembra 1982.

Digitized by Google

i prilikom investiranja u Kini, moraju poštovati pozitivne zakone zemlje.

Kao akt institucionalizacije i demokratizacije, današnji, najnoviji kineski ustav je po koncepciji, strukturi i nekim ustavnim rešenjima bliži prvom kineskom ustavu iz 1954, čime je formalno-pravno stavljen naglasak na kontinuitet kineske revolucije i vraćanje njenim autentičnim principima, nego Ustavu koji mu je prethodio, u intervalu od svega četiri godine.

U obrazloženju Komiteta za reviziju Ustava data je ocena prvog kineskog ustava iz 1954. Rečeno je da je bio »veoma dobar« i da je bio u skladu sa tadašnjim stepenom socijalističkog preobražaja i izgradnje. Međutim, taj ustav je danas prevaziđen i ne odgovara sadašnjem stepenu razvoja. Karakteristično je da tvorci sadašnjeg Ustava iz 1982. nigde ni jednom rečju ne pominju ustave iz 1975. i 1978, čime se i na ovaj način stavilo do znanja da je postojao diskontinuitet u razvoju ustavnosti i zakonitosti u jednom periodu izgradnje socijalizma u Kini.

U pogledu vidova vlasništva na sredstvima za proizvodnju najnoviji ustav ne donosi novine u odnosu na prethodne. I dalje postoje dve vrste vlasništva koje čine osnovu socijalističkog pravnog sistema: socijalističko vlasništvo celog naroda i socijalističko kolektivno vlasništvo radnog naroda. Međutim, ima izvesnih novina, kao i nekih novih formulacija kad je reč o odnosu prema zemljišnoj svojini (zemlja u gradovima je svojina države, a zemlja u seoskim i prigradskim oblastima u svojini je kolektiva, sem onih delova koji prema zakonu pripadaju državi, a i o statusu i funkciji *individualne privrede*. Ustavom je, naime, predviđeno da država štiti zakonska prava i interese individualne privrede. Ovaj vid privrede se tretira kao dopuna socijalističkoj privredi, a država, sa svoje strane, usmerava, pomaže i nadgleda individualnu privredu ostvarivanjem administrativne kontrole (član 11. Ustava iz 1982). Na taj način Ustav afirmiše stav da je individualna privreda komplementarna socijalističkoj društvenoj privredi. S tim u vezi, Komitet za reviziju Ustava ističe da će biti neophodno da individualna privreda postoji i u budućnosti i da će se razvijati do određenih granica. Zauzet je stav da individualna privreda čini samo mali deo nacionalne privrede i ona nikako ne ugrožava niti sprečava da socijalistička društvena svojina i dalje bude temelj socijalističkog ekonomskog sistema; uz to, individualna privreda ne nanosi štetu uspešnom rastu društvene privrede.

Ustav preciznije nego raniji ustavni tekstovi govori i o pitanju privatne svojine. Kaže se da ljudi mogu obrađivati privatne parcele, baviti se kućnom radinošću i gajenjem stoke u privatnoj svojini.

Ustav prvi put (na ovakav način) govori o *planskoj privredi*, tržištu i ulozi države s tim u vezi. Kaže se da je planska privreda osnova socijalističkog sistema. Precizirajući da država sprovodi ekonomsko planiranje na temelju socijalističke društvene svojine, Ustav predviđa da država obezbeđuje i osigurava proporcionalni koordinirani rad nacionalne privrede ekonomičnim planiranjem, slu-

Digitized by Google

žeći se pri tom tržištem koje u svemu tome ima dodatnu ulogu. Da bi se obezbedilo pravilno funkcionisanje društvene privrede i poštovanje državnog plana, u Ustavu se ističe da je zakonom izričito zabranjeno izazivanje poremećaja državnog privrednog plana od strane ma koje organizacije ili pojedinca (član 15. Ustava iz 1982. godine).

U Ustavu je, kao i u njegovom obrazloženju, delimično razrađeno pitanje odnosâ između opšteg državnog plana, države i preduzeća. Država organizuje proizvodnju i distribuciju osnovnih artikala. Preduzećima koja proizvode robu mimo državnog plana država daje slobodu da prilagođavaju svoju proizvodnju zakonima ponude i tražnje. Znači, u ovom slučaju uvažava se zakon tržišta.

Time se želela, na izvestan način, u ovoj oblasti ublažiti uloga države. Komitet za reviziju Ustava je izrekao i kritiku na račun države, tvrdeći da je država u prošlosti ostvarivala prekomernu i striktnu kontrolu nad planiranjem. Da do toga ne bi dolazilo i u budućnosti, prilikom donošenja novog ustava je istaknuto da preduzećima treba dati ovlašćenja različitog stepena i pravo na donošenje odluka, kako bi se što uspešnije kombinovalo državno planiranje sa inicijativom preduzeća.

Ustav, prvi put u istoriji Kine, sadrži odredbe o učešću radnikâ u upravljanju državnim preduzećima. Državna preduzeća sprovode demokratsko *upravljanje preko radničkih kongresa*, a radnički kongresi, u skladu sa zakonom, biraju ili zamenjuju članove rukovodećih organa i donose odluke o važnim pitanjima što se odnose na rad preduzeća i upravljanje njima.

Takođe je predviđena i samostalnost preduzeća u donošenju odluka o vođenju »nezavisnih privrednih poslova«, ali pod uslovom da to preduzeće prihvata smernice državnog plana. Ustav, naime, izričito određuje da državna preduzeća imaju ovlašćenja da donose odluke vezane za rad i upravljanje *pod uslovom* da se »nalaze pod jedinstvenim državnim rukovodstvom i da ispunjavaju svoje obaveze koje proizlaze iz državnog plana«.

Ovim ustavnim formulacijama o samostalnosti preduzeća prethodilo je donošenje prvih »Pravila o radu radničkih kongresa«, sredinom 1981. Reforma upravljanja preduzećima nerazdvojni je deo celokupne reforme političkog sistema, temeljitije i sveobuhvatnije započete posle odluka Trećeg plenuma CK KP Kine decembra 1978.

U traganju za oblicima radničkog upravljanja, koji bi imali specifična kineska obeležja, shodno kineskim uslovima i objektivnim mogućnostima, očigledno je nastojanje da se nasleđeni sistem postupno menja. Karakteristično je da je sam proces radničkog odlučivanja, makar za sada bio u rudimentarnom obliku, snažniji u onim preduzećima u kojima su već uvedeni prvi oblici privredne reforme. Ovaj proces je veoma slab u onim preduzećima i regionima Kine koji privrednu reformu i politiku »prilagođavanja« pri-

Digitized by Google

vrede novim uslovima još shvataju samo kao oblik, korekciju i modifikovanje starog centralističkog sistema.[11]

Jačanje uloge Kongresa. — Ustavom su dobile veći značaj najvažnije političke institucije vlasti, kao što je, na primer, Svekineski narodni kongres (parlament). Kongres je, prema Ustavu, »najviši organ državne vlasti« (član 57). To je jednodomo telo koje čine poslanici (narodni predstavnici), izabrani posredno, tajnim glasanjem, sa mandatom od pet godina — od strane narodnih kongresa nižih instanci (provincija, pokrajina, autonomnih gradova i Narodnooslobodilačke armije). Kongres se sastaje samo jedanput godišnje radi donošnja osnovnih zakona, odobravanja plana razvoja privrede i drugog.

Veoma je glomazan, sa svojih više od 3.000 narodnih predstavnika. Prilikom usvajanja najnovijeg ustava o broju narodnih predstavnika Svekineskog narodnog kongresa je rečeno da je Kina velika i veoma naseljena zemlja i da se mora voditi računa o tome da broj narodnih predstavnika u Kongresu ne bude odveć mali. Međutim, istovremeno je naglašeno da i prevelik broj narodnih predstavnika otežava rad Kongresa.

Svekineski narodni kongres bira najviše državne rukovodioce, predsednika i zamenika Stalnog komiteta (ovo telo je, po Ustavu, stalni organ Kongresa), predsednika Republike i njegovog zamenika, premijera (predsednika Državnog saveta) i njegove zamenike, predsednika Vrhovnog narodnog suda i tužilaštva, predsednika državne Centralne vojne komisije (to je funkcija vrhovnog komandanta oružanih snaga).

Na liniji jačanja sistema narodnih kongresa svih nivoa, regulisano je i pitanje odnosa između kongresa i Stalnog komiteta. Prema Ustavu, neke od funkcija i nadležnosti koje je prvobitno imao Svekineski narodni kongres sada su prenete na njegov Stalni komitet. Tako se u članu 58. Ustava izričito kaže da Svekineski narodni kongres i njegov Stalni komitet sprovode zakonodavnu vlast države. Novina je, osim toga, i to što su funkcije i nadležnost Stalnog komiteta proširene, da je ovo telo Kongresa i u organizacionom smislu ojačano. U obrazloženju Ustava kategorički se zabranjuje kumuliranje funkcija članova Stalnog komiteta, posebno onih u administrativnom državnom aparatu, u organima pravosuđa ili državnom tužilaštvu. Ustavna novina je u tome da su formirani i stalni komiteti lokalnih narodnih kongresa (ali ne na svim nivoima). Do donošenja ovog ustava postojao je samo savezni Stalni komitet. Sada lokalni narodni kongresi u srezu i u jedinicama većim od njega imaju svoje stalne komitete (član 96. Ustava iz 1982).

[11] Privredna reforma, na kojoj se ovom prilikom nećemo zadržati duže jer prevazilazi okvire ove teme, otpočela je u prvoj polovini 1979. i ima više osobenosti. Izdvajamo tri: poštovanje zakonitog proporcionalnog i planskog razvoja privrede, poštovanje zakona vrednosti i ravnopravnost interesa države, preduzeća i pojedinca. U privrednu reformu utkano je i pitanje davanja većih prava i samostalnosti u radu preduzeća i, s tim u vezi, učešća radnika u upravljanju preduzećima posredstvom radničkih kongresa.

Digitized by Google

Delatnost Svekineskog narodnog kongresa je proširena i osnivanjem specijalnih komiteta, čiji je zadatak da pripremaju i razmatraju nacrte odgovarajućih zakona. Specijalni komiteti odgovaraju za svoj rad Kongresu, odnosno njegovom Stalnom komitetu. Prema Ustavu, mogu se formirati komiteti za: nacionalne manjine, zakonodavstvo, finansije i privredu, obrazovanje, nauku, kulturu i zdravstvo, spoljne poslove, kineske iseljenike i drugi.

Najnoviji ustav u pogledu izbora vrhovnog komandanta oružanih snaga sadrži značajnu novinu. Naime, prema Ustavu iz 1978. godine izbor komandanta oružanih snaga bio je u isključivoj nadležnosti CK KP Kine. Sada je to promenjeno. Ovu ličnost bira Kongres. Ove najnovije ustavne promene (misli se na pravo Kongresa da bira komandanta oružanih snaga), osim toga što su na liniji jačanja uloge i značaja Svekineskog narodnog kongresa, idu u prilog sve više isticanoj tezi o potrebi razdvajanja u praksi partijskih od državnih funkcija. U ranijem ustavu predsednik CK KPK bio je istovremeno i vrhovni komandant oružanih snaga Kine.

U nadležnosti Svekineskog kongresa je i osnivanje državne Centralne vojne komisije za rukovođenje oružanim snagama (ova komisija do sada nije postojala pri Kongresu, već samo Vojna komisija pri CK KPK, koju je ovaj birao). Kakva je uloga Partije, to jest CK KP Kine u odnosu na Vojnu komisiju koja bira kineski Kongres? Da ne bi nastale zabune ili nejasnoće oko odnosa Partija—Armija, Peng Čen je, u obrazloženju prilikom donošenja novog ustava, rekao da se u pogledu »rukovođenja oružanim snagama od strane CK KP Kine ništa neće izmeniti osnivanjem državne Centralne vojne komisije«. On je istakao do vodeća uloga Partije u životu države, koja je eksplicitno potvrđena u preambuli, svakako uključuje rukovođenje i oružanim snagama od strane Partije.

Dalja osobenost najnovijeg ustava je uvođenje, odnosno vraćanje funkcije šefa države, to jest predsednika Republike (prvi kineski Ustav iz 1954. poznaje ovaj institut), koju je formalno ukinuo Ustav iz 1975. Predsednika Republike, prema novom Ustavu, bira Svekineski narodni kongres. Pored toga što se najnovijim ustavom na predsednika Republike prenosi niz funkcija vezanih za reprezentovanje zemlje, on dobija i izvesne političke prerogative kao, na primer, pravo naimenovanja i smenjivanja premijera (to jest predsednika vlade ili predsednika Državnog saveta), pravo proglašavanja vanrednog i ratnog stanja, izdavanja naređenja o mobilizaciji, pravo ratifikacije i poništavanja ugovorâ i važnih sporazuma zaključenih sa stranim zemljama i druga prava.

Važno je napomenuti da odluke o svim navedenim pitanjima ne donosi predsednik Republike, već isključivo Svekineski narodni kongres, odnosno Stalni komitet, a da predsednik Republike »izvršava odluke Kongresa«. Time je ustavno regulisan odnos i potčinjenost predsednika Republike Kongresu.

Posebnu novinu, prvi put unetu u kineski ustav, predstavlja i odredba o *ograničenom mandatu* svih državnih rukovodilaca na

Digitized by Google

izbornim funkcijama. Ustav predviđa petogodišnji mandat, koji se može produžiti samo jednom (dakle, dva puta po pet godina). Time je ustavno ukinuta dosadašnja praksa doživotnog ostajanja na funkcijama.

Ustavni princip ograničenog mandata važi za predsednika Državnog saveta (premijera), predsednika Republike, predsednika Kongresa (to jest predsednika Stalnog komiteta Kongresa), predsednika Vrhovnog narodnog suda i Vrhovnog javnog tužioca, predsednika Centralnog vojnog saveta (to jest vrhovnog komandanta oružanih snaga), kao i za brojne druge funkcionere, sve do najnižeg nivoa državne administracije.

Posebno je zanimljivo da je »mandatni princip« ovako regulisan Ustavom otišao korak dalje od primene mandata na lica koja su na partijskim funkcijama.

Ustav je, naime, ovo pitanje postavio radikalnije nego što ga je rešio Dvanaesti kongres KP Kine, odnosno formulisao najnoviji statut SKP (usvojen na istom kongresu). Partija, naime, još nije usvojila princip ograničenog mandata. U Statutu KPK ovo pitanje se postavlja nekako rastegljivo i donekle nedefinisano. U članu 37. Statuta kaže se da rukovodeći partijski kadrovi na svim nivoima »nemaju pravo da doživotno ostanu na funkciji i da mogu biti premešteni ili oslobođeni svojih funkcija. Statut KPK, takođe prvi put, predviđa odlazak ljudi u penziju, jer kaže da oni kadrovi »koji nisu u stanju da rade zbog starosti ili slabog zdravlja treba da se povuku, u skladu sa državnim propisima«.

Međutim, i pored toga što je i ono što je definisano u Statutu KP Kine velika novina, povodom principa ograničenog mandata ništa konkretnije nije rečeno. To pitanje se u Partiji rešava od slučaja do slučaja, zavisno od ličnosti. Dokaz tome je i izjava člana Politbiroa CK KPK Hu Čiaomua, poznatog teoretičara, koji je nakon Dvanaestog kongresa SKP rekao da je u Partiji, uoči Kongresa, posle dugih diskusija o promeni Statuta, »odlučeno da se ne određuje stroga vremenska granica za mandat rukovodioca«, i da će, shodno tome, ubuduće mandat svakom rukovodiocu »biti određivan zavisno od same ličnosti«[12].

Značaj lokalnih vlasti. — Osim toga što zadržava koncepciju centralističke države, u kojoj je vlast organizovana po sistemu demokratskog centralizma (član 3. Ustava određuje da »državni organi primenjuju princip demokratskog centralizma«), novi ustav naglašenije nego svi raniji ističe značaj i ulogu lokalnih organa vlasti (lokalnih narodnih kongresa, lokalnih vlada), i kaže da u zemlji postoji podela funkcija i ovlašćenja između centralnih i lokalnih državnih organa u skladu s principom »davanja punog značaja inicijativi lokalnih organa vlasti, ali pod jedinstvenim rukovodstvom centralnih vlasti«.

Ustav iz 1978. predviđao je u svim administrativno-teritorijalnim jedinicama (pokrajinama, gradovima, narodnim komunama i

[12] Prema: »Beijing Review«, br. 39, 27. septembra 1982, str. 29.

Digitized by Google

drugim) postojanje lokalnih revolucionarnih komiteta kao izvršnih organa lokalnih narodnih kongresa (koji su lokalni organi vlasti). Najnoviji ustav ukida revolucionarne komitete i zamenjuje ih lokalnim narodnim vladama. U stvari, revolucionarni komiteti nisu ukinuti ovim poslednjim ustavom, već nešto ranije, ustavnim amandmanima donetim 1979. godine. Ustav je samo potvrdio i donekle proširio ustavne amandmane iz 1979.

Šta znači u sadašnjem Ustavu novina vezana za formiranje lokalnih narodnih vlada, umesto revolucionarnih komiteta? Sa gledišta ustavnog formulisanja nove uloge predstavničkih organa vlasti (narodnih kongresa) i njihove veće samostalnosti ove ustavne promene znače veoma mnogo.

Sadašnji Ustav na nov način definiše odnos između predstavničkih organa vlasti i njihovih izvršnih tela (lokalnih narodnih vlada). Prema Ustavu, lokalne vlade ne mogu se izdići iznad kongresa, već su njemu podređene, a kongres ih bira (smenjuje) i one kongresu polažu račun o svom radu. Međutim, sve donedavno u Kini je praksa bila upravo suprotna tome. Revolucionarnim komitetima su bili podređeni kongresi, umesto da bude obrnuto. Kongresi praktično nisu ni delovali, niti su redovno zasedali.

Institucija »Revolucionarni komitet« nastala je u vreme »kulturne revolucije«. Tada su revolucionarni komiteti bili zamišljeni kao univerzalni organi političke vlasti (»centri za jedinstveno rukovođenje«). U tom smislu revolucionarni komiteti formirani su čak i u školama, fabrikama, a prvenstveno u administrativno-teritorijalnim jedinicama (gradovima, opštinama, provincijama i drugde). Revolucionarni komiteti su jedno vreme postali bazična forma u strukturi »novog« političkog režima (ali ne i sistema), koji je ukinuo sve klasične političke institucije i subjekte vlasti i upravljanja (Kongres, Partiju i druge).

Revolucionarni komiteti mogli su biti ukinuti tek nakon Trećeg plenuma CK KPK (decembra 1978), to jest posle pobede onih snaga koje trasiraju sadašnju strategiju izgradnje socijalizma u Kini. Posledica te pobede je donošenje pomenutih ustavnih amandmana 1979, kojima se ukida još jedan ostatak »kulturne revolucije« (revolucionarni komiteti) i zamenjuje ustavnom kategorijom — lokalnim narodnim vladama. Ubrzo nakon toga Svekineski narodni kongres, januara 1980, donosi Zakon o lokalnim narodnim kongresima, kojim se preciznije reguliše ova materija.

Logična posledica svega toga je i formalno-pravno regulisanje ovog pitanja i u najvišem zakonu zemlje, Ustavu.

Suština ovih promena je, u stvari, raskid sa preživelom koncepcijom društvenog razvoja Kine iz perioda »kulturne revolucije« i pridavanje većeg značaja i uloge lokalnim organima vlasti u političkom sistemu Kine.

Jačanje pravosudnog sistema. — Najnovijim ustavom sudovi u Kini, naglašenije nego u prethodnima, postaju kategorije ustavnog prava. Ustav sadrži novine u odnosu na prethodne ustave, a posebno na Ustav iz 1975, u rešavanju ustavnog problema sud-

Digitized by Google

stva, kao i u pogledu koncepcije i strukture pravosuđa. Sadašnji ustav predviđa dve vrste sudova: narodne (koji se dele na vrhovni, lokalne i specijalne) i vojne. Posebno su značajne najnovije ustavne odredbe prema kojima su narodni sudovi »sudski organi države«; organizacija narodnih sudova propisana je zakonom, a sudovi rade u skladu sa njim. Nova je i ustavna formulacija da narodni sudovi »nezavisno ostvaruju svoja ovlašćenja«, ne podležu arbitraži administrativnih organa, javnih organizacija ili samovolji pojedinaca. Time je ustavno formulisana nezavisnost sudova u vršenju sudske vlasti u odnosu na administrativne organe, snažnije je naglašen imunitet sudija (kategorija nepoznata i nepriznata u vreme »kulturne revolucije«), pružena je veća mogućnost sudovima da rade na osnovu Ustava i pozitivnih zakona, istaknuta je javnost rasprave pred sudom (član 125. Ustava), zatim učešće građana u suđenju (pre usvajanja najnovijeg ustava ponovo je uvedena institucija sudije-porotnika), pravo optuženog na odbranu, redovna izbornost sudija i drugo.

Ustav iz 1975, što je svedočilo o postojanju potpune anarhije i u oblasti sudstva, nigde nije predvideo ko i na koji način bira, imenuje ili smenjuje predsednika Vrhovnog narodnog suda, vrhovnog narodnog javnog tužioca, i kome oni odgovaraju za svoj rad.

Sadašnji ustav određuje da predsednika Vrhovnog narodnog suda i vrhovnog narodnog javnog tužioca imenuje (ali i smenjuje) Svekineski narodni kongres i da ovi odgovaraju za svoj rad Kongresu. Time je novim Ustavom utvrđen odnos subordinacije suda i tužilaštva Kongresu. Na gotovo identičan način rešeno je, u najnovijem ustavu, i pitanje subordinacije sudova i tužilaštava nižih instanci lokalnim narodnim kongresima. Novi ustav, što je takođe novina, predviđa ograničeni mandat predsednika Vrhovnog narodnog suda i vrhovnog javnog tužioca (ne mogu ostati na ovim položajima duže od dva uzastopna mandata, to jest dva puta po pet godina).

Ustav je ukazao na veći značaj institucije tužilaštva u pravosudnom sistemu kada je organe javne bezbednosti sveo na izvršne organe tužilaštva. Ove promene u radu tužilaštva započete su, u stvari, ustavnim amandmanima iz 1979. i donošenjem Zakona o krivičnom postupku 1980. godine (dotle u Kini nije postojao takav zakon).[13] Sadašnji ustav izričito kaže da su tužilaštva u sprovođenju svojih ovlašćenja nezavisna i da u svom radu ne podležu pritiscima i mešanju »administrativnih organa, drugih javnih organizacija i pojedinaca«.

Suština ovih ustavnih izmena je u pridavanju većeg značaja predstavničkim organima vlasti, to jest narodnim kongresima na svim nivoima.

---

[13] Prvi zakon o krivičnom postupku, koji ima 164 člana, a stupio je na snagu 1. januara 1980, predstavlja novinu u uspostavljanju zakonitosti i građanske sigurnosti u NR Kini. Iste godine (1980) revidiran je stari Zakon o tužilaštvu iz 1954; time je značaj tužilaštva porastao i još jače došla do izražaja uloga narodnog tužioca u gonjenju učinilaca krivičnih i drugih prestupa.

Digitized by Google

Uloga komune i promene na selu. — Novi ustav menja i dosadašnji Mao Zedongov sistem narodnih komuna, pretvarajući ih u seoske proizvodne zadruge, uz jasnu naznaku da one gube političku moć. Komuna, na taj način, prestaje biti organ političke i administrativne vlasti, a postaje isključivo organizacioni oblik seoske kolektivne privrede.

Obrazlažući ove promene, Peng Čen je u Svekineskom narodnom kongresu rekao da su one nužne radi jačanja organâ državne vlasti u provincijama koje se nalaze na poljoprivrednim područjima, kao i radi ekspanzije kolektivne privrede.

Kinesko selo zahvaćeno je veoma radikalnim procesima i promenama. »Razvlašćivanje« komune i prenošenje vlasti na lokalne, institucionalne organe vlasti ostvaruje se uporedo sa uvođenjem »sistema odgovornosti« za proizvodnju u svim domaćinstvima. Razdvajanjem ekonomske funkcije komune od funkcije organa vlasti komuna postaje isključivo ekonomska proizvodna jedinica odgovorna i kvalitet i kvantitet proizvodnje. Ova odgovornost se postepeno »spušta« niže, te seoska individualna domaćinstva postaju značajan ekonomski subjekt, jer neposredno učestvuju u realizovanju »sistema odgovornosti«[14].

Suština »sistema odgovornosti« je u tome što se zemlja ugovorom iznajmljuje seoskim domaćinstvima ili grupama domaćinstava, a seljaci samostalno odlučuju o tome kako će proizvoditi. Državi moraju predati ugovorene količine proizvoda, a viškove mogu prodavati na slobodnom tržištu.[15]

Poljoprivredna proizvodnja po »sistemu odgovornosti« ne samo da je pojačala inicijativu seljaka, jer sve što seljak proizvede iznad obavezne proizvodnje ostaje njemu na slobodno raspolaganje, već je mnoga domaćinstva usmerila i na specijalizovani rad i na raznovrsniju proizvodnju. Ovaj »sistem« je povećao ne samo ličnu materijalnu zainteresovanost sela za ostvarivanje veće proizvodnje, nego je doprineo i porastu životnog standarda seljaka.[16] Hu Jaobang, generalni sekretar CK KP Kine, govoreći na Prvom plenumu CK KPK, septembra 1982, veoma je pozitivno ocenio »sistem odgovornosti«, koji je, po njegovim rečima, doveo do ogromnog napretka u razvoju poljoprivrede. On je rekao da su u roku od samo godinu i po-dve dana mnoge komune udvostručile vrednost proizvodnje na kineskom selu.

---

[14] Novi Ustav briše iz starog stav da komuna ima trostepen oblik svojine (svojina komune, svojina proizvodne brigade i svojina proizvodnog tima), što je još jedan dokaz o ukidanju nekadašnjeg Maovog modela narodnih komuna.

[15] Detaljnija razrada i primena »sistema odgovornosti« usledile su nakon Svekineske konferencije o selu, održane krajem 1981. Računa se da je »sistemom odgovornosti« danas »pokriveno« oko 90% kineskih sela.

[16] Državni statistički zavod izneo je podatak da je čist dohodak po stanovniku u komunama u 1978. iznosio 134 juana, a u 1981. porastao na 223 juana, što znači da godišnji porast iznosi 18,5%.

Digitized by Google

Proširenje prava i dužnosti. — Novi ustav, u odnosu na dosadašnji, predlaže proširenje prava, ali i dužnosti građana. Mnoge odredbe preuzima iz Ustava od 1954. Poglavlje o pravima i dužnostima građana prošireno je sa osam članova (ima ih ukupno dvadeset četiri). Inače, pravo građana da stvaraju demokratiju pisanjem na ulicama velikih zidnih plakata (takozvanih »daci-bao«), koje je bilo sadržano u Ustavu od 1978, odbačeno je ustavnim amandmanom 1979.[17] Obrazloženje za ukidanje »daci-bao« glasilo je da je Kina zrela za ustavnu demokratiju i da se ona mora ostvarivati posredstvom regularnih institucija i organa, a ne na ulici.

Novim ustavom se garantuje jednakost svih građana pred zakonom, nepovredivost ličnosti, a zabranjuje nezakonito držanje u zatvoru, protivzakonito ugrožavanje slobode. Prava građana su proširena u smislu nepovredivosti stana, zaštite ličnih sloboda (sloboda i tajnost prepiske). Međutim, Ustav dopušta organima javne bezbednosti ili organima javnog tužilaštva da u izuzetnim okolnostima »cenzurišu prepisku« građana kad je u pitanju državna bezbednost ili u cilju uspešnijeg sprovođenja istrage koja je u vezi sa nekim krivičnim delom.

Građani, prema Ustavu, uživaju slobodu govora, štampe, okupljanja, udruživanja, organizovanja manifestacija i demonstracija. Posebno je zanimljivo da novi ustav briše stav iz Ustava od 1978. o »pravu na štrajk«. U obrazloženju koje je dao Hao Ceng, zamenik generalnog sekretara Komisije za reviziju Ustava, ističe se da štrajk nanosi štetu interesima države i naroda i da Ustavom ne treba štrajk preporučivati kao metod borbe za ostvarivanje radničkih prava.

Imajući u vidu iskustva iz »kulturne revolucije«, u novom ustavu se izričito zahteva da ni jedan građanin ne sme biti uhapšen bez odobrenja ili odluke javnog tužioca, a lišavati građane slobode mogu jedino organi javne bezbednosti. Ustavom su takođe zabranjeni »etiketiranje, lažne optužbe, nezakonit pretres ili ulazak silom u stan građana«. Rad organa javne bezbednosti stavljen je pod kontrolu tužilaštva i zakona. Ustav donosi odredbe o pravu na kritikovanje »bilo kog državnog organa ili funkcionera« koji krši zakon ili ne izvršava svoje obaveze.

Prvi put je definisan i stav da građani imaju pravo na obeštećenje, u skladu sa zakonom, kada su pretrpeli štetu u slučaju narušavanja njihovih građanskih prava od strane bilo kog državnog organa ili funkcionera. Ustav, takođe prvi put, govori i o obaveznom zakonskom penzionisanju i obavezi države s tim u vezi. (Donedavno Kina nije znala za sistem penzionisanja.) Otuda se u Ustavu i naglašava da država donosi zakon o uvođenju penzijskog sistema, kojim će biti obuhvaćeni radnici i službenici u preduzećima i ustanovama, kao i funkcioneri državnih organa.

Naglašena je uloga države i njenih organa u ostvarivanju prava i dužnosti građana. Država preuzima na sebe obaveze u pogledu

[17] Ovaj oblik kvazidemokratije bio je obilno primenjivan u vreme »kulturne revolucije«.

Digitized by Google

što potpunijeg ostvarivanja prava građana. Tako je, na primer, država dužna da proširuje kapacitete objekata za odmor i oporavak naroda, da stvara uslove za zapošljavanje, podstiče građane da učestvuju u dobrovoljnom radu, obezbeđuje socijalnu, lekarsku i zdravstvenu zaštitu, doprinosi poboljšanju fizičkog razvoja dece i omladine, podstiče novatore, da štiti prava i interese žena, brak i porodicu. Država unapređuje planiranje porodice kako bi se postiglo da porast stanovništva, kako se ističe u Ustavu, »bude u skladu sa privrednim i društvenim razvojem«. Država takođe preuzima na sebe obavezu da štiti zakonska prava i interese kineskih iseljenika i povratnika iz inostranstva.

U prethodnom ustavu odnos prema religiji bio je regulisan jednom rečenicom (da građani imaju slobodu da veruju ili ne veruju — član 46. Ustava iz 1978). U novom ustavu pitanje odnosa prema religiji i uopšte stav prema njoj detaljnije su obrađeni. Ustav utvrđuje pravo građana na veroispovest. Izričito se kaže da ni jedan državni organ, javna organizacija ili pojedinac ne smeju prinuditi građane da veruju ili ne, ma koja religija bila posredi, niti mogu diskriminisati građane zbog toga što su religiozni. I u vezi s tim pitanjem utvrđena je uloga i pozicija države. Otuda se i kaže da država štiti uobičajene aktivnosti crkve, ali da niko ne sme koristiti religiju za delovanje koje bi remetilo javni red, ili ugrožavalo zdravlje građana ili narušavalo obrazovni sistem države. Pošto kineska katolička crkva ne održava veze sa Vatikanom, u Ustavu se kaže da na verske ustanove i na rešavanje verskih pitanja ne može uticati ni jedna strana zemlja.

Ustavne odredbe o *nacionalnom pitanju* su proširene, preciznije, a unete su i nove formulacije.[18] Potpuno nova ustavna odredba je (član 134. Ustava iz 1982) da građani svih nacionalnosti imaju pravo da na suđenju koriste govorni i pisani jezik svoje nacionalnosti. Narodni sudovi i javna tužilaštva su obavezna da obezbede prevodioca za svaku stranku za vreme suđenja ako ona ne zna pisani ili govorni jezik koji je u opštoj upotrebi u tom kraju.[19]

Ustav takođe govori o potrebi suprotstavljanja velikohanskom i lokalnom šovinizmu. Interesantan je podatak da ove odredbe o borbi protiv šovinizma (Hana i manjih nacija) nisu bile unete u Nacrt novog ustava. Tek su u definitivnoj verziji našle mesto u ustavnoj preambuli. Inače, Ustav definiše ulogu države u rešavanju nacionalnog pitanja. S tim u vezi predviđa da država pomaže područjima nastanjenim nacionalnim manjinama, ubrzava njihov ekonomski i kulturni razvoj u skladu sa osobenostima i potrebama nacionalnih manjina. (Ni ovaj stav o ulozi države nije se nalazio u Nacrtu ustava, već je naknadno unesen.)

---

[18] U NR Kini živi 55 nacionalnih manjina na 60% njene teritorije. Međutim, pripadnici nacionalnih manjina čine svega 6% od ukupnog broja stanovnika Kine. Većina stanovnika (94%) pripada nacionalnosti Han (Kinezi). Danas više od 50% nacionalnih manjina ima svoj jezik.

[19] Zanimljivo je da je ova ustavna odredba gotovo u celini preuzeta iz prvog kineskog ustava iz 1954. godine (član 77), a nije unesena u ustave iz 1975. i 1978. godine.

Digitized by Google

U Ustavu se ističe da su sve nacionalnosti u NR Kini ravnopravne, da su diskriminacija, ugnjetavanje bilo koje nacionalnosti i svako delovanje kojim se podriva jedinstvo nacionalnosti ili podstiče njihovo otcepljenje — zabranjeni. Takođe je nešto preciznije određena funkcija samoupravnih organa nacionalnih autonomnih teritorija (autonomnih oblasti, regiona i okruga) u okviru jedinstvene države.

Posebnu novinu predstavlja ustavna odredba (član 114. Ustava iz 1982) da administrativni načelnik u autonomnoj oblasti, autonomnom regionu i autonomnom okrugu treba da je pripadnik nacionalnosti ili jedne od nacionalnosti koje imaju regionalnu autonomiju na tom području.

Ustav je delimično »pojačao« formulacije vezane za pitanje Tajvana.[20] Osim stava da je Tajvan »sveta teritorija« NR Kine, Ustav naglašava da je zadatak celog kineskog naroda, uključujući i »zemljake sa Tajvana«, ponovno ujedinjenje otadžbine.

U vezi s ovim pitanjem posebnu pažnju zaslužuje obrazloženje koje je dao potpredsednik Komiteta za reviziju Ustava Peng Čen. Pitanje Tajvana je unutrašnja stvar Kine koja odbacuje, u tom pogledu, svako mešanje neke druge zemlje. Posebno je značajno što je i prilikom donošenja novog ustava Peng Čen podsetio na predloge koje je Kina podnela Tajvanu, oktobra 1981, o mirnom ponovnom ujedinjenju Tajvana sa Kinom. Prema tim predlozima, Tajvan bi uživao visok stepen autonomije, kao posebna administrativna oblast. Ta autonomija značila bi, između ostalog, da će ostati nepromenjeni sadašnji društveni i ekonomski sistem na Tajvanu, način života, kao i ekonomske i kulturne veze koje Tajvan održava sa drugim zemljama.

S obzirom na zahteve koje je nametnula ova specifična situacija oko rešavanja pitanja Tajvana, u najnoviji ustav je unesena, prvi put, i posebna odredba kojom se predviđa da država može formirati »administrativne oblasti sa specijalnim statusom« kada se za to ukaže potreba (član 31. Ustava iz 1982). Povodom toga Peng Čen je rekao da je Kina apsolutno jednodušna kada je u pitanju obezbeđivanje suvereniteta, jedinstva i teritorijalnog integriteta Kine. Međutim, u isto vreme Kina je, kako se zvanično ističe, »veoma fleksibilna« u pogledu specifične politike i mera, i stoga će razmotriti konkretnu situaciju u vezi sa Tajvanom, vodeći računa o zemljama tajvanskog naroda i svih zainteresovanih ličnosti.

Evolucija kineske spoljne politike, koja se zapaža poslednjih godina, našla je svoje mesto u najnovijem ustavu. Na evoluciju oblikâ i metodâ kineske *spoljne politike* svakako treba gledati kao na deo opšteg i znatno šireg razvoja društveno-političkog i ekonomskog sistema NR Kine. Za Kinu je posebno karakteristično da su sve oscilacije u dosadašnjim kretanjima (što sami Kinezi nazivaju »krivudavim razvojem«), a one su sve donedavno bile zaista broj-

[20] Napominjemo da se u savremenim kineskim dokumentima pitanje Tajvana razmatra uvek kao unutrašnje pitanje. Tako je u obrazloženju najnovijeg ustava pitanje Tajvana detaljnije razmatrano u odeljku posvećenom jedinstvu zemlje i jedinstvu svih nacionalnosti.

Digitized by Google

ne i velike, a u pojedinim fazama unutrašnjeg razvoja i pogubne, imale neposredan i veoma brz odraz na spoljnu politiku.

Otvaranje Kine prema svetu, princip koji je ugrađen i u najnoviji kineski ustav, u stvari je njena objektivna potreba (zahtev za modernizacijom zemlje) i posledica dubokih promena i sadržajnih unutrašnjih preobražaja i procesa koji su u toku i vode izgrađivanju strategije njenog budućeg razvoja. I ne samo to.

Kina sada, prema ovom ustavu, vidi sebe kao deo jedne šire integrisane međunarodne zajednice. U tom smislu Ustav i ističe, što je novina, da su dostignuća Kine u socijalističkoj izgradnji »neodvojiva od podrške naroda celoga sveta« i da je »budućnost Kine tesno povezana sa budućnošću celoga sveta«. Na taj način, Ustav je jasnije i određenije nego ijedan raniji ustav savremene Kine identifikovao povezanost zemlje sa čovečanstvom kao celinom.

U tekstu preambule dati su principi, kako je izričito istaknuto, »nezavisne spoljne politike« na kojima počiva aktivnost NR Kine u međunarodnim odnosima, koji dobrim delom odražavaju njene sadašnje poglede na te odnose (uvažavanje suvereniteta, ravnopravnosti, načela nemešanja i drugo). Osim toga, Ustav unosi više elemenata, akcenata i formulacija koje zaslužuju pažnju i budno praćenje ponašanja NR Kine u okviru svetskih odnosa.

Osim toga, mislimo da su od posebnog interesa upravo ona pitanja koja najnoviji ustav ne pominje, a koja su u ranijim ustavima bila formulisana. Tako se, na primer, u njemu ne govori o Mao Zedongovoj teoriji »o tri sveta« kao sredstvu za akciju (ovu teoriju takođe nije pomenuo ni Dvanaesti kongres KP Kine), o primeni principa proleterskog internacionalizma (ovo pitanje je razrađeno u novom statutu KP Kine, usvojenom na Dvanaestom kongresu Partije) i o potrebi vođenja borbe protiv revizionizma. Očevidna je evolucija kineskih stavova o ratu. Novi ustav čak i ne pominje mogućnost izbijanja novog svetskog rata, pa ni supersile, a ne daje ni njihovu kvalifikaciju (»socijalimperijalistička« i »imperijalistička«), što se moglo naći u Ustavu iz 1978. godine. Međutim, Ustav naglašava da će se Kina suprotstaviti: imperijalizmu, hegemonizmu i kolonijalizmu.

*

Najnoviji ustav uneo je, kao što smo ukazali u ovom prikazu njegovih osnovnih rešenja i u kraćoj uporednoj analizi sa prethodnim ustavima, s jedne strane, promene u rad nekih institucija koje je proglasio prethodni ustav, a, s druge strane, uveo je i neke nove institucije i principe koji odgovaraju stanju društvenih i političkih odnosa Kine u ovom trenutku.

Pored toga što savremeni ustav odgovara zahtevima i potrebama socijalističke modernizacije, on istovremeno definiše društveno-političko uređenje i strategiju razvoja i izgradnje socijaliz-

Digitized by Google

ma, koja je utvrđena na Dvanaestom kongresu KP Kine (održanom pet meseci pre usvajanja najnovijeg ustava, septembra 1982. godine).

Ovim kongresom je zaokružena jedna nova etapa kineske politike od istorijskog značaja za kinesko društvo. Ovaj period, koji je počeo nakon Trećeg plenuma CK KPK (1978) označava raskid sa ekstremnom »levičarskom« politikom razdoblja »kulturne revolucije« i promenu programske orijentacije KP Kine. Na Dvanaestom kongresu definisani su novi ciljevi i prioriteti društvenog razvoja, nova strategija pretvaranja Kine u socijalističku, modernu zemlju, sa razvijenom materijalnom bazom, socijalističkom duhovnom civilizacijom i socijalističkom demokratijom.

Otuda su neke od ideja iznetih na Dvanaestom kongresu KP Kine, ustavno formulisane i pravno uobličene, našle svoje mesto i u najnovijem ustavu NR Kine.

Prilikom preispitivanja i donošenja Ustava NR Kine prvi put su u istoriji delovanja Svekineskog narodnog kongresa primenjeni neki metodi i nove forme rada koji zaslužuju pažnju, pa ćemo ih ukratko prikazati.

Inicijativa za promenu Ustava iz 1978. potekla je od CK KP Kine nakon decembarskog, Trećeg plenuma 1978. Posle toga Svekineski narodni kongres je 10. septembra 1980. formirao Komitet za reviziju Ustava, koji je za svoj rad odgovarao Kongresu. Posle odluke o reviziji Ustava, kao i formiranja pomenutog komiteta, zatraženo je mišljenje od svih nižih instanci iz cele zemlje o tome koliko je svrsishodno menjati važeći ustav iz 1978. Zatim je Komitet za reviziju Ustava, februara 1982, sačinio prvi Nacrt revidiranog Ustava, i dao ga na internu diskusiju. Konkretne predloge za ovaj prvi nacrt Ustava dostavljaju, između ostalog: članovi Stalnog komiteta Svekineskog narodnog kongresa, članovi CK KPK, članovi Politbiroa i Sekretarijata CK KPK, neki članovi Stalnog komiteta Nacionalnog komiteta Političke konsultativne konferencije (Ujedinjeni front), rukovodioci demokratskih partija, vodeći članovi odeljenja pri CK KP Kine, odeljenja pri Državnom savetu, osnovnih tela Narodnooslobodilačke armije, rukovodećih tela organizacija iz provincija, autonomnih oblasti i samostalnih gradova i drugi.

Prikupivši sugestije, kao i konkretne predloge svih ovih tela, organizacija i pojedinaca, Komitet za reviziju je, nakon toga, na jednoj od svojih sednica (sazvana u aprilu 1982, a trajala je devet dana) doneo drugu verziju Nacrta ustava, koja je data na *javnu sedmomesečnu diskusiju.*

Javna diskusija o Nacrtu ustava bila je, po rečima Peng Čena, potpredsednika Komiteta za reviziju Ustava, jedno novo, veliko iskustvo u upoznavanju širokih masa sa pravosudnim sistemom Kine.

Digitized by Google

U toku ove javne rasprave je ocenjeno da Nacrt ustava »naučno rezimira istorijsko iskustvo razvoja socijalizma u NR Kini, odražava zajedničku volju i osnovne interese svih nacionalnosti i zadovoljava potrebe razvoja socijalističke demokratije«. Komitet za reviziju Ustava usvojio je oko 100 amandmana, ne računajući sugestije za izmenu formulacija. Nakon toga Svekineski narodni kongres je, tajnim glasanjem, 4. decembra 1982. godine, usvojio Ustav NR Kine.

Usvajanjem najnovijeg ustava NR Kine od strane najvišeg ustavotvornog tela zemlje zaokruženo je i formalno-pravno razdoblje velikih promena. No Kinezi kažu: »nema zaokruženja«, pravi posao tek predstoji. Treba im verovati.

Digitized by Google

Prof. dr Vera Pilić-Rakić: Marksov metod ekonomske analize

(»Naučna knjiga«, Beograd, 1982, strana 354)

U prvoj rečenici ove knjige, u jednoj navedenoj misli Roze Luksemburg iz 1903. godine — da će »tek sa oslobođenjem radničke klase od njenih sadašnjih životnih uslova biti Marksov metod istraživanja *podruštvljen* zajedno sa ostalim sredstvima proizvodnje, da bi se mogao razviti do potpune upotrebe i sposobnosti za dobrobit celog čovečanstva«, sadržana je cela suština ovog naučnog poduhvata, na koji želimo da skrenemo pažnju naše javnosti.

Sam nastanak dela vezan je za izmene u nastavnom planu Ekonomskog fakulteta u Beogradu, sprovedene pre nekoliko godina. Nasuprot dosta raširenom mišljenju da je marksizam bio potisnut u univerzitetskoj nastavi, Ekonomski fakultet je pridavao uvek velik značaj Marksovom ekonomskom delu, pa je, pored zasnivanja glavnih teorijskih predmeta na njemu, još 1958. uveo posebnu disciplinu »Seminar o Marksovom *Kapitalu*«, koja je ubrzo prerasla u »Političku ekonomiju — II deo«. Ipak, njena sadržina bila je ograničena, u smislu da je prvenstveno obuhvatala pitanja neposredne aplikacije Marksovih kategorija u analizi tekuće ekonomske prakse. Stoga, u poslednjem nastavnom planu sadržina predmeta pomerena je ka upoznavanju studenata sa Marksovim metodom u izučavanju ekonomskih pojava.

Dr Vera Pilić-Rakić postavila je program vrlo savremeno. Naime, početni deo odnosi se na nastanak Marksovog metoda, na etape u njegovom razvoju i uopšte

Digitized by Google

na njegovu genezu. Potom se prelazi na njegova glavna obeležja, da bi se dalo posebno mesto planu i strukturi *Kapitala.* Osavremenjavanje Marksovog metoda kreće se u dva pravca — u okviru prvog iznosi se i ocenjuje literatura o njemu, a u okviru drugog se ukazuje na njegov značaj u analizi današnjih pojava, kao što su nejednaka razmena, dinamičko tretiranje privatne svojine, socijalističko društvo. Dakle, jedan ovako zamišljen predmet doista služi unapređivanju marksističke kulture kod nas.

Knjiga je prevazišla ovako široko postavljeno područje. Dovoljno bi bilo samo ukratko ukazati na njenu sadržinu.

Prvi deo je posvećen Marksovom metodu i njegovom mestu u sistemu nauka, *Kapitalu* i njegovim savremenim interpretacijama. Drugi deo iznosi glavna obeležja Marksovog metoda u oblasti ekonomije (antropološko i ontološko tumačenje Marksovog metoda, uz isticanje nužnosti prevazilaženja jednostranosti u tumačenju, Marksov i Engelsov odnos prema Fojerbahovom materijalizmu, Marksova apstrakcija, logika *Kapitala,* dijalektika i opšta teorija sistema). Sledeća dva dela obuhvataju istoriju nastanka *Kapitala,* njegove varijante i odnos prema tako značajnim rukopisima kao što su *Proces proizvodnje kapitala — rezultati neposrednog procesa proizvodnje* i *Teorije o višku vrednosti.* Peti deo govori o izvorima i sastavnim delovima Marksovog učenja, gde vidno mesto zauzimaju analize odnosa Smitovog *Bogatstva naroda* i marksizma, kao i Marksovih novoobjavljenih rukopisa. Svaki od naredna tri dela obrađuje glavne komponente pojedinih tomova *Kapitala.* U poslednjem, devetom delu izlažu se Marksove misli o socijalističkom društvu. Knjiga se završava sa dva odeljka, sa karakterističnim naslovima: *Inkongruencija shvatanja — karakteristika procesa razvoja marksizma danas i Kontroverzna shvatanja savremenih marksista i Marks koji nije marksista.*

Obrada navedenih područja zahteva veliko filozofsko, ekonomsko i istorijsko znanje. Dr Pilić-Rakić dugo vremena predaje političku ekonomiju, na osnovi originalne i dosad nekorišćene građe obrađuje periode ili značajne momente u istoriji socijalističke misli, bavi se metodološkim pitanjima. Njen samostalni naučni rad i poznavanje obimne literature predstavljali su onu osnovu na koju se jedino mogla oslanjati pri pisanju ovako složene studije. Broj pokrenutih pitanja je vrlo velik; da li se može prihvatiti svaki zaključak autorov, na to treba da odgovore specijalisti za svako područje; ali da knjiga deluje sveže i podsticajno, to je van svakog spora.

Poznate su razlike koje postoje povodom marksologije između Istoka i Zapada. Na Istoku se, po pravilu, poriče postojanje ove posebne naučne discipline, što je povezano sa stavom o jedinstvenom naučnom tumačenju Marksove misli. Na Zapadu, naprotiv, velik broj pisaca izučava Marksa ne u smislu preuzimanja ideja i rešenja, često datih u popularnom i osiromašenom obliku, nego kao jednu od najznačajnijih istorijskih pojava, posebno za današnje događaje. Pokušaj nekih vodećih ekonomista na Zapadu da Marksa svedu na nivo »minornog postrikardijanca« pripada prošlosti. Ovo su pravi koreni sve većeg širenja marksologije. Naši čitaoci imali su priliku da se upoznaju sa jednim dobrim prilogom ove vrste, sa radom Romana Rozdolskog *Prilog povijesti nastajanja Marksova »Kapitala«.*

Već dve decenije, pa i više, primetan je napor naših filozofa, sociologa, istoričara i ostalih naučnika da na savremen način objasne Marksovo naučno delo, odmere opravdanost različitih tumačenja i iznesu nove činjenice ili drukčije povežu one poznate koje se odnose na njegov nastanak. I ekonomisti su dali pojedine vredne doprinose. Ipak, ova knjiga dr Vere Pilić-Rakić je prvo potpuno takvo delo u oblasti ekonomije. Ono predstavlja više od uobičajenih univerzitetskih udžbenika — pripada onim delima koja su začetnici jedne nove naučne discipline kod nas.

Zoran Pjanić

Digitized by Google

Dr Berislav Šefer: Socijalna politika u samoupravnom društvu

(»Informator«, Zagreb, 1981, strana 240)

Ovaj rad dr B. Šefera deo je istraživanja koje se vrši u okviru jugoslovenskog naučnoistraživačkog projekta: »Koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1995—2000. godine«, kao i sastavni deo kontinuiranog istraživanja životnog standarda u sklopu privrednog razvoja naše zemlje, koje se sprovodi pri Ekonomskom institutu u Zagrebu.

Ukupna problematika ie sistematizovana u četiri velika dela, u okviru kojih se razmatraju sledeća pitanja: socijalna politika u samoupravnom socijalističkom društvu (teorijsko-metodološki problemi); socijalni razvoj u periodu 1971—1980. i problemi socijalne politike u osamdesetim godinama; i dugoročni ciljevi socijalne politike i socijalnog razvoja i, najzad, strategija ostvarivanja dugoročnih socijalnih ciljeva. Peti deo sadrži zaključna razmatranja u kojima se daju odgovori na pitanja o značaju socijalne politike u ostvarivanju socijalističkih ciljeva razvoja, i sagledava uloga subjektivnog faktora u ostvarivanju samoupravne socijalne politike, a analizira i međunarodni značaj te politike.

Koncipirajući socijalnu politiku kao značajan aspekt razvojne politike u socijalističkom samoupravnom društvu, autor dolazi do zaključka da se takav koncept ne bi mogao ostvariti ukoliko se ne bi temeljio na dva osnovna vrednosna principa: na radu i rezultatima rada i solidarnosti. Polazeći od toga da gotovo svi ekonomski ciljevi i motivi imaju i socijalnu komponentu, on utvrđuje da radnik u udruženom radu svoj socijalni položaj i svoju socijalnu sigurnost mora zasnivati na radu i rezultatima rada kao opštem vrednosnom društvenom kriterijumu u svim oblastima života, a da i socijalna i ekonomska politika treba da stvaraju uslove za to da se takva društveno-ekonomska pozicija čoveka što doslednije ostvaruje. On, zatim, pokazuje da se u udruženom radu i načelo solidarnosti javlja kao jedan od osnovnih klasnih principa bez kojih se ne može zamisliti socijalističko samoupravljanje, a posle toga ukazuje na osnovna područja ispoljavanja ovog principa u domenu socijalne politike, posebno ističući obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, kao i stvaranje uslova za zapošljavanje, stanovanje, podmirivanje kulturnih, komunalnih i drugih potreba, osiguranje minimalnih životnih uslova, kao i obezbeđivanje životnih uslova u starosti.

Pokazujući da se ovi vrednosni principi u etatizovanom društvu ne mogu ostvarivati u vođenju socijalne politike a da ne budu suprotstavljeni ciljevima ekonomskog razvoja, autor vrlo argumentovano u nastavku svoje analize dokazuje tezu da u socijalističkom samoupravnom društvu viši nivo razvijenosti proizvodnih snaga i uspešno realizovanje ciljeva i motiva ekonomskog razvoja ni na koji način ne moraju voditi većoj socijalnoj diferencijaciji i zaoštravanju protivrečnosti socijalnog razvoja, već adekvatno usaglašeni ciljevi socijalnog i ekonomskog razvoja u uslovima socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje pretpostavljaju da nosioci odluka u domenu ekonomskog i socijalnog razvoja budu isti radni ljudi, kao i da se ekonomskim mehanizmima rešavaju problemi kako privrednog tako i socijalnog razvoja. U tom smislu se posebno ističe da je u oblasti socijalnog razvoja naročito važno društveno planiranje, ali samo ukoliko se ostvaruje kao deo ukupnog društvenog planiranja (str. 11).

Za razliku od društvenih stanja koja mu prethode, autor konstatuje da se u socijalističkom samoupravnom društvu javlja niz novih atributa socijalne politike i prednosti ovog društva u ovoj oblasti društvenog života. One se odnose, pre svega, na predmetni domašaj socijalne politike — koja

Digitized by Google

obuhvata celinu životnih i radnih uslova ljudi i njihovog društvenog položaja — da se prevazilazi podvojenost ovih sfera politike na taj način što isti subjekti (udruženi radnici) posredstvom istih mehanizama definišu i ostvaruju razvojne ciljeve, da se čak i na području socijalne zaštite, a još više na području zajedničke potrošnje ostvaruje princip solidarnosti bez posredovanja države i razvija slobodna razmena rada kao bitan element sistema udruženog rada.

Autor zatim pokazuje da je nedovoljno razrađena metodologija u oblasti socijalne politike, da je neophodno obezbediti pouzdan sistem informisanja, sagledavanja problema, prognoziranje, odnosno planiranje socijalnog razvoja s obzirom na veliku osetljivost društvenog položaja radnih ljudi u odnosu na mere koje se u ovoj oblasti preduzimaju. Zato autor insistira na potrebi sistematski organizovanog rada na metodologiji ove društvene oblasti. To uključuje i celokupan analitički instrumentarijum praćenja ostvarivanja ciljeva i zadataka socijalne politike. Izgrađena metodološka osnova bi lišila odlučivanje u domenu socijalne politike svakog subjektivizma i doprinela bržem preuzimanju vitalnih funkcija od strane radnikâ u udruženom radu.

U drugom delu rada autor konstatuje da se jugoslovensko društvo donošenjem novog Ustava i u određenim dokumentima Desetog kongresa jasno opredelilo za samoupravni karakter socijalne politike, odnosno za njenu prvenstveno razvojnu ulogu, koja, kao takva, treba da doprinese progresivnim društveno-ekonomskim promenama na samoupravnim osnovama (str. 29).

Za socijalni razvoj u prethodnoj deceniji karakterističan je i znatan napredak u podmirivanju potreba zajedničke potrošnje. Međutim, dr. B. Šefer uočava da je u nesrazmeri razvijenost pojedinih društvenih delatnosti, posebno obrazovanja, u odnosu na stvarne mogućnosti koje proizlaze iz visine dohotka po stanovniku.

Pored pozitivnih promena u prethodnoj dekadi, javlja se i niz negativnih pojava svojstvenih jugoslovenskoj privredi koje svoj sintetički izraz nalaze u inflaciji i povećanju zaduženosti jugoslovenske privrede prema inostranstvu. Autor polemiše sa stavovima koji uzroke ovim pojavama traže u preteranoj potrošnji, u svim njenim vidovima (str. 47). Pri tom ističe da je više od 95% povećanja nominalnih ličnih dohodaka bilo prouzrokovano naraslim troškovima života, odnosno porastom cena sredstava lične potrošnje (str. 49) i da je to, s jedne strane, uslovljavalo da se stopa lične potrošnje formira ispod očekivanog, odnosno mogućeg nivoa, a, s druge, dovodilo do nepoželjnih ekonomskih i socijalnih posledica, pre svega, devalviranja radnog doprinosa radnikâ. U takvim uslovima, zaključuje autor, u desetogodišnjem razdoblju preraspodela dohotka vrši se u korist privrednih, a ne socijalnih ciljeva, pa socijalni sektor (lična i zajednička potrošnja) nije inicijalni uzrok navedenih ekonomskih poremećaja (str. 55). Najzad, s tim u vezi autor izvodi zaključak da u okolnostima navedenih poremećaja u ekonomskom razvoju socijalna politika nije mogla odigrati razvojnu ulogu koja joj je Ustavom određena.

Zatim autor analizira raspodelu, odnosno probleme sticanja i raspodele dohotka i raspodele ličnih dohodaka i pokazuje da je u prethodnoj deceniji bilo značajnih odstupanja od raspodele prema radu; ona su se ispoljavala kao narušavanje odgovarajućeg odnosa između akumulacije i potrošnje (str. 61) ili je do njih dolazilo usled velikih međugrupacijskih razlika u ličnim dohocima ili gotovo nikakvih razlika u ličnim dohocima radnikâ unutar pojedinih organizacija udruženog rada (uravnilovka).

Baveći se socijalnim razlikama, dr B. Šefer u ovom radu skreće pažnju na to da se u nas ovaj fenomen nije dovoljno istraživao, a posebno nije dovoljno sagledavano koji su uzroci tih razlika, da li one nastaju na osnovu raspodele prema radu ili izvan ovog sistema. Uočavajući, pri tom, da neke od socijalnih razlika proizlaze iz relativne nerazvijenosti socijalističkog društva, on je posebnu pažnju posvetio, pored

Digitized by Google

ostalih, onim socijalnim razlikama koje su nastale usled zadržavanja državnog regulisanja procesa društvene reprodukcije. Najzad, s tim u vezi autor konstatuje da se na području raspodele javlja problem međugranskih razlika, a, s druge strane, uravnilovka unutar pojedinih ćelija udruženog rada, pa zaključuje da to pitanje ekonomske i socijalne politike treba u 1980-tim godinama razrešiti.

U kontekstu analize socijalnih razlika ukazuje se i na razlike u oblasti stanovanja i konstatuje se da su one velike i da su nerešeni uslovi stanovanja najteži socijalni problemi, da se u ovom domenu, iako bi trebalo da bude drugačije iz razloga što se stambeni problemi rešavaju prema kriterijumu solidarnosti, javljaju veće razlike nego kod ličnih dohodaka (str. 88. i 89).

Autor takođe posvećuje pažnju analizi socijalne sigurnosti u socijalističkom samoupravnom društvu i smatra da se napori za povećanje socijalne sigurnosti moraju usredsrediti na sledeća područja: (1) na produktivno zapošljavanje, (2) sigurnost ostvarivanja dohotka, (3) minimum životnog standarda, (4) standard minimalne zdravstvene zaštite, kao i (5) na sigurnost ekonomske i socijalne pozicije porodice. Interesantan je i istovremeno uznemirujući nalaz dr B. Šefera da je stepen socijalne sigurnosti u nas postao niži u deceniji koja je neposredno iza nas (str. 96).

Temeljitom kritičkom sagledavanju podvrgnuta je slobodna razmena rada, koja je od posebnog značaja za društveni položaj radnikâ i za ostvarivanje ciljeva socijalnog razvoja. U tom delu knjige razmotreni su i problemi razvoja pojedinih društvenih delatnosti i ocenjeno je u kolikoj meri su one razvile te nove odnose slobodne razmene rada. S tog stanovišta posmatrano, veoma kompleksno se sagledava položaj društvenih delatnosti u odnosu na privredu — i utvrđuje se da on, na osnovi uobičajenih merila razvijenosti, ne zadovoljava. Međutim, autor uviđa da je i takav položaj, ostvaren uz posredovanje države, a ne slobodnom razmenom rada, veliko opterećenje za privredu, zbog toga što se formirala mreža društvenih delatnosti izvan materijalnih mogućnosti privrede, pa zaključuje da će se odgovarajući društveni položaj društvenih delatnosti, kao i »prava mjera između potreba i mogućnosti moći naći samo uključivanjem društvenih djelatnosti u jedinstveni proces društvene reprodukcije na samoupravnim osnovama« (str. 121).

Imajući u vidu sve navedene i druge karakteristike socijalne politike, autor ističe da u prethodnoj dekadi našeg društvenog razvoja »nije došlo do napretka u integriranju ekonomske i socijalne politike« (str. 129).

U trećem delu knjige autor svoju pažnju usredsređuje na analizu dugoročnih ciljeva socijalne politike i socijalnog razvoja. U tom smislu se analiziraju osnove na kojima je neophodno planirati dugoročne ciljeve i zadatke socijalne politike i socijalnog razvoja.

Polazeći od toga, autor je došao do vrlo interesantnog globalnog scenarija do 2000. godine, posredstvom kojeg je moguće sagledati promene u razvoju društveno-ekonomskih odnosa, kao i u ekonomskom i socijalnom razvoju u neposrednoj budućnosti (1981—1985), u bliskoj budućnosti (1986—1990) i u nešto daljoj budućnosti (1991—2000). Na osnovi tog scenarija moguće je razmotriti i neophodnost preduzimanja društvenih akcija koje će voditi uravnoteženom ekonomskom i socijalnom razvoju naše društvene zajednice (str. 145—147).

Najzad, u četvrtom delu knjige autor se bavi strategijom ostvarivanja dugoročnih socijalnih ciljeva i u njemu pažnju posvećuje razvoju celovitog društveno-ekonomskog sistema, zatim integralnom samoupravnom planiranju zasnovanom na spoznaji prirode ekonomskih zakonitosti; politici ličnih dohodaka od rada i penzija, kao i konkretnim mehanizmima ublažavanja socijalnih razlika, razvijanju socijalne sigurnosti, analizi razvoja društvenih delatnosti i ostvarivanju slobodne razmene rada u svakoj od njih ponaosob, u meri u kojoj od njihovog delovanja zavisi realizovanje ciljeva socijalnog razvoja. U tom smislu se ukazuje šta je pot-

Digitized by Google

rebno učiniti u obrazovanju i vaspitanju da bi se afirmisala slobodna razmena rada i adekvatno se ostvarivali ciljevi socijalne politike. U tom smislu se razmatra i oblast zdravstvene zaštite i zdravstva u celini i druge društvene delatnosti.

Najzad, autor značajnu pažnju poklanja i urbanizaciji, životnoj sredini i stanovanju. U vezi sa stanovima, njihovom proizvodnjom, kao i sa mestom i funkcijom stanarina dr B. Šefer iznosi niz ideja i predloga koji mogu olakšati rešavanje problema u ovoj oblasti društvenog života.

Posebno je vredna autorova kritička analiza, sa stanovišta socijalnog razvoja, mehanizama ostvarivanja ekonomskog i socijalnog razvoja, u kojoj se posebno obrađuju: politika cena, porezi i doprinosi, osiguravanje minimuma životnog standarda, predlozi kako da se zaštite najniži lični dohoci od rada u uslovima inflacije i slično.

*

Osnovna poruka ove knjige jeste da je sagledavanje i istraživanje socijalnih promena i socijalnog razvoja u nas bilo dosta zapostavljeno i da je neophodno produbljenije i organizovano proučavati i rešavati probleme socijalne politike i socijalnog razvoja kako bi se izgradio sistem socijalnog razvoja i socijalne politike svojstven socijalističkom samoupravnom društvu i izmenjenom društvenom položaju udruženih radnika, polazeći od celine uslova rada, egzistencije zaposlenih i načina življenja i, s druge strane, kako bi socijalna politika postala u društvenoj stvarnosti sastavni deo ukupnog društvenog razvoja, što do sada nije mogla biti.

Ova knjiga na tom planu daje pionirski doprinos, jer ukazuje na sva bitnija pitanja socijalnih promena, njihovih uzroka i posledica koji zahtevaju određena istraživanja, kao i otkrivanje određene metodologije da bi se što pouzdanije došlo do neophodnih odgovora, koji bi bili osnova za preduzimanje odgovarajućih društvenih akcija i aktivnosti. U njoj se takođe na teorijski i empirijski pouzdan način pokazuje zašto se u nas nisu ostvarili očekivani rezultati, odnosno ciljevi socijalne politike, a pri tom se detaljno analiziraju poremećeni odnosi između ekonomskog i socijalnog aspekta u našem ukupnom društvenom razvoju.

Kada se svemu ovome doda da se dr B. Šefer izjašnjava o dugoročnim ciljevima socijalne politike i društveno-ekonomskog razvoja i sagledava prirodu promena koje će uslediti u socijalnom razvoju, sugerišući šta treba preduzeti da bi se te promene zaista i ostvarile — smatram da knjiga dr B. Šefera predstavlja vrlo značajan naučni doprinos istraživanju socijalne politike i socijalnog razvoja, pa stoga zaslužuje da bude preporučena svim naučnim i stručnim radnicima sa područja društvenih nauka, kao i svim poslenicima koji se bave problemima socijalne politike, socijalnog i ukupnog društvenog razvoja.

Milovan Pavlović

Philippe Buonarroti: Zavjera za jednakost zvana Babeufova

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1982, strana 270)

Osma knjiga iz serije »sanjalaca« novog društva, u izdanju zagrebačke »Školske knjige«, a u prijevodu Berislava Lukića, obogatila je naše knjižarske izloge, a slijedeće dvije su u pripremi: Victor Considérant, *Arhitektonika društva — Načela socijalizma* i *Manifest demokracije*, zatim Thomas Pain, *Prava čovjeka* i *Zdravi razum.*

Kako politički pokreti tako i političke ideje ne mogu zaobići ni društvenu sredinu koja ih uvjetuje ni idejna i teorijska raz-

Digitized by Google

matranja prethodnih generacija. Socijalističke ideje novoga vijeka navješćuju još francuski prosvjetitelji 18. stoljeća, dalje ih razvijaju teoretičari onih zemalja u kojima su protivurječnosti kapitalističke proizvodnje bile najoštrije izražene — u Francuskoj i Engleskoj; naročito se šire nakon francuske revolucije koja je svojim demokratskim principima jasno ukazala na velike kontraste između bogatstva i bijede novog, kapitalističkog načina proizvodnje koji se sve više širio i učvršćivao zamjenjujući feudalni despotizam; no začeci i izvori socijalističkih ideja sežu u daleko raniju povijest, sve do antike, a pri tom ne smijemo zanemariti Thomasa Mora, Lingueta, Morellija i niz drugih.

Philippe Buonarroti (1761—1837), kao i svi ostali socijalisti-utopisti 19. stoljeća, u najpozitivnijem smislu te riječi, proizvod je filozofskog racionalizma 17. stoljeća — Descartesa, Spinoze, Leibniza, koji je snažno dominirao 18. stoljećem, te prosvjetitelja 18. stoljeća. To je, prije svega, kult razuma, vjera da je čovjeku inherentna sposobnost da objasni postojanje svih zala iz čovjekovih zabluda i njegovog prihvaćanja pogrešnih ideja. Naš um, razum i intelekt trebaju se isključivo boriti protiv naših zabluda, pogrešaka i nerazumijevanja. Plemeniti optimizam prožima njihova djela i vjera u čovjekovu mogućnost i njegovu sposobnost da je u stanju ostvariti harmoničnu zajednicu temeljenu na prirodnom poretku i pravim zakonima razuma, koje bi razradili filozofi — oni koji su spoznali pravu istinu i koji bi znali upravljati ljudskim poslovima i uspostaviti socijalnu jednakost, pravdu i slobodu, ukinuvši privatnu svojinu i pobijedivši individualizam. Ljudska solidarnost, bratstvo i ljubav — osnovne su kategorije njihove političke filozofije, koje bi se širile prosvjećivanjem i pozivanjem na razum i pravdu, a one su osnovni uvjeti za zadovoljenje svih potreba duha i tijela; tako bi se sve pojedinačne ili grupne privilegije dokinule.

Buonarroti je, kaže u Uvodu Mile Joka — koji je knjigu propratio bilješkama, bibliografijom, preveo *Manifest jednakih, Analizu učenja Grakha Babeufa* te neke druge odlomke — bio »ideolog komunističkog pokreta za vrijeme termidorske reakcije« (str 5). Taj revolucionar »uzvišenog osjećaja i načela oko koga su oblijetali i na kojega su nasrtali mnogi moćnici njegova doba ne bi li ga pridobili ili slomili«, taj »političar koji je do smrti ostao vjeran idealima svoje mladosti, drug i prijatelj koji nikada nije napustio svoje suborce ili se njih odrekao, ni onda kad mu je, zatočenom u tvrđavi Cherbourg, s laskavim ponudama prišao Napoleon Bonaparte, kao ni u dugim godinama bijede, ni u starosti, kad je neko vrijeme živio u progonstvu«, taj je gorljivi revolucionar »imao svijest o nužnosti stvaranja partije koja je bila izražena mnogo jasnije nego kod samog Babeufa« (str. 5—6). Njegova *Zavjera za jednakost zvana Babeufova* snažno je doprinijela »širenju komunističkih ideja i odgajanju socijalista revolucionara«. (str. 6).

Potomak Michelangela, Philippe Buonarroti, rođen u Pizi, odgojen je na dvoru velikog vojvode od Toskane, gdje je na sveučilištu slušao predavanja Sartija, učenika Locka i Condillaca, te se upoznao s djelima Rousseaua, Mablyja, Helvetiusa i Humea. Oduševio se Rousseauom i, umjesto bogatstva koje ga je čekalo, postavlja sebi za cilj Pravdu i Filozofiju. Opijen »ljubavlju za slobodom«, širi Rousseauove ideje u Italiji, a zatim pristupa francuskoj revoluciji, napuštajući u 28. godini života imanje i porodicu i oslobađa se klasnih predrasuda. Godine 1793. proglašen je francuskim građaninom. Zaustavlja se na Korzici i u Bastiji izdaje list »Giornale patriotico di Corsica« u kojemu propagira ideje revolucije. Bori se za pripojenje Sardinije Francuskoj, što Talijani nisu srdačno pozdravili. U Parizu postaje član jakobinskog kluba, upoznaje se s Robespierreom i neobično ga cijeni, a Konvent mu, mada strancu, povjerava mnoge dužnosti. Mladog Napoleona ocijenio je već kao »opasnog slavoljupca i lažnog republikanca« (str. 7). Oštro je osudio jakobinsku diktaturu usprkos prijateljstvu s Robespierreom, borio se za

Digitized by Google

prosvjetiteljstvo među narodom i širio ga.

Vjeran sebi, nije se uključio u društvo »građanskih raskošnika«, niti se mirio s razvojem političkih događaja u Francuskoj, a nije dopustio ni da ga zahvate »iluzije«, zbog čega je proganjan, zatvaran, protjerivan, ali on djeluje nezaustavljivo osnivajući razna tajna revolucionarna udruženja. Piše *Zavjeru za jednakost*, djelo bez kojeg se ne može shvatiti razdoblje francuske revolucije, jer izjave, mišljenja svjedoka i sudionika revolucije bilježi obogaćujući ih dokumentima o procesima i suđenjima dragocjenima svakom povjesničaru ovog perioda. Autor Uvoda kaže: »uviđao je revolucionarni karakter i značenje jakobinske vladavine«, u čemu je i »njegova velika politička dalekovidnost«. Njegov odnos prema revoluciji bio je drugačiji nego vođe Jednakih — Babeufa, kojeg još nije poznavao, a i svih ostalih revolucionara oko Babeufa; njega upoznaje tek u zatvoru Plessis u Parizu, gdje su se nalazili i ostali robespierreovci, i Babeuf ga se snažno doimlje. Bio je rukovodilac Društva »Pantheon« i predsjednik na njegovom posljednjem zasjedanju, koje je tadašnji general Napoleon raspustio. Godine 1796. postaje član Tajnog babuvističkog direktorija.

U *Zavjeri za jednakost zvanoj Babeufova*, koja, u stvari, kaže M. Joka, nije zavjera, nego ustanak, opisuje Buonarroti cijeli tok ustanka i njegov tragičan ishod. On je ujedno autor *Analize učenja Gracchusa Babeufa* (također uvrštenog u ovaj svezak), kao i mnogih drugih babuvističkih nacrta zakona, zbog čega biva osuđen na zatočenje. No imao je sreću i nije završio — zahvaljujući tada konzulu Napoleonu — nakon Šerbura u Gijani s ostalim zatvorenicima, gdje bi ga čekala sigurna smrt nego je, po Napoleonovom naređenju, prebačen na otok Oleron, a zatim na Elbu. Bio bi i amnestiran da je htio priznati novi režim. No ni ponuđena sloboda, koju je cijenio iznad svega, nije ga zavela, pa se našao u Sospelu u Alp Maritimu pod policijskim nadzorom.

Turgenjev, nakon što ga je posjetio u Parizu 1836, naziva ga »živom historijom posljednjeg polustoljeća«. *Zavjeru za jednakost*, koja se prvi put pojavljuje u cjelini u našem prevodu, pisao je već pod starost, da bi ispunio obavezu prema svom »bratu i prijatelju« Babeufu, i objavljuje je u Briselu. To je, kaže M. Joka, prvo djelo o revoluciji pisano s komunističkog gledišta i najautentičniji prikaz babuvističkog pokreta u razdoblju njegova bujanja i poraza. A ono je formiralo niz demokrata i revolucionara, kao Raspaila, Cabeta, Louisa Blanca, Dézamyja, Blanquija, itd., te utječe na buđenje i organiziranje revolucionarnih snaga, kako u Francuskoj tako i u nizu drugih zemalja, kao u Belgiji, Italiji i drugdje. Cabet za njega kaže da je to čovjek koji je bio dugo mučenik svoje ljubavi prema čovječanstvu i nikada nije prestao razmišljati o mogućnostima da ga učini sretnim. A te mogućnosti vidio je Buonarroti u odgoju, davanju primjera, dokazivanju, i u razmišljanju te u sretnim uživanjima, tako da se u čovjeku ni ne mogu pojaviti druge želje osim one da društvo bude slobodnije, sretnije i dugotrajnije (str. 7).

Buonarroti, kao teoretičar i zakonodavac Jednakih, prvi je izložio misao o diktaturi proletarijata, toliko dominantnoj kod klasikâ marksizma, a koju danas već pomalo napuštaju neki suvremeni marksistički mislioci. A interesantne su i njegove misli o odgoju, trgovini, egalitarizmu, organizaciji komunističke zajednice, o naoružanom narodu. Lenjin ga u svom djelu nigdje ne spominje, dok ga Louis Blanc naziva znamenitom ličnošću, kaže nam M. Joka, koja se cijelog života borila protiv buržoaskog sistema i koja sama nije dozvolila da je zaslijepi sjaj civiliziranog društva koji joj se nudio.

Buonarroti, kao i cijela plejada mislilaca koji su okarakterizirani kao socijalisti-utopisti, po nekima s negativnim prizvukom, po drugima s vrlo pozitivnim, nije se bojao utopijskih čežnji. A te čežnje su upravo ono što nedostaje današnjem čovjeku i današnjim društvima i na Istoku i na Za-

Digitized by Google

padu, gdje je pod utjecajem Marxa potpuno zamro i u teoriji i u praksi element utopijskih snova. Ako se Marx morao pobuniti protiv suviška spekulativnog duha i spekulativnog razmišljanja svoje epohe, u ime čega odbaciti danas socijalne utopije koje bi, kao kritika, negirale ovo postojeće, ovo naše jest i nagovještavale ono moguće, koje bi na socijalnom planu, barem, dokinulo trpljenje i teret poniženih i uvrijeđenih i nadasve neslobodnih; jer ljudsko dostojanstvo potvrđuje se najprije slobodom, a ona je današnjem čovjeku možda ipak dalja nego ikad ili je možda današnji čovjek svjesniji nego ikad njenog pomanjkanja?

A Mile Joka s pravom citira Anatola Francea u *Pretečama naučnog socijalizma*, koji kaže da nema razvoja bez utopije; »utopija je načelo svakog napretka: bez nekadašnjih utopista ljudi bi bili još bijedni i goli u pećinama... Sanjajte, drugovi moji; drugovi, prije svega, oh, prije svega, ne budite razumni ... Sanjajte, budite aktivni« (str. 5). A upravo takvo sanjanje nama danas nedostaje.

Buonarroti u *Zavjeri za jednakost* kaže: »Zbog nejednake podjele dobara i vlasti nastaju svi neredi na koje se s razlogom žali devet desetina stanovnika civiliziranih zemalja. Iz toga proistječu za njih lišavanja, patnje, poniženja i ropstva. Iz toga proističe i ona nejednakost kulture koju, iz sebičnih razloga, lažno pripisuju pretjeranoj nejednakosti inteligencije« (str. 19).

A zatim nastavlja: »Poredak istinskog društva mora, prema tome, težiti strogom ograničenju bogatstva i moći pojedinaca: moć, podvrgavajući jednako sve građane zakonu koji potječe od svih; bogatstvo, uređujući stvari tako da svatko ima dovoljno, a nitko previše. U tome se sastoji jednakost o kojoj se govori u ovom djelu« (str. 19).

Nepovredivi su principi za ostvarenje sretne i slobodne komunističke zajednice, kaže Buonarroti, koje sam narod ne može ni narušiti ni promijeniti, jer ako bi se u njih dirnulo, odmah bi se raspalo društvo (str. 113), a ti principi su *stroga jednakost* i *narodni suverenitet* (*kurziv* u tekstu), koji, uz princip slobode, proizlaze iz prirodnog prava čovjeka.

U Robespierreovoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina članovi 2, 3, 4. i 5. glase:

»Glavna su prava čovjekova briga o očuvanju života i slobode.

Ta prava jednako pripadaju svim ljudima bez razlike i bez obzira na njihove fizičke i moralne snage. Jednakost prava utvrdila je priroda; društvo je nikako ne želi povrijediti, nego *je* samo štiti od zloupotrebe koja je čini varljivom.

Sloboda je moć čovjekova da se po svojoj volji služi svim svojim sposobnostima; ona ima kao svoje pravilo pravdu, svoju granicu u tuđim pravima, svoje načelo u prirodi i svoju zaštitu u zakonu.

Pravo na slobodu zbora, pravo iznošenja svoga mišljenja putem štampe, ili na bilo koji drugi način, tako su nužne posljedice načela ljudske slobode da nužnost njihova iskazivanja pretpostavlja ili prisutnost ili živo sjećanje na despotizam« (str. 153).

Častohleplje i gramzljivost najgori su među porocima, misli Buonarroti, iz kojih proizlazi niz drugih poroka, i zato je odgoj jedno od važnih sredstava za ostvarenje i očuvanje reforme društva. Jer, nastavlja on, postoji »doba života u kojem na naše osjećaje i našu inteligenciju djeluje sve ono što na nas ostavlja dojam; na tome se osniva naš odgoj koji nas čini dobrima ili lošima, građanima ili razbojnicima« (str. 117). A nadmoć i privilegije podsticatelji su najgorih osobina čovjeka, jer, citira Buonarroti Condorceta, »istinska jednakost najviši je cilj društvene nauke« (str. 183).

U *Manifestu jednakih* Bounarroti kaže: »*Jednakost*! Prvi dar prirode, osnovna čovjekova potreba i glavna karika svake zakonite asocijacije! (...) Uvijek i svuda je nesretni ljudski rod služio, izložen manje ili više lukavim ljudožderima, kao igračka svim slavoljupcima i plijen svim tiranijama. Uvijek i svugdje su ljudi bili zavarani lijepim riječima, no ni-

Digitized by Google

kada i nigdje riječi nisu potvrđivane djelom. (...) Najljepši dar čovjeku, jednakost, nije se mogao ostvariti ni jedan jedini put otkad postoji civilizirano društvo: jednakost je bila samo lijepa i jalova tvorevina zakona ...« (str. 183).

Ovim i ovakvim mislima napajalo se francuski narod uoči revolucije. Revolucija je izvedena. Njen ishod je poznat. A Buonarroti kaže: »Tek što je revolucionarna vlast prešla u ruke egoista, postala je prava opća nevolja. Njezino brzo i strašno djelovanje, koje je mogla opravdati samo vrlina njezinih rukovodilaca i njihove sasvim demokratske namjere, bilo je po svome cilju samo odvratna tiranija — ona je sve pokvarila, oživjela je raskoš, mekoputan način života i pljačku, upropastila državne financije, izopačila načela revolucije, gurnula pod nož njezinih neprijatelja sve one koji su je iskreno i nesebično branili« (str. 30).

Poznat je i utjecaj francuske revolucije na povijest čovječanstva. A i sudbina ostalih revolucija. No temelj razvoju demokratskog duha u Francuskoj je njome udaren. Njegove žrtve nisu bile male, ali se demokratski duh uporno dalje razvijao i današnja ga Francuska potvrđuje. Buonarroti u jednom svom pismu kaže: »Iako još mnogo ukorijenjenih navika i strasti zasljepljuje razum i sprečava volju, ne treba gubiti nadu u spas čovječanstva. Ono će, u to sam uvjeren, napredovati na putu društvenosti i sreće...«. Sam Buonarroti, gotovo slijep i živeći u krajnjoj bijedi, preponosan da primi pomoć od bogatog sina ili prijatelja, gasi se bez nade u 60-tim godinama života nakon što je u Francuskoj osnovao organizaciju »Le Monde« i zdušno pomagao »Društvo prijatelja naroda« i »Društvo za prava čovjeka«, tajne revolucionarne organizacije. No francusko društvo razvija se u pravcu njegovih sanjara. Treba li prestati sanjati? Oscar Wilde je negdje rekao: »Ne zaslužuje čak niti jedan pogled ona karta svijeta na kojoj nedostaje zemlja Utopija«.

Zlata Knezović

Александар Т. Христов: Прилози за историјата на македонската политичка мисла (1878—1919)

(Новинско-издавачка организација »Студентски збор«, Скопје, 1982, страна 340)

Kraj 19. i početak 20. veka je period u kojem su se zbili najburniji događaji u istoriji makedonskog naroda. U tom razdoblju je formirana Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), izbijaju istočna kriza, Ilindenski ustanak (1903), mladoturska revolucija (1908), balkanski ratovi (1912—1913) i prvi svetski rat (1914—1919). Ti događaji su ne samo utvrđivali istorijsko-političke koordinate istorijske emancipacije makedonskog naroda, već su sudbonosno uticali i na njegov dalji razvitak. Prolazeći kroz ta dramatična vremenska razdoblja, kod Makedonaca je jačala svest o sopstvenom identitetu koja se internacionalizovala u vidu oslobodilačke ideje. Politički predznak te ideje bio je pod uticajem vrednosti i saznanja evropske misli o slobodi naroda, a njene konkretne manifestacije na tlu Makedonije oblikovane su u zavisnosti od istorijskih okolnosti i socijalno-političkih snaga koje su podržavale oslobodilačke pokrete. Sadržaj i forme oslobodilačkih pokreta u periodima 1878—1903. i 1908—1912, pa sve do 1919, menjali su se, suprotstavljale su se i evoluirale političke misli, padali su po njima talozi neprijateljske propagande, ali, i pored svega toga, održao se »kontinuitet u obezbeđivanju samosvojnosti makedonske nacionalne oslobodilačke ideje i u zahtevu za nezavisnošću Makedonije kao državno-pravnog subjekta« (str. 3).

U najnovijoj knjizi akademik Aleksandar T. Hristov traga i istražuje (na osnovu izvorne građe) upravo te tokove makedon-

Digitized by Google

ske političke misli. Proučavajući političko-pravna dokumenta iz različitih perioda borbe makedonskog naroda, Hristov nalazi da u utvrđivanju državno-pravnog statusa Makedonije dominiraju dve ideje: prvo, on se određuje kao demokratski republikanski oblik i, drugo, kao jedinica federacije sa drugim narodima, u okviru koje će se Makedonija konstituirati kao posebna država u sklopu balkanske, istočne ili jugoslovenske federacije. Takvi programski zahtevi »ostaju kao trajno svedočanstvo akcije u kojoj (Makedonci) nesumnjivo ispoljavaju svoj nacionalni individualitet« (str. 4).

Drugo bitno određenje političke misli profesor Hristov nalazi u tome što je ona oblikovana u procesu otpora makedonskog naroda turskom ropstvu, a zatim i okupaciji i porobljavanju od strane susednih balkanskih zemalja — Grčke, Srbije i Bugarske, koje su raskomadale jedinstveni etnički organizam Makedonije, od čega se ona ni do današnjeg dana nije potpuno oporavila. Takve socijalno-istorijske okolnosti uticale su na to da i politička misao postane koliko neposredni agens otpora toliko i medijum revolucionarnog okupljanja širokih socijalnih slojeva. U takvim uslovima makedonska politička misao na našem istorijskom prostoru izbijala je na površinu kao delatna svest, koja je, u nedostatku vremena, bolje reći, odgovarajući »zahtevima vremena«, najčešće programatski oblikovana.

I kao treću osobenost makedonske političke misli autor ističe njen klasno-socijalni naboj. Kako je makedonska revolucija prerastala od antifeudalne, u periodu suprotstavljanja Otomanskom carstvu, u antiimperijalističku, u Makedoniji podeljenoj od susednih balkanskih država — tako je i politička misao, primereno socijalno-klasnim uslovima, od antifeudalne evoluirala i poprimila antiimperijalističke sadržaje.

Do tih teorijskih uopštavanja profesor Aleksandar T. Hristov dolazi sistematskim istraživanjem empirijske građe, konsultujući izvorna dokumenta iz naših i stranih arhiva, kao i radove domaćih i stranih teoretičara. Istraživanje u ovoj knjizi započinje razmatranjem geneze i razvoja ideje o autonomiji i buđenja makedonske nacionalne misli (1871—1881).

Genezu i razvoj ideje o autonomiji i buđenju nacionalne misli autor sistematizuje u tri etape. *Prva* je neposredno vezana za savezništvo makedonskog i bugarskog građanskog staleža. Taj savez bio je okrenut protiv »opšteg neprijatelja — Carigradske patrijaršije, a za oslobođenje od jednog teškog duhovnog i ekonomskog ropstva«. Budući, pak, da je bugarsko građanstvo bilo razvijenije, ono je u tom savezu preuzelo rukovodeću ulogu. Samim tim došlo je do jačanja bugarskog uticaja u Makedoniji. Međutim, taj prodor nije imao veliko socijalno dejstvo. Zahvatio je tanak sloj čaršije koja se emancipovala kao građanski segment. Veliki deo društva, koji je činilo seljaštvo, ostao je izvan tog uticaja.

Druga etapa manifestuje se u stremljenjima za osamostaljivanjem nacionalne ideje. U tom smislu ističu se zahtevi za sticanjem samostalnosti i stvaranjem samouprave. U toj etapi javiće se i zahtevi za uspostavljanjem različitih formi autonomije, kao što je crkveno-školska, a zatim administrativno-teritorijalna i politička. Prvi oblici autonomije, koji se javljaju kao težnja makedonskog građanskog društva, vezani su za priznavanje samostalnosti crkvi makedonskog naroda i obnavljanje Ohridske arhiepiskopije. Na toj osnovi pojaviće se i ideja o preuzimanju crkveno-školskih opština (koje su najpre bile pod grčkom, a zatim pod bugarskom crkvenom jurisdikcijom) i, s tim u vezi, doći će do stvaranja institucija javno-pravnog karaktera, koje će imati status autonomnih.

Konstituisanjem lokalnih institucija vlasti u okviru svetovne samouprave dolazi, s jedne strane, do buđenja i razvijanja makedonske političke misli i, s druge, do takozvanog dualizma vlasti. Jer, uporedo sa političkim sistemom Otomanskog carstva egzistiraju institucije lokalne samouprave,

Digitized by Google

uspostavljajući po selima i u širim regionima posebne oblike administrativne samouprave. Dalja emancipacija ideja o autonomiji ogleda se u zahtevu da se samostalnost Makedonije izrazi u obliku teritorijalne i političke autonomije. Ovakav oblik autonomije definisan je u odredbama Berlinskog mirovnog ugovora iz 1878. godine.

U *trećoj etapi* razvoja makedonska politička misao se zalaže za viši stepen samostalnosti Makedonije i politički nezavisnu autonomiju. Konsolidacija nacije u ovom periodu zahteva konstituisanje nacionalne države, koja će suvereno donositi odluke o svom društveno-političkom i socijalno-ekonomskom životu. Ta stremljenja makedonske političke misli najkonzistentnije su formulisana u Pravilima — ustavu makedonskog ustaničkog komiteta kresnenskog ustanka (17. X 1878).

Posebnu pažnju profesor Aleksandar T. Hristov posvećuje oblicima samoopredeljenja makedonskog naroda u toku njegovih borbi za nacionalno oslobođenje. Nakon što je razradio osnovne teorijske premise prava naroda na samoodređenje, on se bavi specifičnostima samoodređenja makedonskog naroda. U okviru toga svestranije razmatra pitanja samoodređenja i izgrađivanja makedonske državnosti u predilindenskom periodu; zatim, ilindenski ustanak i samoodređenje makedonskog naroda; samoodređenje i nezavisnost kao idejne osnove borbe VMRO u postilindenskom periodu; mladotursku revoluciju i traganje za novim oblicima samoodređenja — da bi ovu tematsku celinu završio kritičkim razmatranjem sporazuma između tadašnjih saveznika — Srbije, Grčke i Bugarske, kojim je raskomadana Makedonija, i razradom novih oblika samoodređenja.

Akademik Hristov se u svojoj najnovijoj knjizi najviše zadržao na toku političke misli koji je inspirisao stvaranje Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO) i organizovanje ilindenskog ustanka. U tom sklopu, on razmatra koliko učinak političke misli u revolucionarnom previratu toliko i njen udeo u oblikovanju političkih odluka organâ vlasti na oslobođenoj teritoriji. I na kraju, vezano za istu problematiku, analizira kako su se veliki istorijski događaji, poput VMRO, ilindenskog ustanka, mladoturske revolucije, balkanskih ratova i prvog svetskog rata, odrazili na idejnu strukturu makedonske političke misli.

U tom vremenu (krajem 19. i početkom 20. veka) mnogi makedonski intelektualci dolazili su u dodir sa aktuelnim političko-filozofskim idejama što su se oblikovale na tragu evropske misaone tradicije. Tako je makedonska revolucija, pored osnovnih deviza građanskih revolucija (sloboda — bratstvo — jednakost), prihvatila i socijalističke ideje. One su se najneposrednije društveno materijalizovale u činu stvaranja Kruševske republike, kojom je rukovodila prva socijalistička vlada na Balkanu. Pre nego što će stići na istorijsku scenu na kojoj će kratko vreme živeti, naime, koliko i sama Kruševska republika, socijalističke ideje bile su artikulisane u političkim dokumentima VMRO, Manifestu i Ustavu Kruševske republike, kao i u dekretima revolucionarnih organa vlasti pre izbijanja ustanka.

Nakon neuspeha ilindenskog ustanka i iznevernih očekivanja od mladoturske revolucije, strateška i taktička razmimoilaženja u nacionalnooslobodilačkom pokretu iz prve decenije 20. veka između levice VMRO i vrhovističkog krila VMRO (desnica), zaoštrena oko pitanja za ili protiv podizanja ustanka, još snažnije su se ispoljila nakon poraza ustanika. Takvo stanje dovodi do idejne diferencijacije u okviru makedonske političke misli. »Levo krilo VMRO predstavljalo je jezgro nacionalnooslobodilačkog pokreta, u stvari je jedini legitimni predstavnik interesa makedonskog naroda... Njega čine radikalno esnafstvo i većina makedonske inteligencije. Oni zastupaju nezavisnost pokreta, i svojim idejama, organizacionim i taktičkim shvatanjima i naporima usmerenim ka daljem razvoju VMRO nastoje da u punoj meri afirmišu samobitnost make-

Digitized by Google

donske nacionalne ideje i težnje ka ostvarivanju makedonske državnosti... Vrhovistička grupa VMRO ...u stvari je agentura bugarskog dvora...i nastojala je da borbu makedonskog naroda za nacionalnu slobodu potčini interesima velikobugarske politike« (str. 167).

Neuspeh ilindenskog ustanka bio je argument u prilog shvatanju o presudnom uticaju spoljnog faktora na narodnooslobodilačku borbu i socijalnu revoluciju, koje su zastupali vrhovisti. Nasuprot njima, politička misao koja nastaje na levom krilu VMRO pobornik je ideja o revoluciji kao autentičnom i svesnom činu potlačenih masa. U konfrontacijama do kojih je dolazilo još više je potencirana ideja o autonomnoj Makedoniji i o »narodnoj makedonskoj samosvesti«. Međutim, ni u toku ustanka, a ni posle njega, nikada nije napuštana ideja internacionalizma »kao osnova i motiv pokreta i unutrašnje organizacije«. U prilog tome govori i činjenica što, i pored gorkog iskustva sa susednim narodima, makedonska politička misao nikad nije odustajala od ideje o federaciji.

Kada su susedne balkanske zemlje, najpre neprijateljskom propagandom, počele da dezintegrišu duhovno-politički integritet Makedonije, a zatim vojnim dejstvima, u toku balkanskih ratova, raskomadale teritoriju na kojoj je naš narod živeo — makedonska politička misao bila je upućena na to da brani integritet svog naroda. Takav tok stvari nastavlja se sve do prvog svetskog rata, a i posle njega. Uhvaćena u koloplet njoj nimalo sklonih istorijskih događaja, politička misao u Makedoniji sve do drugog svetskog rata bila je u prilici da razrešava praktične probleme. Međutim, i uprkos tome, ona se ne utapa potpuno u pragmatizam. U radovima, recimo, Gorče Petrova, Dima Hadži-Dimova, Krste Misirkova, pored akciono vrednih priloga, susrećemo i teorijski produbljene ocene i razmatranja.

Akademik Aleksandar T. Hristov u svom radu, izuzimajući Krsteta Misirkova i Gorče Petrova, ne bavi se pojedinačnim akterima i autorima političke misli. Njegova knjiga obuhvata političku misao što se oblikovala kao kolektivna svest. Izuzimajući dva pomenuta autora, njegovo traganje za individualitetima makedonske političke misli doseže do njenog oblikovanja u političkim dokumentima. Otud knjigu profesora Hristova možemo smatrati i svojevrsnim zbornikom političke misli. U njemu su zgusnute sve one ideje koje su konstruktivno doprinosile oblikovanju makedonske samosvesti. Zbog takvog selektivnog pristupa, međutim, izostavljene su neke ideje, recimo anarhizma, koje su takođe prodrle kod nas i bitno uticale na tok makedonske istorije.

Knjiga koju imamo pred sobom nije sistematski pisan rad. Nju, kako stoji i u naslovu, čine prilozi koji su nastajali tokom višegodišnjeg naučnog rada akademika Hristova. I zato, kada se sada čita kao celina, i pored toga što je svaki članak po sebi konzistentan, stiče se utisak da se pojedini delovi ponavljaju. Međutim, i u njima se skoro uvek stvari posmatraju kroz drugu dioptriju, u zavisnosti od predmeta istraživanja.

Koliko nam je poznato, *Prilozi za istoriju makedonske političke misli (1878—1919)* su jedna od retkih knjiga u nas koje na takav način obrađuju ovu materiju. Svojom tematikom ona će, po našem mišljenju, pobuditi interesovanje i šire čitalačke publike koja se sistematski ne bavi ovde razmatranim pitanjima, a ponačinu analizovanja zbivanja i pojava, teorijskim uopštavanjima i po akribičnosti zadovoljiće kriterijume i standarde naučnog postupka.

Boris Nonevski

Digitized by Google

Četvrta proleterska, knjiga III i IV — Zbornik sećanja

(Sekcija Četvrte proleterske, 1982, strana 1900)

Pre dvadeset i pet godina, u kratkom vremenskom razmaku, objavljene su prva i druga knjiga *Četvrte proleterske crnogorske brigade*, a ove godine, u izdanju sekcijâ brigade, koje su formirane u raznim krajevima naše zemlje (Bar, Novi Sad, Split, Titograd, Ivangrad, Šibenik, Cetinje itd.), povodom četrdesetogodišnjice osnivanja brigade, štampane su još treća i četvrta knjiga.

Koristeći se iskustvom koje su bile stekle prilikom rada na prethodna dva zbornika sećanja, brigadna i bataljonske sekcije su se ovog puta prvenstveno orijentisale na opisivanje onog dela borbenog puta brigade, razdoblja i događaja koji su u prethodnim izdanjima obrađeni samo delimično ili čak nimalo.

Kako je Četvrta proleterska crnogorska brigada bila deo jezgra Narodnooslobodilačke vojske i uz ostale proleterske brigade predstavljala njenu udarnu snagu, u ove dve knjige je objavljeno nekoliko radova u kojima su obrađene i neke specifične okolnosti pod kojima je brigada ratovala i ostvarivala svoju vojnu i političku ulogu. Članci Branka Perovića pod naslovom: *Borbe partizanskih snaga na području Sinjajevine i Kolašina, uslovi pod kojima su se vodile, njihove posljedice i formiranje Petog bataljona IV proleterske brigade*, zatim *Snabdijevanje brigade na prvom maršu* Steva Dobrkovića, *Peti bataljon u Bosanskoj krajini* Petra Radana, *S bolnicom Četvrte brigade kroz petu ofanzivu* Krsta Grozdanića i drugi, jasno ilustruju i potvrđuju te okolnosti. Na dan formiranja brigade, 17. juna 1942. godine, u selu Ljubini, na Zelengori, vrhovni komandant Tito je održao govor brigadi, u kome je, između ostalog, rekao: »Vi ćete biti sijači bratstva među narodima. Kada budemo prolazili kroz nove zemlje, kada budemo dolazili u dodir sa ljudima drugih običaja, oni će možda biti nepovjerljivi prema nama, jer nas još nisu vidjeli na delu, i nisu čuli našu riječ. Vi ćete svojim držanjem i ubjeđivanjem dokazati da ste vojska novog kova; vi ćete tako steći njihovo povjerenje i razvijati zastavu slobode u krajevima koji je još nisu razvili... Prošao sam kroz prvi svjetski rat, vidio sam Crvenu armiju, sibirske stepe i borbe sovjetskih partizana — ali vam kažem da je rijetko naći većih junaka nego što ih imate u svojim redovima...«

Shodno programskoj orijentaciji, autori ovih dveju knjiga su daleko više obradili političko-partijsku i kulturno-prosvetnu aktivnost brigade, a naročito njenu političku misiju na terenu, koja je bila od ogromnog značaja. Pored neposrednih kontakata sa narodom i širenja plamena oružane borbe, Četvrta proleterska crnogorska brigada je istovremeno pružala pomoć i organima vlasti, partijskim i skojevskim organizacijama na terenima kojima se kretala, ispunjavajući, na taj način, svoju revolucionarnu ulogu, napose, i kao politički odred revolucije.

Na prvim stranicama treće knjige, posle autentičnog govora Vrhovnog komandanta, koji je tom prilikom zabeležio Vladimir Dedijer, objavljen je predgovor prvog komandanta Četvrte proleterske Peka Dapčevića, koji, između ostalog, konstatuje:

»Pođe li, danas ili sjutra, istoričar drugim — samo faktografskim putem, tj. samo za brojem — u koliko je operacija i bitaka učestvovala, koliko je bojeva vodila, od toga da za sobom ima više od 20.000 kilometara puta borbe i napora, a ne smjesti li to u sve ove okvire, on neće nikada do kraja shvatiti njenu veličinu, razumjeti samoprijegor boraca i starješina naših slavnih proleterskih brigada — ulogu i značaj Glavne operativne grupe Vrhov-

Digitized by Google

nog štaba, kojoj su, u rješavajućoj etapi narodnooslobodilačkog rata, pripadale Četvrta, Peta i Treća proleterska brigada...«

U obe ove knjige opisani su herojski podvizi boraca, komandira i komesara, nezadrživi juriši bombaša, četa, bataljona, brigade. Nisu izostavljeni ni požrtvovanost i neustrašivost lekara i bolničarki, podvizi kurira i izviđača, odvažnih ilegalaca i pozadinskih radnika, preduzimljivost i snalažljivost onih čiji je zadatak bio snabdevanje jedinica, predvodnička i nesebična uloga komandira, komandanata i političkih komesara, aktivnost, briga i zalaganje partijskih radnika, samopregorna i svestrana pomoć naroda u svim krajevima u kojima je brigada ratovala. Ovi primeri poslužiće kao putokaz mladim generacijama kako se brani sloboda i žrtvuje za svoju domovinu.

Uz vinjete Đorđa Andrejevića, Branka Šotre, Nikole Vujoševića, Miloša Vuškovića, Piva Karamatijevića, Ismeta Mujezinovića, Vuka Radovića i drugih i anegdote koje je prikupio i za štampu sredio Marko Orlandić, nalazi se i serija priloga, koji, pored najznačajnijih borbi i epizoda tokom okršaja ili predaha brigade, govore o učešću Ličana, Banijaca, Kordunaša, Krajišnika, Bosanaca, Dalmatinaca i dugih u Četvrtoj proleterskoj brigadi. Pored ostalih, veoma je zanimljiv članak proslavljenog junaka sa Ljubinog groba Maneta Stojanovića, pod naslovom *Ličani u Četvrtoj proleterskoj*, zatim *Prvi dani Dalmatinaca u Petom bataljonu* Petra Rada, koji jednostavno, nenametljivo i sa velikim ponosom piše o bratstvu i jedinstvu među borcima. Ilija Ponjević je autor veoma zanimljivog literarnog priloga *Četa krajiških omladinaca među crnogorskim proleterima*, Andrija Bogojević priloga *Kordunaši u Prvom bataljonu*, za tim, Mirko Dragutin piše o trideset i sedam Biličana u Petom bataljonu, a Veselin Bilanović, takođe preživeli borac sa Ljubinog groba, svojim raspevanim prilogom *Veseli se gora Romanija* zatvara krug na ovu temu i čitaocu pruža potpunu informaciju o tome kako je Četvrta proleterska imala u svojim redovima ne samo pripadnike gotovo svih naroda Jugoslavije, već i Nemce, Ruse, Italijane i druge.

Valja pomenuti i nekoliko priloga Jovete Bobičića, čije radove možemo naći i u drugim publikacijama i zbornicima. On znalački, iskusno i veoma slikovito opisuje put Trećeg bataljona Četvrte proleterske brigade, od Ljubinog groba, na kojem se proslavio kao puškomitraljezac, do Miljevine, kada mu je bataljon bio gotovo desetkovan.

Veoma kratak prilog Vuka Šukovića, pod naslovom *Brigada i narod*, takođe ilustruje činjenicu koliko je Četvrta proleterska bila narodna i koliko narod njen, kako su borce ove brigade prihvatali Crnmičani, a kako Vasojevići, kako Čačani, a kako bogata Mačva.

Zahvaljujući republičkim odborima Saveza boraca i SUBNOR-u Jugoslavije i velikoj aktivnosti dvadeset i šest sekcija Četvrte proleterske, pored ove četiri knjige, pojaviće se još i peta, u kojoj će se nalaziti imena svih poginulih i preživelih boraca brigade.

Na taj način Četvrta proleterska se potpuno odužila svojoj domovini, ostavivši za sobom vredan poklon umetnicima i naučnim radnicima, još vrednije poruke svim budućim pokolenjima — ne samo kako se treba boriti protiv tuđina i domaćih izdajnika, već i kako se razvija bratstvo i jedinstvo, kako se u borbama ono kuje, kali i neguje.

Đurica Labović

Digitized by Google

Digitized by Google

Reč Uređivačkog odbora

Četvrt je stoleća od pojave prvog broja »Socijalizma«, teorijskog časopisa Saveza komunista Jugoslavije. Časopis je pokrenut 1958. godine, posle Sedmog kongresa SKJ.

Bilo je to vreme smelog tragalaštva za novim sadržajima i oblicima borbe za socijalizam. U osnovi teorijskih i praktičkih traganja bilo je naše opredeljenje za socijalističko samoupravljanje i politiku nesvrstavanja. Tek usvojeni Program Saveza komunista Jugoslavije, jedna od značajnih tekovina našeg revolucionarnog pokreta, dobijao je verifikaciju u novoj praksi koja je sa izrazitim stvaralačkim porivima prožimala ne samo članstvo Saveza komunista, već i najšire slojeve radničke klase, omladine i inteligencije.

Pojava časopisa »Socijalizam« bila je prirodni izraz dostignuća Saveza komunista, ali i snažno sredstvo u teorijskom zasnivanju i osmišljavanju stvaralačkih napora, u razvijanju marksističke teorijske misli i, na toj osnovi, stvaranju nove, socijalističke samoupravne društvene svesti. Časopis »Socijalizam« postaje efikasno sredstvo u borbi protiv svih tradicionalističkih, klasnih svojinskih oblika, kako nasleđenih građansko-kapitalističkih tako i državno-monopolističkih. Veliki je doprinos časopisa borbi protiv staljinističkog koncepta socijalizma i svih oblika dogmatske svesti. S obzirom na svoje osnovno programsko opredeljenje — socijalističko samoupravljanje — časopis se odlučno razgraničavao i od svih tendencija i pojava novih deformacija našeg puta u socijalizam, snažno žigošući svaki vid etatizma i birokratizma, nacionalizma, novoleviČarskog lažnog radikalizma, anarholiberalizma i restauracije raznih drugih oblika ideologija građanske provenijencije. Borba protiv platformi suprotnih stavovima Saveza komunista uspeš-

Digitized by Google

no je vođena upravo zahvaljujući tome što je časopis davao primat pozitivnoj teorijskoj akciji — otkrivanju i stvaralačkoj analizi mogućnosti samoupravno organizovanih radnih ljudi, afirmisanju, pri tom, njihove nove inicijative u projiciranju i uspostavljanju odnosâ koji odgovaraju istinskoj demokratiji.

Jasno opredeljen za ideologiju Saveza komunista, to jest za socijalističko samoupravljanje, nacionalnu ravnopravnost i politiku nesvrstavanja u međunarodnim odnosima, časopis je nastojao — a uvereni smo da je u tome i uspevao — da bude i demokratska tribina posredstvom koje je iz godine u godinu tekao dijalog o vitalnim pitanjima razvoja našeg socijalističkog samoupravnog sistema, novih produkcionih društveno-ekonomskih odnosa, nove kulture i društva u celini.

Časopis će i u narednom periodu težiti za tim da sledi svoju dobru tradiciju, unoseći neophodne novine u uređivačku politiku, u skladu sa savremenim mogućnostima i potrebama. Postajaće još aktivniji činilac obnove marksističke ideologije i teorije. Naročito će se nastojati da »Socijalizam«, kao teorijski organ SKJ, doprinosi delovanju naše avangarde na objedinjavanju socijalističkog idejnog fronta, na ostvarivanju socijalističkog samoupravljanja kao jedinstvenog i celovitog društvenog sistema u okvirima cele jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice, na povezivanju različitih, često i vrlo divergentnih interesa i tokova unutar pojedinih društvenih sredina i socijalnih grupa — unošenjem u društvenu svest osnovnih kriterijuma i saznanja o jedinstvu radničke klase i o neophodnosti da sva društvena ishodišta proizlaze iz konkretnih i istorijskih interesa radničke klase.

Delovanje časopisa u pravcu idejne sinteze biće, međutim, uspešno samo ako i organizacije i rukovodstva Saveza komunista budu još svesrdnije prihvatale časopis kao tribinu koja im u njihovom delovanju može dobro poslužiti i pomoći. Tiraž od 10.000 primeraka pokazuje da je »Socijalizam« prihvaćen od širokog kruga čitalaca komunista i radnih ljudi, ali, s obzirom na njegovu ulogu teorijskog glasila Saveza komunista Jugoslavije, trebalo bi očekivati da on bude još više čitan i korišćen u idejno-političkom životu i radu. Uređivački odbor će nastojati da tiraž časopisa povećava, a to će povećavanje izrastati iz njegove uloge, njegovog kvaliteta i njegovog stvarnog bavljenja problemima i preokupacijama komunista i radnih ljudi.

Početkom ove godine izabran je novi Izdavački savet i Uređivački odbor. Zahvaljujemo članovima dosadašnjeg Izdavačkog saveta i Uređivačkog odbora, posebno drugovima Jovanu Raičeviću, dosadašnjem zameniku glavnog i odgovornog urednika, i Ljubiši Ristoviću, članu Redakcije, koji su početkom ove godine otišli u penziju. Radeći dugo godina u Redakciji, oni su dali nesumnjiv i veoma zapažen doprinos tome da časopis dostigne kvalitet koji mu je obezbeđivao ugled.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
JUL 4 1983
UNIVERSITY OF CALIFORNIA

2
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVI 1983 Broj 2

Kiro Hadži Vasilev

Aktuelni idejno-politički problemi i zadaci Saveza komunista 179

Teorijske rasprave

Branislav Šoškić

Položaj i problemi nauke u našem društvu 195

Živojin Rakočević

Osnovni oblik ekonomsko-tehnološkog udruživanja rada 212

Bogdan Kavčič

Promene u raspodeli uticaja u privrednim organizacijama 228

Cveta Mlakar

Minuli rad — element ekonomskog sistema 243

Miodrag Zečević

Ostvarivanje političke organizacije na nivou federacije 250

Krstan Malešević

Da li je socijalističko samoupravljanje diktatura proletarijata 271

Branko Pribićević

Evrokomunizam pred izazovima parlamentarne demokratije 286

Osvrti

Miroslav Koraksić

Centralni komitet o idejnim kretanjima i zadacima SKJ 302

Boris Nonevski

Film na terazijama Festivala 309

Prikazi 319

Digitized by Google

Содержание

Киро Хаджи Васильев

Актуальные идейно-политические проблемы и задачи Союза коммунистов 179

Теоретические статьи

Бранислав Шошкич

Положение и проблемы науки в нашем обществе 195

Живоин Ракочевич

Основная форма экономического-технологического объединения труда 212

Богдан Кавчич

Перемены в распределении влияния в хозяйственных организациях 228

Цвета Млакар

Прошлый труд — элемент экономической системы 243

Миодраг Зечевич

Реализация политической организации на уровне федерации 250

Крстан Малешевич

Является ли социалистическое самоуправление диктатурой пролетариата 274

Бранко Прибичевич

Еврокоммунизм перед вызовом парламентарной демократии 286

Обзоры

Мирослав Кораксич

Центральный Комитет об идейных движениях и задачах СКЮ 302

Борис Ноневский

Фильм на весах фестиваля 309

Рецензии 319

Contents

Kiro Hadži Vasilev

Current Ideo-political Problems and the Tasks of the League of Communists 179

Theoretical Disquisitions

Branislav Šoškić

The Position and Problems in Our Society 195

Živojin Rakočević

The Basic Form of Economic-technological Association of Labour 212

Bogdan Kavčič

Changes in the Distribution of Influence in Industrial Organizations 228

Cveta Mlakar

Materialized Labour — An Element in the Economic System 243

Miodrag Zečević

Realization of Political Organization at the Level of the Federation 250

Krstan Malešević

Is Socialist Self-management Dictatorship of the Proletariat 274

Branko Pribićević

Euro-communism before the Challenges of Parliamentary Democracy 286

Surveys

Miroslav Koraksić

The Central Committee Regarding Ideological Trends and the Tasks of the LCY 302

Boris Nonevski

Film on the Scales of Festival 309

Reviews 319

Digitized by Google

Kiro Hadži Vasilev

Aktuelni idejno-politički problemi i zadaci Saveza komunista*

I

Složeni problemi sadašnje faze razvoja udruženog rada i sistema socijalističkog samoupravljanja — u koju smo ušli donošenjem Ustava iz 1974. godine — najbitnije su obeležje idejno-političkog stanja u našem društvu i u SKJ. Osnovni smisao te faze je u odlučnoj orijentaciji da se — uz oslonac na prethodno ostvarene tekovine socijalističkog samoupravljanja — učini smeli korak u pravcu neposrednog i potpunog ovladavanja radnika u udruženom radu svim sredstvima društvene reprodukcije.

Protekla, skoro desetogodišnja iskustva pokazuju da je kretanje ka tom cilju složenije i teže nego što smo to ranije zamišljali. Kritičkim i samokritičkim preispitivanjem uočavamo da, i pored dosad postignutih rezultata u razvoju socijalističkog samoupravljanja od nesumnjivog istorijskog značaja, još nisu ostvarene sve neophodne pretpostavke da radnici potpuno preuzmu poluge privrednog razvoja, da se tokovi reprodukcije stave pod pouzdanu kontrolu i uspešno svesno usmeravanje radničke klase, odnosno društvene zajednice, u skladu sa objektivnim nužnostima i

* Uvodno izlaganje na Petoj sednici CK SKJ, održanoj u Beogradu 21. februara 1983. godine.

Digitized by Google

zakonitostima tog najdubljeg revolucionarnog preobražavanja društva. Suočili smo se sa prilično rasprostranjenim pojavama stihijskih kretanja i ozbiljnih poremećaja u privrednom razvoju koji izbijaju na površinu u vidu nepovoljnih rezultata privređivanja društvenim sredstvima, nekih izopačenih odnosa raspodele i predimenzioniranog obima raznih oblika potrošnje, a u stvari svedoče o određenim, još nesagledanim i nerešenim problemima u odnosima proizvodnje. Na toj osnovi niču neke pojave subjektivističkog ponašanja i proizvoljnog odnošenja prema društvenim sredstvima i tokovima proširene reprodukcije, pojave raznih oblika privatizacija i grupnog prisvajanja u raspolaganju tim sredstvima, koje pothranjuju svakojake egoizme, lokalizme, partikularizme i nacionalizme. To se, sa svoje strane, negativno odražava na integrativne procese u udruženom radu i u društvenoj zajednici, jer dovodi do uzajamnog zatvaranja pojedinih privrednih organizacija i širih privrednih celina, sve do republika i pokrajina.

Poremećeni odnosi u proizvodnji, raspodeli i potrošnji društvenog proizvoda, sa svojim pomenutim posledicama, iznudili su nam preduzimanje šire skale privremenih administrativnih mera, koje su, same po sebi, ma koliko u trenutku bile neizbežne, izraz nezadovoljavajućeg stanja i određenog zastoja u razvoju sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. Sem toga, one svakako pogoduju i tehnobirokratskim i etatističkim snagama kojih ionako ima, a borbu protiv njih čine težom i složenijom.

Ukratko, suočili smo se sa pojavama, problemima i teškoćama koje, nesumnjivo, svedoče o kritičnoj fazi u razvoju našeg društva i sistema socijalističkog samoupravljanja, kakvih je i ranije bilo, a koje su proizvod, pre svega, zakonitih protivrečnosti samog tog istorijskog revolucionarnog procesa. Ali kad govorimo o toj kritičnoj fazi, ničemu ne vode gole konstatacije; valja sagledati njenu prirodu, suštinu i uzroke.

Teške i oštre krize društva nastaju tamo gde vladajuće snage, nasuprot sazrelim potrebama i mogućnostima razvoja proizvodnih snaga i preobražavanja društveno-ekonomskih i političkih odnosa, teže okamenjavanju postojećeg stanja i odupiru se svakoj bitnoj promeni, jasnim i snažnim tendencijama i zahtevima radnih masa. Naši aktuelni problemi i teškoće ne samo da se ne uklapaju u takvu vrstu kriza, nego nemaju s njima ništa zajedničko: naprotiv, oni niču na suprotnoj liniji — u burnom, dubokom i smelom, pa zato ne baš u svemu sasvim artikulisanom i usklađenom procesu revolucionarnog preobražavanja društva. To se, uostalom, vidi i po onim, često i dobronamernim, kritikama našeg sadašnjeg stanja koje se svode na to da smo se, tobože, suviše zaleteli, da projektujemo društvo za koje uslovi još nisu sazreli, da treba da budemo realniji, praktičniji, pragmatičniji itd.

Mi se, naravno, s takvim ocenama ne slažemo. Tačno je da smo uvek težili ka tome da proces revolucionarnog preobražavanja stalno vučemo napred, da ga razvijamo, da ne stanemo, ali kao što već četvrtu deceniju pokazuje naša praksa, nikad to nismo činili tako da se sukobimo s realnim mogućnostima, ili odvojimo od radničke klase i ostalih radnih masa, od onoga što

Digitized by Google

one mogu shvatiti, prihvatiti i svojim rukama i umom stvoriti. Ili što same traže. Išli smo uvek dobar korak ispred njih, nastojeći da prokrčimo i pokažemo pravi put, ali smo uvek držali prisnu i čvrstu vezu s njima.

Nije, dakle, naš problem u stagnaciji izazvanoj konzervativnim i nazadnim snagama, nego u protivrečnostima i teškoćama revolucionarnog kretanja našeg društva napred. Istinsko revolucionarno preobražavanje društva ne ostvaruje se lako i glatko i ne ide isključivo pravom uzlaznom linijom. U tom kretanju neke oscilacije su neizbežne, a mnoge protivrečnosti tog istorijskog procesa otkrivaju se tek u njegovom toku. Ne bismo bili marksisti ako ne bismo shvatili da se neke zakonitosti i protivrečnosti revolucionarnog preobražavanja društva ne mogu unapred spoznati, pre određenih zahvata na praktičnom menjanju društvenog stanja, jer se drukčije do njih ne može ni dopreti.

Tako smo se i sada našli pred određenim novim problemima, koje ranije nismo mogli u toj meri sagledati, ali koje ni sada ne bismo videli da nismo zagazili u ovu fazu revolucionarnih zahvata upravo ustavnim promenama i Zakonom o udruženom radu. Neki, izgleda, nisu u stanju da to shvate, pa ili ne vide smisao tih promena ili žele da ih ospore sa etatističkih i tehnobirokratskih pozicija. S takvim snagama treba da se, kao i do sada, odlučno obračunavamo, a one koji su se zbunili zbog teškoća u ostvarivanju ustavnih promena valja podsetiti da su te promene postale neophodne usled zaoštravanja mnogih problema prethodne kritične faze u razvoju našeg društva i socijalističkog samoupravljanja krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina i da su otvorile novu perspektivu revolucionarnim kretanjima ka našim daljim ciljevima. To što smo se sada opet našli pred nekim novim problemima daljeg hoda naše revolucije ne može biti razlog da damo signal za povlačenje; naprotiv, to mora predstavljati podsticaj da smelo, istim, Titovim putem nastavimo revolucionarnu ofanzivu. Jer iskustva prakse ne dovode u pitanje ni ispravnost njenih ciljeva, ni njene strategijske osnove, ni njene izglede na uspeh. Ako smo otkrili da, za sada, neki efekti još ne odgovaraju postavljenim ciljevima, jasno je da ne možemo dalje ukoliko sebi ne razjasnimo razloge za to, ne uklonimo ono što izaziva određena odstupanja od tih ciljeva, ako ne razvijemo i usavršimo naša osnovna, već usvojena sistemska opredeljenja u pravcu koji će nam omogućiti da pouzdano ostvarujemo efektivno ovladavanje radnika u udruženom radu svim polugama i sredstvima društvene reprodukcije. To je jedini način da, što pre, ne samo savladamo sadašnje zaoštrene probleme i teškoće, nego i da se iščupamo iz ove kritične faze i procese društvene reprodukcije postavimo na stabilne i trajno zdrave osnove.

Stoga, kada danas raspravljamo o najaktuelnijim idejno-političkim problemima u našem društvu i zadacima Saveza komunista u vezi s njima *nema i ne može biti ni važnijeg ni prečeg posla od razjašnjavanja mogućnosti, pretpostavki i sredstava za ostvarivanje novog prodora u razvoju udruženog rada i socijalistič-*

Digitized by Google

kog samoupravljanja. To mora biti u središtu naše pažnje, to je glavno i odlučujuće poprište naše idejno-političke borbe. Ovo valja naglasiti, jer je sadašnje stanje otvorilo mnoga pitanja na širokom frontu, pa stoga nosi opasnost da u našoj aktivnosti utrošimo i previše energije i vremena za razmatranje manje bitnih pitanja, a da zanemarimo ona čije je rešavanje od odlučujućeg značaja. Savez komunista se, naravno, mora nositi sa svim važnijim otvorenim društvenim, ekonomskim i idejno-političkim problemima, a pogotovu sa svim izazovima idejnih i političkih protivnika, ali upravo zato mora usredsrediti svoje snage na glavno poprište svoje aktivnosti, ono koje će doprineti uspešnom savlađivanju teškoća na putu ka ostvarivanju njegove generalne linije, kako bi toj liniji obezbedio novi i uspešan ofanzivan prodor.

Takav prodor će, uz to, rešiti i raščistiti mnoge sporednije i izvedene probleme idejno-političkog stanja u društvu i u Savezu komunista. Moramo usmeriti svoje snage na teorijsko razjašnjavanje i praktično savlađivanje smetnji iskrslih na putu ka ostvarivanju osnovnih načela i suštinskih odredbi Ustava i Zakona o udruženom radu. Samo na taj način Savez komunista može i sada, kao i do sada, uspešno potvrditi svoju vodeću idejno-političku ulogu u kretanju našeg socijalističkog samoupravnog društva ka punom ostvarivanju istorijskih interesa radničke klase.

U tom smislu kritična faza kroz koju prolazimo postavlja pitanje uloge subjektivnih snaga društva, a u prvom redu Saveza komunista, njegove usmerenosti i sposobnosti da se uspešno nosi s novim zadacima pred kojima se našao. A ti zadaci nisu nimalo laki. Postaje, naime, jasno da koliko svojom praksom preobražavanja društveno-ekonomskih i političkih odnosa dublje ronimo ka samoj suštini udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, toliko je veća potreba za novim i dubljim teorijskim saznanjima, bez kojih ni praksa ne može biti pravilno usmerena. Međutim, u istoj srazmeri na tom putu iskrsavaju sve složeniji teorijski problemi koje valja svestrano razjasniti i razrešiti da bi se uspešno nastavilo dalje, na dobro osmišljen način i u pravom smeru.

Sve nam to pokazuje da, srazmerno razvoju udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, teorijski aspekti vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista dobijaju na značaju, a opasnosti od prakticizma i pragmatizma u njegovom radu postaju veće. Međutim, obogaćivanje naših teorijskih saznanja ima danas za pretpostavku sticanje dovoljnih iskustava iz prakse ostvarivanja ustavnih promena i Zakona o udruženom radu, a za to je potrebno i određeno vreme. Zato ovu fazu karakteriše grozničavo i tegobno tragalaštvo za odgovorima na otvorena pitanja, a takvo tragalaštvo je uvek prožeto ne samo živim raspravama, konfrontacijom različitih shvatanja, nego i ideološkim otporima onih snaga čiji interesi nisu na liniji progresivnog razvoja socijalističkog samoupravljanja. Sve to čini složenijim i težim ostvarivanje osnovnih zadataka naše idejno-političke borbe u sadašnjim uslovima.

Onima koji nastoje da iskoriste sadašnje stanje da bi kompromitovali dosadašnju liniju Saveza komunista, da bi doveli u

Digitized by Google

pitanje upravo najnovije tekovine socijalističkog samoupravljanja, izražene u Ustavu iz 1974. i Zakonu o udruženom radu, moramo se suprotstaviti odlučnim i jasnim odgovorom: te tekovine su od ogromnog i presudnog značaja, one su nam dale čvrste osnove sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. Praksa je, doduše, pokazala da su ostala nerazjašnjena i neka važna pitanja, ali to nije razlog da se osporava istorijski značaj suštine ustavnih promena. Za sada još nismo potpuno razrešili čvorište najskrivenijih tajni na putu ka neposrednom i potpunom ovladavanju radnika u udruženom radu svim sredstvima društvene reprodukcije, ali smo do tog čvorišta stigli. Negirati ili potcenjivati presudni istorijski smisao tog koraka mogu samo oni koji su nesposobni da shvate složene zakonitosti razvoja sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, ili im do tog sistema nije ni stalo. Tim korakom još nismo učinili radnike u udruženom radu potpunim i isključivim gospodarima uslovâ, sredstava i plodova njihovog rada, još nismo preskočili taj Rubikon, ali smo pred njim.

Stoga bi bilo neoprostivo slepilo ako bismo u sadašnjem stanju videli samo probleme i teškoće, a ne i mogućnosti novog i odlučujućeg prodora suštinskih ostvarenja udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. A te mogućnosti su danas zrelije i povoljnije nego ikada ranije, upravo zbog ustavnih promena i praktičnih, kako pozitivnih tako i negativnih, iskustava njihovog ostvarivanja.

Iskoristiti te mogućnosti, pretvoriti ih u delo što pre, što potpunje i što bolje — to je istorijski zadatak trenutka i našeg društva u celini i Saveza komunista. U tu svrhu valja nam se dobro u tom pravcu usmeriti, na pravi način okupiti i organizovati sve raspoložive snage i potencijale i baciti se na posao onako kako smo to činili u sličnim prilikama, a posebno u okviru pripremanja Ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu. Značajan deo tog posla je već obavila Komisija saveznih društvenih saveta za pitanja ekonomske stabilizacije, ali ostaje da se i dalje raspravljaju i obrađuju još neka temeljna i izuzetno važna teorijska i idejno-politička pitanja odnosa u udruženom radu, u čemu mora doći do izražaja vodeća uloga Saveza komunista.

Tu su, dakle, najvažniji problemi idejno-političkog stanja u našem društvu i u Savezu komunista danas, i iz njih proizlaze i naši najpreči i najvažniji zadaci. Njima ćemo se u Savezu komunista, pa, naravno, i u našem Centralnom komitetu, morati mnogo konkretnije pozabaviti sledećih meseci, a nema sumnje da će to morati da bude osnovno poprište naše aktivnosti sve do sledećeg kongresa SKJ.

II

Uporedo s tim, ne skrećući s tog osnovnog pravca naše idejno-političke borbe, Savez komunista se mora aktivno i ofanzivno postavljati i prema svim drugim značajnim idejno-političkim problemima i pojavama koje se ispoljavaju u tekućem životu našeg društva, kao

Digitized by Google

i obračunavati sa ispoljenim težnjama i opasnostima da se društvena kretanja i idejno-politički procesi skrenu u smeru suprotnom od linije SK, to jest od pravca daljeg razvoja i viših dometa sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja.

U tom smislu bih, ovom prilikom, ukazao samo na neke karakteristične pojave sadašnjeg idejno-političkog stanja u našem društvu i u Savezu komunista.

Činjenica da se nalazimo u kritičnoj fazi razvoja, prožetoj poznatim materijalnim problemima, uključujući i određen pad životnog standarda radnih ljudi, sama po sebi pogoduje pojavama izražavanja raznih, pa i razumljivih nezadovoljstava. Kad se, pored toga, ima u vidu da ćemo se neko vreme neminovno baviti ne baš jednostavnim traganjem za rešenjima koja će nam omogućiti temeljito savladivanje sadašnjih problema i teškoća, da su u tom traganju donekle neizbežna i neka lutanja, pa, i pored najbolje volje, i određene greške i promašaji, postaje jasno zašto dolazi do pojava zbunjenosti koje zahvataju deo radnih ljudi, javnosti, pa i neke komuniste. U takvoj situaciji pojedinci lako gube kompas, javljaju se znaci izvesne idejne i političke dezorijentacije i nesnalaženja.

To je društvena klima u kojoj bujaju svakojake rasprave i diskusije, što je samo po sebi razumljivo i potrebno. Znatno više nego obično rasplamsava se i društvena kritika, što je takođe potrebno, jer bez toga nema uspešnog teorijskog i idejno-političkog tragalaštva. No, s obzirom na pomenute pojave dezorijentacije, ta kritika, kao i rasprave i diskusije, nisu uvek delotvorne, ponekad ni valjano usmerene, pa se događa da, umesto da budu u funkciji razrešavanja problema na liniji razvoja socijalističkog samoupravljanja, posluže, u stvari, nekim suprotnim, nazadnim ciljevima.

Savez komunista mora uvek, a naročito u ovakvim situacijama, ozbiljno, odgovorno i blagovremeno razmatrati sve značajnije pojave u idejno-političkim kretanjima u društvu. Za nas je, naravno, u tom pogledu najvažnije ono što se zbiva u redovima radničke klase i radnih masa u celini, jer upravo je to osnovno obeležje idejno-političkog stanja društva. A kad je o tome reč, bilo bi, naravno, besmisleno tvrditi da sadašnja nepovoljna ekonomska situacija, sa svim svojim materijalnim i društvenim posledicama, nema neka negativna idejno-politička dejstva i u toj sredini, u samoj osnovi društva. Razumljivo je da se i u redovima radničke klase ispoljavaju određena nezadovoljstva, da ima pojava zbunjenosti, idejne konfuzije i dezorijentacije. Međutim, te se pojave u radničkoj klasi javljaju u mnogo manjem obimu i u znatno blažim oblicima nego u nekim drugim sredinama.

Karakteristično je da je težište kritičnosti i samokritičnosti radnikâ najčešće na pitanjima zaoštravanja odgovornosti svih društvenih činilaca, od najviših državnih i političkih do samoupravnih i poslovodnih organa, pa i samih radnih ljudi, zatim na radnoj disciplini, poboljšanju organizacije rada, doslednijem i potpunijem ostvarivanju samoupravnih prava, ali i obaveza radnih ljudi. Kad

Digitized by Google

naš radni čovek ocenjuje naše sadašnje probleme i teškoće, on obično kaže: previše smo se opustili, treba više i bolje raditi, brže podizati produktivnost rada, i u tu svrhu obezbediti odgovarajuće uslove rada i privređivanja, brižljivo štedeti na energiji, materijalu i radu, a trošiti onoliko koliko smo stvorili za sebe i za razvoj društva. Upravo ovakve ocene objašnjavaju idejno-političko stanje u radničkoj klasi i kod ostalih radnih ljud. Oni se ne mire, niti će se pomiriti s negativnim pojavama i trendovima u našem društvu, ali odgovorno i uporno traže prave izlaze i prava rešenja, kako se ničim ne bi kompromitovale i ugrozile njihove dosadašnje tekovine.

Upravo takva svest i takav stav radničke klase i radnih ljudi objašnjavaju njihovo ponašanje u sadašnjim uslovima. A to ponašanje nekim krugovima u inostranstvu izgleda čudno, nerazumljivo i naopako. U inostranoj štampi se poneki pitaju kako to da naši radnici i građani tako mirno i strpljivo podnose i određeni pad standarda i momentane oskudice i lišavanja. Mi bismo tome mogli dodati još jedan izuzetno važan, indikativan i poučan podatak: upravo u vreme kad su se naročito zaoštrile naše teškoće i kad je zabeležen pad standarda, od 1980. naovamo, broj štrajkova se u našoj zemlji, broj učesnika u štrajkovima i izgubljenih radnih časova zbog njih više nego prepolovio, mada je on i ranije bio neuporedivo manji nego u mnogim drugim zemljama. Sem toga, po pravilu se ti izgubljeni radni časovi u slobodno vreme nadoknađuju.

Naš Sindikat i Savez komunista su, naravno, uvek insistirali na samoupravnim oblicima i sredstvima rešavanja otvorenih problema, koje su radnici isticali, ali nisu osudili ni štrajk kad god se pokazalo da su radnici bili u pravu i da nisu mogli na drugi način ostvariti neke svoje opravdane zahteve. Sadašnje egzemplarno uzdržavanje naših radnika od štrajkova, uprkos povećanim teškoćama i padu standarda, ipak nije nikakvo čudo.

Stvar je jednostavno u tome što, uprkos svim još ispoljavanim njegovim manama, nedostacima, greškama i promašajima — radnička klasa naše zemlje već oseća i prihvata ovo društvo kao *svoje*, što je stekla veća iskustva i osposobila se za to da svoje probleme pokreće i svoje zahteve ističe i rešava prvenstveno na samoupravan način. I upravo zato ona danas, kada smo se našli u ozbiljnim materijalnim teškoćama, postupa mnogo obazrivije i odgovornije, ne samo da ne želi da eksploatiše i zloupotrebljava te teškoće u neke čisto protestne svrhe, kao prost izliv nezadovoljstva, nego bdi nad time da neka stihijska kretanja u društvu ne bi dobila takav tok koji mogu iskoristiti antisocijalističke i antisamoupravne snage i time ugroziti tekovine koje je radnička klasa u našem društvu već izvojevala. Ona je u ostvarivanju svojih istorijskih interesa i ciljeva daleko odmakla od položaja proletarijata o kojem su Marks i Engels u Komunističkom manifestu zapisali da nema šta da izgubi.

Zato je, u nastaloj situaciji, osnovni smer aktivnosti radničke klase — jačanje radnih napora, zaoštravanje putanja discipline i odgovornosti, kao i usavršavanje sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, kako bi se što više i što brže sužavala

Digitized by Google

i suzbijala uloga države u raspolaganju i upravljanju društvenim sredstvima, a radnici što pre, što potpunije i što neposrednije čvrsto uzeli u svoje ruke sve poluge društvenog razvoja, sva sredstva koja sami stvaraju, pa i sav društveni kapital od čijeg usmeravanja i upravljanja, raspodele i potrošnje zavisi kako i koliko će se razvijati samoupravno društvo radničke klase.

Savez komunista je uspeo da uspostavi dobre odnose i sa individualnim proizvođačima na selu i u gradu. Upravo svojom politikom na selu Savez komunista je veoma uverljivo dokazao koliko je bio i jeste spreman da uči i na svojim greškama. Put kojim smo u toj politici krenuli još pedesetih godina i kojim smo dalje razvijali svoje viđenje unapređivanja poljoprivredne proizvodnje i postupnih procesa povezivanja individualnih proizvođača sa organizacijama udruženog rada doveo nas je do značajnih i krupnih rezultata. Ima, naravno, i u toj oblasti, pogotovu u sadašnjim otežanim i složenim opštim uslovima privređivanja, nekih otvorenih i zaoštrenih problema, kao i neiskorišćenih prostora i mogućnosti za postizanje mnogo boljih rezultata. Međutim, u celini uzev, naša poljoprivreda i selo su bitno preobraženi, a oni individualni proizvođači na selu koji dobro rade i koriste sve mogućnosti moderne proizvodnje ostvaruju izvanredne proizvodne rezultate i sebi obezbeđuju visok životni standard.

Sa takozvanom malom privredom u gradu stvari su tekle sporije i teže, ali i ona u poslednje vreme uzima maha. Doduše, ostaci nekih dogmatsko-sektaških prilaza individualnim proizvođačima još nisu sasvim savladani, ali se njih sve brže i uspešnije oslobađamo, tako da danas više nisu izvor ozbiljnijih idejno-političkih problema u tim sredinama.

Društveni i idejno-politički stav radničke klase, a i ostalih radnih ljudi, jasno se iskazuje u njihovom držanju i težnjama. Njihovu svest karakteriše duboko poverenje u osnove i suštinske principe sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja i budna briga da se ti principi što brže i doslednije ostvaruju. I upravo na tome počiva nepomućeno poverenje radničke klase i ostalih radnih ljudi grada i sela prema Savezu komunista, koji je u svojoj borbi i aktivnosti imao i mnoge slabosti, činio različite greške, ali nikad nije izneverio istorijske težnje radničke klase ni interese radnih ljudi i nije propuštao da im, koliko to od njega zavisi, prokrči puteve i pomogne njihovom ostvarivanju.

A kad je reč o njegovim stvarnim greškama i slabostima, Savez komunista nije čekao da ih drugi otkrivaju, nego je smelim samokritičkim preispitivanjem, koje je osećao kao sopstvenu unutrašnju potrebu, sâm težio da ih se što pre oslobodi, upravo zato što mu je, iznad svega, stalo da se uvek i u svim prilikama potvrdi kao uspešna vodeća snaga radničke klase i radnih ljudi. Time je Savez komunista sačuvao njihovo, tokom istorije stečeno, poverenje. U tome je naše najveće dostignuće i naša snaga.

No za nas komuniste to nikad ne treba da bude razlog samozadovoljstvu, jer ako je tako bilo do sada, ne znači da tako mora biti i u budućnosti. Nema takve revolucionarne društvene i političke snage koja se ne bi mogla naći u žabokrečini zastoja i de-

Digitized by Google

generisati se, ako to dopusti. Stare zasluge i ostvarenja ne mogu, u takvom slučaju, poslužiti kao opravdanje. Stoga smo dužni da stalno izoštravamo svoje čulo za novo i još naprednije, onako kako smo to zapisali u Programu SKJ, da stalno grabimo napred. Poverenje radničke klase i radnih ljudi nas obavezuje; ono se mora stalno opravdavati, a opravdavati se može samo tako što će se uvek i iznova sticati.

Mi, naravno, nikome nećemo dozvoliti da, u prljave i nazadne svrhe, kalja, odriče ili umanjuje naša dostignuća i naše vrednosti, ali smo svesni toga da je za nas i za naše društvo uvek mnogo važnije da se okrenemo novim izazovima i zadacima i uspešno ih savladamo nego da se ponosimo prošlim zaslugama. Savez komunista se nikad nije uspavao na lovorikama, pa neće ni sada. Da bi i dalje uspešno ostvarivao svoju revolucionarnu i vodeću ulogu, Savez komunista mora pokazati smisao i sposobnost za novo teorijsko i praktično revolucionarno stvaralaštvo, jer samo tako može dokazati da je i dalje na visini novih istorijskih zadataka.

Na temelju najnovijih iskustava i saznanja u stanju smo da dalje razvijamo svoja idejno-politička opredeljenja i liniju i da, na toj osnovi, koncipiramo i razradimo i neka neophodna nova praktična rešenja kojima ćemo prokrčiti puteve daljem razvoju udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, otvoriti nove i šire perspektive u borbi za naše istorijske ciljeve. Na taj i samo na taj način možemo, dužni smo i hoćemo i dalje da ostanemo u prisnoj i čvrstoj vezi s radničkom klasom i ostalim radnim ljudima, a to, i jedino to ima presudan značaj za idejno-političko i opšte stanje u društvu.

U celini uzev, to stanje je, u osnovi, stabilno i dobro. No to nas ne sme zavaravati i demobilisati pri rešavanju momentanih zaoštrenih ekonomskih i socijalnih pitanja, jer situacija u društvu ne zavisi samo od krupnih istorijskih tokova, nego i od sitnijih, ali za život ljudi najvažnijih, svakodnevnih egzistencijalnih problema i prilika. Ma koliko te prilike, koje su momentano nepovoljne, bile prolaznog i efemernog karaktera u poređenju s našim opštim materijalnim i društvenim ostvarenjima, ako ih ne budemo brzo i efikasno prevazilazili, one mogu dovesti i do osetnijeg pogoršanja naše idejno-političke situacije.

Stoga treba i dalje jačati napore da se poremećeni ekonomski tokovi što pre stabilizuju, da se normalno snabdevanje osnovnim životnim namirnicama, lekovima i drugim ključnim potrepštinama reši kao prioritetno pitanje trenutka i da se, s najvećom pažnjom i odgovornošću, uz oslonac na osvedočenu solidarnost svih radnih ljudi, rešavaju najteži socijalni problemi, da se olakša i ublaži materijalno stanje ljudi i porodica sa najmanjim prihodima po članu domaćinstva.

III

Kao što se moglo i očekivati, raznobojni protivnici i neprijatelji naše revolucije, socijalističkog samoupravljanja, naše bratske zajednice naroda i narodnosti, Saveza komunista i svih socijalistič-

Digitized by Google

kih snaga naše zemlje u sadašnjoj situaciji su ponovo digli glave i ocenili da su prilike povoljne da se jače eksponiraju i aktiviraju. Oni su se, i inače, još ranije pripremali za takozvani post-titovski period, računajući na svakojake spekulacije i crna proročanstva o daljoj sudbini naše zemlje. Ta očekivanja i priželjkivanja su im se izjalovila, ali su ih naše ekonomske teškoće ohrabrile.

Ocenjujući, valjda, da su nas te teškoće žestoko pritisle, da se zato neminovno mora širiti talas nezadovoljstava, da ih oni, i sa svoje strane, mogu podjarivati i podsticati, da ima zbunjenih i dezorijentisanih na koje mogu uticati, da je zbog svega toga Savez komunista u velikim neprilikama, oni su, očigledno, došli do zaključka da je nastupio povoljan trenutak da se snažnije i agresivnije oglase.

Politički emigranti u inostranstvu svih vrsta i boja — počev od onih koji su između dva rata upropastili zemlju pa je napustili kad je nju trebalo braniti, preko fašističkog ološa koji su od narodnog gneva spasli i iz zemlje izvukli nacistički okupatori, pa sve do mlađih i najnovijih izdajnika, od kojih su se mnogi prihvatili politike samo da bi njome prikrili obične i masne lopovluke i druge ordinarne zločine — rastrčali su se širom sveta, zaodenuli se svakojakim »oslobodilačkim« i »demokratskim« firmama, pa se upinju da stvore neki zajednički front protiv socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije. Nacionalisti i šovinisti što su potekli iz svih naših naroda i narodnosti, koji su jedino znali da ih guraju u međunacionalne sukobe sve do bratoubilačkog rata i da se međusobno razračunavaju, sada — pothranjivani ko zna kakvim sumnjivim fondovima — žele da pokažu svojim gospodarima da mogu udružiti svoje snage, da i oni nešto predstavljaju i da s njima treba računati.

Naravno, njihovi poslodavci ih isto tako dobro poznaju kao i mi, ali razne obaveštajne i slične službe imaju nekako računa da ih drže na uzdi i po potrebi koriste u razne svrhe takozvanog specijalnog rata. Zloupotrebljavajući otvorenost naših granica i demokratske uslove u našem društvu, oni održavaju stalne veze sa svojim eksponentima u zemlji i nastoje da razviju svakojake neprijateljske aktivnosti. Pokušavaju da ožive i reaktiviraju poražene i potisnute ideologije, da stvaraju neke opozicione političke snage, da ih okupljaju i organizuju.

Razumljivo je da naši neprijatelji u zemlji ne istupaju otvoreno, sa svojim pravim političkim ciljevima, jer bi se time u svojim nastojanjima potpuno onemogućili. Njihove su aktivnosti usmerene na to da podrivaju ugled i suzbijaju uticaj Saveza komunista, da ga potiskuju s pozicije vodeće idejno-političke snage, da negiraju i omalovažavaju dostignuća i vrednosti naše revolucije, da podstiču destruktivnu kritiku i rasprave, da izazivaju i razbuktavaju razdore i sukobe, da demorališu radne ljude i građane, da podrivaju njihovo poverenje prema komunistima i veru u dalji uspešan razvoj našeg društva, u snagu, stabilnost i nezavisnost naše zemlje.

Njihovo omiljeno oružje je nacionalizam, raspaljivanje nacionalističkih i šovinističkih strasti, sejanje mržnje među narodima

Digitized by Google

i narodnostima, podrivanje njihovog bratstva, jedinstva i zajedništva. Računaju da im takvo delovanje pruža relativno najviše mogućnosti da utiču na deo javnosti podsticanjem nacionalističkih predrasuda i opterećenja ljudi, koja se u uslovima zaoštrenih materijalnih problema i ekonomskih teškoća i inače u većoj meri javljaju, čak i u nekim strukturama našeg društva, pa i kod pojedinih komunista. Iskustva nam kazuju da takve aktivnosti nacionalista, ako se s njima ne obračunavamo odlučno i blagovremeno, mogu prouzrokovati velike štete, odnosno na izvestan način uticati na deo javnosti, naročito na neke naučne, umetničke i kulturne radnike i na deo omladine, uglavnom školske i studentske.

Negativnim idejno-političkim uticajima upravo u tim sredinama pogoduje činjenica da još nismo uspeli da dosledno i do kraja ostvarimo svoja opredeljenja o organskom povezivanju kulture i obrazovanja, nauke i umetnosti sa celinom udruženog rada na osnovama slobodne razmene rada i pomoću odgovarajućih samoupravnih interesnih zajednica. Zato još dolazi do većih raskoraka između interesa i potreba udruženog rada, odnosno društvene zajednice i nekih tokova u kulturi i obrazovanju. Iz istog razloga u tim društvenim delatnostima još su snažna i neka negativna nasleđa prošlosti i jako izražene suprotnosti društvene podele rada. — Već iz toga jasno proizlazi da je novi podsticaj oživotvorenju i praktičnom sprovođenju ustavnog principa slobodne razmene rada i odgovarajućem prilagođavanju samoupravnih interesnih zajednica nauke, kulture i obrazovanja — jedan od naših najprečih idejno-političkih zadataka. Za sada stanje u tom pogledu ne zadovoljava.

To je osnovni razlog što dolazi do izvesnih nesporazuma, a u nekim slučajevima i do idejno-političkih sukoba, između Saveza komunista i pojedinih kulturnih stvaralaca, a ispoljavaju se, ponekad, i ozbiljniji idejno-politički problemi u pojedinim pojavama u kulturi i umetnosti, u društvenim naukama i, donekle, u sistemu obrazovanja i vaspitanja. To žele da iskoriste naši neprijatelji, pa se ubacuju u taj prostor s ciljem da povuku za sobom deo kulturnih radnika, što im ponekad i uspeva, naročito kod onih čija stvaralačka zvezda nije baš u punom sjaju zablistala i raznih nezadovoljnika čije su ambicije i umišljenost daleko iznad njihovih mogućnosti.

Jedan od neprijateljskih pokušaja je i širenje fame o tobožnjem sukobu Saveza komunista i inteligencije. U stvari, ogromni potencijal stvaralačkih snaga, tehničke i humanističke inteligencije, naučnih, umetničkih i kulturnih stvaralaca deluje i tvori istovremeno u društvu, na svom području rada, u sistemu samoupravljanja i u Savezu komunista.

Očigledno je da smo na svim područjima kulture, nauke, umetnosti i obrazovanja postigli krupne, a negde i izuzetne rezultate, koji se ne samo srećno uklapaju u naša opšta društvena dostignuća, nego se bez njih ova ne bi mogla ni zamisliti. Sve su naše nacionalne kulture ostvarile snažan razvoj, a neke su doživele svoj istinski preporod.

Digitized by Google

Kao celo naše društvo, i Savez komunista se ponosi uspešnim razvojem naše kulture koja sve više dobija nova obeležja upravo iz vrela našeg originalnog društvenog bića. Savez komunista to smatra i svojom tekovinom. Ne zbog kulture, nego zbog svoje građanske i malograđanske ideološke zaslepljenosti, naši idejni protivnici nisu u stanju da shvate da je najveći, samosvojni, originalni doprinos ove zemlje opšteljudskoj svetskoj kulturi, iznad svega, u teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja. Prvenstveno po tome nas svet i svetska kultura znaju i raspoznaju.

Oni koji su, iz jednog ili drugog razloga, krenuli u manje ili više otvorenu političku borbu protiv Saveza komunista često se zaklanjaju »kulturnom«, »naučnom«, »umetničkom« ili »filozofskom« maskom. Savez komunista ne sme olako prelaziti preko njihovih aktivnosti. Oni mu bacaju rukavicu i traže političku konfrontaciju s njim. Upravo ovi zamaskirani neprijatelji — mnogo više nego oni otvoreni — mogu postati i veća opasnost ako se budemo pasivno odnosili prema njima i pustili ih da nesmetano šire svoj uticaj. Savez komunista mora usmeriti svoju idejno-političku borbu na njihovo razobličavanje, na suzbijanje njihovog uticaja i na njihovu potpunu idejno-političku izolaciju. A da bismo to postigli, treba da ih dobro, tačno i brzo raspoznajemo i da idejno-političku borbu s njima vodimo na pravi način i pravim sredstvima. Da li smo odabrali ta prava sredstva — videće se po stvarnim efektima borbe. Ako smo pri tom uspeli da širimo svoj idejno-politički uticaj među radnim ljudima i u sredinama u kojima kulturni stvaraoci deluju, a da sužavamo i suzbijamo uticaj naših idejnih protivnika, znači da smo dobro procenili i dobro postupali, ako nismo — onda smo negde pogrešili u ocenama, stavovima ili sredstvima borbe. Kao iskusnoj revolucionarnoj snazi, mora nam biti jasno da smišljeno odmeravanje sredstava naše idejno-političke akcije nije oportunizam, kao i da se nedovoljno promišljena i necelishodna oštrina, koja ne daje prave i željene efekte, pokazuje kao fiktivna borbenost.

U opozicione političke svrhe često se koriste razni oblici javnog delovanja: neka sredstva javnog informisanja, publicistika, razne vrste pozorišta, od nekih diskusionih tribina do pojedinih dramskih predstava, pa čak i takozvana lepa književnost, u koju poneki sipaju svakojake, pa i političke gadosti. Jednom, doduše, vrlo malom broju agresivnih kultur-politikanata pošlo je za rukom da se, najčešće beskrupuloznim klanovskim sredstvima, a zbog indolentnosti i pasivnosti mnogih naših društvenih, samoupravnih i političkih činilaca, dočepaju određenih uticajnih pozicija u pojedinim izdavačkim organizacijama i javnim glasilima, odnosno tribinama i drugim institucijama.

S takvih pozicija oni pokušavaju i, na žalost, ponekad uspevaju da — u okviru razvijenih i bogatih tokova izdavačke i informativne delatnosti, naučnog, umetničkog i kulturnog stvaralaštva — s vremena na vreme provuku po koju izrazito političku provokaciju protiv Saveza komunista i osnovnih vrednosti i ostvarenja naše revolucije i našeg društva. Pri tom se odmah staraju da te

Digitized by Google

svoje provokacije zaštite, da parališu i diskvalifikuju svako kritičko reagovanje — bučnim izjavama o slobodi stvaralaštva. Na žalost, takve smicalice nisu svima jasne, pa uspevaju da u pojedinim krugovima dobronamernih kulturnih stvaralaca i kod dela omladine ostvare određeni uticaj i uvuku ih, za neko vreme, u svoju igru, kao i da privremeno neutrališu i pasiviziraju jedan broj komunista u redovima naučnih, umetničkih i kulturnih stvaralaca, da ih potisnu sa poprišta idejno-političke borbe. Istini za volju, tom pasiviziranju doprinosimo i mi svojom nebrigom, neorganizovanošću i indolencijom, a ponekad i nekim svojim nespretnim potezima i neumesnim stavovima.

Tako problem postaje složeniji i osetljiviji, pa mu moramo prilaziti koliko odlučno toliko i pažljivo, pametno i sa svom potrebnom delikatnošću. U nekim slučajevima nije najmudrije ako jednostavno lupimo pesnicom o sto, pa ma koliko inače u svojim osnovnim ocenama i stavovima bili u pravu. Moramo unapred brižljivo voditi računa o tome da li će nas, kako i koliko razumeti i podržati oni do kojih nam je najviše stalo — a to je šira javnost i ogromna većina samih stvaralačkih kulturnih snaga.

A upravo zbog njih, a ne naših protivnika i neprijatelja — s kojima nema ni osnova ni smisla da se ubeđujemo i vodimo neke džentlmenske rasprave — moramo shvatiti da na ovom poprištu naše idejno-političke borbe treba strpljivo delovati na javnoj sceni, pre svega ubedljivom i dostojanstvenom marksističkom kritikom, snagom svojih ideja i argumenata. Moramo ne samo uopšte, nego i u svakom posebnom slučaju, imponovati svima onima kojima je stalo do progresa, socijalizma, samoupravljanja i osnovnih humanističkih vrednosti.

Takvo postavljanje i delovanje nije lako, pogotovo zato što je Savez komunista prilično zapostavio neke bitne aspekte takve aktivnosti i borbe. Očigledno je da ćemo se morati mnogo svestranije i dublje pozabaviti pitanjima ne samo takvog aktiviranja naših snaga, nego i stvaranjem i osposobljavanjem tih snaga. Ostavljajući ta pitanja za neku drugu priliku, da samo pomenem da je reč o mnogim značajnim aspektima našeg sistema obrazovanja i vaspitanja, a u tim okvirima posebno marksističkog obrazovanja, zatim o brizi za stvaranje kadrova vrhunskih marksističkih kvaliteta u raznim oblastima kulture i društvenog života, o odgovarajućem okupljanju i zajedničkom delovanju tih kadrova, boljem usmeravanju svih naših organizacija i organa u idejno-političkoj borbi, njihovom osposobljavanju da se na pravi način i odgovarajućim sredstvima uvek na vreme i uspešno uhvate ukoštac sa svim protivničkim snagama itd.

A one koji se nisu baš najbolje snašli pred neprijateljskim pokušajima da nam s nekih antisocijalističkih i antikomunističkih pozicija čitaju lekcije o slobodi stvaralaštva valja podsetiti da je Savez komunista još pre četvrt stoleća, u svom Programu, iscrpno i vrlo jasno formulisao svoje shvatanje i sadržajnu platformu slobode stvaralaštva, a i danas na toj platformi stoji čvrsto i nepokolebljivo.

Digitized by Google

Ne samo da nam sloboda stvaralaštva ne smeta, nego se i zalažemo za nju, zato što bez nje nema razvoja stvaralaštva do kojeg nam je stalo, i zato što u slobodi stvaralaštva vidimo bitan aspekt našeg osnovnog revolucionarnog cilja — oslobođenje rada. Ali to upravo osvetljava i naše marksističko shvatanje slobode stvaralaštva. Kao što istorijski proces oslobađanja rada ima svoje protivrečnosti, tako princip slobode stvaralaštva nije bez njih, pa otuda postoje i te kakve mogućnosti da se, u ime apstraktno shvaćene slobode stvaralaštva, proturaju ideje i dela koja ne samo da ne služe, nego direktno štete procesu oslobađanja rada, čoveka i stvaralaštva. Ako neki kulturni stvaraoci žele da, isključivo radi svojih jednostrano i površno shvaćenih profesionalnih interesa, zatvaraju oči pred tim protivrečnostima i realnim opasnostima, ako se čak i neki tobožnji marksisti u tumačenju slobode stvaralaštva danas faktički srozavaju na farisejski buržoaski koncept lažnih individualnih sloboda — srećan im put, ali neka ne očekuju da će se Savez komunista u tim pitanjima odreći svojih čvrstih opredeljenja i svojih marksističkih uverenja.

Ne tvrdimo da u realnom životu nema i da nije bilo i nekih stvarnih problema u ostvarivanju slobode stvaralaštva, upravo zbog protivrečnosti sticanja i razvoja te slobode. Ne tvrdimo, takođe, da smo se uvek i svuda u tom pogledu postavljali baš onako kako to odgovara našim osnovnim principima, da nije bilo i grešaka i štetnih birokratskih poteza. Već više od tri decenije Savez komunista ne samo da ne krije, nego stalno i uporno ukazuje na mogućnosti i opasnosti birokratskih deformacija i u sopstvenim redovima, pa zato nikom neće dopustiti da ga, zbog ove ili one epizode ili konkretnog slučaja, čak i ako je reč o stvarnoj grešci, blati i diskvalifikuje kao tobož birokratsku snagu. Razumljivo je da to čine naši protivnici i neprijatelji, ali nije razumljivo da ih ne mogu uvek prozreti ni neki dobronamerni kulturni radnici, pa ni pojedini komunisti.

Nema »čistog« stvaralaštva koje bi bilo s onu stranu svakog idejno-političkog opredeljenja. Često, na žalost, naučna ili umetnička dela mogu u sebi nositi ne mala nazadna idejno-politička opterećenja. Treba li, iz straha da se ne dirne u svetinju slobode stvaralaštva, zabraniti svako kritičko idejno-političko vrednovanje i takvih dela? Ako Savez komunista neće da arbitrira u čisto estetskim, umetničkim, naučnim i stručnim pitanjima, to ne znači da on može biti indiferentan prema idejno-političkim opredeljenjima i porukama umetničkih, naučnih i drugih kulturnih dela, niti se, u ime stvaralaštva, može od njega tražiti da se uzdrži od borbe protiv mogućih nazadnih, nacionalističkih, antisocijalističkih, antikomunističkih i drugih reakcionarnih opterećenja pojedinih stvaralaca.

Takva borba ne ugrožava stvaralaštvo ni slobodu stvaralaštva, ona je politički odgovor na politički izazov, a koliko je takav odgovor opravdan i potreban može se suditi samo na temelju njegove idejne suštine i društvenih motiva. Na osnovu kakve to brige o stvaralaštvu i slobodi stvaralaštva može da se zameri Savezu komunista što je osetljiv na svaki oblik nacionalizma i što bdi

Digitized by Google

nad bratstvom i jedinstvom naših naroda i narodnosti i drugim osnovnim tekovinama naše revolucije? Je li to samo po sebi nešto negativno, ili je već izgubilo smisao, postalo nepotrebno, ili možda u tome Savez komunista preteruje? Zar nije najvažnije to što se komunisti u toj brizi inspirišu plemenitim i progresivnim revolucionarnim, socijalističkim i internacionalističkim principima, što su motivisani brigom za bratstvo, slogu i zajedništvo među ljudima i narodima.

Kada poneki stvaralac oseti, na žalost, pobudu da svojim delom razgara nacionalističke i šovinističke razdore i mržnju, kada zaželi da ironičnim tonom omalovaži revolucionarna ostvarenja bratstva, jedinstva i zajedništva, uz glorifikovanje raznih srednjovekovnih i religioznih motiva, ili da »stvaralački« zada pokoji niski politički udarac Savezu komunista, niko nas ne može ubediti da on to čini iz stvaralačkih pobuda. Naprotiv, takve pobude su s onu stranu i stvaralaštva i slobode, i izražavaju žalosno robovanje pojedinih autora raznim nazadnim političkim opterećenjima i ideologijama.

Skriveni smisao takvih »stvaralačkih« poteza providnog je političkog karaktera. Reč je o opozicionim političkim idejama i opredeljenjima čiji nosioci, kad se već ne mogu izraziti na otvoreno politički način, pokušavaju da to učine u nekoj formi kulturnog stvaralaštva i da time izdejstvuju takvim idejama pravo javnosti u našem društvu. Naravno, iza toga normalno bi sledilo pravo na odgovarajuće okupljanje i organizovanje nosilaca i pristalica takvih ideologija i političkih opredeljenja, da bi se mirno uplovilo u luku višepartijskog sistema. Očito je, neka zbivanja i rasprave u kulturi pokazuju jasne ciljeve pojedinaca — da iznude legalizovanje takozvanog političkog pluralizma, to jest višepartijskog sistema buržoaske demokratije.

No, da Savez komunista ni danas ni sutra neće ni korak uzmaći pred takvim pritiscima, moralo bi svima biti jasno. I to ne iz nekog straha od slobode, nego iz najdubljih revolucionarnih pobuda i uverenja da bismo time samo podrivali osnovu društva zasnovanog na društvenom vlasništvu i socijalističkom samoupravljanju, ugrozili njegov razvoj i naneli mu ogromne štete.

Naša shvatanja o demokratiji su jasna iz mnogih teorijskih razjašnjenja i praktičnih ostvarenja, a naročito posle Kardeljevih *Pravaca razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Išli smo i nastavićemo putem sve veće demokratizacije našeg društva, ali reč je o radničkoj demokratiji socijalističkog samoupravljanja. Borili smo se i borićemo se za sve veća ne samo prava, nego i ostvarenja neposrednog samoupravnog odlučivanja i za slobodu radnika-samoupravljača i svih ostalih stvaralačkih snaga društva. To je naša mera slobode i demokratije.

*

Idejno-političko stanje u našem društvu u najvećoj meri zavisi od toga kako se komunisti, njihove organizacije i organi postavljaju prema otvorenim idejno-političkim problemima, koliko su spo-

Digitized by Google

sobni da ih rešavaju, kako se i koliko bore za svoje ideje i opredeljenja, a protiv svojih idejnih i političkih protivnika.

Samo u ofanzivnoj borbi za stvaralačko razvijanje i ostvarivanje naše generalne linije možemo da svoj uticaj jačamo, da mobilišemo, pokrenemo i usmerimo radne ljude i sve stvaralačke snage društva ka rešavanju novih problema u razvoju udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja.

Članstvo i sve organizacije Saveza komunista dužni su da samokritički preispituju svoj rad, da se odlučno oslobađaju slabosti, popuštanja, pasivnosti i pojava oportunizma u idejno-političkoj borbi, da se teorijski osposobljavaju i da mobilišu sve svoje snage za praktične akcije.

Samo na tim osnovama mogućna je i potrebna jasna i zdrava diferencijacija u našem članstvu između onih koji mogu i hoće da se aktivno bore za našu liniju i onih koji samo opterećuju naše redove. Takva diferencijacija će jačati idejno-političko jedinstvo komunista, a time i snagu i stabilnost našeg socijalističkog samoupravnog društva, bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti, čvrstinu, bezbednost i nezavisnost naše zemlje.

Digitized by Google

Branislav Šoškić

Položaj i problemi nauke u našem društvu

Jedno od glavnih obilježja epohe u kojoj živimo jeste izvanredno buran razvoj nauke i njena sve brža primjena u sve širim oblastima društvenog života. Naučno stvaralaštvo sve više obuhvata do juče daleke i nepoznate domene i do neslućenih razmjera proširuje granice ljudskih saznanja. Razvijaju se stare i nastaju nove nauke i naučne oblasti. Nauka i njena primjena postaju osnovni pokretači razvoja. Naučno-tehnološka revolucija ostvaruje dubok i permanentan preobražaj privrednog, društvenog i kulturnog života savremenog čovječanstva. To je nauci i naučnim stvaraocima obezbijedilo izuzetno visoko mjesto u savremenom svijetu, a njihovu ulogu učinilo nezamjenljivom.

Zemlje koje su shvatile presudan značaj nauke za svoj razvitak daju nauci izuzetno visok društveni status i za nju izdvajaju velik i sve veći dio nacionalnog dohotka. One stvaraju povoljne i sve povoljnije uslove za naučni rad ogromne i sve veće armije naučnih radnika. To je dovelo i dovodi do neviđenog obima i kvaliteta naučnog opusa, do sve značajnijih rezultata ne samo u fundamentalnim, već i u primijenjenim i razvojnim istraživanjima.

Savremene ekonomske analize pokazuju da je ulaganje u nauku i obrazovanje — posebno visokoškolsko, koje je, inače, preduslov za razvoj nauke — postalo najunosnija i najrentabilnija investicija. Ako je strukturno dobro odabrano, ono daje višestruke

Digitized by Google

plodove u oblasti privrednog, društvenog i kulturnog razvoja. Te analize također pokazuju da je znanje postalo ne samo novi faktor proizvodnje, već i faktor koji je čak presudniji od raspoloživih prirodnih resursa.

Poučan je primjer zemalja koje su na vrijeme shvatile značaj investiranja u nauku i obrazovanje, značaj visokokvalifikovanih kadrova, intelektualnih, visokostručnih i naučnih potencijala svoga društva. One su, uz znalački odabrane prioritete u razvoju nauke i visokoškolskog obrazovanja, postigle znatne prednosti u odnosu na druge zemlje i, čak i bez nekih većih prirodnih resursa, veoma dinamičan, dinamičniji od drugih, privredni, pa, povezano s tim, i širi društveni razvoj.

Manje i nedovoljno razvijene zemlje, ako hoće da smanje zaostajanje u naučnom i društveno-ekonomskom razvoju, moraju se u domenu nauke i naučnoistraživačkog rada izvanredno dobro organizovati i na naučno organizovan način pratiti razvoj i dostignuća svjetske nauke i njene primjene. One, pojedinačno uzete, ne mogu pretendovati podjednako na sve vidove sopstvenih naučnih istraživanja (fundamentalna, primijenjena i razvojna) u svim oblastima nauke. One, posebno u domenu fundamentalnih istraživanja, moraju ići na odgovarajuću selekciju, na odbir za njih prioritetnih oblasti.

To se sve odnosi i na našu zemlju. Mi ne možemo dozvoliti da burni tokovi svjetske nauke i naučno-tehnološke revolucije idu mimo nas. Mi se u njih moramo što aktivnije i što organizovanije uključivati, inače ćemo zaostajati i sve više gubiti korak sa razvijenim svijetom, uz ozbiljne i opasne posljedice na unutrašnjem i spoljnjem planu. Otuda je oslanjanje na nauku imperativ našeg vremena i privrednog i društvenog razvitka.

Nauka je u našem društvu doživjela dinamičan razvitak, o čemu govori veliki broj fakulteta i univerziteta, naučnoistraživačkih organizacije (više od 800) i naučnih radnika (više od 20.000). U svim republikama i pokrajinama su — pored starijih (JAZU, SANU i SAZU) — formirane akademije nauka i umjetnosti (ANUBiH, MANU, CANU, ANUK, VANU), kao najviše naučne i umjetničke institucije, koje udružuju najistaknutije naučne i umjetničke stvaraoce. Ostvareni su vidni rezultati u naučnom radu, što pokazuju impozantne bibliografije članova akademija, univerzitetskih i ostalih naučnih radnika. Jedan broj naučnih radnika postigao je svojim radovima i svjetsku afirmaciju.[1]

Pa ipak, položajem i stanjem nauke i njenim doprinosom u našem društvu ne možemo biti zadovoljni. I ne samo to. Sudeći po nagomilanim privrednim i društvenim problemima, tempu privrednog razvoja i naraslim društvenim problemima, moglo bi se, bez pretjerivanja, reći da se nauka u našoj zemlji nalazi u stanju

[1] Veliki je broj radova naših naučnih radnika objavljen na stranim jezicima i referata prezentiranih na međunarodnim naučnim skupovima. Neki od naših najistaknutijih naučnih radnika bili su i profesori na stranim univerzitetima, na njihov poziv.

Digitized by Google

ozbiljnog zaostajanja i svojevrsne krize. Simptomatičan pokazatelj krize ogleda se i u naglom opadanju broja pronalazaka u našoj zemlji.

I

Nauka, naučne organizacije (akademije nauka i umjetnosti, univerziteti, naučnoistraživački instituti) i naučni radnici nijesu dobili odgovarajuće mjesto u našem društvu. Njihov društveni status i materijalni položaj su nepovoljni i nedovoljno stimulativni.

Nauka se kod nas, uprkos usvojenim društvenim opredjeljenjima, de fakto, još tretira kao društvena potrošnja, a ne kao prvorazredna i odlučujuća proizvodna snaga društva. Nije stvar samo u verbalnom tretmanu, već u sistemskim rješenjima koja podsijecaju krila nauci i normalnom obavljanju naučnih aktivnosti. Neizdiferenciranim tretiranjem nauka je potpadala, pa još i sada potpada, pod udar najrazličitijih restrikcija, predviđenih za oblasti opšte i zajedničke potrošnje, prije svega u pogledu sporijeg rasta u odnosu na rast društvenog proizvoda. Neka administrativna rješenja, koja imaju opravdanje za ostale vanprivredne oblasti, ugrožavaju elementarne uslove za naučni rad.[2]

Brza i nedovoljno racionalna ekspanzija, usitnjenost i razjedinjenost naučno-nastavnih (fakulteti, odjeljenja) i naučnoistraživačkih organizacija ostavili su dubljeg traga ne samo na kvalitet visokoškolskog obrazovanja, kadrova i projekata, već i na materijalni položaj nauke, naučnih organizacija i naučnih radnika. Tome je doprinijelo i odsustvo šire dogovorene društvene politike o ličnim dohocima u vanprivrednoj sferi, što je dovelo do devalviranih dohodaka naučnog kadra u odnosu na ostale zaposlene u vanprivredi.[3]

Nepovoljan društveni status nauke, njenih predstavnika i poslenika poznat je i veoma izražen kod nas. On se, pored ostalog, ogleda i u formalno-protokolarnom tretmanu i birokratskom rangiranju (na javnim skupovima, u sredstvima informisanja i slično).[4]

---

[2] Ona dovode do opasnog usporavanja, pa i do potpune obustave nabavke neophodne opreme za naučni rad, nabavke strane literature, prije svega naučnih časopisa, bez kojih se ne može biti u toku sa kretanjem nauke u svijetu, do onemogućavanja normalnog održavanja naučnih skupova i prisustvovanja njima, dovode do obustavljanja neophodnih studijskih putovanja radi ostvarivanja naučnoistraživačkih programa i slično. Neke od tih posljedica su nenadoknadive.

[3] Dogovorena cjelovita politika ličnih dohodaka za vanprivredu se nameće kao neminovnost. Ona bi morala, u osnovi, polazeći od ukupne kvalifikacione strukture zaposlenih u pojedinim vanprivrednim organizacijama udruženog rada.

[4] Teško je objasniti zašto na značajne svečane i reprezentativne skupove, pa i na one prevashodno naučnog, odnosno umjetničkog karaktera (kao što je dodjela naučnih i umjetničkih nagrada i priznanja) bivaju po administrativnoj logici pozivani samo rijetki pojedinci koji su na čelu naučnih, odnosno umjetničkih institucija, a

Digitized by Google

U sredstvima informisanja nauci se daje veoma malo mjesta. To je slučaj sa dostignućima nauke uopšte i kod nas, sa prikazom naučnih radova, aktivnosti i stavova naučnih organizacija, naučnih skupova i istaknutih naučnih radnika, pa čak i kada su u pitanju najaktuelniji problemi društva. Mjesto i prostor u sredstvima informisanja često se, prilično izdašno, dodjeljuju manje kompetentnim licima van oblasti nauke za razmatranje problema, i pored toga što imamo vrhunske naučne radnike koji su datoj problematici posvetili godine, pa i desetine godina svog plodnog i stvaralačkog rada.

Neadekvatan društveni i materijalni položaj stvara kod naučnih radnika osjećaj društvene degradiranosti i njih i nauke, umanjuje njihovu privrženost naučnom radu, upućuje ih na prihvatanje dopunskih radnih angažmana van nauke, van naučnoistraživačkog rada. To donosi višestruke negativne posljedice. Djeluje destimulativno na opredjeljivanje za nauku kao poziv kako najtalentovanijih mladih diplomiranih studenata tako i postojećih naučnih radnika da se trajno posvete nauci i da u nauci (a ne van nje) traže i svoju punu afirmaciju.

U našem društvu je neophodna korjenita izmjena društvenog statusa i materijalnog položaja nauke i umjetnosti, kao vrhunskih dostignuća ljudskog uma, mašte i talenta. Potrebno je od deklaracija i opštih, u osnovi pravilnih, odredjeljenja preći na njihovu realizaciju. To je potrebno ne toliko radi nauke i naučnih radnika, već, prije svega, radi ostvarivanja značajnih društvenih i privrednih funkcija i uloge nauke, radi postizanja dinamičkog i stabilnog privrednog i društvenog razvoja. A taj se razvoj ne može ostvarivati bez nauke, naučnog pristupa i naučnih rješenja. Alternativa tome su improvizacije, promašaji i zaostajanja, čija je cijena, posebno u uslovima nedovoljne razvijenosti, obično previsoka.

II

Jedan od osnovnih problema naše nauke je njena organizacija. Ona je daleko od toga da bude optimalna. Njeno bitno obilježje je usitnjena i nepovezana mreža naučno-nastavnih (univerziteti, fakulteti) i naučnoistraživačkih organizacija, zatim paralelizam, nedovoljna podjela rada, specijalizacija, saradnja i koordinacija, disproporcija u zastupljenosti organizacija (pretjerani broj u jednim i nedovoljan u drugim oblastima nauke), atomizacija istraži-

a da bivaju zaobiđeni čak i prethodni dobitnici tih nagrada i priznanja u okviru inače velikog broja zvanica. Ili se prisustvo predstavnikâ nauke i umjetnosti registruje iza mnogih drugih, ili se čak i ne registruje. Ovu svojevrsnu protokolarnu hijerarhiju, koja, za razliku od prakse u mnogim drugim zemljama, istura u prvi plan druge strukture, a nauku i umjetnost, naučne i umjetničke stvaraoce, gura na sporedan kolosjek, pominjemo radi toga što je ona pokazatelj opštedruštvene klime u odnosu na nauku, naučno i umjetničko stvaralaštvo, što nju slijede i podržavaju, uglavnom, sredstva informisanja.

Digitized by Google

vanja i sredstava, zatvaranje u republičke i pokrajinske okvire i odsustvo dogovorene strategije razvoja nauke, naučne politike i koordinacije naučnog rada.

U okviru ovog kompleksa pitanja treba posebno istaći institucionalna rješenja, karakter i mjesto naših akademija nauka i umjetnosti, univerziteta, odnosno fakulteta i naučnoistraživačkih instituta.

Svojevremenim institucionalnim rješenjima naučnoistraživački instituti su izdvojeni iz sastava fakulteta, odnosno univerziteta, i akademija nauka i umjetnosti i postali samostalne radne organizacije. Univerziteti, koji su ranije bili radne organizacije sa fakultetima kao svojim sastavnim djelovima, postali su asocijacija samostalnih fakulteta.

Univerziteti, odnosno fakulteti postajali su sve više visokoškolske nastavne, a sve manje naučnoistraživačke organizacije. Tome je doprinijela ekspanzija mreže univerziteta, fakulteta i odjeljenja, kao i sve veći broj studenata. Ali i druga institucionalna rješenja, kao što je programsko i finansijsko vezivanje univerziteta i fakulteta uglavnom za republičke zajednice za obrazovanje, a samostalnih naučnoistraživačkih instituta — za republičke zajednice za naučni rad.

Nije neophodna neka detaljnija analiza univerziteta, s jedne, i samostalnih naučnoistraživačkih instituta, s druge strane, da bi se konstatovalo da našu nauku karakteriše velika podvojenost kadrovskog potencijala, s jedne, i materijalno-tehničke baze, s druge strane. Najveći dio naučnog kadra u našoj zemlji nalazi se na univerzitetima. Sredstva i oprema za naučnoistraživački rad, međutim, nalaze se uglavnom u samostalnim naučnoistraživačkim institutima i u većim istraživačko-razvojnim jedinicama u privredi. Osnivanju naučnih institucija i nabavci često skupe opreme pristupalo se bez šireg i planskog sagledavanja potreba, bez dovoljne koordinacije, podjele rada i specijalizacije. Tako je dolazilo do neracionalnog dupliranja programa i opreme i nepotrebnog trošenja inače ograničenih sredstava za nauku.

Zatvorenost samostalnih naučnoistraživačkih instituta i drugih organizacija za naučnoistraživački rad univerzitetskog naučnog kadra, a univerziteta i fakulteta za nastavni rad institutskog naučnoistraživačkog kadra, čemu je doprinijela i određena zakonodavna regulativa, povećala je neracionalnost u oblasti nauke i negativno uticala kako na nivo naučnoistraživačkog rada tako i na nivo univerzitetske nastave, koja bi morala da niče iz naučnoistraživačkog rada i da se njime oplemenjuje.

Neophodna je znatno racionalnija i efikasnija naučno zasnovana organizacija nauke i naučnog rada. Potrebni su podjela rada, usklađivanje, povezivanje i integracija nauke, naučnoistraživačkog i naučno-nastavnog (univerzitetskog) rada. Neophodno je mrežu naučnih organizacija preispitati, uskladiti i svesti u racionalne okvire.

Treba stvarati povoljnije materijalno-tehničke, kadrovske i institucionalne uslove za to da se aktiviraju univerziteti, kao zajed-

Digitized by Google

nice naučno-nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija, sa svojim mnogobrojnim naučnim kadrom, koji bi trebalo potpunije uključivati u ostvarivanje naučnoistraživačkih programa i projekata, prije svega onih koji se finansiraju u okviru i preko zajednice za naučni rad.[5]

Broj i strukturu visokoškolskih i naučnoistraživačkih organizacija trebalo bi prilagođavati potrebama privrednog, kulturnog i društvenog razvoja naše zajednice. Pri tom bi trebalo dogovorno, na širem planu, utvrditi i primjenjivati uslove i kriterijume za osnivanje naučno-nastavnih i naučnoistraživačkih organizacija, a postojeće organizacije u oblasti nauke takođe podvrgnuti tim uslovima i kriterijumima. U sklopu takve reorganizacije i konsolidacije mreže mnoge bi organizacije izgubile status naučne ustanove i nastavile da se bave pružanjem intelektualnih usluga, a mnoge bi bile motivisane da se integrišu sa drugim naučnim organizacijama.

Što se tiče prirode i karaktera jugoslovenskih akademija nauka i umjetnosti, oni su u velikoj mjeri specifični. Akademije nauka i umjetnosti kod nas, kao i u svijetu, jesu naučne i umjetničke institucije najvišeg ranga. One u svoj sastav uključuju, odnosno treba da uključuju, najrenomiraniji kadar naučnih i umjetničkih stvaralaca. Ipak, one se, po svom karakteru, organizaciji rada i zadacima, razlikuju od svih ostalih naučnih organizacija. U nekim zemljama one su samo reprezentativne institucije. Izborom za člana akademije odaje se najveće naučno i umjetničko priznanje pojedincima za izvanredna naučna i umjetnička dostignuća i ostvarenja.

U nekim drugim zemljama akademije nauka su odvojene od akademija umjetnosti i nisu samo reprezentativne institucije najvišeg prestiža, ka čijem članstvu teže istaknuti naučni i umjetnički pregaoci, već su one (posebno u socijalističkim zemljama) i vrhunski organizatori i koordinatori naučnoistraživačkog rada u zemlji i kreatori naučne politike. One u svom sastavu imaju često veoma razgranatu mrežu naučnoistraživačkih instituta, sa znatnim brojem (stalno zaposlenih) naučnih radnika koji nisu članovi akademije, kao i drugih, uglavnom naučno-nastavnih radnika sa univerziteta (u dopunskom radnom angažmanu). Istaknuti članovi akademije, po pravilu, rukovode tim institutima i projektima.

---

[5] Univerzitet, odnosno univerzitetski naučno-nastavni kadar bi trebalo da ostvaruje znatan dio svog dohotka, odnosno ličnog dohotka, po osnovu naučnoistraživačkog rada. Prema postojećim institucionalnim rješenjima, i kadrovi to čine, djelimično, u okviru samostalnih naučnoistraživačkih organizacija, najčešće kao takozvani »spoljni saradnici«, sa ograničenim ili nikakvim mogućnostima da odlučuju o svom radu i rezultatima rada. Takvo stanje bi trebalo mijenjati. Svim naučnim radnicima bi trebalo obostrano omogućiti da uživaju sva samoupravna prava bilo da su uključeni u naučnoistraživački bilo u naučno-nastavni rad, nezavisno od forme radnog angažmana. Tome, kao i drugim iznijetim stavovima, valjalo bi prilagoditi sada neelastična rješenja u radnom zakonodavstvu.

Digitized by Google

Naše akademije nauka i umjetnosti su negdje na sredini između ova dva tipa akademija. One jesu reprezentativne institucije. Kao takve, samim svojim postojanjem, one stimulišu rad desetina i stotina naučnih i umjetničkih radnika, stvaralaca, da pokažu što veće naučne i umjetničke rezultate u oblasti nauka i umjetnosti (prije — i radi — izbora u zvanje dopisnog, odnosno vanrednog člana, a i kasnije radi promovisanja u zvanje redovnog člana — akademika). To je izvanredna motivacija za naučna i umjetnička ostvarenja. Čak i da nema ničega drugog, u tome bi se sastojala posebna, za nauku i umjetnost i društveni razvoj, izvanredno korisna uloga i značaj akademija nauka i umjetnosti kao reprezentativnih institucija.

Naše akademije nauka i umjetnosti su, uglavnom, lišene svoje institucionalne baze, svojih naučnoistraživačkih instituta. Ipak, sve jugoslovenske akademije, pa i naša, žele da budu ne samo reprezentativne, već što više i radne institucije. Pri tom treba imati u vidu da članovi (kao i rukovodstva) naših akademija, koji ulaze u takozvani »radni sastav« svojih akademija, nijesu u stalnom radnom odnosu u svojoj akademiji, već rade, po pravilu, na univerzitetima i naučnoistraživačkim institutima. Oni van akademija ostvaruju najveći dio svoje naučnoistraživačke, odnosno umjetničke (književne, likovne, muzičke i druge) aktivnosti.

Radi ostvarivanja planova svog naučnog i umjetničkog rada i drugih svojih funkcija naše akademije nauka i umjetnosti, u okviru svojih odjeljenja, imaju široku lepezu stalnih, odnosno koordinacionih odbora za pojedine grane ili grupe bliskih nauka i umjetnosti. U njima je, pored članova akademija, okupljen veliki broj saradnika iz redova najistaknutijih naučnih i umjetničkih stvaralaca. Kad bi ovi stalni, odnosno koordinacioni odbori pokrili sve oblasti nauke i umjetnosti, onda bi akademije nauka i umjetnosti još više postale prave i nezamjenljive institucije za kreiranje, odnosno učestvovanje u kreiranju naučne i kulturne politike u okviru i na nivou svojih republika i pokrajina, a udružene — preko Savjeta akademija nauka i umjetnosti SFRJ i međuakademijskih koordinacionih odbora za pojedine grane nauka i umjetnosti — na nivou cijele zemlje.

Akademije bi mogle mnogo aktivnije da se angažuju na selekciji projekata, utvrđivanju prioriteta i načina koncentrisanja kadrovskih i materijalnih potencijala na takozvane kompleksne ili strateške projekte. One bi najneposrednije mogle biti uključene u koncipiranje dugoročnih programa istraživanja, utvrđivanje i prihvatanje nacrta (idejnih koncepcija) krupnih naučnih projekata, u njihovo fazno preispitivanje i verifikaciju, kao i etapno i finalno valorizovanje rezultata rada na tim projektima. Akademije nauka i umjetnosti bi, kao multidisciplinarne institucije, mogle posebno podsticati i ostvarivati interdisciplinarna, odnosno multidisciplinarna istraživanja.

S obzirom na nivo i široko okupljanje naučnog kadra u okviru svojih odbora, naše akademije nauka i umjetnosti bi mogle preuzeti ulogu koordiniranja krupnih naučnih projekata, koji bi se, ina-

Digitized by Google

če, ostvarivali ne samo u odjeljenjima i odborima akademija, već i na fakultetima i u samostalnim naučnoistraživačkim i istraživačko-razvojnim organizacijama. Koordinacija bi se ostvarivala preko odgovarajućih stalnih, odnosno projektnih odbora akademija, koji inače okupljaju najistaknutiji naučni kadar sa univerziteta i iz drugih naučnih organizacija. Odbori za date oblasti nauke mogli bi se pojavljivati kao savjeti odgovarajućih krupnih naučnih projekata.

Odbori bi izgrađivali, odnosno prihvatali idejnu koncepciju i strukturu projekata, utvrđivali izvršioce projekata, analitički i kritički razmatrali (sami ili u okviru širih tribina) postignute parcijalne rezultate, odnosno završene djelove tih projekata, i , na kraju, pretresali, kritički valorizovali, zahtijevali doradu i uslovno usvajali završene krupne projekte u cjelini i, nakon toga, po pravilu, organizovali šire naučne skupove koji bi valorizovali rezultate projekata, a koji bi poslužili za dodatnu doradu ili razradu finalnih rukopisa projekata prije definitivnog usvajanja u odborima, kao savjetima projekata.

Što se tiče razvojnih jedinica privrednih organizacija, trebalo bi (stimulativnim sistemskim rješenjima i ostalim mjerama ekonomske politike) podsticati njihovo osnivanje i snaženje u okviru radnih, posebno složenih organizacija i viših oblika organizovanja i njihovo međusobno povezivanje i integraciju, kao i povezivanje sa odgovarajućim naučnim institucijama, prije svega onima koje se bave fundamentalnim i primijenjenim istraživanjima.[6] Time i na drugi način trebalo bi destimulisati pretjerano oslanjanje na uvozno znanje, licence i patente u pogledu razvoja tehnologije, proizvodnih postupaka i obezbjeđenja opreme za novu proizvodnju.

Osnivanju i jačanju razvojnih i istraživačkih centara u privredi doprinijela bi fleksibilnija politika veće mobilnosti istraživačkih i visokostručnih kadrova između fakulteta i naučnoistraživačkih instituta i razvojnih centara, a prije svega angažovanje istraživača sa fakulteta i naučnoistraživačkih instituta za odgovorna mjesta u razvojnim i istraživačkim centrima privrede.[7]

---

[6] Tome bi mogle doprinositi, na nivou grana, odnosno oblasti, obavezne i dogovorene minimalne stope namjenskog izdvajanja za potrebe razvojnog i istraživačkog rada, u okviru toga i za potrebe privrede, za osnivanje i razvoj sopstvenih ili udruženih razvojnih i istraživačkih jedinica i centara. Te stope bi trebalo da budu diferencirane u zavisnosti od, svjetski gledane, brzine tehničko-tehnološkog razvoja u pojedinim privrednim oblastima.

[7] Tome bi doprinijela i šira društveno odgovorna politika ličnih dohodaka, koja bi najprije i u povezanom vidu obuhvatila cjelokupnu vanprivredu. Ona bi trebalo da stimuliše znanje, sticanje kvalifikacija, kvalifikovan rad, a posebno visokostručan, kreativan, inovatorski i stvaralački rad. Ta politika bi svojim utvrđenim kriterijumima trebalo da stimuliše stvaralaštvo, a da onemogući, s jedne strane, jako izražene tendencije uravnilovke u okviru datih organizacija udruženog rada, a, s druge, neopravdane razlike u ličnim dohocima radnika istih kvalifikacija koji rade u različitim organizacijama na istoj teritoriji, razlike koje nijesu rezultat bolje organizacije poslovanja, kvantiteta i kvaliteta rada, već su rezultat prirodnog i vještačkog (tržišnog, prije svega) monopola i svakojakog administriranja u oblasti

Digitized by Google

Neadekvatna organizacija i nedovoljna koordinacija naučnog rada u našoj zemlji došle su naročito do izražaja u oblasti organizacije sistema naučnih informacija, gdje bi se evidentirale i prikupljale informacije o naučnim i tehničkim dostignućima u svijetu, a koje bi, kao neophodan preduslov naučnog rada, bile dostupne svim naučnim organizacijama i naučnim radnicima. Neophodna je radikalna promjena mjesta i uloge naučnih biblioteka i dokumentaciono-informativnih centara i sistema, kao vidova povezivanja naše sa svjetskom naukom. Tim prije ako se ima u vidu činjenica da u svijetu danas izlazi više od sto hiljada naučnih periodičnih publikacija godišnje.

Oskudnost naših bibliotečkih fondova je daleko ispod dozvoljene granice. Stanje u ovom pogledu čine višestruko težim rascjepkanost i nepovezanost naših biblioteka i odsustvo neophodne koordinacije prilikom nabavke strane literature, kao i nerazvijenost, rasparčanost i neobjedinjenost dokumentaciono-informativnih centara i sistema. Sve to, a posebno zastoj u nabavci osnovnih inostranih naučnih publikacija (za devize), ugrožava na najelementarniji način nauku, njen kontakt sa svjetskom naukom i tehnologijom razvijenih zemalja, pa, prema tome, i sam razvoj nauke.

III

Polazeći od odgovornosti republika i pokrajina za svoj sopstveni razvoj, ali i za razvoj socijalističke zajednice kao cjeline, neophodno je utvrditi dogovorenu jedinstvenu strategiju dugoročnog razvoja nauke, kao sastavnog dijela dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije. Neophodna je, takođe, sa njom usklađena naučna politika u okviru svake republike i pokrajine. Potrebno je planiranje i usmjeravanje razvoja nauke, kao sve značajnijeg dijela ukupnog sistema društvenog planiranja.

Neophodna je odgovarajuća podjela rada, prije svega u strategijski — za nauku i društveno-ekonomski razvoj — značajnim oblastima. Potrebno je samoupravno udruživanje i objedinjavanje is-

---

cijena, koje se ne oslanja na nauku i naučnu metodologiju. Razrađivanju kriterijuma o raspodjeli ličnih dohodaka bi trebalo svakako da se posvete organizacije van sfere nauke, posebno sindikalne organizacije u okviru i na nivou pojedinih grana, grupacija i oblasti i teritorija, uzimajući pri tom u obzir različitu strukturu i nivo razvijenosti i dohotka (po stanovniku) pojedinih republika i pokrajina. Međutim, adekvatan izbor, utvrđivanje i razrada kriterijuma u okviru šire politike (raspodjele) ličnih dohodaka ne mogu se vršiti bez nauke, bez naučnog pristupa i metodologije, bez aktivnog učešća odgovarajućih naučnih organizacija. Politika (raspodjele) ličnih dohodaka bi se, inače, morala protegnuti i na sve vanprivredne sfere, s obzirom na to da su razlike u ličnim dohocima — ljudi istih kvalifikacija i približno istog kvantiteta angažovanja i odgovornosti — često toliko neopravdano velike i nedopustive, i to, prije svega, na štetu oblasti koje su osnova i preduslov dugoročnog društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja zemlje, kao što su nauka i obrazovanje.

Digitized by Google

traživačkih kapaciteta (sredstava, opreme i kadrova) u prioritetnim naučnim oblastima, kako bi se postigla neophodna »kritička masa« i povezali svi vidovi istraživanja, od fundamentalnih, preko primijenjenih, do razvojnih.[8] To bi, prije svega, trebalo da budu krupni istraživački programi i projekti od interesa za cijelu zemlju, kao što su oni koji obuhvataju energiju, sirovine i hranu, kao i one grane industrije gdje imamo, ili bismo mogli imati, određene uporedne prednosti u međunarodnoj razmjeni.

Plan naučnoistraživačkog rada Republike, odnosno republika i pokrajina, ne smije biti samo zbir planova pojedinih naučnih organizacija, odnosno njihovih jedinica, često zasnovanih na željama pojedinaca koji u njima rade.

U odabiranju prioriteta u planiranju, pa, sljedstveno tome, i u finansiranju morala bi se izbjegavati jednostranost koja društveno-ekonomski razvoj vidi uslovno kao materijalni razvitak društva, pa, prema tome, prirodne, tehničke i ekonomske nauke kao prevashodne nosioce razvoja. Ostale društvene i kulturno-istorijske nauke imaju, takođe, svoju značajnu ulogu u društvenom i kulturnom razvoju i njima treba dati odgovarajuće mjesto u planiranju naučnoistraživačkog rada.

Pri tom treba imati u vidu i nekoliko sljedećih momenata. Istraživanja u prirodnim i tehničkim naukama utiču na privredni razvoj, ali ne uvijek direktno. Osnovne nauke nemaju uvijek svoje neposredne korisnike i neposredan uticaj na unapređenje proizvodnje. Primijenjena istraživanja u oblasti tehničkih nauka, međutim, mogu imati svoje neposredne korisnike i uticati direktno na rješavanje problema privrede i društva. Između osnovnih i tehničkih nauka i proizvodnje postoji povezanost. Tehnički progres se ostvaruje u okviru svoje tri faze: fundamentalnih (osnovnih) istraživanja; primijenjenih istraživanja i osvajanja novih tehnologija; i korišćenja rezultata primijenjenih istraživanja u proizvodnji. Našem društvu su neophodne strategija i politika u oblasti transfera tehnologije i znanja, kao i rješenja koja bi stimulisala primjenu rezultata naše nauke u praksi.

Naučni projekti se u najvećem broju slučajeva planiraju i ostvaruju u okviru pojedinih nauka, odnosno naučnih oblasti. Trebalo bi, međutim, težiti i planiranju i ostvarivanju multidisciplinarnih projekata, prvenstveno u okviru akademija nauka i umjetnosti. Pri tom bi djelovi određenih projekata mogli biti predmet istraživanja u okviru magistarskih i doktorskih disertacija.

Planovi, pa, prema tome, i finansiranje naučnog rada na svim nivoima — pored naučnih projekata, koji se ostvaruju u okviru naučnih organizacija, radnih timova ili i individualno — morali bi u daleko većoj mjeri nego što je to sada slučaj obuhvatiti i nauč-

[8] Racionalizacija u korišćenju kadrova i opreme mogla bi se postizati na više načina: radnim povezivanjem na izradi kompleksnih projekata, podjelom rada i specijalizacijom, dokumentacionim povezivanjem i potpunom integracijom. Tako bi se smanjili neproduktivni izdaci u korist samog istraživačkog rada.

Digitized by Google

ne skupove i izdavanje završenih studija (naučnih projekata) i zbornika (sa naučnih skupova).

Naučni skupovi predstavljaju značajan vid naučnoistraživačkog rada. Oni na relativno lak, brz i racionalan način mogu mobilisati širok krug naučnih radnika i usmjeravati ih na obradu uže naučne, uz to i aktuelne problematike, i to, po pravilu, problematike koja je predmet njihove šire i trajnije profesionalne i naučne orijentacije. Naučni skupovi, pogotovo ako su oni šireg jugoslovenskog ili međunarodnog karaktera, morali bi dobiti odgovarajući prioritet.

Posebno, daleko značajnije mjesto trebalo bi da pripadne planiranju i finansiranju izdavačke djelatnosti u oblasti nauke. Publikovanje naučnih radova predstavlja finalizaciju naučnog istraživanja. Bez toga nema razvoja nauke. Naučnoistraživački rad u okviru naučnih projekata i naučnih skupova u velikoj mjeri gubi svoj smisao ako njegov rezultat ne postane dostupan naučnoj i stručnoj javnosti. I to dostupan što prije i što široj javnosti. S obzirom na to da naučna knjiga nije roba komercijalnog karaktera, potrebno je izdvajati mnogo veća sredstva za objavljivanje naučnih radova. Neophodno je i znatno veće učešće sredstva za izdavačku djelatnost u ukupnim sredstvima za nauku.

Neposredno s tim povezan je i problem prezentiranja rezultata naše nauke, naše naučne misli svjetskoj naučnoj i stručnoj javnosti. Bez planiranja i finansiranja naših naučnih publikacija, knjiga i časopisa na velikim svjetskim jezicima (prije svega, na engleskom kao dominantnom u oblasti nauke) i drugih vidova predstavljanja naših naučnih rezultata svjetskoj javnosti, naša nauka i njena dostignuća sve više dobijaju provincijalni karakter i doživljavaju opasnu izolaciju, pa čak i u oblasti ekonomskih, društvenih i kulturno-istorijskih nauka, gdje bi, zbog istorijske specifičnosti društvenog, privrednog i političkog sistema i zbog našeg društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja, naša naučna misao imala šta da kaže inostranstvu. Ovako trpi ne samo nauka, već i naše društvo u cjelini, prije svega naš društveno-ekonomski i politički sistem, o kojima svjetska naučna i druga javnost, zbog naše nedovoljne organizovanosti i neshvatanja prioriteta, biva nedovoljno i često neadekvatno, iz pera stranih mislilaca, obavještavana. U ovom pogledu su neophodne radikalne promjene.

Plan naučnoistraživačkog rada Republike, odnosno republika i pokrajina, u koncipiranju i realizaciji, treba da se oslanja ne samo ili pretežno na samostalne naučnoistraživačke institute, već i na akademije nauka i umjetnosti, prije svega kao koordinatore, a takođe na univerzitete i fakultete sa velikim naučno-nastavnim kadrom[9], pa i na neke druge organizacije.[10] Planiranje bi, pored

[9] I to kako onim koji je uključen u rad univerzitetskih i fakultetskih jedinica (instituta, centara, zavoda, laboratorija) tako i onim koji (sem u katedrama) nije uključen u takve jedinice, bilo zato što univerziteti i fakulteti nemaju uopšte takvih organizacija, ili što ih nemaju za pojedine naučne oblasti, bilo zato što ne bi ni bilo racionalno da ih imaju i što je individualni naučnoistraživački rad u mno-

Digitized by Google

orijentacije pretežno na timski rad, kolektivno istraživanje, trebalo da ostavlja dovoljno prostora individualnom istraživanju, ličnom radu izuzetno sposobnih, darovitih i kreativnih pojedinaca, tim prije što je individualni rad nezamjenljiv u stvaranju naučnih sinteza, a to, uostalom, pokazuju i najveća priznanja u oblasti nauke u svijetu i kod nas.

Sve ovo što je naprijed rečeno govorilo bi u prilog preduzimanju određenih institucionalnih rješenja na nivou zemlje u cjelini: formiranje, na primjer, resora u saveznoj upravi (sekretarijat, odnosno komitet za nauku i informatiku), ali, pored toga — poput nekih drugih važnih sfera društvenog i privrednog života koje imaju savezne savjete (za društveno uređenje, ekonomsku politiku i privredni razvoj, za međunarodnu saradnju i slično) — i osnivanje odgovarajućeg tijela za nauku, na primjer, saveznog savjeta za nauku, koji bi bio sastavljen pretežno od najkompetentnijih ljudi iz nauke, iz redova članova akademija nauka i umjetnosti i drugih. Savezni savjet za nauku bi predlagao, odnosno utvrđivao strategiju razvoja nauke, naime, naučnu politiku, pratio razvoj nauke i predlagao rješenja koja bi podržavala i ubrzavala razvoj nauke i, što je od posebne važnosti, njenu adekvatnu primjenu. Na nivou svake republike i pokrajine trebalo bi ići na slična rješenja (republički sekretarijat, odnosno komitet za nauku i informatiku) i na društveno tijelo — republički, odnosno pokrajinski savjet za nauku. To, naravno, ne bi umanjilo značaj i odgovornost postojećih teritorijalnih i budućih granskih, odnosno funkcionalnih, to jest strukovnih zajednica za naučni rad.

IV

Jedan od osnovnih razloga što naša nauka ne ispunjava na zadovoljavajući način svoju društvenu funkciju da doprinosi daljem privrednom i društvenom razvoju, da pomaže privredi i društvu da savlađuju dugoročne i tekuće probleme, nalazi se, prije svega, u stanju i položaju naučnog kadra. To se naročito odnosi na one nauke gdje neposredno dolazi do izražaja sprega nauke i privrede,

---

gim oblastima i nivoima istraživanja, kao i u pogledu magistarskih i doktorskih disertacija, nezamenljiv, a u planiranju i usmjeravanju (izbora tema) i materijalnom stimulisanju moguć i potreban. To se odnosi i na one članove akademija nauka i umjetnosti koji su, po sili zakona, prekinuli svoju redovnu aktivnost ili se ograničili samo na izvođenje postdiplomske nastave na univerzitetima, ali koji (neki od njih veoma intenzivno i uspješno) nastavljaju svoj naučnoistraživački rad individualno.

[10] Među njima i one koje, po svojoj pretežnoj djelatnosti ili po nomenklaturi, ne spadaju, uglavnom, u naučne organizacije u užem smislu riječi, i koje su zbog toga van djelokruga zajednica za naučni rad, ali po prirodi svoje djelatnosti i sa svojim kadrom mogu i obavljaju određene vidove naučnoistraživačkog rada. To je, na primjer, slučaj i sa nekim organizacijama u oblasti tehničkih nauka (zavodima, biroima), sa muzejima (za kulturno-istorijske nauke) i slično.

Digitized by Google

počev od fundamentalnog naučnog stvaralaštva, preko razvojnog i primijenjenog istraživanja, pa do kreativnog stručnog rada, pronalazaštva i novatorstva.

Broj kadrova koji se posvetio naučnoistraživačkom radu je izrazito nedovoljan. On je u nekim za razvoj privrede presudnim naukama znatno ispod prosjeka, a negdje je pri samom dnu evropske ljestvice, to jest znatno ispod kritične granice, a u tom slučaju se ne može očekivati da se privredni razvoj potpunije osloni na sopstvenu nauku, pa ni da je koristi.

Razvoj našeg naučnoistraživačkog kadrovskog potencijala zaostaje, pa, sljedstveno tome, i razvoj naše nauke, prije svega i zbog neadekvatnog obrazovanja i odbira kadrova za naučni rad, zbog nedovoljnog podsticaja za naučnoistraživački rad i usavršavanje i zbog neadekvatne organizacije i brige o naučnim kadrovima.

Za pravo naučno istraživanje, za stvaralaštvo, potrebni su: odgovarajući — i sve viši — nivo obrazovanja, znanje, iskustvo i veoma intenzivan rad. Ali za njega su, kao i u književnosti, umjetnosti i muzici potrebni, prije svega, smisao, naklonost, talent. To je rijedak, ograničavajući faktor razvoja. Radom se ne može ili može samo djelimično nadomjestiti taj smisao, talent. Bez rada se, pak, taj smisao i talent ne mogu razviti, iznijansirano usavršavati i oplemenjivati. Otuda i neophodnost sistemskog praćenja i odabiranja onih koji imaju smisla za naučnoistraživački rad, neophodnost njegovanja, društvenog i materijalnog podsticanja i usavršavanja tih naklonosti i talenta, uz stalnu provjeru i valorizaciju njihovih dostignuća.

Tu bi ulogu, prije svega, trebalo da odigraju univerziteti kao izvori mladih stvaralačkih snaga, gdje treba da se stiču i prenose metodi naučnoistraživačkog rada i da se razvija smisao za taj rad. Međutim, pretjerana i brza ekspanzija univerziteta i fakulteta i, s tim povezano, snižavanje kriterijuma za izbor i formalizovanje reizbora naučno-nastavnih radnika mogu vitalno da ugroze tu izvanredno značajnu funkciju univerziteta.

Obim, struktura i nivo naučnog kadra od presudnog je značaja za razvoj naučno-nastavnog i naučnoistraživačkog rada. Stoga bi obrazovanje, odbir i usavršavanje kadrova za naučnoistraživački rad trebalo da zauzmu istaknuto mjesto. Vaspitno-obrazovni sistem bi morao biti elastičniji kako bi pružao dovoljno mogućnosti da učenici i studenti sa natprosječnim sposobnostima dođu do punog izražaja, da se mladi talenti podstiču u njihovom razvoju, da im se obezbijede uslovi za razvijanje njihovih naklonosti za naučni rad.

Izbor mladog naučno-nastavnog i naučnoistraživačkog kadra trebalo bi da bude finalni korak u okviru sistematske i dugoročne kadrovske politike, koja bi pratila, tokom redovnih i postdiplomskih studija, studente i postdiplomce sa vrhunskim ispitnim i drugim analitičko-istraživačkim rezultatima. Izabranim saradnicima — asistentima na fakultetima i naučnoistraživačkim institutima bi trebalo poklanjati neophodnu pažnju u njihovom uvođenju

Digitized by Google

u metodologiju naučnog rada, razvijanju radnih i istraživačkih naklonosti i njihovom naučnom usavršavanju na našim i stranim univerzitetima.

Razvitak mladih naučnih radnika još više otežava nedovoljna materijalno-tehnička opremljenost naučnih organizacija i njihov nepovoljan društveni i materijalni položaj.[11] Ti uslovi nijesu mnogo bolji ni za stariji naučni kadar. Otuda i pojava takozvanog »odliva mozgova« iz nauke u druge oblasti rada, iz manje razvijenih u razvijenije sredine i iz zemlje u inostranstvo. Višestruke mjere bile bi neophodne da se stvore uslovi za vraćanje onih koji su napustili svoju sredinu, ili svoju zemlju, i afirmisali se sa svojim naučnim radom u drugim razvijenijim sredinama ili inostranstvu.

Problem naučnog kadra dobija zabrinjavajuće razmjere. Dolazi do erozije kvaliteta i nivoa. U redove nauke počinje da se uvlači prosječnost, sa opasnom tendencijom reprodukovanja u proširenim razmjerama. Umjesto selekcije talenata, znanja i naučnog pregalaštva, sve češće se javlja opasnost negativne selekcije. Tome doprinose i neka institucionalizovana rješenja koja, pod plaštom samoupravljanja, otupljuju, pa i onemogućuju primjenu rigoroznih naučnih kriterijuma za izbor i reizbor naučnoistraživačkog i naučno-nastavnog kadra.

Izbori, a posebno reizbori, pretvaraju se u velikoj mjeri u formalnost. Oni ne obezbjeđuju pravu valorizaciju rada i rezultata rada, neprekidnu selekciju kvaliteta i eliminisanje za nauku nepodobnog kadra. Mi smo daleko od prakse koju gaje razvijene svjetske naučne institucije: »publikuj ili nestani«. Mi nijesmo stvorili ni klimu ni institucionalna rješenja koja bi obezbjeđivala stalan protok kadra na relaciji naučnoistraživački rad — univerzitetska nastava — praksa, i obratno.

Sve to govori o potrebi preduzimanja odlučnih, prije svega institucionalnih koraka u sferi kadrovske politike, izbora i reizbora naučnog kadra, kao presudnog faktora razvoja nauke. Tim prije što je prosječna starost naših naučnih kadrova visoka i što se ne održava ravnomjerna dinamika podmlađivanja naučnog kadra, koju neizdiferencirane ekonomske restrikcije veoma ozbiljno usporavaju.

V

Finansiranje nauke u našem društvu predstavlja poseban problem. Prije svega zbog toga što je kod nas došlo do opasne tendencije zaostajanja razvoja nauke, do pogoršavanja njenog materijal-

[11] Njihov materijalni položaj (dohoci, stambena pitanja i drugo) nepovoljniji je nego što je položaj njihovih kolega početnika u privrednim i drugim organizacijama. I to uprkos činjenici da je ovdje riječ o nauci i mladom naučnom kadru koji je zbog svojih izuzetnih rezultata (u toku redovnih i postdiplomskih studija), kao relativno mali broj najboljih, putem konkursa, izabran za ta najniža naučna zvanja — asistenta.

Digitized by Google

nog položaja, do zaostajanja u materijalno-tehničkoj opremljenosti istraživačkog rada i do znatno smanjenih investicija za naučnu djelatnost. Zbog načina finansiranja mnoge naše naučnoistraživačke institucije su uveliko počele da gube, a neke su i izgubile svoj naučni karakter (i de fakto se pretvorile u stručne organizacije).

Nade koje su se polagale u čvršću integraciju nauke i privrede, znatnije izdvajanje sredstava privrednih organizacija za nauku i organizovanje svojih istraživačko-razvojnih sektora, nijesu se uglavnom ostvarile. Osnovni razlog tome je u teritorijalnoj i granskoj dezintegraciji privrede, njenoj usitnjenosti, rasparčanosti, zatvorenosti i nepovezanosti, što je, inače, jedno od ključnih pitanja našeg daljeg privrednog razvoja.

Naše društvo bi se, stoga, moralo opredijeliti za veće ukupno učešće sredstava za nauku u društvenom proizvodu zemlje. Izdvajanja za nauku bi trebalo ne samo osloboditi ograničenja predviđenih za zajedničku potrošnju, već bi ona trebalo da rastu brže od stope rasta društvenog proizvoda, što je, inače, slučaj u savremenim industrijski razvijenim zemljama. Društveno i materijalno podržavanje i u većoj mjeri jedinstvena organizaciona rješenja su naročito neophodna u domenu fundamentalnih istraživanja, prije svega radi ublažavanja tehnološke zavisnosti od inostranstva.

Racionalnija organizacija u oblasti nauke omogućila bi svrsishodnije korišćenje sredstava za naučni rad.[12] S druge strane, stimulativna, naučno zasnovana raspodjela sredstava za lične dohotke (prema kvantitetu, kvalitetu i rezultatima rada) u naučnoistraživačkim i naučno-nastavnim organizacijama doprinijela bi boljem korišćenju materijalnih, tehničkih i stvaralačkih potencijala, podizanju kvaliteta rada i postizanju većih i cjelishodnijih naučnih rezultata. Trebalo bi ići na doradu i izmjenu i nekih drugih sistemskih rješenja koja bi stimulisala naučni i kreativni rad.[13]

Finansiranje nauke bi trebalo da ima relativno stabilan karakter kako bi se obezbijedio kontinuiran naučni rad, a naučne organizacije oslobodile neizvjesnosti i orijentisanja na druge vidove aktivnosti van sfere nauke. To se može postići finansiranjem ne

[12] Boljom koordinacijom i integracijom nauke, udruživanjem postojećih u veće i složene naučne organizacije, što predstavlja izvanredno važan problem, došlo bi do znatne unutrašnje preraspodjele sredstava, do smanjivanja administrativnih i drugih troškova i do povećanja sredstava za pravi naučnoistraživački rad. Tome bi doprinijela i racionalizacija poslovanja u okviru stručnih službi zajednica za nauku i razgraničavanje kompetencija sa organima društveno-političkih zajednica, izbjegavanjem, prije svega, dupliranja poslova i zadataka.

[13] Tako bi, na primjer, sva primanja univerzitetskih naučno-nastavnih i ostalih naučnih radnika, na osnovu stvaralačkog rada (autorski honorari, nagrade za naučna dostignuća, akademijske i slične dodatke, kao izraz priznanja i podsticaja za dalji stvaralački rad i slično) trebalo u pogledu penzijske osnovice podjednako tretirati kao i lični dohodak.

Digitized by Google

kratkoročnih tema, već — prvenstveno dugoročnih naučnih programa. Pri tom bi u ugovore trebalo ugraditi zaštitnu, eskalacionu skalu u odnosu na jaka inflaciona kretanja.

Finansiranje nauke u našim uslovima ne može i ne treba da bude jednoobrazno.

Prvo, određenim naukama, naučnim oblastima, odnosno vidovima i programima naučnog rada koji — da tako kažemo — zadovoljavaju zajedničke potrebe društva trebalo bi da društvo kao cjelina daje podršku, primjenom principa solidarnosti i uzajamnosti, finansiranjem u okviru i preko zajednice za naučni rad. To finansiranje bi obezbjeđivalo sigurnost naučnog rada u okviru dogovorenog dugoročnog programa naučnog istraživanja.[14]

Drugi, veoma značajan vid finansiranja nauke trebalo bi da bude dodatno namjensko izdvajanje sredstava svih privrednih i drugih organizacija za finansiranje naučnog rada radi zadovoljavanja zajedničkih potreba u okviru pojedinih grana, grupacija, odnosno oblasti, prije svega u domenu razvojnih i primijenjenih istraživanja. Stopa minimalnog izdvajanja bi mogla biti dogovorena, ali i obavezna i striktno namjenska. Nivo objedinjavanja tih sredstava mogao bi biti diferenciran u zavisnosti od prirode i karaktera grane, grupacije, oblasti. Objedinjavanje sredstava za organizacije koje čine takozvane velike sisteme trebalo bi, u osnovi, da bude na nivou cijele zemlje.[15]

Treći vid finansiranja nauke bio bi u okviru takozvane pojedinačne, najneposrednije slobodne razmjene rada, gdje bi se zadovoljavale pojedinačne potrebe za određenim oblicima naučnog rada, to jest potrebe određene privredne ili druge organizacije, po pravilu na nivou radne, ali i osnovne i složene organizacije,

---

[14] Ovaj osnovni vid finansiranja nauke bio bi postavljen u okviru postojećeg šire shvaćenog principa slobodne razmjene rada, u okviru i preko zajednica za naučni rad, odnosno njihovih saveza, koje se jednim svojim dijelom (postojećim vijećem korisnika usluga) pojavljuju kao reprezentant društva, na različitim nivoima opštedruštvenih potreba i zahtjeva za naučnim radom.

[15] To objedinjavanje bi se moglo vršiti u okviru granskih, odnosno funkcionalnih, to jest strukovnih zajednica za nauku, koje bi na trajnijoj osnovi uključivale odgovarajuće naučne organizacije za realizovanje širih naučnih programa u sklopu dugoročnih ugovora. Tako bi se stvarali uslovi za neposredniju dohodovnu i drugu integraciju nauke i ostalih oblasti udruženog rada, s jedne, i za povezivanje, podjelu rada, udruživanje i integraciju unutar samih naučnih organizacija, s druge strane, uz obezbjeđivanje stabilnijih materijalnih uslova neophodnih za svaki pravi naučni rad. Granske, odnosno funkcionalne, to jest strukovne zajednice za naučni rad bile bi veoma pogodna forma za ostvarivanje zajedničkih programa istraživanja na nivou zemlje kao cjeline. Ovaj (drugi) vid finansiranja nauke, kojim se zadovoljavaju zajedničke potrebe pojedinih grana, grupacija i oblasti, bio bi, dakle, u okviru postojećeg nešto uže shvaćenog principa slobodne razmjene rada, s tim što se na strani — da upotrebimo taj izraz — »korisnika naučnih usluga« ne nalazi jedna, već udružene privredne i ostale radne organizacije u okviru svojih grana, grupacija, oblasti, odnosno odgovarajućih granskih ili (i) funkcionalnih, to jest strukovnih zajednica za nauku.

Digitized by Google

najčešće putem jednokratnih ugovora sa odgovarajućom naučnom organizacijom.[16]

Izdvajanje sredstava za naučni rad, koje vrše i koje bi vršile privredne i ostale organizacije, obim, a posebno objedinjavanje tih sredstava trebalo bi da bude podsticano diferenciranim, beneficiranim sistemskim rješenjima, prije svega u pogledu doprinosa i poreza (njihovim smanjivanjem i oslobađanjem).

*

Iz svega što je rečeno jasno proizlazi da je neophodno napraviti ozbiljne i duboke zahvate da bi nauka i kod nas postala značajna proizvodna snaga i pokretač našeg društveno-ekonomskog i kulturnog razvoja. Sve su to pitanja kojima se moraju okrenuti sve organizovane i odgovorne snage našeg društva. Treba se zalagati za cjelishodnija rješenja u pogledu statusa, mjesta i uloge nauke u našem društvu, organizacije, usmjeravanja, koordinacije i planiranja naučnog rada, kreiranja naučne politike i utvrđivanja naučnih prioriteta, mjesta fundamentalnih istraživanja i primjene nauke u našoj zemlji, kao i za rješavanje kadrovskih problema, polazeći od stupnja, strukture i potreba našeg društvenog, privrednog i kulturnog razvoja i naših društveno-ekonomskih odnosa.

S druge strane, objektivnost, nepristrasnost i smjelost trebalo bi da krase našu nauku, naučnu misao, naučne i stručne analize. Nauka ne bi smjela da robuje dogmama, tabu-temama i predrasudama, niti da bude podložna pritiscima birokratsko-tehnokratskih snaga i uskim partikularističkim interesima. Nauka se, uz to, mora oslobađati negativnog akademizma i zatvorenosti. Naučne radove i naučne rezultate treba činiti dostupnim široj naučnoj, stručnoj i ostaloj javnosti. Našoj nauci, posebno nekim njenim oblastima, neophodne su stalne i otvorene kritičke rasprave, sučeljavanje i borba mišljenja, koje kod nas uveliko nedostaju. A bez borbe mišljenja usporen je misaoni i naučni hod. Pri tom, naučna i stručna razmjena mišljenja, naučne i stručne debate i polemike, misaono konfrontiranje ne bi smjeli da napuste naučni i akademski nivo i neophodnu toleranciju.

[16] Sredstva za naučni rad za takve svrhe bila bi, po pravilu, izdvajana samoupravnim odlukama tih organizacija, ali bi tu mogao, eventualno, da se sliva i jedan dio (stopa) šire dogovorenih i obavezno izdvojenih a neudruženih sredstava za naučni rad.

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Osnovni oblik ekonomsko-tehnološkog udruživanja rada

— *Strukturno jezgro i uzajamno prožimanje neposrednog procesa proizvodnje i prometnog procesa; karakteristični momenti, obeležja i funkcije ćelijskog oblika* —

»Lakše je proučavati izgrađeno telo nego njegovu ćeliju.«

Karl Marks

U analizi osnovnih oblika socijalističke proizvodnje primenjivani su različiti kritičko-empirijski metodi i tehnike. Reproduktivno preduzeće (državno i samoupravno) našlo se u fokusu naučne analize.

Analize su postigle izvesne pozitivne rezultate oslanjajući se, između ostalog, na kritičke refleksije o položaju, ulozi i funkcijama preduzeća; doprle su do izvesnih relevantnih percepcija o *sukcesivnim* promenama u njegovoj tehnologiji, organizaciji proizvodnje, troškovima proizvodnje i rentabilnosti poslovanja itd., ali su te promene i krugove predmetâ ostavile jedne pored drugih, bez uočavanja i razjašnjenja njihovih međusobnih odnosa, zakonitosti i zajedničkog delovanja.

Analize *empirički konkretnog* »materijala« u životnom procesu preduzeća »dopunjavane« su *naknadno* nekim opštim metafizičkim kategorijama (»društvena svojina«, državni ili pak »druš-

Digitized by Google

tveni kapital«, »društveni dohodak«, troškovi proizvodnje proistekli iz etablismana »društvenog kapitala«, takozvani kapitalni koeficijenti i opšte stope privrednog rasta i slične), a zatim se pristupalo njihovom »logičkom« povezivanju, sjedinjavanju, bez stvarnog kritičkog i celovitog uvida u sâm proces stvaranja društvenog bogatstva, bez rasvetljavanja stvarnog položaja, funkcija i motivacione strukture neposrednih proizvođača.

Tačno je da čovek polazi od iskustva; ako i kad teži da dopre do mislî — refleksijâ o vlastitoj pragmati, veli Hegel, ali put do *istine*, odnosno nalaženje pravog rešenja za dati društveni problem mora uključiti izvestan *dijalektički pogled* i kritički uvid u celinu društvenih odnosa i fenomena u kojoj dati problem ima određeno (specifično) mesto, ulogu i značenje.

U analizi ćelijskog oblika socijalističke proizvodnje »metafizicirajući empirizam«, pozitivizam i funkcionalizam treba da »ustupe mesto«, da priznaju prednost *konkretnoj dijalektičkoj analizi*, kad je reč o inherentnim ekonomsko-tehnološkim strukturama i procesima toga ćelijskog oblika.

Istaknut je, međutim, prigovor: Marks nije dao *teoriju preduzeća* (!?), uprkos njegovom nadugačkom i naširokom raspravljanju o *kapitalu* i različitim (nebrojenim) egzistencijalnim i funkcionalnim oblicima kapitala, odnosno »procesirajuće robne vrednosti« i »autonomičnog« subjekta građanskog društva. Prigovor je učinio Jozef Šumpeter u »History of Economic Analysis«.

Drugi prigovor (o kome takođe treba povesti računa) potiče od savremenog filozofa-hermeneutičara Hansa Georga Gadamera, jer prividno pogađa u samu srž Marksove dijalektike i njegovog shvatanja »realiteta produkcionih odnosa«. Marksova kritika — »okretanje« Hegela u kontekstu respektivnog tumačenja subjekt-objekt odnosâ nema, navodno, onu arhimedovsku tačku oslonca koja Hegelovu filozofiju izbacuje iz koloseka, a »realitet produkcionih odnosa« postavlja — u elementu misli, na fonu nauke političke ekonomije — kao društveni proces *per se*, dakle, bez složenih činova reflektovanja toga procesa na različitim empirijskim tačkama i na različitim nivoima stvarnog ekonomskog života.

Kad je reč o reproduktivnom preduzeću »bez daljih društvenih specifikacija«, tada u fokus analize, u prvi plan naučnih razmatranja, dolaze *preduzetnik* i moderni metodi i oblici kontrole i upravljanja tehnologijom i specifičnim ekonomskim procesima, smatra J. Šumpeter.

Svojevrsno »kombinovanje faktora proizvodnje« zbiva se u okvirima reproduktivnih preduzeća, ali tek uz aktivno sudelovanje relativno samostalnih naučnih instituta, univerzitetâ i ostalih društvenih subjekata. Reč je o materijalnoj i duhovnoj razmeni rada, a i o metodima i oblicima takozvane slobodne razmene rada.

Tako shvaćeno i »praktikovano« preduzeće ne ostaje u granicama *tekućeg* upravljanja, već se po nizu svojih dinamičkih obeležja i funkcija približava onom idealnom »modelu« reproduktivnog preduzeća što ga nalazimo u Marksovom *Kapitalu*. Naime, takvo preduzeće »gine« za novim metodima tehnološkog rada, — da bi

Digitized by Google

u vlastitoj praksi poništilo prividni identitet stvarnih troškova reprodukcije i troškova proisteklih iz kapital-vrednosti — unapređuje organizaciju proizvodnje, poboljšava »kadrovsku strukturu«, razvija poslovnu strategiju prema zahtevima nacionalnog i svetskog tržišta itd. A tako predstavljen »dijalektički hod« osnovnog oblika kapitala opovrgava onaj Šumpeterov prigovor.

Moderna preduzetnička funkcija u reproduktivnoj organizaciji udruženog rada i na svim ostalim nivoima gde se *ex ante* utvrđuju i regulišu bitne relacije između elemenata živog i minulog rada jeste »četvrti element«, odnosno faktor razvitka tehnologije materijalne proizvodnje i proizvodnih snaga društvenog rada uopšte. Ovu tačku valja bliže razmotriti.

Preduzetnička funkcija — delatnost odbacuje izvesnu »rentu«, pozitivni dohodak; utoliko veći koliko je ova funkcija u datom (posmatranom) preduzeću iznad nekog društvenog standarda, regulativnog proseka, a njenim živim nosiocima donosi specifičnu nagradu, specijalnu platu, lični ekstradohodak.

»Organsko« rastenje reproduktivnih preduzeća, industrijske i tehnološke investicije, kao i rađanje novih proizvodno-kontrolnih jedinki društvene proizvodnje, nisu procesi koji teku i »odižu se« sami od sebe, ili od nekakve imaginarne (tajanstvene, apsolutno neprozirne) metafizičke osnove. Naprotiv! U svima njima postoji i delotvoran je — *čovek*, to jest konkretni istorijski subjekt. U nas je to relativno udruženi radnik koji *proizvodi robu*, aktivno sudeluje u procesu stvaranja materijalnog bogatstva društva i stvara robnu vrednost, to jest apstraktno bogatstvo društva u hiljadostrukim predmetnim formama.

U svim tim procesima ne deluje dijalektika subjekt-objekt odnosa. Radni kolektivi (njihova preduzeća) proizvode i realizuju robe ili proizvodne usluge. Nabavljaju različite elemente proizvodnje (takođe s određenjima robe) i ubacuju ih u proces proizvodne potrošnje iz kojeg će izići kao robe veće vrednosti i kao materijalni proizvodi više tehničke strukture.

U tom i takvom procesu prenosi se vrednost sredstava za proizvodnju na robni proizvod (Σ R') i *reprodukuje* (potencijalno) »promenljivi« element vrednosti proizvodno-primenjenog »društvenog kapitala«. Kažemo »promenljivi«, jer novčani dohodak — vrednost, koja (efektivno ili u nekom kreditnom obliku) pokriva anticipirane lične dohotke zaposlenih, u celosti reprodukuju proizvodni radnici, a povrh toga stvaraju i izvestan »ekonomski višak«, dobit, ili pak »čisti dohodak« — čiju namenu na ovom mestu ne treba da ispitujemo.

Pri svemu tome udruženi radnici treba da vode računa o ključnim ekonomskim parametrima i tendencijama. Ako njihovo preduzeće klizi po »opadajućim krivuljama troškova proizvodnje« — povećavaju onaj višak, a time fondove, doprinose društvu itd., ali, ako im *prva* primena nekog tehničkog otkrića ili novog metoda tehnološkog rada iziskuje dodatne i natprosečne troškove — postižu privremeno manji ili nikakav ekonomski višak, te svoje te-

Digitized by Google

kuće reprodukcijske potrebe, samoupravne doprinose i poreze moraju plaćati iz svoga fonda »neraspoređenih« finansijskih sredstava.

Posle ovih uvodnih razmatranja izlaganje nekih »specijalnih« problema reproduktivnog preduzeća imaće oblik teza, kritičkih refleksija i sažetih komentara.

Teze

1. Polazna tačka »fiziologije« socijalističke robne proizvodnje jeste relativno udruženi radnik, odnosno njegova celokupna proizvodna delatnost, uključujući stvaranje robne vrednosti (proizvodnju »čulno natčulne supstance«) i specifično preduzetništvo. Proizvodnja robne vrednosti i nova (revolucionarna, revolucionišuća) tehnologija materijalne proizvodnje jesu krucijalna društvena određenja njegove egzistencije kao specifičnog robnog proizvođača. U ovom »konkretno-dijalektičkom genusu« neposrednog proizvođača prvo određenje potiče od njega samoga, i treba u celosti da bude pod njegovom kontrolom i »vlašću«, a drugo određenje zavisi i od opšteg »kulturnog ambijenta«, civilizatorskog procesa, takozvanog nacionalnog odnosa, države itd.

2. Ekonomsko-tehnološka infrastruktura (strukturno jezgro) reproduktivne organizacije udruženog rada (OUR) jeste »istorijski odlučujuće biće« načina proizvodnje relativno udruženog rada. To biće određuje ekonomsku organizaciju društva. Na njemu počiva celokupna suprastruktura datoga društva. Ono sadrži kolektivnu svest neposrednih proizvođača, njihove sklonosti, motive, ciljeve i istorijske pretenzije. Dakle, uključuje činove reflektovanja »realiteta produkcionih odnosa« — na toj primordijalnoj razini društvenog reprodukcionog procesa.

3. Socijalistička »proizvodnja robâ pomoću robâ«[1] tendencijski naginje ka strogo ekvivalentnoj razmeni na dva različita nivoa: (a) na »fenomenološkom« nivou, u procesu razmene, gde prometni medijum, apstraktna mera vrednosti robâ i usluga, devizni kurs itd. »služe samo razmeni robâ i iščezavaju u krajnjem rezultatu kretanja« (Marks, *Kapital*, I, str. 106), i (b) na planu »unutrašnje fiziologije«, na nivou onog strukturnog jezgra, gde se mogu i treba da razlikuju stvarni troškovi reprodukcije od fiktivnih i lažnih troškova reprodukcije, i elementi živog rada u složenoj (reverzibilnoj) relaciji prema elementima minulog rada.

Komentar 3. teze

Robna vrednost ovde ne procesira. Procesiraju samo izvesne predmetne forme robe, novca, kreditnog odnosa itd., već prema fazama i nivoima socijalističke robne proizvodnje.

[1] Izraz pod navodnicima pozajmljen je iz dela Piera Sraffe, pod naslovom: *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge University Press, 1979.

Digitized by Google

Robna vrednost nije više »ekspanzivni subjekt«, i ona ovde »ne rađa žive mladunce« niti »nosi zlatna jaja«.

U robnoj vrednosti koju proizvodi relativno udruženi radnik neprestano »kuca ljudsko srce«. Ona je stvarno ekonomsko jezgro ili gravitaciona tačka oko koje se okreću različiti empirijski oblici društvenog dohotka, ceo spektar konkretnih dohodaka. Ovi tek u relaciji prema proizvodnji vrednosti imaju, odnosno zadržavaju »normalni« oblik, inherentnu meru, granicu. Ne deluju *inflacijski*. Ne »guraju« naviše troškove i prodajne cene robâ i proizvodnih usluga. A ovo je tačka na koju bi nosioci službene ekonomske politike trebalo da obrate najveću pažnju.

Proces stvaranja robne vrednosti jeste stvarna osnovica i gravitaciona tačka svih dohodaka čak i u situacijama kada »stvari napreduju veoma dobro«, kada bankarska »mašinerija« punom snagom proizvodi — multiplikuje tekuće i »oročene« depozite, kada preko svake ekonomske granice povećava razmere novčane akumulacije i podseća na *deus ex machina* savremene buržoaske reprodukcije. Ukoliko ta metafizička delatnost banaka duže traje i ima razmere veće od »optimalnih«, ekonomski delotvornih, utoliko su i opasnosti veće. Ova zakonitost izbija na svetlost dana u vreme veće recesije ili krize na svetskom tržištu, koje zakonito pogađaju i socijalističku ekonomiju.

Sam proces robne razmene ne povlači ovde granice radnom danu niti na bilo koji način određuje njegovu strukturu. Naravno, reč je o ravnoteži odnosâ tržišnih snaga i normalnim oblicima osnovnih ekonomskih odnosa.

Ovakvoj proizvodnji vrednosti potrebni su: (a) relativno stabilna nacionalna valuta, (b) jedinstveni i realni kurs razmene date nacionalne valute za takozvane svetske ili »rezervne« valute, (c) optimalni nivo i odgovarajuća struktura novčanih rezervi u bankarskoj ekonomiji itd., ali ne i neka preterano velika količina »apsolutne robe svetskog tržišta«, odnosno monetarnog zlata.

»Automatičan subjekt« pokazuje se, povampiruje, u stani-pani (kriznim) situacijama kada deluju *krizni* oblici novca, kreditnih odnosa, deviznog kursa, kada društvo-privreda zapadne u veću deviznu oskudicu i kada se naglo, tako reći preko noći, moraju izravnavati deficiti u bilansima plaćanja s inostranstvom. Tad i neka varijanta neomerkantilizma ili, pak, monetarizma, bitno pooštrava krizne oblike i brzo delujuće »mehanizme« prometnog procesa.

4. Radna snaga nije roba; ne bar po logici sistema robne ekonomije relativno udruženog rada. Ni po ustavnoj definiciji udruženog rada, niti po »trepćućim obrascima« Zakona o udruženom radu, te jugoslovenske *Magna Charta* ograničavanja moći i funkcija državne administracije i tehnokratije *vis à vis* relativno udružene radničke klase.

Zato socijalistička robna proizvodnja ne hvata korak s kapitalističkom robnom proizvodnjom i ne konkuriše kapitalizmu u pogledu uspostavljanja i razvijanja univerzalnih i apsolutnih formi robe i novca.

Digitized by Google

Pa ipak, inherentne protivrečnosti i »nezgodni« momenti ovog specifičnog istorijskog oblika robne proizvodnje zahtevaju pomenute prometne procese i oblike, a u takvom »kontekstu« ili »miljeu« i neke iracionalne vrednosne odnose i oblike. Otuda: kamata, kao pretežno nemonetarni fenomen, tehnološka i državna renta, lažni i oportunitetni troškovi reprodukcije, specifična cena rada itd.

Na inostranim (konvertibilnim) tržištima naši kolektivni robni producenti podnose supsumciju ovih svojih oblika pod svetske odnose, oblike i parametre. Njihovi troškovi i relativne cene prolaze kroz iglene uši zakona vrednosti u međunarodnoj primeni.

Komentar 4. teze

Strogo naučno uzev, nije dopušten jednostrani redukcionizam ili »lomljenje« ovih delimično okoštalih, otuđenih i iracionalnih vrednosnih oblika kako bi se misaono doprlo do njihovog zemaljskog jezgra, do najdubljih korena ekonomskih stvari, i do samih antropoloških pretpostavki datoga sistema.

Ovde u celosti važi Marksov teorijsko-metodološki stav (uputstvo), saopšten u fusnoti 89. na strani 298. prvog toma *Kapitala.* Marks podučava: Do »zemaljskog jezgra« svakovrsnih i nacionalno obojenih empirijskih ekonomskih odnosa i oblika nije toliko teško dopreti. Nesravnjivo je teže da se tačno uoče i teorijski »raščlane« svi relevantni činioci, impulsi, momenti i procesi koji su — *s iste,* zajedničke stvarne osnove, to jest s »univerzalnog zemljišta robne proizvodnje« — stvorili beskrajno mnoštvo pomenutih odnosa i oblika. »A ovaj poslednji metod je jedino materijalistički, dakle, naučan« — kaže Marks.

Reč je, dakle, o *dijalektičkom metodu* koji — udružen s kritičko-empiričkim pretragama društvene stvarnosti i s matematičko-statističkim metodima — omogućuje naučniku da dopre do »same srži grandiozne logike istorijskih zbivanja«. A ovu visoku ocenu izrekao je o Marksu, njegovom naučnom delu, Jozef Šumpeter, imajući na umu Marksova razmatranja krizâ hiperprodukcije i velikih poslovnih ciklusa, njegovo originalno i dosad neprevaziđeno tumačenje granica kapitala, svetskog tehnološkog razvitka i periodičkih revolucija vrednosti itd.

Neophodno je, međutim, uvažiti i ove Marksove ideje: (a) kapital zakonito izokreće odnos između živog (neposrednog, direktnog) rada i minulog (indirektnog) rada, to jest postavlja taj strateški i neuralgični odnos proizvodnje vrednosti na glavu, (b) »klica« preduzeća data je već u jednostavnoj kooperaciji zanatskih radnika pod komandom kapitalista, a manufaktura (organska i heterogena) jeste ekonomsko-tehnološki most ka mašini alatljiki, mašinskom sistemu i modernoj industriji, (c) metodi proizvođenja apsolutnog i relativnog viška vrednosti nalaze se u najtešnjoj međusobnoj povezanosti i relativnoj uslovljenosti, (d) kapital je »komanda nad neplaćenim radom«; njegova neposredna svrha jeste profit, a strateški cilj — neograničena privatna moć kapitalista nad

Digitized by Google

kapitalom kao skupom društvenih uslova proizvodje, (e) Hegelovo shvatanje »protivrečnosti« jeste *vrelo* svekolike dijalektike, (f) izraz i pojam »protivrečnost« (u hegelovsko-marksističkom značenju i tumačenju) nije neka logička nemogućnost, imaginarna teorijska zapreka koju treba zaobići, nije stranputica kojom ne treba hoditi, nije beznadežan slučaj zbog kojeg treba dići ruke od analize različitih društvenih paradoksa koji leže u infrastrukturama i suprastrukturama savremenih društava i, dakle, u empirijskoj osnovi dijalektičkog mišljenja. Naprotiv, *protivrečnost* je nepresušno vrelo kretanja, neizostavni uslov razvitka svega što je ljudsko, opštečovečansko, i zato ovaj najfundamentalniji pojam filozofije indicira društvenu promenu, razvitak.

5. U iracionalnim vrednosnim odnosima i oblicima rezimirana su stvarna ekonomska kretanja.

Ukrštanja i razilaženja različitih interesa reproduktivnih preduzeća i nacionalnih ekonomija u deviznom kursu, u reeskontnoj politici centralnog bankarstva, u carinskoj politici države, finansijskom etatu itd. proističu uglavnom iz neravnomernosti ekonomsko-tehnološkog razvitka i iz nedoslednosti u ostvarivanju načelâ ekvivalentne razmene robâ i proizvodnih usluga, a zato se ona ne mogu prevazilaziti ili, pak, predupređivati samo metodima i oblicima neke »čiste« monetarne ili fiskalne politike.

6. Reproduktivna preduzeća, kao specifične etablismane »društvenog kapitala«, prožima proces »udruživanja razuma«. Ovaj proces jeste bitna pretpostavka — neizostavni uslov za tehnički i ekonomski određen proces »udruživanja rada i sredstava«. Oni su komplementi. Oni su momenti stvarnog kretanja reproduktivne OUR i celine društvene reprodukcije. U izvesnom smislu ovi procesi potvrđuju tezu o ponovnoj promeni na relaciji: osnovni subjekt — realitet produkcionih odnosa. Pružaju mnoštvo dokaza o tome da su proizvodno-kontrolne jedinke obdarene »generičkom svešću« i nadarene individualnim životom — samo ukoliko imaju »sluha« i uvida u *celinu* reprodukcije društva i njene zakonitosti.

7. Radni kolektiv vrši specifičnu preduzetničku funkciju. Neposredno ili/i preko radničkog saveta, kolektivnog i inokosnog poslovodnog organa, svoje delegacije.

Neophodne su mu najkvalitetnije i »promptne« poslovne informacije, veoma obučeni i odgovorni kadrovi, sposobnost tačnog proračunavanja troškova i dešifrovanja ponešto zagonetnih ili dvosmislenih informacija o kretanjima na domaćem i (naročito) na svetskom tržištu itd.

Nadzor, kontrola, kritički i celoviti uvidi u vlastitu privrednu situaciju i mogućnosti (perspektive) razvitka — to su faze ili red poteza u postavljanju i vršenju ove preduzetničke funkcije. Naposletku, u obzir dolazi kompetentna uprava (kolegijalni izvršno-stručni organ) koja u delo sprovodi zamisli i taktičke poteze poslovne politike date reproduktivne OUR.

8. Nema nekih realnih izgleda da ta — takva preduzetnička funkcija zastari i »presuši«, bude definitivno razorena. Međutim, neophodno je da budu ispunjeni sledeći uslovi:

Digitized by Google

a) Obnovljena proizvodnja vrednosti na širokom (društvenom) planu, dakle, razvitak predmetnih formi robe, novca itd., pod kontrolom udružene radničke klase, a zatim i ostvarivanje konvertibilnosti društvene valute (dinara), kao kruna dela tog temeljnog ekonomskog procesa.

b) Reproduktivna OUR kao robni proizvođač *sui generis*. Ona proizvodi i otuđuje robe ili proizvodne usluge, odnosno realizuje njihove vrednosti, te zato zakonito zadržava izvesna obeležja i funkcije »klasičnog« reproduktivnog preduzeća.

c) Reprodukcija onog »promenljivog« elementa »društvenog kapitala« ili specifične cene rada plus ostvarivanje nekog ekonomskog viška (iznad sume »normalnih« troškova reprodukcije) bitno opredeljuje reproduktivnu OUR.

d) »Duhovno oko« udruženog radnika treba da vidi, praktički »oseti« apstraktnu pravu liniju robne vrednosti (procesa proizvodnje vrednosti), ali i niz krivih linija troškova, relativnih cena, deviznog kursa itd., kako bi se relativno tačno proračunali vlastiti troškovi i cene, i proračunavali troškovi i cene domaćih i inostranih konkurenata, te da bi se »dešifrovale« informacije koje dolaze iz »okruženja« i donosile odgovarajuće i pravovremene poslovne odluke itd.

e) Neposredni proizvođač kao relativno udruženi radnik i specifični preduzetnik priprema i donosi niz odluka i mera u sferi takozvane interne raspodele ostvarenog dohotka. Njemu lično pripada alikvotni deo onoga viška, jer je to svojevrsna ekonomska »nagrada« za njegovo učešće i doprinos kolektivnom preduzetništvu, a ova je »nagrada«, u svakom slučaju, izvesna ekstraekonomska, odnosno tržišna valorizacija proizvodnog rada pojedinačnog radnika, radne grupe, radne jedinice i celokupne reproduktivne OUR.

f) Članovi datog radnog kolektiva neposredno utvrđuju osnovu i ključna merila interne raspodele. Ta im osnova i »ključevi« ne mogu stići iz nekog naučnog instituta, od neke domaće ili, pak, inostrane consulting-firme (ovo poslednje je apsurd, u koji su, na žalost, upala neka naša reproduktivna preduzeća), — ali ni oni sami ne mogu doći do verodostojne i relevantne osnove, »ključeva«, parametara itd. interne raspodele, ukoliko nisu načisto u pogledu osnovnog društvenog karaktera materijalnih i intelektualnih snaga vlastitog rada. i ukoliko nisu proniknuli u osnovni društveni karakter njihove specifične preduzetničke delatnosti — funkcije, i ako na izvestan način nisu uvažili opšta merila i uputstva o nizu faza i elemenata stvaranja i razdeobe društvenog dohotka — u čemu su angažovane i njihove delegacije, odnosno delegati.

g) Relevantni i *personalizovani* tehnički pronalasci i tehnološke inovacije jesu koreniti elementi i visovi celishodne proizvodne delatnosti u datom reproduktivnom preduzeću i izvesnom periodu vremena; oni su jedan od najvažnijih uslova da se ova preduzetnička funkcija održi u životu.

Tehnički izumi, tehnološke inovacije i »inovirane inovacije« jesu »starteri ekonomskih događaja«, tvrdi i potanko obrazlaže J. Šumpeter. Ako ne idu linijom kapitala (»automatičnog« i fetiškog

Digitized by Google

kvazisubjekta) ili, pak, nekom varijantom modernog tehničkog izvođenja (u faktičkoj vlasti profesionalnih upravljača, takozvane tehno-strukture), tada tehnološki procesi i organizacija rada slede osnovnu liniju ekonomskog oslobađanja rada, a i proizvođenja vrednosti i raspodele dohotka prema radu, na toj osnovici.

Pronalasci su personalizovani u smislu *tekućeg* upravljanja tehnologijom reproduktivnog preduzeća i interne raspodele dohotka, a depersonalizovani — »utopljeni« u opštu (društvenu) baštinu, u smislu takozvane »industrijske svojine«, društvenog regulisanja proizvođenja i transfera nove tehnologije, društvenog planiranja i društvene strategije tehnološkog razvitka.

Tehnički pronalazak ili metod tehnološkog rada jeste odista nov tek ako izdrži izvesnu proveru sa stanovišta *svetske* tehnologije, a ekonomski relevantan ako smanjuje troškove proizvodnje ili (inverzno postavljeno pitanje) doprinese povećanju dohotka, ekonomskog viška.

h) Permanentno obrazovanje radnika »uz rad i iz rada«, kako bi svaki radnik dostigao izvesnu razinu *znanja znanjâ*, da bi, dakle, ovladao i određenim naučnim pojmovima i »teorijskim ciframa«. Ovo mu je neophodno ako istinski teži ka tome da iza različitih empirijskih cifara i statistički obrađenih (unekoliko modifikovanih, a katkad i iskrivljenih) ekonomskih činjenica ugleda opšte zakonitosti — velike povezanosti u procesu reprodukcije materijalnog života društva.

9. Proces tehnoloških inovacija i proračunavanje troškova i cena treba da prethode »mlazevima« industrijskih, poljoprivrednih itd. investicija. U savremenim socijalističkim društvima na delu je, međutim, svojevrstan *quid pro quo:* prvo, državne odluke o takozvanim kapitalnim investicijama (»izgradnji industrijskih postrojenja«), zatim bankarsko »zaokruživanje« finansijskih konstrukcija, i tek potom nabavka proizvodne opreme, kadrovi, organizacija proizvodnje, ispitivanje tržišta, primena neke varijante marketinga, predviđanje rentabilnosti proizvodnje itd.

Akumulirajuća reprodukcija u okviru proizvođačkih i robno-trgovinskih OUR-a pretpostavlja relativno uravnotežene novčano-kreditne procese i odgovarajuću centralizaciju novčane akumulacije posredstvom bankarske ekonomije, dakle, bez direktnog mešanja i tutorstva državne administracije.

10. U okviru reproduktivne OUR pomenuta *ekonomija putem tehničkih pronalazaka* proističe iz same činjenice da oruđa rada i sredstva za proizvodnju (uopšte) pripadaju celome društvu.

Uvek je posredi neki optimalni razmer tih sredstava, ili bar ekonomisanje elementima rada iznad nekog u praksi utvrđenog *minimuma.*

S te strane posmatrano, rad je već *neposredno društven,* odnosno *udružen.* Međutim, to je »samo« tehničko-tehnološka strana problema, odnosno procesa koje ovde razmatramo.

Dati radni kolektiv nastupa kao *poverenik* celoga društva, te se zato stara da ova sredstva neprestano održava, iznova proizvodi, povećava, poboljšava... To njegovo *domaćinsko* raspolaganje i

Digitized by Google

upravljanje društvenim sredstvima uključuje određene metode amortizacije, odnosno vrednosnog naknađivanja proizvodno utrošenih osnovnih sredstava (materijalnih elemenata proizvodnje). Analiza pravih osnovnih podataka uputiće dati radni kolektiv i na natprosečne stope amortizacije, knjigovodstvene »otpise« vrednosti i slično; osobito u »recesivnim« ili kriznim situacijama u kojima intenzivniji naučno-tehnološki razvitak materijalne proizvodnje dolazi u dramatičan sukob s postojećim vrednosnim odnosima i parametrima, dakle, kada nastupi *revolucija vrednosti.*

Na opštem planu relevantne su Marksove matrice društvene reprodukcije i matematičko-statističko izvođenje Marksovog zakona o *relativnoj* hiperprodukciji elemenata »fiksnog kapitala« (»osnovnih sredstava«), kako bi dato socijalističko društvo, odnosno relativno udruženi proizvodni radnici mogli uspostaviti trajnu i sveobuhvatnu *kontrolu* »nad materijalnim sredstvima svoje sopstvene reprodukcije«[2].

11. U traganju za ekonomsko-tehnološkom ravnotežom socijalističkog društva nezaobilazni su:

a) proizvodnja vrednosti i periodičke revolucije vrednosti u njihovom pravom središtu, »nukleusu«, žarištu, dakle, u ovde razmatranom mikro-obliku socijalističke proizvodnje;

b) osnovne trend-linije moderne industrije i svetskog transfera nove tehnologije;

c) kretanja — tendencije u sferi svetskog novca i kredita, i na svetskom tržištu novčanog kapitala (novčane akumulacije);

d) promene u svetskim *terms of trade*, uključujući i državni protekcionizam, trgovinske, carinske, devizne, kamatne itd. ekonomske ratove;

e) stvarne promene u subjekt-objekt odnosima, a u tom okviru i promene na relaciji: politika — ekonomija, država — privreda, radni kolektiv kao robni proizvođač — ekonomsko, tehnološko, juristička itd. »okruženje«, i

f) kritika »trepćućih«, a ipak uveliko *istrošenih* obrazaca ekonomske politike iz »arsenala« takozvanog praktičnog kejnzijanizma, neokejnzijanizma, monetarizma, »reganomike«, ultraetatizma ili prenaglašenog administrativnog dirižizma itd.

12. Ravnoteža u privrednom životu *društva* uključuje razmenu robâ i proizvodnih usluga prema njihovoj vrednosti, ili približno (tendencijski) prema tom ekonomskom načelu. Takva razmena jeste *racionalni princip;* ona je zakon ravnoteže kojim je moguće objasniti specifična istorijska odstupanja u smislu: (a) cene proizvodnje, (b) monopolske cene, (c) specifične cene proizvodnje itd.

Da bi se shvatila empirijska odstupanja od načela ekvivalentne robne razmene, neophodno je analizirati takozvane srednje članove na relaciji: robna vrednost — jedinstvena tržišna cena robâ iste vrste. Neophodno je vladanje naučnim pojmovima koje je Marks osvojio za nauku političke ekonomije. U prvom redu, potrebno je *iznutra* znati Marksovo *dokazivanje* dvorodnog karak-

[2] Uporedi: K. Marks, *Kapital*, II, str. 387.

Digitized by Google

tera rada koji proizvodi robu, njegovo razlikovanje odnosâ između živog i minulog rada u okviru industrijskog preduzeća (proizvodnog kapitala), njegovo dijalektičko raščlanjavanje oblikâ robne vrednosti i egzistencijalnih i funkcionalnih oblika kapitala itd.

U »slučaju« reproduktivne OUR ovi pojmovi i dijalektička analiza imaju, tako reći, apsolutno važenje. Traga se za *istinom* o empirijskim odnosima i oblicima koji imaju inherentne protivrečnosti, (nezaobilaznu) iracionalnu stranu i čak »fetiško ruho«. Odnosi su postvareni, a stvari su podruštvljene. Otud robni, novčani itd. fetišizam. (Govori se, na primer, o ceni čelika, nafte, pšenice itd., a zaboravlja se, odnosno previđa, da je i ta cena svojevrstan iracionalni izraz »nalepljen« tim stvarima, da je u tom izrazu vrednosna supstanca ovih materijalnih stvari kao *roba* samo idealno izjednačena sa nekim empirijskim i novčanim ekvivalentom, na primer dinarom, dolarom, rubljom itd., te da su to sve izvesni društveni jeroglifi koje su sami ljudi — tokom milenijuma — stvorili u vlastitoj ekonomskoj praksi i svakidašnjem tržišnom komuniciranju.)

Posebna proizvodnost rada u nekoj industrijskoj grani, nizu tehnološki i komercijalno povezanih preduzeća, ili u pojedinačnoj reproduktivnoj OUR, interesuje neposredno respektivne kolektivitete, jer oni direktno učestvuju u dohotku ili ekstradohotku koji iz toga proisteknu. Međutim, onaj princip racionalnosti, odnosno neizostavni uslov ravnoteže procesa razmene, i raspodela dohotka prema radu postavljaju izvesnu ekonomsko-političku granicu ekstradohotku u svakom njegovom pojedinačnom slučaju, pa makar da se i ta granica najčešće reflektuje (»prelama«) u takozvanim kompenzacionim odnosima i razlozima, fiskusu i samoupravnom doprinosu.

13. »Nalog« za stvaranje nove reproduktivne OUR daje udružena radnička klasa, odnosno neka njena delegatska skupština. U tome ima udela i opština (komuna). Država, odnosno njeni organi, stara se o *službenoj* strani »osnivačkog posla«. Propisuje normative, prinuđava na određene pravne procedure. Vrši permanentnu kontrolu nad svim ekonomskim poslovima. Uključuje u »režim« i platni promet. Stara se o tome da ne budu narušeni osnovni principi i običaji datog socijalističkog društva.

Pri svemu tome, *baza* preduzeća ima odlučnu važnost. Srazmerno zaokružen tehnološki proces i proizvodnja za tržište (domaće i svetsko), što zavisi od toga da li su unapred i srazmerno tačno proračunati: (a) mesto u društvenoj podeli rada, (b) razmere proizvodnje i odnosi između elemenata živog i minulog rada, (c) potencijalna »propulzivnost« — u relaciji prema nekom važnijem inostranom tržištu i svetskom transferu nove tehnologije, (d) tehnološka i ekonomska povezanost sa srodnim preduzećima itd.

Tako unapred proračunati *établissement* »društvenog kapitala« uključuje naknadnu stvarnu deljivost (divisible) u smislu onih konstantnih i varijabilnih elemenata. U tom pogledu treba da budu uvaženi standardi i pravila moderne organizacije proizvodnje, nove tehnologije, samoupravnog kolektivnog preduzetništva.

Digitized by Google

14. Za *teoriju preduzeća* je značajno ovo opšte pravilo: ni jedan element, odnos ili detalj pokretne globalne slike »ćelije« društvene proizvodnje ne može se *a priori* označiti kao nebitan, marginalan i čak zanemarljiv. Jer slika »ćelije« postaje nepotpuna, a stvarno (empirijsko) preduzeće hramlje, zapada u krizu. Izostanak ili zanemarivanje bilo kog »detalja« ima uvek neki konkretni uzrok i negativnu implikaciju. Obrnuto posmatrano: kritičko ispitivanje i naoko nebitnog detalja, elementa, odnosa navešće na trag nečeg dubljeg i nužnog (zakonitog), što može i da *pouči*.

15. Reproduktivna OUR jeste ćelija, ali i *nexus causalis* kad je reč o tehnologiji materijalne proizvodnje kojoj treba dati ekonomski život i kontinuitet. »Transfer« nove tehnologije ima skrivenu relaciju prema toj krucijalnoj društvenoj činjenici.

Proizvođenje robne vrednosti nije zato društveni anahronizam, »recidiv« odnosâ kapitala, ili nekakva pragmatska »dopuna« administrativnom viđenju i vođenju privrednog života, nego jedinstvena i najfundamentalnija čisto društvena supstancija koja prožima realitet produkcionih odnosa, a koja je zato i zajednička racionalna osnova troškova reprodukcije, novčano-kreditnih odnosa i relativnih cena. Naravno, pod neizostavnim uslovom da se ima *znanje* o proizvodnji vrednosti i da se odgovarajućom naučnom analizom kritički proniknulo u skrivene momente i procese odizanja, odnosno otuđivanja konkretnih (empirijskih) ekonomskih odnosa od te njihove skrivene osnove. I upravo u ovom (najfundamentalnijem) pogledu na savremenu socijalističku robnu proizvodnju i na proces zbiljskog kretanja ka slobodnoj asocijaciji rada nezaobilazni su Marksovo ekonomsko učenje i Hegelova dijalektika, odnosno teorijsko-metodološka svest.

Kritičke refleksije

1. Kenejeva »Ekonomska tablica« i Marksove matrice društvene reprodukcije najbolji su »protivotrov« spominjanim obrascima »praktičnog kejnzijanizma« i »reganomike«, na jednoj, i shemama striktnog administrativnog vođenja privrede, na drugoj strani.

Ove se matrice — teorije protive svakom izolovanju i fiksiranju prometnih oblika i procesa, na jednoj, i hipostaziranju takozvanih tehničko-bilansnih odnosa i elemenata naturalne privrede, na drugoj strani.

Veliki značaj naučnih rasprava Nikolaja Černiševskog i postignuća takozvane petrogradske ekonomske škole leži u činjenici što su vrednosne (formalno-ekonomske) i materijalne elemente društvene reprodukcije prikazivali u njihovim međusobnim povezanostima i relativnoj ravnoteži. Pa bilo da su prikazivali procese jednostavne ili, pak, akumulirajuće reprodukcije.

2. U eri rascvata neomerkantilizma, monetarizma i državnog protekcionizma veoma je značajno da se ponovo istaknu Kenejeve i Marksove teze i stavovi o primatu materijalne proizvodnje nad sferom prometa. Prema njihovim shvatanjima, novac se faktički

Digitized by Google

»stvara« i čak »umnožava« u proizvodnji, to jest u oblasti »proizvodnje robâ pomoću robâ«; i to ukoliko se obrati potrebna pažnja na proizvođačku ćeliju društva, ako se ovoj ćeliji u njenom razvitku ne ispreči kakva veštačka prepreka. Pa bilo da takvu prepreku postavi država, banka, ili neka druga osamostaljena prometna ustanova.

3. Fiziokratski sistem političke ekonomije naglašavao je proizvodnu ulogu tehničkih i prirodnih nauka. Fiziokrati su se zalagali za razvoj obrazovanja, nauke i pronalazaštva. Fransoa Kenej je insistirao na tezi — konstataciji: »U društvu je neznanje najkobnija slabost; ono je tu čak zločin.«

Marks je supsumirao fiziokratska i klasična anglosaksonska shvatanja o nauci i obrazovanju kao najvišim potencijama društvenog rada, i dalje ih kritički razvio.

Sve industrijski razvijene zemlje imale su epohe prosvećivanja, intenzivnog razvitka i širenja prirodnih nauka i masovnog primenjivanja naučnih rezultata na industriju, poljoprivredu i sredstva masovnog komuniciranja, dakle, industrijsku revoluciju. Fascinantan i inspirativan primer u tom pogledu pruža Japan: takozvana Meidži-epoha (počela 1867), učenje i prikupljanje tehničkih i poslovnih podataka po zapadnim zemljama, svojevrsna »implementacija« kapital-odnosâ i niz specifičnih faza u procesu industrijalizacije »zemlje izlazećeg sunca« — privlače i danas pažnju istoriografije, teoretičarâ moderne tehnologije i industrijalizacije i mnogobrojnih ekonomista, sociologa, politikologa itd. Poznato je, mada ne i kritički (naučno) dovoljno ispitano, da Japan danas uveliko prednjači na planu mikroelektronike, odnosno industrijske robotike i nekih drugih vidova primene mikroprocesora i slično.

U takvom *milieu* niču reproduktivna preduzeća, a privredni rast postaje opsesija vlasnikâ kapitala, upravljačkog sloja u industrijskim korporacijama (protagonista takozvane tehnostrukture), a i mnogih političara, ekonomista, naučnika.

Na delu je specifična »povratna sprega« između »ćelije« i takvog milijea, a ćelija uvek ostaje središte — arhimedovska tačka svih tih procesa i civilizatorskog napretka.

Ni aktuelna oseka u pogledu stopa privrednog rasta, ni predlozi (ponegde vapaji) da se privredni rast zaustavi, svede na nultu stopu, ne mogu ništa bitno na pomenutoj činjenici promeniti.

Danas privredni rast ide pretežno »u dubinu«; ovakav rast (razvitak) supsumira niz promena u osnovnim tehnološkim strukturama i utiče na osnovne odnose u procesu stvaranja robne vrednosti. Priprema sledeće revolucije vrednosti i promene u svetskim *terms of trade*, koje uglavnom i najčešće pogađaju veliku skupinu »zemalja u razvoju«. Takve promene najžešće će pogoditi one zemlje koje ne uspevaju da uhvate korak s industrijski najrazvijenijim zemljama, jer se u ovima nalaze odlučujuće poluge svetske naučno-tehnološke i ekonomske revolucije.

Dugoročni trend je bremenit mnogim opasnostima, ili bar mnogim velikim društvenim zapletima. Sadašnja svetska ekonomska

Digitized by Google

kriza jeste prvo veliko »pražnjenje« niza protivrečnosti koje svet ranije nije poznavao.

4. Teze o takozvanom nultom rastu, »granicama rasta« i sličnom imaju koren u klasičnoj teoriji »stacioniranog stanja«, koju je razglasio Dž. St. Mil. One su skrojene prema potrebama svetskog kapitala i imaju zato veliki »ideološki naboj«. One treba i da zastraše, ili bar opomenu »zemlje u razvoju«. A i da preduprede samu pomisao da su granice privrednog rasta u stvari *granice kapitala.* Izvesne njegove *neprelazne* granice.

»Ne proizvodi se odviše bogatstva — veli Marks — ali se periodički proizvodi odviše bogatstva u njegovim kapitalističkim, antagonističkim oblicima.«[3]

Ipak, odgovor na pitanje zašto dolazi do hiperakumulacije kapitala i hiperreprodukcije robâ i proizvodnih usluga u savremenim građanskim društvima nije jednoznačan. Nije takav u Marksovom *Kapitalu,* gde je poglavito bila reč o kapitalizmu *laissez-faire* epohe, a takav ne može biti ni u *naučnim* razmatranjima protivrečnostî i granica savremenog *državnog kapitalizma.*

Naizmenične *rapid rate of accumulation* i *slower rate of accumulation* izražavaju promene u ritmu procesa eksploatacije proizvodnog rada i procesa tržišne valorizacije tako ubranog viška rada, odnosno viška vrednosti. Ovi se procesi ne podudaraju ni vremenski ni prostorno. Teku neravnomerno i uz manje ili više uspešno premošćivanje niza »crnih rupa« kroz koje netragom otiče apstraktno i materijalno bogatstvo savremenih buržoaskih društava.

U krizama hiperprodukcije (i u savremenim velikim »recesijama«) zbiva se *proređivanje* kapitalâ i kapitalista. Nastupa buran i krajnje violentan proces *dekapitalizacije,* odnosno uništenja pojedinačnih kapitala. Prvo paraliza, umrtvljenje, a zatim i masovno razaranje vrednosne i materijalne »supstance« kapitala na mnogobrojnim empirijskim tačkama. I to kao glavni metod da se ponovo uspostavi *ravnoteža* datoga društva!

»Glavno razaranje, i to najakutnijeg karaktera«, događa se, prema Marksu (a i prema savremenim kritičkim naučnim uvidima), u sferama fiktivnog kapitala i u onim reproduktivnim preduzećima koja su ustrojena pretežno na bankarskom kreditu. Zatim taj proces zahvata mnoga započeta proizvodna preduzeća — prisiljavajući čak i matice nekih transnacionalnih industrijsko-finansijskih korporacija da potpuno dignu ruke od »preduzeća u izgradnji«, u inostranstvu[4] — i zatim se prenose na stara preduzeća. Požar revolucije vrednosti ne gasi se i ne miruje dok i poslednje (»najotpor-

[3] K. Marks, *Kapital,* III, str. 222.

[4] Naša INA (najveće jugoslovensko reproduktivno preduzeće) preživljava teške trenutke zbog iznenadnog povlačenja *Daw-Chemicala* iz velikog zajedničkog projekta i poduhvata DINA na ostrvu Krku. Planirana izgradnja sedam najmodernijih petrohemijskih fabrika na tom ostrvu rešila bi mnoga akutna pitanja snabdevanja jugoslovenske poljoprivrede veštačkim đubrivima, a farmaceutsku industriju i mnoge grane lake hemijske industrije lišila brige oko pribavljanja konvertibilnih deviza za uvoz osnovnih sirovina.

Digitized by Google

nije«) preduzeće ne prisili da »svede svoj račun sa svevišnjim«, to jest sa zakonom vrednosti u njegovoj međunarodnoj primeni.

Unutrašnje povezanosti kapitalističke reprodukcije nameću se tako njenim agentima kao slepi zakoni, kao nešto elementarno, kao »haranje, pustošenje društvene anarhije«.

Zbog svega toga mnoge zemlje iz velike skupine zemalja u razvoju nastoje da *mimoiđu* kapitalizam, ili bar da skrate i ublaže njegov »purgatorijum« i »disciplinovanje« neposrednih proizvođača. Socijalistička društva svesno idu na relativno podvrgavanje zakonâ reprodukcije vlastitog materijalnog života nekom zajedničkom planu, prognostici, viziji; i takav *proces* daje pozitivne rezultate ukoliko su udruženi razum, zajednička kontrola, prognostika i operativno planiranje u dubljoj i doslednoj povezanosti sa zakonima svetske proizvodnje vrednosti, ekonomije radnog vremena, i materijalne strane »društvenog kapitala«, društvene reprodukcije uopšte.

5. Socijalističko društvo zahteva *posredovanje* uma; u prvom redu, teorijsko-dijalektičkog uma. Osobito u naglašeno konfliktnim situacijama kada politička formula »pluralizma socijalističkih interesa« može ublažiti napetosti u procesu artikulacije ličnih, kolektivnih i opštedruštvenih interesa, i ukazati na mogući pravac i metod njihovog međusobnog povezivanja i svođenja na izvesnu meru, ali ne može dati sâmo očekivano rešenje niti neki automatski legitimitet bilo kom interesu iz toga mnoštva realnih i međusobno protivrečnih interesa.

I ovde je bitan, tačnije, neizostavan, *zajednički imenitelj* svih tih empirijskih interesa, a naime, ključni kriterijum: nalaze li se ti interesi na opštoj liniji socijalizma i ostvarivanja slobodne asocijacije rada, obogaćivanja proizvodne delatnosti čoveka, ostvarenja njegovih kulturnih interesa, odnosno potreba i sličnog, ili skreću — odstupaju od te dosledno civilizatorske i humanističke putanje u bilo kom pravcu.

Međutim, treba naučno obrazložiti mesto i ulogu proizvodnje vrednosti i robno-novčanih odnosa na tom velikom i neizvesnom »putovanju u obećanu zemlju«. Mogu li udruženi proizvođači ekonomisati elementima živog i minulog rada bez zakona vrednosti i njegovih višestrukih predmetnih formi? Šta bez toga zakona, bez relativno stabilne i konvertibilne valute, bez razvijenih metoda i tehnika bankarske ekonomije itd. mogu oni očekivati na svetskom tržištu u savremenoj sve bespoštednijoj ekonomsko-tehnološkoj utakmici industrijskih nacija?

Mogu li udruženi radnici sve godišnje proizvedene robe i usluge »pojesti između sebe samih«, ne vodeći računa o akumulirajućoj reprodukciji, društvenim materijalnim rezervama, vraćanju dugova inostranim poveriocima (ako su ih tamo »pravili«) itd., a da se i ne pominju njihove obaveze prema opštim društvenim službama, alimentiranju naučne, umetničke itd. duhovne proizvodnje? Mogu li oni, makar i za trenutak, »zaboraviti« da su ne samo proizvođači, već i poverenici (zastupnici) celoga društva; prven-

Digitized by Google

stveno kad je reč o upravljanju materijalnim proizvodnim snagama društvenog rada i *celinom* društvene reprodukcije?

Zar i za njih kao *robne* proizvođače ne važi ekonomski imperativ: proizvodi robe i usluge uz što manje troškove i uz izvestan stepen »oplodnje vrednosti društvenog kapitala«, pošto namiriš, ekonomski »pokriješ« svoje vlastite životne i kulturne potrebe, i pošto reproduktivnu ćeliju (u kojoj proizvodno i ekonomski deluješ) osposobiš za normalno vršenje svih njenih funkcija i poslova?

Istorijsko iskustvo niza socijalističkih zemalja (društava) daje pozitivne odgovore na ova pitanja. Samo neki dosledan kurs ka socijalističkoj robnoj proizvodnji i neprestanom odmeravanju vlastitih (pretežno ekonomskih) snaga na svetskom tržištu može ova društva izbaviti od *socijalizacije nemaštine*, »uravnilovke« i »razbuktavanja borbe za nužni (egzistencijalni) minimum« (Marks).

Obnavljanje robne proizvodnje na širokom društvenom planu i u specifičnim oblicima, osvajanje nove tehnologije i sprovođenje u delo načelâ raspodele idealnih i materijalnih vrednosti prema efektivno uloženom (izdatom) radu jeste put ka proizvodnji novih sredstava za proizvodnju — »dovoljnih da bi celokupno za rad sposobno stanovništvo radilo pod *najproizvodnijim* okolnostima, dakle, da bi njegovo apsolutno vreme bilo skraćeno masom i efektivnošću postojanog kapitala (materijalnih elemenata društvene proizvodnje — prim. Ž. R.) upotrebljavanog u toku radnog vremena«[5].

Pomenuti društveni trend uključuje: (a) relaciju socijalističke proizvodnje prema društvenim potrebama i prema egzistencijalnim i kulturnim potrebama udruženih neposrednih proizvođača, (b) neposrednije i naglašenije delovanje zakona vrednosti u svakidašnjoj ekonomskoj praksi milionâ radnika-samoupravljača, odnosno njihovih reproduktivnih OUR-a, (c) tržišno-plansko raspoređivanje nove novčane akumulacije i *društvenih* sredstava za proizvodnju po proizvodno-kontrolnim jedinicama materijalne i naučne proizvodnje (tehnološka posebnost svake privredne grane, a ne nemo delovanje neke prosečne stope rentabiliteta, odlučuje o tome koliki će prostor u datoj OUR zauzeti minuli rad, a koliki živi, odnosno neposredni rad), (d) negaciju tehnokratskih odnosa »plaćanja rada po norma-času«, na jednoj, i prevazilaženje, odnosno poništavanje preostalih elemenata »klasične« tržišne valorizacije rada, na drugoj strani, (e) odlučivanje radnikâ kao udruženih radnika o tehnološkim investicijama i o procesu industrijalizacije uopšte (u okviru »njihovih« OUR-a i posredstvom razgranatog delegatskog sistema), (f) iznalaženje viših predmetnih formi i metodâ finansijskog povezivanja reproduktivnih OUR-a, granâ i oblasti društvene proizvodnje u procesu akumulirajuće reprodukcije. Pri svemu tome, *nova* razmena materije društvenog rada mora se zasnivati na *prirodnim zakonima života*. Ova razmena mora voditi računa i o takozvanoj ekološkoj ravnoteži, to jest o očuvanju čovekove prirodne sredine; treba da u delo sprovede racionalno uređivanje prometa materije s prirodom. A tako nešto presudno zavisi od osnovnog karaktera produkcionih odnosa u savremenim društvima i od stanja prirodnih nauka koje danas »prirodno« teže ka tome da proniknu u najveće tajne prirode, u sam »duh Univerzuma«.

[5] K. Marks, *Kapital*, III, str. 221.

Digitized by Google

Bogdan Kavčič

Promene u raspodeli uticaja u privrednim organizacijama

1. Značaj raspodele uticaja

U svom prvobitnom obliku teorija i prateća tehnika merenja raspodele uticaja nastale su u Sjedinjenim Američkim Državama krajem pedesetih godina ovoga veka i vrlo brzo se raširile na sve zemlje u kojima se pristupilo empirijskim istraživanjima u oblasti sociologije. Tako smo i u Jugoslaviji prva empirijska istraživanja raspodele uticaja u našim radnim organizacijama imali već početkom šezdesetih godina. Naročito je česta bila primena merenja raspodele uticaja u empirijskim istraživanjima krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina; sredinom sedamdesetih bilo je došlo do izvesnog zatišja (ređih istraživanja te vrste), dok krajem sedamdesetih i u osamdesetim godinama opet ima više takvih istraživanja. Tako duga primena iste tehnike merenja neke pojave (i, naravno, sa istom teorijskom osnovom) već sama po sebi postavlja pitanje — kakve se tendencije u raspodeli uticaja mogu uočiti tokom vremena s obzirom na ostale vidove razvoja društvenih samoupravnih odnosa kod nas.

Uticaj, inače, definišemo kao svaki proces u kojem subjekt A (ličnost, grupa, organizacija) namerno određuje ponašanje subjekta B (koji, opet, može biti ličnost, grupa ili organizacija). Shvatanje (radne) organizacije sa stanovišta raspodele uticaja ocenje-

Digitized by Google

no je kod nas kao globalni pristup primeren razumevanju samoupravne organizacije. U skladu s teorijom raspodele uticaja, organizacija je shvaćena tako kao da je sastavljena od lica i formalnih i neformalnih grupa što se nalaze u odnosu međusobnog uticaja radi postizanja svojih ciljeva. Te grupe su povezane zajedničkim i posebnim ciljevima, strategijama, delovanjem itd.[1]

U sociološkoj literaturi se, pored pojma uticaj, javljaju i neki srodni pojmovi povezani sa shvatanjem procesa određivanja ponašanja jednih od strane drugih. Te različite pojmove različiti autori (Lammers, 1967) ne upotrebljavaju sasvim dosledno. Uticaj, naime, može biti formalan ili neformalan proces. Kad je posredi formalan proces, obično govorimo o vlasti, dok se pojam »uticaj« često koristi i u užem smislu, kao dobrovoljno prilagođavanje ponašanja subjekta (pretpostavljenim) željama drugog subjekta. Ako je proces povezan s pretnjom ili stvarnom primenom sile, obično govorimo o (socijalnoj) moći; ako je reč o dobrovoljnom potčinjavanju, to možemo označiti kao autoritet. Dalje, moć može biti aktivna kad subjekt koji ima uticaj stvarno postiže željeno ponašanje kod onoga na kojeg vrši uticaj. A pasivna moć se obično upotrebljava pri opisivanju odnosâ u kojima jedan učesnik samo sprečava nameravanu delatnost drugoga, a ne postiže željeno ponašanje. Itd.

Već iz ovoga što je navedeno jasno je da je raspodela uticaja ili moći u organizaciji samo drugi izraz za raspodelu vlasti. A to znači da raspodela uticaja ima velik značaj za ostvarivanje interesa pojedinaca i grupa u organizaciji. Veća moć, veći uticaj znači veću mogućnost ostvarivanja interesa, i obrnuto. Pri tom dolazi do važnog problema usklađenosti legalne moći (uticaja na zakonskoj osnovi) i stvarne moći. Organizacije su izgrađene po nekim pravilima, radne organizacije su kao značajne društvene institucije izgrađene u skladu sa zakonskom osnovom. Pitanje je da li je, odnosno do kolike mere je zakonom predviđena raspodela istinski ostvarena u društvu.

Istraživanja su potvrdila da je vlast u društvima hijerarhijski raspodeljena. To važi za sva klasna društva, a u velikoj meri i za postojeća socijalistička. Stepen hijerarhičnosti je u nekim društvima veći, u drugima — manji. I u radnim organizacijama se na sličan način pokazalo da je uticaj hijerarhijski raspodeljen: viši organizacioni nivoi imaju više uticaja i moći nego niži. Međutim, istraživanja su pokazala i to da je stepen hijerarhičnosti u različitim društvima u radnim organizacijama različit; a različit je i u organizacijama u istom društvu (Tannenbaum i drugi, 1975; Kavčič, Antončič, 1978).

U teoriji je oblikovano nekoliko tipičnih raspodela uticaja u organizacijama:

---

[1] Teorija i tehnika raspodele uticaja opširno su obrađene na više mesta u jugoslovenskoj stručnoj literaturi, pa stoga nije potrebno ponavljanje. Uporedi: J. Županov, *Samoupravljanje i društvena moć*, »Naše teme«, Zagreb, 1969; B. Kavčič — I. Svetlik, *Poglavlja iz sociologije dela*, »Delavska enotnost«, Ljubljana, 1979. itd.

Digitized by Google

— oligarhijska, u kojoj pojedinci ili mali broj grupa imaju, tako reći, svu moć, a ostali su gotovo bez moći;

— autoritativna, gde manje grupe imaju više uticaja nego veće, ali raspodela je ipak ravnomernija nego kod oligarhijske, a izvesnog uticaja imaju i najmanje uticajne grupe;

— poliarhijska, u kojoj sve grupe imaju približno jednak i sve one velik uticaj;

— anarhična, u kojoj isto tako sve grupe imaju približno jednak, ali sve one mali uticaj; i

— demokratična, u kojoj sve veće grupe imaju veći uticaj nego manje, ali ipak i manje imaju prilično uticaja.

S obzirom na to da su istraživanja u svetu dosledno otkrivala više ili manje hijerarhičnu raspodelu uticaja u radnim organizacijama (uporedi: Tannenbaum (ed.), 1968), postavilo se i kod nas pitanje kakva treba da bude raspodela uticaja u samoupravnim radnim organizacijama. Diskusija je bila naročito živa krajem šezdesetih godina, posebno s obzirom na zastoj u razvoju samoupravnih odnosa u tom periodu. Najviše pristalica je imala hipoteza da je za samoupravnu radnu organizaciju tipična poliarhijska raspodela uticaja (J. Kralj, D. Gorupić, V. Rus itd.). Drugi su, međutim, tvrdili (na primer, J. Jerovšek) da se »model samoupravljanja može realizovati u okviru jedva osetne autokratske strukture uticaja. Jedan od osnovnih razloga tome je što se demokratska struktura uticaja ne može postići, pa se na nju ni u praksi ne može naići« (Jerovšek, 1969, str. 433). I poliarhijsku distribuciju uticaja su neki autori ocenili kao suviše demokratičnu, a drugi, u isto vreme, kao nedovoljno demokratičnu. Međutim, zagovornika demokratske raspodele uticaja je tada bilo još malo (vidi o tome: Kavčič, 1972, str. 21—89). Mada je još u Ustavu iz 1963. radni kolektiv definisan kao nosilac sve vlasti u radnoj organizaciji (član 9), Ustav iz 1974. je doneo podrobnije odredbe o organizacionoj reformi organizacija udruženog rada koja je obezbedila vlast radnicima nad rezultatima njihovog rada. Radnici u osnovnim organizacijama neposredno i ravnopravno odlučuju o raspodeli dohotka i čistog dohotka. Čini se da je to dovoljan dokaz da se zahtevala demokratska raspodela uticaja (mada, naravno, ni Ustav ni Zakon o udruženom radu ne daju neposredan odgovor na pitanje o odnosu među pojedinim grupama u organizaciji udruženog rada u pogledu raspodele uticaja).

2. Neke kritike raspodele uticaja

U dosadašnjim raspravama o primeni teorije raspodele uticaja i prateće tehnike merenja te raspodele uticaja iznošeni su neki kritički stavovi, koje možemo sažeti ovako (opširnije o tome, na primer, kod Kavčiča, Antončiča, 1978, str. 129—148):

1. Raspodelu uticaja, po pravilu, mereno na osnovi upitnika koji popunjavaju radnici. Zato su takvi rezultati u najboljem slučaju samo pokazatelji stavova radnikâ, zapravo njihovih kompa-

Digitized by Google

rativnih procena sagledanih raspodela uticaja u odnosu na njihova shvatanja o tome kakva bi raspodela uticaja morala biti. Reč je o zapažanjima koja mogu više ili manje odstupati od objektivnog stanja. Koliko su ona različita, to, razume se, ne znamo. Zato valjanost i objektivnost takvih merenja ostaje pod znakom pitanja.

2. Kao što je pomenuto, teorija i tehnika merenja raspodele uticaja izgrađene su u drukčijim društvenim uslovima nego što su oni u Jugoslaviji. Pre svega, odnosi u industrijskim organizacijama u SAD su zvanično hijerarhijski, a jedini princip po kojem je organizacija izgrađena je linija vođenja. Hijerarhijski odnosi u organizaciji su legalno utemeljeni i praktično ostvareni. Kod nas je u organizacijama udruženog rada, pod uticajem samoupravljanja, došlo ne samo do razvoja demokratskih oblika samoupravnog odlučivanja, već, povezano s tim, i do promene u formalnoj i stvarnoj ulozi organizatora rada. U isto vreme, kod nas u organizacijama deluju i političke organizacije. Sve su to bitne, kvalitativne razlike u osnovnim odnosima između samoupravnih radnih organizacija i radnih organizacija u privatnosopstveničkoj privredi. Zato su bila potrebna neka »prilagođavanja«, naročito tehnike merenja (pa i teorije) raspodele uticaja, prilikom njene primene u našim uslovima. A ta prilagođavanja menjaju prvobitnu celishodnost teorije i, zapravo, iziskuju novu teoriju. (U međuvremenu je teorija raspodele uticaja već u prilično meri u svetu izišla »iz mode« i manje se primenjuje, a zamenile su je nove teorije.)

3. U istraživanjima se pokazalo da radnici mahom ne razumeju sadržinu pojma uticaj onako kako je shvataju istraživači. Poseban problem predstavljaju i česti odgovori »ne znam« i vrlo različite ocene iste situacije od strane mnogih radnika.

4. Empirijske analize su pokazale i to da na zaključke utiče i primenjena tehnika statističke obrade i da primena različitih tehnika može dovesti do prilično različitih rezultata. (O tome, na primer, pišu Kavčič, Antončič, 1978, str. 143—148.)

Kritičke primedbe se odnose, dakle, i na teoriju i, naročito, na metodologiju merenja raspodele uticaja. Razume se, time se ne negira značaj uticaja, odnosno raspodele vlasti u organizaciji. Za samoupravne organizacije takvo stanovište je posebno značajno, jer socijalistička društvena revolucija unosi temeljne promene u strukturu vlasti u društvu, a time i u radne organizacije. Vlast u društvu dobija radnička klasa koja se postupno ukida kao klasa. U radnim organizacijama to znači da zaposleni sami preuzimaju i obavljaju i one funkcije koje su u klasnom društvu vršili vlasnici sredstava za proizvodnju — to jest upravljanje i vođenje, a i prisvajanje viška vrednosti. Dakle, reč je o bitnim promenama strukture vlasti u organizaciji. U pitanju je onaj vid odnosa koji radnici najviše osećaju kao teret i prinudu u klasnim društvima. Još je Cankar napisao (u *Hlapcima*) da je vlast reč koja je »živa i razumljiva«.

Digitized by Google

To je jedan od razloga što se, uprkos kritici, laćamo analize rezultata merenja raspodele uticaja u našim organizacijama tokom dužeg vremenskog perioda. Drugi razlog je što su nam na raspolaganju rezultati empirijskih istraživanja koja su sprovedena srazmerno jedinstvenim metodološkim postupkom u dužem vremenskom razdoblju, što je karakteristika samo manjeg broja empirijskih istraživanja kod nas i u svetu. Dalje, razlog je i u tome što su rezultati tih istraživanja privukli prilično veliku pažnju jugoslovenske stručne javnosti i što su za sobom povukli široku primenu sličnih metoda ne samo u stručnim, već i u političkim i publicističkim krugovima. Pojedini autori su iz njih izvodili i bitne zahteve u pogledu stvarnog uređivanja društvenih odnosa (Nikolić, 1973, str. 94—102).

Ne manje je važno i to što nam takva analiza može mnogo reći i o primenljivosti metodâ i tehnika empirijskih istraživanja. Zato tom problemu pristupamo bez obzira na to što su u međuvremenu nastale nove teorije. Problem nam se čini još i danas relevantnim, i to je od odlučujućeg značaja.

3. **Promene u raspodeli uticaja 1969—1981.**

U nastavku želeo bih nešto reći o zaključcima do kojih se došlo upoređivanjem rezultatâ četrnaest merenja raspodele uticaja, a o kojima se govori u devet izvora. Merenja su sprovedena između 1969. i 1981. godine. Prostor nam ne dopušta da navodimo rezultate svih tih merenja. A izvori su sledeći: (1) Kavčič, Antončič, 1978, str. 121—142; (2) *Družbene dejavnosti po sprejetju ustave 1974*, str. 44—46; (3) Projekt: *Delovanje in uresničevanje delegatskega sistema*, 1981, str. 19; (4) Arzenšek, 1982, str. 4—5; (5) Jakomin, 1982; (6) Crnović, Puc, 1982; (7) Vodušek, 1982; (8) Kavčič, 1980; i (9) *Analiza delegatskega sistema v občini Piran*, 1972.[2]

Opravdana je pretpostavka da su za to vreme sprovedena još neka istraživanja o raspodeli uticaja, ali ona su manje poznata.

3.1. *Uporedljivost i neuporedljivost rezultatâ*

Pre nego što pristupimo upoređivanju rezultata tih istraživanja, pogledajmo neke njihove karakteristike, koje su bitne u odnosu na uporedljivost i neuporedljivost rezultata.

Od svojstava navedenih istraživanja, koja su pogodna za upoređivanje rezultata, značajna su naročito sledeća:

1. Sva istraživanja su izvedena u Sloveniji, a ovde govorimo samo o onim merenjima koja su sprovedena među radnicima za-

[2] Potpuni bibliografski podaci navedeni su u literaturi na kraju članka. Zaključci u celini, zajedno s opisom uzoraka i načinom prikupljanja podataka, objavljeni su i u: *Projekt: Delovanje in uresničevanje delegatskega sistema*, FSPN, Ljubljana, 1983.

Digitized by Google

poslenim u organizacijama udruženog rada. Slovenija, naravno, ne predstavlja homogenu populaciju. Ipak su neke njene karakteristike u većoj meri homogene u Sloveniji nego u celoj Jugoslaviji. Reč je o većem jedinstvu jezika, uprkos dijalekatskim razlikama, a to dopušta pretpostavku da se pojam uticaj gotovo na istovetan način shvata nego u slučaju njegovog prevođenja na različite jezike. Dalje, posredi je veća sličnost kulturne i političke tradicije, veća homogenost materijalnog i uopšte društvenog standarda itd. Razume se, rezultati se ne mogu bez dopunskog upoređivanja s istraživanjima u drugim delovima Jugoslavije jednostavno uopštiti za ceo jugoslovenski prostor.

2. Sva istraživanja, osim jednog (izvor 2), sprovedena su u privrednim delatnostima, većina u industriji. To još više povećava homogenost populacije koja je bila obuhvaćena istraživanjem.

3. Podaci su u svim istraživanjima prikupljeni posredstvom anketnog upitnika, koji su ispitanici, po pravilu, sami popunjavali. Dalje, način merenja je bio usmeren na zapažanja neke grupe kao celine, a ne na zapažanja pojedinaca o raspodeli uticaja. Zato je institirano na anonimnosti odgovora, bez obzira na to da li je anonimnost bila posebno naglašena ili nije. Time je stvorena klima koja je omogućavala davanje slobodnih, spontanih odgovora. Prema tome, možemo s razlogom pretpostaviti da je u znatnoj meri reč o »poštenim« odgovorima, koji nisu nastali na osnovu raznih računica, već na temelju uverenja pojedinaca.

4. S obzirom na to da je ista populacija već duže vreme obuhvatana nizom anketa koje su sprovodili različiti autori, verovatno je da su se radnici već navikli na takav način prikupljanja podataka i da su njihovi odgovori prilično pouzdani (mada je istina da ni u jednom istraživanju nije pribegavano ponovnom merenju koje bi omogućilo da se utvrdi stepen stabilnosti odgovora). Anketa više ne predstavlja neku posebno izuzetnu situaciju za radnike — ni u pogledu popunjavanja upitnika, a ni u pogledu posledica.

A od faktora koji negativno utiču na mogućnost upoređivanja navedenih istraživanja trebalo bi pomenuti naročito sledeće:

1. Uzorci na kojima su izvedena merenja razlikuju se kako po tipu tako i po obimu. Neka istraživanja su sprovedena na reprezentativnim uzorcima, bilo za celu populaciju zaposlenih u Sloveniji (izvor 3), bilo za industriju i rudarstvo (izvor 1), bilo za društvene delatnosti (izvor 2), za pojedinačnu opštinu (izvor 9), ili za pojedine organizacije udruženog rada (izvori 6, 7, 8). Druga istraživanja su izvršena na uzorcima koji su obuhvatili određene uže grupe (izvori 4 i 5). Gotovo svako istraživanje je sprovedeno na uzorku koji je do izvesne mere specifičan. Sasvim uporedljivi su samo reprezentativni uzorci u četiri istraživanja izvora 1 (industrija i rudarstvo u Sloveniji) i u dva istraživanja delegatskog projekta (izvor 3).

2. Pri merenju nisu bile upotrebljene sasvim jednake formulacije pitanja, a ni merenja nisu bila izvedena na sasvim isti način. Posredi su uglavnom dva tipa merenja: jedan tip predstavljaju istraživanja u kojima su ispitanici bili zamoljeni da ocene uti-

Digitized by Google

caj svake grupe ili pojedinca, za koje je uticaj meren (izvori 1, 2, 4. i 7. na lestvici sa pet stupnjeva, a u izvoru 6 na lestvici sa 9 stupnjeva); drugi pristup se svodio na to da su istraživači od ispitanika zahtevali da od predloženih grupa izaberu jednu (izvori 3, 5. i 9) ili više grupa (izvor 8) koje u organizaciji imaju najveći uticaj.

3. Zbog razlika u načinu davanja odgovora bilo je razlika i u izražavanju rezultata. Gde su za ocenjivanje upotrebljene skale izmereni uticaj se mogao izraziti za svaku grupu u obliku aritmetičke sredine, a gde su ispitanici navodili samo jednu ili više grupa s najvećim uticajem, rezultati su izraženi u procentima ispitanika koji su određenu grupu ocenili kao grupu s najvećim uticajem. Naravno, za oba načina merenja može se kao zajednički oblik izražavanja primeniti rangovanje grupa.

4. Razlika je bilo i u broju grupa, odnosno pojedinaca za koje je meren uticaj koji oni imaju. Najviše je grupa bilo navedeno u istraživanju o delegatskom sistemu — 12 (izvori 3. i 9), a najmanje — 6 (izvor 4). Najčešće je navedeno 9 grupa (izvori 1. i 6), dakle, u pet istraživanja.

5. Još veće razlike nego u broju postoje u definiciji grupe. Delom su u pitanju promene u stvarnosti (ustavne promene 1974: konstituisanje osnovnih organizacija, uvođenje delegatskih odnosa), a delom razlike u istraživačkim planovima (šta je autora interesovalo, na šta je bila usmerena pažnja istraživača). Radnički savet je pominjan u svim istraživanjima. Međutim, posle 1974. godine u nekim istraživanjima je naveden samo radnički savet osnovne organizacije i radne zajednice, a u drugima (i) radnički savet radne organizacije. Isto tako je u svim sprovedenim istraživanjima naveden poslovodni organ ili direktor, ali opet ili u osnovnoj ili u radnoj organizaciji. Tamo gde postoji kolegijalni poslovodni organ, naravno, nema individualnog (na istom nivou), pa ni kolegijuma direktora (bar ne sa ranijom moći). U istraživanjima su se ponovo pojavile delegacije za veće udruženog rada ili za samoupravne interesne zajednice i veće udruženog rada opštinske skupštine (kao organ koji donosi mere društvene zaštite samoupravnih prava radnika i društvene svojine). Radnici su do 1974. godine bili uključeni kao »radnici«, a kasnije kao »zbor radnika« (osim izvora 4, u kojem se i 1981. još upotrebljava termin »radnici«). Druge razlike se odnose na broj uključenih grupa i na formulacije pri obeležavanju grupa.

6. Razlike u formulaciji samih pitanja su manje (ranije smo navodili razlike u zahtevanim odgovorima). Neka istraživanja su uključivala pitanje koje se odnosi na uticaj u organizaciji, a druga su upotrebljavala formulacije kao: uticaj na rešavanje problema ili uticaj na zbivanja u organizaciji.

3.2. *Šta pokazuje upoređivanje rezultatâ u četrnaest merenja*

Zaključke do kojih se upoređivanjem došlo mogli bismo svesti na sledeće:

Digitized by Google

1. Mere uticaja do 1974. pokazuju iznenađujući stepen konstantnosti celokupne slike raspodele uticaja. To sledi iz uključenih i drugih istraživanja. Upravo zbog takve jedinstvene slike mi ih u upoređivanje nismo više ni uključivali. Raspodela stvarnog uticaja u tom periodu je hijerarhijska, autoritativna. Rezultati na reprezentativnom uzorku zaposlenih u industriji i rudarstvu u Sloveniji, od 1969. do 1973. godine (izvor 1), dali su prilično konstantan sledeći redosled: najveći uticaj zaposleni su pripisivali direktoru, zatim dolazi kolegijum, odnosno direktori sektora, radnički savet, rukovodioci radnih jedinica, poslovođe, izvršni organi radničkog saveta, majstori, Savez komunista, sindikat i, kao grupa sa najmanjim uticajem, radnici. Slični su rezultati dobijeni na istoj populaciji i ranijih godina. Doduše, tokom godina je došlo do manjih promena u relativnom položaju pojedinih grupa. Međutim, promene su manje (recimo, za jedno mesto u redu), ali u isto vreme na prva tri mesta ostaju direktor, šefovi sektora i radnički savet, a na poslednjem mestu — radnici. Ni celokupan tok krivulje (ako podatke unesemo u grafikon) nije se izmenio — ostao je autoritativan oblik, s malo jače ili nešto slabije izraženom hijerarhičnošću.

2. U istraživanjima do 1974. godine prilično dosledno je merena i raspodela željenog uticaja. On nam pokazuje kakav standard ocenjivanja stvarnog stanja ima pojedini radnik i koliko su se kod njega internalizovale društvene norme. Ocenjena struktura željenog uticaja do 1974. godine prilično se razlikovala od stvarnog uticaja. U celini, mogli bismo reći da je ona bila približno poliarhična (mada tok obično nije bio sasvim gladak). Po željenom uticaju na najvišem je mestu radnički savet, pa zatim slede generalni direktor, šefovi sektora i izvršni organi radničkog saveta. To važi za gornji deo lestvice. Na donjem kraju bilo je više razlika. Radnici su najmanji željeni uticaj pripisivali većinom majstorima, a sebe (radnike) stavljali na pretposlednje mesto ili jedno mesto ispred toga. Možda bi, pri tom, trebalo još upozoriti da je kako raspodela stvarnog tako i raspodela željenog uticaja bila kod nas manje hijerarhična i bliže poliarhičnoj nego u nekim kapitalističkim zemljama (Tannenbaum i drugi, 1975, str. 87).

3. To znači da se do 1974. godine u istraživanjima raspodele stvarnog, kako i željenog uticaja — bar prema podacima koji su meni poznati — nije mogla naći demokratična raspodela uticaja. Ona se, prema podacima koje imamo, prvi put javlja pri raspodeli željenog uticaja u istraživanju koje je sproveo Istraživački centar za samoupravljanje pri Sindikatu društvenih delatnosti godine 1974. U istraživanje su bila uključena osnovna zanimanja iz školstva (nastavnici), zdravstva (lekari i medicinske sestre), nauke (istraživači) i kulture (režiseri, glumci, kustosi i slični stručnjaci). Redosled grupa u pogledu željenog uticaja bio je u tom istraživanju sledeći: svi zaposleni, unutrašnji radnički savet, sindikat, Savez komunista, kolegijalni poslovodni organ, rukovodioci odeljenja, direktori sektora, direktor (izvor 2). Međutim, raspodela stvarnog uticaja bila je prilično slična onoj u industriji i rudarstvu, to

Digitized by Google

jest autoritativna. Zato je raskorak između stvarne i željene raspodele uticaja bio utoliko veći.

4. Za rezultate istraživanja raspodele uticaja, koja su sprovedena posle 1974. godine — u upoređivanje su uključena istraživanja što su faktički organizovana između 1977. i 1981. godine — ne može se više reći da pokazuju jedinstvenu sliku raspodele uticaja. Kad se uzmu u obzir razlike u metodologiji, načinu izvođenja i u populaciji obuhvaćenoj pojedinim istraživanjima, mogu se utvrditi dva osnovna tipa izmerene raspodele uticaja:

a) Prvi tip je hijerarhična, autoritativna raspodela uticaja, koja približno sledi obrazac raspodele uticaja pre 1974. godine. Takav obrazac se zapaža u tri istraživanja: u istraživanju Arzenšeka (izvor 4), koje je sprovedeno 1981. godine u četiri slovenačka industrijska preduzeća, a anketirani su bili kancelarijski radnici, stručnjaci i vodeći radnici; istraživanju Puca i Crnovića, koje je izvršeno u jednoj velikoj metalurškoj organizaciji, a obuhvatilo je sve kategorije zaposlenih, mada uzorak nije bio reprezentativan (srazmerno više su bili uključeni radnici s višim stupnjem obrazovanja, članovi Saveza komunista, neka rukovodstva osnovnih organizacija i zaposleni u radnoj zajednici); i u istraživanju Vodušeka (izvor 7), koje je sprovedeno u jednoj velikoj radnoj organizaciji obojene metalurgije, a njime su bili obuhvaćeni članovi radničkih saveta i drugi što prisustvuju sednicama radničkih saveta osnovne i radne organizacije. Pošto su istraživanjem bile obuhvaćene različite grupe, koje su delom i različito nazivane, poređenje je moralo ostati nepotpuno. Ipak je u svim tim istraživanjima ocenjeno da najviše uticaja ima poslovodni organ (individualni ili kolegijalni), zatim šefovi, odnosno rukovodioci sektora (gde su, kao grupa, bili uključeni), a u istraživanju izvora 7. takođe stručne službe, onda radnički savet, odnosno samoupravni organi, pa druge grupe (uključujući političke organizacije) i, na kraju, kao grupa s najmanjim uticajem, radnici.

b) Drugi tip je demokratska raspodela uticaja. To je, nesumnjivo, nova pojava, jer, prema poznatim podacima, do 1977. istraživanja nisu nalazila demokratsku raspodelu uticaja ni u pojedinačnoj organizaciji ni na većim uzorcima. Takav obrazac nisu pokazivala ni istraživanja u Jugoslaviji, a ni u svetu. U istraživanjima čije rezultate upoređujemo dobili smo ga u pet istraživanja: oba merenja uticaja, u okviru projekta *Delovanje in uresničevanje delegatskega sistema leta 1977 i 1981*, obuhvatala su reprezentativni uzorak za Sloveniju, a kao demokratsku — raspodelu uticaja ocenili su uzorci delegata uključeni u istraživanje (izvor 3); istraživanje Jakomina (izvor 5), koje je sprovedeno u jednoj većoj prometnoj ogranizaciji u Sloveniji, kao demokratsku — raspodelu uticaja ocenili su radnici iz drugih republika; Kavčičevo istraživanje (izvor 8), izvršeno u jednoj većoj radnoj organizaciji hemijske struke, i kojim su bili obuhvaćeni svi radnici koji su u vreme anketiranja bili na poslu, kao demokratsku — raspodelu uticaja ocenili su samo radnici u proizvodnim osnovnim organizacijama (a ne i u osnovnim organizacijama zajedničkog značaja i u radnim zajednicama);

Digitized by Google

i, najzad, istraživanje delegatskog sistema u opštini Piran (izvor 9), koja je sledila metodologiju istraživanja o delegatskom sistemu i dala slične rezultate, kao demokratsku — raspodelu uticaja ocenili su delegati. Demokratska raspodela uticaja ima sledeći obrazac: kao grupa s najvećim uticajem ocenjeni su »radnici na zborovima« ili »zborovi radnika«, zatim radnički savet, u nekim istraživanjima još i druge grupe, pa onda poslovodni organ (individualni ili kolegijalni) ili uticajni pojedinci, i tek onda ostale grupe uključene u istraživanje. Kao neku vrstu srednjeg tipa izmerene raspodele uticaja mogli bismo navesti odgovore ne-delegata u istraživanju o delegatskom projektu. Oni su na prvom mestu naveli radnički savet, zatim, zborove radnika i, posle njih, poslovodni organ. Podrobnija analiza pojedinih istraživanja otkrila je još neke varijante, ali se one samo sporadično pojavljuju.

5. U istraživanja u kojima srećemo demokratsku raspodelu uticaja među grupe za koje je meren uticaj bio je uključen još niz drugih faktora. U istraživanju o delegatskom sistemu veći broj glasova, u okviru izbora, dobili su samo »radnici na svojim zborovima«, »radnički savet« i »uticajni pojedinci«, odnosno »direktor« (ovaj poslednji bio je kao posebna kategorija uključen u istraživanje samo 1981. godine). Ti faktori su u više od 10% slučajeva izabrani kao najuticajniji. Svi ostali su bili ocenjeni kao znatno manje uticajni. Tome je, verovatno, doprineo i način davanja odgovora, jer su ispitanici morali izabrati samo jedan odgovor — najuticajniju grupu. Ipak nam baš takav način davanja odgovora otkriva da u pojedinim slučajevima postoje veće razlike u strukturi uticaja, jer su i druge grupe od strane izvesnog broja ispitanika bile ocenjene kao najuticajnije. Pri tom treba posebno napomenuti da delegacije za delegatske organe izvan osnovne, odnosno radne organizacije (za veće udruženog rada opštinske skupštine i za skupštine samoupravnih interesnih zajednica), u slovenačkom uzorku nisu ocenjene kao najuticajnije ni od jedne grupe sa više od 1,3%. To se može uzeti kao dokaz da su ispitanici smatrali da je organizacija u odlučivanju o svojim unutrašnjim stvarima relativno autonomna. Isto tako su ispitanici retko birali odgovor »neformalne grupe u osnovnim organizacijama udruženog rada, odnosno radnim organizacijama« (manje od 5%), što je svakako dobar znak. Ali ne treba zaboraviti da se, po oceni pojedinaca, te grupe javljaju kao najmoćnije samo ponekad. Prilično značajno mesto u svim istraživanjima pripisivano je i stručnim službama (gde su bile obuhvaćene istraživanjem) u organizacijama udruženog rada.

6. Od svih istraživanja sprovedenih posle 1977. godine i uključenih u naše upoređivanje samo dva su unela i merenje željenog uticaja. Zato, naravno, nije ni moguće šire upoređivanje zaključaka o željenom uticaju. U poređenju sa stvarnim uticajem raspodela željenog uticaja pokazuje u oba istraživanja slične zakonitosti, koje su se mogle uočiti u ranijim istraživanjima: ona je demokratičnija od raspodele stvarnog uticaja. Međutim, u pogledu relativnog položaja pojedinih grupa među istraživanjima postoje prilično velike razlike.

Digitized by Google

7. Posebno pominjem samoupravne radne grupe, mada su one kao grupa za koju je ocenjivan uticaj bile uključene samo u jedno istraživanje, u jednoj radnoj organizaciji (metalurgija — izvor 6). Tu su dobile relativno visoku ocenu u pogledu veličine uticaja — u toj organizaciji bile su na četvrtom mestu, odmah iza rukovodstva osnovne organizacije, radničkog saveta i njegovih izvršnih organa. Pošto u toj organizaciji samoupravne radne grupe funkcionišu i kao delimičan zbor radnika, može se smatrati da je zbor radnika faktički dobio višu ocenu nego što to izražava sama neposredna ocena.

8. Položaj društveno-političkih organizacija u strukturi uticaja u sprovedenim istraživanjima je, prema zaključcima pojedinih istraživanja, različit. Po pravilu, uticaj Saveza komunista ocenjen je kao veći od uticaja sindikata, ali ne uvek. Ipak, za obe organizacije važi da je njihov uticaj ocenjen kao relativno slab, sem u jednom istraživanju (organizacija s područja prometa — izvor 5), gde je ocenjen kao vrlo velik, odmah posle radničkog saveta, odnosno zborova radnika. Slab uticaj tih organizacija uslovljen je delimično i time što one, po pravilu, deluju samo politički, a ne mešaju se neposredno u odlučivanje. Ipak, iz pojedinih istraživanja možemo izvući i formulisati hipotezu da se Savez komunista ponegde neposredno povezuje sa rukovodstvom organizacije, čak i mimo samoupravnih organa i samoupravnih mehanizama odlučivanja.

3.3. *Kako objasniti zaključke različitih istraživanja*

Objašnjavanje različitih zaključaka raznih istraživanja svakako je jedno od najzanimljivijih pitanja. Osnovno pitanje je, nesumnjivo, kako da se objasne razlike između zaključaka istraživanja sprovedenih u različito vreme i između istraživanja izvršenih u približno isto vreme, ali u različitim okolnostima (različite populacije). Drukčije rečeno, šta nam zaključci upoređenih istraživanja stvarno kazuju?

Nije verovatno da bi se takve i tolike razlike mogle objasniti jednim jedinim faktorom. Po svoj prilici je posredi preplitanje bar sledećih uticaja:

1. Ne može se sasvim isključiti uticaj različitih primenjenih metodoloških postupaka pri izvlačenju zaključaka. Bitna razlika je, verovatno, u tome što su u nekim istraživanjima primenjene skale ocenjivanja za svaku grupu za koju je meren uticaj, dok se u drugima od ispitanika zahtevalo samo da izaberu jednu ili više grupa s najvećim uticajem. Pa ipak, zaključci nisu konzistentni: jedna ili druga primenjena tehnika odgovaranja ne daje dosledno isti tip raspodele uticaja. Isto tako se i na temelju drugih sociooloških empirijskih istraživanja može zaključiti da takva razlika u načinu odgovaranja doprinosi, doduše, različitim brojčanim rezultatima, ali ona ne menja celovitu strukturu odgovora. Ako bismo pretpostavili da su razlike samo posledica različite primenjene metodologije, mi

Digitized by Google

bismo time sasvim obezvredili teoriju i tehniku merenja raspodele uticaja. Time bismo, zapravo, tvrdili da je tehnika nepouzdana i da se na takvoj osnovi ne mogu pouzdano analizirati odnosi u organizaciji niti izvući pouzdani teorijski zaključci. U krajnjem slučaju, to bi značilo da autor već samim izborom tehnike (metoda merenja) bitno utiče na rezultate. Takav metod bio bi, razume se, sasvim nenaučan.

2. Sledeći faktor koji ima udela u sprovođenju navedenih istraživanja, i koji je takođe mogao uticati na zaključke, ogleda se u razlikama između populacija, odnosno između uzoraka što su bili obuhvaćeni različitim istraživanjima. Reč je o različitom obimu populacije — počev od pojedinih grupa zaposlenih u jednoj ili u manjem broju organizacija, preko (više ili manje) reprezentativnih uzoraka za pojedinačnu radnu organizaciju, sve do uzorka koji je ocenjen kao reprezentativan za zaposlene u Sloveniji kao celini. Na žalost, u najvećim i najreprezentativnijim uzorcima (izvor 1. i 3) primenjena je različita tehnika davanja odgovora, tako da se ne može zaključiti da je reč samo o razlikama u vremenu — istraživanja o kojima izveštava izvor 1. sprovedena su između 1969. i 1973. godine, a istraživanja o kojima saopštava izvor 3. između 1977. i 1981. godine.

Dalje, razlike se jednim delom mogu pripisati i različitim kategorijama zaposlenih koji su bili uključeni u ovo ili ono istraživanje. Tako istraživanja kojima su bili obuhvaćeni administrativni, stručni i vodeći radnici i radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada zajedničkog značaja i radnih zajednica utvrđuju i poslednjih godina autoritativnu raspodelu uticaja. Međutim, istraživanja u kojima su učestvovali prvenstveno radnici iz proizvodnje daju sliku demokratske raspodele uticaja. Iz toga bi se moglo zaključiti da bi trebalo više verovati bolje informisanim stručnim, vodećim i kancelarijskim radnicima. Ipak, takav zaključak ne potvrđuju rezultati istraživanja o delovanju i ostvarivanju delegatskog sistema. Prema svim istraživanjima, delegati su bolje informisani nego ne-delegati. A ocene delegata pružaju demokratičniju sliku raspodele uticaja nego ocene ostalih učesnika u istraživanju. Prema tome, nije posredi samo stepen informisanosti, već, zapravo, i uticaj stavova ocenjivača na njihove ocene. Iz toga bi sledila hipoteza da vodeći, stručni i administrativni radnici ne-delegati drukčije ocenjuju strukturu uticaja nego delegati. Ta hipoteza morala bi se još proveriti.

Zapravo, sa stanovišta informisanosti takođe ne bismo mogli automatski dati prednost istraživanjima koja su sprovedena na reprezentativnim uzorcima, jer su u takve uzorke u većoj meri uključeni i slabije informisani radnici, kao i oni koji pojam »uticaj« ne razumeju u celini ili ga uopšte ne shvataju, ili, pak, nemaju o tome izgrađen stav. Njihove ocene imaju manji faktički značaj nego ocene onih koji su u pojedinačnoj organizaciji najaktivniji. Pri tom se treba setiti Gilijeve argumentacije u prilog avangardnim uzorcima (Gilli, 1974).

Digitized by Google

3. Bez sumnje, ne bi trebalo zanemariti ni sledeći faktor, koji bismo mogli označiti kao »objektivne promene u vremenu«. Reč je, dakle, o oceni da pojava demokratične raspodele uticaja izražava i stvarne promene u strukturi moći koje su se dogodile u vremenu kad su posmatrana istraživanja bila sprovođena. Takvo zaključivanje bi se u velikoj meri podudaralo s političkim ocenama promena u društvenoj strukturi vlasti, prema poslednjem Ustavu i Zakonu o udruženom radu — bar sa pozitivnim ocenama ostvarenih promena. Protiv preuranjenog prihvatanja te hipoteze govori činjenica da su se promene vršile i pre novoga Ustava, pa su istraživanja ipak otkrila vrlo male i nesistematske promene u raspodeli uticaja u radnim organizacijama (Kavčič, 1968; Kavčič, Antončič, 1978). Razume se, tu je mogućno prigovoriti da tadašnje promene nisu bile tolike niti toliko značajne za radne organizacije kao promene koje je uveo novi Ustav i političke i ostale aktivnosti što su ga pratile. Možda je reč i o tome da se stvarno izvršene promene tek posle izvesnog vremena odražavaju u svesti radnika, u njihovim stavovima i komparativnim sudovima.

U prilog tvrdnji da su posredi objektivne promene trebalo bi navesti i činjenicu da je u svim istraživanjima koja su otkrila demokratsku raspodelu uticaja na sve zaposlene bila upotrebljena oznaka »zborovi radnika«. Zborovi radnika su postali stvarno moćan faktor u odlučivanju tek po obrazovanju osnovnih organizacija. U isto vreme to su organizovani oblici zajedničkog delovanja zaposlenih. U tom smislu oni imaju nesumnjivu prednost u poređenju s ranije upotrebljavanom oznakom »radnici«, koja više ukazuje na nepovezanu grupu pojedinaca i na individualno delovanje.

Razlike između pojedinih istraživanja koja su sprovedena na manjim populacijama mogle bi se, na taj način, objasniti stvarnim razlikama u strukturi vlasti između raznih organizacija udruženog rada. Te razlike postoje, pitanje je samo da li su one zaista tolike.

Navedena objašnjenja treba u priličnoj meri shvatiti samo kao hipoteze koje bi mogle potvrditi ili odbaciti samo adekvatno postavljena istraživanja. Međutim, nesumnjiva je činjenica da u radnim organizacijama otkrivena demokratska raspodela uticaja predstavlja nešto (bez preterivanja) istorijski novo i za sada u svetu jedinstveno. Zato je utoliko potrebnija objektivna naučna provera.

Rezime

Upoređeno je četrnaest istraživanja o raspodeli uticaja u radnim organizacijama u Sloveniji, koja su sprovedena od 1969. do 1981. godine. Pored teorijskih i metodoloških ishodišta teorije i tehnike merenja raspodele uticaja, dati su ukratko zaključci komparativne analize. Analiza istraživanja je pokazala da istraživanja izvršena do 1974. godine otkrivaju jedinstven obrazac raspodele stvarnog uticaja u radnim organizacijama, koji je hijerarhičan, autoritativan. Najveći uticaj radnici su pripisivali direktoru, zatim direkto-

Digitized by Google

rima sektora, radničkom savetu i drugim grupama, dok su »radnici« za njih grupa sa najmanjim uticajem. Istraživanja između 1977. i 1981. godine otkrivaju dva obrasca raspodele uticaja: jedan je sličan ranijima, to jest hijerarhičan je, autoritativan, a drugi otkriva demokratičnu raspodelu uticaja, u kojoj su radnici najveći uticaj pripisivali zborovima radnika. Analizirane su takođe mogućnosti i smetnje upoređivanju rezultata istraživanja, kao i mogućna objašnjenja dobijenih rezultata.

LITERATURA

V. Arzenšek, *Samoupravljanje i struktura moći: stabilnost sistema dominacije*, »Sociološki bilten«, Sekcija za sociologiju rada Sociološkog društva Srbije, Beograd, br. 3/1982.

Analiza delegatskega sistema v občini Piran. Informacije. Indok center občine Piran, decembar 1979, i Priloga k Analizi delegatskega sistema v občini Piran, Indok center občine Piran, decembar 1979.

M. Crnović — I. Puc, *Samoupravljanje in družbeno politično organiziranje v Železarni Jesenice*, diplomska naloga, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, 1982.

Družbene dejavnosti po sprejetju ustave. Raziskovalni center za samoupravljanje RS ZSS, »Javno mnenje«, br. 52, Ljubljana, oktobar 1974.

G. A. Gilli, *Kako se istražuje*, »Školska knjiga«, Zagreb 1974.

L. Jakomin, *Delavci iz drugih republik in avtonomnih pokrajin v Luki Koper*, magistarska naloga, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, 1982.

Nesporazumi o modelih samoupravljanja v delovnih organizacijah, »Teorija in praksa«, 1969, str. 430—443.

B. Kavčič, *Distribucija vpliva v podjetjih industrije in rudarstva v Sloveniji*, Center za raziskovanje javnega mnenja pri RS ZSS, Ljubljana, 1968 (»Javno mnenje«, br. 15).

B. Kavčič, *Sodobni sociološki problemi samoupravljanja v podjetjih*, »Delavska enotnost«, Ljubljana, 1972.

B. Kavčič, *Mnenja delavcev o samoupravnih odnosih.* Neobjavljeni podaci iz istraživanja u radnoj organizaciji X, Ljubljana, 1980.

B. Kavčič — V. Antončič, *Samoupravna urejenost in gospodarska uspešnost delovnih organizacij*, »Delavska enotnost«, Ljubljana, 1978.

C. J. Lammers, *Power and Participation in Decision making in Formal Organizations*, »The American Journal of Sociology«, septembar 1967.

M. Nikolić, *Teorijsko-metodološki pristupi izučavanju radničkog samoupravljanja*, Centar za društvena istraživanja pri Predsedništvu SKJ, Beograd, 1973.

Digitized by Google

A. S. Tannenbaum (ed.), *Control in Organizations*, McGraw Hill, Njujork, 1968.

Tannenbaum i drugi, *Hijerarhija*, »Delavska enotnost«, Ljubljana, 1975.

B. Vodušek, *Samoupravno organiziranje delovne organizacije — analiza Tovarne glinice in aluminija »Boris Kidrič«, Kidričevo*, diplomska naloga, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, 1982.

Projekt: Delovanje in uresničevanje delegatskega sistema v SR Sloveniji. II. terenska faza 1981, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Raziskovalni institut, »Bilten«, br. 1, Ljubljana, 28. maj 1981.

Digitized by Google

Cveta Mlakar

Minuli rad — element ekonomskog sistema

Pitanje minulog rada dobija svoje aktuelno značenje za izgradnju ekonomskog sistema. Ono se ujedno prepliće sa razvojem samoupravljanja i, naravno, sa sadašnjom orijentacijom našeg društva na ekonomsku stabilizaciju.

Retko je koja zamisao već pri svom nastanku izazvala toliko rasprava, različitih shvatanja, pa i nesporazuma, kao zamisao o minulom radu. Do danas je ta zamisao prouzrokovala mnogo suočavanja mišljenja, razjašnjavanja i dopunjavanja, kako sa teorijskog aspekta tako i sa aspekta naše privredne prakse.

Neke organizacije udruženog rada u privredi nisu ni čekale da se formiraju jedinstvene teorijske teze o minulom radu, niti normativna uputstva. U više proteklih godina, u vreme vlastitih razvojnih napora, OUR su već proveravale, menjale i dopunjavale svoja konkretna rešenja o tome kako što intenzivnije uključivati i povezivati radnike-samoupravljače u zajedničkim naporima usmerenim ka povećanju efikasnosti privređivanja. Pri tom naša privredna praksa nije pribegavala bilo kakvom stihijskom traganju. Organizacije udruženog rada su već primenjivale svoja iskustva u razvoju samoupravljanja. Pored toga, koristile su se i stručnim znanjima i savremenim analitičkim i računovodstvenim sredstvima kako bi došle do pogodnih rešenja, kao i do što jednostavnijih modela, na osnovi minulog rada. Među takvim radnim organizacijama najviše

Digitized by Google

je bilo onih koje su neosporno uspešno poslovale, a neke od njih su i vanredne uspehe postigle tokom svog višegodišnjeg razvoja.

Nekoliko meseci posle donošenja Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu održano je opštejugoslovensko savetovanje[1], posvećeno razmatranju posebnog područja u sklopu problematike minulog rada, to jest formiranju *ličnih dohodaka* radnikâ na osnovi minulog rada. Savetovanje je imalo praktičan i teorijski značaj. Pokazalo je da se ostvaruju neke osnovne zamisli o minulom radu, ali pretežno kao polazna i opšta rešenja. Još su se nametala mnoga pitanja i dileme, uz određene teškoće, -- kako u našoj privrednoj praksi primenjivati i usavršavati rešenja i modele, naročito za oblast ličnih dohodaka, na osnovi minulog rada.

Mnogi su razlozi uslovljavali teškoće i dileme u konkretizaciji zamisli o minulom radu. Najčešće se među njima pominju naše subjektivne slabosti, nejasnoće, etatističke i birokratske prepreke. Međutim, smatram da se teškoće i složena primena zamisli o minulom radu mogu objasniti i objektivnim okolnostima; naime, naši sadašnji društveno-ekonomski uslovi, istorijski nastali, sadrže i niz protivrečnosti. Polazeći od takvog pristupa, navešću nekoliko aspekata svoje analize i prosuđivanja o problematici minulog rada.

Minuli rad označava, pre svega, *sredstva za proizvodnju* što ulaze u osnovne ekonomske uslove za proizvodnju i rezultat su ljudskog rada u ranijim razdobljima, dakle, minulog rada. Minuli rad je u tim sredstvima opredmećen. U našem sistemu ta sredstva su društvena svojina. Kardelj ih je više puta označavao i kao »društveni kapital«. Ujedno, pojam minulog rada, kao društveno-ekonomska kategorija, sadrži i *društvene odnose* među radnicima u udruženom radu. U ekonomskoj oblasti ti odnosi se realizuju, pre svega, kao odnosi i srazmere u raspodeli dohotka.

Već prvobitne zamisli o minulom radu sadržale su naglašenu društvenu usmerenost ka širenju socijalističkog samoupravljanja na celokupnu društvenu reprodukciju. O tome svedoče poznata dela E. Kardelja i S. Krajgera o minulom radu.[2] Pored toga, povodom minulog rada mnogi su razmišljali i o tome kako da naše društvo utvrdi odgovarajuće srazmere i odnose u raspodeli dohotka, naročito na temelju što uspešnijeg *privređivanja naših OOUR-a društvenim sredstvima*, odnosno uz oslonac na minuli rad.

Pri tom treba imati na umu da se naše samoupravljanje ostvaruje u uslovima robne privrede. Međutim, robna privreda sadrži mnoge protivrečnosti. A takva kakva je, sa njenim osnovnim ekonomskm funkcijama i sa više negativnih karakteristika — robna privreda još uvek predstavlja efikasan mehanizam za razvoj produktivnih snaga na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskog raz-

---

[1] Jugoslovensko savetovanje su zajednički organizovali SOUR »Podravka« — Koprivnica i Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj« — Ljubljana. Savetovanje je održano decembra 1982. u Koprivnici.

[2] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978; S. Kraigher, *Za socialistično samoupravno demokracijo*, DZS, Ljubljana, 1980, knjiga 2 (*Zbornik radova o minulom radu*).

Digitized by Google

voja. Uza sve to, naša robna privreda omogućuje ostvarivanje samoupravljanja; ona ga može i podržavati. Sve se to ne bi moglo reći za regulisanje ekonomske oblasti pretežno od strane države. Takvo regulisanje društvene reprodukcije od strane države ne obezbeđuje razmah samoupravljanja, nego ga, nasuprot tome, koči.

Savremena saznanja ukazuju i na evidentne *granice* efikasnosti robne privrede na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskog razvoja. Imajući to u vidu, naše društvo je izgradilo *plansko-tržišni* ekonomski sistem kao osnovni koncept ekonomskog sistema. U tom smislu se moja analiza *de facto* ograničava na one oblasti robne privrede i društvene reprodukcije u kojima tržišno privređivanje još danas može biti veoma efikasno.

U našem društvu proizvodne snage kojima danas raspolažemo još nisu dostigle zadovoljavajući stepen razvoja. Stoga je pred nama neodložan društveno-ekonomski zadatak da ih što intenzivnije razvijamo, jer ćemo tako neuporedivo brže povećavati produktivnost rada u privredi. Ekonomski sistem treba da je stimulativan za razvoj proizvodnih snaga. Odgovarajuća rešenja moramo tražiti u našim objektivnim, protivrečnim tržišnim i razvojnim uslovima i okolnostima. Rešenja treba da odgovaraju zahtevima razvoja društvene reprodukcije, a da istovremeno i snažno podržavaju razvoj samoupravljanja. U sadašnjem istorijskom razdoblju tržišni mehanizam je spontani mehanizam za razvoj proizvodnih snaga. Međutim, robna privreda ne može efikasno delovati bez relativne samostalnosti svojih robnih (tržišnih) proizvođača. Za naše organizacije udruženog rada u privredi to znači da moraju imati relativnu samostalnost u privređivanju i u raspodeli ostvarenog dohotka, ali u društveno racionalnim okvirima.[3] Mnogi tržišni proizvođači mogu ogromno postići kad je reč o podizanju produktivnosti rada, razvijanju proizvodnih snaga i proširivanju društvene reprodukcije. A to je moguće ostvariti tek kada postoji odgovarajuća motivisanost za to; bez ekonomske motivisanosti tržišni proizvođači neće postići takve uspehe. U kapitalističkoj robnoj privredi ulogu motiva ima profit. Međutim, u našem sistemu socijalističkog samoupravljanja, u kome su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini, našim proizvodnim odnosima odgovara *dohodovni motiv.*

U našoj plansko-tržišnoj privredi ostvareni dohodak je rezultat i ujedno osnovno merilo uspešnosti ukupnog privređivanja organizacija udruženog rada. Pri tom treba imati u vidu da tržišna privreda (pa i naša) deluje tako da povećani dohodak OOUR (ili OUR) može poticati iz više izvora. Ti izvori se međusobno često i bitno razlikuju. Neki od njih imaju izrazito radni karakter u tom smislu što je povećanje dohotka rezultat, pre svega, radnih napora radnikâ u osnovnoj organizaciji; neki dohoci nisu isključivo plod vlastitog rada, nego i rada drugih (u okviru zajedničkog rada društva); a ima i takvih dohodovnih izvora zahvaljujući kojima je po-

[3] Naša privreda već niz godina ima sve uži manevarski prostor za privređivanje i za samostalno raspoređivanje dela ostvarenog dohotka. Razlozi tome su u velikoj meri administrativne prirode.

Digitized by Google

većani dohodak ostvaren bez ikakvih proizvodnih ili radnih napora. Značaj ovih pitanja imao je u vidu i E. Kardelj. On je naglašavao dvostruki karakter dohotka koji ostvaruje pojedini radni kolektiv; taj dohodak ima društveni karakter i predstavlja društvenu (a ne grupnu) svojinu.[4]

Ekonomske mogućnosti i realnosti toliko različitih izvora dohodovne uspešnosti u tržišnoj privredi verovatno su znatno doprinele tome da su iznošena (a delimično se i danas iznose) dosta različita mišljenja o suštini kategorije minulog rada i o mogućim putevima njenog realizovanja.

Očigledno, potrebno je uzimati u obzir raznorodnu strukturu izvorâ povećavanja dohodovne uspešnosti (efikasnosti) privređivanja živim i minulim radom. Kao prvu grupu izvora, koji u većoj ili manjoj meri imaju naglašen radni karakter, a ujedno su od životnog značaja za razvoj društvene reprodukcije, možemo smatrati faktore povećavanja *produktivnosti rada*. Smišljeno privređivanje živim i minulim radom može znatno povećati produktivnost živog rada. Ovde je reč o grupi faktora produktivnosti rada koje je sistematizovao Marks: radnikova osposobljenost i veština, razvojni nivo i tehnička primenljivost nauke, društvena kombinacija proizvodnog procesa, obim i efikasnost sredstava za proizvodnju i prirodni uslovi.[5] Tržišni mehanizam ne izdvaja pojedine izvore povećavanja produktivnosti živog rada. Bez obzira na izvor, tržište nagrađuje povećanje produktivnosti prema jedinstvenom (zajedničkom) načelu. Tokom duge istorije robne privrede tržišni mehanizam je još pre kapitalizma (a ne tek u kapitalizmu) delovao, i još deluje, na taj način da odmah nagrađuje pojedine tržišne proizvođače za *svaki novi korak* učinjen u procesu povećavanja individualne produktivnosti rada; pa čak i za onaj najmanji. Na taj način uspešan tržišni proizvođač ostvaruje *vanredan dohodak* (ekstradohodak). Tu je i razlika između prosečnih (merodavnih) troškova proizvodnje u datoj proizvodnoj grani i sniženih troškova koje je uspeo da ostvari pojedini tržišni proizvođač. Međutim, kada takvi sniženi troškovi postanu ostvarljivi gotovo za sve (a to znači već prosečni) u datoj grani, tada se vanredni dohodak gasi. Vanredni dohodak je osnovna ekonomska (tržišna) nagrada za povećanje pojedinačne produktivnosti rada. Ujedno, to je i ekonomska motivacija za dalje napredovanje i mogućnost za sve tržišne proizvođače, za razvoj proizvodnih snaga u privredi i društvenoj reprodukciji.

U našoj tržišnoj privredi, u kojoj vladaju samoupravni odnosi, ekonomski je normalno i potrebno da osnovna organizacija koja ostvari vanredan dohodak njime i raspolaže, i da ga raspoređuje, takođe, za povećanje ličnih dohodaka radnika. To je u skladu i sa samoupravljanjem. Ostvareni vanredni dohodak i, na toj osnovi, povećani lični dohodak, predstavlja osnovnu nagradu, ali i ličnu nagradu svim radnicima-samoupravljačima koji su doprineli tome

[4] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, glava 4.

[5] K. Marks, *Kapital*, knjiga I, »Kultura«, 1947, latinica, str. 6.

Digitized by Google

da se učini taj uspešan korak napred u povećanju produktivnosti rada.

Pri tom je bitno da vanredni dohodak i lični dohoci, proizašli iz tih izvora, *ne dobiju trajni karakter*, da se ne pretvore u razne tehnološke, tehničke ili druge rente. Zakon o proširenoj reprodukciji i minulom radu jasno određuje da je njihovo trajanje ograničeno (u članovima 39. i 78). Poželjni kontinuitet povećavanja dohodovnog uspeha i ostvarivanja, na toj osnovi, većih ličnih dohodaka zavise, dakle, samo od stalnog postizanja novih rezultata u podizanju produktivnosti rada i od novih uspeha u celokupnom privređivanju u osnovnoj organizaciji, u zajedničkoj OUR ili u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava. Uza sve to, zakon ne predviđa raspoređivanje za lične dohotke takvih dohodaka koji su ostvareni na osnovi *izuzetnih pogodnosti:* prirodnih, tržišnih ili drugih (koji, dakle, uopšte ne potiču iz radnog izvora). Ali ovde bi trebalo još dodati izričito upozorenje u pogledu mogućnosti iskorišćavanja monopolnog položaja i inflatorne dobiti.

Proizvodna i poslovna uspešnost tržišnog privređivanja zavisi i od mnogih drugih mogućnosti i uloženog napora osnovne organizacije udruženog rada ili zajedničke OUR. Bitna je, na primer, sposobnost tržišnog proizvođača da se što brže prilagođava svom promenjenom položaju na tržištu, kao i potražnji, da realno planira proizvodnju, poslovanje itd. Ako je u tome postigao ekonomski uspeh, onda ga tržišni mehanizam spontano nagrađuje. Dugoročniji rezultat takvog delovanja je prilagođavanje proizvodnje društvenim potrebama.

U kontekstu pomenutih zamisli o motivacijama vezanim za kategoriju minulog rada proširuje se i poimanje samoupravljanja. Ono se neće ograničiti samo na okvire samoupravnih prava radnika isključivo kao neposrednog proizvođača na njegovom relativno skučenom radnom mestu u OOUR. Samoupravljanje će prevazilaziti prvobitne okvire i širiće se na oblast celokupnog privređivanja u osnovnoj organizaciji, u OUR i društvenoj reprodukciji. Stvaralaštvo radnika na tako širokom polju je za sada doista tek u začetku — tu se čine prvi koraci. O stvaralaštvu radnika u njegovom radu, njegovom razmišljanju i odlučivanju o celokupnom privređivanju društvenim sredstvima, odnosno minulim radom, pišem na osnovi rasprave J. Kneza.[6] Ovaj autor je, s gledišta teorije i prakse, upozorio na realne mogućnosti, kao i na zadatke našeg društva da prokrči put radniku i snažnije podstakne razmah celokupnog stvaralaštva radnika, na osnovu zamisli o kategoriji minulog rada.

Čak i manji potezi što se čine na putu ka povećavanju produktivnosti rada i uspešnom privređivanju često obuhvataju i elemente proširene reprodukcije. Takav značaj mogu imati napori osnovnih organizacija čiji su cilj razna tehnička, tehnološka i orga-

[6] J. Knez, *Nekaj misli o ishodiščih pri oblikovanju temeljev in meril za pravice na podlagi minulega dela* (kot uvodni del širše razprave), »Ekonomska revija«, br. 1—2/1982, Ljubljana.

Digitized by Google

nizaciona poboljšanja, otklanjanje uskih grla, modernizacija proizvodnje i poslovanja, racionalnije korišćenje prirodnih uslova rada itd.

Međutim, za velike i odlučujuće korake u razvoju društvene reprodukcije i produktivnosti rada u *savremenim* uslovima je potrebno primeniti potpuno nove tehnološke postupke, neophodno je koristiti nova naučna saznanja i pronalaske, uvesti savremene informativne sisteme, a često je potreban i velik obim proizvodnje i poslovanja. Sve to svedoči o velikom značaju korišćenja minulog rada za našu privredu. To zahteva da se društveni kapital upotrebljava racionalno i efikasno; dakle, da se investicije svestrano procenjuju. One moraju zadovoljavati ne samo sociološke i ekološke kriterijume, nego treba da budu i ekonomski efikasne. Takvi procesi zahtevaju i povezivanje organizacija udruženog rada radi poboljšavanja proizvodnje, poslovanja, investiranja.

Osnovne intencije Zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu obuhvataju oblast proširene reprodukcije i udruživanja rada i sredstava (osnovnih organizacija) u cilju investiranja. Zakon uvodi sistem ekonomskih motivacija i stavlja ih u zavisnost od uspešnog ukupnog privređivanja u osnovnoj organizaciji, od izdvajanja sredstava iz čistog dohotka za akumulaciju i od uspešnog privređivanja investicionim sredstvima. U slučaju da su se stekli određeni uslovi: *ako je* u privređivanju osnovne organizacije društvenim sredstvima (odnosno u zajedničkom privređivanju udruženim sredstvima) postignuta *povećana* dohodovna uspešnost — zakon određuje da se deo dohotka rasporedi i za povećanje ličnih dohodaka radnika na osnovu ne samo živog, već i minulog rada.[7]

Ovde bismo sada mogli imati određene rezerve. Očigledno je da se u savremenim proizvodnim i poslovnim procesima umanjuje relativni udeo živog rada, a u brzom je porastu udeo minulog rada. Prema tome, za akumulaciju i udruživanje potrebno je izdvajati relativno velike delove minulog rada, isto tako za nove investicije; neminovna je upotreba faktorâ produktivnosti rada koji u *savremenim* uslovima najizdašnije povećavaju tu produktivnost, odnosno uspešnost privređivanja. Uza sve to, ipak ostaje na snazi činjenica da *jedino živi rad* stvara novu vrednost.

Takve rezerve delovale su kao osnovane kada nismo uvažavali, odnosno sagledali presudni značaj toga da li je nova investicija ekonomski efikasna ili je, pak, promašena, izvedena na osnovu raznih neekonomskih kriterijuma. Ako se bude ostvarivalo predviđeno povećanje investiranja u organizacijama udruženog rada u privredi, svakako će biti potrebno da se opšte zakonske odredbe još više konkretizuju u praksi. Pri svemu tome smatram da bismo izgubili povezanost sa *sadašnjom* našom ekonomskom i društvenom realnošću ako bismo očekivali da je u uslovima naše tržišne privrede moguće intenzivno razvijati produktivnost rada i povećavati uspešnost privređivanja društvenim sredstvima (minulim radom), a da pri tome nije *izgrađen sistem dovoljno stimulativnih ekonom-*

[7] Vidi član 60. Zakona i sledeće članove.

Digitized by Google

skih motivacija. Stoga se pokazuje kao adekvatno nagrađivanje svih onih radnika-samoupravljača koji su svojim naporima doprineli, odlučivanjem o akumulaciji i zajedničkim investicijama, bilo razvoju svoje osnovne organizacije, zajedničke OUR ili, sa drugim radnim kolektivima, ostvarivanju zajedničkih ulaganja. Sticanje dohotka, kao i dela ličnog dohotka, na osnovu (i uz uslov) *uspešnih* investicija deluje kao ekonomska motivacija za proširenu reprodukciju, za efikasnije udruživanje rada i sredstava, kao nagrada za uvođenje i upotrebu efikasnih savremenih faktora produktivnosti rada, kao nagrada za celokupno stvaralaštvo radnika. Ako su takvi napori ekonomski uspešni, oni predstavljaju takođe doprinos razvoju zajedničke društvene reprodukcije.

Možemo, isto tako, reći da, prema samoj zamisli, kategorija minulog rada nije nekakav sveopšti statički model, već je posredi *društvena konvencija* koja na sadašnjem stepenu našeg razvoja pokušava da na pogodan način i efikasno razrešava goruća pitanja razvoja naših proizvodnih snaga i samoupravljanja.

Posle usvajanja zakonskih opredeljenja o kategoriji minulog rada izgleda da naša privredna praksa postaje glavni laborant koji će u laboratoriji privredne stvarnosti preispitivati, poboljšavati i dopunjavati sadašnje normativne odredbe o realizaciji kategorije minulog rada. Na kraju ističem da zakonska prinuda verovatno nije najprikladniji vid (a ni privlačan oblik) za ostvarivanje društvene usmerenosti u ovoj oblasti društvene reprodukcije.

Pre svega, javlja se potreba, po mojoj oceni, da naša ekonomska politika *intenzivno i istinski* stvara uslove za prelazak na slobodnije i normalno delovanje tržišne privrede, nasuprot njenom sadašnjem pretežno državnom regulisanju. Tržišna privreda već sama po sebi sadrži mnoge efikasne podsticaje za povećavanje produktivnosti rada i uspešnosti privređivanja. Našoj privredi takođe treba omogućiti normalan udeo u ostvarenom društvenom proizvodu. U ekonomski sistem je potrebno ugraditi i kategoriju minulog rada.

Takve (i druge) polazne uslove za uspešnije delovanje naše tržišne privrede proklamujemo već niz godina, ali ih još nismo ostvarili. Pri tom, svesno podsticanje efikasnosti privređivanja ima pretežno društveno pokretački karakter, koji treba da pomaže i podstiče, snagom svestranog ubeđivanja, ubedljivom snagom već ostvarenih uspeha u praksi i korišćenjem privlačnih iskustava najuspelijih radnih kolektiva u privredi i društvenoj reprodukciji.

Digitized by Google

Miodrag Zečević

Ostvarivanje političke organizacije na nivou federacije

I. Racionalnost i efikasnost institucionalnih oblika političkog sistema

1. *Problemi ostvarivanja*

Svaki sistem je, i politički takođe, skup vrednosti, principa i opredeljenja koji su polazište i osnova jednog koncepta što služi kao baza za dalju razradu, uobličavanje i ostvarivanje. U tom kontekstu efikasnost funkcionisanja političkog sistema je centralno pitanje svakog društva. S obzirom na to da je reč o odnosu između objektivnog i stvarnog, svaki politički sistem ima svojih slabosti naspram realnog života i konkretne odnose, kao i trajne probleme u procesu svog ostvarivanja. U stvari, postoji kako sistemska nedograđenost određenih instituta tako i objektivno stanje koje se razlikuje od projektovanog, ali tu su i otpori, veći ili manji, ostvarivanju jednog sistema.

Kad je u pitanju sistem socijalističkog samoupravnog društva, postoje otpori koji su vezani za društvene pojave i protivrečnosti što se u njemu javljaju. Birokratizam i tehnokratizam, kao objektivni pratioci socijalističkog samoupravnog društva, otežavaju razvoj demokratskih odnosa i komplikuju društvene odnose komplikujući mehanizam političkog konstituisanja i ostvarivanja, jer se pomoću složenog sistema omogućuje menjanje njegove suštine i jačanje birokratskih odnosa i tehnokratskih tendencija.

Digitized by Google

Drugo pitanje vezano za ostvarivanje našeg političkog sistema odnosi se na zatvaranje društveno-političkih zajednica, pa samim tim i društvenih odnosa u okviru njih. Neracionalnost koja prati organizovanje, pre svega dupliranje rada ili aktivnosti na više koloseka na istom nivou, otvara probleme njegove efikasnosti. Nerazvijeni oblici demokratskog komuniciranja, preovlađivanje administrativnih i birokratskih odnosa unutar demokratske strukture, postepeno menjaju njenu prirodu i omogućuju birokratizaciju tih odnosa, a samim tim doprinose atrofiranju pojedinih sadržaja i formi političkog sistema. Kada je u pitanju racionalnost i efikasnost političkog sistema, svoju negativnu ulogu imaju i nestručno pripremljeni akti i odluke državnih i samoupravnih organa i uspostavljanje složenog sistema ostvarivanja prava i dužnosti radnih ljudi i građana. Nezavisno od ovih elemenata, najveću opasnost po strukturu i jedinstvo političkog sistema predstavlja partikularizam na svim nivoima i u svim oblicima organizovanja što se često graniče sa separatizmom. Naročito se uočavaju razni oblici razbijanja zajedništva, bilo da je reč o društvenom, ekonomskom ili političkom odnosu. Unošenje strane ideologije, vaskrsavanje prevaziđenih shvatanja ili zadržavanje razvijanja odnosa koji treba da omoguće brže prodiranje osnovnih vrednosti političkog sistema, direktno su suprotni njegovom racionalnom ostvarivanju i izražavanju njegovih osnovnih vrednosti.

Zabrinjavajuća je činjenica da, nezavisno od izuzetno složenih oblika, metoda i funkcija političkog sistema, još uvek nema dovoljno ni slobodnih oblika, ni metoda posredstvom kojih pluralizam socijalističkih samoupravnih interesa može neposredno doći do svog izražaja u okviru slobodnog odlučivanja. Često ga birokratske snage negde preseku, okljašte, dodaju mu interes apstraktnog društva, ili izmišljeni parcijalni interes koji ga deformiše i daje mu drugu dimenziju.

Stara je istina da se demokratičnost jednog sistema meri po tome koliko su stvoreni uslovi za stvarno širenje slobode čoveka i njegovo demokratsko izražavanje. U ostvarivanju našeg političkog sistema ima stihijnosti, a u jednom delu i neodgovornosti. Raskorak između deklarisanih demokratskih načela i principa, s jedne, i prakse, s druge strane, jasno je vidljiv na određenim područjima i oblastima društvenog života. Naravno da postoje i objektivni uzroci ovakvom stanju, ali su manje opredeljujući u odnosu na subjektivnu stranu ove pojave. Stihijnost u razvoju, ostvarivanju i organizovanju, subjektivnost ponašanja, birokratizam i tehnokratizam, politička bitka za vlast nad čovekom i rezultatima njegovog rada, administriranje, umesto demokratskog komuniciranja, oportunizam subjektivnih snaga i slično — elementi su koji otežavaju ostvarivanje našeg sistema. Teškoća je u tome što sam sistem po sebi ne može otkloniti ove probleme i pojave i što se za njegovo racionalno i efikasno ostvarivanje traži, kao nužnost, stvaralačka akcija subjektivnih snaga. Sistem socijalističkog samoupravnog društva je pod neprekidnim udarom društvenih protivrečnosti i

Digitized by Google

otpora, kako nesvesnih tako i svesnih, u procesu ostvarivanja njegovih osnovnih vrednosti.

U stvari, dileme koje se danas postavljaju, izmene i dopune sistema, ili njegove promene, proizvod su idejnog odnosa prema osnovnim vrednostima našeg političkog sistema. Borba za ostvarivanje društveno-političkog sistema zahteva dogradnju, ne promene osnovnih instituta koji su polazište i temelj njegovog oblikovanja. Naime, ako hoćemo da sačuvamo osnovni koncept i vrednosti političkog sistema, samoupravno svesne snage moraju njegove institute neprekidno prilagođavati potrebama samoupravnog društveno-ekonomskog razvoja i delegatskom skupštinskom sistemu, i to, pre svega, učvršćivanjem demokratskih prava i sloboda čoveka i građanina i njegove odgovornosti u društvu. Velika je iluzija da se organizacionim merama mogu rešavati nastali društveno-ekonomski odnosi i problemi. Teškoće i protivrečnosti nastale u okviru socijalističkog samoupravnog društva mogu se prevazilaziti samo svesnom i organizovanom akcijom subjektivnih snaga i upornim radom na razrešavanju problema koji se javljaju.

Teorija spontanosti razvoja društva, kada je u pitanju ostvarivanje političkog sistema, idejno je opasna a društveno neprihvatljiva. Nije dovoljno oblikovati sistem, već je nužno boriti se za njegovo ostvarivanje. Naravno, uslovi u kojima se određena načela ostvaruju, opredeljujući su za dinamiku i suštinu njegovog realizovanja. Opšti je zahtev da Ustavom utvrđeni organi moraju, u okviru svojih prava i dužnosti, slobodno i odgovorno delovati. Na taj način se jasno distanciraju ustavni nosioci i svi drugi koji na određen način utiču, ali ne snose odgovornost za stanje što se stvara. Naime, postojanje centara moći »u senci« dovodi do toga da legalne institucije nisu u mogućnosti da stvarno odlučuju, a samim tim ni da objektivno odgovaraju za ono što odlučuju, s obzirom na to da se odluke donose izvan tih organa. Ta opasnost je izuzetno snažno ispoljena u socijalističkom samoupravnom društvu i verovatno se trajno nalazi u sklopu ukupnog njegovog razvoja. Na ovu opasnost je ukazao i drug Kardelj, smatrajući da je »glavni uzrok takvih pojava u tome što se ne tako retko odluke koje treba da donosi određeni organ ili institucija donose izvan njih, pa se onda te odluke u tim organima, odnosno institucijama, samo formalno prihvataju. Zbog toga stvarna i formalna odgovornost više nisu isto. Do toga, očigledno, dolazi zato što je kod nas još uvek moguće nastajanje uskih grupa koje se nameću kao centri moći, kao i zbog toga što u praksi nije uvek na odgovarajući način rešeno pitanje položaja i odgovornosti društveno-političkih organizacija«[1]. Stanje u političkom sistemu i pojave u njemu pokazuju da postoji zatvorenost organâ i telâ i otpor prema demokratskom uticaju i demokratskoj komunikaciji, koja je pretpostavka šire demokratizacije društvenih odnosa i razvoja društvenog samoupravlja-

[1] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 139—140.

Digitized by Google

nja. Naime, demokratska komunikacija, kao pristup, nije svojstvena državi, ni po suštini niti po metodima njenog izražavanja.

Delegatski sistem, po prirodi stvari, treba da vodi široj političkoj stabilizaciji socijalističkog samoupravnog društva. Politički sistem, čija je osnova društveno samoupravljanje, društvena svojina i demokratija, baza je za razvoj socijalističkog društva. Međutim, postoje otpori, neshvatanja, ali i nedograđenost sistema koji omogućuju da dođu do izražaja određene negativne pojave i problemi. U konceptu socijalističkog samoupravnog društva, putem delegatskog sistema, radni ljudi se javljaju kao nosioci i stvaraoci političkog sistema socijalističkog samoupravnog društva, a delegacije, koje oni obrazuju, javljaju se kao nosioci stvarnih interesa sredine gde su i formirane. Delegacija je u konceptu delegatskog i političkog sistema nosilac konkretnih društvenih interesa radnih ljudi, a ne nekih konstruisanih političkih interesa društveno-političke zajednice. Zbog toga i nije slučajno što se u aktivnosti državnih organa često u procesu odlučivanja zaobilazi delegatski sistem i veoma oštro optužuje za neefikasnost, osporava mu se legalitet interesa koje zastupa, kao i njegova sposobnost da izrazi i postigne zajedništvo. Osporavanje osnovnih vrednosti i sposobnosti delegatskom sistemu da izrazi suštinu samoupravnih interesa ima dublju pozadinu, jer se ta kritika odnosi i na karakter prava radničke klase i radnih ljudi koja oni imaju u odnosu na svoju birokratiju. S obzirom na uslove u kojima se delegatski sistem razvija i na postojeći otpor, moguće su deformacije i politizacija interesa, u stvari, zapostavljanje samoupravnog interesa na račun interesa političke birokratije i države.

Danas se postavlja pitanje u kojem smislu i u kojem pravcu vršiti izmene i dopune u postojećem konceptu političkog sistema. To je problem koji je već duže vreme aktuelan u praksi i političkoj i naučnoj jugoslovenskoj misli. U tom kontekstu javljaju se razne ideje i dileme, od kojih svaka ima svoje izvorište, motive i razloge postojanja. Čini nam se da prava dilema danas nije u tome da li treba ili ne treba izmeniti organizacione oblike sistema, već da je pravo pitanje: kakav je odnos društvenih snaga prema sistemu i njegovim vrednostima i koliko oblici omogućuju ostvarivanje društveno-ekonomskih odnosa. Pretpostavka je da je dogradnja institucionalnih oblika vezana za razvoj društveno-ekonomskih odnosa i u njihovoj je funkciji. Sa menjanjem odnosa u bazi izgrađuju se elementi i prevazilaze odnosi koji su uspostavljeni, ali izričito u sklopu i kontekstu ukupnih odnosa, a ne samostalno, s obzirom na kretanja u bazi. Kod nas se, međutim, u razvoju našeg političkog sistema zapaža sledeća pojava: kad društvo dođe u situaciju da se sukobljava s velikim brojem problema i teškoća, izlaz traži u organizacionim promenama političkog sistema, a ne u otklanjanju ukupnih uzroka koji su doveli do poremećenih odnosa.

Dosadašnja iskustva pokazuju da organizacione promene deluju na posledice, i u prvo vreme ostavljaju utisak da je društvo uspelo da reši goruće probleme. Ta privremenost i zamagljenost ne traje dugo, jer uzroci koji su ostali nedirnuti počinju da deluju

Digitized by Google

i probijaju se kroz nove oblike, deformišući ih, a istovremeno se javljaju i u drugim oblicima, što stvara utisak da je reč o novim problemima i novim pojavama. Kao društvo, nalazimo se u stalnim organizacionim promenama, okrivljujući forum za posledice uzroka, umesto da otvorenije, jasnije i konkretnije sagledamo suštinu problema i usredsredimo društvenu akciju na njih. Zabluda je da se promenom organizacionih formi mogu otkloniti uzroci koji proizlaze iz društveno-ekonomskih i političkih odnosa našeg društva. Izlaz nikako nije u novim promenama društveno-političkog sistema, već u dogradnji sistema, polazeći od njegovih osnovnih vrednosti, u smislu omogućavanja bržeg razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i afirmisanja novih demokratskih i samoupravnih vrednosti našeg društva. Sistem, politički, društveno-ekonomski, pravni i svaki drugi, mora se dograđivati, braniti i omogućavati, a ne radikalno menjati kad nastanu problemi i teškoće u njegovom razvoju, posebno ako nije obezbeđena njegova dosledna primena.

Politički sistem je, bez obzira na to kako je organizaciono postavljen, deo ukupnih društvenih odnosa i nužno se sa njima menja i ostvaruje, ali je istovremeno mera i granica odnosa koji se moraju u određenom pravcu razvijati, a osnovne vrednosti čuvati, poštovati i obezbeđivati. To je, u stvari, povratno dejstvo sistema na bazu iz koje izvire i u čijoj funkciji se njegova sadržina ostvaruje. Zabluda je da se društveno-politički sistem može brzo i lako prilagođavati svakoj teškoći koja nastaje u primeni, sa naglašenim subjektivnim dimenzijama. Svaki sistem traži vreme i prostor za svoju afirmaciju i svoje ispoljavanje. Zbog toga ni organizacione ni suštinske promene sistema ne mogu brzo biti potpuno prihvaćene, niti donositi rezultate, s obzirom na to da je osnova za njihovu afirmaciju ponašanje subjektivnih snaga i stanje u društveno-ekonomskim odnosima i društvenoj svesti. Brzo menjanje sistema, zavisno od konkretnih teškoća i potreba, bez stvarne i odgovarajuće prakse dovodi do stvaranja stanja koje je antisistem u društvu. Ako bismo toj stihiji podlegli, kao društvo ne bismo realno imali konzistentan sistem, nastalo bi stanje koje znači disharmoničnost samog sistema, a sa njom i nemogućnost njegovog ostvarivanja i delovanja.

2. *Izmena i dogradnja ili promena sistema — nužnost promene ponašanja*

Opšti je zahtev da društveno, idejno-politički i pravno jasno bude definisano opredeljenje zašto se i zbog čega u političkom sistemu nešto menja. Sistem sam sobom izražava suštinu društveno-ekonomskih i klasnih odnosa, i zbog toga njegove brze i neproračunate izmene mogu dovesti do izuzetno dubokih i teških društvenih posledica. Osnovni je zahtev da se ocene razlozi i težina problema koji zahtevaju takvu izmenu sistema. Sistem se menja u onim situacijama kada se uspostavi da postoji velik raskorak između po-

Digitized by Google

litičke nadgradnje i stanja u društveno-ekonomskim odnosima, a to stanje je takvo da se društveno-politički sistem ne može nikakvim merama i sredstvima ponovo dovesti u funkciju društveno-ekonomskih odnosa.

Naravno, dogradnja sistema, odstupanje od nekih merila i opredeljenja, omogućavanje novih odnosa i formi koje treba da obezbede brži razvoj društveno-ekonomskih odnosa i prirodna potreba sistema da u procesu razvoja napušta određene forme i odnose — ne predstavlja njegovu promenu, već odbacivanje nečega što je postalo suvišno, a prihvatanje onoga što je postalo nužno da bi se osnovne vrednosti jednog sistema mogle dalje afirmisati i ostvarivati. Kao primer da se pre pristupanja izmeni i dopuni političkog sistema moraju sagledati ukupni društveni odnosi uzimamo ostvarivanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Imamo koncept o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu, koji je ugrađen u Ustav SFRJ, ZUR i u veći broj takozvanih sistemskih zakona, kao i u druge akte državnih i samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija.

Koncept koji predstavlja naše društveno opredeljenje i izraz vizije jugoslovenskog političkog sistema i federalizma nije ostvaren, i opterećen je velikim problemima. Teškoće su različite vrste, od subjektivnih do objektivnih, a sve one deluju nepovoljno na ostvarivanje osnovnih vrednosti koncepta jugoslovenskog jedinstvenog tržišta. Izgrađen je na osnovi prirode koncepta jugoslovenskog federalizma i potrebe slobodnog i nesmetanog razvoja udruženog rada i društvenog samoupravljanja kao temeljnog društvenog odnosa. Pretpostavka za njegovo postojanje i ostvarivanje je očekivano ponašanje državnih organa, subjektivnih snaga, organizacija udruženog rada, radnih ljudi i građana, kao samoupravljača, i svih drugih društvenih subjekata, koji na neki način utiču na ostvarivanje koncepta jugoslovenskog jedinstvenog tržišta. U praksi, međutim, od očekivanog ponašanja potpuno odstupa država, od opštine do federacije; takva je situacija toliko neosporna da to i ne treba dokazivati. Zatvaranje, parcijalizacija, barijere, pravne smetnje — to su oblici antitržišnog delovanja državnih organa. Subjektivne snage, sa Savezom komunista na čelu, u bici za jedinstveno jugoslovensko tržište svoju aktivnost su identifikovale sa delovanjem države i u suštini podržale ovakvo postupanje državnih organa.

Organizacije udruženog rada, čija su prava i dužnosti okrnjena na samom startu, na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu prilagođavaju se datim, odnosno nastalim odnosima, koji ih čine nesposobnima da razvijaju dohodovne odnose, jer se dohodak zadržava u okviru teritorijalnih područja pojedinih društveno-političkih zajednica. Formalizam u samoupravljanju i nepostojanje dohodovnih odnosa destimuliše samoupravljače da se uključe u društvenu akciju koja treba da otkloni nastalo stanje na tržištu. Udruženi rad nema ni sredstava ni instrumenata koji bi mogli sprečiti akciju države, a izostaju prave akcije subjektivnih snaga za očuvanje i stvaranje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

Digitized by Google

U praksi nastaje pojava koja preti da razbije osnovni koncept samoupravnog sistema i jedinstvo jugoslovenskog tržišta. Zatvaranje u republičke, pokrajinske i opštinske granice — činjenica je koja destabilizuje osnovne društveno-ekonomske procese. Napuštanje principa odgovornosti za sopstveni razvoj i istovremeno razvoj drugih dovelo je do promene načelâ na kojima se ostvaruje odnos između organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, kao i društveno-političkih zajednica. Otpočela je ekonomska bespoštedna bitka, koju vode državne strukture političkim metodima između sebe, ali istovremeno i sa organizacijama udruženog rada, zatim je usledila dezintegracija integracionih celina na svim nivoima društveno-političkog organizovanja, jer su integracije koje prelaze određene teritorijalne granice faktički dovedene u pitanje, bez obzira na interes koji udruženi rad za njih pokazuje. Promena stanja, ponašanja i odnosa na tržištu, što odudaraju od očekivanih, dovodi do nesigurnosti i neizvesnosti, kako pravne tako i ekonomske, organizacija udruženog rada i podstiče ih na čvršće povezivanje sa državnom organizacijom, što vodi ka tehnokratizaciji i deformaciji društvenih odnosa u procesu ostvarivanja prava i dužnosti radnih ljudi kao samoupravljača. Surevnjivost među istim društveno-političkim zajednicama, nekooperativnost, nespremnost na saradnju i nezdravo takmičenje — te pojave su se znatno proširile i dobile odgovarajuće mesto u praksi.

Mada su razni društveni faktori utvrdili približno tačno stanje odnosa na ovom području, svaki društveni subjekt se ponaša tako da se to stanje odnosi samo na drugog i da su isključivo drugi za takvu situaciju odgovorni. Zbog toga prema problemima koji su uočeni u mnogim sredinama često izostaje aktivan stav i spremnost da se nešto menja, ako takvo stanje ma u kom vidu pogoduje takvoj sredini. Preovlađuje formalna borba za jedinstvo jugoslovenskog tržišta, pre svega takvog tržišta čiji je koncept dat u članu 251. i 252. Ustava SFRJ, dok u praksi nastaju i preovlađuju sledeće pojave:

— Dinar kao platežno sredstvo zamenjuje se deviznim sredstvima plaćanja, često zbog realnih odnosa. Takvo ponašanje je i objektivna nužnost. Izostaje solidarnost i spremnost organizacija udruženog rada i društveno-političkih zajednica da se omogući razvoj ili nesmetano poslovanje drugih.

— Slobodan protok roba na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu je otežan ili je pod pritiskom raznih administrativnih ograničenja, koja otežavaju, a negde i onemogućuju slobodno kretanje roba i kapitala.

— Ekonomski odnosi sa inostranstvom su do nedozvoljenog stepena parcijalizovani i neusklađeni, a nelojalna konkurencija naših organizacija udruženog rada na stranom tržištu tolika je da je jednaka besmislenosti. Po pravilu se na stranom tržištu postavljamo kao konkurenti dokazujući time našu nespremnost i nesposobnost da u okviru zemlje uskladimo nastupanje na stranom tržištu.

Digitized by Google

— Cela privreda teži da zadovolji svoje vlastite potrebe, ali u granicama republika i pokrajina, bez obzira na celovitost dohodovnih odnosa i ekonomičnost u sticanju dohotka. Nastalo je stanje koje je suprotno osnovnim opredeljenjima o dohotku, jer se dohodak zaustavlja u okviru užih teritorijalnih zajednica, bez obzira na ekonomski interes i mogućnost njegovog uvećavanja.

— Dohodovno povezivanje organizacija udruženog rada u okviru opštine, republika i pokrajina se raznim državnim merama omogućuje, ali dalje veze su po pravilu presečene, ili se uspostavljaju na relacijama u kojima preovlađuju elementi zajedničkog tržišta. To dovodi do razbijanja koncepta društveno-ekonomskih odnosa. Gotovo sve integracije na jugoslovenskom planu nalaze se u krizi, a većina njih je davno prestala da postoji. Ali sada su u republikama i autonomnim pokrajinama od takvih sistema stvoreni podsistemi sa istom strukturom proizvodnje i sa istom vrstom proizvoda (automobilska industrija itd.).

— Predimenzionirani su svi vidovi potrošnje, a zaduživanje u inostranstvu često nije imalo nikakvog ekonomskog opravdanja, niti je postojala realna predstava o tome ko će, kada i na koji način ta sredstva vratiti.

— Formalno planiranje postalo je već davno suština našeg planskog razvoja na svim nivoima društveno-političkog i samoupravnog organizovanja, a često i izraz našeg megalomanskog shvatanja, želja ili zabluda o veličini i snazi koju treba da ima određena društveno-politička zajednica ili organizacija udruženog rada.

— Državno, a ne samoupravno, usmeravanje privrednog razvoja, investicione politike i strukturnog razvoja privrede već je tokom dužeg perioda postalo stvarnost i činjenica u razvoju socijalističkog samoupravnog društva.

— Neodgovorno i nekoordinirano povećanje cena roba i usluga, za koje nema opravdanja, način je rešavanja mnogih unutrašnjih problema u udruženom radu i društveno-političkim zajednicama. Posredstvom cena se rešavaju pitanja kao što su niska produktivnost, nerad, visoki materijalni troškovi, nerealne obaveze prema društvenoj zajednici, samoupravnim interesnim zajednicama itd. Ili investicioni zahvati i zajednička potrošnja u okviru organizacija udruženog rada.

— Odgovornost za primenu zakona, drugih propisa i opštih akata već je dugo na granici ispod dozvoljenog, a u celom društvu je minimalna. Protiv apstraktne, formalne i verbalne odgovornosti usmeravane su politička i društvena akcija, ali prave zahteve za snošenjem odgovornosti ili za preduzimanjem konkretnih mera, izuzev u ekscesnim političkim situacijama, naše društvo još ne ističe odlučno.

— Opšta društvena produktivnost rada opada, nerad i neodgovornost u udruženom radu caruju, a kršenje mera društveno je legalizovano, jer je to postala realnost, nekada čak i nužnost, a u mnogim slučajevima i ekonomska potreba, s obzirom na poremećeno stanje u sferi društveno-ekonomskih odnosa.

Digitized by Google

— Organizovanost privrednih i društvenih snaga je nedovoljna da zaustavi ove procese, jer su subjektivne snage zaokupljene drugim problemima, pre svega onima koji doprinose njihovom zatvaranju u svoje uske okvire, što otežava da se organizovano i brzo zaustave procesi što vode raubovanju društveno-političkog sistema.

Subjektivne snage, odnosno društveno-političke organizacije, nisu spremno dočekale ove dezintegracione procese i tokove, koji očigledno dovode u pitanje izvesne osnovne vrednosti i opredeljenja društveno-političkog i ekonomskog sistema ili ih bar zamagljuju. U stvari, celo društvo se nalazi u fazi preispitivanja i traženja izlaza iz društveno-ekonomske situacije koja je nastala kako zbog dejstva objektivnih okolnosti tako i usled nespremnosti dela subjektivnih snaga da dosledno primeni osnovna opredeljenja društveno-političkog sistema, ili da se dosledno bori za njegovo ostvarivanje.

Pitanje se postavlja — kako se društveno ponašati u nastaloj situaciji. Da li unositi promene u društveno-politički sistem, u njegovo opredeljenje, ili menjati naše ponašanje i odnos prema osnovnim sistemskim vrednostima? U stvari, razbijenost i autarkija mogu se u ovom času rešavati ako se sistem menja, za što se mnogi zalažu, jedino obezbeđivanjem većeg uticaja države, odnosno administrativnim metodima rešavanja društveno-ekonomskih odnosa i državnom prinudom u slučajevima nepoštovanja zakona. Međutim, nužna je društvena akcija i dogradnja sistema.

Promene sistema u uslovima jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. u ovom trenutku znače pretežno obezbeđivanje veće uloge države u društveno-ekonomskim odnosima, pre svega u odnosima između organizacija udruženog rada. Postavlja se pitanje — hoćemo li to učiniti. Sigurno je da su određene izmene u ovoj situaciji nužne, jer mnoge mere i propisi državnih i samoupravnih organa otežavaju ostvarivanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, ali mi, kao društvo, moramo istovremeno menjati ukupnu društvenu svest o ovim problemima, a naše ponašanje, pre svega. Ono mora biti u funkciji potreba sistema, ali se društveno-politički sistem istovremeno mora i dograđivati, da bi omogućavao razvoj svojih osnovnih vrednosti i sprečavao nastajanje negativnih pojava. Istovremeno, treba obezbediti i efikasnu odgovornost onih koji ga krše i ohrabri i omogući aktivnost društvenih snaga koje se bore za istinske društvene vrednosti i socijalističke samoupravne odnose.

Nužno je da identifikujemo društvene pojave koje prate sistem i da izgrađujemo jasno opredeljenje i društveni stav prema njima. Očigledno, ne možemo zatvarati oči pred neodgovarajućim angažovanjem pojedinih Ustavom utvrđenih organa i organizacija na otklanjanju društvenih protivrečnosti, niti se praviti kao da ne vidimo snažne procese koji vode labavljenju međusobnog zajedništva na svim nivoima društveno-političkog organizovanja, što dovodi do težih političkih i ekonomskih posledica u socijalističkom samoupravnom društvu. Nezavisno od toga koliko se verbalno

Digitized by Google

zalažemo za prava udruženog rada, mnoge indicije pokazuju da se udruženi rad potiskuje sa koloseka svoje dalje samoupravne i društveno-ekonomske afirmacije, jer upravne mere državnih organa, koji su nosioci novih akcija u sferi udruženog rada, dobijaju veoma važno mesto. Imajući u vidu dominantnost nekih odnosa i procesa, nije ni čudo što se izlaz pretežno traži u pomoći države i njenim merama, a ne u angažovanju samoupravnih snaga, u kreativnom smislu, koje treba učiniti odgovornima za prevazilaženje stanja u kojem smo se našli. Mešanje države u prava udruženog rada dovodi do apsurdnih situacija koje se ogledaju u pojavi da su oni koji se pridržavaju zakona, drugih propisa i opštih akata, naime, utvrđene politike, najčešće kažnjeni u odnosu na one koji su neprincipijelni kada je u pitanju stav prema sistemu i utvrđenoj politici. Stanje u investicionoj politici i način njenog ostvarivanja to više nego jasno pokazuju i potvrđuju.

II. Odlučivanje o zajedničkim interesima u organima federacije

1. *Konsensus i drugi oblici odlučivanja*

Odlučivanje kao sistem i društvena funkcija — integralni je deo političkog sistema i realnih odnosa u društvu. Teorijski posmatrano, odlučivanje je proces dolaženja do odluke, a odluka je oblik i faza u procesu odlučivanja. Odlučivanje znači ujednačavanje stavova, svesti i shvatanja o nužnosti nečega i potrebi nekoj, kao i prihvatanje i proglašavanje onoga što je bitno za interese onih koji su odluku doneli. U našem političkom sistemu odlučivanje se ostvaruje raznim postupcima i oblicima, a odluke se donose većinom glasova prisutnih — do konsensusa. Oblik odlučivanja zavisi od značaja pitanja koje je predmet odlučivanja i od dimenzije interesa za odnose o kojima se odlučuje. Mnoge okolnosti opredeljuju način dolaženja do odluka. Svakako da su odnos prema pluralizmu socijalističkih samoupravnih interesa i sama njihova priroda jedan od elemenata koji bitno utiče na proces odlučivanja.

Konfrontacija političkog pluralizma interesa svakako da ima izuzetno snažan uticaj na oblik odlučivanja. Pozicije pojedinih socijalnih struktura u društvu, a time i u procesu odlučivanja, isto tako, opredeljuju izbor oblika odlučivanja. Demokratski ili nedemokratski odnosi u društvu su element koji ima snažan uticaj na oblik odlučivanja. Intenzitet klasne borbe je od direktnog uticaja na pojedine oblike odlučivanja, jer su oblici odlučivanja uslovljeni stvarnom pozicijom vladajuće klase u društvu.

Pitanje se postavlja — šta u sebi nosi određeni modalitet odlučivanja? Donošenje odluke većinom glasova, nezavisno od toga da li je ta većina prosta ili kvalifikovana, predstavlja majorizaciju određenih interesa. Majorizacija jednog interesa na račun drugog u stvari je — majorizacija dominantnijeg interesa u

Digitized by Google

datom trenutku, s obzirom na odnos snaga u društvu. Nije pravilo da je taj interes i najopštiji u smislu potrebe celokupne zajednice. Moguća je majorizacija i nedemokratskih interesa, onih koji faktički iza sebe nemaju većinu u društvu, ali imaju političku moć i uticaj da se donese takva odluka, odnosno da se nametne određen interes. Majorizacija, po prirodi stvari, sobom najčešće nosi neslaganje, neprihvatanje i veći ili manji otpor primeni takve odluke. Majorizacija predstavlja potrebu za snažnim aparatom koji treba da obezbedi, zaštiti i omogući takav interes koji je svoju pravnu formu dobio određenom odlukom.

U nauci i društvenoj praksi upućuju se primedbe na račun procesa i sistema odlučivanja. U celini gledano, težište primedbi je na procesu odlučivanja i na odlučivanju kao društvenoj funkciji. Primedbe na neke aspekte procesa odlučivanja, to jest na postupak dolaženja do odluke odnose se i na širenje određenih oblika odlučivanja nauštrb drugih. Izuzetno je naglašen proces da se odlučivanje na nivou federacije sve više širi u pravcu korišćenja konsensusa na račun drugih oblika, a i opšta klima doprinosi tome da se i o pitanjima o kojima, prema Ustavu SFRJ, treba odlučivati na drugi način, sve više faktički odlučuje primenom konsensusa.

Odlučivanje konsensusom je odnos u koji stupaju ravnopravni subjekti, znači, oni koji imaju isti stepen vlasti, uticaja i moći. Međutim, to ne mora uvek podrazumevati da je konsensus najdemokratičniji oblik odlučivanja. On može značiti, pre svega, i ostvarivanje nekih drugih interesa ili da je posledica složenog društvenog stanja. Primena konsensusa, pak, najčešće predstavlja demokratsko usklađivanje različitih interesa. Društvo ne sprovodi odlučivanje majorizacijom jednog interesa u odnosu na drugi. Ono poseduje dovoljno snage i sposobnosti da te interese u prethodnom postupku uskladi i pronađe najcelishodniji, a ne da većina sprovodi određeni interes u svom, ili u interesu svih. Konsensus može značiti i izjednačenost odnosa snaga u društvu, ili ukazivati na stanje u kojem nema prevlasti jednih nad drugima, ne postoje velike društvene, ekonomske i idejne razlike, u kojem su podjednako raspoređeni društvena moć, prava i obaveze subjekata što učestvuju u odlučivanju itd. Međutim, konsensus može biti i demokratska legitimacija za odlučivanje van formalnih nosilaca prava, naravno, od strane stvarnih centara moći, što može otvarati niz drugih društvenih problema. Konsensus, kao oblik odlučivanja, može imati i drugih negativnih posledica koje omogućuju da se ispoljava izrazito subjektivan, čak i privatan odnos prema društvenoj zajednici. Ovaj proces je na određen način došao do izražaja kod nas poslednjih godina u ostvarivanju funkcije federacije. Isto tako, on omogućuje da se bez ikakvih odgovornosti ispolji i omogući nezainteresovanost odnosa za zajedništvo, zatim da se otvori prostor za primenu raznih pritisaka na zajedništvo ako se ne prihvate parcijalni interesi kao zajednički. Primedba na konsensus kao oblik odlučivanja u tome je što u slučaju separatnog ili neodgovornog odnosa nosioca funkcije odluči-

Digitized by Google

vanja dolazi do zastoja ili blokiranja ostvarivanja zajedništva, a da se, pri tom, za takvo ponašanje ne snosi nikakva odgovornost.

Način odlučivanja u SFRJ je takav da se u praksi primenjuju svi dosad poznati oblici odlučivanja. U celini gledano, socijalističko samoupravno društvo, posle ustavnih promena sprovedenih 1971. i 1974. godine, postepeno napušta dotle dominantne oblike majorizacije i izgrađuje oblike koji za osnovu imaju dogovaranje i sporazumevanje subjekata koji treba da donese odluku.

U federaciji odlučuju organi kao što je Skupština SFRJ, SIV, organi uprave i druge organizacije. Savezno veće Skupštine SFRJ odlučuje, po pravilu, većinom glasova od ukupnog broja delegata, kvalifikovanom većinom, a uz saglasnost skupština socijalističkih republika i autonomnih pokrajina u veoma malom broju slučajeva (ratifikacija nekih međunarodnih ugovora, donošenje ustava SFRJ itd.). Veće republika i pokrajina za osnovu odlučivanja ima konsensus, a kao pomoćni oblik kvalifikovanu većinu, koja se koristi obavezno kada se donose privremene mere. Savezno izvršno veće odlučuje većinom glasova prisutnih članova, ali za donošenje nekih akata se zahteva saglasnost republičkih i pokrajinskih organa.

U našem političkom sistemu odlučivanje se vezuje i za prostu i kvalifikovanu većinu, primenu prava veta i imperativnog mandata, ali i za principe kao što su solidarnost, uzajamnost, odgovornost za sopstveni razvoj, a istovremeno za razvoj drugih. U procesu odlučivanja polazi se od ustavnog principa da »radni ljudi, narodi i narodnosti odlučuju u federaciji na načelima sporazumevanja republika i autonomnih pokrajina, solidarnosti i uzajamnosti, ravnopravnog učešća republika i autonomnih pokrajina u organima federacije, u skladu sa ovim Ustavom, kao i na načelu odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i za razvoj socijalističke zajednice kao celine«. Koncept odlučivanja, u stvari, izražava shvatanje federacije kao države, kao samoupravne zajednice i kao zajedničke funkcije socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina.

Zajednički interesi u federaciji, koji proističu iz člana 244. Ustava SFRJ, ostvaruju se:

— preko saveznih organa, uz ravnopravno učešće i odgovornost republika i autonomnih pokrajina u ovim organima u utvrđivanju i sprovođenju politike federacije. U pitanju su zajednički interesi u federaciji, koji se ostvaruju preko saveznih organa i organizacija (Skupština SFRJ, Predsedništvo SFRJ, SIV, Ustavni sud, Savezni sud i drugi). U ovim organima, nezavisno od toga što je reč o različitim oblicima učešća, obezbeđena je ravnopravnost i odgovornost za zajedništvo republika i autonomnih pokrajina u svim vidovima vezanim za utvrđivanje i sprovođenje zajednički definisane politike. Smisao ovog odlučivanja je u tome što se ono ostvaruje u okviru organâ, samostalnim odlučivanjem njihovih članova;

— preko saveznih organa, na osnovu odluka, odnosno saglasnosti republika i autonomnih pokrajina. Ovaj oblik odlučivanja

Digitized by Google

se ostvaruje preko saveznih organa, i to, pre svega, Veća republika i pokrajina, u slučajevima koji su utvrđeni članom 555. Ustava SFRJ, zatim Saveznog izvršnog veća, a Saveznog veća Skupštine SFRJ samo kada je u pitanju ratifikacija određenih međunarodnih ugovora i donošenje ustava SFRJ. Razlika između jednog i drugog odlučivanja je velika, jer se u ovom slučaju prethodno odlučuje u određenim republičkim i pokrajinskim organima, bilo da se oni saglašavaju sa donetom odlukom ili da je donose. Ovaj oblik odlučivanja stavlja organe federacije u posebnu poziciju, jer se oni javljaju, pre svega, kao inicijatori određenih odluka i kao nosioci usklađivanja i izvršioci takvih odluka, a mnogo manje kao samostalni faktori u odlučivanju;

— neposrednom saradnjom i dogovorom republika, autonomnih pokrajina i drugih društveno-političkih zajednica, na osnovu člana 244, stava 2. Ustava SFRJ. U ovom slučaju republike i autonomne pokrajine i druge društveno-političke zajednice neposredno se dogovaraju i sarađuju, bez učešća organâ federacije;

— samoupravnim sporazumevanjem, društvenim dogovaranjem i udruživanjem organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica;

— posredstvom aktivnosti društveno-političkih i drugih društvenih organizacija i udruženja građana. Ovaj oblik ostvarivanja zajedništva je vezan za sferu slobodnog i samoorganizovanog oblika aktivnosti radnih ljudi i građana i njihovih asocijacija.

2. *Ponašanje i stanje u procesu odlučivanja*

Pitanja o kojima se odlučuje uz saglasnost republičkih i pokrajinskih skupština taksativno su nabrojana u članu 286. Ustava SFRJ. Međutim, u praksi dolazi do veoma naglašenih pojava odlučivanja na osnovi konsensusa. Izuzetno je snažno ispoljen proces koji omogućuje stihijno povećanje broja pitanja o kojima se odlučuje konsensusom na svim područjima društvenih odnosa i u svim organima na nivou federacije. Neprekidno se šire oblasti u kojima se odlučuje upravo na ovaj način. »U vezi sa ovim može se uočiti tendencija širenja kruga pitanja za koja postoji obaveza Saveznog izvršnog veća da propise donosi na osnovu saglasnosti sa nadležnim organima republika i pokrajina. Primera radi, zakonima koji uređuju oblast ekonomskih odnosa sa inostranstvom, za više od 30 različitih pitanja utvrđena je obaveza da se sprovedbeni propisi donose na osnovu saglasnosti sa nadležnim republičkim i pokrajinskim organima. Ovakve obaveze utvrđuju se i društvenim planovima i rezolucijama o ostvarivanju planova, pa u vezi s tim postoje razlike u tumačenju ustavnih rešenja, odnosno oko pravnih mogućnosti za utvrđivanje ovakvih obaveza društvenim planovima i rezolucijama.«[2]

[2] Z. Polič, Uvodno izlaganje o radu Veća republika i pokrajina Skupštine SFRJ, period 1978—1982.

Digitized by Google

U Saveznom veću Skupštine SFRJ bila je ispoljena tendencija da se delegacije konstituišu od delegata iz republika i autonomnih pokrajina. To je na određen način dovelo do toga da su pojedine odluke u Saveznom veću faktički donošene konsensusom, nezavisno od formalne strane odlučivanja. Delegati i predstavnici iz republika i autonomnih pokrajina u saveznim organima postepeno su se pretvarali u stalne ili privremene predstavnike socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. Isto tako, ponašanje predstavnika, stalnih ili povremenih, iz organa socijalističkih republika i autonomnih pokrajina bilo je slično mandatoru i nije odgovaralo prirodi pojedinih saveznih organa. Oni se često nisu ponašali kao učesnici u procesu odlučivanja, već kao nosioci mandata organa društveno-političkih zajednica. Netrpeljivost i netolerantnost bili su prateća pojava ovakvog ponašanja. Identifikovanje svakog učesnika u organu sa nosiocem mandata, odnosno predstavnikom republike i autonomne pokrajine, kao društveno-političkeć zajednice i države, umanjivalo je efikasnost rada, a samim tim i odgovornost organâ federacije. Drugo je pitanje što su često ovi »mandatori« istupali sa divergentnim stavovima o istim pitanjima u različitim organima federacije, što je, verovatno, posledica i nedostajanja koordinacije svih onih koji učestvuju u radu organa federacije iz republika i autonomnih pokrajina. Izuzetno negativna pojava u našem političkom životu i odlučivanju na nivou federacije je uvođenje faktičkog prava veta u proces odlučivanja, nezavisno od toga kako se odluka donosi. S obzirom na realne odnose u organima koji odlučuju na nivou federacije, smatralo se da neslaganje predstavnika iz jedne republike ili autonomne pokrajine faktički znači odlaganje donošenja odluke.

Kada je u pitanju ponašanje u procesu odlučivanja u organima federacije, bilo delegiranih ili stalno izabranih delegata, nezavisno od toga da li su iz udruženog rada ili iz organa društveno-političkih zajednica, oni su, po pravilu, delovali kao predstavnici republike, odnosno autonomne pokrajine. Na nivou federacije opšte je prihvaćeno shvatanje da je ona fizički zbir republika i pokrajina, što je vodilo gubljenju osećaja za interes celine, posebno ako to nije interes konkretne republike, odnosno autonomne pokrajine. U stvari, postoji shvatanje da je federacija apstraktna zajednica u smislu centralizovane unitarne zajednice i shvatanje federacije kao prostog zbira republika i autonomnih pokrajina. Sukobi između ova dva shvatanja došli su do izražaja u ostvarivanju koncepta našeg federalizma, od donošenja novog Ustava SFRJ pa do danas. U raznim periodima, više ili manje, ispoljavana su ova shvatanja, mada u poslednje vreme dobija uporište shvatanje kojim se negira svako zajedništvo na nivou federacije čiji nosioci nisu neposredno organi republika i autonomnih pokrajina, i svaki interes koji u datom trenutku nije njihov konkretan interes. Ovakvo ponašanje je, manje ili više, bilo zahvatilo sve organe na nivou federacije. Razumljivo je što se ovo ponašanje kao metod gaji u Veću republika i pokrajina kada se odlučuje

Digitized by Google

konsensusom, ali ovakvo ili slično ponašanje je zahvatilo i Savezno veće, SIV, savezne organe uprave, organe društveno-političkih organizacija, koji su počeli nastupati kao tipični predstavnici republika i autonomnih pokrajina i po metodu odlučivanja i rada približavali se Veću republika i pokrajina Skupštine SFRJ.

Ovakvo ponašanje, posebno Saveznog veća i SIV-a, koje je u suprotnosti s Ustavom, protivreči, po ustavnoj koncepciji, mestu i ulozi ovih organa, ali i njihovom mestu i ulozi u ostvarivanju koncepta jugoslovenskog zajedništva. Ova pojava je izrazito negativno delovala na rad SIV-a, kojem Ustav zabranjuje ovakvo ponašanje. Naime, prema Ustavu SFRJ (član 362), članovi SIV-a i funkcioneri u saveznim organima uprave i saveznim organizacijama odgovorni su za sprovođenje politike i izvršavanje zakona, drugih propisa i opštih akata isključivo organima federacije i u vršenju svoje funkcije ne mogu primati smernice i naloge organa i funkcionera drugih društveno-političkih zajednica, niti postupati po njihovim smernicama i nalozima. Ovaj ustavni zahtev je postavljen da bi se obezbedili kohezija i jedinstvo u delovanju saveznih organa, pre svega SIV-a, koji u ovom periodu nije poštovan. Ponašanja republičkih i pokrajinskih struktura, koje su razvile ovakav prilaz ostvarivanju funkcije federacije, dovela su do toga da su savezni organi bili nesamostalni u zauzimanju stavova, a neefikasni u preduzimanju mera.

Ponašanje predstavnika republika, odnosno autonomnih pokrajina, u organima federacije posledica je odnosa prema kadrovima koji se nalaze na radu u organima federacije. Odnos republika i autonomnih pokrajina prema kadrovima na radu u organima federacije veoma je različit, od striktnog dnevnog obaveštavanja, uključivanja u izgrađivanje stavova i predloga, a samim tim i obavezivanja na određeno ponašanje, do potpunog ignorisanja većeg dela kadrova koji se nalaze na radu u organima federacije. Spremnost da se zastupaju interesi republika i pokrajina, kao i uspešna zaštita republičkih i pokrajinskih interesa u organima federacije, često su predstavljale osnovni kriterijum za odnose prema pojedinim kadrovima koji rade u organima federacije. Naravno, ovakav je odnos činio da su kadrovi u federaciji bili nesamostalni i više osluškivali stavove iz republika i pokrajina nego što su ulagali svoje snage u izgrađivanje politike, predloga i opredeljenja koji su u funkciji ostvarivanja prava i dužnosti federacije.

Pored ovih pojava, u svakoj strukturi, pa i u federalnoj, postoje faktički i formalni centri odlučivanja. Ova pojava se zapaža u ukupnom našem političkom životu i odlučivanju, ali je ona u pojedinim vremenskim periodima u većoj meri naglašena. U stvari, veoma često postoje razlike između nosilaca formalnog odlučivanja i onih koji stvarno odlučuju. Faktičko odlučivanje često se razlikuje od stavova formalnih nosilaca prava na odlučivanje. Ove pojave su mahom veoma snažno izražene u organima gde se odlučuje faktički, a ne formalno, što dovodi u pitanje efikasnost sistema i do izuzetno složenih odnosa između ustavnih nosilaca

Digitized by Google

nadležnosti, kako na nivou federacije tako i drugih društveno-političkih zajednica. Raskorak između ustavnog koncepta i stvarnog stanja se izrazito negativno odražava na spremnost organâ da preuzmu odgovornost za Ustavom utvrđena prava i dužnosti. U stvari, u političkom sistemu postoje neformalni centri koji su jači od Ustavom utvrđenih organa. Uticaj pojedinaca postaje presudniji od uticaja foruma, a uticajne grupe postaju stvarni nosioci funkcije odlučivanja i vlasti. Uticaj organa uprave na odlučivanje u delegatskom sistemu se u ovakvim odnosima povećava i u prvi plan izbija povezanost između organa uprave, zatim ovih i neformalnih grupa, ili uticajnih pojedinaca, što omogućuje i obezbeđuje da takva stanja trajno opstanu. Nije redak ni slučaj da jedni organi faktički donose odluke, a drugi formalno odlučuju o određenom pitanju.

Povodom takvog stanja drug Kardelj je napomenuo »da ne tako retko odluke koje treba da donosi određeni organ ili institucija donose se izvan njih, pa se onda te odluke u tim organima, odnosno institucijama, samo formalno prihvataju. Zbog toga stvarna i formalna odgovornost nisu uvek isto. Do toga, očigledno, dolazi naročito zato što je kod nas još uvek moguće nastajanje uskih grupa koje se nameću kao centri moći, kao i zbog toga što u praksi nije uvek na odgovarajući način rešeno pitanje položaja i odgovornosti društveno-političkih organizacija. Stoga se često događa da se društveno-političke organizacije na neodgovarajući način mešaju u odlučivanje odgovornih samoupravnih, državnih i društvenih organa i organizacija, ili, pak, prepuštaju da ti organi i organizacije odlučuju izvan demokratske odgovornosti prema društvu. A drugi, možda još značajniji uzrok takvih pojava je taj što su određeni samoupravni i društveni organi, a pogotovo državni izvršni organi i njihove institucije u samom sistemu suviše zatvoreni u sebe, odnosno premalo otvoreni prema normalnom i stalnom demokratskom uticaju celokupne strukture stvaralačkih socijalističkih snaga, što onda i dovodi do pojava nedemokratskog ponašanja spolja u njihov rad«[3].

Ova tendencija, koja se snažno izrazila kao pojava u našem političkom sistemu, postoji od samog donošenja Ustava SFRJ, a možemo reći da je poslednjih godina našeg razvoja eskalirala. Drug Kardelj, govoreći o tendencijama koje dovode do neefikasnosti društvenog odlučivanja, ukazuje na dva uzroka, ili uzročnika ove pojave. »Jedan od izvora te tendencije je, po mom mišljenju, pre svega, u uskogrudom birokratskom pristupu pojedinim problemima, čije rešavanje se odugovlači pregovaranjem između aparata u Beogradu i aparata u republičkim centrima, a da pri tome najodgovorniji politički faktori našeg društva nemaju čak ni uvida u to pregovaranje.

Praksa, inače, pokazuje — pošto je tih pojava bilo i ranije, a ima ih i danas u našem državnom sistemu — da su mnogi konflikti koji su nastali u vezi sa dogovaranjem republika i pokrajina u

[3] E. Kardelj, isto, str. 157—158, 161—162.

Digitized by Google

znatnoj meri posledica nesposobnosti sagledavanja celine objektivnih opravdanih procesa i potreba našeg društva ili neuvažavanja opravdanih parcijalnih interesa. Naime, pragmatističkim načinom delovanja birokratija često nameće takva rešenja koja izazivaju sukobe u društvu. A do tih sukoba ne bi dolazilo da su šire kreativne društvene snage zaista dolazile do svog punijeg i snažnijeg uticaja na takve procese. Ali te kreativne snage sada za svoje punije delovanje nemaju uvek dovoljno mesta u samom političkom sistemu, koji je — pod uticajem tradicija građanske države — još uvek suviše zatvoren u sebe, u svoj institucionalni mehanizam.

Drugi izvor takvih tendencija je u pojavama nepoverenja prema organima savezne uprave. A to nepoverenje dolazi do izražaja, pre svega, u republikama, pa se onda manifestuje bilo u tendencijama o kojima sam govorio, bilo u borbi za »republičke pozicije« u saveznoj upravi, u zahtevima za krutim i neprirodnim ključevima pariteta u stručnim organima uprave i slično«[4].

Institucionalni oblici saradnje u procesu ostvarivanja zajedničkih interesa u federaciji osnov su i oblik pomoću kojih treba da se ostvaruje aktivnost republika i autonomnih pokrajina u procesu zadovoljavanja zajedničkih interesa. Međutim, svakako da bi odgovor na ovo pitanje bio nepotpun ako ne bismo uzeli u obzir i druge kanale, oblike i metode koje koriste republike i autonomne pokrajine u procesu odlučivanja o zajedničkim interesima u federaciji. U praksi postoje i izgrađuju se određeni odnosi koji nisu strogo institucionalno uokvireni, ali su proizvod realnih odnosa snaga, i koji omogućuju izrazito snažnu poziciju republika i autonomnih pokrajina u odnosu na obavljanje poslova saveznih organa. Naime, cela federalna struktura se faktički ponaša kao republička i pokrajinska, a ne kao federalna. Međutim, treba očekivati da će akcija subjektivnih snaga vremenom učiniti da sam sistem u procesu svoga ostvarivanja nađe meru, dimenzionira ove pojave i ponašanje i svede ih u nužne okvire i relacije koji su društveno opravdani, a Ustavom omogućeni. Ako se ovakav proces nastavi sadašnjim tempom, on objektivno preti da ugrozi osnovni koncept našeg zajedništva i izazove krize političkog sistema koje će imati trajne posledice.

3. *Dogovaranje u Skupštini SFRJ — neke pojave i problemi*

Strukturom, načinom rada, konstituisanja i odlučivanjem u okviru jednog tela treba da se izrazi klasna dimenzija interesa koji se u njemu ostvaruju, i da se obezbeđuju jedinstveni interesi vladajuće klase kada su u pitanju organi političke nadgradnje. U skupštinama društveno-političkih zajednica i delegatskom sistemu treba da se izrazi klasni interes radničke klase i interes ud-

[4] E. Kardelj, isto, str. 171.

Digitized by Google

ruženog rada u celini. Ovo zahteva da skupština društveno-političkih zajednica bude radno telo demokratskom komunikacijom otvoreno svim demokratskim uticajima i samoupravnoj praksi i povezano sa životom i problemima koji se u njemu javljaju. Međutim, za stvaranje i ostvarivanje takvog koncepta skupštine, skupštinskog i delegatskog sistema potrebni su uslovi i napori subjektivnih snaga usmereni ka ostvarivanju ovakvog koncepta. »Takav pravac izgradnje skupštinskog sistema neophodan je društvu samoupravnog pluralizma i zbog toga da bi se sprečilo nastajanje nekih centara političke moći izvan delegatskog sistema. Iz iskustva — našeg i stranog — znamo da nastajanje takvih centara može ozbiljno da deformiše socijalističke i samoupravne društvene odnose. Stoga moramo nastojati da sistem delegatskih skupština bude stožer celokupnog samoupravnog i društvenog socijalističkog stvaranja i ujedno ono mesto gde svi društveni faktori treba da preuzimaju i snose javnu i društvenu odgovornost za svoje delovanje.

Prema tome, u delegatskom sistemu, u sistemu socijalističke samoupravne demokratije delegatska skupština društveno-političke zajednice mora da bude radno telo cele društvene zajednice, a ne eksponent parcijalnih interesa ili nečijeg političkog monopola. A takvo telo delegatska skupština može da bude samo onda ako je na takav način otvorena prema društvu da u pripremi i donošenju odluka može neposredno da učestvuje ona celokupna samoupravna i društvena struktura koja je zainteresovana za te odluke.«[5]

U ostvarivanju koncepta skupštinskog i delegatskog sistema, pre svega u mehanizmu skupštinskog sistema, svedoci smo pojava stagnacije u realizovanju određenih ustavnih opredeljenja. U prakse ima ne samo nedorečenih odnosa i opredeljenja, već mnogo više neostvarenih principa i polazišta skupštinskog sistema. Ovo stanje omogućuje snažno održavanje administrativnih odnosa i svesti, na račun samoupravnih nosilaca prava i dužnosti u okviru skupštinskog sistema. Umesto samoupravnih organa, koji samim svojim postojanjem treba da daju nov kvalitet skupštini i delegatskom sistemu, povećava se udeo upravnih faktora koji deluju u svoje ime i nauštrb nekog opšteg interesa, što je formalno identifikovan kao interes udruženog rada i samoupravljačâ, a u stvari je reč o interesu političke birokratije.

Anketna komisija Veća republika i pokrajina Skupštine SFRJ konstatovala je da velik broj mera, koje preduzimaju organi uprave, bilo federalni ili republički i pokrajinski, kao i opštinski, direktno štete udruženom radu. Utvrdila je da nikada nije bilo toliko upravnih smetnji na području spoljnotrgovinskih odnosa kao danas, odnosno toliko izlišnih obrazaca, atesta upravnih organa i drugih birokratskih komplikacija, i pored generalno jasnog opšteg stava društva da sve treba usmeriti na izvoz i prodor na spoljno tržište.

[5] E. Kardelj, isto, str. 159.

Digitized by Google

Jačanje uprave i porast administrativnih odnosa, kao i snaženje uloge države, oseća se na svim područjima društveno-ekonomskog i političkog života. Takvo stanje ili pojava dovodi, pre svega, do slabljenja uloge skupštine u društveno-ekonomskim i političkim odnosima i do njenog izvlašćivanja u smislu njenih realnih prava i dužnosti. Skupština se počinje zatvarati u svoja tela i probleme, a sve više zapostavlja svoje obeležje koje se izražava u ideji da ona treba da bude »radno telo cele društvene zajednice, a ne eksponent parcijalnih interesa ili nečijeg političkog monopola« (E. Kardelj). Mi još nismo ni približno ostvarili ideju skupštinskog sistema prema kojoj treba da se sprovede koncentracija poslova u skupštini, »ali ne u njoj samoj, nego u njenoj povezanosti sa celokupnom društvenom strukturom« (E. Kardelj), što bi joj omogućilo da bude stvarno odgovorna za stanje na svim područjima društvenog života, ali istovremeno i u poziciji da utiče na osnovne pravce ostvarivanja društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Mi smo, u osnovi, svedoci procesa koji se ostvaruje u formalnom povezivanju skupštine sa samoupravnom strukturom, u zatvaranju skupštine u sopstvene okvire, ali i velikog iscrpljivanja njene delegatske strukture u procesu unutrašnjeg usklađivanja stavova i interesa koji se u njoj javljaju, ali se o njima faktički u skupštini ne odlučuje.

Problem dogovaranja je, bez obzira na rezultate što su u Skupštini SFRJ postignuti na nekim područjima i odnosima društveno-ekonomskog razvoja, sa stanovišta njene efikasnosti, još otvoren. Veoma često se postavljaju pitanja: da li je dogovaranje u federaciji uspešno, šta ometa dogovaranje, šta sprečava da skupština postane efikasno i radno telo koje odlučuje i usaglašava interese u odnosu na sva pitanja iz svog delokruga? Svakako da vreme koje je iza nas, s obzirom na postojeće probleme, teško može dati konačan odgovor na ova pitanja. »Ali, ipak se usuđujem, uz materijal, reći da je u ovom momentu dogovaranje u Veću republika i pokrajina, a tu se rešavaju najznačajnija materijalna pitanja u našoj zajednici i u federaciji uopšte, u priličnoj stagnaciji, i to pre svega kao rezultat gledanja u republikama i pokrajinama na pitanja koja treba zajednički rešavati u federaciji. Kao da smo se zaustavili na pola puta, odnosno kao da smo čak krenuli drugim pravcem od onoga koji je Ustavom zacrtan, koji time ostaje samo vizija i još je daleko do njegovog ostvarenja. Kao da smo se uplašili da će Ustavom određeni odnosi u skupštinskom radu suviše otvoreno postaviti pred javnost pitanja našeg zajedništva ili da će otkriti činjenicu kako u ovom momentu još nismo spremni da dijalogom vrednujemo svoje stavove, argumente i podatke, da bismo ih mogli ugraditi kao elemente zajedničke politike.«[6]

Sadašnje stanje dogovaranja karakterišu sporost u dogovaranju, izrazita usporenost kada je posredi rešavanje nekih pitanja vezanih, pre svega, za društveno planiranje i neizvršavanje, odnosno nepoštovanje onoga o čemu je postignut dogovor. Ovakvo stanje na području dogovaranja prouzrokuje nastajanje ne samo materi-

[6] Z. Polič, isto.

Digitized by Google

jalnih, već i političkih problema u jugoslovenskoj zajednici. U procesu dogovaranja često se ne traži zajedničko rešenje, niti se pokazuje spremnost da se prevazilaze shvatanja i odbace neki predlozi, već se isključivo insistira na ispunjavanju zahtevâ i prihvatanju stavova svojih republika i pokrajina, uslovljavajući to istupanjem iz procesa dogovaranja, odnosno vezujući to za neke detalje, donošenje nekog akta. Da se zbog određenog rešenja dovodi u pitanje donošenje celog akta — pojava je koja je često dolazila do izražaja u periodu 1978—1982. godine, i to ne samo u Veću republika i pokrajina, već i u Saveznom veću.

Nama nedostaje, bar u dosadašnjem periodu, slobodniji pristup problemima koji su se otvorili, šira demokratska angažovanost svih skupština, pre svega Skupštine SFRJ i skupština republika i pokrajina, na zajedničkom traženju rešenja koja su izraz zajedništva, a nedostaje nam i prihvatanje Skupštine SFRJ kao stvarnog organa u okviru koga treba da se iznalaze i utvrđuju zajednički putevi razvoja društveno-ekonomskih odnosa. Naime, kod nas se u javnosti još ne vodi otvoren dijalog o najvažnijim problemima našeg društva, još nije razvijena odgovornost za obezvređivanje zajedništva, niti je stepen političke svesti na tom nivou da je to društvena nužnost. Kritikujući pojave u procesu dogovaranja u Veću republika i pokrajina, u svom uvodnom izlaganju Zoran Polič je upozorio na stanje »koje se ogleda, pre svega, u kritici svega predloženog, bez iznošenja konstruktivnih vlastitih predloga, u usaglašavanju svojih zajedničkih potreba, u uslovljavanju prihvatanja dokumenata u celini unošenjem u njih nekih svojih, iako parcijalnih, za zajednicu manje značajnih potreba, u traženju rešenja koja i dalje znače izolaciju, pošto sprečavaju povezivanje radnih organizacija van granica republika i pokrajina, u traženju izvoza roba koje su za radne organizacije u drugoj republici bitni element daljeg postojanja i kao sirovinu treba da ih uvoze itd. Na sve to upozoravam, pre svega, stoga jer je to, po mom dubokom ubeđenju, osnovni materijalni podstrek da se u svesti radnih ljudi, pa i delegata i delegacija u Veću republika i pokrajina, sve češće formiraju gledanja koja više liče na nezdravi nacionalizam, a ne na ispoljavanje onih nacionalnih interesa za koje, sporazumevanjem i dogovaranjem republika i pokrajina u federaciji treba — što je opravdano — naći rešenja u zajedničkim odlukama u Skupštini SFRJ«.

Dogovaranje republika i pokrajina u procesu svog ostvarivanja nailazilo je i na veće teškoće i probleme. Sigurno je da će sve razlike, počev od društveno-ekonomske razvijenosti do strukturnih procesa, neprekidno biti izražene i činiti složenijim međusobno povezivanje i dogovaranje republika i autonomnih pokrajina u procesu ostvarivanja zajedničkih interesa u federaciji i njihovog sopstvenog razvoja. Zbog toga se nameće potreba za aktivnijim odnosom prema procesu dogovaranja, kao i za neprekidnim izgrađivanjem onih elemenata koji su u praksi pokazali rezultate i dali efekte što su od njih očekivani.

U načinu rada i pristupu odgovarajućih organa svedoci smo određene situacije koja se manifestuje u neblagovremenosti, nepot-

Digitized by Google

punosti i nedorečenosti kada je reč o pitanjima koja su predmet dogovora. Nije retka ni pojava da se dogovorima obuhvataju manje važna, periferna pitanja, a da se prava pitanja stavljaju u drugi plan, naravno, usled svoje složenosti i suptilnosti, a ne zbog nesagledavanja problema. Isto tako, u sprovođenju dogovorene politike i odluka ima dosta nedostataka, jer analize pokazuju da postoji nedovoljna angažovanost organa i institucija nadležnih za ostvarivanje takvog dogovaranja, a nije retka ni pojava da se odlaže sprovođenje dogovorenog, ili mu se naknadno daju druge interpretacije i smisao. Dobija se utisak da se veća pažnja poklanja dogovaranju nego ostvarivanju dogovorenog. Izostaje i efikasno, jedinstveno i ujednačeno realizovanje dogovorenih opredeljenja. Često se ne zapaža ni veća spremnost za njihovo ostvarivanje, a kršenje i odstupanje od dogovorenog nije retka pojava.

Sigurno je da su mnogi problemi, koji na ovom području postoje, posledica nedovoljnog uticaja delegatske osnove na proces dogovaranja i odlučivanja od strane državnih organa, nezavisno od toga da li je reč o federalnim ili republičkim i pokrajinskim organima. Bitna pretpostavka za funkcionisanje ovog sistema i načina dogovaranja i odlučivanja je viši nivo uticanja delegatske osnove i dosledna primena delegatskog sistema, odnosno omogućavanje uticanja izvornih interesa udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica na proces odlučivanja i dogovaranja, i to na svim nivoima društvenog organizovanja. U stvari, često se ne obezbeđuje autentični samoupravni interes udruženog rada, kako u procesu dogovaranja tako i u procesu iznalaženja rešenja za nastale probleme i pojave. U ovom procesu je znatno više obezbeđena uloga i pozicija izvršnih i upravnih organa i države nego što je stvorena mogućnost da uticaj delegatske osnove dođe do punog izražaja u telima u kojima je predstavljen i ispoljen interes udruženog rada, kao što su Skupština SFRJ ili skupštine republika i autonomnih pokrajina. Još je u procesu dogovaranja prenaglašena uloga izvršnih i upravnih organa, a sa time i elementi državnog, umesto samoupravnog. Opšte primedbe koje se upućuju na sistem i način povezivanja različitih organa odnose se na kratkoću rokova, s obzirom na ozbiljnost pitanja o kojima se dogovara, raspravlja, zauzimaju stavovi i pronalaze rešenja. Nije retka pojava da se za izuzetno ozbiljna pitanja teleksom traži stav i mišljenje republike i autonomne pokrajine, što dovodi do toga da se, u suštini, organi uprave ili lica koja se nalaze na ključnim funkcijama izjašnjavaju o izuzetno krupnim problemima u ime republika, odnosno autonomnih pokrajina, naravno, bez dovoljnog sagledavanja i proučavanja onoga o čemu se izjašnjavaju.

Odnosi između skupština različitih društveno-političkih zajednica u procesu vršenja Ustavom utvrđenih prava i dužnosti često su opterećeni složenim problemima. Naime, delegatske skupštine su opterećene starom praksom i iskustvima koja su nasledile iz rada ovih tela u posleratnom periodu. Koncept federalizma, koji se intenzivno izgrađuje od 1971. godine, u nekim sredinama je shvaćen bukvalno, kao samostalnost određene društveno-političke za-

Digitized by Google

jednice, i to po svaku cenu, pri čemu svako povezivanje, komuniciranje i objedinjavanje aktivnosti njenih organa od strane organa federacije predstavlja, tobož, atak na njenu samostalnost i samostalno izražavanje. Ove okolnosti su stvorile određen, kako kaže drug Kardelj, paravan, koji postoji između društveno-političkih zajednica, između njihovih organa, pre svega skupštine, kao nosioca funkcije vlasti. Nezavisno od toga što delegatske skupštine izgrađuju svoje metode i oblike delovanja već od 1974. godine, još nisu potpuno izgrađeni mehanizam i metod koji treba da na demokratskoj i samoupravnoj osnovi integrišu njihovu ukupnu aktivnost, nezavisno od vrste društveno-političkih zajednica. Još ne postoje oblici koji omogućuju efikasno međusobno povezivanje, kako skupština društveno-političkih zajednica tako i njihovih organa. Verovatno da je uzrok ovakvim pojavama i preterano ispoljavanje svojstava državnosti društveno-političkih zajednica, koje je došlo do snažnog izražaja poslednjih nekoliko godina. Društvena inertnost u pogledu uvođenja novih oblika i metoda, kao i shvatanja koja sprečavaju brže integrisanje aktivnosti skupština društveno-političkih zajednica, negativno utiču na ukupno stanje.

Pluralizam socijalističkih samoupravnih interesa je doveo do formiranja mnogih centara, odnosno do razbijanja monopola političke vlasti jednog centra, tako da niti je skupština jedina odgovorna za donošenje konačnih odluka i utvrđivanje politike, niti je izvršni organ jedini odgovoran za izvršavanje politike i propisâ koje donosi skupština. Kada je u pitanju odgovornost za sprovođenje politike i akata koje donose skupštine, još uvek preovlađuje shvatanje da je izvršni organ — u slučaju Skupštine SFRJ to je Savezno izvršno veće — jedini odgovoran za ostvarivanje propisâ i politike koje donosi Skupština. Slična ocena može se dati za sve skupštine društveno-političkih zajednica i za odnose u procesu ostvarivanja njihovih propisa i politike.

Naša nauka još uvek nije proučila uticaj tradicije parlamentarne demokratije na rad skupština, društveno-političkih zajednica, koji je, prema nekim pokazateljima, izuzetno snažan i oseća se i u metodu i u obliku organizovanja, bez obzira na vrstu skupštine društveno-političke zajednice. Naime, nije napravljena jasna distanca u delovanju između parlamenata i naših skupština, koje su, za razliku od parlamenata, odgovorne za svoj rad, jer su delegatske i u procesu odlučivanja vezane za sve društvene snage. One su u pogledu svoje povezanosti okrenute delegacijama organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, jer u svojoj aktivnosti skupština nije vezana za politički monopol vladajuće partije, što je slučaj s parlamentima, već za stavove koji se oblikuju u osnovnim ćelijama društva, pre svega u udruženom radu i drugim oblicima samoupravnog organizovanja. Da bi se skupština otrgla od tradicije parlamentarne demokratije i parlamentarizma, ona mora biti otvorena za uticaje svih društvenih struktura, kako u procesima odlučivanja u skupštini tako i u procesima izvršavanja utvrđene politike. Zatvorenost skupštine, odnosno njena odvojenost od uticaja društvenih struktura, omogućuje

Digitized by Google

da se stvaraju centri političke moći izvan delegatskog sistema, što je svakako danas snažno izražena pojava.

Ceo napor subjektivnih snaga u razvoju delegatskog i skupštinskog sistema je usmeren ka tome da se stvore uslovi koji omogućuju da svi društveni subjekti učestvuju u donošenju odluka, ali istovremeno prihvatajući i odgovornost i snoseći posledice takvog odlučivanja. Nemoguće je tolerisati postojeću praksu da neko učestvuje u donošenju odluka i da bude faktor u odlučivanju, a da istovremeno ne preuzima i odgovornost za odlučivanje i stanje, odnosno posledice koje iz takvog odlučivanja mogu nastati. Odlučivanje i odgovornost za odlučivanje moraju biti konkretno utvrđeni, jer rasplinuta odgovornost za odlučivanje i posledice koje takvo odlučivanje sobom donosi, u situaciji u kojoj se niko ne oseća odgovornim za ono što je odlučeno, vodi izvlašćivanju skupština i delegatskog sistema i stvaranju centara moći van institucionalnih oblika organizovanja.

Ostvarivanje uloge skupštine društveno-političke zajednice u praksi je otvorilo problem odgovarajućeg predstavljanja društveno-političkih organizacija u skupštinskom sistemu. Delegacije društveno-političkih organizacija u skupštini, imajući u vidu njihovu dosadašnju aktivnost i oblike uključivanja u skupštinski sistem, još uvek nisu dovedene u sklad sa prirodom delovanja društveno-političkih organizacija, a to, u krajnjoj liniji, znači sa sadržinom i duhom njihove ustavne pozicije. Društveno-političke organizacije izgleda da efikasno i stvarno mogu predstavljati jedino njihova izborna tela koja su odgovorna za politiku i akciju tih organizacija, a ne neko van njih, najvećma ne samo nezavisan, već i nepovezan sa njima. Možemo reći da nema neprekidnog praćenja problematike skupština društveno-političkih zajednica od strane društveno-političkih organizacija, niti potrebne inicijative tih organizacija za ostvarivanje prava i dužnosti skupštine, pre svega kada je u pitanju dogovaranje i odlučivanje.

Povezivanje organizovanih subjektivnih snaga socijalističke društvene svesti sa delegacijama u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama je na svim nivoima mahom otvoreno pitanje. U stvari, deluje se dosta izdvojeno i samostalno u odnosu na ukupnu društvenu organizovanost, i još ni približno nismo došli do stanja u kojem su delegacije organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica opredeljene akcijom društveno-političkih organizacija. Smisao je u tome da društveno-političke organizacije, kao takve, a ne preko pojedinaca, treba da učestvuju i budu odgovorne za dogovaranje, kako u skupštini tako i u delegacijama organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica. Učešće u dogovaranju preko pojedinaca neminovno vodi sistemu odlučivanja van skupštine, što je kao praksa danas dosta ispoljeno. Krug vodećih ličnosti u društveno-političkoj zajednici često čine centri koji imaju moć u procesu odlučivanja veću nego ma koje drugo institucionalno telo. Naime, sigurno je da nismo učinili sve ono što smo mogli i trebali da se društvena uloga društveno-poli-

Digitized by Google

tičkih organizacija ostvaruje ne samostalno u institucionalnim organizacijama, već u delegatskom i skupštinskom sistemu i u okviru svih segmenata koji ga čine, pre svega u delegacijama organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica. Apstraktna društvena uloga, koja se ostvaruje u okviru organâ ili tela društveno-političkih organizacija, nema potreban efekt, a u praksi se pojavljuje kao partner drugim subjektivnim snagama u procesu odlučivanja, utvrđivanja politike ili stvaranja određenih opredeljenja. Neizgrađenost sistema na ovom području imala je ozbiljne posledice po ukupan sistem dogovaranja u Skupštini SFRJ.

Digitized by Google

Krstan Malešević

Da li je socijalističko samoupravljanje diktatura proletarijata

I

Upitni oblik naslova ovog teksta potaknut je, pored aktueliziranih rasprava o diktaturi proletarijata posljednjih godina, i u svijetu i u nas, posebno istaknutim prijedlogom da se iz Programa SKJ briše sintagma »diktatura proletarijata«.[1] Mislimo da je i ovo povod za širu i, naročito, dublju raspravu o diktaturi proletarijata, o »odnosu« diktature proletarijata i samoupravljanja[2], o čemu je, i pored sve učestalijih rasprava i pisanih tekstova, ostalo više otvorenih pitanja, koja traže odgovore i posebno preciznije definisanje (ili redefinisanje) temeljnih pojmova vezanih za ostvarivanje vlasti radničke klase. To se prvenstveno odnosi na pojmove »radnička klasa«, »radni ljudi«, »udruženi radnici«, »država« i neke druge srodne pojmove, a time i na pojam »diktatura proletarijata«, čije definisanje u današnjem vremenu ima svoju teorijsku težinu, ali još više i praktičnu društvenu potrebu na ovoj etapi izgradnje socija-

[1] Prijedlog da se iz Programa SKJ briše sintagma »diktatura proletarijata« bio je upućen Dvanaestom kongresu SKJ.

[2] Termin »odnos« koristimo uslovno, jer stojimo na stanovištu da je diktatura proletarijata upravo klasna suština socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

lističkog samoupravljanja. Otvorena su i pitanja koja, takođe, nisu samo stručna i akademska, o tome da li je diktatura proletarijata faza, odnosno etapa u razvoju socijalističkog samoupravljanja, ili je, pak, socijalističko samoupravljanje faza u razvoju diktature proletarijata, da li je diktatura proletarijata suštinski element socijalističkog samoupravljanja, ili je socijalističko samoupravljanje osnovni element diktature proletarijata, da li je socijalističko samoupravljanje samo oblik ili i oblik i sadržaj diktature proletarijata i slično.

Saglasni smo sa onim autorima koji stoje na stanovištu da je osnovni izvor nesporazuma o ovim i drugim pitanjima u neshvatanju sadržine samog pojma diktature proletarijata[3], njegove suštine, njegovog čestog svođenja na najogoljeliju ideološku formu, a katkad i u zloupotrebi ovog pojma i u predrasudama u vezi s njim, koje su se još održale, a što, naravno, rađa mnoštvo negativnih implikacija, kako u teoriji tako i u revolucionarnoj praksi. Nema sumnje da naša društvena stvarnost, a naročito ambiciozni ciljevi, koje sebi postavljamo, traže potpunije, nove odgovore na postavljena i mnoga druga pitanja iz ovog konteksta, naravno, u najtješnjoj sprezi sa izvornim shvatanjima ovog pojma i uopšte diktature proletarijata kao temeljnog pojma marksističke teorije klasa, klasne borbe i socijalističke revolucije. Jasno je da ovaj prilog ne može pretendovati na davanje odgovora na takva pitanja, jer to zaslužuje cjelovitija i temeljitija istraživanja, kao i veće kolektivne napore. Otuda je namjera da se ovim prilogom dâ još jedan poticaj u tom pravcu i da se pokuša dati skroman doprinos odgovoru na pitanje iz naslova ovog teksta veoma kratkom analizom nekih relevantnih teorijskih i empirijskih činjenica, koje upućuju na protivljenje podnesenom prijedlogu da se iz Programa SKJ briše sintagma »diktatura proletarijata«, pogotovo ako to znači napuštanje suštine samog pojma diktature proletarijata, a ne samo promjenu termina.

II

Iniciranje prijedloga da se »diktatura proletarijata« briše iz Programa SKJ[4], a time i iz ostalih naših temeljnih političkih[5] i zakono-

[3] Pri tom posebno mislimo, pored ostalih, na shvatanje Ive Paića, koji s razlogom ističe da je, upravo, problem u tome što se samo pretpostavlja da je sadržaj pojma gotovo u cijelosti poznat, a da je problematična samo njegova »primjenljivost«, što je jedan od osnovnih izvora neproblemskog odnosa prema diktaturi proletarijata. (Vidi šire: Ivo Paić, *Diktatura proletarijata i sloboda*, »Radnička štampa«, Beograd, 1979, str. 5.)

[4] Široko shvatajući suštinu diktature proletarijata, Program SKJ stoji na stanovištu da diktatura proletarijata ne izražava formu države, niti metod ili organizaciju političkog sistema u prelaznom periodu, već potencira »njenu društvenu, odnosno klasno-političku sadržinu«, to jest da ona izražava takve odnose klasnih i političkih snaga u kojima su »radnička klasa i njene vodeće socijalističke snage, u savezu sa ostalim radnim ljudima, u mogućnosti da menjaju društvene odnose u skla-

Digitized by Google

davnih[6] dokumenata, pokazuje da se ne shvata suština diktature proletarijata u svoj punoći njenog izvornog i aktuelnog značenja i ispoljavanja. To, zapravo, upućuje na činjenicu da su se još održala krajnje pojednostavnjena i uprošćena shvatanja diktature proletarijata u njenom užem političkom, pa i dogmatsko-pragmatičkom vidu, kao sistem »neograničenog nasilja«, kao sistem vlasti određenog aparata, odnosno specijalizovanog mehanizma za ostvarivanje puke vlasti, pa makar i »u ime radničke klase«, a u najboljem slučaju kao sistem društvenih odnosa koji je nespojiv sa procesima demokratizacije društva.

Takav pristup je, naravno, daleko od prave suštine marksističkog poimanja diktature proletarijata, koji nije izražen samo u nekoliko rečenica, gdje Marks i Engels eksplicitno pominju taj termin, već u najdubljoj sadržini i poruci njihovog cjelokupnog djela. Veoma je, naime, pogrešno kvantifikatorski prosuđivati o Marksovom i Engelsovom odnosu prema diktaturi proletarijata, tvrdeći, ili pretpostavljajući, zbog te činjenice, da su oni smatrali cio problem vlasti radničke klase manje značajnim. Nasuprot tome, mislimo da iz cjelokupnog njihovog filozofskog i teorijskog opusa proističe upravo suprotan zaključak (kao i iz Lenjinovog učenja i učenja mnogih drugih marksista), da je ostvarivanje vlasti radničke klase smatrano temeljnim preduslovom radikalnog preobražaja klasnog u besklasno društvo, osnovnim uslovom suštinskih promjena u strukturi građanskog društva, čiji se elementi zadržavaju dugo poslije socijalističke revolucije, u cijelom procesu borbe za socijalizam. Učenje o diktaturi proletarijata ima upravo strateško značenje u marksističkoj teoriji klasne borbe i socijalističke revolucije. Smatramo da je nepoznavanje suštine diktature proletarijata razlog njenog svođenja na nasilje, na državu, na politički sistem, a pogotovo na identifikaciju diktature proletarijata sa staljinizmom ili, pak, na diktature koje ljudska istorija, na žalost, poznaje.

Neosporno je da je tu osnovni razlog zbog čega pojedinci dolaze na pomisao da diktaturu proletarijata treba odbaciti i u nas (vjerovatno i po ugledu na neke komunističke partije Zapada), ne ulazeći u njenu dublju suštinu, kao nezaobilaznog klasnog sadržaja cijelog prelaznog perioda, kao zakonitosti u razvoju klasne borbe i ljudskog društva uopšte, u periodu njegove transformacije iz klasnog u besklasno. Još je neprihvatljivije što takva raz-

---

du sa njihovim društveno-ekonomskim interesima i stvarno ih menja-ju« (*Program SKJ*, IC »Komunist«, Beograd, 1976, str. 113).

[5] U *Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ* kaže se da je »samoupravno socijalističko društvo, kao »prelazna etapa«, oblik diktature proletarijata« (*Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, IC »Komunist«, Beograd, 1973, str. 41).

[6] U Ustavu SFRJ iz 1974. godine ističe se da u našem društvu »sva vlast pripada radničkoj klasi u savezu sa svim radnim ljudima grada i sela« i da »u cilju izgradnje društva kao slobodne zajednice proizvođača, radnička klasa i svi radni ljudi razvijaju socijalističku samoupravnu demokratiju, kao poseban oblik diktature proletarijata« (*Ustav SFRJ*, »Prosveta«, Beograd, 1974, str. 6).

Digitized by Google

mišljanja i prijedlozi ne vode računa o realnosti i dramatičnosti te društvene transformacije, i u nas i u svijetu. Takav pristup diktaturi proletarijata protivrječi osnovnim ciljevima borbe za oslobođenje rada i radnika, za istinsku izmjenu proizvodnog i društvenog odnosa u interesu proizvodnog dijela društva, što se ne može postići, kako to i ranija i novija istorija neoborivo potvrđuje, bez dominacije najprogresivnijih interesa u uslovima klasnih odnosa, bez dominacije interesa radničke klase. Naravno da to ne protivrječi i eventualno široj socijalnoj osnovi diktature proletarijata, odnosno širenju subjekata revolucije (na što su i teorijski i praktično najsnažnije ukazali Lenjin i Tito), jer i u takvim okolnostima revolucionarnog preobražaja radnička klasa je osnovna, vodeća revolucionarna snaga, prije svega zbog svog položaja u procesu proizvodnje.

Pojednostavnjen odnos prema diktaturi proletarijata ne upušta se u shvatanje njene dublje, šire, transpolitičke suštine i sadržine, njene funkcije u revolucionisanju rada, proizvodnje, konstituisanju produkcionog i ukupnog društvenog odnosa, po mjeri i interesima radničke klase, jednom riječju, ne uviđa njenu nezaobilaznu ulogu u istinskoj socijalnoj (a ne samo političkoj) revoluciji i njenu nužnost tokom cijelog prelaznog perioda, pa time i u cijelom periodu izgradnje socijalističkog samoupravljanja. To, naravno, ne znači da se diktatura proletarijata ne može ispoljavati u različitim oblicima, ne samo od jednog do drugog društva, već i u jednom društvu tokom njegovog razvoja, kako se to ističe u Programu SKJ, što je u osnovi razvijano i u našoj revolucionarnoj praksi. Na tu su okolnost upozorili još osnivači marksizma, a posebno Lenjin. Međutim, ne smije se iznevjeriti njena klasna suština. Ako, dakle, diktaturu proletarijata shvatimo, prvenstveno, kao društvenu sadržinu klasnih odnosa, onda o njoj ne samo ima smisla govoriti u socijalističkom samoupravljanju, već je nužno stalno jačati klasnu komponentu društvenih odnosa, kao osnovnog preduslova prevladavanja naslijeđenih, ali i stečenih protivrječnosti, koje su se, bilo u vidu etatizma, bilo u vidu građanskog liberalizma, pokušavale i pokušavaju nametnuti osnovnim društvenim odnosima.

Inaugurišući samoupravljanje kao osnovni proizvodni i društveni odnos, mi smo reafirmisali veliku ideju klasikâ marksizma o tome da oslobođenje radničke klase mora i može biti samo njeno sopstveno djelo, i praktično smo započeli sa stvaranjem uslovâ za pomjeranje društvene moći ka radničkoj klasi. Time se krenulo dugim i teškim putem ka sintezi rada i upravljanja, ka razvoju univerzalnih sposobnosti radnika kao čovjeka, a ne samo kao puke radne snage, ka njegovom potpunom oslobađanju od »zaštitničke« uloge države. Naravno, pretpostavljalo se da će sa jačanjem samoupravljanja, razvojem samodjelatnosti radničke klase, jačati i njena klasna svijest, da će »u procesu upravljanja, u neposrednom procesu rada i upravljanja, svi radnici steći potrebno iskustvo« (Tito). Ovaj proces je trebalo da jača u mjeri u kojoj bude odumirala država, odnosno da država sa svojim fun-

Digitized by Google

kcijama odumire onim tempom kojim se razvija samodjelatnost radničke klase i ostalih snaga u klasnom savezu s njom. Također, razvojem samoupravljanja i jačanjem klasne svijesti radničke klase diktatura proletarijata je trebalo da poprima šire, univerzalnije značenje i sve humaniji lik u uslovima intenzivne demokratizacije društvenih odnosa. Ona je trebalo da bude uslov i izraz slobodnog udruživanja, ubrzanja procesa oslobađanja rada i čovjeka, kao i prevladavanja građanskog načina rada, života, mišljenja.

Samoupravljanje je, dakle, shvaćeno kao permanentno razgrađivanje proizvodnih i društvenih odnosa starog društva i izgradnja novih odnosa, primjerenih interesima radničke klase i ostalih progresivnih snaga društva. Elementarni uslov ostvarivanja ovih ciljeva jeste, svakako, društvena svojina na sredstvima za proizvodnju, kao uslov neposrednog odlučivanja o suštinskim pitanjima razvoja društva od strane radnika. Naše shvatanje diktature proletarijata je otuda veoma široko, originalno, transpolitičko. Ono nema ničeg zajedničkog sa svođenjem diktature proletarijata na državu, pa čak ni na sam politički sistem.

O »odnosu« socijalističkog samoupravljanja i diktature proletarijata posljednjih desetak godina je mnogo rečeno i napisano, čime su, svakako, rasvijetljeni mnogi aspekti ovog »odnosa«. Pa ipak, kako u javnosti tako i kod dijela naučnih radnika, vidljivo je nerazumijevanje suštine značenja diktature proletarijata, pa i izbjegavanje upotrebe toga pojma. To asocira na postojanje socijaldemokratskih i njima sličnih stavova o navodnoj nespojivosti diktature proletarijata i demokratije, unatoč tome što je davno i teorijski pokazano (od Manifesta komunističke partije), i praktično dokazano, da je to ne samo spojivo, već da je istinska diktatura proletarijata osnovni uslov stvarne demokratije[7], i to kako očuvanja stečenih demokratskih tekovina tako i osvajanja novih formi i sadržaja demokratije.

Tačno je, međutim, da se naša društvena stvarnost ne može identifikovati sa onakvom kakvu su imali na umu klasici marksizma, pogotovo Marks, koristeći ovaj pojam, i da je otuda nužno pojasniti pojmove u njihovom novijem značenju, o čemu je dijelom već bilo govora, ali mislimo da time ništa ne gube ta izvorna marksistička poimanja diktature proletarijata, već samo bivaju obogaćena novim empirijskim činjenicama, prilazeći marksizmu kao otvorenom učenju, vraćajući se tako na kreativan način izvornom marksizmu, suštinskom shvatanju diktature proletarijata, koje je potiskivano i zloupotrebljavano, ponajčešće pukom ideologizacijom ovog pojma i prakse njegovog provođenja. No bogaćenje pojma i prakse provođenja diktature proletarijata nema nkakve veze sa razmišljanjem o napuštanju tog stanovišta u njegovoj suštini.

[7] Pomenimo, nasuprot ovim gledanjima, dijalektičko stanovište Edvarda Kardelja, koji kaže da svaka diktatura nije nasilje, niti je svaka demokratija sloboda *(Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* IC »Komunist«, Beograd, 1977, str. 75).

Digitized by Google

Dogmatski, ili potpuno negatorski odnos prema diktaturi proletarijata ispoljava se u shvatanjima da je diktatura proletarijata isključivo državni oblik prisile, prinude, koji ima smisla u kratkom periodu poslije oružanog dijela revolucije, i da potom prestaje potreba za njom, ili ona ostaje u onoj mjeri u kojoj ostaje moć države. I ostala shvatanja, bez ulaženja u njihovu elaboraciju, stoje na sličnim pozicijama o prevaziđenosti i nepotrebnosti diktature proletarijata, o inkompatibilnosti diktature proletarijata i samoupravljanja. Svakako da je dogmatsko naslijeđe uticalo na ovakva shvatanja, na takozvanu etatističku interpretaciju diktature proletarijata u nas, koja ne ulazi u analizu realnih društvenih odnosa i protivrječnosti koje taj razvoj neminovno prate.

Razlog za usko političko gledanje na diktaturu proletarijata treba tražiti i u činjenici da je naša revolucija bila izrazito politička, odnosno da su njene magistralne tokove, na svim njenim etapama, utvrđivali politički subjekti. To je, svakako, jedan od faktora pothranjivanja voluntarističkog odnosa prema stvarnosti i uvjerenja o svemogućnosti subjektivnog faktora i samodovoljnosti promjena političke sadržine. To je uticalo i na jačanje normativno-institucionalnog pristupa u rješavanju problema razvoja samoupravljanja, odnosno taj pristup je išao ispred stvarnog samoupravljanja radničke klase. Način »uvođenja« samoupravljanja je uticao na to da se za duže vreme u njegovom razvoju nosi »beleg državne tvorevine« (Najdan Pašić).

Na planu shvatanja diktature proletarijata to se manifestuje u njenom svođenju na ideologiju, ideološki koncept, na politiku, na doktrinu, na državnu vlast, ili se, pak, ističe da je potreba za diktaturom proletarijata prestala da postoji. Koliko je ovakvim shvatanjima doprinijelo i jednostrano tumačenje nekih Marksovih stavova (na primjer, onoga iz *Kritike Gotskog programa)*, ili Lenjinovih, takođe je jedno od pitanja. Naime, istrgnute iz cjeline njihovih djela, te fragmentarne misli bi mogle biti shvaćene u smislu organizacije proletarijata kao države, i na tom činu završavanje smisla i značenja diktature proletarijata, što se u istoriji socijalizma, na žalost, i dešavalo. Tome treba dodati i neposredne ciljeve koje su imali na umu klasici marksizma, posebno Lenjin, prilikom formulisanja nekih svojih stavova. To, naravno, ne stoji ako se ima na umu cjelina djela osnivača marksizma, odnosno njihovo stanovište o dubljoj i široj svrsi diktature proletarijata, kao »višeg tipa društvene organizacije rada« (Lenjin).

Diktatura proletarijata u samoupravljanju bi trebalo da predstavlja garanciju za razvoj istinske, radničko-klasne demokratije, zbog čega bi njeno ukidanje u sadašnjim uslovima značilo napuštanje takvog tipa demokratije i objektivno podsticanje liberalističkog, socijaldemokratskog tipa demokratije i koncepta društvenog razvoja uopšte. »Odnos« samoupravljanja i diktature proletarijata bi u tim uslovima bio sveden na nivo uskopolitičkog, na »politički prelazni period«, a ne na prelazni period uopšte, suštinu prakse samoupravljanja, kao integralnog društvenog odnosa. Diktatura proletarijata čini ne samo »oblik«, već najsuštinskiji

Digitized by Google

sadržaj socijalističkog samoupravljanja kao nove, revolucionarne prakse, kao produbljivanje socijalne revolucije.

Istinskom i dosljednom diktaturom proletarijata, shvaćenom kao samodjelatnost radničke klase, jedino je moguće prevladavati kapital-odnos i državnosvojinski monopol. To znači da diktaturu proletarijata ne bismo smjeli tretirati jednodimenzionalno kao isključivo državni oblik (čega je bilo u prošlosti, a ima i danas), iako je država i dalje jedan od instrumenata diktature proletarijata, već kao sredstvo izgradnje novih društvenih odnosa, a prevashodno novog proizvodnog odnosa, što je osnovni preduslov punijeg razvoja samoupravljanja.

III

Ukratko skiciran »odnos« između socijalističkog samoupravljanja i diktature proletarijata, u kontekstu naše samoupravne prakse, pokazivao se često u drugačijem svjetlu, čemu su, svakako, doprinosila i pojednostavnjena ili čak pogrešna shvatanja diktature proletarijata. To je, naravno, uz neke druge faktore, uticalo na jačanje tendencija suprotnih očekivanjima. Šezdesetih godina su naročito odlučno bila izražavana mišljenja o samoupravljanju kao beskonfliktnom društvu, pa, prema tome, i društvu kojem nije neophodna diktatura proletarijata. No krizni periodi (posebno 70-tih godina) upravo su najsnažnije pokazali neodrživost takvih pogleda i nužnost jačanja klasne komponente, da bi se ostvarivali projektovani ciljevi. Naime, takav odnos prema društvenoj stvarnosti objektivno je išao na ruku snaženju etatizma i birokratizma, odnosno državno i grupnosvojinskih interesa, jačanju centara otuđene moći, koji su, logično, potiskivali autentične interese radničke klase. Stvaran je prostor za nametanje svih drugih slojeva, grupa, dijelova društva, pa i nacionalnih, na račun klasnih interesa. Posebno je snažno djelovao, i još uvijek u dobroj mjeri djeluje, etatizam u različitim formama i na različitim nivoima.

Potiskivanje interesa radničke klase naročito snažno se manifestovalo u odlučivanju mimo klase o najkapitalnijim pitanjima u vezi sa raspodjelom viška rada, o krupnim investicijama, o raznim vidovima i nivoima potrošnje, o koncepciji tehnološkog razvoja, čije slabe strane, odnosno negativne posljedice snosi, prije svega, radnička klasa, kao proizvodni sloj društva. Na žalost, dijelovi društva su i u ovoj situaciji svjesno, iz sopstvenih interesa, ili nesvjesno uvjereni da se aktuelni problemi najuspješnije mogu otklanjati osloncem na državu, što objektivno samo dalje destimulativno može uticati na stanje samoupravnih odnosa, jer bi to bilo moguće samo pod uslovom još većeg otuđivanja dijela dohotka od proizvođača. A upravo odricanje od diktature proletarijata vuklo bi u tom pravcu.

Otkuda te slabosti u položaju radničke klase, odnosno samoupravno organizovanih proizvođača? Jedan od bitnih faktora ili uzroka jeste u postojećim elementima najamnog položaja rad-

Digitized by Google

nika, te njihovoj nedovoljno samoupravnoj, ekonomskoj i tehnološkoj integrisanosti, što dovodi do prilično stihijskog sudaranja interesa radničke klase na tržištu. To, naravno, snažno usporava afirmaciju društvene svojine kao stvarne osnove samoupravljanja i vlasti radničke klase, odnosno njene društvene moći. U ovim činjenicama se, prije svega, nalazi realan osnov i razlog izraženog posredovanja političkog faktora.

I najpovršnija empirijska analiza karakteristika društvene stvarnosti, posebno posljednjih godina, ukazuje na to da se i naše društvo nalazi u svojevrsnoj krizi, i to ne samo ekonomskoj, već i u krizi sa naglašenim klasnim obilježjima, krizi odnosa, ili, bolje reći, u stanju odnosa snaga nepovoljnih za radničku klasu. Bitno obilježje sadašnjeg stanja je, dakle, direktno ili indirektno potiskivanje radničko-klasne komponente u našem razvoju, prenaglašavanje nacionalne, a posebno teritorijalne, na račun klasne komponente, niska motiviranost za produktivniji i kreativniji rad, još uvijek snažna težnja za lagodnim životom sa malo rada, uz vidan proces enormnog bogaćenja pojedinaca (govori se o »našim milijarderima«). Tome treba dodati masovne pojave kršenja zakonitosti (pa i takozvanog »samoupravnog zakonodavstva«), snažno izraženog rentijerstva u različitim oblicima, odnosno eksploatacije i parazitizma. Jednom riječju, snažan je državnosvojinski i grupnosvojinski monopol, na čijim osnovama se otuđuje velik dio dohotka, pojednostavnjeno rečeno, živi na račun interesa radničke klase.

Praksa, dakle, najbolje demantuje razmišljanja u pravcu napuštanja marksističkog koncepta diktature proletarijata. Naime, ona imaju smisla samo pod uslovom ako se pojam i praksa diktature proletarijata shvate u najužem političkom značenju, kao način upravljanja ljudima, kao »obrada ljudi pomoću ljudi«, ali ne i kao, istovremeno, društveni, ekonomski, politički, kulturni i ideološki fenomen, kao način proizvodnje života, kao temeljni proizvodni i društveni odnos, kao uslov prevazilaženja klasnog strukturiranja društva, kao uslov slobode, demokratije i istinske socijalne revolucije. Iskustvo u izgradnji socijalizma pokazuje, naime, da ukidanje privatne svojine i strogo klasne podjele društva nije dovoljan uslov za prevladavanje kapital-odnosa i uspostavljanje hegemonije radničke klase.

Iskustvo ukazuje na to da je razvoj samoupravljanja ponajviše određen postojanjem ili odsustvom istinske vlasti proizvođača, nosilaca proizvodnog procesa, radničke klase. Shodno tome, diktatura proletarijata je, svakako, najbitniji element socijalističkog samoupravljanja i osnovni uslov njegovog razvoja. Sve dok radnička klasa ne postane istinski vodeća snaga, ne možemo se, očigledno, odricati diktature proletarijata, jer ona bez nje to ne može postati, naravno, u našim okolnostima klasnog saveza radničke klase i radnih ljudi. Sva raznorodna, ali u suštini neispravna shvatanja diktature proletarijata o njenoj navodnoj aktuelnosti samo u nižoj fazi razvoja socijalizma, o njenoj nepotrebnosti, o njenoj istovjetnosti sa državom i druga pala su vodu pred

Digitized by Google

tako snažnim činjenicama prakse o najdirektnijoj ovisnosti razvoja samoupravljanja i položaja i uloge radničke klase u proizvodnom odnosu.

Iskustvo nedvojbeno pokazuje da smo u periodima odstupanja ili odsustva klasne suštine socijalističkog samoupravljanja okoštavali dostignuti stepen razvoja, ili smo čak išli korak nazad, bez obzira na proklamovana htijenja i organizaciono-institucionalne novine. O tome, zasigurno, svjedoči i naš razvoj u posljednjih nekoliko godina. Logično je onda pitanje: zar je moguće pomiriti zahtjev za odustajanjem od diktature proletarijata sa argumentovanim ocjenama (i u nauci. i u politici) o otuđivanju velikog dijela viška rada od radnika, o jačanju državnosvojinskog monopola, o zastoju u razvoju samoupravljanja. U vezi s tim treba se podsjetiti da smo jačanje klasne komponente socijalističkog samoupravljanja smatrali suštinom posljednje ustavne i političke reforme.

Mislim, otuda, da ovaj zahtjev za napuštanjem »diktature proletarijata« protivrječi suštini Programa SKJ, stavovima posljednjih kongresa SKJ, Ustavu SFRJ, a posebno našoj realnoj društvenoj situaciji, koja zahtijeva dalje jačanje pozicije i vlasti radničke klase, kao osnovni uslov bržeg razvoja samoupravljanja, bržeg odumiranja države i uopšte revolucionarne transformacije društva. Upitajmo se i to. da li su već ostvarene sve pretpostavke i revolucionarna transformacija društva kakvu smo projektovali opredjeljujući se za diktaturu proletarijata kao osnovnu sadržinu ukupnih društvenih odnosa. Zar je radnička klasa prestala biti vodeća snaga društva i osnovni subjekt revolucije, odnosno samoupravljanja? Zar su iščezle osnove postojanja radničke klase. kao posebne klase, zar su već u potpunosti iščezli elementi starih proizvodnih odnosa i društvene podjele rada, što bi uistinu jedino mogli biti uslovi odricanja od diktature proletarijata? Naravno, o tome nema ni govora za duže vrijeme, pa je prijeko potrebno ne samo reafirmisati marksistički koncept diktature proletarijata, već i stalno tragati za praktičnim putevima i pouzdanim instrumentima za njeno dublje, razuđenije i sigurnije ostvarivanje.

IV

Teorija je, dakle, davno spoznala, a praksa permanentno potvrđivala (i svjetska. i naša) da je temeljno pitanje razvoja socijalizma, time i samoupravljanja kao pokreta, kao socijalne revolucije, prevashodno vezano za jačanje njegove klasne komponente, za istinsku vlast proizvođača nad cjelokupnim uslovima, sredstvima i rezultatima svoga i ukupnog društvenog rada. Brži razvoj samoupravljanja je nemoguć bez jačanja vladajuće pozicije radničke klase u društvu, bez snažnijeg prodora interesa radničke klase. Otuda je osnovni preduslov za ostvarivanje toga cilja, odnosno za »konačno oslobođenje rada i radnika« (Kardelj), borba protiv svih vidova i oblika najamnog rada, najamne zavisnosti, odnosno

Digitized by Google

radikalnije razvlašćivanje svih onih centara otuđene moći koji, iako stalno u prilagođenoj formi (prilagođenoj aktuelnim institucionalnim oblicima društvenog organizovanja), još raspolažu velikim društvenim kapitalom.

To podrazumijeva intenzivniji proces revolucionarnih promjena osnovnog proizvodnog odnosa, smjelije otklanjanje svih vidova posredništva između radnika i rezultata njegovog rada. Nužno je energičnije razotkrivati i uklanjati ne samo »klasične«, nego i »nove« nosioce raspolaganja viškom društvenog rada. Radikalniji prodori u tom smislu su potrebni, i mogući, i u najtežim društvenim i ekonomskim okolnostima, kako nas uči i novija vlastita istorija. Ako se složimo s tim da se u socijalističkom samoupravljanju vodi klasna borba, onda diktatura proletarijata jeste upravo suština te klasne borbe i uslov pobjede interesa radničke klase u toj borbi. To je tim potrebnije što samoupravljanje još nije razvilo snažnije vlastite osnove, što u njemu egzistiraju elementi građanskog društva, od načina proizvodnje i položaja radnika u procesu rada do mnogih elemenata starog sistema vrijednosti. Niz protivrječnosti prati i samu radničku klasu, od razlika u položaju pojedinih njenih dijelova do razlika u nivou klasne svijesti. Sve se to može brže prevladavati jedino u procesu istinske diktature proletarijata. u svim domenima i aspektima društvene strukture, odnosno stalnim jačanjem realnog uticaja udruženog rada.

Socijalističko samoupravljanje treba, na taj način, da uistinu realizuje marksistički koncept diktature proletarijata, prije svega u revolucionarnoj praksi udruženih proizvođača. Jedino dosljednom realizacijom tog izvornog koncepta, uz neke naše specifičnosti u načinu njegovog ostvarivanja, moguće je ići ka istinskom oslobađanju rada i radnika, a time i s vremenom prevazilaženju same diktature proletarijata. Kažemo s vremenom, jer smo uvjereni da će taj proces još dugo potrajati, da proces razvlašćivanja pojedinaca, grupa, slojeva i države teče mnogo sporije nego što se to pretpostavljalo. Ali je, također, neosporno da je samoupravljanje najpogodnije za punu realizaciju vlasti radničke klase, odnosno klasne suštine te vlasti u demokratskim formama njenog ostvarivanja. Socijalističko samoupravljanje svojim karakterom i bićem upravo pruža mogućnosti za ostvarivanje takve »diktature proletarijata koja je najdemokratskija, najhumanija u historiji«[8].

Osnovni uslov za jačanje klasne komponente socijalističkog samoupravljanja jeste omogućavanje istinske samodjelatnosti radničke klase. Svojom samodjelatnošću radnička klasa može sebe i svoju klasnu svijest. brže mijenjati. i klasnu borbu brže i punije voditi ka besklasnom društvu. U suprotnom, taj istorijski cilj se samo može objektivno udaljavati, jer rušenje kapitalističkog sistema i buržoazije nije dovoljan uslov za pobjedu radničke klase. Nužno je stvarati uslove za to da se mijenjaju prilike i sam pro-

[8] Vladimir Bakarić, *Izgradnja socijalističkih samoupravnih odnosa*, Razgovori o *Platformi za Deseti kongres SKJ*, IC »Komunist«, Beograd, 1973, str. 56—57.

Digitized by Google

letarijat unutar sebe (snažni ostaci uticaja kapitalizma, pa i ranijih društveno-ekonomskih formacija na klasnu svijest), u skladu sa njegovom objektivnom istorijskom ulogom, što podrazumijeva borbu protiv objektivnih okolnosti (ekonomske i druge zaostalosti), ali i vlastite birokratije. Zašto je nužna diktatura proletarijata sve do besklasnog društva, nije potrebno posebno ni objašnjavati, ako se zna da je socijalizam u cjelokupnom svom trajanju prelazno društvo, dakle, društvo sa naglašenom klasnom borbom, borbom različitih, pa i različitih klasnih interesa, koje je nemoguće progresivno prevladavati bez dominirajuće pozicije radničko-klasnog interesa.

Stojimo, dakle, na stanovištu da diktatura proletarijata ne karakteriše samo jedno razdoblje u trajanju klasne borbe, već cijeli prelazni period, to jest sve do komunizma, do besklasnog društva. Iako smo se opredjeljivali za takvo poimanje diktature proletarijata, reafirmišući ideju samodjelatnosti radničke klase (»uvođenjem«. samoupravljanja), u određenim periodima smo *de facto* napuštali to stajalište i u teoriji i u praksi.

Teškoće, problemi, protivrječnosti i otpori ostvarivanju vlasti radničke klase u nas upozoravaju (a na to upućuje i najsvježije iskustvo) da se, i pored velikih normativno-institucionalnih mogućnosti za ostvarivanje vlasti radničke klase, pokušavaju dovesti u pitanje ključne karike diktature proletarijata. Zbog toga je nezaobilazno, nasuprot nekim stavovima i mišljenjima, zalagati se za jačanje diktature proletarijata, što bi trebalo da predstavlja, i po svom obliku i, još više, po svom sadržaju, najdublji smisao socijalističkog samoupravljanja. Jedino tako je moguće smanjivati mogućnosti života na račun radničke klase i odlučivanja u njeno ime. Nužna je, stoga, »čvrsta kontrola samoupravljačke radničke klase«[9], na osnovnim pitanjima odnosa snaga, sada i ubuduće. Od toga ovisi moć ili nemoć radničke klase, od toga, dakle, ovisi naša sadašnjost i naša budućnost. U tom smislu je nužno reafirmisati i revolucionarnu prinudu prema onima koji objektivno rade protiv interesa radničke klase, a time i protiv daljeg razvoja samoupravljanja, protiv daljeg toka revolucije.

Da zaključimo, aktuelna društvena situacija (pored naših ranijih jasnih teorijskih, političkih i zakonodavnih opredjeljenja) upućuje na nužnost jačanja diktature proletarijata, odnosno klasne suštine socijalističkog samoupravljanja i na suprotstavljanje pokušajima slabljenja, a pogotovo napuštanja tog stanovišta. Jer, ako je gotovo u potpunosti prevladana mogućnost restauracije kapitalističkih odnosa i vraćanja stare ugnjetačke mašine (mada ne konačno), onda je očigledno da druga opasnost, koja prijeti radničkoj klasi, opasnost od »vlastitih političkih predstavnika«, vlastite birokratije, ne samo da nije prošla, već se njena moć katkad može i povećati u kasnijim etapama razvoja socijalizma. To po-

[9] Edvard Kardelj, *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje, Marksizam i savremeno društvo,* »Savremena administracija«, Beograd, 1979, str. 15.

Digitized by Google

drazumijeva, prevashodno, intenzivniji proces integrisanja udruženog rada i udruženih proizvođača, brže prevladavanje njihove parcijalnosti, odnosno tako krute institucionalizacije parcijalnih interesa, a time i efikasnije otklanjanje političkog posredovanja među dijelovima radničke klase.

Nužno je jačanje, produbljivanje i širenje vlasti radničke klase, koje najpotpunije označavamo kao »diktaturu proletarijata«, ili pak nekim drugim sličnim terminom[10], koji će odraziti širenje subjekata revolucije, ali nipošto ne napuštajući najdublju suštinu ovog pojma, kojim se izražava borba za ovladavanje udruženih proizvođača cjelinom proizvodnih snaga društva, stvaranje novog načina proizvodnje života, za prevladavanje strukture građanskog društva, ostvarivanje asocijacije udruženih proizvođača. Po tome je diktatura proletarijata jedan od centralnih pojmova u marksističkoj teoriji socijalističke revolucije i dosadašnje borbe za socijalizam, kao permanentne revolucije, čiji je osnovni supstrat borba za oslobođenje rada, radnika i čovjeka.

Prema tome, dokle god postoji radnička klasa nužna je i njena vlast, bez obzira na oblike njenog ostvarivanja, odnosno dominaciju njenog interesa u ukupnim društvenim odnosima. Pri tome, u našim uslovima posebno mislimo na širi radničko-klasni savez svih snaga koje su objektivno na pozicijama istorijskih interesa radničke klase, odnosno boraca za razvoj socijalističkog samoupravljanja. To podrazumijeva, s jedne strane, odbacivanje sektašenja u određenju radničke klase (na davno prevaziđenim kriterijima njenog najužeg određenja), kao jedinog subjekta revolucije, ali, s druge strane, i stav da u takvom širem klasnom savezu radnička klasa, nesumnjivo, i dalje predstavlja vodeću revolucionarnu snagu. Upravo takva uloga radničke klase je nužna za duži period borbe za oslobođenje rada, za ukidanje radničke klase kao klase, za prevladavanje društveno-ekonomskih osnova njene egzistencije, pa, tek time, i prevladavanje potreba za diktaturom proletarijata.

[10] Pominju se termini »dominacija udruženog rada«, »hegemonija radničkih interesa«, »hegemonija udruženih proizvođača« i slični.

Digitized by Google

Branko Pribićević

Evrokomunizam pred izazovima parlamentarne demokratije

I

Rasprave o odnosu između socijalizma i demokratije, o značaju demokratije za socijalizam i u socijalizmu, o tome kakva je demokratija u socijalizmu moguća i socijalizmu potrebna i slično — sežu duboko u istoriju socijalizma. Protekom vremena nesumnjivo rastu i značaj i aktuelnost tih rasprava. U novijoj istoriji međunarodnog socijalizma te rasprave imaju ne samo značajnu teorijsku, već, isto tako, i naglašenu političku dimenziju. Sa njima su najneposrednije povezane i mnoge političke kontroverze, pa čak i podele koje razdiru svet današnjeg socijalizma. Problemi socijalističke demokratije, međusobnog odnosa socijalizma i demokratije, u novije vreme imaju doista ključni, mogli bismo reći i centralni značaj za gotovo sve važnije grupacije organizovanih socijalističkih snaga.

Toj silnoj aktualizaciji kompleksa problema povezanih sa odnosom između socijalizma i demokratije doprinelo je više činilaca. Osobito je važno ovih nekoliko.

Na prvom mestu treba istaći da su rast i razvoj socijalizma, a naročito prvi prodori nove, socijalističke prakse, primorali socijalističke snage da se suoče sa činjenicom da se *nisu ostvarila mnoga ranija predviđanja i očekivanja o tome kako će se rešavati*

Digitized by Google

i rešiti problemi demokratije u socijalizmu. Ovde valja istaći da su gotovo svi rani socijalisti, kao i mnogi njihovi naslednici, u velikoj meri potcenjivali teškoće koje se mogu na tome putu pojaviti. Dugo se zadržalo uverenje da je jedina veća prepreka ostvarenju pune, »prave« demokratije postojanje posedničkih klasa. Onog časa kada se one razvlaste i kada se, zajedno s tim činom, ukinu sve njihove privilegije, neće biti — tako se verovalo — više nikakvih problema ni prepreka da se u najpunijoj meri oživotvore svi veliki demokratski postulati. Kasnija politička istorija i osobito razvoj socijalizma pokazali su da su ti problemi kudikamo složeniji i teži, da se oni ne mogu rešavati »uzgredno«, u kontekstu šireg socijalnog prevrata, da nema automatizma između razvlašćivanja posedničkih klasa i pobede demokratskih načela.

Sa ovim je najtešnje povezano *suočavanje organizovanih socijalističkih snaga sa nekim aspektima društvene i političke prakse zemalja u kojima su na vlasti komunističke partije,* posebno prakse one grupacije tih zemalja koje se uobičajeno označavaju terminom *»zemlje realnog socijalizma«* (naravno, reč je o terminu koji lansiraju vladajuće snage u samim tim zemljama). Pojavu tih zemalja, osobito prve takve zemlje, pratila su velika očekivanja kada je u pitanju rešavanje, često se u to vreme govorilo »konačno rešavanje« problema demokratije. Ova očekivanja dosta su podsticale najave o rešenosti da se, umesto ograničene ili »lažne« građanske demokratije, ovde u praksi realizuju osnovni principi »više socijalističke demokratije«. Očekivanja su sigurno bila vrlo velika, ali su dosta brzo teško izneverena. Organizovane socijalističke snage širom sveta naročito je teško pogodilo to što je pozivanje na »višu socijalističku demokratiju« u mnogim slučajevima poslužilo kao ideološki paravan iza koga su se skrivali razni vidovi autoritarne prakse, izrazito nedemokratskih oblika u regulisanju društvenih odnosa i upravljanju društvenim poslovima. Najteže je posledice imalo to što je svojevremeno čak i staljinistička strahovlada prikazivana svetu kao primer »više socijalističke demokratije«. Delimičnom destaljinizacijom ti problemi nisu rešeni, niti su izgubili svoju aktuelnost. Ovo stoga što se u društvenoj i političkoj stvarnosti većeg broja zemalja takozvanog realnog socijalizma i u njihovoj poststaljinskoj fazi razvoja zadržavaju mnogi elementi autoritarne i arbitrarne političke vlasti. Za demokratski orijentisane socijalističke snage takva praksa i dalje stalno upozorava da se problemi socijalističke demokratije ne rešavaju ni lako ni brzo, ponajmanje »uzgredno«, razvlašćivanjem posedničkih klasa. Suočavanje sa ovim aspektima prakse zemalja takozvanog realnog socijalizma i danas je izvor krupnih razilaženja, ne samo doktrinarnih, već i političkih, u današnjem međunarodnom socijalizmu.

Već više od pola veka u središtu mnogih rasprava o demokratiji koje se vode u svetu socijalizma nalaze se duboka razilaženja u opštem prilazu i, osobito, *u vrednovanju osnovnog meha-*

Digitized by Google

nizma, institucija, vrednosti i mogućnosti onog kompleksa koji se u socijalističkoj literaturi tako često označava terminom *građanska demokratija*, isto tako izrazima *buržoaska demokratija, parlamentarna demokratija ili demokratija stranačkog pluralizma.* I ove rasprave sežu dosta daleko u prošlost, ali su dobile velike podsticaje posle *istorijskog rascepa* koji je zahvatio socijalističke snage širom sveta krajem prvog svetskog rata i koji je doveo do teške *polarizacije socijalističkih snaga: na njihovo komunističko i socijalističko, odnosno socijaldemokratsko krilo.* Dovoljno je podsetiti da je prilaz problemima, vrednostima i institucijama parlamentarne demokratije doista bio u samom središtu tadašnjeg raskola, i ne samo tadašnjeg raskola, već i kasnijih čestih konfrontacija između tih dveju velikih grupacija modernog socijalizma. Razilaženje je bilo ne samo duboko, već je vremenom dobilo i vrlo oštre političke reperkusije. Ta razilaženja i danas u znatnoj meri karakterišu, a često i opterećuju, odnose između tih dvaju »krila« međunarodnog socijalizma. Iznoseći ovu procenu, ne gubimo iz vida činjenicu da je jedan manji broj komunističkih partija, kao što ćemo uskoro videti, napustio tradicionalni stav prema parlamentarnoj demokratiji.

II

Koje su osnovne karakteristike tradicionalnog socijalističkog, odnosno socijaldemokratskog stava, s jedne, i komunističkog, s druge strane?

Socijalisti i socijaldemokrati od samog početka su zauzeli izrazito pozitivan stav prema konceptu i sistemu parlamentarne demokratije, njegovim osnovnim institucijama i vrednostima. Vremenom je taj afirmativni stav postajao sve jači. Već je dvadesetih godina isticano da je parlamentarna demokratija, osobito stranački pluralizam kao njena najvažnija pretpostavka, najpovoljniji politički okvir za ostvarivanje osnovnih političkih i građanskih sloboda i prava. U novije vreme se često ističe da je to ne samo najpovoljniji institucionalni okvir za ostvarivanje ovih sloboda i prava, već i *jedini* okvir koji ih garantuje.

Usvajanjem *doktrine demokratskog socijalizma* (krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina) socijaldemokratija je privela kraju proces svog *poistovećivanja sa postojećim konceptom i mehanizmom parlamentarne demokratije.* Njena vizija socijalističke demokratije zatvorila se u okvire tog mehanizma. To je najpotpunije izraženo u jako naglašavanom stavu da za socijaldemokrate postojeći mehanizam parlamentarne demokratije nije sredstvo koje se koristi u borbi za neke dalekosežnije, veće i više ciljeve — naprotiv, ta demokratija je proglašena i prihvaćena kao cilj po sebi i za sebe.

Osnovni prilaz komunističkog pokreta bio je decenijama dijametralno suprotan: *stav prema parlamentarnoj demokratiji bio*

Digitized by Google

je izričito, otvoreno i naglašeno negativan. U okviru tog opšteg negativnog stava bilo je, povremeno, izvesnih oscilacija. U skladu sa tim oscilacijama povremeno je »međunarodni centar« komunističkog pokreta tražio od učlanjenih partija da zauzmu nešto fleksibilnije stavove. To se najčešće ispoljavalo u proceni da se ove institucije mogu ponekad *koristiti kao povoljno sredstvo* u borbi protiv posedničkih klasa. Istovremeno je upozoravano da ne treba »gajiti iluzije« da se na tom terenu može izboriti odlučujuća pobeda. Parlamentarna demokratija se može koristiti i iskoristiti samo u početnim fazama borbe za revolucionarni preobražaj. Pre ili kasnije revolucionarni pokret mora se poslužiti »pravim« sredstvima (nasiljem) i u tom trenutku okrenuti leđa mehanizmu parlamentarne demokratije. Znači, dopuštalo se privremeno prihvatanje ovih institucija i oblika političke borbe, ali *uvek kao deo taktike, nikako strategije revolucionarnog preobražaja.* U svim ostalim razdobljima razvoja komunističkog pokreta, sve do kraja 50-tih godina, stav je bio ne samo negativan, već i naglašeno odbojan. Dovoljno je podsetiti se na upozorenja koja su upućivana komunistima iz njihovog u to vreme neprikosnovenog »centra« da za njih parlament može imati samo taj smisao da ga iskoriste kao »veliku brbljaonicu«. Smisao je toga upozorenja bio u tome da je jedina korist od parlamentarne demokratije što omogućava da se parlamentarna tribina koristi kao instrument propagande. U naznačenom negativnom i odbojnom stavu odlazilo se i mnogo dalje. Kao primer može se navesti strateška orijentacija iz razdoblja 1928—1935 (razdoblje čuveno po poznatim osnovnim parolama: »klasa protiv klase« i »što gore — to bolje«). U tom smislu se govorilo da je za proletarijat i revoluciju povoljnije ako posedničke klase napuste parlamentarnu demokratiju i vladaju uz oslonac na otvoreno represivne metode vlasti. To je povoljnije zato što će primena neposredne klasne represije olakšati proletarijatu da brže dođe do saznanja o pravoj prirodi buržoaske klasne vladavine. U tome je i smisao parole »što gore — to bolje«. Taj stav, uobličen još u ranom kominternovskom razdoblju, vremenom je prerastao u jedno od ključnih obeležja političke teorije, ali i prakse komunističkog pokreta. Bio je to znak raspoznavanja komunista u odnosu na druge struje i grupacije u radničkom pokretu, osobito u odnosu na socijaliste i socijaldemokrate. Za komuniste koji su delovali u razvijenim kapitalističkim zemljama sa dubokim tradicijama i korenima parlamentarne demokratije to je sigurno vremenom postala teška, često i preteška hipoteka.

III

Evrokomunizam, kao jedan od najznačajnijih poduhvata demokratske obnove u komunističkom pokretu posle velikog prodora što su ga izvršili jugoslovenski komunisti sa svojom 1948. godinom i kasnijim razvojem neposredne demokratije, doneo je sobom stvarno svestrano preispitivanje i temeljito revidiranje na-

Digitized by Google

značenog ranijeg (tradicionalnog) stava komunističkog pokreta prema parlamentarnoj demokratiji.

U osnovi novog stava je *prihvatanje parlamentarne demokratije kao stvarne demokratije.* O parlamentarnoj demokratiji evrokomunisti više ne govore kao o buržoaskoj, još manje kao o lažnoj, već jednostavno kao o demokratiji. Što je osobito važno, sve više se naglašava da se postojeći koncept i mehanizam parlamentarne (pluralističke) demokratije ne prihvata od danas do sutra, odnosno za danas — naprotiv, reč je o trajnoj orijentaciji. Ovaj koncept i tip demokratije *prihvata se kao dobar i za sutra.* Evrokomunisti ne isključuju mogućnost da se ovom tipu demokratije nešto i doda. Štaviše, oni ističu da je to i moguće i potrebno. Ukazuje se na neophodnost da se postojeća parlamentarna demokratija proširi i obogati nekim novim sadržajima, pre svega raznim socijalnim i ekonomskim pravima radnih ljudi. S druge strane, oni naglašavaju da ovo »dodavanje« nikako ne može biti pretekst ili izgovor za to da se bilo šta oduzme od postojeće parlamentarne demokratije. Pri tom se, naravno, imaju na umu dobro poznata istorijska iskustva pojedinih socijalističkih zemalja kada su pod vidom »proširivanja« ili »produbljivanja« postojeće (parlamentarne) demokratije uspostavljani razni oblici autoritarne, nedemokratske vladavine.

Pošto se danas u radničkom pokretu, uključujući i njegovo komunističko krilo, veoma glasno ističe sopstvena demokratska opredeljenost — a to čine i oni čija je praksa nesumnjivo autoritarna — evrokomunisti osećaju potrebu da preciziraju vrstu svog demokratskog izbora. U mnogim izjavama oni naglašavaju da je za njih demokatija nerazlučna od onakvog poimanja političkih sloboda kakvo je ugrađeno upravo u temelje parlamentarne demokratije. Kaže se da za njih demokratija mora podrazumevati sve tradicionalne političke slobode, kao što su ničim sputana sloboda štampe, slobodno političko organizovanje sa pravom političke opozicije, znači, sa pravom osporavanja vladajućih političkih snaga, smenljivosti vlada i slično.

Želeći da naglase demokratsku komponentu svoje nove strategije, evrokomunisti često ističu da je za njih socijalizam »demokratija dovedena do kraja«. U tom smislu oni govore i o »socijalizmu u slobodi«, ili o »socijalizmu demokratskih boja«.

Suočeni sa tvrdnjama mnogih vladajućih komunističkih partija u zemljama takozvanog realnog socijalizma da je demokratija ostvarena i u njihovoj koncepciji i praksi socijalizma, evrokomunisti odgovaraju da dve grupe komunističkih partija, sasvim očigledno, pod demokratijom ne podrazumevaju iste stvari. Ne retko, oni dosta otvoreno izražavaju svoje sumnje u tačnost takvih tvrdnji predstavnikâ istočnoevropskih partija. Da bi se izbegli svi mogući nesporazumi, a to znači i svako poistovećivanje sa teorijom i praksom takozvanog realnog socijalizma, evrokomunisti, kad treba da daju pozitivnu odredbu demokratije, redovno ističu u prvi plan one njene aspekte, sadržaje i oblike koji su karakteristični upravo za parlamentarnu demokratiju.

Digitized by Google

IV

Novi stav evrokomunista prema demokratiji i, posebno, prema parlamentarnoj demokratiji pre svega je *determinisan političkim okolnostima u kojima deluju ove partije,* odnosno političkim konsideracijama. On je mnogo manje, u stvari, vrlo malo uslovljen nekim novim teorijskim promišljanjima, promenama u teorijskim shvatanjima. U osnovi ove promene je njihovo suočavanje sa činjenicom da je ranija, uslovno rečeno, kominternovska idejno-politička platforma i strategija dovela ove partije u stanje političke izolacije, svojevrsnog imobilizma. Ovo se može reći čak i za one partije koje su uspele da osvoje dosta jaka ili vrlo jaka uporišta među radnicima i drugim radnim slojevima — KP Francuske i KP Italije. Dobro je poznato da čak ni ove dve partije najčešće nisu imale mogućnost da političku moć kojom su raspolagale pretoče u pozitivnu političku akciju — nisu mogle neposrednije uticati na unutrašnju politiku i razvoj ovih zemalja, još manje na njihovu spoljnu politiku.

U vreme kada je revolucija bila koncipirana kao svetska oružana revolucija pomenuta izolacija i nije morala biti suviše težak problem. Partije su čekale da dođe »njihovo vreme«. Kada se shvatilo da doskorašnja osnovna strategija nema nikakve izglede u ovim zemljama i da se partije moraju pripremiti za druge oblike borbe za socijalizam, razbijanje dugogodišnje izolacije postalo je primarni zadatak. Usvajanje stava o nacionalnim putevima i mirnim oblicima borbe za socijalizam zahtevalo je temeljito preispitivanje celokupne ranije idejno-političke platforme.

Prihvatanje strategije mirnog puta najneposrednije je uticalo na menjanje stava prema parlamentarnoj demokratiji. Strategija mirnog puta postaje izgledna (perspektivna) politika samo pod uslovom da glavne snage radikalne društvene promene (koje deluju u zemljama parlamentarne demokratije) *izbore mogućnost da legitimno deluju u okviru parlamentarne demokratije,* da se koriste njenim glavnim mehanizmima. Tako su se ove partije našle pred krupnim i složenim zadatkom osvajanja, u stvari, preciznije je reći, *sticanja demokratske legitimnosti.* To podrazumeva, između ostalog, da se svi važniji politički partneri — kako potencijalni partneri tako i važniji protivnici koji ostvaruju svoju ulogu u okviru institucija važećeg legaliteta, znači mehanizma parlamentarne demokratije — moraju uveriti da će se i komunističke partije strogo pridržavati »pravila igre«, znači da će se ponašati u skladu sa principima parlamentarne demokratije. Sve dok se ne pribavi pomenuti demokratski legitimitet, orijentacija na mirne puteve i oblike borbe za socijalizam ostaje mrtvo slovo na papiru. Ovaj se legitimitet ne može osvojiti bez prethodnog radikalnog menjanja stava prema parlamentarnoj demokratiji. Potrebnu demokratsku »legitimaciju« — sasvim očigledno — ne bi mogle dobiti komunističke partije koje bi zadržale tradicionalno negativan stav prema parlamentarnoj demokratiji. (Bilo bi sasvim nerealno očekivati da se prihvate kao partneri, aktivni subjekti u koriš-

Digitized by Google

ćenju mehanizma parlamentarne demokratije partije koje su se programski obavezale da će, čim dođu u poziciju da meritorno odlučuju, taj mehanizam razoriti.) Pošto su decenijama isticale svoju rešenost da će baš tako i učiniti kada dođu na vlast, to je i objašnjenje zašto evrokomunističke partije danas moraju tako često, ponekad i pomalo napadno, isticati svoje novo stanovište, to jest svoje prihvatanje parlamentarne demokratije kao trajnog okvira i osnovne pretpostavke demokratije za koju se oni bore.

Prvi razlog koji je uticao na izloženu promenu stava prema parlamentarnoj demokratiji bio je, prema tome, u neophodnosti da se svi važniji politički partneri (potencijalni saveznici, ali i protivnici) uvere da su komunisti »promenili list«, da su spremni da trajno deluju u okviru osnovnih institucija važećeg legaliteta. Još važnije — da prihvataju bitan stav da se promene u društvu za koje se zalažu mogu ostvariti samo pod pretpostavkom da je za njih prethodno obezbeđena podrška ubedljive *većine* birača.

Drugi razlog je u proceni evrokomunista da neophodno *jačanje i širenje sopstvenog uticaja* nije moguće bez napuštanja tradicionalnog komunističkog stava prema parlamentarnoj demokratiji. Vodeći ljudi ovih partija došli su do saznanja da je parlamentarna demokratija prihvaćena u tim zemljama kao najpovoljniji okvir i oblik upravljanja društvom ne samo od relativno malobrojnih posedničkih klasa, već, isto tako, i od velikog dela najširih radnih i narodnih slojeva. Procenjeno je da put ka tim masama pretpostavlja napuštanje ranijeg stava prema parlamentarnoj demokratiji.

Imajući ove okolnosti na umu, moglo bi se zaključiti da su evrokomunisti, u postojećim uslovima, *morali* menjati stav prema parlamentarnoj demokratiji. Štaviše, moglo bi se reći da je izložena promena bila u izvesnom smislu »iznuđena« društvenim okolnostima i istorijskim realnostima u kojima ove partije deluju. Nije bez osnova ni procena da je ova promena dosta *zakasnila*. Pozicije evrokomunističkih partija, osobito nekih, danas bi bile mnogo snažnije da nisu u suočavanju sa pomenutim realnostima društvenih i političkih sredina u kojima deluju toliko zakasnile.

V

Nova strategija socijalne revolucije za koju su se opredelili evrokomunisti zahtevala je, kao što je istaknuto, preispitivanje tradicionalnog stava komunističkih partija prema parlamentarnoj demokratiji. Promene i inovacije nisu se, međutim, mogle zadržati na načelnom usvajanju novog stava prema parlamentarnoj demokratiji. Naprotiv, jednom usvojen, novi stav prema parlamentarnoj demokratiji, i u tom kontekstu prema demokratiji u socijalizmu u celini, zahtevao je niz drugih značajnih promena u idejno-političkoj i doktrinarnoj platformi evrokomunističkih partija. Te su

Digitized by Google

se partije našle koliko pred složenim toliko i delikatnim zadatkom da dalje *preispituju, pa i revidiraju znatan deo nasleđenog ideološkog i teorijskog arsenala.* Neke značajne postavke ovog arsenala morale su se revidirati, pa i napustiti.

Jedna od najvažnijih takvih promena jeste manje ili više izričito i otvoreno *napuštanje tradicionalnog koncepta (znači — ne samo termina) diktature proletarijata.* Manje ili više otvoreno se kaže da je ovaj koncept nespojiv sa njihovom novom koncepcijom i strategijom socijalističkog preobražaja, uključujući i njihovo poimanje socijalizma.

Napuštanje koncepta diktature proletarijata ne obrazlaže se u svim slučajevima na isti način. I pored svih razlika, mogu se zapaziti i bitne sličnosti u teorijskim interpretacijama i odgovarajućim ideološkim racionalizacijama. Najčešće se naglašava da je koncept diktature proletarijata prevaziđen u odnosu na društvene uslove i istorijske okolnosti u kojima se vodi borba za socijalizam u ovim zemljama. Kao najvažniji argument ističe se da u ovim zemljama svako pozivanje na diktaturu proletarijata nužno *sužava socijalnu osnovu revolucionarne borbe.* Ovo stoga što u postojećim uslovima radnička klasa nije, niti može biti, jedina socijalna baza revolucionarnog preobražaja. Istorijski je imperativ — naglašavaju evrokomunisti — da se u tu borbu, na sasvim ravnopravnim osnovama, uključe i druge kategorije radnih i narodnih slojeva. Takvi se savezi ne mogu uspostaviti ako se unapred (programski) postulira rukovodeća uloga bilo kog partnera, pa i same radničke klase. Ocenjuje se da potencijalni saveznici radništva nisu spremni da prihvate bilo čiju »rukovodeću ulogu«.

Izložena načelna i teorijska razmatranja, koliko god bila važna i relevantna, sasvim sigurno nisu jedina, a možda ni najbitnija za objašnjenje novog stava prema diktaturi proletarijata. Može se reći da su, u najmanju ruku, *isto toliko važni i razlozi pragmatsko-političke prirode.* Evrokomunisti su s dosta osnova zaključili da bi zadržavanje ovog koncepta bilo nespojivo s njihovom rešenošću da se izbore za mnogo širu političku podršku. Nespojivo stoga što oni smatraju da je svako pominjanje, još više, prizivanje bilo kakve diktature, pa u tom smislu i diktature proletarijata u ovim zemljama — preteška politička hipoteka. Posle svih iskustava iz novije istorije sa raznim vrstama diktatura u širokim slojevima naroda postoji razumljiva odbojnost prema svakom poretku koji budi takve asocijacije. Za evrokomuniste su osobito teško opterećenje iskustva staljinističkih despotskih vladavina, koje su dugi niz godina isticane, a od ovih partija bile i prihvatane, kao najpotpuniji, pa i najsavršeniji izraz, materijalizacija diktature proletarijata. Pošto je ovakav tip političkog sistema stvarno neprihvatljiv, u stvari, odbojan za široke slojeve radnih i narodnih masa, u njihovim, a mogli bismo slobodno dodati i ne samo u njihovim zemljama, evrokomunisti su ocenili da se moraju distancirati od svega što na to podseća. Prigovor koji im se često upućuje — da su mogli zadržati sâm koncept, uz objašnjenje da će diktaturu proletarijata drukčije tumačiti i upraž-

Digitized by Google

njavati — nije dovoljno ubedljiv. Nije ni najmanje realno očekivati da bi takva objašnjavanja dala bilo kakve rezultate. Evrokomunisti su se morali suočiti sa činjenicom da je za veliki deo radnih slojeva, onih na koje oni moraju računati, i diktatura proletarijata samo diktatura.

Napuštanje koncepta diktature proletarijata predmet je oštrih kritika mnogih drugih komunističkih partija, osobito vladajućih istočnoevropskih. Ovde se nameće jedno vrlo zanimljivo zapažanje: ovi kritičari zaobilaze kao neprijatnu činjenicu da su u fazi borbe za vlast sami činili gotovo istu stvar. Podsećamo na to da su gotovo sve ove partije u fazi neposredne borbe za vlast uglavnom »zaboravljale« i da pomenu diktaturu proletarijata. Na primer, istočnoevropske partije su 1944—1947. redovno isticale da tadašnje narodne demokratije nisu oblik diktature proletarijata, i uz to se dodavalo da će ove zemlje ići sopstvenim putem razvoja, bitno različitim u odnosu na sovjetski model. U jesen 1947. ovaj stav je promenjen i narodne demokratije su preko noći »prerasle« u diktaturu proletarijata. Štaviše, počelo se tvrditi da su one to bile od samog početka. Razumljivo je da su postojali valjani politički razlozi što su ove partije privremeno »zaboravljale« ili napuštale diktaturu proletarijata. Isto je tako, pa još i mnogo razumljivije zašto evrokomunisti ocenjuju da moraju zauzeti izloženi stav. Štaviše, u njihovom slučaju postoje mnogo krupniji politički razlozi.

Napuštanje koncepta diktature proletarijata sasvim sigurno otvara neka krupna ideološka i teorijska pitanja. Nije sasvim bez osnova prigovor da sa ovim nije napušten samo staljinizirani »marksizam-lenjinizam«, već da se dovodi u pitanje jedna od ključnih postavki klasičnog marksizma. Mišljenja su ovde dosta podeljena, uključujući i ona u samim evrokomunističkim partijama. Dok jedni autori prihvataju ovaj prigovor kao validan, drugi marksisti koji deluju u ovim partijama zastupaju tezu da diktatura proletarijata nije bitan deo Marksove teorije prelaza iz klasnog u besklasno društvo. Tvrdi se da je to, u osnovi, Lenjinov »dodatak« klasičnoj teoriji, dopuna koja je imala svoje opravdanje u uslovima carske Rusije, ali koja nije adekvatna, odnosno prihvatljiva za uslove visokorazvijenih zapadnih zemalja. Problem se, ipak, ne može na ovaj način »skinuti s dnevnog reda«. Rasprava o diktaturi proletarijata nerazdvojna je od šireg pitanja uloge radničke klase u borbi za novo društvo. Stiče se utisak da se evrokomunisti nisu u dovoljnoj meri, otvoreno i celovito, suočili sa ovim pitanjem.

Značajna novina sadržana je u stavu da ostvarivanje revolucionarnog preobražaja demokratskim putem podrazumeva da se za svaki korak napred, za svaku važniju meru društvenog progresa *mora obezbediti prethodna slobodno izražena većina.* Drugim rečima, odbacuje se raniji stav da radikalna promena može biti delo revolucionarne manjine koja će tek kasnije dobiti podršku većine naroda, kada ta većina shvati i, zatim, »odobri« postupke i mere manjine. Sada se ističe da niko nema pravo da narodu donosi, to jest

Digitized by Google

nameće »usrećenje«, ukoliko jasno i slobodno iskazana većina takve promene ne želi.

Prihvatanje parlamentarne demokratije i, osobito, stranačkog pluralizma kao merila demokratije zahtevalo je da se sasvim određeno kaže da ove partije *nikad neće pokušati da uspostave sopstveni monopol vlasti.* To se mora odlučno isticati zato što je u komunističkom pokretu još uvek široko prihvaćena teza da je ovakav monopolni položaj komunističke partije na vlasti mera i kriterijum socijalizma, kaže se — jedna od »osnovnih zakonomernosti socijalizma«. Osvajanje demokratske legitimnosti zahteva i podrazumeva bezrezervno distanciranje od ovakvog tumačenja uloge komunističke partije u socijalizmu.

Sa ovim je najtešnje povezana neminovnost da se preispita jedna od ključnih tradicionalnih teza: da je *komunistička partija unapred predodređena da uvek i na svakom mestu ima ulogu revolucionarne avangarde.* Osobito je bilo nužno da se kritički preispitaju tradicionalne interpretacije ove uloge, na osnovu kojih su komunističkoj partiji pripadala i *posebna prava.* Evrokomunisti su korigovali i jedno i drugo stanovište. Sada se izričito kaže da komunistička partija *ne mora* u svakoj situaciji imati avangardnu ulogu. Ističe se da avangardizam jedne partije ne zavisi od njenih idejnih i doktrinarnih izvora, još manje od nekog spoljnog priznavanja takve njene uloge. Avangardizam se stiče isključivo sposobnošću partije da stvarno prednjači, da u slobodnoj utakmici sa drugim političkim snagama nudi najrealnija i istovremeno najprogresivnija rešenja za otvorene društvene probleme i da za takva rešenja uspeva da pridobije ubedljivu većinu radnih masa. Jednom osvojena, avangardna pozicija se mora stalno *iznova potvrđivati.* U slobodnom, demokratskom društvu ona se može i izgubiti ako partija ne bude na visini svojih istorijskih odgovornosti. Najvažnije je to što se sada bez ikakvih ograda kaže da avangardna pozicija ne daje odgovarajućoj partiji *nikakva veća prava* u odnosu na bilo koju drugu političku ili društvenu organizaciju. Mogu postojati veće obaveze — nikako prava.

U društvu parlamentarne demokratije *nema i ne može biti mesta za ideološki monopol.* Kao što se zalažu za politički pluralizam u socijalističkom društvu za koje se bore, evrokomunisti kažu da se mora prihvatiti i *ideološki pluralizam.* Italijanski komunisti su više puta isticali da nikad neće pokušavati da od sopstvene ideologije — marksizma — naprave zvaničnu, još manje državnu ideologiju. Pored toga što bi ideološki monolitizam bio nespojiv sa principima pluralističkog sistema socijalizma, evrokomunisti kažu da bi to bila velika prepreka društvenom progresu. Naime, oni tvrde da progres društva i u socijalizmu podrazumeva stalnu borbu mišljenja, pa u tom smislu i stalnu konfrontaciju različitih ideoloških pristupa.

Najzad, vrlo je važna promena u tome što je napušten raniji stav, na kome je osobito insistirao Lenjin, da socijalistička revolucija podrazumeva, a izgradnja socijalizma pretpostavlja, *razaranje* (i to razaranje ne u prenosnom, već u najneposrednijem

Digitized by Google

značenju ovog izraza) *postojeće državne strukture*, državnog aparata. Cilj više nije razaranje, već postepeno »menjanje klasnog sadržaja« postojećeg mehanizma državne vlasti. I ova promena bila je neizbežna. Ne može se sa svom ozbiljnošću zastupati strategija mirnog puta i istovremeno zadržati raniji stav o neminovnosti (fizičkog) razaranja postojeće države. Isto tako, raniji stav je inkompatibilan sa načelnim prihvatanjem parlamentarne demokratije kao trajnog okvira koji treba da obezbedi demokratski karakter novog društva.

VI

Izloženim kritičkim preispitivanjima i navedenim inovacijama ne iscrpljuje se lista problema povezanih s usvajanjem nove osnovne strateške orijentacije i prihvatanjem parlamentarne demokratije. Za evrokomuniste nije glavni problem u tome što su učinili naznačeni zaokret i usvojili bitno nove prilaze mnogim važnim pitanjima teorije socijalističkog preobražaja. Glavni izvor teškoća sa kojima se neke od ovih partija danas suočavaju u daljem oblikovanju i ostvarivanju nove strategije jeste u tome što su *njenim usvajanjem otvorena mnoga nova, često vrlo složena i teška, ponekad i osetljiva politička i doktrinarna pitanja*, na koja evrokomunisti često nisu u stanju da pronađu sasvim zadovoljavajuće odgovore. Pomenućemo neka od takvih krupnijih otvorenih pitanja.

Nova strateška orijentacija *podrazumeva*, na primer, *uspostavljanje širokih političkih i socijalnih saveza*. Sasvim je očigledno da u ovim zemljama komunisti nisu danas, niti će u dogledno vreme biti u stanju da sami iznesu željene promene. Dva su razloga što su ovi savezi apsolutno neizbežni. Prvi je u tome što komunisti nemaju izglede da u dogledno vreme sami osvoje potrebnu političku većinu — znači takvu većinu koja podržava program značajnijih društvenih (strukturalnih) promena. Drugi je u tome što bi čak i u slučaju osvajanja takve većine bilo veoma rizično ići na formiranje »čiste« komunističke vlade. Ni jedna od ovih zemalja još nije »spremna« da se suoči sa takvim rešenjem. Neophodno je određeno, ne tako kratko razdoblje u toku kojeg bi komunističke partije, delujući u raznim koalicionim vladama, morale steći potrebno »poverenje« svih drugih političkih subjekata. (Reč je o neophodnom uveravanju svih drugih političkih subjekata da komunistička partija neće iskoristiti svoju poziciju vladajuće partije u mehanizmu parlamentarne demokratije kao priliku da uništi ovaj mehanizam i uspostavi svoj trajni monopol vlasti.) Neophodni su savezi sa drugim socijalističkim, a u početnoj fazi i sa nekim širim formacijama demokratski i progresivno orijentisanih snaga (politički savezi). To je zaista imperativ nove strategije. Evrokomunisti snažno ističu potrebu ovakvih političkih saveza, ali nisu dovoljno ubedljivi kada treba pokazati kako do takvih saveza stići. Iskustvo posled-

Digitized by Google

njih desetak godina pokazuje da nije dovoljno da to žele komunisti — nužno je da to prihvate i potencijalni partneri. Za sada nema znakova da su potencijalni partneri spremni da uđu u dugoročnije savezničke odnose sa odgovarajućim komunističkim partijama. (Ulazak komunista u Miteranovu socijalističku vladu ne demantuje ovu tvrdnju, pošto ovde očigledno nije reč o političkom savezništvu, ponajmanje o stabilnom i dugoročnom savezu zasnovanom na zajedničkom programu društvene i političke akcije. Sadašnja vlada ne sprovodi zajednički, nego socijalistički program — program SP Francuske.) Stvarno je krupno otvoreno pitanje kako doći do nužnih širih političkih saveza zasnovanih na manje ili više celovitim programima društvene promene.

Slično je i sa često isticanom tezom o potrebi širokih *socijalnih saveza,* blokova društvenih snaga koje će se okupiti na programu društvene promene. Ni u ovome iskustva poslednjih godina nisu ohrabrujuća. Takvih okupljanja uglavnom nema. Ukoliko ih pak povremeno i ima, onda je vrlo karakteristično da osnovica takvog okupljanja nije programska platforma koju nude komunisti. Mnogo više uspeha u tome imale su socijalističke partije u trima zemljama južne Evrope (Francuskoj, Španiji i Grčkoj).

Evrokomunisti se, zatim, suočavaju sa sledećim velikim izazovom — oni moraju izaći pred radne mase i najširu javnost sa *strategijom društvene promene koja će biti istovremeno:* (a) *radikalna,* (b) *privlačna za široke mase, ali i* (c) *realna* (izgledna). Ona mora biti radikalna pošto sa programima manjih adaptacija istupaju i mnoge druge snage, na primer, socijaldemokrati, i one se u tome često mnogo bolje »snalaze« nego komunisti. Uostalom, istorijski *ratio* opstojanja komunističke partije u tome je da deluje kao subjekt radikalne društvene promene. Sasvim je razumljivo da ponuđena alternativa mora biti prihvatljiva, privlačna za šroke slojeve radnih ljudi, jer se samo tako može osvojiti neophodna politička većina. Ovde je, međutim, vrlo značajno da, u želji za privlačnošću, komunisti u ovim zemljama ne padnu na niske grane jeftinog licitiranja,ređanja obećanja »bez pokrića«, bez ubedljivog objašnjenja kako ostvariti željene, odnosno obećavane promene. Otuda i treći zahtev: nova strategija mora biti ne samo radikalna i privlačna, već i realna. Ima dosta osnova za procenu da *evrokomunisti još nisu uspeli da uobliče jednu takvu celovitu i razvijenu strategiju.* Osobito je primetno da nedostaju razvijenije ideje kako se uhvatiti ukoštac sa sadašnjim teškim ekonomskim problemima i sa njima povezanim poremećajima u funkcionisanju vladajućeg načina proizvodnje. Kašnjenje u izgradnji takve strategije sigurno nije slučajnost. Treba istaći da formulisanje strategije socijalističke alternative, koja će istovremeno biti radikalna, privlačna i uverljiva u uslovima visokorazvijenih kapitalističkih zemalja, nije nimalo lak zadatak. Očigledno da ovde nije reč samo o zaostajanju socijalističke misli, o »lenjosti duha«. Takvu alternativu mnogo je lakše bilo formulisati na nekim drugim meridijanima.

Digitized by Google

Dosledno prihvatanje principa i logike političkog sistema parlamentarne (pluralističke) demokratije podrazumeva spremnost svih aktera da prihvate *smenljivost partija na vlasti*, u skladu sa pomeranjem biračkog tela. Striktno prihvatanje ovih principa i logike pluralističke parlamentarne demokratije podrazumeva ne samo smenljivost svake vlade koja izgubi podršku većine, već i pravo nove vlade da poništi pojedine, pa čak i važne mere prethodne vlade ukoliko je dobila podršku većine biračkog tela za takvu politiku. Javlja se, prema tome, mogućnost da se ono što vlada levice »sagradi« u svom mandatnom periodu »poruši« ako vlada levice izgubi podršku većine i na vlast dođu partije drukčije — konzervativne orijentacije. U sistemu parlamentarne demokratije sa takvom mogućnošću se mora, naravno, uvek računati. Postavlja se pitanje — kako u ovom slučaju obezbediti »socijalističke tekovine«, kako obezbediti kontinuitet procesa društvenog preobražaja. Ovo, verovatno, nisu nepremostive teškoće, ali je činjenica da se evrokomunisti nisu neposrednije suočili sa problemima ove vrste i sa dilemama koje su sa tim povezane.

Pitanje podruštvljavanja sredstava za proizvodnju stavlja evrokomuniste pred mnoge, ponekad vrlo neprijatne dileme. Zahtev za radikalnim, manje ili više potpunim podruštvljavanjem svih sredstava za proizvodnju bitan je deo idejnog i političkog identiteta ovih partija. To je bio ključni deo političke platforme kojom su one nudile radikalnu alternativu. Uslovi u kojima deluju, stečena istorijska iskustva i izmenjena strategija socijalističkog napredovanja zahtevaju određeno *preispitivanje ovog tradicionalnog programskog zahteva i ideološkog postulata*. Evrokomunisti se suočavaju sa činjenicom da na takvoj platformi (potpuno podruštvljavanje) sasvim očigledno ne mogu osvojiti većinu. Postavlja se pitanje u kolikoj meri i na koji način revidirati tradicionalni stav. Ove dileme postaju aktuelnije i zato što u ovim partijama raste saznanje o tome da bi potpuno podruštvljavanje bilo ne samo politički neprihvatljivo, već i ekonomski štetno. Smatra se, naime, da socijalistička misao ne raspolaže sistemskim rešenjima koja bi omogućila efikasno i racionalno poslovanje sitnijih, pa čak i mnogih preduzeća srednje veličine posle njihovog prenošenja u društvenu svojinu. Primetna je želja evrokomunista da se otvorenije suočavanje sa ovim dilemama i problemima odloži za neko kasnije vreme. Ovde valja podsetiti da je još Toljati jednom prilikom rekao da italijanski komunisti, kad bi i mogli na odlučujući način uticati na unutrašnju politiku i razvoj zemlje, bar tridesetak godina »ne bi dirali u srednji i sitni sektor privrede«. Sada, sasvim očigledno, nije u pitanju samo tempo kojim bi se ovakve promene ostvarile. Posredi je donekle i sam princip. Zato nisu bez osnova tvrdnje da se realna politika evrokomunista u odnosu na ovo pitanje, bar kada je reč o doglednoj budućnosti, u osnovi svodi na ideju »mešovite ekonomije«.

U svojoj zaokupljenosti da se pokažu i dokažu kao dosledni protagonisti parlamentarne demokratije, evrokomunisti su u velikoj meri *redukovali demokratiju na njene predstavničke oblike*

Digitized by Google

i sadržaje. S mnogo osnova se može tvrditi da su oni sve do sada uglavnom izbegavali da se ozbiljnije suoče sa složenim problemima obogaćivanja ove demokratije novim socijalnim sadržajima — još manje sa tezom da socijalistička demokratija zaslužuje dati atribut samo ako je neposredna. To je, nesumnjivo, jedna od najvećih praznina u novim elaboracijama evrokomunističke strategije. Eventualni iskazi o poželjnosti ili nužnosti obogaćivanja postojeće predstavničke demokratije nekim elementima neposredne demokratije uglavnom ne prelaze okvire retorike. Razlozi za ovakav stav su delom taktičke prirode, ali i načelne. Kada je reč o taktičkim motivima, treba istaći da vodeće snage evrokomunizma smatraju da u ovom trenutku treba najpre izboriti »parlamentarno-demokratsku legitimaciju« i u tom smislu izbegavati sve što bi se moglo protumačiti kao njihovo, makar i delimično, napuštanje ovog »terena«. Načelni motivi su u tome što se u redovima ovih partija još ne veruje, a sada nešto više nego pre deset godina, u plauzibilnost poretka utemeljenog na neposrednoj vlasti proizvođačkih masa.

Nova strategija i uslovi u kojima deluju zahtevaju od evrokomunista *otvaranje* prema društvenoj sredini, njenim osnovnim institucijama, a delom i prema nekim ključnim vrednostima. Nužno je i otvaranje prema drugim političkim snagama. U slučaju komunističkih partija ovo otvaranje je veoma složen, a često i delikatan proces, ne samo zbog ranije ideološke platforme, koja je zahtevala totalnu konfrontaciju, već i zbog dela političkog nasleđa koje drugim snagama, uključujući i one na koje se gleda kao na potencijalne saveznike, još omogućava da podstiču nepoverenje prema odgovarajućim komunističkim partijama. Da bi se ove barijere srušile, moraju se ne samo napustiti neke prevaziđene ideje, već, ponekad, praviti i izvesni *ustupci.* To se sigurno mora činiti. Važno je, međutim, da se u svemu tome zadrži sopstveni revolucionarni identitet, da otvaranje i približavanje ne naruše ideološku i političku osobenost i nezavisnost. Kako to postići? Kako se otvoriti prema postojećem društvu, a to znači prema njegovim važnim institucijama, a da partija radikalne alternative ne postane pri tom njihov zarobljenik? Mora se očigledno ići na duge staze (»dugi hod kroz institucije«) — ali kako postići da se, pri tom, ne izgubi put, da se ne izgubi osnovna orijentacija? Kako se približiti potencijalnim partnerima i saveznicima, a da se to ne plati cenom koja će ugroziti sopstveni revolucionarni identitet? Kao što je poznato, glavni partneri i potencijalni saveznici često svoju saradnju sa evrokomunistima uslovljavaju zahtevima koji stvarno dovode u pitanje njihov revolucionarni identitet. Dileme su sigurno ozbiljne.

Jedan od takvih zahteva je, na primer, da se evrokomunisti moraju u celini odreći nekih ključnih principa sopstvene organizacije (lenjinistički tip partije, princip demokratskog centralizma i slično). Potencijalni saveznici često ističu da se partija koja ne dozvoljava pluralizam u sopstvenim redovima ne može prihvatiti kao legitimni subjekt parlamentarne demokratije čiji je osnovni

Digitized by Google

princip stranački pluralizam. Evrokomunisti, sasvim očigledno, ne mogu prihvatiti ovakve uslove, koji često imaju karakter prave ucene. S druge strane, doista se postavlja pitanje: da li tip partije koji se u tolikoj meri gradio na pretpostavci da se ona priprema gotovo isključivo za oružani oblik revolucije, pa čak i za delovanje u uslovima ilegalnosti, može biti efikasan instrument borbe u kontekstu parlamentarne demokratije? Evrokomunisti su već uneli određene promene u način delovanja svojih partija, kao i u strukturu unutarpartijskih odnosa. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje koliko je nužno i dokle se može ići sa ovim promenama i prilagođavanjima.

Pomenimo, na kraju, jedno koliko složeno toliko i osetljivo pitanje. Evrokomunisti su rešeni da se bore i izbore za željene društvene promene delujući isključivo u okvirima i posredstvom institucija parlamentarne demokratije. Ovakvo delovanje nije moguće ukoliko nema spremnosti da se *prihvate odgovornosti za delovanje mehanizma parlamentarne demokratije*, ali i mnogo šire — *za funkcionisanje svih glavnih poluga sistema*. Evrokomunisti su u nekim slučajevima već pokazali spremnost da postupaju na ovakav način. Oni ističu svoju spremnost da prihvate odgovornosti koje povlači za sobom ulazak u vladu ili u »vladino polje«, kao što je to bio slučaj u Italiji sredinom sedamdesetih godina. Iskustvo pokazuje da je ovo veoma osetljivo pitanje. Preuzimanje takvih obaveza i odgovornosti može naići na znatan otpor u sopstvenoj partijskoj strukturi i, još više, u široj socijalnoj bazi. Kao ilustrativan primer može se navesti poziv KP Italije upućen radnicima sredinom sedamdesetih godina da pokažu »uzdržanost« u svojim revandikativnim zahtevima i na taj način doprinesu nacionalnoj politici »štednje« kao sredstvu izvlačenja zemlje iz postojećih ekonomskih teškoća. Znatan deo partijske baze nije dobro prihvatio ovakav izraz »odgovornog ponašanja« KPI. Preuzimanje odgovornosti je sigurno neizbežno, ali se postavlja pitanje koliko daleko se može u ovome ići. Gde su garantije da partija ovim putem ne postane zarobljenik poretka, da se ne nađe u ulozi mnogih socijaldemokratskih partija koje, kada dođu na vlast, ne teže ka tome da poredak menjaju, već se zadovoljavaju time da njime upravljaju, naravno, uz neke manje adaptacije?

*

Evrokomunistički obrt bio je sasvim sigurno nužan. On izražava napor da se doktrina i politika pokreta usklade sa uslovima i zahtevima istorijskog i društvenog podneblja u kojem ove partije deluju. Izvršeni izbor nesumnjivo je u osnovi dobar. On pruža veće izglede ovim partijama da se nađu u ulozi stvarno dejstvujućeg istorijskog subjekta socijalne revolucije. Istovremeno je, isto tako, izvesno da je usvajanje nove orijentacije otvorilo mnoga nova, često vrlo složena pitanja. Nova orijentacija pruža mogućnost da se prevladaju neki raniji problemi, ali je u isti mah stavila ove partije

Digitized by Google

pred neke nove, ponekad ne manje složene probleme. Stiče se utisak da se vodeće snage evrokomunizma još nisu u dovoljnoj meri suočile sa tim novim problemima. Idejno-političke pretpostavke za rešavanje ovih problema danas su ipak znatno povoljnije nego što je to bilo u nekim sličnim situacijama u prošlosti. Osvojena samostalnost i prevladavanje dogmatsko-sektaških opterećenja nagoveštavaju mogućnost da se uspešnije nego do sada izađe u susret nekim otvorenim problemima, da se pronađu odgovori na neka od pomenutih otvorenih pitanja. Uostalom, ovde ne treba gubiti iz vida činjenicu da je u istoriji uvek bilo tako — rešavanje jednih problema stavlja na dnevni red nove. Ovo je osobito pouka koja se može izvući iz istorije organizovanih socijalističkih snaga. Otvoreni problemi su uvek izazov za revolucionarni pokret. Suočavanje sa ovim izazovima — u smislu traganja za odgovorima i rešenjima — može biti značajan podsticaj daljem jačanju uticaja i porastu ugleda organizovanih socijalističkih snaga. Otvoreno i smelo suočavanje sa navedenim izazovima može da bude put ka otvaranju novih izgleda levice.

Digitized by Google

Miroslav Koraksić

Centralni komitet o idejnim kretanjima i zadacima SKJ

Kada se za sednicu jednog partijskog rukovodstva odabere tako široka, a u isto vreme veoma aktuelna tema, kao što su idejna kretanja u društvu i zadaci Saveza komunista, o čemu je CK SKJ raspravljao krajem februara, onda je gotovo neizbežna izloženost opasnosti od uopštenosti ili, pak, tematske usitnjenosti koja otežava izvlačenje politički racionalnih i stimulativnih zaključaka. Ta posve realna opasnost je, ovoga puta, uglavnom izbegnuta, zahvaljujući opsežnim pripremama, koje su se osetile u referatu člana Predsedništva CK SKJ Kire Hadži Vasileva, a potom u raspravi i zaključcima.

Kritičkim i samokritičkim rezonovanjem o pojavama koje karakterišu trenutnu idejno-političku situaciju, članovi CK SKJ su ocenili stepen sposobnosti i spremnosti Saveza komunista da u savremenim uslovima prednjači u ostvarivanju svojih programskih opredeljenja. Kolika je, i kakva, idejna i politička sposobnost i spremnost, kazano je, u nekoliko navrata, opaskom da je neprijatelj, koji je u poslednje vreme sve agresivniji, »jak onoliko koliko smo mi slabi«. I zbog toga je na sednici više govoreno o Savezu komunista i njegovim slabostima i zadacima no o pojedinačnim manifestacijama tuđih idejnih teza i stremljenja.

Sadašnja situacija, u kojoj se pojedine organizacije i rukovodstva Saveza komunista nedovoljno snalaze i angažuju, a pobor-

Digitized by Google

nici drugih ideologija to obilato koriste, teška je, bremenita mnogim iskušenjima i dilemama, ali je u neku ruku »normalna«, jer je rezultat relativno brzog ekonomskog rasta i sporog samoupravnog sazrevanja. »Suočili smo se s pojavama, problemima i teškoćama koje nesumnjivo svedoče o jednoj kritičnoj fazi u razvoju našeg društva i sistema socijalističkog samoupravljanja, kakvih je i ranije bilo i koje su proizvod, pre svega, zakonitih protivrečnosti samog tog istorijskog revolucionarnog procesa« (Kiro Hadži Vasilev).

Podsećanje na istorijske zakonitosti i iskustva Saveza komunista očigledno je doprinelo uspešnijem razabiranju i naglašavanju elementarnih pretpostavki aktivnijeg idejnog i političkog delovanja. Pokušaćemo da naznačimo izvesne pretpostavke, bez pretenzije na interpretaciju svega što je rečeno i zaključeno na sednici CK SKJ o idejnim kretanjima i zadacima Saveza komunista.

Izazovi teorijskoj misli

Sama činjenica da je Savez komunista idejna i politička organizacija upućuje na uspostavljanje i održavanje izvesne, uslovne, »ravnoteže« između njegove idejne i političke delatnosti. Veštačko odvajanje i praktično naglašavanje jedne nauštrb druge vrste aktivnosti imalo bi negativne posledice po ukupni rezultat i značilo bi da sa tumačenjem i ostvarivanjem uloge SK u društvu nešto nije u redu. Stoga su povremene, ovako naslovljene, rasprave (idejna kretanja u društvu i zadaci Saveza komunista) svakako dobrodošle, mada se ne može odbaciti ni opaska da su sve sednice CK SKJ, načelno gledano, idejne i političke, jer se na svima njima kristališu idejni i politički stavovi i zaključci, koji su utoliko reljefniji i plodonosniji ukoliko proističu iz rasprava o konkretnim temama i pojavama.

Ovoga puta, na sednici CK SKJ je upravo primećeno da je, sticajem različnih okolnosti, narušena ta uslovna »ravnoteža« između idejne (preciznije: teorijske) i političke aktivnosti Saveza komunista, na štetu teorije, koja je unekoliko zapostavljena, poglavito usled zaokupljenosti partijskih organizacija i rukovodstava praktičnom politikom.

»Naša aktivnost je — istakao je Mitja Ribičič u završnoj reči — bila suviše prakticistički intonirana. Izostao je inovatorski rad, dublji teorijski prodori, koji su decenijama bili jedno od bitnijih obeležja partijske akcije i bez kojih se ne mogu ostvariti ozbiljniji društveni preokreti.«

S obzirom na to da se Savez komunista »mora nositi sa svim ozbiljnijim otvorenim društvenim, ekonomskim i idejno-političkim problemima, a pogotovo sa svim izazovima idejnih i političkih protivnika... teorijski aspekti vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista dobijaju na značaju, a opasnosti od prakticizma i pragmatizma u njegovom radu postaju veće« (Kiro Hadži Vasilev).

Digitized by Google

Prakticizam i stihija o kojima je ovde reč i koji su, kako je naglašeno, zapljusnuli redove Saveza komunista, mogli bi imati i teže posledice po ulogu SK u društvu, jer se političkim prakticizmom i pragmatizmom, ma koliko njegovi zatočenici bili dobronamerni i usrdni, ne može nadoknaditi ono što se na idejnom polju propusti. Zato je, verovatno, Albreht Roman na sednici CK SKJ i upozorio da je danas »popuštanje pred privrednim pragmatizmom i voluntarizmom u proteklom razvojnom periodu već dva puta dovelo u veoma teška iskušenja i stvaralo podlogu za stvarno aktiviranje neprijateljskih snaga protiv socijalističkog samoupravljanja u zemlji i u inostranstvu. Sa prodorom privrednog pragmatizma i voluntarizma u organe i rukovodstva Saveza komunista neminovno prodiru u njihove redove i pritisci svih idejnih i političkh poimanja, koja postoje u društvu. Oni počinju da iznutra idejno i politički raslojavaju i time slabe njegovu sposobnost za izgrađivanje neophodnog idejno-političkog i društveno akcionog jedinstva...«

Dakle, zaista »nema, niti može biti, ni važnijeg ni prečeg posla od razjašnjavanja mogućnosti, pretpostavki i sredstava ostvarivanja novog prodora u razvoju udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja« (Kiro Hadži Vasilev). Ukoliko se taj posao obavlja i obavi valjano i na vreme, mnogi nesporazumi i incidenti na razuđenom idejnom frontu biće proređeni.

Izazova za pravu, marksističku teorijsku misao je napretek. Zašto je nema više i zašto nije delotvornija? Na to pitanje nije dat, niti se mogao dati potpun i konačan odgovor. Ostaje da i druga rukovodstva i organizacije Saveza komunista, svako u domenu svoga delovanja, utvrde uzroke pasivnosti kreativnih snaga i da ih pokrenu u idejne akcije, vodeći pri tom računa o mogućnosti da i apologetska nametljivost pojedinca može odbijati prave stvaraoce i sužavati realne mogućnosti Saveza komunista za idejno delovanje.

Od idejnog ka akcionom jedinstvu

Na ovoj sednici CK SKJ je dosta pažnje posvećeno jedinstvu Saveza komunista, budući da je ono, bez sumnje, primarna pretpostavka uspešnog ostvarivanja njegove vodeće idejne i političke uloge u društvu. Dominirala je, uglavnom, konstatacija (i teza), koja se posle Dvanaestog kongresa SKJ često izriče, ali samo njeno izricanje, po svemu sudeći, ne doprinosi mnogo njenoj uverljivosti. Kaže se, naime, da u SKJ postoji idejno jedinstvo, dok sa akcionim to nije uvek slučaj, što je, po nekim autorima, normalna pojava koja ne treba da zabrinjava.

Predsednik Predsedništva CK SKJ, Mitja Ribičič, takođe je, u završnoj reči, naglasio da »nema sumnje da jedinstvo u Savezu komunista u pogledu globalnih opredeljenja postoji«. Zaista, teško da iko u to sumnja. Ali u raspravi na sednici CK SKJ je bilo mišljenja koja sugerišu nešto drukčiji utisak o jedinstvu. Na pri-

Digitized by Google

mer, Miljan Radović je rekao da bismo »morali što prije obezbijediti takav metod, način i sadržaj idejno-političkog djelovanja da razbijemo pojedine ideološke zabrane i da o istim problemima i pojavama od šireg političkog značaja vodimo organizovan i demokratski dijalog u cijelom Savezu komunista i društvu, a ne da povodom pitanja nastaju veće ideološke razlike, koje u mnogo slučajeva nose pečat međurepubličkog i međupokrajinskog idejnog sukoba, koji onda, i sa svoje strane, otvara široki prostor za reprodukovanje nacionalističke svijesti«. Vlado Janžič kaže da je »potrebno uložiti nove napore da se sagledaju nove forme ispoljavanja centralističkih tendencija u sadašnjoj kriznoj fazi. Istovremeno, u SK treba sprovesti i svestranu idejno-teorijsku kritiku pojava, uzroka i posledica takozvanih republičkih etatizama. Koliko ja mogu sagledati stvari, republički etatizmi nastoje, u sadašnjoj fazi, da opravdaju svoje postojanje, pre svega dokazivanjem da su u funkciji zaštitnika nacije i ekonomskog interesa udruženog rada u republici i pokrajini. Zbog toga i dolazi do gotovo neobjašnjive pojave da se, po pravilu, u našoj zemlji formiraju različiti pogledi na konkretna pitanja privrede, i ne samo u odnosu na njih — uglavnom po republikama i pokrajinama, tako da se dobija prividan utisak da jedina i glavna protivrečnost postoji između republika i pokrajina«.

Sličnih primera i rezonovanja bilo je više. Otuda Dimčetu Belovskom nije bilo teško da zaključi da je »odsustvo idejno-političkog jedinstva u Savezu komunista Jugoslavije, kao i odsustvo sposobnosti za odlučivanje i smelije intervencije, u cilju usklađivanja različitih interesa, verovatno jedan od najznačajnijih naših problema«.

Ne sporeći jedinstvo Saveza komunista »u pogledu globalnih opredeljenja«, ovi, a i neki drugi učesnici u debati indirektno su upozorili na to da »razlamanje« jedinstva na idejno i akciono, ukoliko ovo drugo primetno nedostaje, umnogome podseća na propagandistički metod, čak na vrstu samoobmane. Posledice takvog poimanja i tumačenja jedinstva naslućuju se, između ostalog, u nekompletnosti ekonomskih planova, u izostajanju temeljnih dogovora i sporazuma, u neizvršavanju onoga o čemu su postignuti dogovori ili, štaviše, doneti i zakoni. Zato bi, ako hoćemo da gledamo istini u oči, našoj trenutnoj idejnoj i političkoj situaciji svakako više priličilo da se govori o jedinstvu na rečima i delu. U rasponu između jednog i drugog bilo bi posla za sva rukovodstva, sve organizacije i članove Saveza komunista.

Kriterijum za diferencijaciju u SK

Jedinstvo Saveza komunista, idejno i akciono, podrazumeva stalnu idejnu diferencijaciju u partijskim redovima koja se u mnogim organizacijama kampanjski shvata i vrši, čime se iskrivljuje njena suština i cilj. U referatu na sednici CK SKJ Kiro Hadži Vasilev je rekao da su »članstvo i sve organizacije Saveza komunista

Digitized by Google

dužni da samokritički preispitaju svoj rad, da se odlučno oslobađaju slabosti, popuštanja, pasivnosti i pojava oportunizma u idejno-političkoj borbi, da se teorijski osposobljavaju i da mobilišu sve svoje snage za praktične akcije.

Samo na tim osnovama mogućna je i potrebna jasna i zdrava diferencijacija u našem članstvu između onih koji mogu i hoće da se aktivno bore za našu liniju i onih koji samo opterećuju naše redove. Takva diferencijacija će jačati idejno-političko jedinstvo komunista, a time i snagu i stabilnost našeg socijalističkog samoupravnog društva, bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti, čvrstinu, bezbednost i nezavisnost naše zemlje«.

Opravdanje za ovakav zahtev nalazi se u mnogim, učestalim konstatacijama o tome da je Savez komunista zapljusnut i da u njemu »koegzistiraju« različne ideologije, što umanjuje njegovu idejnu i akcionu sposobnost. »Teško je poreći — kaže Dušan Dragosavac — da u Savez komunista prodiru tuđe ideje, koje ugrožavaju njegovo jedinstvo. Jer, ako nešto što se ocijeni kao nacionalističko u jednoj sredini. može u drugoj da se nesmetano razvija, da na to nema osjetljivog reagiranja, onda je to znak velikih slabosti u Savezu komunista, znak da se dozvoljava odstupanje od marksizma, a to predstavlja najveću opasnost, unosi najveću zbrku.«

Trenutno najrealniji i u svim delovima Saveza komunista, bez sumnje, najprihvatljiviji kriterijum za idejnu i političku diferencijaciju je odnos prema izvršavanju dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, jer on podrazumeva i teorijsko osvetljavanje svoje suštine, i jedinstvo na delu, i stalnu borbu protiv nacionalizama i regionalizama... Ukoliko taj kriterijum bude dosledno primenjen, utoliko će sadašnje teškoće biti brže prevladavane, a Savez komunista će iz toga izići idejno i politički jači i sposobniji.

Vizija i stvarnost

Strateška idejna i politička opredeljenja su, uopšte uzev, snažan motiv i podsticaj angažovanju privrženika date strategije na njenom ostvarivanju. Što je strategija jasnija, podsticaji su snažniji. Raspoloženje i emotivna privrženost ciljevima, koji se poimaju kao svoji, prerastaju u entuzijazam neslućene energije i materijalnih i duhovnih rezultata. I obrnuto. Znaci posustajanja, zbunjenosti i krize ulivaju osećanje nedokučivosti vizije, uvećavaju raspone između nje i stvarnosti, seju letargiju i apatiju, negativno utiču na tokove i rezultate privređivanja. Standard stagnira ili opada, zatvara se krug apatije i — nezadovoljstva.

Neke od tih istina naš čovek je doživeo, na sreću, one najprijatnije, ali mu se i druge počinju priviđati, jer nam se, u donekle neminovnoj krizi naglog rasta, počinje činiti kako se vizija i stvarnost udaljavaju, a od vizije se, kao što je poznato, ne živi,

Digitized by Google

ni bukvalno, ni duhovno. Ona je, kao što rekosmo, privlačna i podsticajna onoliko koliko se ostvaruje.

Kiro Hadži Vasilev je u referatu na sednici CK SKJ ukazao na izvorišnu tačku potencijalnog nezadovoljstva, rekavši sledeće: »Kritičkim i samokritičkim preispitivanjem uočavamo da, i pored dosadašnjeg ostvarenja socijalističkog samoupravljanja od nesumnjivog istorijskog značaja, još nisu ostvarene sve neophodne pretpostavke da radnici potpuno preuzmu poluge privrednog razvoja, da se tokovi reprodukcije stave pod pouzdanu kontrolu i uspešno svesno usmeravanje radničke klase, odnosno društvene zajednice, u skladu sa objektivnim nužnostima i zakonitostima tog najdubljeg revolucionarnog preobražavanja društva... Činjenica da se nalazimo u kriznoj fazi razvoja, prožetoj poznatim materijalnim problemima, uključujući i određen pad životnog standarda radnih ljudi, sama po sebi pogoduje pojavama izražavanja raznih, pa i razumljivih nezadovoljstava... U celini uzev, stanje je, u osnovi, stabilno i dobro. No to nas ne sme zavaravati i demobilisati pri rešavanju momentanih zaoštrenih ekonomskih i socijalnih pitanja, jer situacija u društvu ne zavisi samo od krupnih istorijskih tokova, nego i od sitnijih, ali za život ljudi najvažnijih, svakodnevnih egzistencijalnih problema i prilika.«

Na sednici CK SKJ je pomenuta i nestašica pojedinih artikala, koji, na prvi pogled, nemaju gotovo nikakvog udela u oblikovanju i verifikovanju »velikih« ideja i tema. Jer u Savezu komunista sazreva uverenje da čovek, kojem, možda, nedostaje lek ili nezamenljiva životna namirnica neće dugo »drugovati« sa vizijom za koju se inače opredelio i za koju je, prema svojim mogućnostima, ponešto i žrtvovao.

Saznanje, makar bilo i gorko, da ljudi o Savezu komunista ne sude samo po viziji koju je SK sugerisao, već, pre svega, po stvarnosti u kojoj žive, verovatno je među najdragocenijim saznanjima koja su se na ovoj sednici CK SKJ ispoljila.

Pojave i suština nacionalizma

Kao što se i očekivalo, na sednici CK SKJ je, posve opravdano i razumljivo, dosta govoreno o nacionalizmu, za koji je rečeno da je »zajednička platforma svih neprijatelja«. Povoda za ovu kritičku analizu takođe ima mnogo. Oni se, najčešće, uočavaju u kulturi i stvaralaštvu (literarna dela, pozorišne predstave, publicistika...), u običajnim i religioznim obredima i atributima. Nacionalizam je tu najuočljiviji i, na izgled, najagresivniji. Inicijatori pojedinih incidenata kao da su hteli da se na taj način istaknu, da reklamiraju sebe i svoja dela, kojima, često, nedostaju prave vrednosti.

Pojedine organizacije i rukovodstva Saveza komunista uhvatili su se na tu »udicu«. Gromoglasno je udarano i udara se po folklornim obeležjima nacionalizma, dok je ono što čini njegovu materijalnu osnovu i suštinu teže uočljivo i često netaknuto. Na sed-

Digitized by Google

nici CK SKJ skrenuta je pažnja na te, ništa manje opasne, korene nacionalizma. Najizričitiji u tom pogledu, čini nam se, bio je Boro Denkov, koji je rekao da »regionalno i, posebno, republičko i pokrajinsko zatvaranje, a, na toj osnovi, plasiranje teza o nacionalnim ekonomijama, objektivno deluju na razbijanje radničke klase i njenih integralnih interesa, čak i kada zagovarači tih teza nemaju takve namere... Na Drugoj konferenciji SKJ rekli smo da zalaganje za nacionalne ekonomije vodi stagnaciji, autarkičnoj orijentaciji, cepanju bića jedinstvene radničke klase, kidanju integralnog privrednog organizma zemlje i otežava procese integralne društvene reprodukcije. Logična konsekvenca, dozvolimo li da ovaj proces i dalje vegetira, jesu šest ili osam radničkih klasa u čije ime se vodi nacionalna politika u svim domenima društvenog rada i života.«

Uprkos nespornoj uverljivosti, ili bar pozitivnoj provokativnosti, ove tvrdnje ostale su bez kompletnijeg komentara. I to je svakako manjkavost ove rasprave, koja je, inače, postavila mnoga pitanja i dala načelne odgovore, to jest uputila u idejnu i političku aktivnost u kojoj se jedino i mogu naći rešenja za sve nesporazume i teškoće.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Film na terazijama Festivala

(Povodom Međunarodnog filmskog festivala u Beogradu)

Još i samo pokretanje Međunarodnog filmskog festivala u Beogradu postalo je značajan datum u kulturnom kalendaru ne samo glavnog grada, već i cele zemlje. Na tetragram FEST-a preduzimljivi filmski radnici, okupljeni oko toga projekta, pored najboljih kinematografskih ostvarenja iz svekolike svetske produkcije, uspevali su da dozidaju i druge programske sadržaje — komplementarne osnovnoj ideji — koji će omogućiti uvid u kinestetičko iskustvo, a u nekim slučajevima ga i produbiti. Uporedo sa okretanjem filmske trake okupljali su se kompetentni teoretičari i stvaraoci filma iz celog sveta da raspravljaju o bitnim temama i pitanjima oblikovanja »pokretnih slika«. Ti međunarodni simpozijumi ne samo da su našoj filmskoj bibliografiji omogućili da postane bogatija za više od stotinak odrednica, već je i teorija filma sistematizovala nova saznanja o odnosu *politike i filma, istorije i filma* ili o relacija *film — pozorište i literatura,* kako su glasile samo neke od zadatih tema međunarodnih zborovanja teoretičarâ i stvaralaca filma na FEST-u.

Osnivajući ga sa željom da revitalizuje insuficijentni bioskopski repertoar, možemo reći da su pokretači FEST-a uveliko uspeli u toj svojoj nameri. *Prvo,* trinaest godina on dobrim izborom dela

Digitized by Google

uspeva donekle da izbalansira kinestetičku mapu koju u nas stvaraju distributeri, ne odviše rukovođeni isključivo umetničkim kriterijumima pri izboru filmova. Našavši se u makazama između vrednog i korisnog za distributerske kuće, sa malim izuzecima, odlučivali su se za ekonomsku korist, na štetu gledalaca. *Drugo*, i ono malo dobrih filmova koji su do nas dopirali, posredovani distributerskim preduzećima, stizali su sa zakašnjenjem — kada su njihove kopije već obišle pola planete. Tek tada naša razmrvljena i siromašna distributerska mreža, za relativno sitne pare, mogla je otkupiti vredna ostvarenja. FEST se, međutim, trudio, i uveliko u tome uspevao, da filmskoj publici prikaže filmove ako ne za tu priliku skinute sa montažnog stola, a ono bar sa neoštećenom celuloidnom trakom. *Treće*, na taj način ta manifestacija ne samo što publici skreće pažnju na jednu rafinovaniju duhovnost, koja se oblikuje po meri vrhunskih ostvarenja, već gledaoca informiše »ovde i sada« o tome šta se u svetu filma zbiva.

Imajući sve to u vidu, FEST je, valja priznati, zasluženo poneo atribut vredne manifestacije koja se protivi i unekoliko zaustavlja eroziju ukusa, kojom je, poput elementarne nepogode, zahvaćena naša kulturna sredina.

Od festivala, dakle, od jednog praznika bilo koje umetnosti, i pored bogate i ukusno postavljene trpeze, nerealno je očekivati da bude nadoknada za jednogodišnju »neadekvatnu snabdevenost« filmskim »proizvodima«. Ali, ako hoćemo i na praznik da ostanemo »trezni«, onda FEST-u možemo uputiti »kritiku«: (a) sva njegova potencijalna publika nije uspela da se pretvori u bioskopske gledaoce; (b) njegov repertoar komunicira sa ograničenom kulturnom javnošću (glavnog grada, preko akreditovanih kritičara i profesionalnih filmskih adnika) i (c) komunicira sa kulturnom javnošću, ali ne i sa javnošću uopšte.

U kolikoj meri je ovogodišnji FEST bio na dobrom tragu i glasu prethodnih? U kvantitativnom pogledu FEST '83. nije izneverio već ustaljenu tradiciju. Stavljajući na repertoar pedesetak filmova iz svetske produkcije, on nije nadmašio neke prethodne, ali i sa tim obimom ostao je u kategoriji mamutskih festivala. Ovakvom koncepcijom programa postaje rastegljiv pojam izbora najvrednijih dela, a gledaoci — posebno jedan deo publike koji želi da stekne potpun uvid u filmsku produkciju — stavljaju se pred velika iskušenja, da ne kažemo, gotovo u bezizlazan položaj. Jer, praćenje pedeset filmova tokom sedam dana, koliko je trajao festival, prevazilazi receptivnu moć i onih najspremnijih za takve poduhvate. Film, kao i svako umetničko delo, da bi ga publika prihvatila kao estetsku stvarnost, nije dovoljno videti, već ga treba i doživeti, razložiti, a zatim opet kritički sintetizovati.

Organizatori ne prave ni najmanje intervencije, pa ni u smislu bilo kakvog strukturiranja repertoara. Ustaljena je, recimo, praksa na sličnim zborovanjima kod nas i u svetu da se filmovi podele u najmanje dve skupine. Na one koji pretenduju na sticanje većeg umetničkog dostojanstva i one druge, koji će imati izrazito komercijalni efekt, mada i u tom slučaju linija razgraničenja nije pouzda-

Digitized by Google

ni parametar, već samo svojevrstan uslovni kriterijum. Ili, da bi se uspešno krmanilo tim nepreglednim morem filmova, repertoar je moguće sistematizovati na temelju tipologije koja bi uvažavala stilske i žanrovske osobenosti, kulturnu i civilizacijsku pripadnost itd. Svejedno, organizatori i dalje uporno ostaju na »konceptu« slobodnog izbora.

Da pokušamo da razlučimo osnovne intencije ili njihove obrise na ovogodišnjem FEST-u, a u »režiji« selekcione komisije.

FEST je otvoren filmom *Prekjuče* reditelja i scenariste Petera Bača, koji je zajedno sa svojim kolegama učestvovao u stvaranju »mađarskog čuda«. Takvim svojim postupkom organizatori su stavili na znanje da će FEST '83, s mnogo razloga, dati značajno mesto jednoj nacionalnoj kinematografiji koja je svojim ostvarenjima, s jedne strane, zadužila svetski film, a, s druge, da će u koncipiranju programa akcent biti stavljen na takozvani politički film. Otud su, pored Petera Bača, bili predstavljeni Karolj Mak sa filmom *Zagrljeni pogledi*, Peter Godar sa delom *Vreme će stati*, Janoš Rozga sa *Kabalom*, Pal Šandor sa *Klovnovima* i Pal Gabor sa filmom *Raspuknuti svodovi*. Ti filmovi su činili dovoljno reprezentativan uzorak koji je omogućio da se sagleda čime je zaokupljena i kamo stremi kinematografija našeg severnog suseda. Iz tog prikaza moguće je, takođe, utvrditi i dominantne estetske i stilske osobenosti ove produkcije. Što se, pak, tiče takozvanog političkog filma, pored pomenutih dela toga žanra iz mađarske produkcije, spisak filmova te vrste prikazanih na FEST-u treba dopuniti i sledećim ostvarenjima, kao što su: *Nestao* Konstantina Koste Gavrasa (SAD), *Rad na crno* Jirži Skolimovskog (Poljska), *Gandi* Ričarda Etenboroa (Velika Britanija), *Regtajm* Miloša Formana (SAD), *Jol* Ilmaza Gineja (Švajcarska) i drugi. Time se spisak filmova koji mogu nositi atribut politički ne iscrpljuje. Ovde smo naveli samo one koji se najneposrednije bave tim fenomenom.

1. Mađarski film je svoj uspon do svetske kinematografije započeo šezdesetih godina. Tada su stvaraoci poput Zoltana Fabrija *(Dvadeset sati* — 1965. godine), Mikloša Jančа (*Sjajni vetrovi*) i Karolja Maka (*Kamen bačen uvis* — 1969) — hrabrim kinestetičkim posredovanjem suprotnosti socijalističkog društva, stavljanjem u fokus svog angažmana aktuelne životne teme, uspeli da pažnju svetske kulturne javnosti skrenu na mađarsku kinematografiju. Ako je estetsko sondiranje kolopleta života »ovde i sada« bio prvi podsticaj i jedna od osnovnih osobenosti kinematografije severnog suseda, onda je druga njena bitna karakteristika »prijemčivost za istoriju«, i to za onu najbližu prošlost koja je još u kolektivnom sećanju i, kao takva, određuje sadašnjost. Tu odliku je na ekranu možda najuverljivije obrazložio Peter Bačo svojim filmovima *Krunski svedok* (1969) i *Prekjuče* (1982); problematizovao je tabu-teme vezane za period staljinističke represije Rakošijevog režima. Međutim, »prikazivanje istorije, bliže ili dalje prošlosti, ne odvlači mađarske režisere od zadatka da slikaju i sadašnjost« (Žold Kehet).

Digitized by Google

U tom smislu je indikativan film *Zagrljeni pogledi* (1982) Karolja Maka. Radnja se samo uslovno zbiva u sada već dalekoj 1958. Jedne noći te godine neka žena je osujećena u pokušaju da prebegne u Jugoslaviju. Ranjenu, prebacuju je u budimpeštansku bolnicu. Ona je, u stvari, novinar. Njena nesreća započinje — za mađarske prilike potpuno bizarnim — zaljubljivanjem u koleginicu. Po zadatku odlaze u provinciju. U jednoj zadruzi zapaža nepravilnosti. Piše tekst. Prvi otpor objavljivanju pruža urednik, no, uz izvesnu redakciju, napis je štampan. Ali u visokim krugovima tekst nije dočekan s odobravanjem. Junakinja je onemogućena da se potvrdi — i na ličnom i na društvenom planu. »Apsolutno nesposobna da čini kompromise, ona svoju tananu slobodu želi da iskaže. Rizikuje progon sa raznih nivoa da bi osvojila više slobode i, na kraju, kako to obično biva, gubi sve što je stavila na kocku« (Karolj Mak). Dakle, to je priča koja može biti i sasvim savremena, a može obuhvatati širi socijalno-politički registar nego što ga ima konkretna budimpeštanska situacija. Taj film nije umetnička apologija homoseksualizma. Reč je o nečem sasvim drugom, o istini, načinu kazivanja istine, o načinu na koji se ona ostvaruje, o stavljanju njenih pobornika na moralnu i političku probu.

Ako u scenariju Karolja Maka radnja sasvim slučajno počinje na jugoslovenskoj granici, u filmu *Prekjuče* Petera Bača i dramaturgija i drama njegovih junaka vezane su za Jugoslaviju. Jer u tom projektu, koji je izgrađen na autentičnim događajima, prikazani su doživljaji omladinaca koji su se za vreme Informbiroa našli, kao udarnici, na izgradnji pruge Šamac — Sarajevo. Vrativši se kući, oni su osumnjičeni, pod prismotrom i zatim odbačeni. To je priča o jednoj generaciji koja je, našavši se u represivnom političkom okruženju, došla u sukob sa svojim ubeđenjima i idealima. Kada »demokratski uspon prerasta u staljinizam«, svi koji su bili na izgradnji pruge u Jugoslaviji, dakle, oni odabrani, proglašeni su neprijateljima. Kad nastupi takav »saltomortale« društvenih vrednosti, istorija mrvi celu generaciju. Neki dospevaju u zatvor, neki se uspinju do samog vrha vlasti, a neki pribegavaju samoubistvu.

Druga razvojna linija u mađarskom filmu obrađuje teme, bolje reći, prikazuje drame ljudi vezane za društvenu mobilnost. To su filmovi koji za osnovu imaju životne sudbine, psihičke lomove i razne druge obrte. U tom smislu indikativna su ostvarenja *Vreme će stati* Petera Godara, *Klovnovi* Pala Šandora i *Raspuknuti svodovi* Pala Gabora.

2. Politički film nije osobenost samo mađarske kinematografije. Politika je u modernom svetu postala sudbina miliona ljudi na svim meridijanima i ona bitno određuje egzistenciju pojedinaca, društvenih grupa i celih socijalnih slojeva. Bilo da su oni akteri oblikovanja obavezujućih stavova ili objekt kome se nameće obaveza — politika se, u ovom našem svetu, ne ograničava na sferu javnosti i javnog delovanja ljudi, već prodire u područje privatnog, ugrožavajući čak i najskrivenije segmente intime ličnosti. Paradoks savremene politike je u tome što se, suprotno civilizacijskim očekivanjima, odveć ispoljava kao »veština« represije. U tak-

Digitized by Google

vom izdanju ona, pored toga što se dramatično sukobljava sa demokratskim načelima, već samim tim postaje i tragična sudbina pojedinaca, društvenih grupa i celih naroda.

Na takvoj socijalno-političkoj osnovi gradio je svoj film i Konstantin Kosta Gavras. *Nestao* je potresna priča o mladom Amerikancu kojem se zametnuo trag prilikom fašističkog puča Pinočea i svrgavanja demokratski izabrane vlade Salvadora Aljendea. U stvari, to je prikaz tragične istorijske sudbine čileanskog naroda, a nestanak mladića i, zatim, grozničavo traganje roditelja i nevenčane supruge za njim, još je jedan dokaz da pojedinačne sudbine postaju potpuno zanemarive kada su u pitanju veliki politički interesi. Otuda je film Konstantina Koste Gavrasa koliko slika stradanja jednog naroda, u času kada je cela zemlja bila pretvorena u koncentracioni logor, toliko on govori i o Americi koja je zagovarala takvo izolovanje Čilea.

Dok Konstantin Kosta Gavras prikazuje institucionalizovane forme represije, Miloš Forman (tvorac čuvenog *Leta iznad kukavičjeg gnezda)* u svom filmu *Regtajm* kinestetički razlaže jedan konkretniji oblik netrpeljivosti koji proističe iz bioloških i socio-kulturnih razlika ljudi. U njegovom *Regtajmu* reč je o rasizmu u američkom društvu. To je ostvarenje dinamičke strukture, koje se oslanja na već mnogo puta viđene priče posvećene toj temi. Kao što se i moglo očekivati od takvog majstora svoga zanata, montaža fabule je efektna, »rekonstrukcija epohe zadivljujuća« (sve se zbiva početkom veka), ali u umetničkom pogledu film nije na nivou ranijih Formanovih ostvarenja, recimo, *Leta iznad kukavičjeg gnezda* ili *Kose.*

Možda je na ovogodišnjem FEST-u najžešći, najsuroviji, ali — ne samo zbog toga — i umetnički najuverljiviji u žanru takozvanog političkog filma bio najnoviji film Ilmaza Gineja *Yol* (Put). Za Ilmaza Gineja bitno je reći da je aktivan borac za socijalnu pravdu i političke slobode. Zbog toga je tri puta zatvaran, a 1974. osuđen na 19 godina robije. Međutim, on i u tamnici nastavlja da piše scenarija (u antologijskom filmu *Stado* bio je glumac i scenarist) i čak daje rediteljska uputstva. Na isti način snimljen je i film *Put.* Radni naslov projekta je bio *Praznik* zato što u Turskoj zatvorenike puštaju na odsustvo obično o praznicima.

U osnovi scenarija su autentični događaji i doživljaji. Naime, Ginej je zamolio svoje drugove iz zatvora, koji su odlazili na odsustvo, da zapisuju sve što im se dogodi. Kada su se vratili, on je prikupio sve te iskrene ispovesti i iz takve mozaične građe zgusnuo je dramaturški predložak za svoj film. Dakle, to je u početku bilo zamišljeno kao svojevrsna robijaška saga. No, u međuvremenu, izbio je vojni puč u Turskoj. Ljudi što su pušteni na odsustvo imaju nepredviđene peripetije. Represivne mere drastično menjaju režim u društvu, pa i u zatvorima poluotvorenog tipa. Društvo postaje zatvor poluotvorenog tipa, a zatvor ostaje — zatvor. Razgraničenja kvaliteta života se svode na prostor između ta dva sveta. Kada se granice između zatvora i života van njega do te mere suze, sloboda postaje iluzija.

Digitized by Google

Spisak filmova ovog žanra može se proširiti sa još nekoliko dela sa ovogodišnjeg repertoara FEST-a. Međutim, mišljenja smo da su ona ispod dometa već pomenutih, a i oni o kojima je bilo reči dovoljni su da pokažu određenu osobenost repertoara.

3. S p e k t a k l i pripadaju žanru koji nije dominirao na ovogodišnjem Međunarodnom filmskom festivalu u Beogradu. Njihov broj bio je, u odnosu na prikazane filmove, čak zanemarljiv, ali prema interesovanju koje su pobudili kod publike, zahvaljujući, pre svega, prethodnoj reklamnoj ofanzivi, izbijaju u red atrakcija FEST-a.

Sa najviše uzbuđenja su očekivani filmovi *Gandi* Ričarda Etenboroa, i pored toga što se on ne može svrstati do kraja i bez ostatka u tu kategoriju, i *Vanzemaljac* Stivena Spilberga. Ako su ovom filmu i nedostajali elementi spektakularnosti u njemu samom, taj »manjak« uveliko mu je nadoknadila reklama, koja je snažno prodirala i u sva naša sredstva masovnog komuniciranja. »Najčistokrvniji« primerak ovog žanra na FEST-u bio je film *Kan Asparuh* Ljudmila Stajčeva, u proizvodnji »Bulgaria-filma«.

Duhovni i politički habitus Mahatme Gandija, njegov samosvojni angažman u galeriji harizmi dvadesetog veka, koliko i socio-kulturni kontekst u kome je »otac Indije« materijalizovao svoje ideje, dvadeset godina su predstavljali izazov za Ričarda Etenboroa. I kada se prihvatio posla, sačinio je »izuzetno poštenu« epsku biografiju ličnosti za čije ideje dvadeseti vek još nije dovoljno širok socijalno-istorijski i civilizacijski okvir. Gandijev životni sinopsis na filmu počinje sa godinom 1893, kada se, kao mladi pravnik, našao u Južnoj Africi. Tamo je doživeo prva neprijatna iskustva vezana za rasnu netrpeljivost belog čoveka. Vrativši se u Indiju, Gandi formuliše svoju političku filozofiju borbe nenasiljem i pokreće otpor širokih razmera protiv kolonijalne vlasti Velike Britanije. Koncipirajući program oslobođenja i slobode, Gandi ustaje i protiv vrednosti i struktura tradicionalnog kastinskog društva Indije. Taj egalitarizam, koji je uključivao versku i nacionalnu toleranciju, Gandi je širio misionarski, ličnim primerom, na celom prostoru ogromne indijske zemlje, sve dok nije pokrenuo lavinu narodnih masa u pohod ka oslobođenju. Na ogromnoj fresci Ričarda Etenboroa, uz retko kad viđene transformacije glumca Bena Kingslija, koji je tumačio naslovnu ulogu, Gandi je veličinom životne energije koju je uložio, asketizmom kojem se predao, a i moralnom doslednošću u sprovođenju vlastite ideje podsećao na sveca. Od tog osećanja odvraćali su nas kadrovi koji su slikali brutalnosti kolonijalne vlasti i iznova podsećali da je reč o dvadesetom veku.

Ontologija spektakla zasniva se na pomerenoj proporciji elemenata određene situacije ili događaja. Da bi spektakl nastao, neophodno je određena stanja ili pojave do te mere izvući u prvi plan da oni u očima gledalaca narastu do začuđujućih dimenzija. Tako dobijena struktura može se i dalje retuširati na taj način što se objekti koji okružuju predmete spektakla i u odnosu na koje se on izdvaja mogu umanjiti ispod prirodnih dimenzija. Prema

Digitized by Google

toj formuli je građen i bugarski spektakl *Kan Asparuh* čiji je reditelj Ljudmil Stajkov.

Da bi stvorili spektakularnu situaciju za projekt *Kan Asparuh*, odnosno da bi rekonstruirali istorijsku zamisao za potrebe proslave 1300. godišnjice bugarske državnosti, filmski radnici su samo za ovaj projekt utrošili 8,5 miliona leva, upotrebivši, pri tom, u masovnim scenama i po 40.000 kostimiranih statista. Jer jubilej su hteli da obeleže »spektaklom kakav nije viđen u istoriji filma«. I, kako je rekao reditelj, »za godinu dana film je samo u Bugarskoj videlo oko 12 miliona gledalaca i on se samim tim isplatio« (!?) Koliki je to uspeh, zaključuje se na osnovu činjenice da Bugarska, prema najnovijem popisu, ima 8,729.720 stanovnika!

Toliko veliko interesovanje bugarskih gledalaca teško je objasniti estetskim razlozima, jer, sem tih masovnih scena, koje su odavno postale opšte mesto u kinestetičkom iskustvu, *Kan Asparuh* ni po čemu nije atraktivan umetnički projekt. *Prvo*, literarni predložak filma sačinjen je u obliku hronike i bez dramaturških zapleta. Očevidac epopeje Kana Asparuha i njegovog naroda je mladi vizantijski pisac koji je ostavljen na dvoru Kana Kubrata, vladara Velike Bugarske, koja se tada, u sedmom veku, nalazila na obalama Azorskog mora. Punih dvadeset godina taj prosvećeni hrišćanin ostavljen je da se oduševljava pohodom Kana Asparuha i paganskih hordi na putu iz Panagorije do dunavske delte. *Drugo*, u nedostatku istorijske građe, od koje bi se mogle rekonstruisati eventualne prepreke tokom tog pohoda, bar za potrebe dramaturgije, autori tog »spektakla kakav nije viđen u istoriji filma« masu vode kroz neki vanistorijski prostor. Jedina sila što se suprotstavljala, protivila pohodu nomadskih naroda bile su prirodne nepogode. *Treće*, u tako zasnovanom scenariju najviše što se može izvući jeste golijatski sindrom, a to, pak, odlaže istorijski heroizam naroda koji je hteo taj projekt da istakne. *Četvrto*, jedina istorijska činjenica sa kojom su se srela bugarska plemena na putu od Panagorije do dunavske delte bila su slovenska plemena. Međutim, i u tom slučaju za potrebe spektakla je znatno promenjeno činjenično stanje. Sloveni su prikazani kao zaplašen narod koji se krije po šumarcima i tako u prećutnom sporazumu živi u susedstvu sa Vizantijom, dok su pripadnici hordi Kana Asparuha opisani kao neustrašivi ratnici koji lukavstvom i hrabrošću ruše na svom putu sve prepreke. Narodi, po mentalitetu veoma različiti, nisu neposredno bili u kontaktu, a samim tim nije bilo moguće stvoriti ni dramatsku situaciju.

U sasvim jednodimenzionalno smišljenom scenariju i ono malo likova što se pojavljuje upotrebljeno je samo radi iskazivanja osnovne namere. Suženi dramatski horizont nužno je akterski registar protagonistâ svodio samo na spoljne efekte. Tako se, u krajnjoj liniji, *Kan Asparuh* približio dokumentarnom filmu, ali bez snage dokumentarnosti, jer, s jedne strane, nije posedovao ni empirijsko iskustvo, a ni umetničke invencije da nas uveri u pretpostavljene namere, a, s druge strane, ukoliko se istorijske činje-

Digitized by Google

nice nisu uklapale u njihove zamisli (fragment sa Slovenima), autori su ih jednostavno falsifikovali.

Ukoliko su heteronomni motivi stvaranja i doživljavanja jednog »umetničkog« dela »logični« u ideološki, sa mitom državnosti, pregrejanoj »kulturnoj« situaciji, ostaje nejasno koje su bile autonomne estetske pobude da se jedan namenski film (snimljen povodom 1300. godišnjice bugarske državnosti) uvrsti u repertoar festivala koji pretenduje da okupi najbolja ostvarenja iz svetske produkcije. Tim više što su na sam praznik (bugarske državnosti), čije obeležavanje je uveličao i taj film, na iskrivljen način prikazivani delovi naše istorije i savremenosti. Ako su organizatori FEST-a hteli da budu tolerantni domaćini prema bugarskoj kinematografiji, mogli su da je reprezentuju i vrednijim ostvarenjima, kao što su, recimo, učinili prošle godine uvrštavanjem u repertoar filma *Iluzija* ovde pomenutog režisera Ljudmila Stajkova. Naknadno objašnjenje (izvinjenje) da je *Kan Asparuh*, navodno, uslovno unesen u program zbog njegovih »tehnicističkih« karakteristika i ukoliko se ne nađe bolji film, svedoči samo o neprincipijelnim kriterijumima selektorâ.

4. Pored toga što se na filmu, kao uzdignutom i persuazivnom medijumskom prostoru, mogu reklamirati ideje i predmeti, istine i zablude, od kada je u svojoj socijalnoj evoluciji postao predmet sa prometnim vrednostima i on je uleteo u orbitu reklame. Tako da u najnovije vreme uspeh jednog filmskog dela kod publike sve manje određuje invencija pri njegovom stvaranju, a sve više investicije u njegovo propagiranje. U kolektivnom nastajanju i eksploataciji filma angažovano je sve više stručnjaka koji smišljaju i operacionalizuju reklamnu konstrukciju, a manje onih koji oblikuju njegovu estetsku strukturu. Projekt koji ima ambiciju da uspe nema računa da čeka da se svojim imanentnim vrednostima sam reklamira. Uporedo sa »padanjem prve klape« kreću na posao i propagandni agenti. U modernoj filmskoj industriji taj predmet postao je do te mere radikalan da reklama sa epiderma uranja u jezgro kinematografskog poslovanja. A u nekim ekstremnim slučajevima, koji sve više postaju pravilo ponašanja, prvo se dobro reklamira projekt, a zatim se započinje sa snimanjem filma.

Mada za to ima razloga, namena ovog teksta je preuska da bi se problematizovali svi ili najbitniji estetski, socijalni i antropološki »poremećaji« što nastaju u životu filma usled takve dekompozicije komuniciranja sa javnošću. Umesto toga, navodimo slučaj filma *Vanzemaljac* Stivena Spilberga, koji je prvo uzbudio gledaoce svojom reklamom, a zatim ih ostavio da se dosađuju u zamračenim bioskopskim salama.

»Neizvesnost« kod publike Spilberg proizvodi pukim sakrivanjem objekta koji gledaoci žele da vide. On prvo izazove pažnju, a zatim odlaže susret sa vanzemaljcem. I film praktično »postoji samo u jednoj sceni« (Spilberg). U našem susretu sa vanzemaljcem. Kada se to dogodi, tada se priča filma »promišlja« ovozemaljskim razumom. Odatle, od tog susreta, postaje bajka. I tu je kraj.

Digitized by Google

U stvari, gledalac razrešava enigmu. Sve naknadne peripetije oko otkrivanja i vraćanja vanzemaljca u svoj zavičaj — opšta su mesta.

Osim ovde pomenutog *Vanzemaljca*, filma čiji je publicitet natkrilio njegove umetničke vrednosti, možemo navesti i *Suton* Gorana Paskaljevića, *Dolinu smrti* Ričardsa Dika, *Eni* Džona Hjustona, *Podmornicu* Volfganga Petersena, *Viktor, Viktorija* Bleka Edvarda, *Noć svetog Lorenca* Tavijanija...

5. Radoznalost stvaralaca u svetskoj kinematografiji, kada je u pitanju tematski dijapazon literarnog predloška filma, odavno je prevazišla segmente pojavnosti koje, po nekakvoj uslovnoj podeli, spadaju u normalna stanja života. Odnosno da, prema vrednosnim kriterijumima većine ljudi date socio-kulturne zajednice, predstavljaju prihvatljiv način ponašanja. Ohrabreni društvenom tolerancijom, podsticani nalazima psihoanalize i, svakako, vođeni instinktom vlastitog umetničkog bića — filmski stvaraoci sve češće skidaju anatemu sa mnogih stanja ljudske egzistencije što nose atribute patološkog. U jednom slučaju, kada je reč o filmu *Kerea* Rajnera Vernera Fasbindera, da bi se sa takvim stanjem saživelo, kinestetička forma, osobito njen sadržaj, dovodi se do nivoa apoteoze homoseksualnosti. Ili, u drugom slučaju, kako je to urađeno u japanskom filmu *Irecumi — Duh tatuaža* Joši Takabajašija, patologija, viđena kroz dioptriju evropske civilizacije, estetski je toliko naglašena da bi se iz nje mogao izvući serum protiv bolesti. Filmovi ove vrste na FEST-u nisu bili zastupljeni u toliko velikom broju da bi nas obavezivali da za njih otvorimo novi podnaslov u ovom tekstu. Međutim, dva malopre pomenuta ostvarenja izbijaju na površinu festivalskog repertoara, pre svega estetskim dostignućima, i bili bismo nepravedni ako bismo ih u ovom nabrajanju izostavili.

*

Ukoliko čitalac na osnovu ovog izveštaja stekne utisak da je Međunarodni filmski festival u Beogradu ove godine uspeo da okupi sve sama vredna ostvarenja iz svetske produkcije, onda zaslugu za taj utisak treba pripisati autoru ovog teksta, jer ovde nije pominjao filmove koji ne prevazilaze vrednosti onih što se nalaze na repertoaru domaćih bioskopa. Na žalost, na ovogodišnjem FEST-u takvi su činili veliku većinu, tako da se i ono malo vanserijskih ostvarenja gubilo u tolikom mnoštvu osrednjih filmova.

Pored toga što selektori nisu uspeli da komponuju program na festivalskom nivou, na ovogodišnjem FEST-u nisu obezbedili ni adekvatan udeo onih nacionalnih kinematografija u svetu koje ostvaruju visok kvalitet u toj umetnosti. Filmovi američke, sovjetske i mađarske kinematografije činili su negde oko polovine od ukupnog broja prikazanih. Ako su organizatori s pravom ustupili toliko prostora mađarskom filmu, neshvatljivo je da na jednom međunarodnom zborovanju takve kinematografske »velesile« kao

Digitized by Google

što su Francuska ili Italija budu predstavljene samo sa po jednim ili dva filma.

Sve kulturne manifestacije u nas koje participiraju u međunarodnoj razmeni u ovim godinama »ekonomskih teškoća« imaju neoboriv alibi u — nedostajanju materijalnih sredstava. Organizatori FEST-a takođe. I oni su se obilato koristili tim izvinjenjem. Uza sve razumevanje za »objektivnu situaciju« stoji, međutim, prigovor da je praznična trpeza filma mogla biti manje obilna, ali — ukusnija.

Digitized by Google

Vladimir Štambuk: Kibernetika i samoupravljanje

(»Kultura i društvo«, 1981)

Opredeljujući se za pisanje ove knjige, autor se našao u makazama između temeljne kritike već uhodane primene kibernetike na Zapadu i njenog praktičnog oživljavanja u našim uslovima tokom poslednje dve decenije, bez odgovaraiuće teorijske zasnovanosti i kritike. Praznina koja je postojala (i ostala!) u raskoraku između praktičnog, gotovo mehaničkog prodiranja kibernetike u naše društvo i njene nedovoljne marksističke zasnovanosti, navela ga je da se, kao profesor ovoga predmeta na Fakultetu političkih nauka, temeljito bavi pitanjima marksističke primene kibernetike u uslovima naše samoupravne izgradnje. Utoliko pre što se na kibernetiku u našoj nauci gledalo sa izvesnom skepsom i odbojnošću, pošto je shvaćena, pre svega, kao nauka o upravljanju ljudima, kako je inače primenjivana u kapitalističkim sistemima. Ta funkcionalistička primena kibernetike je u kapitalističkom svetu, u osnovi, ostala i danas, iako je pretrpela i znatne kritike, pa i delimične izmene. Tako se u primeni kibernetike u zapadnim zemljama govori o svojevrsnom neofunkcionalizmu u smislu njenog delimičnog pomeranja od ljudi na predmete, kao objekte upravljanja.

Novi funkcionalizam u primeni kibernetike, međutim, i dalje je prevashodan pragmatizam, kojem je, svakako, neophodna sve dublja kritika. To ona u teoriji upravo doživljava, iako u praksi, sticajem privatnosvojinskih i tehnokratskih odnosa, još bitno zaostaje.

Digitized by Google

Međutim, i takva kakva je, kibernetika je i kod nas sticala sve veće pravo građanstva. Sve više prodire u ekonomske projekcije i proučavanja, upotrebljava se u prostornim planiranjima, u upravljanju velikim energetskim, informativnim i transportnim sistemima, u takozvanim INDOK-službama i slično.

U pokušaju rasvetljavanja i marksističkog zasnivanja kibernetike autor je posebnu i najveću pažnju posvetio raspravi o dva njena ključna pojma. To su *sistem* i *informacija.*

Kad je reč o sistemu, nastojao je prevazići njegovo shvatanje kao celinu elemenata i odnosa, naime, kao prost zbir elemenata i njihov odnos jedinstva unutar jedne celine. Umesto toga, autor razvija marksističko shvatanje sistema kao totaliteta borbe jedinstva i suprotnosti elemenata određene celine. Time na dijalektički način sagledava ne samo nužan proces homeostaze sistema, već i neminovan povremeni poremećaj te homeostaze, što u osnovi omogućuje stalno kretanje i razvoj sistema.

Što se tiče informacije, autor umesno primećuje da je njena proizvodnja danas postala veoma unosna privredna grana. Reč je o proizvodnji naučnih i tehničkih informacija, koje su postale motorna snaga društvenih promena. Međutim, sve te promene se najviše ostvaruju u kapitalističkim društvima, gde se informacije, u interesu uskih i moćnih krugova, opasno mistifikuju, drže se u tajnosti, nastoji se njima manipulisati i na njima dobro zaraditi. Autor je svestan činjenice da demistifikacija, to jest rasvetljavanje prirode informacije neće građanskoj klasi bitno uskratiti monopol nad informacijama, bar još neko vreme. Međutim, potpunije marksističko sagledavanje informacije, veruje on, ukazaće na pravce borbe protiv monopola u informisanju i na velik značaj informacije za adekvatno i pravovremeno ponašanje ljudi.

Štambuk je, kako sam kaže, u ovoj knjizi pokušao da odgovori na tri osnovna pitanja. Prvo je — da li je kibernetika prevaziđena kada je reč o proučavanju društvenih pojava? Drugo — da li se kibernetika može marksistički zasnovati? I, treće — na koji način važnije postavke kibernetike mogu doprineti razvoju teorije i prakse socijalističke samoupravne izgradnje? Pri tom on polazi od Vinerove odredbe kibernetike i ističe da je Viner odgovorio na tri značajna pitanja: 1. čime se upravlja; 2. koji su kriterijumi upravljanja i 3. kako se upravljanje može realizovati? Za razliku od prethodnih teoretičara i mislilaca o kibernetici, koji su više pokušavali da razmotre mogućnosti upravljanja ljudima, Viner je naglašavao da su osnovni elementi procesa upravljanja: 1. stvari, 2. ljudi i 3. procesi. Viner je ova tri elementa povezao u jednu celinu, to jest sistem. Za njega je sistem skup subjekata i objekata pomoću kojih se može upravljati.

U prvom delu knjige, pozivajući se na doprinos Bertalanfija, jednog od najznačajnijih proučavalaca i aplikatora kibernetike, Štambuk prihvata i razvija mišljenje da su svi problemi razvoja današnjeg sveta u stvari »problemi dinamičke interakcije delova sistema koje proučavamo«. Ta dinamička interakcija delova sistema podjednako važi u svim naukama, i u prirodnim i u društvenim. *Opšta teorija sistema,* dakle, značajna je za celokupnu stvarnost, odnosno za sve nauke o toj stvarnosti. Ona omogućuje otkrivanje principâ na osnovu kojih nastaju, delaju i razvijaju se dinamički sistemi, unutar kojih treba pratiti spomenutu interakciju delova. Međutim, spoznaja odnosne interakcije nije moguća samo na nivou mikro-pristupa svake nauke svom domenu. Neophodan je globalniji pristup sistemima, koji se mora zasnivati na povezivanju naporâ i rezultatâ više nauka, naročito u proučavanju društvenih pojava. Tako se sve manje ostaje na statičkoj ravnoteži sistema i sve više istražuje dinamička ravnoteža društvenih pojava.

Drugim rečima, primena opšte teorije sistema je u osnovi dijalektički postupak, jer pojavama prilazi u njihovom razvoju, pa, prema tome, i u njihovoj promenljivosti i za vreme njihovog istra-

Digitized by Google

živanja, slično Hajzenbergovom principu u fizici o takozvanom »ludom (neuhvatljivom) elektronu«. Znači, maksimalno što možemo saznati jesu elementi jednog sistema (pojave ili procesa), a praćenjem njihove dinamičke ravnoteže možemo zaključiti i o samoj pojavi koju proučavamo. Zbog toga i naše saznanje o tim pojavama ne može biti konačno, zauvek dato, već samo relativno, odnosno manje ili više verovatno. Ukoliko je verovatnoća u potpunijem saznavanju pojava manja, utoliko je verovatnoća entropije veća. To se naročito dešava u zatvorenijim sistemima, što ih, naravno, čini u osnovi statičkim, bez bitnijih suštinskih promena. Nasuprot dinamičkim, gde je taj stepen unutrašnjih promena znatno viši, statički sistemi su izloženi opasnosti od entropije koja se nastoji razvijati do maksimuma, što bi za sistem značilo smrt, odnosno raspadanje.

Nastojeći da razdvoji pojam opšte teorije sistema od pojma kibernetike, budući da su im nastanak, razvoj i ciljevi dosta povezani, Štambuk smatra da se opšta teorija sistema »odnosi na epistemološko-metodološki problem spoznaje sistema i razmišljanje o svetovima koji nas okružuju kao o skupu različitih sistema«, dok se kibernetika odnosi samo na »sisteme kojima se može upravljati«. Opšta teorija sistema, dakle, bavi se proučavanjem svih sistema, u granicama ljudskih mogućnosti, kibernetika proučava samo upravljane sisteme i sisteme pomoću kojih se može upravljati.

Iz ovoga proizlazi pitanje — da li postoje sistemi kojima se ne može upravljati, a koji su predmet proučavanja opšte teorije sistema? Takvi sistemi svakako postoje, ističe autor. Oni su izraz čovekove ograničenosti i nesavršenosti u ovladavanju svetom (kosmos ili prašuma — na primer!). Međutim, pošto se i ti sistemi, manje-više, razvijaju i menjaju, to njihovo kretanje objašnjava se principom *samoregulacije*. Autor to tumači na primeru »Rimskog kluba« koji svoju viziju sveta zasniva na Maltusovoj teoriji o disproporciji između porasta stanovništva i njegovih potreba, s jedne, i raspoloživih sredstava za život, s druge strane. Naučnik spomenutog kluba, izvesni Medous, polazi od toga da je Zemlja zatvoreni sistem, koji svoj život i razvoj može regulisati samo pomoću svojih resursa.

Tezi o samoregulaciji doskočili su kibernetičari, naročito Ešbi, polazeći od II zakona termodinamike (ni jedno telo ne može povećati temperaturu ukoliko ne dobije odgovarajuće impulse iz okruženja). Oni su zastupali stav da samo negentropija (to jest informacija u obliku energije ili materije — P.P.) dobijena iz okruženja može obezbediti određeni nivo organizacije sistema. Dakle, za razliku od opšte teorije sistema, koja teorijski daje osnove za razvijanje koncepta o samoregulaciji, iako joj se još nije dovoljno posvetila, najveći broj kibernetičara, pod uticajem biologije, tehničkih i fizičkih nauka, prenebregao je koncept samoregulacije i izvore života i razvoja jednog sistema tražio u unošenju energije, to jest informacija, iz okruženja u sistem.

Iz ovoga proizlaze i osnovni elementi kibernetike, koje, manje-više, ističu sve definicije kibernetike. To je, najpre, *sistem* kao predmet kojim se kibernetika bavi. Drugi element je proces *upravljanja*, što kibernetiku izdvaja kao naučnu disciplinu. I treći element je *informacija*, pomoću koje se upravlja u sistemima i njima. Autor, inače, ističe da nema tako velikih razlika u određivanju predmeta kibernetike koliko u načinu i mestu njene primene. Pitanje načina i mesta njene primene uglavnom je postalo stvar naučnika i, još više, određenih zainteresovanih krugova koji njenu primenu finansiraju. Međutim, to se tako upražnjava dok je kibernetika u funkciji bržeg tehničkog razvoja. Kada dolazi do izrazitog skoka elektronske tehnike, kibernetika se polako potiskuje iz tehničkih u društvene sisteme, što za nju znači i izvesnu krizu. Ova se pojava odigrava naročito poslednje decenije-dve. Znači, za moderne tehničke sisteme kiber-

Digitized by Google

netika je postala, manje-više, suvišna, a za društvene sisteme nedovoljno pripremljena, u smislu njene nedovoljne teorijske zasnovanosti. Zapravo, to je cena njenog funkcionalističkog okvira teorijske zasnovanosti, koji se u modernoj nauci, naročito u marksizmu, sve više kritikuje i nastoji prevazići. Suština budućeg razvoja kibernetike, ističe autor, kako u građanskim naukama tako i u marksizmu, uveliko zavisi od toga da li će ona moći da opstane i kada se iz nje odstrane strukturalističke, pozitivističke i funkcionalističke premise koje su u njoj sada dominantne. To pitanje se ne postavlja samo pred kibernetičare, već je to pitanje i razvoja društvenih nauka i marksizma u celini.

Drugi deo svoje knjige Štambuk posvećuje *informaciji* i *odlučivanju*. On navodi shvatanje izneseno u kibernetskoj literaturi da informacija predstavlja treću veličinu kosmosa, pored energije i materije. U pokušaju odgonetanja porekla informacije, autor razvija tezu, nastalu još od Ajnštajna, za koju kaže da nije razlučena ni u teoriji niti eksperimentalno. Reč je o tezi da je kosmos nastao kao posledica takozvane »velike eksplozije kosmičkog jajeta«. Kosmos, u stvari, predstavlja proces širenja u prostoru i vremenu, koje se pojavilo posle te velike eksplozije. Dominantna zakonitost toga širenja je smanjivanje organizacije u kosmosu, odnosno izvesno raspadanje ostrva organizovane materije i energije, to jest spomenutog »kosmičkog jajeta«, na sve više »ostrvaca«. To je, u osnovi, stalan proces dezorganizacije organizovane energije — kroz njeno ravnomerno rasprostiranje u kosmosu. To je princip entropije. Na taj proces dezorganizacije Štambuk nadovezuje fenomen organizacije materije, kao reakciju na entropiju, čime se tumači nastanak planeta i širih sistema, što se prethodnom tezom inače ne objašnjava.

Ostaje, dakle, do kraja nerazlučen problem da li je entropija koja je počela da deluje sa eksplozijom »kosmičkog jajeta« ta neumitna sila koja će naš kosmos dovesti do uništenja, ili, pak, postoje negentropijske tendencije koje će, recimo, omogućiti da se širenje kosmosa u jednom trenutku zaustavi i samim tim prestane dominacija entropijskih procesa. U slučaju dominacije negentropije, kosmos bi se vratio u neko svoje početno stanje (»kosmičkog jajeta«), čime bi se stvorili uslovi za neku novu »kosmičku eksploziju«. Dakle, kosmos bi, u osnovi, bio proces ili sistem odnosa dva univerzalna principa — entropije i negentropije.

Međutim, primećuje Štambuk, informacija nije čista negentropija, već izvesna kombinacija entropije i negentropije. Jer, »informacija u odnosu na organizovanost jednog sistema predstavlja pozitivnu vrednost, ali u odnosu na neke elemente samog sistema ili na neko buduće stanje tog sistema može dugoročnije da predstavlja i entropijsko delovanje« (str. 101). To znači da svaka informacija, kad ulazi u sistem, sa sobom nosi i određeni šum i verovatnoću organizujućeg dejstva. Dakle, organizatorsko dejstvo informacije samo je stvar veće ili manje verovatnoće, a ne potpuna sigurnost.

No, bez obzira na poreklo, informacija je osnov međuljudskih odnosa, njihove razmene iskustava, što znači i osnovno pravo svih ljudi. Realno gledano, međutim, uprkos prirodnom pravu na nju, informacija još nije opšteljudska i opštedruštvena svojina. Štaviše, informacije su danas, od svakodnevnih do naučnih, sve pogodniji i opasniji instrumenti manipulacije od strane pojedinaca, grupa i vladajućih klasa.

Zalažući se za definiciju informacije kao svrsishodne organizacije podataka, što podrazumeva njeno određenje sa stanovišta čoveka i njegovog rada, Štambuk, u duhu istorijskog materijalizma, razloge njene mistifikacije i mogućnosti demistifikacije traži u određenim društvenim prilikama i odnosima, kako unutar jednog društva tako i u međunarodnim odnosima. Pri tome naglašava da se u svojoj studiji bavi samo informacijom u društvenim sistemima. Za informacije u prirodnim (posebno biološkim) i tehničkim sistemima smatra da su

Digitized by Google

to informacije »po sebi« ukoliko su izvan čovekovog saznanja i mogućnosti korišćenja.

Ako je informacija u društvenim sistemima rezultat ljudske aktivnosti, kako je napred rečeno, a uz to vezana i za razmenu, odnosno tržište, onda se ona, kaže autor, može smatrati robom kao i svaka druga roba. Kao ilustraciju navodi podatak da u SAD više od 55 miliona ljudi živi od rada u domenima vezanim za proizvodnju informacija. Bez proizvodnje i prikupljanja informacija, naravno, nije moguće ni valjano odlučivanje, ma o kojem je društvenom sistemu reč. Štaviše, autor smatra da je proizvodnja informacija postala jedna od nosećih grana u privrednom, pa i u društvenom razvoju, naročito u razvijenom kapitalizmu.

Tako organizovanom, tržišnom tipu informisanja, menadžerskog karaktera u funkciji tehnostrukture, autor najpre pretpostavlja takozvani centralistički informacioni sistem, koji je karakterističan za dominaciju političke vrhuške društva. Potom, na osnovu mana i suprotnosti prethodna dva sistema informisanja, autor razvija tezu o neminovnosti samoupravnog informacionog sistema (SIS), kao sinteze prethodnih. SIS, nasuprot prethodnima, mora obezbediti potpunu i blagovremenu informaciju, koja bi mogla zadovoljiti interese najširih društvenih slojeva. I ne samo to, mora ispuniti bar četiri funkcije u odnosu na potrebe ljudi: u procesu proizvodnje, u procesu odlučivanja, u društveno-političkim organizacijama i u uspostavljenoj vezi između radne organizacije i šire sredine. Za svaku od ovih potreba i uloga radnih ljudi mora postojati i odgovarajući informacioni podsistem.

Tako autor prilazi konkretnijem sagledavanju informacionog sistema u Jugoslaviji. U tu svrhu se koristi normativnim podacima od Ustava do najnižih zakonskih i samoupravnih akata u jugoslovenskom pravnom i samoupravnom sistemu. Pri tom, između ostalog, zaključuje da, i pored toga što je ZUR predvideo obavezno tromesečno sagledavanje rezultata rada, prema pojedinim iskustvima, i takav period postaje suviše dug. Sve je više argumenata u prilog skraćivanju takvih bilančnih perioda na mesec, pa i na nedelju dana. Idealan bi slučaj bio kada bi radnik svakodnevno dobio informacije o rezultatima svoga prethodnog radnog dana. Tako bi se svakodnevno mogao mnogo efikasnije i svrsishodnije ponašati. Međutim, to informisanje ne bi smelo ostati samo na šturim zapisanim podacima, već bi oni morali biti praćeni odgovarajućim objašnjenjima. Takva objašnjenja bi morala biti suštinska, ne bi smela ulaziti u nepotrebne detalje, kako se inače često čini, čime se više odbija od komunikacije nego što se ona koristi.

Prema tome, SIS mora zadovoljiti bar dva kriterijuma. Prvi je da obezbedi funkcionisanje sistema, to jest da svojom obuhvatnošću i razumljivošću održava sistem na potrebnom nivou integracije, a drugi je da insistira na promenama revolucionarnog karaktera. To je, inače, teško postići, jer još nema dovoljno slobodnog rada, pa ni dovoljno slobodnog informisanja. Nasuprot tome, još dominira hijerarhijski, tehnomenadžerski tip informisanja, i to u svetskim razmerama, s obzirom na vladajuće društveno-ekonomske karakteristike razvijenog kapitalizma.

U trećem delu knjige, pod naslovom »Hijerarhija i upravljanje«, Štambuk se detaljnije bavi pitanjima upravljanja sistemima. Međutim, to čini u vidu dopune, pošto je pojam i probleme upravljanja delimično već obradio u prethodnim delovima knjige. Zato u ovom delu razmatra samo pitanja vezana za prirodu sistema kojima se upravlja, kao i za načine upravljanja. Otuda je ovaj deo po obimu znatno kraći od prethodnih.

Predlažući uopštenu definiciju upravljanja kao usmeravanje sistema prema unapred utvrđenim ciljevima, autor nastoji da pobliže osmisli pitanje: šta znači usmeravati, upravljati sistemom? Pri tome, tezi o upravljanju sistemom suprotstavlja sve češće iz-

Digitized by Google

nošenu tezu o samoregulaciji sistema, što bi, slobodnije rečeno, bilo samoupravljanje sistema. To će reći da je sve češće izražavano mišljenje o tome da se sistemom teško upravlja, a često se upravljanje pokazuje i sasvim zaludnim, pa i suprotnim svakom efektu. Razlozi tome su, navodno, trojaki. Prvi razlog se odnosi na to da je sistem više od prostog zbira njihovih delova, da predstavlja poseban kvalitet u odnosu na svoje delove, pa se zato i teže spoznaje. Samim tim, takvim kvalitetom se teže ili teško može upravljati. Drugi razlog teškog upravljanja sistemom je u tome što se upravljačka dejstva u sistemu svode na relativno mali broj subjekata. To znači da uključivanje u proces upravljanja većeg broja ili svih subjekata u sistemu predstavlja mnogo bolji put, odnosno način upravljanja sistemima, a to je već *samoupravljanje.* Treći razlog je vezan za problem interesa. Ukoliko u sistemu ravnopravno deluju svi subjekti, sistemima se upravlja mnogo uspešnije. Dakle, ako u sistemu postoji mogućnost ispoljavanja interesa subjekata sistema, onda do izražaja dolaze i suprotnosti u interesima. »Razlog što se sistem »otima« od upravljačkih funkcija, ako tako možemo da kažemo, baš je u tome što se procena bića ili interesne strukture sistema smanjuje ili sužava kada se radi o danas postojećim upravljačkim pristupima, čime se zanemaruje niz socijalnih izvora sukoba, s jedne strane, a, s druge, niz interesa, mogućih informacija o tim interesima unutar sistema« (str. 197).

Upravljanje u takvim uslovima i na taj način moguće je samo kao tendencijski razvoj, kao delanje koje se stalno sukobljava sa novonastalim objektivnim okolnostima, ali i sa stalno stvarajućim subjektivitetom koji se iskazuje kroz nove interese, potrebe, znanja i aktivnosti ljudi. To je osnovni razlog, ističe dalje autor, što profesionalni upravljači postaju sve manje »efikasni«. Ovim je autor značajno doprineo marksističkoj koncepciji upravljanja sistemima. Još ranije, na jednom mestu (str. 69), Štambuk ističe da je Marks uložio velike napore da dokaže da društvo može i treba da upravlja sopstvenim razvojem. »Jedina mogućnost da se upravlja sistemima je u tome da se u proces upravljanja uključe svi subjekti unutar datog sistema i da zajedničkim delovanjem, znači, stvaranjem sintetičkih interesa, saznanja i potreba usmeravaju ili upravljaju datim sistemom« (str. 202). Ovim je bitno obogatio i koncepciju pojma sistema kao *totaliteta* jedinstva i borbe suprotnosti, što sistem bitno dinamizira u pravcu samoupravljanja.

*

Štambukova studija *Kibernetika i samoupravljanje* rezultat je desetogodišnjeg istraživanja ove oblasti i dvogodišnjih napora na sređivanju i sistematizaciji misli o ovome u knjizi koja je pred nama. On je to učinio vrlo pristupačnim stilom, što, s obzirom na obradu ovako složene i apstraktne materije, treba shvatiti kao kompliment upućen piscu knjige. Međutim, mnogo važnija od toga je ocena autora ovoga prikaza da je ovim delom Štambuk dao nesumnjiv i veoma značajan doprinos marksističkoj zasnovanosti kibernetike u našoj nauci.

Petar Prvulović

Digitized by Google

B. Ilić — Lj. Prvulović: Teorijske osnove i praksa razvoja socijalizma u Sovjetskom Savezu i zemljama istočne Evrope

(»Delta Pres«, Beograd, 1982, strana 300)

Problematici socijalizma autori knjige pristupaju povezivanjem opšteteorijskih stavova o teoriji i praksi socijalizma sa konkretnom analizom istočnoevropskog modela socijalizma, i posebno socijalističke ekonomske integracije. Polazna osnova analize je politekonomska, pa ekonomska problematika izbija u prvi plan, uz nužna određenja sadašnjeg trenutka društveno-ekonomskog razvoja zemalja istočne Evrope.

Autori Bogdan Ilić i Ljubivoje Prvulović pružaju nam celovitu sliku razvoja socijalizma u Istočnoj Evropi; naporedo sa rezultatima oni nas upoznaju i sa krupnim problemima i krizom sa kojom se ove zemlje suočavaju. kako u domenu društveno-ekonomskog sistema tako i u rezultatima koji se počev od 60-tih godina postižu. Utoliko je njihova analiza zanimljivo prožimanje politekonomske analize osnova socijalizma sa funkcionisanjem privrednog sistema u Istočnoj Evropi.

Polazeći od određenja da socijalizam istovremeno označava i društveni poredak, i politički pokret i teoriju (Z. Pjanić), ističe se da je socijalizam, i pored drugačijih stavova, prelazna etapa ka komunizmu, ili njegova prva faza. Utoliko se prepliću elementi kapitalizma i budućeg komunizma, što svoj najjasniji izraz dobija u dilemama oko privrednog sistema. S jedne strane nalaze se pristalice shvatanja o administrativno-planskom sistemu (državna svojina, preduzeća potčinjena državi, plate kao dohodak, plansko rukovođenje preduzećima, planski razvoj zemlje u celini). S druge strane su, uz značajne međusobne razlike, oni koji se zalažu za umanjivanje značaja naturalno-planskih pokazatelja i za veću ulogu zakona vrednosti i robno-novčanih odnosa. Razvoj socijalizma opterećen je nizom nasleđenih problema, a i mnogim nerešenim pitanjima teorije i prakse, pa otuda autori ističu da se socijalizam nikako ne može svoditi samo na »socijalističku zajednicu« istočnoevropskih zemalja, već da je socijalizam danas svetski proces koji objedinjava mnoštvo različitih puteva (»modela«). Pri tom autori podsećaju nastavove A. Grličkova da »nema »čistog« socijalizma ili »jedinstvenih modela«... ovakvo poimanje socijalizma daje mogućnosti objašnjenja za sve one tendencije koje zajedno čine socijalizam svjetskim procesom«.

Analizu teorije i prakse razvoja socijalizma autori započinju razmatranjem teze o »realnom« i »razvijenom« socijalizmu, kao stupnjevima izgrađenosti socijalističkog društva, i zajedničkih i posebnih karakteristika socijalizma. Autori kritikuju sovjetske teze o »stupnjevima« socijalizma, na osnovu kojih se ocenjuje praksa socijalizma, jer to neminovno ograničava broj varijanti, alternativa i modela socijalizma na opšti model kojem svi treba da teže. Naime, sovjetski autori ističu tri etape: prelaznu etapu ka socijalizmu (podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, umanjivanje klasnih razlika, prevazilaženje robne proizvodnje); »realni« socijalizam (državna svojina, ukidanje eksploatacije, raspodela prema radu, vlast radničke klase, mašinska proizvodnja, planski razvoj) i »razvijeni« socijalizam (naučno-tehnička revolucija i socijalistički proizvodni odnosi — str. 31—34). Jedine dileme su — da li je »razvijeni« socijalizam kombinacija socijalizma i komunizma, ili već poodmakla faza komunizma.

Autori ovakvoj koncepciji opravdano upućuju oštre prigovore. Mada propuštaju, a to je, po našem mišljenju, značajno, da ove teorijske koncepcije protumače kao »jednolinijske« (poput petočlane sheme, čiji su samo produžetak) i kao takve odbace u skla-

Digitized by Google

du sa mnogostranošću i raznovrsnošću modela socijalizma. U tom pogledu oni dovoljno ne ističu »višelinijski« razvoj koji osporava svako, pa i ovakvo, pojednostavnjivanje društvenog razvoja i prenebregavanje osobenih uslova. Autori su kritici teze o »realnom« i »razvijenom« socijalizmu pristupili na drugi način, osporavajući je u odnosu na model društva kao »asocijacije slobodnih proizvođača«, što sigurno upotpunjava prethodno navedeno. Po njima: navedena koncepcija ne ukida otuđenost proizvođačâ od sredstava za proizvodnju jer državi daje ogromnu ulogu; izgrađenost socijalizma tumači se formalistički, razvojem proizvodnih snaga, državnom i kooperativnom svojinom, opštenarodnom državom i rukovodećom ulogom partije; praksa i iskustvo jedne zemlje (SSSR-a) pretvara se u opštu teoriju socijalističkog razvoja (primer je i kod nas objavljena *Politička ekonomija socijalizma* grupe sovjetskih autora). Autori svoje zaključke rezimiraju: »Teorija i praksa socijalizma moraju biti okrenute jačanju materijalne baze i demokratizacije društvenih odnosa, što nužno mora voditi izgradnju Marksove slobodne asocijacije proizvođača« (str. 38—39). Takvom modelu razvoja, koji se neprestano suočava sa ostacima kapitalizma i rastuće birokratizacije, kao protivteža razvija se samoupravljanje utemeljeno na udruživanju radnika u asocijacije, proizvodnja društvenim sredstvima i raspolaganje rezultatima rada. Tako se, na putu u komunizam, razvija sistem socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. (Ostaje otvoreno pitanje: da li se time konstituiše i samoupravni način proizvodnje?)

Razmatrajući zajedničke osnove socijalizma, autori ističu da su Marks i Engels preduslovima socijalizma smatrali: oduzimanje kapitala buržoaziji, udruživanje naspram klasnih protivrečnosti i mnogostrukost oblika prelaska u socijalizam (str. 51—53). Po mišljenju autorâ, u te zajedničke karakteristike mogli bismo ubrojati: podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, raspodelu prema radu, planiranje razvoja, robnu proizvodnju u socijalizmu i izgradnju komunističkog društva (str. 53). Svako od ovih obeležja u pojedinim »modelima« socijalizma ima svoje osobenosti, i to je ono što doprinosi različitosti socijalističkih alternativa.

Posle ovog opšteteorijskog politekonomskog razmatranja suštine socijalizma slede naredna poglavlja u kojima se analiziraju odnosi socijalističkih istočnoevropskih zemalja u svetlosti ekonomske integracije SEV-a, kao i rezultati i problemi sa kojima se u procesu privrednog razvoja ove zemlje suočavaju.

Razmatrajući ciljeve SEV-a (svestrana ekonomska saradnja na principima socijalističke podele rada) i principe saradnje (dobrovoljnost, suverenitet, ravnopravnost), autori ističu nekoliko etapa razvoja ove integracije: počeci saradnje (do 1954. bilateralni oblici saradnje), oživljavanje i jačanje saradnje (do 1964. koordinacija planova), vreme privrednih reformi (do 1971. usporavanje privrednog razvoja, jačanje ekonomskih zakonitosti usled opadanja efikasnosti i izražene potrebe uključivanja u međunarodnu podelu rada) i razvoj kompleksnog programa saradnje (od 1971. dalja koordinacija planova, jačanje spoljnotrgovinskih veza, uvođenje transferabilne rublje). U toj etapi postavljaju se i neka značajna pitanja prirode socijalističke integracije. To su: da li se povezivati preko proizvodnje ili prometa; da li država ili preduzeća treba da budu nosioci saradnje; da li veze treba prvenstveno da budu planske ili tržišne (str. 101). Smatra se da je koordinacija planova najpogodnija forma saradnje zemalja-članica, a tu se postavlja pitanje, kao, uostalom, i u svakoj nacionalnoj ekonomiji zemlja-članica, da li plan treba samo da bude makroekonomske prirode, a da se aktivnost preduzeća usmerava preko tržišta, ili treba neposredno da reguliše celokupno delovanje privrednih subjekata.

Razmatrajući rezultate i problema privrednog razvoja zemalja članica SEV-a, autori polaze od

Digitized by Google

stava da su se »zemlje Istočne Evrope, s obzirom na to da uzroci koji su doveli do preduzimanja privrednih reformi nisu otklonjeni, nalazile u situaciji specifične »krize« društveno-ekonomskog sistema zasnovanog na državno-svojinskom monopolu nad sredstvima za proizvodnju, njegovih institucija i odnosa koji se na tim osnovama grade i razvijaju«. Uz sve uvažavanje značajnih dosadašnjih rezultata, ovakva konstatacija, koja svoju potporu ima u detaljnoj analizi iskustava privrednih reformi i performansi pojedinih privreda, omogućava realno ocenjivanje sadašnjeg položaja i budućih pravaca razvoja ovih zemalja. Politekonomsku analizu iskustava privrednih reformi, koje su ili nasilno prekinute pod uticajem demokratskih snaga (Čehoslovačka), zamiranjem diskusija i odlaganjem problema (Poljska) i liberalizacijom krutog planskog sistema i njegovim otvaranjem prema robnoj privredi (Mađarska), prati i detaljna analiza ekonomskih pokazatelja koja potvrđuje da je period ekstenzivnog razvoja i visokih stopa rasta okončan. Iscrpljene su rezerve radne snage, društvenog kapitala nema dovoljno, pa se sve više nameće potreba intenzivnog razvoja, podizanja produktivnosti rada, korišćenja sredstava, što je neodvojivo od jačanja zainteresovanosti proizvođačâ, povećavanja samostalnosti privrednih subjekata — preduzeća. Takva nastojanja sučeljavaju se, pokazuju autori, sa otporima birokratskih i tehnokratskih snaga, i od tog odnosa snaga zavise umnogome mogućnosti prevladavanja sadašnjeg zastoja i krize sa kojom se suočavaju ove zemlje. Utoliko je tačan zaključak autorâ da ekonomsku krizu prati i politička. Ekstenzivni razvoj stvorio je niz disproporcija: poljoprivreda — industrija, laka — teška, investiciona — lična potrošnja. U tom pogledu autori ističu različit položaj najveće zemlje SEV-a — SSSR-a i ostalih zemalja, koje će se pre i u oštrijoj formi suočiti sa iscrpljenim mogućnostima ekstenzivnog razvoja. Rastuća zaduženost, potrebe za inostranim sredstvima i tehnologijom povratno će značiti neizbežnost jačanja robne proizvodnje i unutar integracije, što se jasno vidi i po tome što u odnose zemalja-članica prodiru kriterijumi svetskih cena. Značajni pokazatelji zaoštrenih privrednih problema, po autorima, jesu: u unutrašnjim odnosima rast kapitalnog koeficijenta, koji pokazuje potrebu ulaganja sve većih sredstava da bi se ostvario rast društvenog proizvoda; u međunarodnim odnosima rastuća zaduženost i nepovoljna robna struktura razmene (izvoz sirovina i energije, a uvoz industrijskih proizvoda).

Razmatrajući ekonomsku krizu koja se prenosi i u druge sfere, autori ističu da je demokratizacija društvenih odnosa, pored promena u privrednom sistemu, neophodan preduslov daljeg razvoja. Iskustva privrednih reformi, prekinutih na pola puta, sigurno mogu biti od pomoći u rešavanju sadašnjih problema, a njihova je osnovna poruka jačanje ekonomskih zakonitosti na osnovama robne proizvodnje.

Miomir Jakšić

Mircea Eliade: Okultizam, magija i pomodne kulture

(GZH, Zagreb, 1981)

Jedan od najpoznatijih svetskih naučnika sa područja istorije religije i komparativne religije, Mirčea Elijade, poznat je našoj čitalačkoj javnosti po svojim radovima *Mit i zbilja* i *Sveto i profano*. Objavljeno 1976. godine, delo *Okultizam, magija i pomodne kulture* sačinjeno je od nekoliko predavanja-eseja, nastalih u intervalu od 1965. do 1974. godine.

Autor ističe da nije pokušavao da menja usmenu strukturu eseja, iako je mestimično dodavao

Digitized by Google

po neki odlomak ili belešku. Posebna vrednost ovih tekstova je u tome što su komunikativni i za stručnjake-proučavaoce religije i za znatiželjne-laike. Mada svestan zamki »popularizacije«, Elijade je uveren da »jedina nevina ambicija koja preostaje znanstveniku na kraju njegova rada jest da mu se djelo čita i izvan uskog kruga upućenih«.

Saznanje o tome da istorija religije nije »antikvarna« disciplina koja nema šta da kaže o savremenom civilizacijskom trenutku usmerilo je Elijadea da istraži neka značenja savremenih svetskih literarnih, filozofskih i umetničkih pravaca. Autor izražava uverenje da popularna naučna, literarna i filozofska kretanja, koja će on označiti sintagmom »pomodne kulture«, nose u sebi neka skrivena značenja dostupna oku istoričara religije. Da bi to ilustrovao, on ističe sličnost građe između *Uliksa* Džemsa Džojsa i određenih australijskih mitova. Isto tako, samo istoričaru religije se nužno nameće sličnost između australijskih i Platonovih teorija reinkarnacije i anamneze. Ne zamarajući čitaoca mnoštvom primera, autor ističe da istoričar religije može obezbediti potpunije razumevanje do te mere različitih pisaca, kao što su Žil Vern, Žerar de Nerval, Novalis i Lorka, i konstatuje da je iznenađujuće to da su istoričari religije tako malo zainteresovani za tumačenje literarnih dela sa svog stanovišta.

Na primerima triju savremenih »pomodnih kultura«, koje su nastale u Parizu i proširile se po Zapadnoj Evropi i Americi, Elijade pokušava da otkrije »religijska« značenja. Tajna moći pomodnih kultura, kaže on, sastoji se u pravilu da za njihovo nastajanje i ekspanziju nije presudno to da li su činjenice, teorije i tumačenja tačni, provereni; teorija, filozofija ili nauka *à la mode* ne moraju biti izvanredna ostvarenja, što, naravno, ne znači da u njima nema nikakvih vrednosti. Uočavajući »nedodirljivost« pomodnih misaonih proizvoda, autor shvata da »ono što je u modi ne može uništiti nikakva kritika«. U ovoj nedodirljivosti svakako se mogu otkriti izvesne »religiozne« primese. Popularnost pomodnih kultura, naročito u zapadnim intelektualnim krugovima, otkriva istoričaru religije temeljnu neostvarenost zapadnog čoveka, mreže otuđenja i nastojanje da se iz njih izvuče.

Jedna od pomodnih kultura je, prema Elijadeu, i Frojdova psihoanaliza. *Gotički roman, Totem i tabu* »bio je evanđelje triju generacija zapadne inteligencije«, iako su njegove temeljne hipoteze osporene istraživanjima vodećih etnologa i antropologa. Ulazeći u dublje socijalno-psihološke pretpostavke pretvaranja psihoanalize u pomodnu kulturu, autor ističe da je njena pobeda nad tradicionalnim psihologijama — »ključ« za njenu kasniju pomodnu ekspanziju. Primenjujući upravo metod savremene psihoanalize, mogli bismo, kaže Elijade, otkriti neke psiho-socijalne komponente današnjeg intelektualca sa Zapada. Svakako bismo na taj način prepoznali njegovo duboko nezadovoljstvo istrošenim oblicima oficijelnog hrišćanstva i želju da se oslobodi prošlosti i vere svojih predaka, praćenu izvesnim osećanjem krivice, »kao da je sam ubio Boga u koga nije mogao vjerovati, ali čije odsustvo nije mogao podnijeti«. Sve to autoru nameće zaključak da su pomodne kulture, ideje ili ideologije značajne, bez obzira na njihovu objektivnu vrednost. One, naime, govore o duhovnoj i stvarnoj situaciji onih za koje imaju značaj jedne vrste soteriologije.

Tri pomodne kulture koje su »vladale« Parizom ranih šezdesetih godina — časopis »Planète«, delo Tejara de Šardena i Kloda Levi-Strosa, predmet su Elijadeovog najživljeg interesovanja. Pomama za časopisom »Planète«, koji je predstavljao svojevrsnu smesu popularne nauke, okultizma, astrologije, naučne fantastike i različitih duhovnih veština, može se, prema autoru, objasniti gašenjem interesovanja za egzistencijalizam, koji je sumorno varirao motive besmislenosti čovekovog postojanja, otuđenja, istorijskog trenutka itd. Oduševljavanje naukom i naučnom fan-

Digitized by Google

tastikom, pak, značilo je za čoveka mogućnost da izađe iz svog turobnog *condition humaine*. Buđenje interesovanja za tajne kosmosa zasnivalo se na nauci koja donosi *spasenje*, kaže Elijade; naučna informacija postaje ujedno i soteriološka. Ovakav odnos prema nauci i njenim otkrićima i »otkrićima« podseća na odnos vernika prema religijskim istinama.

Interesovanje za učenje Tejara de Šardena može se tumačiti gotovo istim motivima. Zamor egzistencijalističkim i marksističkim varijacijama teme istorije i istorijskog trenutka doveo je do buđenja »religiozne« uspaljenosti za motive kosmosa i prirode. Kosmički optimizam i poverenje u život čoveka okosnica su Šardenove filozofije. Istorija je, prema njemu, samo neznatan deo u uzvišenom kosmičkom zbivanju, koje je počelo pojavom života i koje će trajati milijarde godina — sve dok i poslednje galaksije ne čuju objavu Hrista kao Logosa. Šardenova »panteistička« ljubav za kosmičku zbiliu, optimizam i vera u smislenu i beskonačnu evoluciju postaju nova pomodna religija. Razlog popularnosti njegove religije, ističe Elijade, leži u povezivanju nauke i hrišćanstva i ukazivanju na *prvobitnu sakralnost prirode i života*. Moderni čovek, otuđen od sebe i od prirode, nalazi »spas« u mističkom jedinstvu s prirodom, koja je u Šardenovom delu istovremeno i »objektivna« i ispunjena religijskim vrednostima.

Razlog pomodne popularnosti Kloda Levi-Štrosa mogu se prepoznati, pre svega, u njegovom antiegzistencijalizmu i neopozitivizmu, ravnodušnosti prema istoriji i interesovanju za »stvari« — materiju. Za Štrosa je nauka unapred data u stvarima; logika je *već* u prirodi. Čovek se, prema tome, ne može razumeti ako se ne razume i svet. Kao i pisci francuskog »novog talasa«, naročito Rob-Grije, Levi-Štros je zaokupljen *materijom*. »Stvari« i priroda se u njegovom delu »bogojavljaju«, dok se istorija i istorijski trenutak gotovo sasvim ignorišu.

Ovim trima pomodnim kulturama zajednička je, zaključuje Elijade, *mitologija materije*. Istoričaru religije se u pomodnim kulturama otkrivaju slojevi koji se ne mogu sasvim obuhvatiti socio-kulturnim, često pojednostavnjenim formulama, čiji je domet u konstataciji da se savremeni intelektualac okreće religijskim i mitološkim temama, izgubivši poverenje u marksizam i ne našavši utočište u nihilizmu: »Nikako ne možemo svesti značenje tih pomodnih kultura na staru i dobro poznatu napregnutost 'kozmosa i povijesti'... Ono što je posebno i novo jest gotovo religiozno zanimanje za ustroj i vrijednosti fizičkog svijeta, veličanstvene stvarnosti, koju tako sjajno istražuje znanost i preobražava tehnologija. Antihistorizam što ga nalazimo u sve tri pomodne kulture nije odbijanje povijesti kao takve; to je prije prosvjed protiv pesimizma i nihilizma suvremenih zastupnika historizma. Čak osjećamo prisutnost čežnje za onim što bi se moglo nazvati makropoviješću«. Slične težnje se mogu naslutiti i u savremenoj umetnosti. Zanimanje za materiju oseća se u delima mnogih savremenih umetnika. Brankuzijeva ljubav prema materiji i njegov stav prema kamenu, kaže Elijade, »usporediv je sa zabrinutošću, strahom i štovanjem neolitskog čovjeka suočena s kamenjem koje za njega predstavlja nešto sveto«. Savremena umetnost, od kubizma do *tašizma*, svedoči o »religijskoj« težnji umetnikâ da, oslobođeni težine mrtvih stvari i formi, zarone u unutrašnjost materije, »u jutro svijeta«.

U eseju *Svijet, grad, kuća* Elijade izvanredno otkriva značenja »svetog« u čovekovoj težnji da oblikuje haotični prostor oko sebe. Na primerima nekih arhaičnih kosmologija, u kojima samo življenje u svetu ima religioznu vrednost, on pokazuje da »očitovanje svetog ontološki stvara svijet«. Stoga, *»ako se namjerava živjeti u svijetu*, mora ga se *utemeljiti*«. Istorija Rima i drugih gradova počinje *utemeljenjem grada*, koje ima kosmogonijsku vrednost — ono. *»ponovo ostvaruje djelo bo-*

Digitized by Google

gova«. Svaki novi grad, kaže Elijade, predstavlja novi početak sveta. Kosmogonijski arhitektonski simbolizam ne odnosi se samo na najslavnija graditeljska ostvarenja; kosmički simbolizam nalazi se »u samoj građi svakidašnjih nastambi«. Kuća je *imago mundi*. Ona je slika kosmosa i mikrokosmosa kojeg predstavlja čovek, ali ona »istodobno odražava sve faze kozmogonskog mita«. Proničući u religijsko značenje čovekovog arhitektonsko-graditeljskog osmišljavanja prostora, autor zaključuje da je, kao grad ili svetište, i kuća posvećena kosmološkim simbolizmom ili obredom: »Kuća nije predmet, 'naprava u kojoj se živi'; *to je svemir koji čovjek gradi za sebe oponašajući paradigmatsko stvaranje bogova*«. Čak i u savremenom društvu, emancipovanom od religijskog »čitanja« sveta, svaka nova kuća, grad, naselje »inicira« se obrednim radnjama koje obeležavaju trenutak kosmogonijske paradigme. Tako Elijade naslućuje ontološku čovekovu potrebu da živi u svetu ispunjenom značenjem i smislenošću. Odgovarajući onima koji u savremenom civilizacijskom trenutku, oslobođenom religijske »potrebe«, ne vide egzistencijalni značaj ove »svetosti« oblikovanja prostora, on ističe da »čovjek nikad nije živio u prostoru koji predočuju matematičari i fizičari, istih fizikalnih svojstava, to jest u prostoru jednakih osobina u svim smjerovima«. Prostor u kojem čovek živi ima ne samo fizičku, nego i egzistencijalnu dimenziju. Umetnička i arhitektonska iskustva oblikovanja prostora svakako se ne može u potpunosti shvatiti ako se nema svest o značenju i značaju svetog prostora. Podsećajući na slavnu zgodu povodom Brankuzijeve izložbe u Njujorku, kada su ne samo carinici, nego i poneki kritičari odbili da nekim njegovim skulpturama priznaju status umetničkih dela, Elijade zaključuje: »Brancusijeva umjetnost je bila tako nova da je godine 1913. nisu mogli *prepoznati* čak ni neki stručnjaci za umjetnost. Isto je tako kozmički simbolizam svetog prostora toliko star i blizak da ga još uvijek mnogi nisu u stanju ocijeniti.« Od kakvog je egzistencijalnog značaja življenje u svetu *svojih* značenja, pokazuje slučaj starog profesora s kraja XIX veka koji je crtao napamet plan Atine iz Sokratovog doba, ali koji je bio toliko »izgubljen« u sopstvenom Berlinu da nije umeo sam da se vrati kući. Ovaj primer je ontološki »čista« paradigma življenja u sopstvenom svetu — svetu koji se čovekovom kosmogonijskom kreacijom oblikuje u egzistencijalno utemeljen ljudski svet.

Analitički proničući u svetove arhajsko-mitske simbolike smrti i kosmičkog simbolizma pogrebnih obreda, autor izražava uverenje da se i u životu savremenog čoveka može prepoznati simbolička veza sa raznim nivoima umiranja: »Smrt se ne predusreće ili simbolički doživljava samo takvim činovima kao što su putovanje, odlazak iz grada ili sela i tako dalje... Svako uranjanje u tamu, svaka provala svetla, predstavljaju susret sa smrću...«. Iako smo ih retko svesni, simbolička značenja i stvaralačka uloga svetova mašte u životu modernog čoveka igraju važnu ulogu.

Dosledno temeljnom nastojanju da ukaže na kontinuitet ljudske misli i mašte od arhaičnih davnina do savremenog doba, Elijade u eseju *Okultno i suvremeni svijet* promišlja značenje i smisao okultizma i spiritizma u našem vremenu. Odredivši pojmove »okultno«, »okultizam« i »ezoterija«, on daje sažetu retrospektivu interesovanja za svet okultnog, od sredine devetnaestog veka do naših dana. Naročita pažnja posvećuje se buđenju zanimanja američke omladine za okultne ezoteričke tradicije. Iako se temeljitije ne usredsređuje na sociološku i političku ravan značenja, Elijade uviđa da je renesansa interesovanja za okultno sredinom šezdesetih i sedamdesetih godina izazvana radikalnim nezadovoljstvom mladih svetom tradicionalnih vrednosti, etosom racionalnosti i pragmatičnosti zapadne civilizacije. »Eksplozija okultnog«, pomamna trka za astrološkim predviđanjem budućnosti (najmanje pet miliona Amerikanaca pla-

Digitized by Google

nira svoje živote prema astrološkim kalendarima, a oko 1.200 od 1.750 dnevnih listova objavljuje horoskope), stvaranje mnogih kultova i verskih sekti, posvećenih ezoteričnih društava itd. — sve to govori o pokušajima mladih da, kao odgovor na kulturnu krizu građanskog društva, ponude alternativni kulturni model. Savremeni parareligiozni i neoreligiozni, magijski i okultni pokreti mogu se »čitati« i kao nezadovoljstvo postojećim institucionalnim religijama. U mističkim, hermetičkim i okultnim primesama u kulturi mladih oseća se egzistencijalna težnja za obnovom moralnih i kulturnih vrednosti, za jednom alternativnom društvenošću, koja ne bi bila lišena arhajsko-mitskih dimenzija bivstvovanja i stvaralačkog načina postojanja u svetu.

Poslednje poglavlje, »Duh, svetlo i seme«, manje je komunikativno od prethodnih; pisano za stručni časopis, ono obiluje podacima o nedovoljno poznatim kulturama Irana, Indije i Južne Amerike. Autor u njemu analitički ispituje »doživljaj svetla«, videći u njemu metaforu božanskog, odnosno ljudskog duhovnog stvaralaštva.

Mnogi naučni autoriteti religije i van nje osporavali su Elijadea. Jedan od njih nazvao ga je »šamanom u naučničkom ruhu«. Iako je tačno da mnoga stanovišta ne bi mogla izdržati ozbiljniju kritiku, delo ovog teoretičara religije još je ukusna hrana za širok krug čitalačke publike. Postavši i samo pomodna kultura, ono još jednom potvrđuje Elijadeov stav da ono što je *à la mode* nikakva kritika ne može uništiti.

Branka Trivić

Andre Gorz: Ekologija i politika

(»Prosveta«, Beograd, 1982, strana 252)

Knjiga *Ekologija i politika*, za koju smatramo da bi bilo pravilnije, s obzirom na problematiku koja je u njoj izložena, nasloviti sa »Socijalna ekologija i politika«, predstavlja još jedan prevod našoj publici već poznatog francuskog pisca Andre Gorza, u kojoj on, pišući o krucijalnim problemima ekologije (ekološka oblast je bitno oblast patološkog), objašnjava ili bar pokušava da objasni samo deo vidljivog dela velikog ledenog brega ekološke i političke krize savremenog sveta.

Strukturu knjige čini pet delova, i to: Ekologija i sloboda; Ekologija i društvo; Logika sredstava; Medicina, zdravlje i društvo; Epilog. Prvi deo je svojevremeno objavljen kao posebna knjiga. Mnoštvo je problema koje autor u ovoj knjizi razrađuje i koji, po njegovom mišljenju, čine okosnicu ekološkog problema. Mi ćemo pomenuti samo neke. Na primer: elektrofašizam (pokret »sve na električnu struju»), »ekofašizam«, psihohirurgiju, glad (»zelenu revoluciju«), demografsku ekspanziju, problem životnog prostora, ideologiju automobila, nuklearnu energiju, naoružanje, izvoz kapitala i »prljave« tehnologije u zemlje u razvoju, radnički pokret, sindikat, kvalitet života, farmaceutsku invaziju, bolest (»Mi hoćemo manje bolesnika, a ne više bolesničkih postelja«) itd. Gorz pokušava da odgovori na pluralizam upita koji nameće kriza moderne civilizacije, a koja se iskazuje kao totalna, sveobuhvatna po obimu i kvalitetu. Ekološka kriza (biološko, ekonomsko, političko, ideološko, kulturno zagađenje) ima civilizacijske razmere, obuhvata sva društva celokupno stanovništvo sveta, a ne samo pojedine klase ili stratume, mada je »ekološki fašizam« bitno kvantitativno i kvalitativno

Digitized by Google

različito disperziran u svetskim regionima. Otuda s različitim intenzitetom zvone na uzbunu zvona, a spasitelji mnogovrsni predlažu »nulti rast«, maltuzijanstvo, racionalniju potrošnju kao spas, kritikuju, ali pri tom ne čine napore da pokušaju suštinski menjati, jer spas (»spas«) predlažu s klasnih eksploatatorskih pozicija. Rešenje krize je moguće kljaštrenjem potrošnje (ali koji slojevi i klase, u kojim uslovima, s kakvom perspektivom da prestanu »rasipati«), usporavanjem rasta, vršenjem krucijalnih zahvata u oblasti proizvodnje, ali samo da se ne dira u suštinsku poziciju klasnog odnosa, u postojeće stanje društva — *status quo*, bez razrešenja društvenih antagonizama. Zbog toga valja razobličiti savremene mesije koji, doduše, upozoravaju na opasnosti, ali nude samo popravljačke, privremene mere i inicijative kao trajna rešenja, te svojim idejama donekle i sami zagađuju život u njegovom ispoljavanju kao »način života«. Gorz upravo kritikuje postojeće stanje, ali ide i korak dalje, prekoračujući Rubikon popravljačke pragmatističke kritike, te na taj način stvara novum kojim predlaže suštinsko menjanje sveta. Da li postoji urođeno nepomirljivo neprijateljstvo između čoveka i prirode, čoveka i rada, progresusa proizvodnih snaga i prirodnog okruženja, da li je moguće ovakvim intenzitetom eskalirati razvoj proizvodnih snaga i procesa? Sigurno da nije. Ali ipak, stav prema prirodi umnogome zavisi od društveno-političkih odnosa, ciljeva, vrednosti i uopšte društvene pozicije klasa. Kapitalizam je stvorio niz protivrečnosti koje iznutra i izvana nagrizaju njegovo društveno tkivo. S obzirom na obim njegovog rasprostiranja i na značaj ekološke krize kao jedne od eminentnih protivrečnosti, kapitalizam ekološku krizu nameće ogromnom delu čovečanstva. »Jednom rečju, današnji svet pati od ekološke krize ne zato što je to nužnost ljudskog razvoja, što je to zakonomernost razvoja proizvodnih snaga, već zbog toga što je to posledica pokušaja kapitalizma da razreši svoje unutrašnje protivrečnosti« (V. Štambuk, iz predgovora). Prema tome, izlaz u današnjem obliku ispoljene ekološke krize jeste, pre svega, u ukidanju kapitalističkog načina proizvodnje i kapitalističkog produkcionog odnosa, a sve ostalo su samo kratkoročne, palijativne mere kojima se nastoji zakrpiti, zalečiti kancerozno tkivo eksploatatorskog načina proizvodnje. Mere su, doduše, opravdane, ali suštinski ne rešavaju problem budući da rešenje može biti samo dugoročno — stvaranjem proizvodnih snaga pomoću kojih će čovek razvijati potence koje u njemu dremaju, stupati u humani odnos prema prirodi i *vice versa*. U tom smislu su započeti procesi u kojima se humanizam iskazuje kao naturalizam, a naturalizam kao humanizam, jer za razrešenje krize Gorz nudi stvaranje socijalističkog samoupravnog »levo orijentisanog društva«, čiji su osnovni principi: 1. manje raditi, 2. trošiti racionalnije, 3. kod svakog pojedinca izvršiti integraciju kulture i svakodnevnog života. Odnos između »više« i »bolje« se prekida. »Bolje« je moguće ostvariti s manjim. Moguće je živeti bolje na taj način što će se trošiti manje i raditi manje. Manje je bolje. Bolje je manje i manje.

Autor s pravom postavlja pitanje izgradnje drugačijeg društva nego što je današnje, jer je ekološka kriza *de facto* kriza koncepta rasta, i to kako kapitalističkog sistema tako i autoritarnog socijalizma, kada oba imaju jednu bitnu karakteristiku — rast.

Društvo se ne može menjati bez uporednog menjanja tehnologije koja se mora preobražavati tako da se anulira centralizacija, jer »promena oruđa je osnovni uslov za promenu društva«, to jest jedan od aspekata rešenja ekološke krize. Ali time Gorz ne traži razvoj tehnologije radikalno alternativan današnjem, nego samo razvoj proizvodnih snaga koji će biti različit od postojećeg razvoja proizvodnih snaga. Na taj način on daje, to jest nudi rešenje koje daju i kapitalisti koji pokušavaju reformisati »društvo

Digitized by Google

obilja«, uvodeći intermedijarnu tehnologiju.

Jedino suštinskim, revolucionarnim raskidanjem sa svetom današnjice možemo izaći iz krize. Ali rešenjima koja nudi Gorz ne mogu se problemi razrešiti, što čini veliki doprinos i veliki nedostatak ove knjige. Naime, on nigde ne pominje radničku klasu kao mogući istorijski subjekt socijalnih promena, smatrajući da je ekološki problem stvar svih ljudi i klasa, jer su svi podjednako ugroženi i podjednako zainteresovani za razrešenje tog problema, a smatra da radnička klasa, iz klasne perspektive, ima avangardni položaj samo u borbi za vlast i u borbi protiv eksploatacije. Izostavljajući i ne ističući ulogu radničke klase, Gorz uistinu priznaje da radnička klasa nema dostojnu ulogu u razrešavanju civilizacijske (ekološke) krize.

Autoru možemo zameriti što se zalaže za uništenje države, za njeno aprioristično smeštanje, već sad, u »muzej starina«, po svaku cenu, jer je ona, po njegovom shvatanju, glavni izvor uslova i uzroka ekološke krize, kako u kapitalizmu tako i u autoritarnom socijalizmu, kao i zbog toga što ne želi da vidi pozitivnu ulogu države u razvoju političkih sistema kapitalizma i socijalizma.

Gorz pokreće veliki broj pitanja, iznosi na malom prostoru mnoštvo ideja, što nalaže da bude veoma koncizan, a time i neprecizan i nedorečen, jer ne može ulaziti u studiozne analize i razrade naznačenih problema.

Osnovne teze, u suštini, predstavljaju zapravo utopistički koncept, što je bitan prigovor koncepciji ideja i stavova iznetih u knjizi, pogotovo u njenom prvom delu.

Bez obzira na sve slabosti koje su uočene, knjiga predstavlja aktuelnu i korisnu literaturu, ne samo za čitaoce koji se temeljitije bave ekološkom problematikom, nego i za one kojima će ovo biti prvi susret sa takvom vrstom štiva. Nakon iščitavanja knjige čitalac ipak ne može a da se ne opredeli povodom ekološke problematike, mada, naglašavamo, ono što nije u knjizi rečeno ne mora se podrazumevati. »Savremena civilizacija je u krizi, sukobi u njoj su brojni i duboki. Hoće li preživeti ili će, poput svojih prethodnica, iščeznuti u pesku vremena? Odgovor traže mnogi lekari nagnuti nad njenom posteljom« (R. Lukić). Jedan od tih lekara je i Andre Gorz.

Savo Trifunović

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
OCT 11 1983
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

3
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVI 1983 Broj 3

Sto godina od smrti Karla Marksa

Mitja Ribičič
Naučna osnova revolucionarnih preokreta i socijalizma 337

Aleksandar Grličkov
Marks u dioptriji savremenosti 351

Boris Majer
Odnosi socijalističkog samoupravljanja — preduslov kreativnog shvatanja i primene marksizma 361

Zoran Pjanić
Marks i savremena ekonomska misao 377

Borisav Džuverović
Preteče marksizma u Jugoslaviji 394

Aktuelne teme

Marko Lolić
Snaga i odgovornost štampe 411

Juraj Dadić
Ostvarivanje većeg dohotka i njegova razmjernija raspodjela 422

Miroslav Hadžić
Položaj i uloga SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama 438

Osvrti

Dragomir Radenković
Španski socijalisti na vlasti 452

Boris Nonevski
Umetnost u rezervatu festivala 467

Prikazi 476

Digitized by Google

Содержание

Сто лет со дня смерти Карла Маркса

Митя Рибичич
Научная основа революционных преобразований и социализма 337

Александр Грличков
Маркс в диоптрии современности 351

Борис Мейер
Отношения социалистического самоуправления — предпосылка творческого понимания и применения марксизма 361

Зоран Пьянич
Маркс и современная экономическая мысль 377

Борисав Джуверович
Предтечи марксизма в Югославии 394

Актуальные темы

Марко Лолич
Мощь и ответственность печати 411

Юрай Дадич
Осуществление большего дохода и пропорциональное его распределение 422

Мирослав Хаджич
Положение и роль СКЮ в отношениях с другими социалистическими силами 438

Обзоры

Драгомир Раденкович
Испанские социалисты у власти 452

Борис Ноневский
Искусство в резервате фестиваля 467

Рецензии 476

Contents

Death Centenary of Karl Marx

Mitja Ribičič
Scientific Foundation of Revolutionary Transformations and Socialism 337

Aleksandar Grličkov
Marx in the Focus of Contemporaneity 351

Boris Majer
Relationships of Socialist Self-management — Prerequisite for a Creative Conception and Application of Marxism 361

Zoran Pjanić
Marx and Contemporary Economic Thought 377

Borisav Džuverović
Predecessors of Marxism in Yugoslavia 394

Current Topics

Marko Lolić
Potency and Responsibility of the Press 411

Juraj Dadić
Realization of a Greater and More Proportionate Distribution of Income 422

Miroslav Hadžić
Position and Role of the LCY in Relations with Other Socialist Forces 438

Surveys

Dragomir Radenković
The Spanish Socialists in Power 452

Boris Nonevski
Art in the Reservation of Festivals 467

Reviews 476

Digitized by Google

Mitja Ribičič

Naučna osnova revolucionarnih preokreta i socijalizma

I

Pre sto godina prestalo je da kuca nemirno srce Karla Marksa — smrt je prekinula intenzivno stvaralaštvo jednog od najvećih genija savremenog čovečanstva. Istaknuti predstavnici Druge internacionale nisu više mogli postavljati pitanja Karlu Marksu. Mislioci i revocionari od tada pristupaju interpretaciji njegovog ogromnog životnog opusa, koji obuhvata pet područja: filozofske osnove, istorijski materijalizam, kritiku kapitalističke političke ekonomije, teoriju klasne borbe i teoriju proleterske revolucije. Oni su se snašli u tom velikom lavirintu ideja i analiza ukoliko su shvatili centralnu Marksovu premisu: rad kao bit svega — proces oslobađanja čovekovog rada, preobražaj viška rada u *potreban rad,* pravi humani demokratski socijalizam koji stvara mogućnost i uslove u kojima će *rad* za

---

* Počev od ovog broja časopis »Socijalizam« otvara rubriku »Sto godina od smrti Karla Marksa«. U ovom broju objavljujemo priloge Mitje Ribičiča, Aleksandra Grličkova, Borisa Majera, Zorana Pjanića i Borisava Džuverovića. Prilog druga Ribičiča je referat podnesen na svečanom delu Šeste sednice CK SKJ posvećenom obeležavanju godišnjice smrti Karla Marksa, 14. marta ove godine u Beogradu, a prilozi drugova Grličkova, Majera i Pjanića su saopštenja podnesena na naučnim skupovima. Sve te priloge objavljujemo u dogovoru sa autorima. Drug Džuverović je svoj prilog napisao specijalno za naš časopis.

Digitized by Google

svakog čoveka postati slobodna, stvaralačka aktivnost. Uspeli su ukoliko su uvažavali promene u svetu, razvoj proizvodnih snaga i nova naučna otkrića, ali i specifičnosti svog naroda i svoje zemlje. Trebalo je da nađu nove odgovore na nove izazove, morali su Marksovu misao razvijati dalje.

To su pitanja koja sebi, svojoj radničkoj klasi i svojoj naciji danas, povodom stogodišnjice Marksove smrti, postavlja svaki istinski radnički, revolucionarni i progresivni pokret. Na ta pitanja treba da odgovorimo i mi, jugoslovenski komunisti, i SKJ.

Više od 60 godina naša jugoslovenska organizacija radničkog pokreta razvija se, pobeđuje, raste i pada, traži novo i luta, vođena Marksovom mišlju. To je dug i značajan period vremena u kojem je, najzad, nastupilo razdoblje socijalističkih revolucija i razvoja socijalizma kao svetskog procesa.

Povodom 100-godišnjice Marksove smrti dužni smo da, pre svega, kritički ocenimo naš put i vernost marksizmu, subjektivna svedočanstva naše revolucije, njen karakter, njen izvorni i teorijski doprinos i zahvate, njena marksistička rešenja na pojedinim etapama izgradnje socijalističkog samoupravnog društva, koja sada vremenski obuhvata više od polovine života naše Partije. To je naše specifično marksističko iskustvo i naš doprinos celokupnom marksističkom fondu koji pripada savremenom čovečanstvu.

Obeležavajući danas ovu stogodišnjicu, sećamo se još jednog jubileja, značajnog za jugoslovensku radničku avangardu, događaja što je predstavljao prekretnicu u njenoj istoriji i programskom opredeljenju. Naime, novembra 1952. godine Komunistička partija Jugoslavije promenila je ime — u Savez komunista Jugoslavije, prema uzoru na Savez komunista za koji su program pisali Marks i Engels, a taj njihov Manifest, zahvaljujući Svetozaru Markoviću, objavljen je na srpskom jeziku još pre više od sto godina. Pretvaranje KPJ u SKJ znači marksističko određivanje položaja avangardi nakon osvajanja vlasti, a nov odnos između Partije i vlasti znači da naš jugoslovenski brod ne plovi više pod neadekvatnom zastavom teorije. To naglašavamo zato što ćemo se u budućim razdobljima, u kojima nas možda čekaju i veća i teža iskušenja od onih krajem četrdesetih godina, svakako vraćati čistim izvorima Marksove misli, bitnim odrednicama Marksa, Engelsa i Lenjina, a isto tako i iskustvima i izvornom marksističkom fondu jugoslovenske revolucije i njegovim tvorcima — Titu, Kardelju, Bakariću i drugima.

II

S obzirom na istorijske revolucionarne promene u svetu koje su se zbile pod uticajem naučnih otkrića i revolucionarnog učenja Karla Marksa, on, bez ikakve sumnje, spada u red onih gorostasnih ličnosti koje ne pripadaju samo jednom vremenu, jednom pokretu, jednom kontinentu, jednoj naciji ili zemlji. Karl Marks ne pripada samo epohi kapitalističke primene nauke, čudesno produktivne tehnologije, neviđenog potčinjavanja prirode i neobuzdane eksploatacije

Digitized by Google

celih društvenih klasa i naroda. Karl Marks ne pripada ni 19. stoleću, mada će i ono uvek ostati u znaku njegovog imena i revolucionarnog dela. On pripada 20. veku, veku socijalističkih revolucija i ogromnih protivrečnosti, koje pokazuju sav sjaj i bedu ljudskog uma. On će, nesporno, pripadati 21. veku i narednim generacijama ukoliko čovečanstvo uspe da preživi i izbegne kataklizmu koja mu preti. Danas znamo da živeti i preživeti možemo samo ako izgradimo novo društvo i odnose zasnovane na Marksovom učenju, kojem je temelje on postavio snagom svoga uma.

Mislilac, revolucionar i humanist, Karl Marks je utvrdio granicu između istinske istorije i predistorije ljudskog društva. Prvi je naučno obrazložio pod kojim se konkretnim društvenim uslovima ta granična linija može uopšte preći. Položio je teorijske temelje revolucionarnom delovanju moderne i savremene radničke klase i zasnovao njena nezadrživa stremljenja ka socijalizmu. Kako je prošlo više od veka i po delovanja njegove misli na procese u savremenom društvu, prilika je da se upitamo šta su s Karlom Marksom dobili radnička klasa i čovečanstvo. Odgovaramo na to pitanje rečima njegovog saborca i prijatelja Fridriha Engelsa:

»Karl Marks je čovek koji je prvi dao socijalizmu naučnu osnovu.« Da, sa Marksom dolazi do spoja teorije i realnog socijalnog pokreta. U radnički pokret je uveden socijalizam, ne samo kao učenje, već i kao praksa. Socijalizam je učinio svoj presudni korak — od utopije do nauke.

Istorijski je zadatak revolucionarne radničke klase celog sveta da samu sebe oslobodi i da, time, otpočne istorijski proces univerzalnog oslobađanja čovečanstva. Oslobođenje radničke klase može biti samo njeno vlastito delo, i ona, na putu u socijalizam i ka komunizmu, neminovno prolazi kroz periode dugotrajnih borbi za potpunu promenu svih odnosa, vrednosti i samih ljudi. Predvođena u svim tim borbama svojom političkom i teorijskom avangardom, radnička klasa uspostavlja diktaturu proletarijata, koja je vodi ka besklasnom društvu — komunizmu. Do tih zaključaka Karl Marks je došao otkrivanjem zakonâ razvitka ljudske istorije. Zato Engels i naglašava da je Karl Marks čovek od nauke, ali, pre svega, revolucionar.

Iako su utopijski projekti humanih zajednica stari koliko i samo čovečanstvo, u prethodnim istorijskim epohama se, po Marksu, zadatak samooslobođenja radničke klase nije mogao ni postavljati, jer nisu postojali ni materijalni uslovi za njegovo ostvarivanje. Afirmišući društvenu ulogu kapitala, tek buržoazija, zapravo, stvara masovnije i veće proizvodne snage nego sve prethodne generacije zajedno, istina, po cenu nečuvene eksploatacije; i te snage, jednom stvorene i bezdušno eksploatisane, morale su neminovno doći, u krilu samog kapitalističkog društva, u oštre protivrečnosti sa svim svojim sopstvenim pretpostavkama. Sukob s buržoazijom nužno dobija karakter socijalne revolucije, u kojoj pobednička radnička klasa — prema Marksovim rečima — odbacuje sve ono staro smeće i samu sebe osposobljava za osnivanje novog društva.

Digitized by Google

»U našim danima sve izgleda bremenito svojom suprotnošću, — govori Karl Marks aprila 1856. godine — vidimo da mašine, sa divnom moći da umanje ljudski rad i učine ga plodnijim, dovode radnike do gladovanja i gone ih na preterani rad. Ovi novi izvori bogatstva, nekom čudnom, kobnom čarolijom, pretvaraju se u izvore oskudice. Izgleda da se sticanje veštine plaća gubitkom karaktera. Izgleda da čoveka porobljavaju drugi ljudi ili njegova vlastita niskost, istom onom brzinom kojom čovečanstvo stiče vlast nad prirodom. Čak i jasna svetlost nauke izgleda da može da sija samo na tamnoj pozadini neznanja. Svi naši pronalasci i sav naš napredak izgleda da se svršavaju time da se materijalne snage obdaruju intelektualnim životom, a ljudski život snižava do stepena tupe materijalne snage. Ovaj antagonizam između moderne industrije i nauke, s jedne, i bede i raspadanja, s druge strane, ovaj antagonizam između proizvodnih snaga i društvenih odnosa naše epohe jeste činjenica, opipljiva, predominantna i neosporna.«

Ni danas ne bismo mogli bolje označiti temeljne protivrečnosti savremenog društva. I danas možemo, opet njegovim rečima, tvrditi: »Što se nas tiče, mi nismo u zabludi u pogledu prirode toga lukavog duha koji neprestano izražava sve ove suprotnosti. Mi znamo da nove snage društva, da bi dobro funkcionisale, traže da njima vladaju novi ljudi, a to su radnici.«

Tom prodornom kritikom, svojim naučnim otkrićima i revolucionarno-humanističkim učenjem, koje zahvata celinu društva i društvenih odnosa, Karl Marks se bitno izdiže iznad te svoje epohe klasne eksploatacije, ponižavanja i beskrajne bede proletarijata. Nasuprot građanskim političkim partijama, koje karakteriše uski klasni egoizam, Marks teorijski utemeljuje i izgrađuje političku partiju revolucionarnog proletarijata — »partiju u velikom istorijskom smislu«. Toj partiji daje ime Savez komunista, a njeni pripadnici komunisti — protagonisti su borbe radničke klase za »istinsku zajednicu« ljudi i naroda. Savez komunista je najborbeniji idejno-teorijski i politički predvodnik onog revolucionarnog pokreta koji, po Marksu, mora radikalno i suštinski menjati sve postojeće odnose među ljudima i narodima, ukidati klasnu eksploataciju, suočiti ljude kao ljude i narode kao narode s njihovim istinski humanim pozivom — a to je slobodna i solidarna saradnja. Kao istinski humanist, polazio je od toga da ni jedan čovek nije dovoljno dobar da bude gospodar drugom čoveku. Savez komunista se konstituiše kao teorijska i politička avangarda svih revolucionarnih snaga koje teže ka uspostavljanju slobodne asocijacije udruženih proizvođača, u nacionalnim i internacionalnim razmerama.

Karl Marks označava, u osnovnim potezima, subjekte, puteve i sredstva revolucionarnog ukidanja svih odnosa eksploatacije. Realni humanizam je, time, osnovno obeležje kako Marksovih kritičkih analiza tako i njegovih viđenja perspektivâ i mogućnosti revolucionarnih promena. To podjednako važi i za Marksovu kritiku buržoaskih odnosa svojine; oni čine bitnu pretpostavku eksploatacije radničke klase, ali oni, štaviše, »uslovljavaju eksploataciju jednih naroda od strane drugih«. Ukidanje tih odnosa svojine suš-

Digitized by Google

tinska je pretpostavka oslobađanja rada i, stoga, osnovni interes, oblik i cilj samooslobođenja revolucionarne radničke klase u nacionalnim i internacionalnim okvirima. To je i jedno od bitnih i dalekosežnih iskustava i jugoslovenske socijalističke revolucije.

Zbog toga je Marksova misao prisutna na svim značajnim skupovima, kongresima, zapisana je u programske dokumente našeg Saveza komunista. Definišući naš odnos prema Karlu Marksu i njegovom učenju, Tito je na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije rekao i ovo:

»U historiji, naročito novijoj, nisu nedostajale ideje o oslobađanju čovjeka, o humanizmu i ljudskoj sreći. Međutim, na suštinu istinskog humanizma i mogućnosti njegovog konkretnog ostvarenja ukazao je tek Karl Marks. Njegova velika historijska zasluga je, prije svega, u tome što je, otkrivši zakone razvitka društva, pokazao da mogućnost ostvarenja istinskog humanizma leži *u procesu oslobađanja rada* i što je, s tim u vezi, utvrdio da je historijski subjekt toga procesa radnička klasa. Zato je Marks i smatrao da je revolucionarna solidarnost i samodjelatnost radničke klase jedino mogući put kojim ta klasa, oslobađajući sebe, oslobađa istovremeno i sve ljude na putu stvaranja besklasne, komunističke zajednice.«

Po toj humanističko-oslobodilačkoj opredeljenosti, Karl Marks i njegova revolucionarna učenja pripadaju čovečanstvu. U to nas uverava i ispravna Lenjinova ocena uoči oktobarske revolucije:

»Još veći trijumf doneće marksizmu, kao učenju proletarijata, istorijski period koji dolazi.«

I doista, od toga vremena pa sve do naših dana marksizam su afirmisale mnoge socijalističke revolucije, radnički i oslobodilački pokreti. Među ostalim, zahvaljujući i jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji, Marksova humanistička misao je u naše vreme i na našem tlu doživela istinsku i svestranu potvrdu. Mi, jugoslovenski komunisti, razumeli smo pravu revolucionarnu dimenziju Marksove misli i, čitajući njegova dela, prožimali njome naše vlastito iskustvo. Ideja Oktobra je most između Marksa i nas, a naša je revolucija jedan od mostova između Marksa i kasnijih revolucionarnih pokreta. Tako marksizam živi dalje, sve do današnjih dana, uprkos deformacijama toga učenja u postoktobarskom periodu. U ovo današnje dramatično vreme to znači ohrabrenje za odlučno uklanjanje prepreka na teškom putu borbe progresivnih snaga za osvajanje novih prostora ljudske slobode, sreće i progresa.

Zato, što se nas jugoslovenskih komunista tiče, mi znamo da u Marksovom delu i njegovoj teoriji naučnog socijalizma posedujemo snažno oružje. Takođe znamo da će se naše marksističko teorijsko stvaralaštvo obogaćivati u meri u kojoj budemo mi sami, kao i buduće generacije revolucionarnih graditelja socijalističkog samoupravljanja, i dalje principijelno odmeravali svoju revolucionarnu aktivnost — Marksovim izvornim učenjem i teorijskim vizijama.

Marksovo upozorenje iz Predgovora prvom nemačkom izdanju prvog toma *Kapitala* glasi:

Digitized by Google

»Svaka nacija treba i može da uči od druge. Čak i ako je neko društvo uspelo da uđe u trag prirodnom zakonu svoga kretanja (...) ne može ono niti preskočiti, niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skrati i da ublaži.«

Jugoslovenska socijalistička revolucija je sledila te Marksove naučne spoznaje i tako što je — vođena Komunističkom partijom, odnosno Savezom komunista Jugoslavije — doista ušla u trag prirodnom zakonu kretanja socijalizma u specifičnim, pre svega, višenacionalnim uslovima. Otkrivala je i našla svojim uslovima najprimerenije i najhumanije konkretne oblike kretanja. Upravo na taj način ona je skraćivala i ublažavala porođajne bolove svoga sopstvenog rađanja — pre svega uspostavljanjem i razvijanjem samoupravljanja. Zato s ponosom možemo izjaviti da smo od Marksa učili i zaista naučili ono što je bitno, kao što smo učili i učimo na iskustvima drugih revolucionarnih i oslobodilačkih pokreta, a time i od drugih nacija i pokreta. Od svega je, međutim, najvažnije baš to što nas je Marks učvrstio u uverenju da jedino naš sopstveni put može biti uspešan.

Dolaskom druga Tita na njeno čelo Komunistička partija Jugoslavije se sistematski i odlučno priprema za izvođenje socijalne revolucije u specifičnim uslovima.

Jugoslovenski komunisti su konkretizovali Marksovu misao da se jedna teorija u jednom narodu ostvaruje ukoliko je ona sama ostvarenje njegovih potreba i da socijalističa revolucija u Jugoslaviji mora imati klasno-oslobodilačka i nacionalnooslobodilačka obeležja, mora ostvariti vekovne težnje naših naroda za oslobođenjem kako od tuđinskog jarma tako i od domaćih eksploatatora. Dijalektički spoj klasnog i nacionalnog utiskuje neizbrisiv pečat celom revolucionarnom kretanju u predratnoj monarhističkoj Jugoslaviji, podstiče neviđena opštenarodna herojska dela u narodnooslobodilačkom ratu, obezbeđuje monolitnu odbranu tekovina posle partizanske pobede, a u socijalističkom samoupravljanju neprekidno se ispoljava kao originalno i suštinsko obeležje celokupnog našeg života i razvitka.

Taj cilj sledila je jedna od teorijski i praktički najznačajnijih naših odluka o osnivanju nacionalnih partija, polazeći od jedinstva nacionalnog i klasnog interesa jugoslovenskih naroda, koje je Ivan Cankar nazvao proleterskim nacijama. Sintetičku obradu tog pitanja dao je E. Kardelj u *Razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja.* Ono što je Gramši želeo da teorijski obuhvati »historijskim blokom« Kardelj i Kidrič su postigli sa konceptom oslobodilačkog fronta, a u jugoslovenskim dimenzijama revolucija se teorijski i praktično sukobljava s »građanskim pokretom otpora«, njegovom isključivošću prema drugim nacijama i podređivanjem stranom kapitalu i dominaciji. Takav pristup revoluciji i radničkom pokretu donosi pobedu, a i neizbežan konflikt sa hegemonističkim tendencijama i pragmatizmom u međunarodnom radničkom pokretu. Jugoslovenski marksizam odbacuje staljinsku strategiju »širenja socijalizma« i pri tom kao jugoslovensku demokratsku alternativu blokovima ističe svoju politiku nesvrstanosti, a kao demokratsku alternativu partij-

Digitized by Google

skom monopolu i vladanju u ime radničke klase — politički sistem socijalističkog samoupravljanja.

Subjekti narodnooslobodilačke borbe bile su sve progresivne snage društva. Kratko rečeno: narodnooslobodilačke borbe ne bi ni bilo, kao što ne bi bilo ni socijalističke revolucije, bez teorijskog i praktično-političkog priznavanja nacionalne osobenosti svim društveno-klasnim subjektima i njihovoj stvaralačkoj energiji. To treba da bude dragocena pouka i danas kada tražimo konkretne odgovore na krupne probleme i izazove sadašnjeg vremena, kada nastojimo da otvorimo nove i šire perspektive našeg bržeg razvitka i našeg zajedničkog života u socijalističkoj republici, zasnovane na udruženom radu i na federativnim principima ravnopravnosti.

Mi, sledbenici Karla Marksa, nikada nismo bili zaokupljeni sitnim pragmatičko-političkim taktiziranjem, nego je za nas, u našim složenim prilikama, bila i ostala presudna marksistički utemeljena i promišljena spoznaja konkretno-istorijskog dijalektičkog jedinstva nacionalnog i klasnog. Stoga smo i bili, ne jednom, izloženi nečuvenim napadima. Najbrutalniji napad doživeli smo 1948. godine, s prvenstvenim ciljem obezglavljivanja Komunističke partije Jugoslavije. Bio je to bezuman i neuračunljiv pokušaj zastrašivanja jedne autohtone socijalističke revolucije zato što se »ogrešila«, naime, svesno odstupila od utvrđenih dogmatskih shema i šablona etatističko-birokratskog nivelisanja, koje nije priznavalo nacionalne i druge osobenosti, i što je ustala protiv ideoloških glorifikacija i kanonizacije »viših« apstraktnih interesa, kao da uopšte mogu postojati interesi bez konkretnih i specifičnih sadržaja i nacionalnih oznaka. Bio je to bezobziran nasrtaj na osnovne i, ujedno, specifične tekovine i vrednosti onog višenacionalnog klasno-oslobodilačkog pokreta, po kojem je jugoslovenska socijalistička revolucija dobila — kako bi Marks rekao — svoje originalno ime.

Danas je, iz tih i mnogih drugih razloga, potrebno govoriti o našem odnosu prema marksizmu i socijalističkoj revoluciji. Iskustva kazuju da je motorna snaga svake proleterske, odnosno socijalističke revolucije osvešćena revolucionarna energija miliona ljudi, na što su Lenjin, a u nas Tito i Kardelj, posebno ukazivali, a da su takozvani objektivni uslovi pretpostavka koja sama po sebi ne može ništa pokrenuti. Kardelj je u Kumrovcu, prilikom otvaranja škole »Josip Broz Tito«, rekao da je »centralni zadatak našeg marksizma da se bavi stanjem, zakonima, protivrečnostima i putevima razvoja socijalizma u savremenim uslovima«.

Najšira platforma izgradnje komunističkog društva u našim uslovima definisana je u Programu SKJ. To je putokaz našeg društva u njegovoj težnji za uspostavljanjem komunističkog društva. Trajno je aktuelno pitanje: kako upravo revolucionarne snage u Marksovoj misli uočavaju ono što je fundamentalno i izdvajaju ono što je neodložno i neizostavno, a što su one spremne, na svoj način, da primene u praksi revolucije, odnosno da li će izgrađivati sheme i apstraktne sisteme, pretvarati Marksa u proroka, a marksizam u misteriju i dogmu, ili će se samo pridržavati temeljnog pravca i metoda njegovog mišljenja, generalnog cilja revolucionarnog delovanja? Prilikom

Digitized by Google

donošenja Zakona o predaji fabrika na upravljanje radnicima drug Tito je, s tim u vezi, rekao:

»Kod Marksa, Engelsa i Lenjina nalaze se, uglavnom, *odgovori na sva principijelna pitanja,* a razradu i primjenu tih principa u svakoj zemlji posebice mogu vršiti samo oni koji su izrasli iz njedara dotične zemlje, koji *poznaju probleme svoje zemlje,* koji poznaju njenu historiju, njene običaje, njene slabosti i pozitivne strane, koji mogu budno pratiti sve pojave na licu mjesta, ali koji u isto vrijeme poznaju marksističku nauku, tj. shvataju njen duh i umješno rukuju njome i sprovode je u praksi.«

Za Tita i jugoslovenske komuniste bilo je bitno da u Marksovom delu nađu *»odgovore na sva principijelna pitanja«,* ali je za njih uvek bilo podjednako važno da *»poznaju probleme svoje zemlje«.* Naš pokret i njegova avangarda preuzeli su na sebe faktičku i, čak, ličnu, političku i istorijsku odgovornost za razradu i primenu tih principa u našoj zemlji. U prošlosti se, ne jednom, pokazalo da se iza formalističkog i dogmatskog prihvatanja Marksovog dela, iza raznoraznih kanonizacija i gromoglasnih apologija, ili još gromoglasnijih negiranja, gotovo po pravilu, krije nespremnost da se prihvati odgovornost za revolucionarni akt i njegove posledice. Slédeći Marksa, koji je u određenim okolnostima umeo za sebe reći da nije marksist, mora se konstatovati da je, ukratko, za pristup marksizmu bitna odgovornost revolucionarâ i revolucionarne avangarde kako za istinski adekvatno razumevanje Marksovih *»odgovora na principijelna pitanja«* tako, neizostavno, i za teorijsku razradu i primenu tih odgovora u specifičnim uslovima socijalističke revolucije. Tako shvaćena, odgovornost je jedna od fundamentalnih pretpostavki političkog organizovanja milionskih revolucionarnih masa, konkretnih živih ljudi, za *»duge borbe«* i *»procese preobražaja«;* tako shvaćena odgovornost je bitan uslov, zapravo, samog *»ulaženja u trag prirodnom zakonu (. . .) kretanja« socijalističke revolucije »u svakoj zemlji posebno«.* Socijalistička revolucija je — po Marksovim rečima — permanentna i trajaće — kako kaže Tito — dokle god socijalizam ne bude izgrađen.

III

Iz perspektive sadašnjeg stepena razvoja socijalističkog samoupravljanja može nam društveno-istorijski put koji smo prešli izgledati manje složen nego što je u stvarnosti bio. Zaokupljenost aktuelnim pitanjima kao da nas sprečava da češće upoređujemo sadašnje stanje sa onima kroz koja smo prošli tokom naše revolucije. Marksova godišnjica nas, eto, sve zajedno, navodi i na to da se osvrnemo na bližu i nešto dalju istoriju socijalističkog samoupravljanja.

Danas je svima nama sasvim normalno što živimo i radimo u svetu vrednosti socijalističkog samoupravljanja, a te su vrednosti stvarane, samo pre nešto više od četiri decenije, u teškim revolucionarnim — svakodnevnim i istorijskim — narodnooslobodilačkim i drugim žestokim i upornim bitkama miliona naših radnih ljudi,

Digitized by Google

iznurenih socijalnom bedom, ali gordih i odlučnih da preobraze i sebe i lice svoje rođene zemlje. To je bilo vreme u kojem je pre više od pola stoleća Tito iz brodogradilišta u Kraljevici poručivao radničkoj klasi Jugoslavije: »Radnici sami moraju svoju sudbinu uzeti u svoje ruke.«

Revolucionarno učenje Karla Marksa o slobodnoj asocijaciji udruženih proizvođača decenijama duboko prožima misao i delo Komunističke partije Jugoslavije, prodire u radničku klasu, seljaštvo, inteligenciju svih naroda i narodnosti Jugoslavije i dobija svoj izraz i opredeljenje u Ustavu i ZUR-u. U svim svojim konkretnim izrazima, u našem komunističkom, revolucionarnom radničkom i narodnooslobodilačkom pokretu to iskustvo pariskih komunara i ta Marksova vizija dobijaju opšteradničko, opštenarodno i opšteljudsko značenje. Slobodna asocijacija udruženih proizvođača, u obliku socijalističkog samoupravljanja, bila je, u pravom smislu reči, dalek istorijski cilj, čijem ostvarivanju — znalo se — nužno prethodi revolucionarno uništenje sistema klasne eksploatacije, rušenje stare države, svrgavanje domaćih i tuđih vlastodržaca, proterivanje okupatora iz zemlje... Iskustvo pariskih komunara, oktobarske revolucije i Lenjinovih sovjeta, širom Evrope i kod nas, uveravalo je u dostižnost i ostvarljivost toga velikog cilja: uspostavljanje socijalističke samoupravne društvene zajednice, u kojoj će radni čovek slobodno odlučivati o svojoj i zajedničkoj sudbini, a svaki narod posebno i svi zajedno biti suvereni gospodari — svoji na svome. Od osnivanja KPJ, posebno od dolaska druga Tita na čelo njenog rukovodstva, jugoslovenski komunisti idejno usmeravaju, politički predvode i organizaciono učvršćuju naš revolucionarni klasno-oslobodilački i narodnooslobodilački pokret, gradeći njegovu budućnost. Na istorijskom putu ka *»istinskoj zajednici«* ljudi i naroda, idući od jednog ka sledećem konkretnom cilju, od jedne ka sledećoj izvojevanoj tekovini, naš revolucionarno-oslobodilački pokret — *»ušavši u trag prirodnom zakonu svoga kretanja«* — toj svojoj budućnosti neprestano daje specifične, ali konkretne oblike. Tako su iz sveopšteg narodnog ustanka protiv okupatora izvedene istorijske odluke u Jajcu i oružano svenarodno samooslobođenje, iz prakse svenarodnog samooslobođenja proizlazi radničko samoupravljanje, iz prakse radničkog samoupravljanja — sistem celovitog socijalističkog samoupravljanja i vizija republike slobodnog samoupravno udruženog rada.

Uzevši u celini, jugoslovenska socijalistička revolucija predstavlja jedinstven i neprekidan proces stoga što jugoslovensku radničku klasu i njenu avangardu neprestano *»teraju dalje konsekvence njenih vlastitih dela«*.

»Radnička klasa — pisao je Marks — nije tražila od Komune nikakva čuda. Ako hoće da postigne svoje sopstveno oslobođenje, a s njim i onaj viši životni oblik kome današnje društvo, usled svog ekonomskog razvitka, nezadrživo ide, *mora da prođe kroz duge borbe, kroz niz istorijskih procesa, koji potpuno menjaju ljude i okolnosti.*«

Digitized by Google

Prihvativši Marksove konstatacije, jugoslovenska socijalistička revolucija je stekla snažan instrument teorijskog razjašnjavanja svog pređenog istorijskog puta, svog savremenog položaja i svojih istorijskih izgleda za budućnost. Tim teorijskim instrumentom ona je došla i do razjašnjenja pitanja — zašto još treba da *»prođe kroz duge borbe, kroz niz istorijskih procesa«*, koji bitno i svestrano *»potpuno menjaju ljude i okolnosti«*.

Jugoslovenski komunisti i jugoslovenska socijalistička revolucija duguju Karlu Marksu neizmerno mnogo i zato što je akcent stavio na radničko samoupravljanje, ali i zato što je njegovo teorijsko delo učvršćivalo našu uverenost u mogućnost da vlastitim snagama nastavimo delo pariskih komunara. Posebno je u našim uslovima bio dragocen Marksov pogled na ulogu proleterske države. Usvojivši Marksov stav o tome da je radničko samoupravljanje ugaoni kamen socijalističke revolucije, jugoslovenski komunisti prihvatili su spoznaju da revolucionarna radnička klasa mora ukinuti predominaciju svoje sopstvene države, najpre zato da bi oslobodila sve subjektivne snage mladog socijalističkog društva, a potom i stoga da istovremeno otvori proces prerastanja radničkog samoupravljanja u društveni odnos integralnog socijalističkog samoupravljanja. Mi smo dali svoj odgovor na tezu da je diktatura proletarijata potrebna u prvoj fazi revolucije, a da državu diktature proletarijata što pre treba da zameni država demokratije. Odgovor smo već našli u Engelsovim rečima: »Čista besmislica je govoriti o slobodnoj narodnoj državi. Dok je proletarijatu još potrebna država, ona njemu treba ne u interesu slobode, nego u interesu borbe protiv njegovih protivnika, ali, čim se može govoriti o slobodi države, ona kao takva više ne postoji.«

Dugoročni cilj socijalizma u našim uslovima nije stvaranje »državne« demokratije, a to nije ni etatizam, nego podruštvljavanje državnih funkcija, razvoj samoupravljanja i samoupravne demokratije. Tako se stvaraju uslovi i otvaraju putevi za odumiranje države kao diktature proletarijata u svim njenim oblicima, to znači i u njenom sadašnjem obliku, u funkciji socijalističkog samoupravljanja. »U kojoj se mjeri samoupravljanje razvija, u tolikoj mjeri i odumire država«, isticao je Bakarić i opravdano upozoravao na aktuelnost tog pitanja u sadašnjem trenutku, uz konstataciju da smo u nekim domenima danas više državno organizovani nego u vreme kad se naš sistem zvao — administrativni. Zato je ključno pitanje da li ćemo i kojim tempom razvlašćivati državu njene funkcije kao vršioca dužnosti vlasnika društvenih sredstava. Taj će proces biti utoliko brži ukoliko međusobni dohodovni i drugi odnosi radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada budu više jačali njihovu sposobnost da tu bitnu funkciju odlučivanja u društvu preuzmu neposredno u svoje ruke.

Doprinos naše revolucije marksističkoj teoriji i socijalističkoj praksi je daleko veći od same reafirmacije parole »fabrike radnicima«. Mi smo prvi počeli da gradimo socijalističko društvo u kojem je samoupravljanje izišlo iz fabrika i obuhvatilo celinu organizacije društva.

Digitized by Google

Uprkos svim teškoćama, čiji uzroci delimično, što je danas sasvim jasno, leže i u nama, u našoj svesti i akciji, mi smo neosporno postigli istorijski vredne rezultate. Naše samoupravljanje ima snagu veću od eksperimenta, ima svoju unutrašnju logiku, racionalnu institucionalnu strukturu, ono daje mnoge, iako ne sve, odgovore na pitanja u pogledu svog daljeg razvitka i na pitanja savremenog sveta. Ono je u svetskim okvirima faktor koji se ne može ignorisati, iako još nije postalo dominantna ideja današnjeg sveta, pošto i druge ideje imaju određen uticaj i moć. Ako samoupravljanje želi da zadrži svoj ugled, ono treba da se u našim unutrašnjim prilikama stalno potvrđuje rezultatima, humanim odnosima među ljudima u sferi proizvodnje i raspodele i upravljanjem viškom ljudskog rada, proizvodnošću rada, kvalitetom roba, efikasnošću sistema, stabilnošću i socijalnom sigurnošću položaja radnih ljudi, bogatstvom ponude, rastom standarda na osnovi realno ostvarenog dohotka. Ono mora zadržati i ojačati zadovoljstvo naših ljudi. Sve to, pa i više od toga, zapisano je u našim programskim dokumentima. Ali svaki korak ka realizovanju stvarnog preokreta, po Marksu, vredi više nego tuce programa.

Polazeći od tih ocena naših praktičnih i teorijskih doprinosa marksističkoj teoriji i revolucionarnoj praksi socijalizma, zaista s ponosom možemo ukazati na *»preobražavajuće istorijske procese«* i *»dugotrajne borbe«* koje su nas, sredinom sedamdesetih godina, dovele do pristupanja ostvarivanju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i republika samoupravno udruženog rada, utemeljenih na delegatskom principu i na Zakonu o udruženom radu. Po svojoj najdubljoj klasnoj suštini, *»dugotrajne borbe«* za radničko samoupravljanje značile su afirmaciju i oslobađanje ogromne stvaralačke inicijative i energije radničke klase i radnih ljudi, u međunarodnim i, čak, u svetskim razmerama. Zato su se te *»dugotrajne borbe«* ispoljavale, i danas se ispoljavaju, upravo kao borbe za novu — samoupravnu organizaciju socijalističkog društva, koja je proizašla iz pluralizma autentičnih samoupravnih interesa svih protagonista i aktera socijalističkog samoupravljanja, a klasno-humanistička suština te samoupravne organizacije afirmisala se i afirmiše u *»nizu preobražavajućih istorijskih procesa«* — ukidanju otuđenosti rada, otuđenosti političke vlasti i otuđenosti duhovnih potencijala rada, nasleđenih iz prethodnih epoha, kao i u *nizu pozitivnih preobražavajućih istorijskih procesa«* — udruživanju rada, podruštvljavanju politike i ovladavanju celinom odnosa i sredstava društvene reprodukcije.

Klasno-humanističku suštinu tog *»istorijskog procesa«* na fascinantan način definisao je Edvard Kardelj u svojoj poznatoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* 1977. godine, sledećim rečima:

»Sreću čoveku ne može doneti ni država, ni sistem, ni politička partija. Sreću čovek može sebi stvoriti samo on sam. Avangardne snage socijalizma i socijalističko društvo, prema tome, mogu imati samo jedan cilj — da prema mogućnostima datog istorijskog trenutka stvaraju uslove u kojima će čovek biti što slobodniji u takvom

Digitized by Google

ličnom izražavanju i stvaranju da može — na osnovi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju — slobodno raditi i stvarati za svoju sreću. *To je samoupravljanje.*«

IV

Stvaralački pristup Marksu i marksizmu za jugoslovenske komuniste, vodeću teorijsku i idejno-političku snagu jugoslovenske socijalističke revolucije, ima trajnu istorijsku vrednost, a pogotovo je aktuelan danas, kada se suočavamo s nizom novih pitanja.

Zato je obeležavanje stogodišnjice Marksove smrti, i iz tih razloga, pogodna prilika da ponovo stavimo na dnevni red i svestrano kritički razmotrimo naš konkretan pristup teorijskom radu u Savezu komunista Jugoslavije i, uopšte, naš odnos prema marksizmu kao teoriji društvenog procesa, kako to stoji u Programu SKJ.

Od ukupne idejno-teorijske aktivnosti Saveza komunista Jugoslavije i od njegove sposobnosti da njenim ostvarivanjem inspiriše i pokreće radničku klasu i narodne mase na stvaralačku akciju za menjanje postojećih odnosa zavisi ne samo budućnost socijalizma u našoj zemlji, nego i ugled socijalističkog samoupravljanja, kao i ugled socijalizma u savremenom svetu uopšte. Naš pristup Marksu, marksizmu i teorijskom radu proizlazi, u suštini, iz naše lične i istorijske odgovornosti za sopstvenu revolucionarnu praksu. Prazni hodovi, nezadovoljavajući rezultati, nesnalaženja u složenijim situacijama, politička nebudnost, popustljivost prema klasnom neprijatelju, oportunizam i nezameranje, nesamokritičnost — takođe govore o našoj nedovoljnoj marksističkoj idejno-teorijskoj izgrađenosti i o nedovoljnom poznavanju konkretnih uslova našeg delovanja.

Ne mogu se očekivati dobri rezultati, pogotovo ne na istorijskom nivou naše etičko-političke odgovornosti, bez permanentnog i sistematskog teorijskog izučavanja iskustava i uslova socijalističkog samoupravljanja, njegovog političkog sistema, delegatskog sistema, uloge Socijalističkog saveza i radničkih sindikata, niti bez stalnog naučnog i idejno-teorijskog preispitivanja tih iskustava. Ako tako ne postupi, Savez komunista Jugoslavije neće moći — treba to otvoreno reći — ostvarivati ulogu političke i idejno-teorijske avangarde socijalističkog samoupravljanja, sa sve obrazovanijom radničkom klasom u čelnom odredu, ali se, isto tako, neće moći dokraja ni izboriti za potpunu afirmaciju novih odnosa internacionalne solidarnosti u međunarodnom revolucionarnom i progresivnom narodnooslobodilačkom pokretu.

U već spomenutom govoru, prilikom otvaranja Političke škole SKJ »Josip Broz Tito", drug Edvard Kardelj je naročito naglasio:

»Samostalno marksističko teorijsko istraživanje u Savezu komunista, a u povezanosti sa njegovom praksom, kao i marksističko obrazovanje komunista za aktivno i stvaralačko delovanje u našem samoupravnom socijalističkom društvu — dve su bitne pretpostavke za stvarnu vodeću idejno-političku ulogu SKJ u društvu. Jer samo takva idejno i politički jedinstvena socijalistička snaga koja je

Digitized by Google

u stanju da vidi dalje od same klase u njenoj svakodnevnoj borbi, a istovremeno partija koja se ne zatvara u sebe, već deluje kao deo radničkog pokreta, a ujedno i celokupnog progresivnog društvenog kretanja, može zaista ostvariti ulogu avangarde radničke klase, a time i najprogresivnije društvene snage u svakoj naciji.«

Zadaci Saveza komunista Jugoslavije u ovoj oblasti su utoliko važniji, a i sve urgentniji, s obzirom na zadatke vezane za privrednu stabilizaciju, štednju, sređivanje tržišta i snabdevanja, ostvarivanje uloge radnika u odlučivanju o višku rada i upravljanju drugim ekonomskim i političkim funkcijama društva, za afirmaciju delegatskog sistema i nacionalnih odnosa u našoj federativnoj i revolucionarnoj zajednici, borbu protiv nacionalizma, a u blokovski podeljenom svetu za ravnopravne ekonomske i političke odnose, za jačanje ugleda naše zemlje u svetskoj političkoj i drugoj javnosti, za pospešivanje pokreta nesvrstanih zemalja i drugih naših aktivnosti u okviru Ujedinjenih nacija.

Razvijanje i intenzivirano unapređivanje svih oblika teorijskog i idejno-političkog rada u SKJ, ali i razvijanje, kadrovsko jačanje i marksističko utemeljivanje i usmeravanje naučnog rada uopšte, utoliko su neodložniji ukoliko život svakim danom odmiče džinovskim koracima napred, a i društvena i politička zbivanja se sve više dinamiziraju, kod nas i u svetu. SK se mora idejno i politički osposobljavati za to da bude *stvarno na čelu* društvenog progresa. Ukratko, komunisti moraju i mnogo više teorijski raditi, po uzoru na Karla Marksa, koji nas sledećim rečima opominje u Predgovoru francuskom izdanju prvog toma *Kapitala:* »Nema širokog druma koji vodi u nauku, i samo oni koji se ne plaše umora od penjanja njenim strmim stazama imaju izgleda da se popnu na njene svetle visove«. Na tu Marksovu sentencu obavezuje nas i Program SKJ:

»Marksizam nije jednom zasvagda utvrđeno učenje, niti je sistem dogmi, već teorija društvenog procesa, koji se razvija kroz uzastopne faze, pa, prema tome, podrazumeva i stvaralačku primenu teorije i njeno dalje razvijanje, pre svega uopštavanjem prakse socijalističkog razvitka i dostignuća naučne misli čovečanstva.«

Na razvijanje teorijskog rada u SKJ obavezuje i blistava teorijska tradicija našeg revolucionarnog radničkog pokreta, osobito tradicija Komunističke partije Jugoslavije, koju, čvrsto oslonjenu i nadovezanu na originalno revolucionarno mislilaštvo Svetozara Markovića, Vase Pelagića, Vasila Glavinova, Dimitrija Tucovića i drugih, oličava cela plejada mislilaca i teoretičara-komunista, a ujedno najistaknutijih državnika i visokih partijskih rukovodilaca, od Filipa Filipovića do Tita. Krajem ove godine navršava se pola stoleća od pojave prvog toma Marksovog *Kapitala* na našem jeziku, u prevodu Moše Pijade i Rodoljuba Čolakovića, koji su za štampu priredili August Cesarec i Veselin Masleša. Time je KPJ obeležila pedesetogodišnjicu Marksove smrti U tom smislu mi bismo morali danas u ovo naše pragmatsko i podosta voluntarističko vreme zaoštriti naš odnos prema marksizmu. Može se opravdano postaviti pitanje — da li mnoge naše teškoće o kojima smo u poslednje vreme dosta govorili i kritički ih razmatramo na našim sednicama nisu i

Digitized by Google

posledica isuviše čestog odstupanja od inače dobro poznatih Marksovih stavova i stavova drugih marksista, jer smo naš društveni, a ponekad i naš revolucionarni rad i interes našeg pokreta podređivali parcijalnim interesima ograničenog dometa.

Zbog toga možda i otvaramo toliki prostor jakom talasu konzervativnog nacionalizma i antikomunizma, koji je očigledno snažan u celom svetu, pa, prirodno, zapljuskuje i naše otvoreno društvo.

Mislim da bi ovom prilikom ipak trebalo naglasiti da je rezultat sprovođenja naših, na marksističkim saznanjima utemeljenih, revolucionarnih promena, pre svega, ostvarivanje nove pozicije udruženih radnika u pogledu ovladavanja sredstvima, uslovima i rezultatima rada, jer možda nikad u istoriji savremenog društva nije bilo toliko jasno da sudbina socijalizma i čovečanstva zavisi od toga ko, u stvari, upravlja viškom rada.

Idejnu poruku iz Marksovog i Engelsovog Manifesta pesnički je obradio Ivan Cankar u čudesnoj poemi o sluzi Jerneju i njegovom pravu, a jugoslovenski komunisti, s Titom i Kardeljem na čelu, među prvima na svetu počeli su uspostavljati društvo slobodnih udruženih proizvođača, našu republiku rada. Doslednost, jedinstvo i budnost u ostvarivanju naših temeljnih opredeljenja i kretanje ka tom humanom cilju potvrđuju Savez komunista Jugoslavije — po Marksovim rečima — kao *partiju u velikom istorijskom smislu.*

Digitized by Google

Aleksandar Grličkov

Marks u dioptriji savremenosti

O najvećem misliocu epohe, Karlu Marksu, napisano je mnogo knjiga, mnogo rasprava. I danas, sto godina posle njegove smrti, proučavanje Marksa i rasprave o njegovom kolosalnom delu ne jenjavaju. Naprotiv. Marksistički mislioci danas su i dalje zaokupljeni njime, doprinosima njegove misli, i kao nauke i kao metodologije, ali takođe i stanjem u marksističkoj misli, njenim potencijama, kontroverzama i perspektivama.

S pravom se postavljalo i postavlja pitanje koji su razlozi što delo Karla Marksa ni posle sto godina od njegove smrti ne gubi na aktuelnosti, već, naprotiv, izaziva divljenje, ali i osporavanje. Za to postoje najmanje tri svetsko-istorijska razloga. Jedan od njih sadržan je u tome što je Karl Marks svojim naučnim spoznajama učinio kopernikanski preokret, unoseći u filozofiju i nauku uopšte — aktivističku dimenziju. Drugi je u tome što su njegove naučne spoznaje otvorile eru istorijskog procesa socijalizma, što su postale instrument nezaustavljivih revolucionarnih promena postojećeg sveta zasnovanog na kapital-odnosu. U svojim filozofskim osmišljavanjima Marks nije upao u zamku, kao mnogi njegovi prethodnici, stvaranja zatvorenog sistema naučnih vrednosti da bi istorijski degradirao različite mogućnosti sopstvene reprodukcije u praksi. Naprotiv. Potvrdu mnogih svojih stavova tražio je i proveravao u velikoj laboratoriji minule i tadašnje ljudske prakse. Smatrao je da

Digitized by Google

otkrivanjem istina o društvu i njegovih zakonitosti čovek stiče »duhovni detektor« kojim će moći da otkriva minska polja pozitivističkih i dogmatskih zabluda. Ali bio je i uveren da se otkrivanjem objektivnih zakonitosti društvenih kretanja ne završava »hod po mukama« do najviših vrhova istine. Revolucionarna praksa posle Marksa to neumoljivo dokazuje. Treći razlog je u tome što je Marks stvorio teorijsku osnovu koja savremenim marksistima omogućava da, naslanjajući se na celinu njegovih naučnih dostignuća, a ne samo na neke parcijalne spoznaje, dalje razvijaju njegovu misao i time je oslobađaju okova vremena u kome je nastala. Otud jednovremeni zahtev za oslanjanjem na izvornog Marksa, na njegov dijalektički i materijalistički metod — i za njegovim daljim razvojem; oni se nameću kao rezultat istorijskog razvitka sveta i istorijskog procesa socijalizma u njemu, ali i kao rezultat kontroverzi i nedorečenosti koje su prošla vremena i Marks ostavili u njemu.

Marks je uspeo da sve doktrine pre njega, a i one iz njegovog doba, oslobodi njihove ograničenosti, da ih shvati u procesu i kretanju, da ih preobrazi pomoću svog dijalektičkog metoda, kojim izvlači činjenice i ideje iz njihove prividne izolovanosti, otkriva složene odnose, prati kretanja u celini, razrešava protivrečnosti kao procese jedinstvenog sveta. Na trasi gigantskog napretka u istoriji ljudske civilizacije Marksova misao nije ni van njega ni pokraj njega, već u središtu milenijumskog naučnog iskustva, isto onako kao što je i u središtu problematike epohe savremenih svetskih zbivanja, socijalnih revolucija, epohe uzdizanja i nagoveštavanja sloma kapitalizma, a takođe i epohe svetsko-istorijskog procesa socijalizma. Ovaj originalni teorijski način mišljenja, koji u sebe apsorbuje mnoga, može se čak reći sva dotadašnja dugogodišnja teorijska i revolucionarna iskustva čovečanstva, omogućava da se stvara jedna nova, celovita, naučna slika sveta, njegovih objektivnih i subjektivnih potencija, a i njegovih protivrečnosti i kontroverzi.

Nije nam, pre svega, potrebno da sami sebe uveravamo u to da je marksizam danas najutemeljenija i u praksi najrasprostranjenija teorija radikalnog menjanja postojećeg, zapravo — socijalističkog preobražaja sveta, da ga odbranimo od onih koji ga identifikuju sa političkom praksom ranih socijalizama, sa sterilnim akademizmom, a takođe i da ga branimo i odbranimo od onih koji obezvređuju marksističku teorijsku misao nastojeći da dokažu da se od nje ne može više očekivati doprinos razrešavanju savremenih civilizacijskih protivrečnosti savremenog sveta, kao ni doprinos istorijskom procesu socijalizma.

Marksistička misao Saveza komunista Jugoslavije, oslobađajući se dogmatske interpretacije marksizma, kanoniziranog i citatološkog metoda, okrenula se izvornoj filozofskoj misli Karla Marksa, usredsredila se na dalje teorijske prodore na osnovu njegovog dijalektičko-materijalističkog metoda. U tome je i smisao poznate završne misli Programa Saveza komunista Jugoslavije da »ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije«.

Digitized by Google

Zbog toga se ovom prilikom nećemo zadržavati na celokupnom kolosalnom naučnom opusu Karla Marksa, na svim problemima savremenog marksizma, već samo na nekim aktuelnim pitanjima marksističke misli danas, njenih vitalnih sadržaja, kao i njenih kontroverzi i perspektiva, koje je nametnula savremenost, a takođe ni na ograničenjima istorijske svesti subjekata socijalizma, koja su bila uslovljena celinom istorijskih protivrečnosti u svetu, u čijim okvirima je tekla i protiče faza ranih socijalizama i istorijskog procesa socijalizma.

Jedno od pitanja koje danas zaokuplja savremene marksiste jeste: da li je marksizam »zatvoreni« sistem mišljenja ili je »otvorena« naučna misao zasnovana na dijalektičko-materijalističkom metodu. Karakteristika naučne idejne i ideološke spoznaje marksizma, naročito u izvornoj misli Karla Marksa, jeste da sintetizuje sva dugogodišnja teorijska i revolucionarna iskustva čovečanstva, stvarajući jednu novu, naučnu sliku o svetu i čoveku.

Međutim, upravo aktivistička dijalektičko-marksistička dimenzija marksističkog mišljenja, njena primena i provera u praksi socijalnog razvoja kao kriterijuma svake, pa i njene istine — kao suštinski problem pred marksizam postavlja radikalnu kritiku i prevazilaženje onog marksističkog mišljenja koje se tako često pojavljivalo u njegovoj istoriji, a koje ne odgovara ni njegovom biću ni sadržajima same Marksove misli. Reč je o često nedijalektičkom kanonizatorskom odnosu samih marksista prema Marksovoj misli, o njenom predstavljanju i suštinskom apologetskom uzdizanju u obliku skupa dogmi, pri čemu je citatološki metod jedini kriterijum iznetih stavova. Marks je, zapravo, uzor kako se osmišljava istorija, kako se osmišljavaju društvena kretanja, na koji način jedino može nastati teorijski, pa i filozofski sistem. Tako da Marksovo učenje nije proizvod čistog uma ili mašte i mudrosti genija, već misao nastala analizom istorijskog razvoja i otkrivanjem tajni zakonitosti toga razvoja.

Upravo Marksovo delo predstavlja najozbiljnije upozorenje da se nedijalektički, nenaučni, nekritički odnos prema idejama i stvarnosti, odnos koji ne shvata tendencije i protivrečnosti u sveukupnom i konkretno-istorijskom ljudskom postojanju, odnos koji nema sluha za događaje, realne društvene snage i njihove interese — objektivno javlja kao brana shvatanju istorijskog razvoja i procesa socijalizma u njemu. Jer nema boljeg dokaza od same Marksove misli koliko je ona pomogla kretanju sveta ka novim prostorima slobode kada je prihvatana i ostvarivana u svoj svojoj principijelnoj nedogmatičnosti i dijalektičkoj otvorenosti, a koliko je i ona sama — kada se insistiralo na gotovo religioznom odnosu prema njoj, uz skolastičko isticanje njenih ovih ili onih »zakona i principa«, u stvari, kad se insistiralo na njenoj završenosti i zatvorenosti — delila sudbinu društva začaurenog u odnosu na stvarne potrebe istorijskog razvoja sveta ili određenog društva, revolucionarnog procesa ili pojedinog političkog pokreta.

Pri tom nije u pitanju negiranje i minimiziranje marksizma isključivo od strane njegovih protivnika. Naime, prečesto je i odnos

Digitized by Google

samih marksista prema ovom otvorenom misanom sistemu bio njemu neprimeren — od isticanja njegove providencijalnosti i filozofskog poetiziranja ljudske nade do idealiziranja i dogmatiziranja (od kojih je ono staljinističko samo najeklatantnije). Praksa je pokazala da marksistički odnos prema samom marksizmu može biti validan i socijalno uspešan samo ukoliko je na istinskoj trasi koju on, po svojoj unutrašnjoj strukturi, zahteva, znači — samo ukoliko je na pozicijama istinske marksističke naučne otvorenosti i istinskog revolucionarnog aktivizma. Dosadašnja nam iskustva kazuju: kada se marksizam ostvarivao kao otvorena misao, a ne kao neki zatvoreni idejni sistem, realizovani su novi revolucionarni prodori u biće sveta, ostvarivane su socijalističke revolucije, socijalistički preobražaji.

Kao što je poznato, Marks nije projektovao socijalističko društvo s ciljem njegovog neposrednog realizovanja. Naprotiv, nije ni hteo da to tada čini; i sam je rekao »da ne želi da se bavi đubrištem istorije«. Ali nije se ograničio ni samo na svestranu kritiku kapitalizma, njegovih zakonitosti i protivrečnosti, na predviđanje uslovâ njegovog nestanka. Njegova teorijska i idejna skica socijalizma utemeljila je određene trajne vrednosti što mogu da posluže za oblikovanje konkretnih političko-ekonomskih sistema, koji, razume se, u samom izvođenju i oblikovanju ne moraju biti u skladu sa početnim zamislima, kao što je, na primer, sadržina diktature proletarijata. Neke Marksove teorijske i idejne osnove su, kao što je dobro poznato, da će socijalizam biti prelazna istorijska epoha iz klasnog u besklasno društvo, iz kapitalizma u komunizam, da će kao takav socijalizam biti bez zakonitosti i pretpostavki svojstvenih komunizmu, da će to biti društvo asocijacije slobodnih proizvođača u kojem će se stvarati materijalne i društvene pretpostavke komunizma, oslobođenja rada i čoveka. Po njemu, ti se ciljevi ostvaruju u toku prelazne epohe socijalizma. Oni nisu ostavljeni za kraj, već će se, naprotiv, ostvarivati i u toku prelazne epohe.

Veoma otežani unutrašnji i međunarodni uslovi nastajanja i razvoja ranih socijalizama ne mogu se, niti smeju, identifikovati sa ovim Marksovim teorijskim i idejnim spoznajama. Naprotiv, da bi se obogatila spoznaja o socijalizmu, o njegovim snažnim potencijalima, njegovoj zrelosti i njegovim mogućnostima i potrebama, o svim ljudskim vrednostima socijalizma, socijalizma koji bi se iščupao iz prvobitnih teških okolnosti svog nastajanja i razvoja, moraju biti ispunjena najmanje dva uslova.

Prvo, sve što se dogodilo i događa s praksom i ideologijom ranih socijalizama i pokreta koji su težili socijalizmu u ovom stoleću mora biti podvrgnuto kritičkoj analizi, i to na nivou teorijsko-istorijskog mišljenja koji nije niži od razine Marksove (i drugih mislilaca radničkog pokreta) kritike građanskog društva, već sa nje treba da se izdigne ka težoj i složenijoj problematici istorijskog nastajanja socijalizma. A zatim, današnje mogućnosti socijalizma, putevi ka njemu i sadržaji borbe za socijalizam moraju u savremenom svetu biti istraženi na osnovu rezultatâ takve kritičke analize istorijskog iskustva. To istraživanje se mora osloboditi dvostrukog

Digitized by Google

ideološkog nanosa: ideologije koju je proizvodio i proizvodi kapitalizam, a koja prikriva zbiljske mogućnosti drukčijeg načina proizvodnje života i organizacije pojedinačnih društava i njihovih međunarodnih celina, kao i ideologija koje je proizvodila i proizvodi u dosadašnjem istorijskom procesu ograničena praksa ranih socijalizama.

Do jezgra, teorijskih problema savremenog socijalizma neće se dospeti, niti će se izvesti pravi teorijski i politički zaključci iz raspravljanja tih problema dok se ne prodre kroz ovaj dvostruki ideološki omotač. Pre svega, marksisti moraju shvatiti fundamentalnu istorijsku činjenicu da dosadašnja teorijski iskristalisana saznanja i ideje pokreta za socijalizam nisu dovršili emancipaciju istorijske svesti od antagonističkih društvenih procesa, od fetišizama svojstvenih kapitalističkom društvenom procesu i od mistifikacija protivrečnih društvenih oblika i procesa u prvom razdoblju nastajanja socijalizma.

Protivrečnosti savremene istorijske deonice ukazuju na to da je nasleđe prošlosti — kapitalizma — žilavije i značajnije i da kao takvo bitnije opredeljuje ritam transformacija starog u novo društvo nego što se to pretpostavljalo u doba pojave marksizma i radničkog pokreta. Izmenjeni unutrašnji i međunarodni uslovi time još više potenciraju izazov marksističkoj nauci da ponire u novo, da pruža nove odgovore i interpretacije i time umanjuje značaj i žilavost starog u novom.

Razvoj svetskog socijalističkog procesa i njegova spoznaja ukazuju na to da je celina društveno-revolucionarnih saznanja i ideja, pobuda i stremljenja, što ih je zasnovao Marks, a razvila istraživanja inspirisana njegovom teorijom — potvrdila svoju idejnu i saznajnu vrednost u borbi za socijalizam, a ujedno pokazala i svoja prvobitna objektivna istorijska ograničenja. Zbog toga je ta teorijska i idejna celina ostala, i treba da ostane, otvorena za nova istorijska iskustva. Vreme razvoja svetskog procesa socijalizma više nego ikad ranije zahteva kritičko propitivanje nekih tadašnjih spoznajnih vrednosti marksizma, a takođe i teorijsko-marksističko osmišljavanje odgovora na pitanja koja postavlja savremena epoha istorijskog razvoja i razvoja ranih socijalizama, zahteva sopstveno, a to znači marksističko suštinsko istorijsko i teorijsko obogaćenje. Za to je neophodna slobodna i plodna teorijska, idejna, kulturna komunikacija između svih marksističkih i drugih socijalističkih snaga; pri tom treba uzimati u obzir celokupnu baštinu marksističke i socijalističke misli u prošlosti i njihovo današnje teorijsko idejno i praktično ispoljavanje, kao rezultat dosadašnje prakse ranih socijalističkih društava i celine svetskog procesa socijalizma.

Marksistička misao, u susretu i dosluhu sa realnim svetskim zbivanjima, kao i sa samim svetskim socijalističkim procesom, otvorila je mogućnost nastajanja idejnog i teorijskog pluralizma i u njoj samoj. U tom smislu, različite specifične vrednosti idejnih i teorijskih orijentacija proizašlih iz Marksove teorijsko-idejne celine i drugih socijalističkih idejno-teorijskih celina, aktuelizovane u susretu sa problemima i praksom ranih socijalizama i klasnih borbi u svetu

Digitized by Google

kapitalizma, u razvoju narodnooslobodilačke, antikolonijalne revolucije i njenog nagona da preraste u socijalnu, u susretu sa fenomenima savremenog sveta i obogaćene njegovim ostvarenjima, kao i uzajamnom kritikom i sintezama — čine nužno i realno pluralističku idejnu i teorijsku pokretačku snagu savremenog socijalizma.

Pluralistički idejni i teorijski potencijal socijalizma obogaćuje se i razvija u kritičkom dijalogu sa prošlim i savremenim rezultatima filozofije, ekonomije, sociologije, posebnih nauka o čoveku i društvu i drugih oblasti duhovnog stvaranja. Takođe, tome doprinose i filozofske kritike građanskog društva, a i filozofske i druge kritike samih ranih socijalizama.

Nije ovo prilika ni mesto da se raspravlja o onim shvatanjima koja se suprotstavljaju činjenicama, nastojeći da ospore ono što u istorijskom procesu socijalizma već postoji kao stvarnost ili kao različite strategije borbe za socijalizam mnogih subjektivnih snaga, čije je teorijsko i idejno ishodište marksizam. Ta traganja ne umanjuju potencijale istorijskog procesa socijalizma, a ni marksizma kao naučne misli i dijalektičko-materijalističkog metoda, već, naprotiv, idejni i teorijski pluralizam marksizma jača njegove kolosalne izvorne potencijale i u celini ga revitalizuje — a ne dezintegriše novim spoznajama kao rezultatom novih svetsko-istorijskih uslova. Tolerancija i razvijanje kritičkog, argumentovanog dijaloga, bez već amortizovanih kvalifikacija, postaje imperativ za sve marksiste.

Za marksističko osmišljavanje svetskog procesa socijalizma sa svim njegovim složenostima od posebnog je značaja i pitanje odnosa marksizma i drugih ideoloških celina u procesu razvoja pokreta za socijalizam. Između marksizma i drugih tradicionalnih ideološko-teorijskih celina postoje razlike, konkurencija i sučeljavanja, a i uzajamno prožimajući odnos zasnovan na priznavanju istorijskih i savremenih doprinosa ovih ideologija emancipatorskoj praksi ljudskog života i ljudskih zajednica. Razlike, konkurencija, sučeljavanje čine bogatstvo ideja, koje će se, po svemu sudeći, pod pritiskom socijalno-političkih snaga, radikalizovati, a tradicionalne ideološke celine u istorijskom i konkretnom smislu uključivati u proces socijalizma, zadržavajući svoje tradicionalne vrednosti. U dosadašnjem razvoju svetskog socijalističkog procesa ova tendencija nije nezanemarljiva. Otud i susret sa »hrišćanskim« i »islamskim« socijalizmom i socijalizmom zasnovanim na drugim tradicionalnim i kulturnim sadržajima. Marksizam ima veliku zaslugu što utiče na strategijsku orijentaciju celine i treba da bude otvoren za učešće u toj strategijskoj orijentaciji i drugih ideja i saznanja, koji su svojim spoznajama na svoj način i u granicama svojih vrednosti upućeni, pod pritiskom socijalno-političkih snaga koje njima pripadaju, na civilizacijski napredak društva, oslobođenje čoveka i narodâ od svih oblika ugnjetavanja, eksploatacije, i na humanizaciju ljudskog života.

Postavlja se pitanje: da li ove teze umanjuju značaj marksizma u borbi za socijalizam kao prelaznu etapu, a zatim za komunizam kao alternativu kapitalizmu. Značaj marksizma se ne može umanjiti samom činjenicom da se, kao teorija i ideologija, javlja u ulozi

Digitized by Google

neposrednog i najdirektnijeg faktora u borbi za komunizam, za oslobođenje čoveka i društvo asocijacije slobodnih proizvođača. Uvažavanjem raznolikosti marksistička misao svojim snažnim naučnim nedogmatskim potencijalom orijentiše sve subjektivne snage socijalizma koje prihvataju marksizam kao svoju ideologiju na to da igraju vidnu ulogu u ukupnom toku emancipacije i razvoja istorijskog procesa socijalizma u svetu. Razume se, ostaju naučno-ideološke razlike u odnosu na te ideologije i njihova teorijska i ideološka ograničenja, ali bez takvog širokog prilaza teško je probijati se u budućnost, uz antagonizam i netoleranciju pluralizma ideja, saznanja i ideologija, ne isključujući, pri tom, njihovo sučeljavanje i konkurenciju. da bi se u komunizam, naposletku, stupilo sa sadržajima oslobođenja i duhovnog i kulturnog samoodređenja. Sa ovog aspekta marksizmu ne smeta idejni pluralizam u borbi za razvoj pokreta za socijalizam, pluralizam u razvoju socijalizma na putu ka komunizmu. U realnom pokretu za socijalizam bile su, jesu i biće izražene sve ideje usmerene ka ljudskom napretku, sva saznanja i ideologije savremenog sveta, o kojima se u istorijskom, a i konkretnom smislu razvoja strategije socijalizma mora voditi računa. Uostalom, to je i praksa razvoja ranih socijalizama, pa se validnost ove teze može izvoditi iz nje same.

Obeležavajući stogodišnjicu smrti tvorca marksističke misli, postavlja se pitanje: čime i na koji način se njemu mogu odužiti savremeni marksisti. Teorijski, ideološki i politički problemi savremenog socijalizma su u nerazlučivom dijalektičkom odnosu sa izvornom marksističkom baštinom, sa razvojem savremenih socijalizama, a takođe i sa razvojem marksističke misli danas. Pri tom, takođe, uvek treba imati na umu da je socijalizam, kao svetsko-istorijski proces, u usponu, ali i da je poverenje ljudi u mogućnost ostvarenja istorijskog programa socijalizma i u vrednost tog ostvarenja više puta bilo i jeste stavljano na tešku probu. Mnoga uzastopna osujećenja i razočaranja dovodila su radničku klasu, narode, pokrete i ljude, kojima je socijalizam životno potreban i koji su ga izabrali za svoj socijalno-kulturni ideal, pred dileme za koje se odgovor sve teže može naći u teorijskom i praktičnom krugu zatvorenom unutar prakse ranih socijalizama što su izronili iz velikih kriza, ratova i revolucija u XX stoleću. Iskorak iz tog kruga, prekoračenje one »granične svesti« koju su unutar pokreta za socijalizam i društvenih sistema proizašlih iz tih pokreta fiksirale vodeće socijalno-političke snage tih pokreta i političke snage tih sistema, postaje sve potrebniji i nužniji da bi se otvorila prava pitanja savremenog socijalizma i osujetio rizik lutanja, pa i osporavanja socijalizma kao budućnosti čovečanstva.

Rizik se sastoji u osporavanju teorijske i idejne baštine marksizma koja je velikim delom obuhvaćena tim krugom i u njemu se taložila, gubila poneke i ponekad revolucionarne atribute i uverljivost, pa se sad nekima može činiti bezvrednom, istorijski osporenom i za budućnost slabo upotrebljivom. A bez te baštine, bez teorijskog poniranja u istorijsku memoriju klasa i pokreta, iskorak bi bio učinjen u — prazan prostor. Nije reč o akademskoj pretpo-

Digitized by Google

stavci, već o ispoljenoj tendenciji u razvoju i kritici socijalizma i marksističke misli danas. Razumljivo je, a i prirodno osporavanje teorijske i idejne baštine marksizma od strane antisocijalističkih i antikomunističkih, konzervativnih i svih onih društvenih i kulturnih snaga koje su u službi očuvanja postojećeg sistema društvenih vrednosti zasnovanih na kapital-odnosima. Međutim, teorijsku i idejnu baštinu marksizma osporava i deo kritičkih mislilaca levice koji pokušavaju da načelno ospore istinitost i vrednost marksizma ili opovrgavaju glavne elemente marksističke teorijsko-kritičke svesti, bez kojih je krajnje teško ili nemoguće zasnovati praktično-istorijsku orijentaciju savremenog sveta i razvoja socijalizma u njemu.

Savremeni marksisti ne smeju potceniti činjenicu da se kritikom marksizma, zapravo, osporavaju vrednosti istorijskih rezultata velikog lanca socijalističkih revolucija i radikalnih preobražaja u svim delovima sveta, lanca čije su prve karike stvorene oktobarskom revolucijom 1917. godine; poriču socijalistički, revolucionarni potencijali u društvima u kojima su se te revolucije i duboke društvene promene zbivale, i ogoljeno prikazuju ta društva samo kao autoritarni sistemi, »birokratski kolektivizam«, svojevrstan »totalitarizam«, oligarhijske i militarističke diktature; osporava istinitost osnovnog teorijskog stava i idejnog putokaza ka revolucionarnim, univerzalno oslobodilačkim mogućnostima proletarijata, eksploatisanih radnih klasa što su u nepomirljivom istorijskom sukobu s kapitalizmom, i pristaje se uz ideološke konstrukcije o tim klasama kao pukim ovaploćenjima eksploatacije i otuđenja, društveno i istorijski nemoćnima da pokrenu i ostvare radikalnu promenu vlastitog i opšteg društvenog bića i sveta; pripisuje se Marksovoj teoriji o revolucionarnoj klasi i revoluciji odgovornost ili suodgovornost za genezu birokratsko-etatističkih sistema u koje se preobraća praksa »proleterske revolucije«; prikazuje se radnički pokret, zasnovan na marksizmu, kao konzervativna, istorijski diskreditovana i besperspektivna snaga i orijentacija, kojom se neizbežno obnavlja teorijsko-politička zabluda i promašena praksa iluzornog socijalizma, čime se marksizam identifikuje sa staljinizmom i početnim iskustvima ranih socijalizama.

Ako savremeni marksisti demobilišu svoje snage, ako se ne oslone na izvorne Marksove spoznaje i ne učine nove teorijske prodore i na njima ne zasnuju političku praksu, neizbežno će dobijati nezasluženu podršku ideologija onih koji se suprotstavljaju prodoru socijalizma — socijalno-političkih snaga kapitalizma.

Danas više nego ikada ima osnova konstatacija da je socijalizam na dnevnom redu razvoja savremenog sveta. Svi suštinski konflikti i krize vode ka socijalističkom rešenju. Plod je to sazrelih istorijskih, društvenih i ekonomskih okolnosti, koje nameću radikalne preobražaje. Plod je to revolucionarne akcije progresivnih snaga, koje potrebu za preobražajima usmeravaju u pravcu socijalizma. Središnje pitanje radničkog pokreta sastoji se upravo u tome: koliko revolucionarna akcija izražava sazrele istorijske uslove, koliko

Digitized by Google

ide u korak sa potrebama savremenog sveta, koliko im prethodi, odnosno koliko za njima zaostaje.

Težište teorijskih traženja i praktičnih akcija radničkog pokreta je dugi niz godina bilo na osvajanju vlasti. Na to pitanje su davani različiti odgovori, a postojali su sve raznovrsniji putevi ka ostvarivanju cilja — osvajanje vlasti. Danas se u središtu pažnje radničkog pokreta više ne nalazi samo pitanje kako doći na vlast, nego je on sve više zaokupljen sadržinom i formama novog društvenog sistema, koji proističe ili treba da proistekne iz osvajanja vlasti. Razrada teorije i ostvarivanje akcije radničkog pokreta postaju u takvom kontekstu sve složeniji. Prirodno, postaju sve složeniji i odnosi i saradnja među različitim partijama i pokretima koji teže istom cilju, to jest socijalizmu. Međutim, ako je još i bio potreban neki dokaz da je socijalizam postao dominantna ideja i sistem posredstvom kojeg svet traži izlaze iz naoko bezizlaznih kriza, a na pitanja odgovore koje je, kako izgleda, nemoguće dobiti, onda takav dokaz možemo sagledati u tom novom kvalitetu radničkog pokreta. Od faze rušenja starog sistema on je već duboko zakoračio u fazu koncipiranja i izgrađivanja novog društvenog uređenja.

Nije samo mobilizaciona parola, već više nego ikada objektivno fundirana konstatacija — da se nalazimo u epohi velikog prelaza od kapitalizma ka socijalizmu. Snažan pritisak što se vrši s ciljem realizovanja temeljitih promena u međunarodnim i društvenim odnosima zahvatio je bez izuzetka sve kontinente, sve regione i sve zemlje sveta. On se ispoljava u najrazličitijim oblicima, ali, premda u svojim manifestacijama raznovrstan, u bitnome je to jedinstven i sveobuhvatan proces. Za radničke i progresivne snage je od presudnog značaja da u svojoj strategiji jedinstvenost revolucionarne, socijalističke suštine savremenog razvoja sveta ostvaruju u svoj njenoj različitosti. Nije kontradikcija kada se kaže da će ceo svet utoliko pre pripasti socijalizmu, ili da će socijalizam utoliko pre pripasti celom svetu, ukoliko u tom sveobuhvatnom procesu svako, svaka zemlja i svaki narod budu mogli da izgrade svoj vlastiti socijalizam.

Pred nama je jedan novi svet, različit od onoga koji su pred sobom imali klasici marksizma. To je svet u kojem se sustižu tri revolucije koje su u toku: socijalistička, antikolonijalna, naučno-tehnološka, s njihovim društvenim, ekonomskim, političkim, idejnim, ideološkim, moralnim i psihološkim posledicama. Svet koji u svojoj dosadašnjoj istoriji nikada nije bio toliko podeljen i istovremeno toliko međuzavisan. Svet koji prvi put u sopstvenoj istoriji raspolaže sredstvima za sopstveno uništenje. Svet kolosalnih mogućnosti, a istovremeno i nemogućnosti da uspešno rešava sopstvene duboke krize i protivrečnosti.

Odgovori nisu na dohvat ruke, niti se mogu lako i jednostavno naći ako marksizmu pristupimo kao nečemu što predstavlja poslednju misao o socijalizmu.

Tvrdnja da je svet već duboko i nepovratno zakoračio u eru socijalizma može biti zasnovana na realnosti samo ako se pod socijalizmom i njegovim perspektivama podrazumevaju sve snage koje u različitim uslovima i formama menjaju svet i njegov dominantan

Digitized by Google

sistem. Epoha socijalizma ne može uslediti kao jednoznačno, idejno i akciono »poravnato« nastupanje »u stroju«. Jednoznačni koncepti su stvorili takvu situaciju da realnost i fenomenologija socijalizma uveliko prevazilaze snage koje su »pobrojane« kao socijalističke. U nekim zemljama i regionima beležimo slučajeve da su socijalistički procesi i transformacije otpočeli čak i bez učešća doktrinarno registrovanih levih partija ili pokreta. Iz toga proizlazi dalji postulat revolucionarne strategije: samostalnost svakog pokreta i partije, uvažavanje svih alternativa i autonomnih puteva u borbi za progres. A to znači: razvijanje bogatstva različitosti i samostalnosti u revolucionarnom pokretu. Samo tim putem može se prevazići raskorak između istorijske »sazrelosti« socijalizma i realnih društvenih promena. Samo tako mogu biti uključene i odgovarajuće političke snage progresa i tamo gde određene i predodređene strategije i modeli nisu dali rezultate. Tim putem počeće da se razrešava i »kontradikcija« marksizma, to jest okolnost da su revolucije i društvo inspirisani marksizmom nastali u nerazvijenim zemljama, a ne u visokoindustrijalizovanima, gde ih je istorijski očekivao i koncipirao sam Marks. Ni jedno samostalno traženje puteva ka socijalizmu ne bi smelo biti tretirano kao revizionizam, a još manje kao izdaja. U protivnom, socijalizam će zaostajati za uslovima koje mu istorijski razvoj, radnička klasa i radni ljudi jedne zemlje u punoj meri obezbeđuju.

*

Trenutak savremenog sveta, trenutak istorije socijalizma zahteva od savremenog marksiste da bude nosilac marksističke misli dvadeset prvog veka, koja ne bi negirala Marksa, koja ne bi, po sistemu knjigovodstva, nastojala da utvrdi u čemu je Marks pogrešio, gde mu je istorijska praksa dala za pravo, a gde nije, jer to vodi dogmatizaciji njegovog učenja, nego bi, na temelju Marksovog filozofskog učenja i metodima istorijskog i dijalektičkog materijalizma, marksisti trebalo da razviju marksističku misao za nove horizonte istorije. Trenutak istorije zahteva od savremenih marksista, naročito od onih u zemljama u kojima je izvedena socijalistička revolucija i koje su se zaustavile na određenoj etapi njenog ostvarivanja, nove prodore, nova traganja i nove odgovore.

U neposrednoj vezi sa pitanjem čime savremeni marksisti mogu da se oduže Marksu pomenućemo jednu Hegelovu misao: »Ništa stvarno u istoriji nije napravljeno bez strasti.« Savremeni marksisti, slédeći ovu misao, kao i sam Karl Marks, moraju sa puno strasti prići osmišljavanju savremenog sveta, ranih socijalizama i istorijskog procesa socijalizma i tako odgovoriti na istorijski trenutak — novim prodorima i interpretacijama.

Digitized by Google

Boris Majer

Odnosi socijalističkog samoupravljanja — preduslov kreativnog stvaranja i primene marksizma

Stogodišnjica smrti čoveka koji je svojim idejama, svojim revolucionarnim teorijskim i političkim delovanjem toliko snažno uticao na istoriju savremenog sveta da su s njegovim imenom, na ovaj ili na onaj način, povezane sve velike revolucionarne promene koje je čovečanstvo doživelo od sredine devetnaestog veka do danas i koji je ujedno znatno uticao i na istorijsku sudbinu slovenačkog naroda poslednjih decenija, prava je prilika za ponovno razmišljanje o juče-rašnjem, današnjem i sutrašnjem značaju njegove teorijske i političke poruke i svega onoga što se — opravdano, a više puta i neopravdano — povezuje s njegovim imenom. Nije slučajno što su organizatori ovoga skupa izabrali za mesto takvoga razmišljanja upravo Maribor, grad u kojem su se i pre pedeset godina okupili slovenački marksisti da obeleže pedesetogodišnjicu Marksove smrti i da se dogovore o daljem, još uspešnijem širenju Marksove teorijske i političke misli na slovenačkom kulturnom i političkom prostoru.

Vratimo se za trenutak u ono vreme koje je već toliko daleko od ovih naših dana da je čak i onima koji su u njemu aktivno učestvovali teško da se ponovo u njega užive. Bila je to godina Hitlerovog dolaska na vlast u Nemačkoj, vreme potpune nesigurnosti i zlih slutnji, period eskalacije fašizma u Evropi, kad se desnica u celom svetu pripremala za obračun s međunarodnim radničkim pokretom i njegovom političkom avangardom, kad su građanske parla-

Digitized by Google

mentarne političke stranke sve više gubile pouzdanje pred ofanzivom desnih snaga i kad je u Jugoslaviji vladala surova diktatura velikosrpske buržoazije oličene u kralju Aleksandru. Bila je to godina spaljivanja Rajhstaga i, kako se seća Vili Brant u prigodnom napisu povodom stogodišnjice Marksove smrti, poslednje javno obeležavanje Marksovog imena za dugi niz godina, kojim je nemačka socijaldemokratija više nego samo simbolično zaključila svoju prisutnost u političkoj istoriji nacističke Nemačke koja je nastajala.

I tako je došlo do istorijskog paradoksa koji je često iznenađivao i najveće duhove u prošlosti. »Neistorijski« jugoslovenski narodi (među njima i slovenački), kojima su Marks i Engels, zbog njihovih veza s reakcionarnim snagama u revoluciji 1848. godine, odricali svaku budućnost, našli su u sebi snage da se, pod vođstvom radničke klase i njene Komunističke partije, u presudnom trenutku svoje istorije suprotstave fašizmu, pretvarajući istovremeno narodnooslobodilački rat u socijalističku revoluciju, dok su veliki »istorijski« narodi u to vreme sve više tonuli u euforiju fašizma koji se surovo obračunavao s radničkim pokretom i njegovom političkom avangardom i koji je zbrisao s lica nemačke zemlje i svih drugih zemalja u koje je stigla njegova čizma svaki trag marksizma i svakog samostalnog radničkog pokreta.

Ta razlika je 1933. godine bila više nego očigledna: dok nemačkim socijaldemokratima, pa čak i nemačkim komunistima, nije bila jasna suština fašizma, pa zbog toga nisu bili u stanju da pravilno ocene opasnost koja je pretila, i dok su se oni uzajamno sumnjičili i tako propustili istorijsku priliku da onemoguće pobedu fašizma, što su udruženi mogli učiniti (a to danas priznaju i jedni i drugi), u to vreme su jugoslovenski i slovenački komunisti već sasvim jasno sagledali i tačno opredeljivali klasnu suštinu fašizma, uočavali u njemu smrtnu opasnost ne samo za radničku klasu, već i za jugoslovenske narode u celini, i počeli postavljati temelje onog demokratskog, patriotskog, nacionalnog fronta bez kojeg ne bi bilo ni kasnijeg oslobodilačkog fronta i svenarodnog otpora fašizmu, ili bar ne u takvim razmerama da bi mogao prerasti u narodnooslobodilački rat i revoluciju.

Bio je to period kad se, pod Titovim vođstvom, počela formirati nova, revolucionarna generacija komunista i marksista, generacija Kardelja, Kidriča, Ziherla, Tomšiča, Lidije Šentjurc, Vide Tomšič, Krajgerâ itd., što, naravno, ne bi bilo moguće da nije bilo oslonca na bogatu prethodnu tradiciju razvoja slovenačkog i jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, na produbljeno proučavanje marksizma, koje je već 1933. godine bilo na zavidnoj visini.

U ovom kontekstu naveo bih kao primer Kardeljevu polemiku sa Gosarom u kojoj se tako uverljivo pokazala idejna i teorijska superiornost Marksovog mišljenja i Marksove analize kapitalizma da se ona naučno i teorijski više nije mogla osporavati; ili Ziherlovu sveobuhvatnu analizu klasne suštine fašizma, ili — ne na poslednjem mestu — članak Dušana Kermaunera o Marksu u časopisu »Književnost« upravo povodom pedesetogodišnjice Marksove smrti, prikaz koji, po temeljitom poznavanju Marksovog životnog

Digitized by Google

puta i marksizma samog, daleko nadmašuje mnoge kasnije, pa i današnje oglede o Marksovom životu i radu.

Mirno možemo zapisati da se predratna marksistička slovenačka misao toga perioda već brzo približavala svome vrhuncu, koji je, bez sumnje, dostigla u Kardeljevoj analizi razvoja slovenačkog nacionalnog pitanja. Tome treba dodati — da bi ta slika bila bar unekoliko potpunija — izuzetan uspon slovenačke socijalne, revolucionarno-klasne književnosti, marksističke književne kritike i, po važnosti ne na poslednjem mestu, niz prevoda klasične marksističke literature s odličnim teorijskim uvodima — i sve to uprkos teškim političkim okolnostima i u neprestanoj borbi s policijom i cenzurom.

I baš takvo istorijski pravilno opredeljenje klasne suštine fašizma (o kojem je u to vreme i u redovima radničke klase, a još više u redovima građanskih stranaka, bilo mnogo iluzija), saznanje o tome da *fašizam* znači, ne samo za radničku klasu, već i za jugoslovenske narode, i u okviru Jugoslavije za slovenački narod posebno, smrtnu opasnost (što ni jedna građanska stranka u to vreme, zbog svojih uskih klasno-političkih interesa, nije bila sposobna da spozna), i, pre svega, zaključak da slovenački narod u svojoj borbi za samostalnost i nezavisnost ne može očekivati od tadašnjih građanskih stranaka ništa, da je slovenačko nacionalno pitanje — zbog nesposobnosti buržoazije koja je već srljala u nacionalnu izdaju — u suštini socijalno pitanje koje može rešiti samo radnička klasa, proletarijat, zajedno sa svim ostalim patriotskim snagama koje će se okupiti oko njega, sva ta saznanja, koja je u znatnoj meri utemeljio upravo Kardelj u *Razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja* — omogućila su onaj istorijski prelom i u razvoju slovenačkog radničkog pokreta i radničke klase, a u razvoju slovenačkog naroda kao celine, onaj prelazak istorijske inicijative od buržoazije na radničku klasu, od buržoaskih političkih stranaka na Komunističku partiju Slovenije, kao političku avangardu radničke klase, koja je još pre rata, a u još većoj meri neposredno posle sloma stare Jugoslavije, omogućila stvaranje široke svenarodne antifašističke koalicije, okupljene oko radničke klase i njene avangarde, sâm početak ustanka i sav dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

Ni jedna buržoaska partija, nikakva buržoaska ideologija, nije bila sposobna da u tom sudbonosnom istorijskom trenutku istakne nacionalni program koji bi istovremeno bio i revolucionarni program ujedinjene Slovenije iz 1848. godine, a ujedno slovenačkom narodu otvorio — narodnooslobodilačkim ratom i revolucijom — novu istorijsku perspektivu. A takva perspektiva mogla se otvoriti samo marksističkom analizom osnovnog klasnog konflikta u slovenačkom društvu, odnosâ političkih snaga, njihovih interesa, ideologije, razvojnih tendencija i mogućnosti. Jedino stvaralačkom primenom Marksovog dijalektičkog, istorijsko-materijalističkog metoda u klasnoj analizi mogla se u radničkoj klasi, proletarijatu, otkriti ona društvena snaga u Sloveniji kojoj je pripadala istorijska uloga, istorijski zadatak da postane novi hegemon u slovenačkom društvu, da okupi oko sebe sve progresivne patriotske snage u zajedničkoj borbi protiv fašizma, i izvući zaključak da je nacionalno oslobođe-

Digitized by Google

nje slovenačkog naroda mogućno postići jedino socijalnim oslobođenjem radničke klase, da slovenačka revolucija može biti samo narodnooslobodilačka i istovremeno socijalna.

Referati o recepciji i ulozi marksizma u Sloveniji u periodu između dva rata svakako će mnogo podrobnije osvetliti to pitanje. Pa ipak se već na osnovu dosad poznatog može sa sigurnošću reći da upravo u tome treba videti najveći značaj marksizma — i ujedno najveći doprinos revolucionarne generacije slovenačkih marksista koja je sazrevala — u predratnoj slovenačkoj istoriji, u vreme kad su se nad Jugoslavijom i slovenačkim narodom počeli gomilati crni oblaci fašizma i kad su sve druge ideologije nemoćno zastale pred opasnošću koja je pretila, a koju one nisu bile kadre ni da jasno sagledaju, a kamoli da pokažu slovenačkom narodu put ka njenom otklanjanju. Mislim da danas, kad se opet javljaju pokušaji da se značaj marksizma u slovenačkoj prošlosti obezvredi, treba to ponovo sa svom jasnoćom istaći.

A Titova generacija jugoslovenskih i slovenačkih komunista-marksista još u tom periodu se nalazila ispred aktivista mnogih drugih komunističkih partija u Evropi, koje su više ili manje poslušno prihvatale i sledile direktive Komunističke internacionale u Moskvi, upravo zbog izuzetne samostalnosti i nezavisnosti svoje marksističke analize, kako šire međunarodne političke situacije tako i političkih odnosa u samoj Jugoslaviji i Sloveniji. Ovde bih samo ukazao na dalekosežnost Titove strateške odluke da vođstvo partije mora delovati u Jugoslaviji, da mora postati nezavisno od bilo kakve materijalne pomoći spolja, da komunisti moraju delovati u masama kao njihovo revolucionarno avangardno političko jezgro, pa i po cenu najvećih ličnih žrtava.

I upravo je to Titovoj revolucionarnoj generaciji omogućilo da, uprkos svojoj uključenosti u međunarodni komunistički pokret, pod vođstvom Treće internacionale, koja je u to vreme sve više postajala oruđe Staljinove politike, sačuva i razvije u svim bitnim strateškim pitanjima samostalno stanovište, da i iz samog teorijskog fonda Komunističke internacionale prihvata samo ono što je potvrđivala revolucionarna praksa međunarodnog radničkog pokreta, a ne ono što je bilo u suprotnosti s iskustvima, revolucionarnim tradicijama, mogućnostima i konkretnim političkim uslovima ove ili one zemlje. To se, na primer, ogledalo, pored ostalog, i u tome što jugoslovenski komunisti u svojoj oceni fašizma nisu dopustili da ih zbuni sporazum između Hitlera i Staljina — kao što je to bio slučaj sa ne tako malim brojem komunista Zapada koji su počeli napuštati borbu protiv fašizma — već su oni taj sporazum objašnjavali kao taktički potez koji Sovjetskom Savezu treba da omogući da još izvesno, njemu potrebno vreme posveti izgradnji i jačanju sopstvene odbrambene moći.

Samostalnost i nezavisnost u primeni teorijskog fonda marksizma — u odnosu na staljinističke interpretacije čije se dejstvo već tada snažno osećalo — nisu za jugoslovenske komuniste toga perioda nikako bile samo stvar teorijsko-filozofske ravni »knjiškog« marksizma, već strateško-političko pitanje: da li postupati po ša-

Digitized by Google

blonima jedne interpretacije marksizma koja nije uzimala u obzir specifičnosti i karakteristike klasne borbe u svakoj pojedinačnoj zemlji i nametala se kao jedini pravilan i za sve obavezan model mišljenja i delovanja — što iskustva revolucionarne borbe u Jugoslaviji, pa i u mnogim drugim zemljama, nisu potvrđivala — ili pak polaziti od konkretnih uslova i okolnosti svake zemlje posebno, od postojeće konkretne situacije — kao što su to činili Marks i Lenjin — i primeniti marksizam kao teoriju i metod za samostalnu klasno-političku analizu konkretne istorijske situacije date zemlje. I upravo je Kardeljeva knjiga *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja* klasičan primer takve samostalne stvaralačke marksističke analize.

S tim u skladu je bila i »recepcija« marksizma u Jugoslaviji i Sloveniji u tom periodu. Za Titovu revolucionarnu generaciju komunista bilo je, pre svega, karakteristično da su proučavali marksizam neposredno, da su izuzetno dobro poznavali klasična dela Marksa, Engelsa i Lenjina (tačnije: ona koja su do tada bila poznata, odnosno njima dostupna), dok su Staljinova dela i druge slične tekstove toga perioda — koji su u to vreme već u znatnoj meri nosili pečat staljinizma — doduše, poznavali i čitali (kao, na primer, Staljinova *Pitanja lenjinizma),* ali ipak samo kao podsticaj za proučavanje Lenjinovih i, naravno, Marksovih i Engelsovih izvornih tekstova, za razliku od većeg dela sovjetskih komunista koji su lenjinizam i autentični marksizam upoznavali samo preko citatâ iz Staljinovih tekstova i na osnovu njegovih interpretacija.

I još nešto treba naglasiti: slovenački (i jugoslovenski) marksizam toga vremena nije bio nimalo zatvoren u provincijske okvire Slovenije ili čak Jugoslavije, bio je u neprestanom živom političkom i idejnom dodiru sa svim značajnijim revolucionarnim procesima i idejnim tokovima međunarodnog komunističkog pokreta. Da pomenem samo učešće slovenačkih i jugoslovenskih komunista u španskom građanskom ratu, koji je bio ne samo velika škola za buduće partizanske komandante, već i ogromno političko iskustvo, zatim mnoge političke kontakte s međunarodnim revolucionarnim centrima i, ne na poslednjem mestu, s mnogim značajnim teoretičarima i političkim vođima međunarodnog komunističkog pokreta prilikom njihovog povremenog boravka u Moskvi, bez obzira na sve snažniju plimu staljinizma. Sve je to komunističkoj revolucionarnoj generaciji toga perioda davalo izuzetno veliku međunarodnu političku i teorijsku širinu, polet i privlačnu snagu, koja nije mogla ostati bez dejstva na levo orijentisanu naprednu inteligenciju, što se upravo u to vreme počela sve više približavati Komunističkoj partiji i radničkoj klasi. Ti odnosi, su, naravno, bili složeni, često i protivrečni, dolazilo je i do konfliktnih situacija usled razlika u svesti i iskustvima kako inteligencije tako i radničke klase i njene političke avangarde, ali su se one svaki put razrešavale demokratski, kako unutar partije tako i između nje i onog dela inteligencije koji je u to vreme sve potpunije i doslednije prihvatao marksističku analizu slovenačkog nacionalnog pitanja pred sve širom i surovijom fašističkom agresijom, u kojoj je gotovo sva levo orijenti-

Digitized by Google

sana inteligencija, baš pod uticajem te analize, videla glavnu opasnost po opstanak slovenačke kulture i slovenačkog nacionalnog identiteta.

Iz toga se može zaključiti da istinska istorija marksizma u Sloveniji (i Jugoslaviji) nimalo nije u skladu sa tezama koje se danas sve češće javljaju u jednom delu naše publicistike, prema kojima je Komunistička partija tobože od samog početka bila indoktrinirana staljinizmom, i koje gotovo sav marksizam, a naročito lenjinizam i samu našu percepciju marksizma, poistovećuju sa staljinizmom. Incidentno tretiranje prošlosti koje nije u stanju da razluči bitno od nebitnog, koje ne uzima u obzir konkretnu istorijsku situaciju, koje izdvaja i uopštava pojedine greške što ih je Komunistička partija svakako činila u svojoj prošlosti (i koje su joj se ne jednom i osvećivale); zatim prepravljanje i falsifikovanje prošlosti na osnovu izdvajanja i uopštavanja pojedinih incidenata — bilo da su se stvarno dogodili ili su jednostavno izmišljeni — i operisanje poluistinama, svakako nije metod koji bi mogao izdržati naučnu kritiku i koji bi uopšte mogao dovesti do bilo kakve naučno objektivne slike i ocene prošlosti.

Politička i vojna strategija Komunističke partije za vreme narodnooslobodilačke borbe i revolucije jeste dalji i velik istorijski korak u razvijanju i stvaralačkoj primeni marksizma kao teorije i metoda u konkretnim istorijskim okolnostima borbe jugoslovenskih — i u njihovom okviru slovenačkog — naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje. Ta strategija se može okarakterisati kao originalna stvaralačka sinteza osnovnih načela Marksovog i Engelsovog scenarija buržoaske revolucije od 1848. godine (uključujući i njihovu analizu uzroka poraza te revolucije), kao i teorije i praktičnog revolucionarnog iskustva oktobarske revolucije, koju karakteriše pojam lenjinizma.

Pri tom treba posebno naglasiti da naša narodnooslobodilačka borba i revolucija nisu kopija oktobarske revolucije, niti mehanička primena ili prosto prenošenje lenjinizma na naše uslove, već samostalan, originalan put koji je nastao upravo na temelju pomenute sinteze.

Titova strategija narodnooslobodilačke borbe i njenog neposrednog prerastanja u socijalističku revoluciju, koja se nije kruto pridržavala poznate dogme o dvema fazama revolucije, i posebno ne dogme o velikim gradovima kao centrima revolucionarnog sudara (što je već samom pojavom nove ratne tehnike postalo besmisleno i neostvarljivo), na sličan je način — kao pre toga Lenjinova strategija oktobarske revolucije — sledila osnovni Marksov koncept revolucije, i, u isto vreme, u skladu s novim istorijskim uslovima, odbacila sve ono što je u Marksovoj i Lenjinovoj strategiji revolucije proisticalo iz specifične istorijske situacije u Evropi 1848. i 1917. godine. Ona je ugradila — ne izneveravajući osnovna načela demokratske i socijalističke revolucije koja marksizam bitno razlikuju od buržoaskog reformizma — niz novih elemenata koji odgovaraju novim istorijskim okolnostima u kojima su se našli jugoslovenski narodi, ali i međunarodnoj političkoj i vojnoj situa-

Digitized by Google

ciji, uključujući ratnu tehnologiju, ideološku, političku i vojnu organizaciju fašističkih agresora itd.

Mnogo šta je u tom pogledu već poznato, a ima mnogo i takvih momenata koji još nisu dovoljno rasvetljeni u proučeni, naročito ne sa stanovišta novih iskustava nacionalnooslobodilačkih ratova i revolucija u savremenom svetu.

Ovde bih samo uzgred pomenuo političku strategiju grčkog partizanskog otpora koja je u znatnoj meri sledila koncepciju o dvema razvojnim fazama revolucije; ona se u borbi protiv okupatora ograničila isključivo na prvu fazu, u smislu koalicije patriotskih snaga, bez orijentacije na socijalnu revoluciju, zadovoljavala se više ili manje pasivnim očekivanjem kraja rata, sa ostrvcima otpora na tačkama koje za okupatora nisu bile od životne važnosti.

Iz svega toga možemo bez dvoumljenja zaključiti da je upravo u narodnooslobodilačkom ratu stvaralačka primena marksizma doživela svoju najveću istorijsku potvrdu, a istovremeno je istorijsku potvrdu dobila i Kardeljeva analiza slovenačkog nacionalnog pitanja. Možemo čak reći da je pobedonosni ishod jugoslovenskog narodnooslobodilačkog rata i revolucije jedna od najubedljivijih potvrda marksizma u savremenoj epohi istorije.

Već ta činjenica sama po sebi stavlja pod znak pitanja tezu koja čak i prvi posleratni period izgradnje socijalizma — takozvani period revolucionarnog etatizma — poistovećuje sa staljinizmom i pokušava da i sam sukob Komunističke partije Jugoslavije s Informbiroom i Staljinom prikaže kao obračun među staljinistima. Reč je, naravno, o dubokom nerazumevanju kako suštine naše revolucije tako i suštine samog staljinizma. Razume se, nije stvar u tome da po svaku cenu opravdavamo svaku grešku, svaki promašaj, svaku zabludu u politici Komunističke partije u prvim godinama posle oslobođenja — a među njima su neke bile i poprilično velike — jer one imaju i šire društvene uzroke.

Isto tako se ne može negirati da je uticaj Sovjetskog Saveza, sovjetskog modela privrede i društvenog života uopšte bio u prvim godinama posle oslobođenja veoma snažan, mada istovremeno treba naglasiti da nikada nije potpuno preovladao, ne samo u privredi i političkom sistemu, već ni u kulturi. Treba, pri tom, imati na umu ogroman moralno-politički kapital Sovjetskog Saveza i Crvene armije, koja je nesumnjivo ponela najveći teret u borbi protiv fašizma, protiv sila osovine, a cela zemlja pretrpela strašna razaranja i dala ogromne ljudske žrtve. To se ni danas ne bi smelo zaboraviti. Isto tako, sovjetski model je u to vreme bio jedini postojeći sistem socijalizma na koji se moglo osloniti bez obzira na njegove mnoge nedostatke što su se već tada mogli uočiti. Bilo je takođe nekritičkog i nepotrebnog podražavanja, naročito u privredi, ali i na području kulture. Pa ipak, novi politički sistem je prvenstveno izrastao iz tradicije i iskustava narodnooslobodilačke borbe, iz tradicije koja je nastajala nezavisno i autohtono u vreme narodnooslobodilačke borbe, pa ako prelistamo političke dokumente iz toga perioda (na primer, govore Borisa Kidriča i Mihe Marinka), uverićemo se da se partija borila upravo protiv onih iskrivljavanja,

Digitized by Google

grešaka i birokratskog ponašanja pojedinaca koje danas neki proglašavaju za glavnu karakteristiku razvoja našeg društva u tom razdoblju. Svi oni koji su bili svedoci tog vremena, a kojima su, uz to, bile poznate istinske strahote staljinističke represije u doba zloglasnih čistki, nikako ne mogu prihvatiti tezu o »slovenačkom staljinizmu« toga perioda. Bilo je mnogo iluzija, bilo je i mnogo nepotrebnih grešaka, naročito kad je reč o stavu prema seoskom stanovništvu, prema inteligenciji. takođe. Međutim, to je, isto tako, vreme u kojem smo, posle četiri godine strahovitog trpljenja, prvi put počeli slobodno disati, bilo je to vreme neponovljivog drugarstva, kakvo se danas više ne sreće, radnog oduševljenja, koje nam danas deluje neobično, vreme duboke vere u budućnost, koju smo gradili sa mnogo poleta, ali, naravno, i vreme mnogih iluzija i prvih razočaranja. To je bio vrlo protivrečan period u kojem su, na jednoj strani, rasle i učvršćivale se birokratske težnje za spajanjem države i partije, ali ujedno i vreme prvih sukoba s njima, period intenzivnog samostalnog traženja novih, boljih oblika života, izgrađivanja političkog i privrednog sistema koji bi odgovarao socijalizmu kojem smo težili u toku narodnooslobodilačke borbe, a s kojim konkretna društvena stvarnost često nije bila u skladu.

Ovde nas posebno zanima sudbina marksizma u tom periodu. Ne može biti sumnje u to da je recepcija marksizma bila i kod nas — kao i u drugim evropskim zemljama — pod snažnim i sve jačim uticajem staljinističke ideologije, dok je na drugoj strani — zbog vremenski bliske distance narodnooslobodilačke borbe i stvaralačke primene marksizma kako u samom ratu tako i u posleratnom periodu — ona bila u priličnoj protivrečnosti s uprošćenim formulama i šablonima koje smo često nekritički preuzimali. To naročito važi za deo partijskog školstva, za potrebe brzog »ideološkog« osposobljavanja sve brojnijih novih kadrova koje je tražila izgradnja socijalizma na najrazličitijim područjima života. U većini to nije davalo dobre rezultate, i tako je partijsko školstvo vrlo brzo zapalo u krizu koja je postala još izrazitija posle sukoba s Informbiroom, kad su neke od partijskih škola, u stvari, postale uporišta marksističkog dogmatizma. Njihova sudbina je poznata, pa zato o tome ne bih ovde više govorio.

S tim u vezi treba, međutim, pomenuti i jedan vrlo značajan izuzetak. Mislim na takozvanu Ziherlovu marksističku akademiju u Beogradu, koja je obnovila metode idejnog osposobljavanja komunista iz predratnog perioda i slušaoce usmeravala na produbljeno proučavanje *Kapitala* i drugih najznačajnijih Marksovih, Engelsovih i Ljenjinovih tekstova, nastavljajući najbolje tradicije proučavanja marksizma u predratnom periodu i za vreme narodnooslobodilačke borbe.

Pre nego što pređemo na dalje praćenje razvoja marksizma u posleratnom periodu, moramo se bar malo zadržati na kontroverzama o suštini sukoba s Informbiroom i staljinizmom uopšte i na uticaju koji je taj sukob imao na dalji razvoj marksizma u Jugoslaviji.

Digitized by Google

Ograničiću se na shvatanja čiji nosioci u jednom delu savremene publicistike i umetničkog stvaralaštva prilično uprošćeno i istorijski netačno prikazuju taj sukob. Generacije koje nisu bile svedoci toga vremena dobijaju utisak da su se komunisti u tim presudnim trenucima, bez ikakvih unutrašnjih dilema, bez ličnih drama i potresa, kao nekakve navijene lutke, izjašnjavali protiv Informbiroa i Staljina, dok su se samo dan ranije, sa punim ubeđenjem, zaklinjali u njih — kao da samo okreću ploču iste totalitarističke ideologije i kao da su, zapravo, informbirovci bili oni koji su sebi postavljali sasvim normalno, ljudsko pitanje: kako može ono za što smo još juče tvrdili da je belo najednom postati crno, kako to opravdati pred svojom savešću?

U stvari, bilo je upravo suprotno. Jer komunisti koji su odlučili da se ne priklone Staljinovom diktatu preživljavali su najteže unutrašnje borbe i duševne drame, pri čemu je osnovni motiv njihove odluke bila svest o tome da bi svako kolebanje, svaka slabost, svaka neodlučnost u trenutku toliko strahovito jakog ideološkog, ekonomskog i vojnog pritiska značili smrtnu opasnost za slobodu i nezavisnost zemlje, pa i više od toga: značili bi negiranje smisla celokupne dotadašnje revolucionarne borbe — od predratne Jugoslavije, preko narodnooslobodilačkog rata, sve do onoga trenutka. Zato je rešavanje doktrinarnih pitanja marksizma, ako ih možemo tako nazvati, svesno odlagano za budućnost. Naprotiv, za informbirovce (tu, naravno, mislim na prosečnu psihologiju grupe, ne na pojedinca) u tom trenutku dileme uopšte nije bilo: oni su bili ubeđeni da ostaju — nasuprot »titoistima« — verni svome političkom i ideološkom ubeđenju i da je samo pitanje vremena kada će moćna Staljinova ruka dopreti do Jugoslavije, uspostaviti u njoj red, a njih same postaviti na vodeće društvene položaje. Dileme i lične drame inforbmirovaca počele su tek kasnije, po izlasku iz zatvora, kad su ugledali sasvim drukčiju sliku društvene stvarnosti od očekivane. Nije ništa neobično ako je strahovit pritisak toga trenutka izazvao kod mnogih od tih ljudi unutrašnji slom, da su mnogi od njih izgubili veru, stavili pod sumnju smisao svoga života i svoje borbe, i da je to često moralo uticati i na buduće generacije. Ovo ne pominjem zato što bih hteo ovde da polemišem s nekim konkretnim umetničkim ostvarenjima koja prikazuju taj period, jer smatram da umetnost ima pravo na svoj subjektivni pogled na problematiku koju izabere i na svoj specifičan odnos prema njoj. Mislim, međutim, da je zadatak kritike da političke ili idejne poruke umetničkih dela dovede u vezu sa istorijskom istinom, da se upita do kolike je mere ovo ili ono umetničko delo proniklo u zapletenu problematiku istorijske situacije iz koje crpe građu i da upozori — ako je umetnička slika suviše jednostrana — i na druge mogućnosti, na druge dimenzije konflikata koje su ostale neiskorišćene.

To pominjem prvenstveno zbog toga što smatram da bez poznavanja suštine toga prelomnog razdoblja u našoj nedavnoj prošlosti, koja je tako sudbonosno uticala na sav naš kasniji razvoj, ne možemo pravilno razumeti ni ulogu subjektivnog faktora ni onih

Digitized by Google

promena do kojih je nužno došlo u samom shvatanju marksizma, kao i njegove ideologije. Prikloniti se Staljinovom diktatu značilo bi, naime, takođe — a to je vrlo značajno — odreći se marksizma kao teorije i metoda, ili, tačnije: odreći se samostalnog, nezavisnog, autentičnog shvatanja marksizma, koje je jugoslovenskoj radničkoj klasi i njenoj političkoj avangardi, a u širem smislu i jugoslovenskim narodima uopšte, omogućavalo u najsudbonosnijim trenucima njihove istorije da se pravilno orijentišu, da pravilno ocene interese i ciljeve pojedinih društvenih klasa i da nađu izlaz koji ni jedna druga društvena ili politička teorija nije mogla pokazati i koji je celokupno istorijsko iskustvo narodnooslobodilačke borbe i revolucije proverilo i potvrdilo.

Zato je upravo pobeda Komunističke partije Jugoslavije u sporu sa Staljinom u tom periodu — a kasnije i priznanje rukovodilaca Sovjetskog Saveza i drugih komunističkih partija, od Hruščova naovamo, da su pogrešili — bila nov veliki istorijski dokaz pravilnosti i produktivnosti shvatanja marksizma, koji je razvila i stvaralački primenjivala Titova revolucionarna generacija na svome istorijskom putu.

Razume se, na tome se nije moglo ostati. Trebalo je ići dalje, trebalo se otresti i svih onih ideoloških staljinističkih nanosa koje je ta strašna deformacija marksizma unela u jugoslovensku recepciju marksizma i koji su već dobijali podršku birokratskih, državno-partijskih struktura; ovima je nizak nivo staljinističkog »marksizma« odgovarao, pa su zato taj marksizam proglašavale za vladajuću ideologiju partije utoliko radije ukoliko je on više bio u stvarno nepomirljivoj suprotnosti s onom recepcijom marksizma kakva je nastala u matici revolucionarnog toka i kakvu je primenjivala generacija koja je taj tok usmeravala i njime upravljala.

I upravo u tom periodu došlo je do svojevrsnog — rekao bih, gotovo šizofreničnog — rascepa marksizma u našem daljem društvenom razvoju: dok su glavni protagonisti jugoslovenske revolucije (Tito, Kardelj, Bakarić i niz drugih vodećih političara i teoretičara) divovskim koracima utirali put teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja u našem društvu, kao novoj, višoj etapi ne samo društvenog razvoja kao takvog, već i marksizma kao njegove teorije i njegovog naučnog metoda, školsko-partijski marksizam, ako ga možemo tako nazvati, s mukom se i veoma sporo ispetljavao iz staljinističkih shema i okova, pa je u svojoj nemoći da se, kritički i stvaralački, suprotstavi različitim nemarksističkim, buržoaskim idejnim i filozofskim strujama, koje su počele prodirati u naš prostor, pokušavao da se sve nametljivije legitimiše kao zvanična ideologija Saveza komunista. To je dokaz više za to da »lenja svest« ima svoju posebnu logiku koja joj produžava život i kad za njom nema više nikakve društvene potrebe.

U isto vreme se, kao protivteža i jednom i drugom, počeo sve više afirmisati, naročito u užem kulturnom i filozofsko-naučnom prostoru, akademski marksizam, po ugledu i pod uticajem intelektualnih grupa i struja u razvijenim zapadnoevropskim zemljama. Taj marksizam je dostigao relativno visok intelektualni i filozofsko-

Digitized by Google

-naučni nivo, ali je ostao bez većeg uticaja na glavne tokove našeg društvenog razvoja i počeo dobijati — ne sasvim bez krivice partijskih političkih kadrova, koji nisu bili sposobni da u njemu razluče ono što je progresivno od onog što je opoziciono-političko — u jednom svom delu crte intelektualističkog disidentsko-negatorskog marksizma, kakav srećemo u mnogim komunističkim partijama Zapada u redovima levo orijentisane inteligencije. Pri tom ne mislim isključivo na »Praxis« (on se u svojoj prvoj generaciji već prilično iscrpao, što ipak ne znači da za njim ne dolaze novi talasi, mada ne uvek isključivo na njegovim filozofskim pozicijama), već na specifičan model »kritičkog«, politički nekonformističkog marksizma, koji je u svojim evropskim razmerama dao značajne teorijske, naročito filozofske, rezultate, ali koji je, istovremeno, ostao bez većeg uticaja na široke narodne mase, nije pustio dublje korene u radničkoj klasi, pa zato nije ni mogao snažnije delovati na političku strategiju komunističkih partija. Njegova karakteristika, a verovatno i sudbina, jeste da lavira između »zvaničnih« partija i raznih ekstremističkih, ultraradikalnih, studentskih, ali, u celini uzeto, ipak društveno marginalnih grupa i tokova, što inače i odgovara stvarnom društvenom položaju toga sloja i njegovoj predstavi o samome sebi.

Nasuprot tome, u zemljama realnog socijalizma — to bih ovde samo napomenuo — još i danas gotovo isključivo preovlađuje tip marksizma kao zvanične, opštedruštvene, monolitne ideologije koja se oslanja na autoritet partije i države, odnosno političkog sistema, pri čemu njegova moć i njegov uticaj zavise od moći i uticaja države, odnosno partije, što nam s punom očiglednošću pokazuju poljski događaji i poljska kriza. Naravno, to ne znači da se i unutar toga tipa marksizma ne vrše ili ne mogu vršiti mnoge promene i inovacije, ali one su ipak pod strogim nadzorom, bez one stvaralačke inicijative pojedinca koja je karakteristična za slobodno stvaralaštvo, zbog čega se taj tip marksizma intelektualno veoma sporo razvija i još se ni izdaleka nije otresao onih simptoma sklerotičnosti, o kojima je u svoje vreme govorio Sartr.

U vezi s tim već možemo formulisati centralno pitanje našeg razmišljanja:

Da li sistem socijalističkog samoupravljanja, kakav gradimo u Jugoslaviji, i uloga subjektivnih snaga u našem društvu, kako ju je definisao Kardelj, naročito u *Pravcima razvoja...*, omogućavaju shvatanje marksizma — kako u odnosu na Savez komunista tako i u odnosu na društvo u celini — bitno drukčije od onoga kakvo se formiralo u dosadašnjoj istoriji marksizma, kako u zemljama gde je na vlasti radnička klasa i njena avangarda tako i u zemljama buržoaske parlamentarne demokratije, ako, u ovom času, imamo pred očima samo te dve glavne uloge komunističkih partija i marksizma?

Pre svega, mislim da novi položaj, nova uloga subjektivnih snaga i, posebno, Saveza komunista u sistemu socijalističkog samoupravljanja ne samo dopuštaju ili omogućuju, već direktno zahtevaju drugačije shvatanje marksizma, drugačiju ulogu marksizma u

Digitized by Google

našem društvu nego što ih on ima u sistemima državnog socijalizma, pa i u savremenim višepartijskim sistemima buržoaske demokratije.

Čim Savez komunista prestane biti sa državom integrisana vladajuća politička partija, u smislu jednopartijskog sistema, ni marksizam kao njegova ideologija ne može više imati karakter državne ideologije koja se oslanja na autoritet i moć države i partije, kao vladajuće, već se može potvrditi jedino snagom svojih argumenata, drugim rečima, onako kako se u savremenom društvu mogu potvrditi i učvrstiti naučne teorije — s tom razlikom što kriterijum njihove tačnosti ili netačnosti, njihove istinitosti ili neistinitosti nije naučni eksperiment u tehničkom značenju reči, već društvena praksa u istorijskom i konkretnom smislu.

Time marksizam gubi status »zvanične ideologije« partije i države i obaveznu zaštitnu funkciju, a dobija status nezavisne, samostalne nauke, samostalnog, nezavisnog naučnog istraživanja (sociološkog, ekonomskog, politikološkog, filozofskog itd.), koje povezuje primena Marksovog naučnog metoda i oni teorijski — filozofski, sociološki, politikološki, političko-ekonomski i drugi naučni rezultati i društvena saznanja koja su dobila svoju naučnu i društveno-istorijsku verifikaciju.

U tom smislu i sama osnovna Marksova ili marksistička naučna otkrića nemaju karakter neprikosnovenog teorijskog fundamenta, karakter dogme, već karakter koji odlikuje savremene naučne teorije: ni jedno savremeno naučno istraživanje ne može ih ignorisati, mada ih ne mora smatrati večnima i nepromenljivima, i važe toliko dugo dok mogu na zadovoljavajući način objašnjavati pojave koje proučavaju. i sve dok ne dođu u suprotnost sa činjenicama. Tada moraju ustupiti mesto novim, širim, opštijim teorijama, u okviru kojih od tada važe samo kao njihov poseban slučaj. Mislim da se i marksizam, ukoliko želi da ostane živa nauka ukoliko ne želi da se pretvori u okoštalu dogmu, mora pomiriti sa tom »sudbinom« svakog naučnog istraživanja, svake naučne teorije A time, naravno, otpada kriterijum pravovernosti ili nepravovernosti, kao osnova za vrednovanje istraživanja u okviru tako shvaćenog marksizma i on ustupa mesto priznavanju opšteusvojenih naučnih merila i metoda, među kojima Marksov dijalektičko-istorijski materijalistički metod, kao teorijski i metodološki temelj marksizma, ima naročitu prednost, iako se taj metod sam po sebi ne mora smatrati konačnim i nepromenljivim.

Takvo shvatanje marksizma dopušta pluralizam pristupa i tome odgovarajuću slobodu istraživanja, odgovarajući izbor tema, problema i istraživačkih programa, onu neophodnu slobodu individualne inicijative i individualne naučne odgovornosti bez koje nije moguće napredovanje ni u jednoj nauci, bez čega svako stvaralačko razmišljanje i istraživanje nužno zastaju, zakržljavaju i odumiru. Ali to, u isto vreme, pretpostavlja i idejnu borbu, konfrontaciju, kritiku, polemiku, sukob različitih perspektiva i uglova gledanja. Ako kao dijalektičari priznajemo da je borba suprotnosti osnovni pokretač svakog kretanja i razvoja, ako dijalektičku negaciju prihvatamo i

Digitized by Google

kao osnovni pokretač naučnog i filozofskog napretka, onda tu dijalektičku zakonitost moramo utoliko više uvažavati i poštovati u samom marksizmu, ako ne želimo da se on pretvori u sklerotičnu dogmu koja ni izdaleka ne može odgovoriti na goruća pitanja današnjeg vremena i čoveka, a još manje mu otvarati nove mogućnosti i perspektive.

Time što marksizam prestaje da bude zvanična ideologija partije i države otpada o potreba, odnosno opravdanost kritičkog marksizma (ako ga možemo tako nazvati), kakav se legalno formira u zemljama buržoaske parlamentarne demokratije, u opoziciji prema »zvaničnom« marksizmu komunističkih partija, ili kao nelegalan, disidentski marksizam u zemljama državno-administrativnog socijalizma. Takva potreba ubrzo otpada, jer se svi tokovi, sva ta razmišljanja, sve te intelektualne inicijative i pobude mogu realizovati sasvim normalno, legalno, i ujedno međusobno proveravati u kritičkoj međusobnoj naučnoj konfrontaciji, kritici i polemici, slično teorijskim konfrontacijama u okviru pojedinih nauka.

Kardelj na više mesta naglašava da će i sama politika u našem društvu biti u punom obimu podruštvljena tek kad i za nju budu važili isti kriterijumi kao i za savremenu nauku. To, naravno, ne isključuje idejnu borbu, već je čak pretpostavlja, ali na osnovu opšte priznatih kriterijuma koji važe u nauci i, razume se, na osnovu priznavanja Marksovog dijalektičkog istorijsko-materijalističkog metoda, kao što smo već pomenuli. U suprotnom slučaju to bi značilo da je izgubljen teorijski i metodološki temelj na kojem se pojam marksizma i zasniva.

Marksizam, razume se, nije uska naučna disciplina koja bi sama sebi bila dovoljna, već društveno-politička teorija, još više od toga: društveno-politički pokret koji ima za cilj da preokrene (revolucionarno ili, gde je to moguće, mirnim razvojem) osnovni kapitalistički produkcioni odnos i da čovečanstvu utre put u društvo oslobođenog rada, u besklasnu komunističku asocijaciju slobodnih proizvođača. Socijalističko samoupravljanje je put koji tom cilju vodi, a nije taj cilj. Mogući, istorijski verovatni i čak istorijski nužni su i drugačiji putevi, s obzirom na posebne istorijske okolnosti i polazne tačke pojedinih društava koja kreću ka socijalizmu. Nepriznavanje ili odstupanje od tog cilja je ono po čemu se marksizam razlikuje od drugih struja i političkih pravaca, kako u okviru međunarodnog radničkog pokreta tako i šire, ono po čemu se komunisti razlikuju od socijaldemokrata, socijalista i drugih.

U tom kontekstu neće biti na odmet ako još jednom podsetimo na Kardeljevo opredeljenje značaja, uloge i zadataka marksizma u savremenom svetu i u našem društvu:

»Pobeda niza socijalističkih revolucija, različiti oblici uspostavljanja i razvoja socijalističke prakse sa svim protivrečnostima u kojima se ona razvija u svakoj pojedinoj socijalističkoj zemlji i među njima, uspesi i svetske posledice antiimperijalističke revolucije naroda koja se izrazila u krahu kolonijalizma i u pokretu nesvrstavanja i koja je posle drugog svetskog rata izmenila političku kartu sveta i odnose među narodima, sve veća društvena i politička uloga

Digitized by Google

radničke klase u svim zemljama u kojima dominantnu ulogu još uvek ima kapitalizam, — odnosno međusobno preplitanje svih tih procesa i njihovih uzajamnih uticaja stvorilo je u naše doba situaciju u kojoj je socijalistička praksa, u jednom ili drugom obliku, prisutna gotovo na svim kontinentima i odvija se kao svetski proces, kako kroz revolucije i oslobodilačke ratove tako i postepenim strukturalnim društvenim promenama takozvanim »mirnim putem«. U celom tom procesu marksizam nije prisutan samo kao idejna i teorijska snaga koja objašnjava neizbežnost tog istorijskog procesa i uzroke i posledice različitih puteva kojima se taj proces odvija, već je u njemu prisutan i kao stvaralačka revolucionarna snaga, kao snažno oružje radničke klase i svih socijalističkih snaga.

A sama činjenica da je socijalizam postao tako široko rasprostranjena praksa u velikom delu sveta znači da marksizam, i kao teorija i kao ideologija, ne može biti i nije više usmeren samo na klasni sukob između radničke klase i buržoazije, između socijalizma i kapitalizma, već da danas mora u sve većoj meri rešavati krupna pitanja zakonitosti i protivrečnosti u razvoju samog socijalizma kao prakse i sistema, i to u svim područjima društvenih odnosa u njemu.

... Zato se savremena marksistička teorija ne može više svoditi na revolucionarnu apologetiku socijalističke prakse nasuprot kapitalističkoj ...

Savremeni marksizam izražava svu tu mnogostranost i raznolikost socijalističke prakse i zato on nije samo nauka zatvorena u relativno uzak krug naučnih stvaralaca već je i ideologija masa i snaga koje se bore za socijalizam, kao i ideologija već izgrađenih socijalističkih sistema koji su nastali u dosadašnjoj istoriji socijalističke prakse ...

Naša marksistička misao treba prvenstveno da se bavi zakonitostima, problemima i perspektivama naše sopstvene i savremene socijalističke prakse uopšte, i to u realnim odnosima društvenih snaga savremenog sveta. Zatim, naša marksistička misao mora biti kritička, i to ne samo prema praksi kapitalističkog društva već i prema našoj sopstvenoj praksi i prema socijalističkoj praksi uopšte. Stvaralačka kritičnost marksizma prema praksi uvek je bila ona odlika marksističke teorije koja ju je povezivala sa revolucionarnom praksom radničke klase i činila je sastavnim delom te prakse«*.

U ovoj svojoj definiciji savremenog marksizma Kardelj posebno naglašava ova tri momenta: marksizam je idejna i teorijska snaga koja objašnjava neizbežnost savremenih istorijskih procesa, uzroke i posledice različitih puteva kojima se vrše ti procesi; marksizam je stvaralačka revolucionarna snaga, oružje radničke klase i socijalističkih snaga u borbi za socijalistički preobražaj savremenog sveta, za ostvarenje dugoročnog strategijskog cilja međunarodnog radničkog pokreta, za oslobođenje rada i čoveka. I, treće, marksizam

* E. Kardelj, *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje — Izbor iz dela, V*, Beograd, 1979, str. 193—195 (izlaganje na svečanom otvaranju Političke škole »Josip Broz Tito« u Kumrovcu 21. novembra 1975. godine).

Digitized by Google

mora biti kritički ne samo u odnosu prema kapitalizmu, već i u odnosu prema savremenoj socijalističkoj praksi. Kardelj ne isključuje čisto teorijsko razvijanje marksizma, već samo tvrdi da je takvo shvatanje marksizma preusko, da je to samo jedan od njegovih sastavnih delova. Osnovna je Kardeljeva misao da marksizam mora danas biti prisutan, pre svega, kao osnovna revolucionarna snaga; on pomaže savremenom čoveku u razrešavanju konkretnih društvenih protivrečnosti, kao teorija, kao nauka i kao ideologija uključuje se u razrešavanje konkretnih problema i protivrečnosti savremenih društvenih procesa, ali u odnosu prema postojećoj društvenoj praksi ne nastupa apologetski, već kritički i stvaralački u tom smislu da kao stvaralačka snaga ukazuje kako na puteve za razrešavanje tekućih društvenih protivrečnosti tako i na perspektive i pravce daljeg napredovanja socijalizma, da sjedinjuje marksističku teoriju i socijalističku praksu, praktična iskustva sa dugoročnom vizijom, revolucionarnu doslednost sa demokratskim realizmom.

Mislim da je to ukazivanje na onu novu ulogu marksizma u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja u kojem marksizam ne nastupa više kao »zvanična« ideologija Saveza komunista (jer SK ne »komanduje« masama, već, zajedno s njima, demokratskim putem, snagom svojih argumenata i u suočavanju s argumentima drugih, traži najadekvatnija i najnaprednija rešenja), a ni kao disidentska kritika društvene prakse koja se postavlja iznad nje i sudi joj s visokog pijedestala apstraktnog humanizma i moralizma.

*

Da zaključim: politički sistem socijalističkog samoupravljanja može ne samo istinski ponuditi, već on za svoj razvoj i nužno zahteva novo shvatanje društvene uloge marksizma, novo, drugačije shvatanje odnosa između marksizma i države, između marksizma i pojedinih intelektualnih grupa naučno i filozofski produktivnih marksista, između marksizma i pojedinih misaonih savremenika. To nije više, ako smem ponoviti, ni marksizam kao zvanična ideologija države ili partije, ni marksizam kao disidentska opozicija vladajućem političkom sistemu, ni čisti akademski teorijski marksizam u kuli od slonove kosti čiste nauke i teorije, već marksizam u funkciji sjedinjavanja društvene prakse i teorije, u funkciji idejno-teorijskog osmišljavanja konkretne društvene prakse datoga trenutka, u funkciji sinteze praktičnih iskustava sa dugoročnom vizijom. Tu svoju novu ulogu, tu svoju novu funkciju marksizam može ostvariti na području teorije samo sintezom hiljada slobodnih inicijativa, dijalogom i konfrontacijom različitih mogućnih puteva teorijskog razmišljanja u oblasti društvene prakse, a u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja zajedničkim traženjem i zajedničkim zalaganjem za najnaprednija društvena rešenja u demokratskoj borbi argumenata, traženjem rešenja koja povezuju neposredne interese današnjeg trenutka u razvoju našeg društva s njegovom dugoročnom vizijom i — najzad — praktičnim proveravanjem

Digitized by Google

izvojevanih stavova u društvenoj praksi, kao onom kriterijumu koji u poslednjoj instanci odlučuje o pravilnosti ili nepravilnosti teorijski zamišljenih i demokratskim putem u političkom sistemu prihvaćenih stavova i praktičnih opredeljenja. To je *hic et nunc* našeg samoupravno-socijalističkog »Rodosa«, to je ona »ovostranost« koja rasteruje sve ideološke misterije, ono mesto gde marksističko teorijsko mišljenje mora pokazati svoju moć.

Mislim da je to ono novo što naše samoupravno društvo, naš politički sistem socijalističkog samoupravljanja i Savez komunista, kao subjektivna snaga u tom procesu, mogu pokazati svetu kao svoju alternativu, kako prema marksizmu kao zvaničnoj ideologiji države, partije ili sistema tako i prema disidentskom marksizmu kao kritici svega postojećeg — alternativu danas još ne sasvim ostvarenu, ali mogućnu, koja proističe iz prirode, potrebe i perspektive daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja u našem društvu.

I kada danas, povodom stogodišnjice Marksove smrti, razmišljamo o značaju i dometu njegove misli u savremenoj istoriji čovečanstva — i u njegovom okviru nas samih — moram priznati da nas ona uvek ponovo poziva na traženje novih puteva, na nemilosrdnu kritiku postignutog, da bismo još snažnije, još brže, još više napredovali. I kad nas njegova misao tako neprestano poziva na razmatranje novih i najnovijih pitanja, na uvek novu kritiku pređenog puta, onda o Marksu smemo reći ono što je on sam jednom zapisao o nekom starom misliocu: uvek nas ponovo iznenađuje.

Digitized by Google

Zoran Pjanić

Marks i savremena ekonomska misao

U mnogim tekstovima o marksizmu istaknuta je teza da on nije neka posebna filozofska, sociološka ili ekonomska teorija, nego celovito učenje o socijalističkoj revoluciji. Ova odredba odražava snažno objedinjavajuće svojstvo Marksove misli, ali su isto tako očigledne velike naučne celine u njoj. S puno prava može se govoriti o Marksu kao ekonomistu, o njegovoj političkoj ekonomiji, pa, prema tome, i o valjanosti i ispravnosti ovog dela njegovog stvaralaštva danas.

U poslednje vreme, naročito na nekim već tradicionalnim skupovima kod nas, postavilo se pitanje da li je marksizam u krizi. Kao u slučaju svih idejnih struja, u njegovoj povesti dugoj skoro sto pedeset godina bilo je uspona i padova, plima i oseka. Tako Lefevr tvrdi da je u Francuskoj marksizam u uzmaku, navodeći kao najgrublji pokazatelj sve manju prođu intelektualnih tvorevina »koje nose marksističku etiketu«. Mada sam prostor na kojem se zapaža uticaj jedne teorije nije dovoljan da se donese čvrsta ocena stanja, ovakav podatak sigurno ponešto otkriva i nameće obavezu pažljivog ispitivanja uzroka. Druge je privuklo veliko obilje različitog tumačenja Marksove misli, postojanje mnogih dilema i davanje oprečnih odgovora. Ova činjenica nije dokaz krize marksizma, možda teško pada onima koji su marksizam shvatili kao sistem konačnih naučnih stavova, ali prava opasnost je bila u kanonizaciji,

Digitized by Google

pa samim tim i u velikom pojednostavnjenju i uprošćavanju Marksove misli. Ako ona podstiče tolike pisce i naučnike na rasprave, to govori da je ona živa i da nije preneta u istoriju prevaziđenih, ma koliko svojevremeno značajnih teorija.

Kad je reč o filozofiji, sociologiji ili politikologiji, onda odgovor o pravom stanju stvari mogu dati dobri poznavaoci ovih oblasti. Kad je reč o ekonomiji, onda se sa punom odgovornošću može reći da Marks odavno nije toliko mnogo zaokupljao pažnju pisaca kao danas.

I

Poznato je da se Marks žalio na pokušaj »nemačke buržoazije da isprva *Kapital* dočeka grobnim ćutanjem«, da se složio sa iznetim ocenama od strane drugih pisaca o izgubljenom velikom smislu nemačkih obrazovanih klasa za teoriju (što je nekada važilo kao nemačka tekovina) i da ga je ponelo »razumevanje na koje je *Kapital* brzo naišao u širokim krugovima nemačke radničke klase«. Ta zavera ćutanja zvanične ekonomske misli, taj pokušaj uklanjanja *Kapitala* iz teorijske ekonomije, to svođenje Marksa na puku političku ličnost, manje ili više značajnu, nisu mogli dugo potrajati. Sedamdesetih godina radovima Mengera, Dževonsa i Valrasa obrazuje se marginalistička škola, da bi kasnije poslužila ne samo kao puna zamena učenju engleskih klasika i njihovih raznih površnih popularizatora, nego i kao osnova za neposrednu kritiku Marksove teorije vrednosti i viška vrednosti. Na prelazu u naš vek tvrdnja da su Bem-Baverk, Pareto i Vikstid uspešno oborili Marksovo ekonomsko učenje dobila je u buržoaskoj teorijskoj ekonomiji status naučne istine. Izučavanje Marksovog nasleđa i pokušaji da se obrade nove ekonomske pojave usledili su samo u okviru socijaldemokratskih partija.

Posle oktobarske revolucije ova podvojenost je ojačala, dobivši čak geografske međe. Na Zapadu je na marginalističkim načelima stvorena neoklasična škola, sa dva glavna kraka — teorijom parcijalne ravnoteže Maršala i teorijom opšte ravnoteže Valrasa. U Sovjetskom Savezu marksistička politička ekonomija bila je glavna inspiracija. Između ovako stvorena dva središta ekonomske misli nije bilo komunikacija. One nisu postojale (ili su se svodile na rad retkih pojedinaca) ni unutar jedne zemlje, u kojoj su revolucionarne političke snage autonomno izučavale, a do određenog dometa i razvijale marksističku političku ekonomiju.

Marks i Engels su očekivali da će socijalistička revolucija izbiti u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama. Lenjin je došao do zaključka da u uslovima novog stadijuma kapitalizma — u imperijalizmu — revolucija može izbiti tamo gde su najslabije tačke svetskog kapitalističkog sistema, pa čak samo u jednoj od tih zemalja, makar ona bila privredno nerazvijena. Ovo pomeranje geografske osnove revolucije potvrdilo je istorijsko iskustvo. Ali je otvorilo mnoge probleme. Tako i Marks i Lenjin govore o nacionalizaciji, samo kod prvog to je konačna činjenica, socijalizacija sred-

Digitized by Google

stava za proizvodnju i samog procesa proizvodnje, poslednji samostalni čin revolucionarne države, dok je kod drugog to početak i osnova procesa industrijalizacije. Bez prethodnog primera sličnog društvenog zadatka, sovjetski ekonomisti i političari su u periodu »nove ekonomske politike« (1921—28) morali sami pronaći rešenje za »rastuću tenziju između proizvodnih snaga i odnosâ proizvodnje«, kako to određuju neki pisci, i to prejako, jer je bila reč o stvaranju materijalne osnove koja bi obezbedila prevođenje cele društvene zajednice u socijalističke okvire. U toj »velikoj debati« sovjetski ekonomisti su razvili nekoliko značajnih ideja i dali alternativne razvojne strategije. Pri razmatranju oblasti akumulacije i njenog plasmana obrazovana su dva poznata krila — desno, koje se zalagalo za uporedni razvoj poljoprivrede i industrije, i levo, koje je odabralo tešku industriju za polaznu tačku i čija bi ekspanzija širila tražnju za sredstvima za proizvodnju, pa tako istupala kao generator ukupnog tehničkog napretka. U toku ove rasprave, čiji su glavni nosioci bili Buharin, Bazarov, Preobraženski i drugi, izložene su i suptilnije razrade ovih strateških opredeljenja: tako je, među predstavnicima desnog krila, Šanin razvio koncepciju o normalnoj sekvenci i sukcesiji etapa u razvojnoj politici, koja polazi od poljoprivrede, čiji zamah podstiče laku industriju, a ova konačno stvara veliko tržište za tešku industriju. Na drugoj strani, Feldman je dao matematički model ubrzanog privrednog razvoja na osnovu Marksovih shema reprodukcije, pošavši od stanja zatvorene privrede sa malom industrijskom proizvodnjom i obiljem rada i opredelivši se izričito za prioritet ulaganja akumulacije u mašinsku industriju. Kada su se posle drugog svetskog rata mnoge oslobođene zemlje našle u sličnom stanju i kada je uopšte došlo do naglog razvoja teorije privrednog razvoja, ocenjeno je da su sovjetski ekonomisti tridesetak godina ranije anticipirali, pa čak i razvili, mnoge teorijske zaključke, analitičke postupke i modele.

Druga velika tema odnosila se na prirodu i načine planiranja. Ovde su takođe nastale dve škole — genetička (Grosman, Bazarov, Kondratjev), čiju je usmerenost jedan komentator opisao kao »gledanje na planiranje kao na ekstrapolaciju proteklih trendova«, »gledanje na plan kao na predviđanje«, a isticanje u prvi red »uloge uravnoteženog razvoja«; i teleološka (Strumilin), u kojoj je planiranje dobilo mnogo važnije mesto u »slobodnom oblikovanju budućnosti«, sa aktom promene privredne strukture u njegovom središtu i sa prihvatanjem višegodišnjeg neuravnoteženog kretanja da bi se postavljeni ciljevi ostvarili. Sama tehnika planiranja sastojala se od niza materijalnih i finansijskih bilansa. U ovoj oblasti Popov i Gorman načinili su bilans narodne privrede, u njemu su obuhvatili odnose među privrednim sektorima, naime, izradili prototip kasnije čuvene input-output analize Vasilija Leontjeva.

U tom opštem intelektualnom i političkom vrenju, pogodnom za stvaralaštvo, ekonomisti su obrađivali i druga pitanja. Dovoljno je navesti da je Kondratjev postavio teoriju dugih ciklusa, sa uzlaznom i silaznom fazom i ukupnim trajanjem od pedeset godina,

Digitized by Google

koja je protekle dekade, zbog dosta dugog posleratnog perioda prosperiteta i sadašnje žilave recesije, poslužila kao osnova za tumačenje događaja mnogim ekonomistima, inače sledbenicima različitih škola.

»Velika debata« imala je za svoje glavno polje političku oblast, pa je i njenim sredstvima okončana. Na drastičan način su uklonjeni pobeđeni protivnici. U političkoj ekonomiji se to odrazilo na ponavljanje stereotipa, čime je Marksova, Engelsova i Lenjinova misao bila vidno osiromašena. Ono malo veza sa inostranom ekonomskom teorijom bilo je pokidano, pa se, osim Bljumina i Trahtenberga, teško mogao naći pisac koji je ovu pratio i komentarisao. Sam model centralističkog planiranja bitno je sužavao domen istraživanja. Pa ipak, i u ovako rigidnim granicama bilo je nekoliko važnih teorijskih novina. Takav nesumnjiv primer predstavljaju radovi Novožilova (njegova marksistička varijanta oportunitetnih troškova) i Kantoroviča (otkriće linearnog programiranja), koji se u opštoj literaturi o optimizaciji odlikuju takozvanim »minimand« rešenjem — da se određeni obim i struktura proizvoda (o čemu odluku donose planski organi) ostvari uz minimalni utrošak rada, odnosno odgovarajućom alokacijom rada između raznih delatnosti. Ili *Anti-Equilibrium* Kornaija, jednog od najpoznatijih mađarskih ekonomista, po opštoj oceni izvrsnog »eksperta za planske modele centralizovanih privreda«, čija je pojava na engleskom sedamdesetih godina, kao »možda najinformisaniji, najuporniji i najargumentovaniji napad na standardni model opšte ravnoteže«, kao »otkrivanje u najjasnijim izrazima koliko je uska analitička deskripcija u Valrasovom sistemu«, snažno doprinela novim pravcima i novim prilozima u ovoj teorijskoj oblasti. Po njemu, opšta teorija sistema u ekonomiji ne može se svesti na domen sistema cena. Kontrolni mehanizmi i tačke, informaciona mreža i tokovi poruka, pravila odlučivanja i hijerarhijska organizacija, prilagodljivost i vitalnost — sve se to mora uključiti u opšti sistem privrede.

Na drugoj strani, na Zapadu je vladavina neoklasične teorijske ekonomije bila snažno uzdrmana u toku teške ekonomske krize tridesetih godina. Njeno shvatanje toka kapitalističke proizvodnje kao procesa i putanje ravnomernog, harmoničnog i optimalnog tipa bilo je u potpunom raskoraku sa svakodnevnom stvarnošću. Spontani korigujući mehanizmi su potpuno otkazali. U klimi opšte skepse mnogi misaoni ljudi su postavili pitanje da li je valjana ocena o zastarelosti i ideološkoj pristrasnosti Marksovog ekonomskog učenja. Tih godina javlja se Lange sa stavom da se nadmoćnost Marksove ekonomije u razmatranju kapitalizma sastoji u »tačnom određivanju institucionalnih podataka«, u ustanovljavanju ekonomske evolucije i nužnih tendencija na osnovu njih i u objašnjavanju stvarnih promena u kapitalizmu i predviđanju dalje budućnosti, ali i da je ona ujedno inferiorna u odnosu na neoklasičnu ekonomsku misao zbog korišćenja zastarelih pojmova, posebno radne vrednosti i iz nje izvedene rudimentarne teorije ekonomske ravnoteže. Sasvim je razumljiv i potez Američke asocijacije ekonomista — da na svom godišnjem sastanku 1937. godine jednu od sesija posveti značaju

Digitized by Google

Marksove teorijske ekonomije, na kojoj Leontjev i Rogin podnose uvodna izlaganja, čija je glavna poruka slična Langeovoj, da se Marksova ispravna predviđanja ne mogu pripisati njegovim posebnim doprinosima na planu analize, niti njegovoj metodološkoj superiornosti, nego »realističkom, empirijskom poznavanju kapitalističkog sistema«.

Međutim, zanimanje za Marksov rad dobilo je još jedan podsticaj. Tih godina istupio je Kejnz, čije su ideje o mogućnosti postizanja ravnoteže na nivou nižem od korišćenja svih raspoloživih resursa i o nezaposlenosti koju nisu izazvali radnici neprihvatanjem neophodno niže najamnine (shodno opštim uslovima depresije), čije pomeranje ekonomske analize sa ponašanja pojedinačnih subjekata i ostalih elemenata mikroekonomske teorije na nacionalne agregate i njihovu međusobnu uslovljenost i čije zalaganje za snažno državno uplitanje radi postizanja boljih rezultata i moderacije cikličnog kretanja u celini — doista predstavljaju nešto novo u odnosu na vladajuće teorijske predstave. To je privuklo pažnju ekonomista na pojedine delove Marksovog ekonomskog učenja, posebno na analizu narodnog dohotka i njegovo kruženje između sektora (učenja o reprodukciji i prometu celokupnog kapitala) i na segmente posvećene fenomenu krize.

Mada se sam Kejnz superiorno poneo prema Marksu, svodeći ga na nivo jednog Gezela i Daglasa, bilo je ekonomista, kao što su Šigeto Curu i Lorens Klajn, koji su tragali za tim da li postoji povezanost između učenja ove dvojice i koliki bi bio domašaj njihovih posebnih odlika i različitosti. Klajn, tvorac najrazvijenijeg ekonometrijskog modela, pre više od trideset godina došao je do zaključka da je »primarna prednost Marksovog modela što pruža više informacija od Kejnzovog sistema« i da teza o stagnaciji ekonomije, izvedena od strane nekih kejnzijanaca pred drugi svetski rat, nema samo za prethodnika Marksovu teoriju o tendencijskom padanju profitne stope, nego ova pruža »jedno od najboljih oruđa za njenu analizu i proveru«.

Razvoj između 1948. i približno 1970. godine pruža sasvim drukčiju sliku. Kapitalistička privreda je ostvarila napredak kakav u prošlosti nikada nije postigla. Na toj osnovi oživela je stara Spenserova ideja o jednakosti razvitka i napretka. Život je delovao kao niz rešenih, sve složenijih problema od strane nauke i tehnologije. U samoj privredi dovoljno je samo mudro primeniti Kejnzovo učenje, pa će doći do neprekidnog progresivnog kretanja. Po oceni Gorca, ovom pantehnološkom optimizmu doprineli su i marksisti. Jednom prilikom Plehanov je dao lepo, slikovito poređenje, da pokolenja nestaju kao lišće u jesen, ali u toj neprekidnoj smeni ostvaruje se nešto što se naziva — napredak. Gorc nije mislio na ovaj stav, nego na ocenu većine marksista da su tehnika i nauka, proizvodne snage uopšte, ideološki neutralne, da sa njima sazreva materijalna osnova istorijskog prevladavanja kapitalističkog društva i izgradnje punog socijalizma.

U anglosaksonskim zemljama, čija je ekonomska misao bila najuticajnija, obrazovana je čisto ortodoksna škola, koja je posebnim

Digitized by Google

tumačenjem Kejnzovog učenja i ovo potonje u sebe uključila. U ovakvim misaonim prilikama čak jedan Kaldor razvija kejnzijansku teoriju raspodele (mada se Kejnz nikada nije neposredno interesovao za probleme raspodele), kao moguće objašnjenje »dugogodišnjeg stanja »uspešnih« kapitalističkih privreda Zapadne Evrope i Severne Amerike«. Štaviše, danas se mogu naći ocene da je poznati esej Džoan Robinson o Marksovoj teorijskoj ekonomiji, mada je bio i dosta kritički, odigrao veliku ulogu u privlačenju pažnje ekonomista, jer je ova ponovo naišla na prezrivo ćutanje akademskih krugova, »prekinuto samo ponekom podrugljivom fusnotom«. Pravih marksista je na univerzitetima bilo vrlo malo, sve se uglavnom svodilo na Doba i Mika, Svizija i Barana i na još nekoliko imena. Nesumnjivo, stanje je, na primer, u Francuskoj bilo nešto bolje, zbog tradicionalno šireg pristupa ekonomskim problemima, koji ih je uvek posmatrao u istorijskom, sociološkom i psihološkom sklopu, ali to nije bilo dovoljno da izmeni opšti odnos snaga između vladajuće struje, takozvane »velike sinteze«, i ostalih, manje ili više kritički usmerenih struja.

II

Danas je udeo marksističke ekonomske misli ogromno porastao. Nije reč samo o njenom prodoru u azijske, afričke i latinoameričke zemlje, gde su se Japanu — u kojem se još od vremena Kei Šibata, preko Šigeto Curua i Kozo Unoa, do današnjih dana ozbiljno raspravljalo o Marksovom ekonomskom delu — pridružile Indija, afričke zemlje francuskog govornog područja i mnoge druge, nego o osetnoj promeni u samoj Engleskoj i Sjedinjenim Državama. Ovde je najpre posredi stvaranje jedne posebne škole, radikalne političke ekonomije. Suočeni sa teškim društvenim problemima američkog društva šezdesetih godina — siromaštvom, rasizmom, diskriminacijom polova, uništavanjem čovekove sredine, alijenacijom radnikâ i imperijalizmom — njeni predstavnici su zaključili da nije reč »o patološkim abnormalnostima sistema, nego o činjenicama koje neposredno proističu iz normalnog funkcionisanja kapitalizma«. Ortodoksna teorijska ekonomija nije u stanju da pruži zadovoljavajuća objašnjenja i rešenja. Radikalni teorijski obrazac polazi od Marksa, mada se ne svodi isključivo na njegovu analizu. On je sastavljen od pojmova i analize načinâ proizvodnje, klasa i klasnih sukoba, nužnosti akumulacije kapitala kao središnje snage dinamike kapitalističkog društva, društvenih institucija i države čije operacije služe životnim interesima kapitalističke klase. Najčešće teme posebnog karaktera bile su stratifikacija tržišta rada, urbano siromaštvo i nezaposlenost; obrazovanje, čija je svrha očuvanje socijalnih statusa, transmisija kulturnih normi i vrednosti vladajućih slojeva i obučavanje tehnokratskog stratuma i kvalifikovane radne snage; nejednakost dohodaka i uloga države u ublažavanju čisto sekundarnih simptoma siromaštva. Većina radikala se opredeljivala za socijalističku soluciju, i to decentralizovanog tipa koji radnicima

Digitized by Google

obezbeđuje kontrolu nad proizvodnim procesom i njegovim rezultatima.

Predstavnici vodeće ortodoksne škole, Solou i drugi, pokušali su da teorijski diskredituju radikalnu političku ekonomiju 1971. godine, čak, po ocenama nekih naprednih ekonomista, dosta uspešno. Ali ništa nije moglo sprečiti eroziju neoklasične velike sinteze, taj spoj Valrasove mikroekonomske teorije i Kejnzove makroekonomske politike. Novo, teško i preteće stanje kapitalističke privrede, stagnacija — dovela je u pitanje ubeđenje ekonomista da poznavanjem kvantitativne analitičke tehnike i upotrebom kompjutera mogu rešiti sve privredne probleme. U nastalom opštem preispitivanju klasičnog nasleđa i Kejnza, uz jačanje monetarizma i javljanje novih pravaca, velik broj mladih ekonomista okrenuo se Marksu i njegovoj političkoj ekonomiji, da bi shvatio delovanje savremenog kapitalizma. Kako su ova nova pokolenja prošla kroz obuku u duhu teorije opšte ravnoteže i matematičke ekonomije, mnogi se nisu zadovoljili standardnim tumačenjem Marksove teorije, nego su joj pristupili kritički, prvenstveno želeći da provere osnovni kategorijalni aparat — vrednost, višak vrednosti i cenu proizvodnje.

Ovom njihovom kritičkom radu prethodila je čuvena »kembrička kontroverza«, nazvana tako što su se na jednoj strani našli vodeći pisci neoklasične sinteze, čije je središte bilo u Kembridžu u SAD, a na drugoj — najistaknutiji Kejnzovi sledbenici, okupljeni u starom, engleskom Kembridžu. Predmet rasprave je bila neoklasična teorija kapitala i raspodele, po kojoj se raspodela vrši prema tehnički određenim pravilima, da činioci proizvodnje učestvuju u raspodeli srazmerno svojim doprinosima u njegovom stvaranju, utvrđenim pri njihovoj potpuno mogućoj supstituciji u obliku graničnih proizvoda, i to u nacionalno-privrednim, agregatnim veličinama. Raspravu je započela Džoan Robinson 1953. godine; odmeravanje argumenata potrajalo je desetak godina i konačan ishod je bio krah ovog dela neoklasične škole.

Odlučujući moment u kontroverzi bila je pojava značajnog modela P. Srafe o cenama proizvodnje, u kome prosti opis konfiguracije fizičkih inputa i outputa dopušta da se utvrdi granica jednoobraznih profitnih stopa prema jednoobraznim najamninama. Dovoljno je da je data veličina jednog od ovih dohodaka, pa se sve cene mogu izračunati u svom opštem ravnotežnom vidu. U Srafinom modelu mogu se izračunati i utrošci rada, dakle vrednosti, ali ove ne služe kao polazna tačka u određivanju cena proizvodnje, tačnije, nemaju nikakvu eksplanatorsku ulogu. Kako je više puta rečeno: u ovom modelu jedan niz veličine (cene) izvodi se iz drugog niza (fizičkih input-output odnosa i jednog datog dohotka), ali ovo određivanje ništa ne govori o uzročnosti, niti isključuje mogućnost uticaja i drugih snaga.

Srafa je ubrzo naišao na veliku podršku, kao pisac koji je vratio teorijsku ekonomiju njenim klasičnim izvorima. Štaviše, njegovo rešenje ocenjeno je kao nešto što se ne samo uklapa u Marksovo opšte učenje, nego se na njega oslanja: prvi činilac, konfigu-

Digitized by Google

racija fizičkih inputa i outputa, ukazuje na značaj tehničke strane proizvodnje, a drugi, odnosi između dohodaka, otkriva konflikt između najamnine i profita i objašnjava se klasnom borbom. Stoga, prema Dobu i nekim drugim marksistima, ne otklanjajući osnovni Marksov kategorijalni aparat, Srafa se može sasvim dobro prihvatiti kao precizniji pristup tematici cena proizvodnje.

Sedamdesetih godina došlo je do oštrih sporova o valjanosti teorije radne vrednosti i viška vrednosti. Sam Srafa nije u njima učestvovao, u skladu sa svojim stavom da retko istupa u javnosti. Ali postoji svedočenje Džoan Robinson — koja, ma koliko cenila Marksa, ne prihvata teoriju radne vrednosti — da je ovaj »uvek bio čvrsto ukopan blizu čistom neiskvarenom Marksu i posmatrao moje amandmane sa podozrenjem«. U stvari, sve je započeo Semjuelson, vodeći predstavnik neoklasične sinteze, ponovnim razmatranjem transformacionog problema 1971. godine. Marks je izveo osnovnu analizu kapitalističkog načina proizvodnje u izrazima radne vrednosti. Tek kasnije, posle procesa proizvodnje kapitala i procesa prometa kapitala, prelazi na celinu, i tu uvodi cene proizvodnje. Radne vrednosti i cene proizvodnje podudaraju se samo u dva slučaja (što je potvrdila i najnovija matematička provera): kada je profit ravan nuli i kada je udeo varijabilnog kapitala u ukupnom kapitalu jednak u svim granama, odnosno ako se privreda tretira na jednosektorski način. U svim drugim okolnostima treba prevesti konzistentni niz vrednosnih cena u odgovarajući niz cena proizvodnje. Postoje mnogi jednostavni transformacioni algoritmi, svi oni koji održavaju odnose jedan prema jedan prenose redosled veličina, ispoljavaju proporcionalne ili linearne odlike (prevođenje metarskog merenja dužine u neki drugi tip i slično). Očigledno, ovde je kod transformacije vrednosti u cene proizvodnje slučaj mnogo složeniji, čega je i Marks bio svestan, iako je dao jednu pojednostavnjenu brojčanu ilustraciju. Od vremena Bortkieviča i Petera traže se načini ove transformacije. koji bi se temeljili na nekom bitnom segmentu Marksove ekonomske teorije, obezbeđujući jednakost odabrane veličine u vrednosnom i cenovnom sistemu, pošto istovremena jednakost svih njih nije moguća, osim u vrlo restriktivnim pretpostavkama. Među raznim predlozima najpoznatiji su: (1) makroekonomski pristup unapred uzete jednakosti između zbira vrednosti i zbira cena, (2) očuvanje jednakosti stepena eksploatacije pri prelazu iz radnih vrednosti u novčane cene, (3) povezivanje oba sistema preko jednake mere vrednosti. Naravno, moguće je postaviti i druge varijante.

U svom radu (1971) Semjuelson je izneo dve tvrdnje. Prva se odnosila na transformacioni problem i njegova rešenja — da se u njima toliko menjaju sve relevantne veličine, osim one pretpostavljene jednakosti, da je njima svojstven postupak »brisanja i zamene«, da se jednostavno daju nove brojke u shemama vrednosti i cena proizvodnje. Druga, da je utvrđivanje vrednosti radi izračunavanja cena, kao i viška vrednosti radi profita »nepotreban zaobilazan put«, drugim rečima, višak vrednosti nije izvor profita. U velikoj raspravi, koja je potrajala nekoliko godina, na optužbe da je

Digitized by Google

pošao od neoklasičnih stavova, Semjuelson je izjavio da je u svojoj analizi bio srafijanac«!

Nekoliko puta dolazilo je do pravih pisanih simpozijuma između Semjuelsona i njegovih oponenata raznih struja. Oslonivši se na ovu raspravu, pojedini ekonomisti sveli su Marksov naučni značaj na valjanost istorijskog materijalizma i tačno određivanje sociooloških osobina kapitalizma, ali u pravoj ekonomskoj oblasti, posebno u teoriji cena, njegov teorijski sistem je zastareo. Među njima posebno istaknuto mesto zauzima Stidman, koji je tradicionalnu marksističku analizu ocrtao kao kao trojstvo (1) određivanja vrednosti zavisno od načinâ proizvodnje stvarno korišćenih u kapitalističkoj privredi, (2) dolaženja do veličine vrednosti zbrajanjem (c+v+m) na bilo kojem nivou — preduzeća, grane ili privrede i (3) tretiranja radnih vrednosti uvek u smislu pozitivnih veličina. Svoju kritiku je usmerio na ispravnost ovog tradicionalnog pristupa u uslovima vezane (složene) proizvodnje, ne samo u poznatim primerima proizvodnje naporedo dve ili više roba (meso i vuna itd.), već u novom, posleratnom tretiranju fiksnog kapitala po kojem se ovaj javlja kao vezani rezultat proizvodnog procesa, kao stara kapitalna dobra pored dobijenih proizvoda. Fiksni kapital otvara pitanje i izbor korišćenja tehnike: da li zadržati stare mašine i koliko? Kako je dobio radne vrednosti, u uslovima kada se mogu odrediti, kao pozitivne, nulte ili negativne veličine, pa, prema tome, jednake rezultate i kod dodajnog viška vrednosti, zaključio je da se »Marksovo rezonovanje u vrednosnim veličinama — jedva jedan periferijski vid njegovog dela — mora napustiti u interesu razvijanja koherentne materijalističke teorije kapitalizma«.

Razumljivo, takvi zaključci naišli su kod jednih na odobravanje, ali kod drugih na burno reagovanje. Tako je tezu o postojanju »pozitivnih profita uz negativni višak vrednosti« pažljivo matematički analizirao Morišima (što se moglo očekivati, pošto je on autor *Fundamentalne marksističke teoreme*, po kojoj je pozitivan višak vrednosti nužan i dovoljan razlog za postojanje pozitivnih profita), ali i Volfšteter, verovatno najdarovitiji marksistički teoretičar matematičkog pravca. Drugi su podvrgli celu zamisao o supstituciji Marksove teorije vrednosti Srafinim modelom ravnotežnih cena logičkom ispitivanju, gde pleni pažnju višestepeni pristup Amartije Sen, njeno tumačenje teorije vrednosti kao deskriptivne, prediktivne i normativne teorije. U ovim dimenzijama Srafin model je značajan, ali vrlo ograničen samom činjenicom da je proizvodnja po sastavu i količini data i da *a priori* isključuje razmatranje promena u njoj, pa se ne zna kakve bi posledice bile kada bi se samo rad povećao za jednu jedinicu. Treći vid reagovanja ispoljio je Svizi, uz mnoge druge, po kojem Marksovo rezonovanje u vrednosnim izrazima obuhvata najpre kvalitativnu analizu, koju kasnije prati kvantitativne analiza, a »lepota ovog pristupa ogleda se u tome što nas osposobljava za to da steknemo jasnu i celovitu viziju o kapitalizmu kao istorijskom procesu«. Konačno, bilo je i onih koji su srafijance optužili da se, uprkos njihovom deklarativnom izjašnjavanju da polaze od Marksovog opšteg učenja, stvarno od njega od-

Digitized by Google

vajaju, težište prenose na oblast razmene i suštinski se svrstavaju u »vulgarne ekonomiste«.

Kada se prati savremena marksistička literatura o transformacionom problemu, na primer, ono što su dali Morišima i Šaik, ne mogu a da se ne setim Samardžije, koji je 1955. godine anticipirao neka predložena rešenja. Njegovo opredeljenje za ključnu jednačinu koja iskazuje jednakost zbira vrednosti i zbira cena nije bila novost, nju je bio najavio Peter, a obradio Vinternic. Ali njegovo opredeljenje da Marksova početna analiza na osnovu vrednosti implicira jedan opšti model robne proizvodnje jako liči na Morišimin (i Kateforesov) stav da se idealan tip, vrednost, javlja kao oruđe pomoću kojeg postaje jasna logika delovanja kapitalističke privrede, a njegovu cenu, istina sada kao Šaikovu, da Marks nije čak ni formalno pogrešio u izračunavanju cena proizvodnje, nego da to predstavlja samo prvi korak koji treba slediti sve dok se iteracijom ne postigne opšta ravnoteža sistema — danas prihvataju mnogi istaknuti ekonomisti.

Marks je uspeo da obradi osnovu kapitalističkog načina proizvodnje, tri velike sile u njemu — kapital, najamni rad i zemljišno vlasništvo. Ali u svom prvobitnom planu iz 1857. godine on je predvideo još tri knjige posvećene državi, spoljnoj trgovini i svetskom tržištu (sa krizama). O ovim problemima ostavio je samo fragmente, ali vrlo korisne. Na osnovu njih ima mnogo priloga o povezivanju Marksovih tekstova o krizama, verbalno datih, i njegovih aritmetičkih primera procesa reprodukcije i prometa celokupnog društvenog kapitala. Još uoči drugog svetskog rata Kalecki je istraživao fenomen realizacije viška vrednosti i efektivne tražnje uopšte, dao ga je u kontekstu Marksovih shema reprodukcije i teorije cikličnog rasta, pa ima kompetentnih mišljenja da je njegova verzija glavnih Kejnzovih postavki bolja od samog originala. Ovoj tematici bliske su analize Gudvina o ulozi klasnog sukoba o ekonomskom rastu i Rotorna o inflaciji. S obzirom na obim, sredstva i ciljeva državnog prisustva u savremenoj kapitalističkoj privredi, na nove pojave i oblike suštinskog eksploatatorskog odnosa u njoj, prirodno je što se razvija bogata literatura o ovim pitanjima konceptualne i empirijske prirode. Povremeno kroz oštre sukobe, ali postojano, Marksovo početno određenje uloge države u kapitalističkoj privredi upotpunjava se dobrim prilozima o uzrocima i granicama srazmerne autonomije delovanja države, o karakteru njenih rashoda i o njenom delovanju iz internacionalne perspektive. Razumljivo, okosnicu razmatranja čini Marksovo učenje o koncentraciji i centralizaciji kapitala, Hilferdingova i Lenjinova analiza monopola, Svizijeva i Baranova dopuna o savremenom procesu industrijske i finansijske koncentracije, ali uključuju se i drugi momenti, sve do uticaja demokratizacije političkog života.

Svetska privreda je područje u kome se Marksov čuveni govor »O pitanju slobodne trgovine« (1848) i određeni delovi iz *Kapitala* koriste kao polazište teorijske obrade. Nasuprot tezi o harmonizaciji interesa zemalja u međunarodnoj razmeni pomoću kri-

Digitized by Google

terijuma komparativnih prednosti, makar ona bila izvedena tobože u egzaktnom obliku Hekšer-Ohlin-Semjuelsonove teoreme, u ovoj obradi se otkrivaju odnosi eksploatacije između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Želim da ponovim mišljenje, koje sam jednom prilikom izneo, da u ovoj oblasti treba visoko vrednovati rad Milentija Popovića, delom zbog istorijskog momenta da je nastao daleke 1949. godine, a još više zbog širine obuhvata — da je preko slojevitog ispitivanja vrednosti, cena proizvodnje i monopolskih cena utvrđena mnogostrukost eksploatacije na svetskom tržištu. Danas »nejednaka razmena«, pod kojim se nazivom pojavljuje ovaj problem, posebno u literaturi na francuskom jeziku, uključuje veću preciznost i veći broj ispitivanih detalja, analitička aparatura je u celini bolja, ali suštinski, misaono, ne prevazilazi ono što je dao Milentije Popović.

Na kraju mora se istaći kompleks svetskog kapitalizma. Mišale je istupio postavkom da se koreni naučnog objašnjenja nalaze u Marksu, ali da je to samo početna faza, čijem je oblikovanju znatno doprinela Roza Luksemburg, naime, da se naglasak stavlja na neophodnost spoljne razmene i obrazovanja svetskog tržišta radi ostvarivanja kapitalističke reprodukcije. Prema tome, polje analize ostaje u okvirima u kojima dominira »primat prometa«. Lenjin je pomerio analizu teorijskom razradom svetskog ekonomskog sistema i tako dao puni supstitut pojmu »međunarodna privreda« kako ga je postavila buržoaska teorijska ekonomija. Ali njegova uzročna veza, monopoli — izvoz kapitala —geografska podela sveta, ostavila je dosta nedorečenosti, pa i dvoumljenja. Po Mišaleu, Buharin je preteča savremenog tretmana svetskog kapitalizma, mada je i on, poput Lenjina, zanemario da pokaže internacionalizaciju samog proizvodnog procesa i, shodno osobinama svoje epohe, previše naglasio podelu svetskog tržišta između velikih kompanija. U osmišljavanju svetskog kapitalizma savremeni autori težište stavljaju na različite stvari: pojedinci, kao Samir Amin, smatraju bitnim odnos između »centra i periferije«, stvorenu i sve veću dihotomiju između vodećih industrijskih zemalja i siromašnog ostatka sveta; drugi posebno istražuju oligopolističku strategiju multinacionalnih kompanija, odnosno njihovo vladanje i organizovanje svetske privrede; treći, kao Vernon ili Paloa, postavljaju se između ovih nivoa, mikroekonomskog i makroekonomskog, pa iznose sektorsku internacionalizaciju. Nema sumnje da u ovo doba, kada se s istorijskom nužnošću postavlja pitanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, ove studije predstavljaju više od običnih, manje ili više tačnih naučnih priloga.

III

Po Marksovim rečima, krajnji cilj njegovog glavnog dela *Kapital* bio je da »razotkrije zakon ekonomskog razvitka modernog društva«, sasvim u skladu sa njegovim opštim stanovištem da »razvi-

Digitized by Google

janje ekonomske društvene formacije shvata kao prirodno-istorijski proces«. Sam kapitalizam priprema sopstveno istorijsko ukidanje ekstenzivnim i intenzivnim širenjem proizvodnih snaga, podruštvljavanjem proizvodnje i nametanjem statusa najamništva sve većem delu stanovništva, odvajajući ga na taj način suštinski od sredstava za proizvodnju. Komunizam se javlja kao njegov istorijski proizvod i konačno ishodište.

Za razliku od ostalih socijalista prošlog veka, Marks je (a i Engels) ispoljio veliku naučnu strogost, nije se upuštao u podrobno opisivanje budućeg društvenog poretka i ograničio se na ukazivanje na neke bitne momente. Koliko su ova njegova razmatranja bila snažna, pokazuje to da su ona bila inspiracija mnogih pojedinaca (filozofa, sociologa i ekonomista), osnovna opredeljenja velikih političkih pokreta i polazna tačka same socijalističke prakse. Klasična je njegova odredba komunizma kao društva u kome nema ropske potčinjenosti individua podeli rada, niti suprotnosti između intelektualnog i fizičkog rada; u kojem je rad ne samo sredstvo za život, nego i prva životna potreba; u kojem će zbog svestrano razvijene individue i porasta proizvodnih snaga izvori društvenog bogatstva biti obilni, pa će i raspodela biti zasnovana na potrebama članova društva. U početnoj etapi njegovog nastajanja, koja nosi karakteristike prelaza i tragove starog društva, u socijalizmu, radno načelo je snažno izraženo, kako pri postavljanju plana proizvodnje tako i pri raspodeli dobijenih proizvoda među članovima zajednice. Međutim, taj opšti plan proizvodnje polazi od sredstava za proizvodnju i ukupne radne snage, da bi kriterijumi njegovog određivanja bili, po Engelsovim rečima, »korisni efekti različnih upotrebnih vrednosti, upoređenih međusobno i s količinama rada potrebnim za njihovu izradu«. Ovo tačno tvrđenje podstaklo je istaknute marksističke teoretičare planiranja, Doba, na primer, inače poznatog kao protivnika tradicionalne teorije korisnosti, da razrade »osnovni konflikt između ciljeva proisteklih iz ove dve perspektive — jednog zasnovanog na potrebama i korisnosti, a drugog na troškovima i radu«.

Ovo je samo na izgled uža tema, vezana za plansko modeliranje. Kako potrebe nisu neutralna pojava, to ukazivanje na njihovu važnost obuhvata mnogo šire područje nego što je ekonomsko. Podsetimo se da neki kritički duhovi čak tehnički razvitak u sadašnjim okolnostima vezuju za potrebe i logiku kapitalizma, ističući da proizvodne snage nose toliko snažno obeležje ovog da ne predstavljaju materijalnu osnovu socijalizma, ne mogu se koristiti u skladu sa socijalističkom racionalnošću, pa samim tim ni jednostavno preuzeti i preneti u domen upravljanja radničke klase. Drugim rečima, socijalizam mora imati svoj obrazac potreba, svoj sistem vrednosnih kriterijuma, koji će sigurno ponešto preuzeti od kapitalističkog društva, ali na prvo mesto istaknuti drukčije preferencije. U suprotnom, imaćemo neku kopiju onog što se naziva »potrošačko društvo«, sa materijalnim vrednostima kao glavnim ciljem i merilima socijalnog statusa pojedinaca.

Digitized by Google

Na ovo se odmah nadovezuje pitanje merenja društvene korisnosti proizvedenih predmeta i usluga. Uostalom, o njemu se više godina raspravlja u Sovjetskom Savezu, posebno zbog prakse postavljanja planskih zadataka i provere — uspešnog ili ne — njihovog izvršavanja. Ono se uklapa u šire područje — merenja kvaliteta ekonomskih procesa uopšte. Mnoge ekonomske pojave date su kao kvantiteti, najčešće u monetarnim izrazima. Ako je data veličina društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka po jednom stanovniku, to pruža značajnu informaciju. Ali bez poznavanja ukupne raspodele, namenske upotrebe, materijalnog sastava i mnogih drugih elemenata, ta predstava je izrazito manjkava. Kako ekonomske fenomene i procese izmeriti, što znači i međusobno porediti, kako postaviti jednoobrazni i opšti sistem kriterijuma — to je veliki izazov, koji teorijska ekonomija nije rešila. Navođenjem više paralelnih informacija ona se ograničava na deskripciju i davanje redosleda, koji može biti proizvoljan.

Novo društvo, po Marksu i Engelsu, ima dve bitne oznake — punu ekonomsku racionalnost i duboko humanističku sadržinu. U njemu ljudi ostvaruju materijalnu proizvodnju «s najmanjim utroškom radne snage i pod uslovima koji su najdostojanstveniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi«. Čak u socijalizmu ne pojavljuje se više vrednost, ta najopštija kategorija buržoaskog društva, između proizvodnje i potrošnje uspostavlja se neposredni spoj preko opšteg plana, pa se sve privredne pojave ispoljavaju i mere u svojim naturalnim veličinama.

Ovu tezu su podržali svi vodeći teoretičari socijaldemokratije krajem prošlog veka, sa njom su boljševici ušli u revoluciju, a Buharin i Roza Luksemburg zbog nje predviđali kraj političke ekonomije i njeno pretvaranje u čistu tehniku planskog organizovanja društvene proizvodnje.

Međutim, ukupna socijalistička praksa i iskustvo u ovom veku nisu potvrdili ovu viziju o naturalnoj privredi. Na sadašnjem nivou materijalne tehnike između proizvodnje i potrošnje javlja se nužno nešto što su stari ekonomisti zvali »ekonomski stroj«, srazmerno objektivan mehanizam vrednovanja radova sadržanih u proizvodima i izbora potrebnih predmeta od strane pojedinaca. Štaviše, utvrđena je stroga zavisnost između pravog postojanja robne proizvodnje i stepena demokratičnosti socijalističke zajednice: svako veštačko gušenje robne proizvodnje, proisteklo najčešće iz doktrinarnih razloga, moralo je biti zamenjeno hijerarhijskom organizacijom privrede i društva i uvođenjem političkog načina odlučivanja i njemu primerenih kriterijuma.

Kada govorimo o robnoj privredi u socijalizmu, onda ne mislimo na »tržišni socijalizam« Tejlora, Langea i Dikinsona, koji je poslužio da se odbije napad Mizesa i Hajeka na socijalistički oblikovanu proizvodnju osporavanjem njene racionalnosti. Kod Langea tržište igra ulogu računarskog sredstva za rešavanje sistema simultanih jednačina, u kojem se procesom iteracije postiže solucija, odnosno »postupno odstranjuju odstupanja od ravnoteže«. Kako je reč

Digitized by Google

o pravoj robnoj privredi, to Marksovo učenje ne gubi na značaju, nego ga upravo dobija. Svojevremeno je Prudon tvrdio da svaka ekonomska kategorija ima dve strane: dobru i rđavu. Onda se celo rešenje socijalnog pitanja svodi na izbor dobrih strana i njihovo ukomponovanje u celovit sistem, odnosno na pronalaženje spasonosne formule. Ovakvi pogledi nisu svojstveni samo piscima prošlog veka, pa stoga treba poći od Marksove analize robne proizvodnje, koja je u celini sazdana na protivrečnosti i samo zbog toga može istupiti kao opšte sredstvo uspostavljanja balansa između proizvodnje i potrošnje.

Među onima koji priznaju činjenicu neminovnosti robne proizvodnje u socijalizmu postoje znatne razlike u pogledu prostora njenog delovanja. No svima je zajedničko prihvatanje robnog karaktera sredstava za potrošnju i njihova tržišna verifikacija. Već kod sredstava za proizvodnju dolazi do razlike, počev od suštinskog svođenja njihovih cena na obračunske veličine, preko pokušaja da se ove cene pretvore u neke dogovorene veličine u međama proizvodne povezanosti od osnovnih sirovina do konačnih proizvoda (čega ima naročito u našoj teoriji i nekim zakonskim dokumentima), sve do prihvatanja njihovih cena kao objektivnih tržišnih veličina. Poslednje gledište traži, po pravilu, kompletno tržišno rešenje — da nije moguće postaviti racionalnu ekonomsku kalkulaciju u nacionalnoj privredi ako postoji samo tržište roba. Realna amortizacija, realna cena sredstava, realna kamata i realni devizni kurs predstavljaju neophodne parametre da bi socijalistički proizvođači i cela zajednica mogli proceniti opravdanost svojih strateških i tekućih odluka. Nema potrebe isticati nedovoljnost isključivo tržišnog rešenja, jer ono upravo pretpostavlja svesno korigovanje spontanih tokova putem ekonomske i razvojne politike.

U ovakvom pristupu Marksovo ekonomsko učenje jeste polazna tačka analize, ali ne i jedini izvor. Mnoge stvari je otkrila ekonomska misao, čak izrazito buržoaske ideološke usmerenosti, da bi doprinela efikasnom delovanju samih ekonomskih subjekata (od kojih su neki veličine jednake manjim nacionalnim privredama) ili državne ekonomske politike. Socijalističke pojave jesu nove, pa ponekad traže sasvim originalan pristup njihovom izučavanju. Ali ipak jesu ekonomske, političke ili sociološke prirode, što znači da su podložne analizi pomoću obrazovanog naučnog aparata. Odvajanje od opštih tokova misli u svetu nikada nije dalo dobre rezultate i pretilo je sektaškim ograničenjem i zatvaranjem.

U starijoj literaturi, opsednutoj naturalnim i planskim aspektima socijalističke proizvodnje, prilično je bio zapostavljen sam proces odlučivanja, demokratski postupak i uloga radnih ljudi u njemu. On nije došao dovoljno do izražaja ni u sovjetskoj literaturi, naročito u periodu između tridesetih i pedesetih godina. Uostalom, sovjetska praksa je dala empirijsku građu za izradu teorijskog modela socijalističke privrede koji polazi od državne svojine i centralističkog tipa planiranja, i to u dve varijante: po prvoj, sve privredne odluke donose se u jednom društvenom telu naturalno iskazane, a

Digitized by Google

po drugoj — otvara se određen prostor ekonomskim subjektima za samostalno odlučivanje, različito omeđen shodno njihovim mestima u društvenoj organizaciji, sa širenjem korišćenja vrednosnih oblika i njihovim postepenim pretvaranjem od obračunskih veličina u prave ekonomske kategorije.

Očito je da prva varijanta pretpostavlja identičnost interesa, a ukoliko se i prizna postojanje njihovih različitosti, onda mogućnost formulisanja pravih i pravovremenih društvenih interesa i punu subordinaciju pojedinačnih interesa u odnosu na njih. Ipak, ideja o beskonfliktnosti u socijalističkom društvu i privredi osetno slabi.

Zbog važnosti samog Sovjetskog Saveza i oslanjanja na njegovo iskustvo drugih zemalja, ovaj model centralističkog planiranja i odlučivanja bio je predmet mnogih studija, koje su pokušale da utvrde njegove dobre i loše strane, pri čemu su, naravno, veliki udeo imala osnovna opredeljenja njihovih autora. Po često izricanim ocenama, naročito između dva rata, u okvirima marksističke političke ekonomije trockisti su jedini kritički ispitivali ovu teorijsku paradigmu, a još više samu sovjetsku praksu. Ova struja ostala je i u savremenoj literaturi, u kojoj posebno meseto zauzima Mandel, koji u svom kritičkom osvrtu na sovjetsko društvo ukazuje na glavne protivrečnosti zbog vladavine birokratije, sastavljene od političkih i privrednih rukovodstava, i zbog koegzistencije plana i tržišta. Razvoj potpunog socijalističkog društva traži, osim razvoja proizvodnih snaga, još radničko samoupravljanje, političku demokratiju, uklanjanje robno-novčanih odnosa i međunarodni razvoj revolucije.

Ovaj fenomen birokratije razmatrali su vrlo odmereni marksisti, kakav je bio sigurno Dob. On je vremenom došao do zaključka da se birokratizacija mora postaviti u izrazima socijalne stratifikacije, da upravo birokratska struktura blokira kanale reforme i da je stavljanje na dnevni red pitanja učešća radničke klase u odlučivanju i upravljanju »bitan aspekt zrelog razvoja socijalizma«.

Jedan takav događaj kakav je bila »velika kulturna revolucija« u Kini morao je pokrenuti mnoge rasprave. Štaviše, taj period kineskog razvoja, danas ocenjen u toj zemlji kao težak i štetan promašaj, u svoje vreme dočekan je sa simpatijama od strane naprednih intelektualaca na Zapadu i u zemljama trećeg sveta. Među ekonomistima posebno su se isticali Betelem i Svizi. Maoistička struja pozitivno se odnosila prema staljinizmu i prihvatala osnovnu Maovu misao da proizvodne snage nisu preduslov za transformaciju društvenih odnosa. O društvima sovjetskog tipa izrekli su teške optužbe: da je to državni kapitalizam, da je na vlasti državna buržoazija, čiji je cilj vladavina u zemlji, a imperijalističko osvajanje prema inostranstvu. Na posebno snažnom udaru su bile reforme iz šezdesetih godina, navođene upravo na dokaz kapitalističkog trenda u njima. Još 1978. godine Bagči i drugi mogli su zahtevati da se poštuje kinesko iskustvo, prednosti koje donose mali projekti lokalno kontrolisani, novi sistem društvenih vrednosti, a da vrlo ug-

Digitized by Google

ledni ekonomisti ozbiljno uzmu u obzir ove prigovore. Danas je, ipak, opšta atmosfera izmenjena.

Ako se socijalizam shvati kao svetski proces, onda ni jedna zemlja ne može zahtevati da se njena teorija i praksa uzmu kao neprikosnovena merila. Naša zemlja ima svoje posebne obrasce ponašanja, ali mora se reći da je ona postavila neka ključna pitanja socijalizma na današnjem stepenu razvoja i dala značajna rešenja. Samoupravni socijalizam je otkrio neodrživost predstave o jednoobraznom modelu, pružio alternativno rešenje i podstakao marksističke pisce, ali ne samo njih, na traženje novih, samostalnih puteva transformacije kapitalističkog društvenog poretka. Titov govor iz 1950. godine, povodom predaje fabrika na upravljanje radnicima, ima karakter istorijskog dokumenta u komunističkom pokretu i ušao je gotovo u sve zbirke najznačajnijih komunističkih tekstova. Kada se čita literatura tih godina, čitaoce pleni njena svežina, ideje o samoupravljanju u ekonomskoj i političkoj oblasti deluju jasno, izvedene iz novog čitanja Marksa, otkrivanja prave njegove misli, odbacivanja pojednostavnjenog dogmatskog tumačenja prilagođenog praksi državnog socijalizma. Onda su se lakše mogli tražiti odgovori na pitanja koja je postavljao istorijski trenutak.

Naravno, svi napredni ljudi ne prihvataju bez ostatka naša opredeljenja. Ima dosta kritike na mesto i ulogu robne privrede. Uostalom, i u našoj zemlji poneki pisci odriču smisao ideji o »socijalističkoj robnoj proizvodnji«. Moram priznati da ni meni neke teorije, postavljene na ovom konceptu, ne izgledaju kao tačne. Ipak, da je naš pristup od jakog uticaja na socijalističku misao u svetu vidi se iz dva momenta: (1) on se više ne posmatra kao »jugoslovenski eksperiment« i (2) o njemu pišu i pripadnici drugih ekonomskih škola, kao, na primer, Vord i Vanek, koji su razvili neoklasični model samoupravne privrede.

Samoupravni socijalizam je u svom procesu razvijanja. Nema potrebe da se ovde navode one glavne etape u njemu. Njegova zaokružena vizija je data u Ustavu iz 1974. godine. Otuda su nastale neke promene u ekonomskom mehanizmu, koje se nisu potvrdile u praksi. Jedan skromni u ponašanju, meni uvek drag. ekonomist rekao je da »menjanje ekonomskog sistema nije što i pravljenje kolača ili pudinga, gde ste srazmerno slobodni u mešanju sastojaka shodno vašem ukusu«, pa stoga »neka nova i reformisana situacija ne mora biti neko poboljšanje u odnosu na onu koju zamenjuje, a čak može biti i gora«. Ovde je sadržana jedna velika marksistička istina: ako polazimo od Marksove dijalektičke misli, onda ne postoji nešto što bi nosilo karakter neprekidnog linearnog progresa.

*

Zaključujući ovaj prilog treba se podsetiti na ocenu dva tako različita i značajna ekonomista kao što su Džoan Robinson i Semjuelson — da Marks zaslužuje sve komplimente jer se danas, posle više

Digitized by Google

od sto godina, raspravlja o njegovom delu i on »uzima ozbiljno kao naučnik«.

Znatan broj ekonomista ide dalje od ove ocene i smatra da je Marksovo ekonomsko učenje neophodno da se shvati savremeno društvo — kapitalizam, njegovo delovanje i razvoj, socijalizam i njegove otvorene dileme, položaj i budućnost zemalja trećeg sveta.

Poneko iz moje generacije čitao je nekada poznato Karlajlovo delo *O herojima,* u kojem je napravio izbor ljudi prema svom shvatanju istorije što je stvaraju samo ljudi »koji sijaju na vrhovima društva, oni ljudi koji se vide i čuju u sadašnjosti«. Mada materijalističko tumačenje istorije nosi sasvim drukčije obeležje, ipak da prihvatimo uslovno Karlajlovo opredeljenje. Ali, u svakom slučaju, nepobitno se može utvrditi da među desetak imena što ih je on probrao jedva da se dva ili tri mogu meriti sa Marksom po ukupnom uticaju na istoriju, a verovatno ni jedno po značaju za današnjicu.

Digitized by Google

Borisav Džuverović

Preteče marksizma u Jugoslaviji

Geneza marksističke misli u jugoslovenskim zemljama

Razvoj marksističke misli u zemljama današnje Jugoslavije bio je tijesno povezan sa nastankom radničke klase, odnosno sa razvojem industrije i klasno-socijalnim raslojavanjima tih društava. Međutim, poznato je da je taj razvoj dosta kasnio u odnosu na ostale evropske narode, što je u neposrednoj vezi sa teškom istorijom jugoslovenskih naroda — koji su vjekovima bili pod tuđinskom vlašću, razvijali se u uslovima najsurovije eksploatacije od strane porobljivačâ, ali i nastajuće domaće buržoazije i zelenaša.

Jugoslovenski narodi su zato vjekovima vodili prevashodno oslobodilačku borbu, težeći da očuvaju svoj nacionalni identitet. Otuda se u njima tek sredinom devetnaestog vijeka počinju javljati socijalistički i klasno-sindikalni pokreti, kao prvi izdanci progresivnih strujanja i težnji za socijalnim oslobođenjem. Zbog isprepletanosti ove dvije vrste borbe u našim uslovima nije lako razdvojiti protagoniste ideja i borbe za klasno-socijalno oslobođenje od boraca za nacionalna prava i slobodu od austrougarskih i turskih porobljivača. Jasnija artikulacija socijalističkih ideja i pokreta u početku je bila otežana i zbog velikog preplitanja raznih evropskih strujanja, koja su na balkanskom prostoru dobijala posebno značenje, budući da tamo zadugo nije bilo socijalnih pretpostavki za intenzivnije širenje revolucionarne marksističke misli.

Digitized by Google

Socijalistički pokret u jugoslovenskim zemljama počeo se razvijati tek od sedamdesetih godina prošlog vijeka. Njegovo određenije konstituisanje bilo je pod prilično uticajem njemačke socijaldemokratije i austromarksizma (Bebela, Lasala, Bauera, Libknehta, Kauckog, Adlera i drugih). Kao i u drugim evropskim sredinama, osjećali su se uticaji Bernštajnovog revizionizma, oportunizma, anarhizma i gotovo svih strujanja u okviru Druge internacionale. Uostalom, prva organizovanja našeg proletarijata proticala su u okviru socijaldemokratskih stranki Austrije (čak su Slovenci učestvovali u njenom formiranju) i Mađarske. Sem toga, najveći broj ideja iz raznih socijalističkih struja širom Evrope u naše krajeve donosi inteligencija koja se tamo školovala i koja je svoja saznanja o društvu saopštavala uglavnom na drugim jezicima. Čak je i nastava filozofije i drugih predmeta u Sloveniji i Hrvatskoj do 19. vijeka izvođena na stranim jezicima, a u Srbiji na slavenosrpskom.

Pojava naprednih ličnosti u istoriji naših naroda vezana je tako za tešku borbu s ciljem očuvanja sopstvenog identiteta, sopstvenog jezika, podizanja obrazovnog nivoa širokih masa, ali i za vizije pravednijeg društva koje su se polako probijale. Marksističke vizije društva su doprle do naših prostora sedamdesetih godina prevashodno preko utemeljivača našeg socijalističkog pokreta — Svetozara Markovića i njegovih sledbenika, da bi se afirmisale kroz socijaldemokratske organizacije koje su se formirale krajem 19. i početkom ovog vijeka gotovo u svim jugoslovenskim zemljama (naročito zahvaljujući dosljednom marksistu Dimitriju Tucoviću); a već dvadesetih godina postaju osnovni konstituens i teorijsko-praktična osnova komunističkog pokreta Jugoslavije. Tako je od prvih kontakata sa marksizmom do socijalističke revolucije na njegovim teorijskim postavkama prošlo više od sedam decenija, a njegovo dalje upoznavanje i stvaralačka razrada do danas traju više od sto godina.

Stogodišnja istorija marksističke misli na jugoslovenskim prostorima ima nekoliko etapa. Prva obuhvata rađanje i popularizaciju socijalističkih ideja u našim zemljama, bez nekih čvršćih oblika organizovanja. Javili su se pioniri socijalističkog učenja koji su u različitim uslovima počeli propagirati marksizam, ali i druga socijalistička učenja, izdavati napredne listove i prevoditi izvornu literaturu, okupljati naprednu inteligenciju oko sebe, i tako stvarati temelje prvih socijalističkih organizacija, kojima su kasnije pristupali radnici i ostali slojevi stanovništva. Nastanak i širenje socijalističkih ideja u jugoslovenskim zemljama vezuju se za sljedeća najznačajnija imena: u Srbiji su to Svetozar Marković, Živojin Žujović, Mita Cenić i Vasa Pelagić; u Sloveniji — France Železnikar i Etbin Kristan; u Hrvatskoj — Ivan Ancel i Vitomir Korać; u Makedoniji — Vasil Glavinov, i druge progresivne ličnosti iz ostalih krajeva.

Prvi socijalistički mislilac koji prihvata marksističko učenje o društvu i prirodi i koji se eksplicitno poziva na Marksa i Engelsa bio je Svetozar Marković. On time otvara prvu fazu jugoslovenskog socijalističkog pokreta. Narednu etapu čini socijaldemokratsko narastanje radničkog pokreta, stvaranje socijalistički usmjerenih or-

Digitized by Google

ganizacija gotovo u svim zemljama današnje Jugoslavije. Tako se već 1894. godine stvara Socijaldemokratska stranka u Hrvatskoj, a 1896. u Sloveniji, 1903. u Srbiji, 1909. u Bosni i Hercegovini, iste godine u Makedoniji itd. U ovom periodu se, pored nekih već pomenutih boraca iz prve etape (Železnikar, Ancel, Korać, Kristan), javljaju istaknuti tribuni i nastavljači revolucionarne misli i akcije S. Markovića, kao što su Dimitrije Tucović, Radovan Dragović, Dušan Popović i drugi.

Prelomni trenutak u istorijskom razvoju marksističke misli kod nas predstavljaju dvadesete godine, kada se stvara prva zajednička radnička (komunistička) partija, i kada marksizam postaje teorijska, idejna i politička vodilja njenog programa i akcije. Ta faza je krunisana uspješnom socijalističkom revolucijom, a u razradi i stvaralačkoj primjeni marksizma učestvovala je cijela plejada komunista revolucionara. Među njima su, svakako, najznačajniji Filip Filipović, Ognjen Prica, Veselin Masleša, Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Veljko Vlahović i mnogi drugi.

Socijalističke ideje i pokreti

Najznačajniji i prvi preteča marksističke misli i socijalističkog pokreta u zemljama današnje Jugoslavije bez sumnje je Svetozar Marković (1846—1875), mada je on sâm isticao da je prvi srpski socijalist bio Živojin Žujović. U određenom smislu, preteča našeg socijalističkog pokreta bili su i drugi pomenuti socijalisti, intelektualci i kasniji vođe radničkih i socijaldemokratskih organizacija u raznim krajevima. Među njima je posebno značajan veliki borac za proletersku stvar, aktivni učesnik Pariske komune i utemeljivač slovenačke socijaldemokratije, France Železnikar; a uz njega i mnogi drugi inicijatori osnivanja radničkih udruženja, sindikalni aktivisti, popularizatori naprednih ideja, prosvetitelji i nosioci novih ideja.

Svetozar Marković, kao rodonačelnik naše socijalističke misli, kao »jedna od najvećih i najsvjetlijih figura u političkoj i kulturnoj povijesti Srbije, svojom borbom za socijalizam i materijalizam označava prelomni momenat u političkom i kulturnom razvoju u Srbiji«.[1] Bez obzira na to što se nije dokraja oslobodio tadašnjeg utopizma i mehaničkog materijalizma, on je na izvjestan način nadišao okolnosti tada zaostalog srpskog društva, prihvatio izvorni marksizam i uključio se u njegovo propagiranje i afirmaciju u jugoslovenskim zemljama.[2]

---

[1] P. Vranicki, *Historija marksizma*, tom 2, »Naprijed«, Zagreb, 1975, str. .360.

[2] Među analitičarima Svetozarevog djela ne postoji saglasnost o njegovoj marksističkoj orijentaciji. Jedni ga smatraju marksistom (D. Nedeljković, A. Stojković, D. Jeremić, I. Kecmanović i drugi), dok drugi smatraju da »Marković uopšte nije bio marksist«, već »revolucionarni demokrat« (K. Kaucki, V. Masleša, V. Gligorić, P. Stambolić i neki drugi). — O tome uporedi tekst Andrije Stojkovića *Pogled na razvoj filozofije marksizma u jugoslovenskim zemljama*, »Zbornik za društvene nauke Matice srpske«, Novi Sad, br. 53/1969, str. 10.

Digitized by Google

Svetozar Marković je rođen 1846. godine u Zaječaru (vjerovatno). Iako je poticao iz činovničke porodice (otac mu je bio policijski činovnik), on je tokom cijelog školovanja upijao i bio nadahnut naprednim idejama. Školovao se u Kragujevcu, Beogradu, Petrogradu i Cirihu. Tokom svog školovanja dolazi u kontakt sa naprednim idejama tadašnjih demokrata: u Rusiji Černiševskog, Dobroljubova i Pisareva, a u Cirihu sa marksističkom misli u cjelini i organizacijom Prve internacionale. U zemlji se ističe kao aktivni član progresivne organizacije »Ujedinjena omladina srpska«, a već 1870. godine, bez kalkulacija, piše veoma kritički članak *Srpske obmane*, zbog čega gubi državnu stipendiju.

Osnovna izvorišta Markovićeve revolucionarne misli vezana su prevashodno za oslobodilačku borbu srpskog naroda, rusku demokratsku misao, a posebno za Černiševskog; za naučne postavke marksizma i tadašnji duh Marksove Internacionale. Pored toga, on je živo pratio ideje Prudona, Lasala, Bakunjina i drugih vođa međunarodnog radničkog pokreta.

Odnos Svetozara Markovića prema marksizmu najbolje ilustruje njegov praktični rad u Internacionali (gdje je radio kao dopisnik za balkanske zemlje u okviru ruske sekcije, budući da na Balkanu niju postojao organizovani socijalistički pokret) i učešće u žestokim diskusijama u njenom okviru. U poznatom sukobu između Marksa i Bakunjina u Prvoj internacionali stavio se na stranu Marksa, jer je bio bliži njegovoj viziji socijalističke revolucije. Sem toga, Markovićeva progresivna orijentacija ispoljila se i u odbrani principâ i tekovina Pariske komune. Sa velikim žarom, poput Marksa u *Građanskom ratu u Francuskoj*, napisao je mnoge članke, braneći Komunu od beskrupuloznih napada tadašnjih reakcionarnih snaga u Evropi, ali i u njegovoj Srbiji.

Najbolje članke o toj prvoj proleterskoj revoluciji Marković je objavio u svom listu »Radenik«. Članci: *Pariska komuna (Pitanje o hlebu i samoupravi), Pogibija Pariske komune, Pariska komuna i Internacionala, Beli teror, Neobični ljudi, Razgovor o neobičnim ljudima* predstavljaju bezrezervnu podršku Komuni i komunarima. Otuda su Marković i njegove pristalice u srpskoj javnosti dobili naziv *»komunci«*. Oni su je branili iz više razloga, a prevashodno što je to bila prva socijalistička revolucija, ali i zato što je za osnov državnog uređenja istakla načela opštinske samouprave, za što se zalagao i Svetozar Marković.

Braneći ideje i postupke komunara, S . Marković je branio i napredne socijalističke ideje koje su se počele tada širiti u Srbiji. U prvom članku, *Pariska komuna*, on opravdava tadašnju borbu Parižana protiv korumpirane versajske vlade, popularišе suštinske ideje Komune, njeno značenje i slično, pa zaključuje: »Mi ne možemo biti sigurni da će komuna u ovom trenutku pobediti, ali smo tvrdo uvereni da će načelo komune pobediti pre ili posle.«[3] I u *Pogibiji*

[3] Svetozar Marković, *Sabrani spisi*, tom 3, Beograd, 1965, str. 238. — I ostali članci o Pariskoj komuni objavljeni su u istom tomu *Sabranih spisa*, od str. 232. do 285.

Digitized by Google

Pariske komune on brani komunare od konzervativnih i reakcionarnih krugova, koji su širili razne izmišljotine o navodnoj paljevini Pariza i varvarskom razaranju kulturnih tekovina i slično.

Razotkrivajući razne manipulacije i klevete o vezama komunara sa Internacionalom, Svetozar piše članak *Pariska komuna i Internacionala,* a povodom herojskog držanja komunara na suđenjima i gubilištima veličao je te »neobične ljude«, da bi objavio još jedan *Razgovor o neobičnim ljudima* — kao repliku na napad provladinog lista »Jedinstvo«. Članak *Beli teror* već sadrži širi spektar tema, pogleda i pregled raznih socijalističkih učenja koja su podsticala S. Markovića da se tako živo interesuje za Komunu. On strasno iznosi, objašnjava i brani principe i postupke komunara, ali istovremeno žestoko razobličava reakcionarne snage u tadašnjoj Srbiji. Kad pominje strašne progone i »beli teror« širom Evrope posle 1848. godine, on ne zaboravlja da identifikuje takav teror i u svojoj zemlji. Otuda nije slučajno što je stalno bio pod udarom nazadnih režima i konzervativnih snaga tadašnjeg društva.

Iako je u osnovi prihvatao i afirmisao Marksovu teoriju klasne borbe, Marković je smatrao da ona odgovara visokorazvijenim kapitalističkim zemljama, pa se bez prilagođavanja ne može primijeniti na uslove tadašnjeg zaostalog, feudalnog srpskog društva. Bio je pobornik teorije da u takvom društvu ne moraju djelovati zakoni kapitalističkog društva, već da se kapitalističke faze mogu i »preskočiti«. Mislio je da se to može postići tradicionalnim slovenskim institucijama (porodične zadruge i seoske opštine sa zajedničkom svojinom), u kojima treba otklanjati autoritarne odnose, a uspostaviti neku vrstu saveza komuna. »Revolucijom srpski narod oslobođava svoje patrijarhalne ustanove, ostatke svoje nekadanje civilizacije, od pritiska turskog nasilja, a tako isto od pritiska tuđinskih forama. Srpski narod dobija mogućnost da podigne na osnovu svojih narodnih ustanova i pojmova i na osnovu suvremene nauke originalnu, slovensku društvenu zgradu. Da osnuje društvo na osnovu slobode, jednakosti i bratske uzajamnosti — čemu danas teže svi napredni narodi u svetu.«[4]

Budući da je razvoj kapitalističkih odnosa sporo raskidao feudalne okove, da proletarijata u klasičnom smislu nije ni bilo — sem tankog zanatlijsko-radničkog sloja, Marković je pomalo utopistički očekivao da će najvažniju ulogu u revolucionisanju srpskog društva odigrati progresivna inteligencija. Tezu o »preskakanju« kapitalizma u feudalno zaostalim društvima kao što su Rusija, Srbija, Bugarska i druge, on je očito preuzeo od ruskih narodnjaka, a posebno od Černiševskog, koji je zastupao koncepciju takozvanog agrarnog socijalizma.

Sagledavanjem realnih činjenica života Marković je jasno shvatao da socijalistički preobražaj društva nije moguć bez preobražaja

---

[4] S. Marković, *Srbija na Istoku,* u: *Sabrani spisi,* tom 3, str. 220. — Za *zadrugu* i *opštinu* on kaže da su »ognjište iz koga je planula revolucija koja je uništila tursku državnu sistemu, a tako isto da je to osnova nove srpske države« (isto, str. 143). Pri tom je zadruga bila ekonomska, a opština politička jedinica srpskog naroda.

Digitized by Google

sela i seljaštva. Zato se i zalaže za oslobađanje one demokratske tradicije narodne samouprave koja se razvila u pomenutim narodnim institucijama i koja teži ka tome da iz velikih porodičnih zadruga i seoskih opština izvede demokratski »savez opština« koji bi se razvijao u pravcu slobodne asocijacije.

U osnovi Markovićeve socijalističke misli bila je ideja revolucionarnog preobražaja srpskog društva u nacionalnom i klasnom smislu. Bio je svjestan da u tom cilju treba proniknuti u »realne«, to jest konkretno-istorijske okolnosti srpskog društva, analizirati njegove tradicije, oblike klasno-socijalnog raslojavanja, birokratizaciju vlasti, nastajanje mlade buržoazije i njene eksploatatorske politike i slične pojave. »Pri tom se daju zadivljujuće duboka teorijski promišljena i istorijski zasnovana objašnjenja društvenih procesa i preobražaja društvenih odnosa od revolucionarno-narodne vlasti u despotsku vlast kneza zasnovanu na korupciji, sili i zločinu, od narodne demokratije u državnu birokratiju, želje za oslobođenjem od tuđinske vlasti u velikosrpski nacionalizam — jednom rečju, srpske revolucije u reakcionarni birokratski poredak.«[5]

U najznačajnijem djelu *Srbija na Istoku*, koje je napisao 1872. godine, podvrgao je oštroj kritici tadašnje prilike u Srbiji, društvene i državne odnose i institucije, birokratizaciju, korupciju vlasti, ali je dao i viziju mogućeg rešenja nacionalnog pitanja, ujedinjenjem balkanskih naroda, kao slobodnih i ravnopravnih ljudi, u »savez opština«. U tom smislu Marković piše: »»Srbija« — to nije knez, nisu ministri, načelnici i kapetani, sudije i kmetovi, nadležateljstva i kancelarije, Srbija — to je narod srpski što živi u Srbiji, po čijoj volji ili bolje po čijem *trpljenju* postoje knez i ministri i nadležateljstva i sav današnji državni poredak. Ljudi kojima je mozak ukalupljen u birokratskim formama, kad izreknu »Srbija« vazda pod tim imenom zamišljaju onu zvaničnu Srbiju (...) tj. onaj činovnički alat, kojim se upravlja srpski narod, sa svima zakonima, uredbama, propisima itd. A mi pod imenom Srbija razumemo narod što živi u Srbiji, onaj narod, koji je u početku ovog veka započeo *revoluciju* u Turskoj, započeo borbu za oslobođenje celoga srpskog naroda od tuđinskog gospodarstva. Da je on priznavao zakonitost turskog poretka, on ne bi ni počeo srpsku revoluciju. Zadatak je i dužnost toga naroda da svoju revoluciju produži, pa ma to bilo i protiv volje svih onih kojima je u interesu da se održi današnji državni poredak u Srbiji...«[6] Dakle, nacionalno-oslobodilačku borbu Marković neposredno vezuje za dalje revolucionisanje društva, u cilju klasno-socijalnog oslobođenja cjelokupnog društva. U tom smislu on je jasan:

»Ne! Ne! Srbija ne sme biti žrtvovana interesu jedne porodice, ili bolje — interesima nekoliko vlastoljubaca (riječ je o dinastičkim borbama za vlast — B. Dž.). Srpski narod nema drugog izlaska do revolucije na Balkanskom poluostrvu, revolucije koja bi završila uništenjem sviju država što danas smeću da ti narodi ne mogu da se

[5] Milovan Mitrović, *Jugoslovenska predratna sociologija*, Istraživačko-izdavački centar SSOS, Beograd, 1982, str. 37.

[6] S. Marković, *Srbija na Istoku*, u: *Sabrani spisi*, tom 3, str. 219.

Digitized by Google

sjedine kao *slobodni ljudi i ravnopravni radnici,* kao savez opština — županija — država — kako im najudesnije bude.«[7] On dalje napominje da je jedina realna snaga srpske države, u stvari, sâm narod, a taj narod ne može korisnije upotrijebiti tu snagu nego da sprovede potpunu socijalističku revoluciju »i da pomoću te revolucije izvrši potpuno oslobođenje — svoje i druge ugnjetane braće«.

Marković je svjestan toga da ideje imaju materijalnu snagu samo onda kad zahvate široke narodne mase. One mogu imati djelotvornu snagu u svim domenima ako su »probuđena svest naroda«. Kritički realizam je otuda osnovna filozofska orijentacija Svetozara Markovića. Svoju filozofsku koncepciju svijeta izložio je u raspravi *Realni pravac u nauci i životu* (1873), gdje je sopstvene poglede označio kao »realni pravac«. Ipak, njegova filozofija nije dokraja oslobođena utopizma, niti mehanicističkog materijalizma[8], ali je smjela kritika religijskog pogleda na svijet, i svestrano zalaganje za povećanje značaja nauke u društvenom životu.

Objavio je i značajne radove o društvenoj funkciji književnosti, poezije i stvaralaštva uopšte. Među tim radovima najznačajniji su: *Realnost u poeziji, Pevanje i mišljenje* i drugi. Marković se zalaže za to da književnost pomaže narodu da izabere pravi put u svojoj borbi, da bude »probuđena svest naroda«, jer samo one ličnosti koje su osjetile sve patnje naroda i uspjele da ta osjećanja iskažu u umjetničkoj formi jesu »probuđeni delovi naroda — to je narodna svest o sebi samom i svojim patnjama ... Ta probuđena svest narodna postaje zrak svetlosti što osvetljuje narodu put u njegovoj teškoj borbi. Takve su poete kod nas bili oni koji su pevali »narodne pesme«, takav je bio naš ili upravo crnogorski pesnik Petar Petrović Njeguš«[9]. Međutim, »složeno socijalno pitanje ne može rešiti nijedan pesnik, pa ma kako on genijalan bio; da se reši to pitanje, od kojeg zavisi sloboda narodna, *nužna je ukupna umna snaga mase naroda« (kurziv* — B.Dž.). A zapravo ta »ukupna umna snaga« se, između ostalog, postiže svestranim naučnim razmatranjem koje se imanentno nadovezuje na poetska i ostala nadahnuća. Revolucionarna misao narodâ polazi i od poetske komponente »što uzbuđuje živce i krepi snagu«, da bi naučnom sintezom ukupna »umna snaga« demokratskih snaga pokrenula razrešavanje teških društvenih pitanja.

Nesporno je da su socijalističke ideje Svetozara Markovića široko otvorile vrata takvoj epohalnoj misli kakva je marksistička. Sam Marković je za svog kratkog života (1846—1875) uspio da sprovede snažnu propagandu marksističke ideologije, ali i, polazeći od njene suštine, da je prilagodi uslovima nerazvijene srpske sredine. Međutim, afirmaciji marksizma doprinijeli su i mnogi drugi Svetozarevi saborci i istomišljenici. Ma koliko oni bili ispod razine Mar-

[7] Isto, str. 221.

[8] U prvom dijelu studije *Šta je realizam* on rezimira stanje društvenih i prirodnih nauka tog vremena — ispoljavajući simpatije za francuski materijalizam 18. vijeka, kritikujući ulogu religije, dok u drugom dijelu studije *Realizam u životu* posebno analizira stanje društvenih nauka, kategorije morala, porodice, ljudskog rada i slično.

[9] S. Marković, *Realnost u poeziji,* u: *Sabrani spisi,* tom 2, str. 391. i 393.

Digitized by Google

kovićeve revolucionarnosti i privrženosti marksizmu, eklekticistički, zadojeni i drugim socijalističkim učenjima, oni su povećavali interesovanje za ovu misao (prevodeći pojedine Marksove i Engelsove radove, afirmišući neke njihove ideje, poričući druge i slično).

Vasa Pelagić (1838—1899), pored Svetozara Markovića, najviše je doprinio propagiranju socijalističkih ideja na Balkanu. Sem toga, on je poslije Markovićeve smrti na određen način održavao kontinuitet te napredne misli sve do stvaranja socijaldemokratske stranke Dragovića i Tucovića. Iako je završio bogosloviju u Beogradu, a jedno vrijeme bio upravnik Srpske pravoslavne bogoslovije u Banjaluci, on je bio jedan od prvih ateista kod nas. Zbog toga je 1890. godine organizovano »javno raščinjenje« Vase Pelagića. Inače, napredne socijalističke ideje i radnički pokret na Zapadu je upoznao u Trstu, Gracu i Cirihu.

Zbog svoje progresivne orijentacije i prometejskog žrtvovanja za opštu narodnu stvar, Pelagić je niz godina tamnovao, bio protjerivan i slično. Turske vlasti su ga protjerale u Malu Aziju, ali je on otuda pobjegao poslije izvjesnog vremena i pošao da aktivno sudjeluje u bosansko-hercegovačkom ustanku (1875. godine). Cio život su ga protjerivali gotovo svi tadašnji režimi — turski, austrougarski i srpski. Na kraju je i umro u požarevačkom zatvoru.

Kao napredna ličnost, otvoreno je propagirao socijalizam, aktivno širio prosvjetu i nauku, zalagao se za modernizaciju škola i nastave, pisao uputstva za učitelje; kritikovao crkvu i religiju, kao i sve nazadne pojave u tadašnjem društvu.

U *Tumaču naučnih i političkih reči* Vasa Pelagić o marksizmu piše sljedeće: »Marksizam — tako se zove nauka koju je osnovao proslavljeni sociolog Karlo Marks, najnapredniji i najučeniji pisac »Političke ekonomije«... Marks je takva značajna umna veličina, čija dela treba da čita ceo svet, a naročito politiko-ekonomi, državnici, zakonodavci i nastavnici naroda. Dela su njegova ili u svojoj celosti ili u izvodima na sve evropske jezike prevedena. Marksizam je učinio, i jednako čini, više dobra čovečanstvu, nego što su učinili svi državnici i popovi na svetu. Marksizam je otvorio nov put sreći i solidarnosti sviju ljudi i naroda, nov polet ka novom, korisnom poslovanju i društvenom blagostanju.«[10]

Ipak, u cjelini uzev, Marksa i marksizam Pelagić nije dublje shvatio ni prihvatio, već je kompilirao razna socijalistička učenja i bio neka vrsta utopijskog etičkog socijalista, pacifist i veliki humanist. U skladu sa takvim utopizmom on naročito precjenjuje značaj prosvjete i škola uopšte, a radničku klasu ne vidi kao činioca klasnog preobražaja itd. Pa i pored toga, »Pelagić je sa svojim saradnicima veoma zaslužan za propagiranje misli o povezivanju borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje, o buđenju klasne svesti radnika i seljaka, o razgraničenju socijalističkog i radikalskog programa, o upućivanju srpskog radničkog pokreta maksizmu i klasnoj borbi, a naročito o potrebi uspostavljanja specifičnih puteva naših

[10] *Radnički pokret u Srbiji do 1919*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1959, str. 18.

Digitized by Google

naroda u socijalizam«.[11] Tačna je konstatacija da je uspomena na Vasu Pelagića u narodu ostala duboko urezana, i nije iščezla ni do danas.

Prve organizacije socijalističkog pokreta

Kraj devetnaestog i početak dvadesetog vijeka u našem socijalističkom pokretu obilježen je formiranjem prvih samostalnih socijaldemokratskih partija. Do prvog svjetskog rata u svim jugoslovenskim zemljama (izuzimajući Crnu Goru) osnovane su takve organizacije: u Hrvatskoj 1894, u Sloveniji 1896, Srbiji i Dalmaciji 1903, Bosni i Hercegovini i Makedoniji 1909. Djelovale su sa različitim uspjehom, ali su sve zajedno doprinijele širenju socijalističke misli, organizovanju proletarijata i širokih narodnih masa, kao i buđenju nacionalne i klasne svijesti kod njih. To je bilo posebno važno u onim zemljama koje su i dalje bile porobljene od stranih zavojevača.

»Socijaldemokrati su učinili mnogo na širenju marksizma u redovima radničke klase i inteligencije. Oni su se borili za donošenje radničkog zakonodavstva i uopšte za poboljšanje položaja radnika i sirotinje, za podizanje političkog i kulturnog nivoa radnika, za jačanje međunarodne solidarnosti radničke klase. Socijalističke ideje su osvajale i najnapredniji deo inteligencije i, posredno ili neposredno, bogatile kulturu pojedinih jugoslovenskih naroda.«[12] Svi ti rezultati su se temeljili i na prethodnim iskustvima u organizovanju radničke klase, sindikalnih aktivnosti, strukovnih udruženja, različitih radničkih komora, sve uticajnije radničke štampe i slično. Političko utemeljenje radničkog pokreta je vezano i za uticaje radničkih pokreta tadašnjih razvijenih evropskih zemalja, a posebno njihovih najistaknutijih vođa i teoretičara. Neki od socijalističkih pokreta kod nas su se i počeli razvijati u okviru evropskih socijaldemokratija. Slovenački socijalisti su čak učestvovali i u stvaranju austrijske Socijaldemokratske partije (1888).

— Prva naša socijaldemokratska partija osnovana je 1894. godine u *Hrvatskoj*. Nju je formirala grupa hrvatskih radnika, okupljena oko socijalističkog lista »Sloboda«. Socijaldemokratski pokret u Hrvatskoj je od samog početka bio izložen beskrupuloznim progonima ne samo austrougarskog režima, nego i napadima domaće buržoazije — kojoj nije odgovaralo klasno jačanje radničkog pokreta. Zloglasni režim Kuen-Hedervarija sprovodio je masovne represije nad hrvatskim radnicima i seljacima koji su se borili protiv mađarske tiranije, tako da je do 1900. pokret bio faktički obezglavljen, a stranka prešla u ilegalnost.

Među hrvatskim socijaldemokratima značajni su Ivan Ancel (1870—1922), koji je bio poznati sindikalni i politički radnik u tadašnjim uslovima, i socijalist Vitomir Korać (1877—1941), koji je

---

[11] A. Stojković, op. cit., str. 16.

[12] *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963, str. 26.

Digitized by Google

po svojoj osnovnoj teorijsko-političkoj usmjerenosti bio reformistički nastrojen. Pored ostalog, njegov značaj je i u tome što je 1906. preveo poznata *Temeljna načela socijalne demokratije* K. Kauckog, približavajući tako hrvatskom proletarijatu značajnija teorijska djela u kojima su se razmatrala najbitnija pitanja revolucije i demokratije (ma koliko ona bila kontroverzna).

— Socijalistički pokret u *Sloveniji* se razvijao pod jakim uticajem austrijske Socijaldemokratske partije, a 1896. godine u njenom okviru se formira »Jugoslavenska socijaldemokratična stranka za Sloveniju«. Ona je obuhvatala i Socijaldemokratsku stranku za Dalmaciju. Ova stranka je dosta brzo organizovala mnoge sindikalne, kulturne, potrošačke i slične radničke organizacije. Umjesto listova na njemačkom jeziku, koji su se do tada čitali, pokreću se socijalistički listovi »Zora« i »Delavski list« (u Trstu), a kasnije u Ljubljani »Delavec«, »Svoboda« i drugi.

Socijalistički pokret Slovenije, usled veće industrijalizacije ove u to vrijeme austrijske pokrajine, izgubio je zanatski karakter. prije od srpske, hrvatske i drugih naših socijaldemokratija. Njegovu glavnu bazu su činili industrijski radnici Ljubljane, Trsta, Gorice, Maribora, Celja i rudarskih centara, koji su organizovani u sindikalnom pokretu, u kojem je stranka imala najjače uporište.

Najznačajniji predstavnici socijalističkog pokreta u Sloveniji su bili Etbin Kristan (1867—1953) i France Železnikar (1843—1903), a popularizaciji marksizma su doprinijeli i socijalisti kao što su Hanrik Tume, Vladimir Knaflič i drugi. Jedan od veoma poznatih socijalista tog vremena u Sloveniji svakako je bio *France Železnikar*. Iako krojački radnik, brzo je upoznao revolucionarnu borbu evropskog proletarijata. a naročito za svoga boravka u Austriji i Francuskoj. Aktivno je učestvovao kao borac u Pariskoj komuni. Kao prekaljeni revolucionar i pobornik radikalne klasne borbe, vratio se u Sloveniju osamdesetih godina. Tu je odmah sa svojim drugovima razvio živu političku aktivnost na mijenjanju postojećeg stanja, borbu za nacionalno i klasno oslobođenje. Otuda nije slučajno što su ga austrijske vlasti 1884. godine osudile na desetogodišnju robiju (bio je zatočen punih osam godina). Kao dosljedni revolucionar, Železnikar je aktivno djelovao u slovenačkom socijalističkom pokretu, sve do kraja svog života.

— U *Bosni i Hercegovini* je radnička borba u okviru sindikalnog pokreta imala prilično snažnu tradiciju. Čak je postojala Sindikalna centrala Glavnog radničkog saveza za BiH, formirana poslije velikih štrajkova građevinskih radnika (1905). Socijaldemokratska stranka je osnovana 1909. godine, poslije aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske.

Zanimljivo je da je adlerovski austromarksizam opravdavao nadiranje Austrije na Balkansko poluostrvo kao »civilizatorsku akciju«, objašnjavajući aneksiju iz 1908. godine kao »povećanje šansi za socijalizam«, opštim razvijanjem ovog područja. Međutim, iako je socijaldemokratija u Bosni i Hercegovini bila pod prilično snažnim uticajem austrijske socijaldemokratije, kao i veliki broj drugih

Digitized by Google

partija u okviru Druge internacionale, u njoj se, mimo politike vodstva, izdvaja dio članstva koji pokreće list »Zvono«, kao »glasnik socijalista Jugoslovena« (1914). U tom listu, na primjer, Danilo Ilić, jedan od aktivista »Mlade Bosne«, ukazuje na istinu o austromarksizmu u vezi sa aneksijom, zalažući se za nacionalno pravo malih naroda na samostalan život i slično. Za austrijske socijaldemokrate on kaže da su takvi propovjednici u konkretnom slučaju »daleko od socijalizma«, jer »niječu pravo na život malim narodima«.

Govoreći tako o austromarksizmu, pripadnik »Mlade Bosne«, Danilo Ilić, poziva se i na Marksa, koji se, po njemu, bori protiv kolonijalnog porobljavanja i za autonomiju pojedinih naroda, te za pravo na samoopredjeljenje.[13] Omladini iz »Mlade Bosne« bile su poznate ideje i djela ne samo Marksa i Engelsa, već i ostalih socijalista širom Evrope — Bakunjina, Kropotkina, Bebela, Kauckog, Svetozara Markovića i drugih.

— U *Makedoniji* su napredni socijalisti prve stranice svog pokreta ispisali u Ilindenskom ustanku 1903. godine, u organizovanju Kruševske republike, u djelovanju socijalističkih kružoka, sindikalnih organizacija, u štrajkovima i na druge načine, čime su stvarali osnovu za formiranje socijalističke partije. Međutim, njihov pokušaj da takvu organizaciju stvore za cijelu Makedoniju nije urodio plodom. Prva socijaldemokratska organizacija osnovana je samo za Skoplje 1909. godine, a potom za Veles. Makedonski socijalisti su na konferenciji u Solunu (decembra 1919) pokušali da formiraju opštemakedonsku socijaldemokratsku stranku, ali u tome nijesu uspjeli.

Jedan od najznačajnijih makedonskih socijalista iz tog vremena bio je *Vasil Glavinov* (1868—1929). Ovaj stolarski radnik, pečalbar, koji se upoznaje sa marksističkim idejama, tokom boravka u Sofiji formira posebnu grupu makedonskih socijalista-revolucionara. Štampa socijalistički list »Revolucija«, »Političeska sloboda« (1898) i seriju brošura pod nazivom »Makedonska rabotnička biblioteka«. Po povratku u Makedoniju 1908, pomaže osnivanje sindikalnih i prvih socijaldemokratskih organizacija. U Bitolju pokreće list »Rabotničeska iskra«, a u Solunu rukovodi Internacionalnom socijalističkom knjižarom. Kao delegat Makedonije učestvovao je na Prvoj balkanskoj socijalističkoj konferenciji, koja je održana u Beogradu (krajem 1909). Njegova politička aktivnost u makedonskom pokretu završava se poslije balkanskih ratova. Umro je u Sofiji.[14]

— U *Srbiji* su do kraja prošlog vijeka tradicije socijalističkog pokreta bile toliko snažne da je stvaranje samostalne socijaldemokratske stranke bio logičan rezultat djelovanja cijele plejade socijalista — od Ž. Žujovića, S. Markovića, V. Pelagića, M. Cenića do Radovana Dragovića i Dimitrija Tucovića. Srpska socijaldemokratska partija (dalje: SSDP) formirana je 1903. godine. Njeni preteče i utemeljivači, kao i sama SSDP, dali su ogroman doprinos širenju

[13] A. Stojković, op. cit., str. 19.
[14] *Enciklopedija*, »Prosveta«, Beograd, 1968, str. 327.

Digitized by Google

marksizma u našim zemljama, njegovoj stvaralačkoj primjeni i razradi u skladu sa specifičnostima nerazvijenih i malih naroda.

Stvarni osnivač SSDP i njen prvi sekretar bio je *Radovan Dragović* (1878—1906), inače najuticajnija ličnost radničkog pokreta prvih godina XX vijeka, kada se SSDP i stvara. Dragović je kao stolarski radnik radio u Zagrebu i Gracu, odakle se vratio u Srbiju. Tamo se upoznao sa naprednom marksističkom literaturom, koju je zatim donio u Srbiju. Na izvorima takve literature formirali su se Dragovićevi saborci i sljedbenici, a posebno Dimitrije Tucović. Osnovno Dragovićevo stanovište je bilo klasno usmjereno, čime je i praktično ukorjenjivao marksističku misao u Srbiji. Zato je radio na stvaranju revolucionarnih sindikata, okupljanju radnika i slično. Uređivao je listove »Napred«, »Radnički list«, »Stari radnički list« i »Radničke novine«. Poslije Dragovićeve smrti SSDP vodi njen najdosljedniji marksistički tribun Dimitrije Tucović, a poslije njegove pogibije na frontu, u prvom svjetskom ratu — Dušan Popović.

Dimitrije Tucović je svakako bio najznačajniji vođa i ideolog Srpske socijaldemokratske partije, koja se pod njegovim rukovodstvom razvila u dosljedno borbenu i klasnu partiju. »Marksistička ideologija je bila pokretačka snaga radničkog pokreta, njegovih akcija, štrajkova, političkih manifestacija, socijalističke štampe i misli u Srbiji. Od 1905. godine ova stranka je imala po jednog ili dva svoja poslanika u Narodnoj skupštini. Upornom akcijom radničke klase 1910. godine izvojevan je Zakon o radnjama, kojim je položena osnova radničkom zakonodavstvu u Srbiji«.[15]

Tucović je rođen u Gostilju (Zlatibor) 1881. godine, a poginuo je 1914. u kolubarskoj bici, kao srpski patriot (iako je po svojim opredjeljenjima bio protiv rata). U svom kratkom životu dao je ogroman doprinos našem revolucionarnom pokretu. Završio je Pravni fakultet u Beogradu, a od stvaranja SSDP, 1903, on se kao marksist bori za njeno klasno usmjerenje, protiv kolaboracije se buržoaskim strankama, za jedinstvo partijskog i sindikalnog rada, zalaže se za okupljanje seljaštva u stranci, oštro kritikuje buržoaziju zbog hegemonističkih aspiracija prema drugim nacijama, aktivno radi u okviru Druge internacionale itd. Jedan je od pokretača i član redakcije »Socijalističke biblioteke« (1907), urednik listova »Radničke novine« i »Život«, a bio je pokretač i urednik marksističkog teorijskog časopisa »Borba«, koji je bio časopis i SSDP (1910—1914). Sarađivao je u mnogim drugim listovima koji su izlazili u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu, Berlinu i drugdje.

Prevodio je djela Marksa, Engelsa i Lenjina[16], a napisao je veliki broj rasprava, brošura i knjiga, u kojima se bavi pitanjima is-

---

[15] *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, str. 23.

[16] Iako je Lenjin lično hvalio Tucovićevu SSDP u vezi sa dosljednim stavom prema ratu, i u nas su objavljeni neki Lenjinovi članci, on je u Srbiji ostao malo poznat sve dok se naši socijaldemokrati nijesu pobliže upoznali sa njegovom djelatnošću i radovima (tokom emigracije za vrijeme prvog svjetskog rata). Od ruskih marksista bio je poznatiji Plehanov, i to preko prijevoda. U vezi s tim A. Stojković se kritički osvrće na rad Dušana Nedeljkovića *Naša filozofija u borbi za socijalizam* (Beograd, 1952), u kojem on predimenzionira Lenjinov uticaj na

Digitized by Google

torijskog materijalizma i konkretnog revolucionarnog pokreta u Srbiji, na Balkanu, pa i šire, u okviru Druge internacionale. On i njegovi sljedbenici su neprekidno vodili teorijske i političke borbe povodom najbitnijih pitanja socijalističkog pokreta, tako da su tokom njih čistili SSDP od oportunizma, frakcionaštva i kolaboracije sa sitnoburžoaskim liberalizmom. Od mnogih pitanja o kojima su Tucović, Dragović, Kaclerović i ostali vodili teorijske i političke rasprave posebno su značajna ona (a) o saradnji i odnosima socijaldemokratskih i buržoaskih stranaka, (b) o odnosu sindikata i socijalističkih partija, (c) o odnosu prema seljaštvu, (d) o nacionalnom pitanju, (e) o odnosu prema ratu itd.

Problem *odnosa radničkih i građanskih partija* zaokupljao je pažnju socijalista i prije stvaranja SSDP. Radovan Dragović, Dimitrije Tucović i njihovi sljedbenici dosljedno su se zalagali za izrazito klasni radnički pokret, bez ikakvih kompromisa i ustupaka buržoaskim partijama i bez zajedničkih programa saradnje. »Mi smo jedno, oni su drugo, i mi nećemo zabune i dvosmislenosti u našim redovima, mi nećemo da budemo sitna moneta za potkusurivanje računa buržoaskih političara i lovaca na ministarske stolice«[17], isticao je Dragović.

Kao dosljedni marksist, Tucović je bitno doprinio tome da se prevlada oportunistička struja unutar srpske socijaldemokratije, sa Kostom Jovanovićem, Jovanom Skerlićem, Dragišom Lapčevićem i drugima na čelu, koja je smatrala da u Srbiji radnička klasa nije još toliko oformljena da bi mogla voditi političku akciju, da se u prvoj fazi treba, zato, ograničiti na podršku liberalnoj buržoaziji (koja se lažno zaogrtala demokratskim plaštom) i na saradnju sa njenim partijama. Kad je već pobijedio Tucovićev stav o potrebi izgrađivanja samostalnog, klasno usmjerenog radničkog pokreta, koji objedinjava sve vidove radničke borbe i uključuje teorijsko i idejno izgrađivanje proletarijata, on je ostao važeća linija SSDP sve do prvog svjetskog rata.

Dimitrije Tucović je presudno uticao na to da se dosljedno, u duhu Marksove misli, postave *odnosi između sindikalnog pokreta i Socijaldemokratske partije.* U samoj SSDP su se povodom tog pitanja vodile oštre borbe. Jedna grupacija socijaldemokrata, sa Miloradom Popovićem na čelu, zastupala je stanovište da sindikati moraju biti autonomni, nezavisni od Socijalističke partije, i da, s obzirom na primat ekonomske nad političkom borbom, sindikati i imaju primarnu ulogu. Kako su ove autonomaške ideje na Drugom kongresu SSDP osuđene, Milorad Popović je osnovao društvo »Novo vreme« i u istoimenom listu nastavio svoju akciju. Na Trećem kongresu ovi su »novovremci« potpuno isključeni iz SSDP. Kasnije

---

srpsku socijaldemokratiju. Za razliku od Nedeljkovića, A. Stojković smatra da »ni Tucović nije dovoljno poznavao lenjinizam i boljševizam, tako da se radovao Lenjinovom porazu na Praškoj konferenciji menjševika i trockista, a i 1914. imao je iluzija o Drugoj internacionali s kojom se Lenjin ranije bio obračunao« (A. Stojković, op. cit., str. 20—21).

[17] Radovan Dragović, *Izbori u Beogradu,* »Radničke novine«, br. 22/1902.

Digitized by Google

se eksponirala druga grupacija, takozvanih »direktaša«, koji su zastupali anarhosindikalistički stav da radničkoj klasi nije potrebna politička partija, već da se njena borba može realizovati samo kroz sindikate i direktne sindikalne borbe. Vođe te grupe, Sima Marković i Nedeljko Divac, neprekidno su umanjivali ulogu političkog organizovanja i partije, a apsolutizovali takozvanu direktnu akciju sindikata (usled čega su i nazvani »direktašima«).

Glavnu bitku protiv ovih frakcija u SSDP vodio je Tucović. Njegova koncepcija jedinstvenog radničkog pokreta u kojem ne može biti podjele na ekonomsku i političku borbu, prihvaćena je na Drugom kongresu SSDP kao partijska linija, i formulisana u vidu rezolucije pod naslovom: »Jedna centralna instanca za sve opšte, klasne akcije pokreta«. Polazeći od Marksovih postavki o konstituisanju radničke klase kao političke partije, u toj rezoluciji se, između ostalog, naglašava: »Kao što su sindikati izraz *neophodnog* proleterskog otpora protiv neposredne eksploatacije radne snage, socijalna demokratija je isto tako *neophodna organizacija proletarijata kao klase,* izraz njegove svesti o zajednici klasnih interesa i prva pogodba za osvajanje političke vlasti u ruke proletarijata i izvršenje socijalne revolucije.«[18]

U poznatom članku *Sindikati i partija* Tucović dosljedno marksistički razrađuje ovo pitanje. Konstatujući da su i sindikati i partija stvoreni u okviru jednog istog radničkog pokreta, da su njihovi tvorci gotovo isti ljudi i da su nastali skoro u isto vrijeme, on jasno uviđa da su u njih unijeti isti ciljevi, duh i težnja i da služe jedinstvenoj borbi za oslobođenje proletarijata: »Radničkoj klasi potrebne su obe vrste organizacija, jer se ona u svojoj borbi za popravku stanja i klasno oslobođenje služi i jednom i drugom. Boreći se za jedan isti cilj, i svaka na svoj način, obe se vrste organizacija međusobno pomažu, jedna se na drugu oslanja, jedna drugoj stvara zemljište, zato one i treba da budu u svojim međusobnim odnosima u najpotpunijoj saglasnosti... Naše je uverenje da mi ne samo *treba* da imamo i ekonomski i politički pokret nego da ih oba *moramo* imati. Da bismo imali jedan kao što valja, moramo imati i drugi. I u socijal-demokratskom programu piše: Radnička klasa ne može voditi svoju ekonomsku borbu ni razvijati svoje ekonomske organizacije bez političkih prava. A ta prava ne padaju s neba, već se osvajaju političkom borbom.«[19]

Sljedeće važno pitanje povodom kojeg se ispoljio dosljedan marksistički pogled D. Tucovića vezano je za *uključivanje seljaštva u socijalistički pokret.* Za nerazvijene agrarne zemlje to je bilo jedno od prvorazrednih pitanja radničkog pokreta. Tucović 1910. godine pokreće inicijativu da se svestrano razmotre odnosi na selu i tamo počnu organizovati socijaldemokratske organizacije. Ova ini-

[18] Rezolucija »Jedna centralna instanca za sve opšte, klasne akcije pokreta« (usvojena na Osmom kongresu SSDP, juna 1910), *Radnički pokret u Srbiji do 1919,* cit. izd., str. 63.

[19] Dimitrije Tucović, *Sindikati i partija,* »Radničke novine«, br. 88. i Dodatak br. 95/1904, u: *Sabrana dela,* tom 1, »Rad«, Beograd, 1975, str. 214—215. i 221.

Digitized by Google

cijativa naišla je na žestok otpor struje koja je zazirala od rasplinjavanja SSDP u seljaštvu i strahovala da će partija izgubiti time svoj proleterski karakter. Ovaj oštar sukob Tucovićeve linije i sektaške linije Dragiše Lapčevića okončan je na vanrednom kongresu (1912) pobjedom Tucovićevih pogleda i kongresnom potvrdom njegovih stavova kao generalne linije partije.

Razloge za pojačan socijalistički rad na selu SSDP je, na Tucovićevo ukazivanje, nalazila u istorijskoj činjenici da je to selo u procesu stalne proletarizacije, da se proletarizovane mase jednim dijelom slivaju u gradove, ali se većinom zadržavaju na selu, odakle povremeno odlaze u najamni rad van zemlje ili se angažuju u domaćim rudnicima, fabrikama ili u zemljoradnji. Zato SSDP odlučuje: »Proletarizovane i na najamni rad upućene seoske mase treba prihvatiti i socijalistički vaspitavati, osposobiti ih za organizaciju i uvesti u ekonomske i političke borbe naše, učiniti ih borcima za ostvarenje bližih i daljih ciljeva socijalne demokratije. Kao i kod varoškog proletarijata, i u selu je u osnovi naše delatnosti klasna borba proleterska, koja nas ima odvesti ukidanju privatne svojine sredstava za proizvodnju i ostvarenju društva zasnovanog na zajedničkoj svojini i društvenoj proizvodnji.«[20]

Takva politika SSDP je pozitivno uticala na politizaciju masa i njeno pridobijanje za program stranke. Otuda je na parlamentarnim izborima, samo godinu dana kasnije, stranka dobila najviše glasova zapravo iz seoskih sredina.

Tucović je sintetizovao iskustva iz prethodnih teorijskih i praktično-političkih sukoba, kao i već naznačene pozitivne rezultate okupljanja seljaštva, stalno naglašavajući da je preorijentacija SSDP u vezi sa seljačkim pitanjem potpuno na liniji klasne borbe: »Uspesi socijalne demokratije na selu nisu, prema tome, ni rezultat neke naročite agitacije, ni stvar neke ‚ljubopitljivosti' seljaka. Zagonetka naše agitacije svodi se, kao se vidi, na podudarnost naših klasnih zahteva sa novim životnim potrebama i interesima radnih seoskih masa i na pristupačnost socijalističkih ideja tim masama. Iza ‚ljubopitljivosti' seljaka, čijom prolaznošću se teše naši protivnici, stoji, u stvari, gruba kapitalistička stvarnost koja je razbucala selo na klase kao i varoš, i gurnula seoske proletarizovane mase u borbu kao god i varoške.«[21] Bilo je to duboko pronicanje u nastajuće procese kapitalizacije srpskog društva i socijalna raslojavanja koja su otvarala nove horizonte socijalne revolucije.

Jedno od najznačajnihi pitanja koja je D. Tucović marksistički razradio bilo je *nacionalno pitanje* u svjetlosti radničkog pokreta i novih istorijskih zbivanja na Balkanu (Ilinden 1903, aneksija Bosne i Hercegovine 1908, srpsko-bugarski sukobi u balkanskim ratovima i sličnih). Iako tadašnji marksizam ova pitanja nije bitnije rasvijetlio, ipak je Tucovićeva partija u konkretnim slučajevima zauzi-

[20] Rezolucija Devetog kongresa SSDP o radu na selu, maja 1911 (prema knjizi: *Radnički pokret u Srbiji do 1919*, str. 71).

[21] D. Tucović, *Naša pobeda i njen značaj*, u: *Sabrana dela*, tom 6, str. 282.

Digitized by Google

mala principijelno ispravne stavove o nacionalnom pitanju, osuđujući zavojevačku politiku svoje i drugih buržoazija, žigošući porobljavanje malih nacija, kolonijalnu eksploataciju, afirmišući pravo naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja, uz davanje prednosti revolucionarnoj akciji naroda, a dosljedno negirajući rat kao metod rješavanja tih pitanja.

Tucović je, kao i S. Marković, smatrao da je optimalno rješenje nacionalnog pitanja na Balkanu u stvaranju federacije nezavisnih, ravnopravnih i slobodno opredijeljenih naroda; ali je put njenog ostvarenja vidio u demokratskoj revoluciji. Na planu zbližavanja i koordinacije rada socijalista u vezi sa nacionalnim pitanjem i balkanskom federacijom SSDP je inicirala Prvu balkansku socijaldemokratsku konferenciju, koja je održana u Beogradu decembra 1909, uz učešće socijaldemokratskih predstavnika Srbije, Bugarske, Slovenije, Hrvatske i Slavonije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Rumunije, Turske i Makedonije.

Najznačajniji doprinos marksističkom rasvjetljavanju nacionalnog pitanja Tucović je dao u knjizi *Srbija i Arbanija*, koju je objavio (1914. godine) kao prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije, ali i buržoazija ostalih balkanskih zemalja. Ističući da je zavojevačka politika malih balkanskih država oslabila njihovu snagu i objektivno uslovila veći prodor imperijalnih interesa i dominaciju Austro-Ugarske i Italije, Tucović dalje iznosi svoje viđenje tadašnjih istorijskih okolnosti, razvijajući teorijske poglede koji imaju univerzalnu vrijednost, a danas još i povećanu aktuelnost.

Posebno je značajno Tucovićevo učenje o odnosu proletarijata prema klasnom i nacionalnom pitanju: »I kao što proletarijat u nekoj zemlji predstavlja jednu društvenu klasu koja se ne može boriti za oslobođenje iz klasnoga ropstva a da ne oslobodi celo društvo, tako i socijalna demokratija ne može zastupati slobodu svoga naroda a da ne zastupa nacionalnu slobodu i svih drugih naroda. U tome je jedna od bitnih razlika između gledišta socijalne demokratije i buržoaskih partija na nacionalno pitanje... Zato socijalna demokratija, kao jedini odlučan protivnik zavojevačke politike koja je začetak svih tih nedaća, ne može pustiti da prođe nezabeležen onaj trenutak kada se naš vlasnički svet mašio tuđe slobode, kada su nekadašnji heroji nacionalnoga oslobođenja poneli zastavu nacionalnoga porobljavanja, kada su interesi kapitala progutali interese nacije. Ona mora stalno ukazivati na nerazdvojnu uzročnu vezu između zavojevačke politike buržoazije i teških posledica i žrtava kojima se kraj nigde ne vidi.«[22] U skladu sa takvim stanovištem, SSDP je bila nepokolebljiva kada je bila riječ o nacionalnim pravima Makedonije, Albanije i drugih malih naroda koje su svojatale tadašnje buržoazije Srbije, Bugarske i Grčke: »Jedino ispravno gledište na koje mi socijaldemokrati možemo stati to je: sloboda a ne ugnjetavanje, ravnopravnost a ne potčinjavanje svih nacija. A to se može postići ne zavojevanjem Makedonije od strane Bugarske, Srbije i Grčke i ne de-

[22] D. Tucović, *Srbija i Arbanija*, u: *Sabrana dela*, tom. 8, str. 78. i 79.

Digitized by Google

obom među njima, već punom slobodom makedonskog stanovništva da se nacionalno konstituiše i da kao ravnopravan član uđe u balkansku federaciju.«[23]

U skladu sa naznačenim demokratskim tradicijama i poštovanjem nacionalnih prava svih naroda, SSDP je u svojoj antiratnoj orijentaciji u okviru Druge internacionale ostala najdosljednija, zajedno sa Lenjinovim boljševicima. Ona je u svojoj zemlji neprekidno vodila politiku protiv rata, vojnih budžeta, militarizacije društva, ratnih kredita i slično. *Pitanje rata* je u Tucovićevoj partiji imalo daleko dublje značenje od zavojevačkih težnji buržoazije. Ona je ostala vjerna usvojenom stavu Druge internacionale — da se drži antiratne linije u svojoj sredini, čak i kad je Srbija (pred prvi svjetski rat) bila direktno ugrožena od evropskog imperijalizma. Njeni poslanici su tada u Narodnoj skupštini glasali protiv rata, dok su najveće evropske socijaldemokratske organizacije Druge internacionale faktički krahirale pred sopstvenim buržoazijama, glasajući za njihove ratne kredite. Tako je SSDP, pored Lenjinovih boljševika i lijevog krila (takozvanih »tesnih«) bugarskih socijalista, ostala usamljena i na visini epohalnih principa međunarodnog radničkog pokreta. Lenjin je visoko ocijenio ovakvu dosljednu politiku Tucovićeve partije.

*

Uopšte uzev, socijalistička misao u našim prostorima različito se razvijala i na različite načine primala marksističku viziju društva i revolucije. Objektivne okolnosti — nizak nivo proizvodnih snaga, nepostojanje jake radničke klase kao subjekta revolucije, viševjekovno robovanje osvajačima, sasvim slabe demokratske tradicije i slično — uslovljavale su održavanje mnogih iluzija i utopijskih predstava o socijalizmu, ali i uticaj gotovo svih značajnijih frakcija međunarodnog radničkog pokreta. Među mnogim socijalističkim učenjima (prudonizam, bakunjinizam, lasalijanstvo, gotovo sve revizionističke i oportunističke struje Druge internacionale i slična) i marksizam je postepeno dobijao sve veći značaj, da bi početkom XX vijeka postao dominantna misao-vodilja revolucionarnog pokreta.

Preteče marksističke misli u jugoslovenskim zemljama odigrali su neprocjenjivu ulogu u popularizaciji marksizma u redovima radničke klase, inteligencije i širokih masa, u organizovanju i klasnom osvješćivanju proletarijata. Ideje Svetozara Markovića, France Železnikara, Vase Pelagića, Radovana Dragovića, Dimitrija Tucovića, Vasila Glavinova i drugih preteča marksističke misli utirale su put novim borbama, idejnim, teorijskim i političkim traženjima. Neke od njih su kasnije i realizovane. Ideje o samoupravi, slobodnom savezu ravnopravnih naroda i njihovom federativnom uređenju i sličnom imaju svoje utemeljenje i u marksističkoj misli Svetozara Markovića, Dimitrija Tucovića i cijele plejade naših socijalista. Komunistički pokret — neposredno izrastao iz njihovog socijalističkog pokreta — nastavio je pročišćavanje ideja, teorije i prakse prvih lučonoša revolucionarne misli u jugoslovenskim zemljama.

[23] *Radnički pokret u Srbiji do 1919*, cit. izd., str. 85.

Digitized by Google

Marko Lolić

Snaga i odgovornost štampe*

Sad, kad je već iza nas zasjedanje Centralnog komiteta SKJ o pitanjima javnog informisanja, pa u tom sklopu o djelovanju, snazi i odgovornosti naše štampe, radija i televizije, kao da su se razišle magle što su se tokom priprema te sjednice kovitlale našom političkom pozornicom. U stvari, dogodilo se ono što se, zapravo, i moralo zbiti: Savez komunista jači je za jedno novo i kolektivno uobličeno iskustvo, za jasan stav izražen u zaključcima Šeste sjednice CK SKJ (održane 14. marta ove godine), a »proroci« i navijači ostali su kratkih rukava.

A ti su »komentatori« društvenih prilika i kretanja u nas na sve strane pronosili glas kako se sprema »suđenje« štampi, kako se vodi borba između »tvrde« i »meke« linije u Savezu komunista, da su stvarni problemi negdje drugdje, a ne u štampi, pa bi ih tamo trebalo i rješavati itd. Ne zanemarujući te glasove, ali vodeći više računa o stvarnom stanju stvari i vlastitim obavezama i odgovornostima, Savez komunista istrajao je u započetom poslu, oslanjajući se na pojačanu aktivnost komunista u cjelini sistema informiranja i težeći ka tome da taj sistem kao značajna karika u ukupnoj or-

* Povodom Šeste sjednice Centralnog komiteta SKJ o aktuelnim pitanjima javnog informisanja i zadacima Saveza komunista.

Digitized by Google

ganizaciji društva još bolje funkcionira i da se iz njega uklanjaju pogledi i prodori suprotni karakteru društva i štampe. Poslije uvodnog izlaganja, istupanja devetnaest govornika i usvojenog teksta zaključaka svakom objektivnom promatraču postaje jasno da nije bilo »suđenja« štampi, da njena snaga i doprinos razvoju nisu zanemareni, nego su upravo istaknute njena uloga i odgovornost, samostalnost i dužnosti u cjelini političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Dakako, zahvat je bio dovoljno širok i principijelan i obuhvatio ukupnu aktivnost Saveza komunista, javnost i odgovornost u radu svih i svakoga, unapređivanje položaja novina i novinarstva itd. Istodobno, oštro i kritički je progovoreno o onome što znači zloupotrebu te slobode i odgovornosti i što bi da manipulira pojedinim glasilima i člancima.

U tom okviru tok i ishod ove sjednice i njeni stavovi pokazuju da ni u ovoj oblasti nema mjesta za »više linija«, već samo za jedinstveno, kolektivno i demokratski utvrđeni kurs Saveza komunista. Sjednica Centralnog komiteta na proces samoupravnog preobražaja informativnog sistema nije stavila tačku. Zaokružila je jedan period, njegova iskustva i potrebe, nedvosmisleno inzistirajući na tome da se ova bitka produži, kao sastavni dio i važan činilac općih nastojanja i ofenzivnog istupanja Saveza komunista.

Zato su rasprave o aktualnim pitanjima javnog informiranja i zadacima Saveza komunista i zaključci koje je Šesti plenum CK SKJ usvojio značajni iz više razloga. Obratimo pažnju barem na neke od njih.

Ovo je bio konkretan nastavak i razrada prethodne, Pete sjednice CK SKJ i finalizacija široke aktivnosti u glasilima i u Savezu komunista posljednjih mjeseci. Riječ je, dakle, o akciji koju treba nastaviti. Sjednica, prema tome, nije ovu aktivnost zaključila. Štoviše, ona pretpostavlja njen nastavak i jačanje.

Oslonjeni na velike rezultate i iskustva, debata i zaključci što su kolektivno građeni i jedinstveno usvojeni trebali bi doprinijeti tome da se još odlučnije podstaknu dalji socijalistički samoupravni preobražaji i postigne ukupni napredak informativne djelatnosti. Utoliko je jasnije da ovo i nije bio razgovor samo o štampi, o njenim vrlinama, značaju, pa i očiglednim manama, već je posrijedi promišljanje cjeline funkcioniranja i daljeg razvoja našeg političkog sistema. I ta činjenica uvjerljivo pokazuje da nije riječ o nekakvom »nasrtaju« na štampu, kako se to moglo čuti i pročitati ponegdje i u nas i u pojedinim inozemnim listovima i emisijama.

Naprotiv: široka društveno-politička akcija, pokrenuta posljednjih mjeseci, pa i svi sadašnji razgovori i kritike usmjereni su ka daljem razvoju i unapređivanju naše štampe, ali ne kao »sedme sile«, to jest snage izvan i iznad društva, niti kao »sluškinje«, to jest transmisije, već kao uvaženog i djelatnog činioca javnog mnijenja, rasprave i samoupravnog odlučivanja, kao moćnog oruđa u rukama radničke klase i radnih masa.

Aktivni borac i učesnik, angažirani i socijalistički orijentirani suborac i stvaralac, a ne puki promatrač i odvojeni i neutralni opi-

Digitized by Google

sivač života — eto, za to bismo se morali založiti i u praksi izboriti kad je riječ o štampi i mnoštvu njenih poslenika. Takva orijentacija, jasno izražena na sjednici, i u skladu s njom razvijana poželjna praksa, tu će djelatnost i njeno dostojanstvo i snagu podizati na viši nivo i time je oslobađati natruha i zabluda koje je faktički izvlače iz društvenih odnosa i poduhvata, pa i ugrožavaju njene ustavne i političke funkcije, vuku je u elitizam i liberalističko brbljanje, čime otvaraju prostor i za antisocijalistička istupanja i nastupanja, na što smo s razlogom osjetljivi i odlučni da to onemogućimo.

Sloboda i odgovornost

Ova sjednica i društvena akcija koja će uslijediti trebalo bi da doprinesu tome da još snažnije istaknemo, jasno definiramo, u stvarnosti afirmiramo društveni karakter sistema i sredstava informiranja i da osiguramo njegovo dalje podruštvljavanje. Polazimo od toga da veća sloboda i samostalnost štampe pretpostavljaju i njenu veću odgovornost. Novine nisu samo kopija društvene zbilje. Takvo shvatanje upravo degradira samu štampu! Nije, prema tome, riječ o nekakvom povratku na cenzuru (iako se u nas sigurno mogu susresti i birokrati koji to priželjkuju). Ali jeste i mora još više biti riječ o mnogo radikalnijem okretanju i te sfere prema osnovnim proizvođačkim snagama i slojevima, prema interesima, potrebama, pogledima i aktivnostima udruženih radnika, radnih ljudi i građana, tako da ona bude njihovo sredstvo i funkcija.

Podruštvljavanje informiranja nije atak na slobodu i samostalnost štampe, niti nekakav specijalan način njene kontrole. To je, zapravo, najsigurniji put ka integriranju ove djelatnosti u cjelinu samoupravnih i delegatskih procesa i odnosa, u front Socijalističkog saveza kao naše masovne i općenarodne socijalističke organizacije. Ono mora predstavljati, jednako i istodobno, i branu bilo čijem monopolu i pritiscima sa strane, dirigiranju i telefoniranju, ali i snažnu prepreku privatizaciji i grupnosvojinskim tendencijama u redakcijama. Izgleda da to treba uporno naglašavati upravo zbog shvatanja da su ta sredstva vlasništvo i prostor u njima zaposlenih ljudi, da imaju svoj nezavisan život i izdvojene funkcije. Otuda je i na ovoj sjednici snažno naglašen stav da urednici i članovi izdavačkih savjeta ne mogu biti dekor niti pokriće za ono što se u pojedinom glasilu piše ili ne piše. Za te odgovorne društvene funkcije moraju se nositi i najkonkretnije odgovornosti, umjesto dosta izraženog oportunizma.

Ova sjednica je odlučno ukazala i na preku potrebu da se analiziraju i kritički osvijetle razne negativne idejno-političke tendencije i pojave u oblasti informiranja i u pojedinim glasilima, među kojima su neke dobile i zabrinjavajuće razmjere. Sada su stvari u tom pogledu mnogo jasnije, a jedinstvo pristupa i stavova Saveza komunista uliva povjerenje. To će sigurno podstaći jačanje aktiv-

Digitized by Google

nosti i angažovanja većine komunista, novinara i stvaralaca, nasuprot onoj manjini koja, arogantno i složno, na našem političkom prostoru plasira napade na Savez komunista, na tekovine revolucije i njen sadašnji tok.

Tu bi, prije svega, trebalo upozoriti na prodore nacionalističkih snaga i njihovo oglašavanje na pojedinim tribinama i listovima, zatim na djelovanje i parole kleronacionalizma. Nacionalizam je najopasniji sindrom, on je stožer oko kojeg se okupljaju svi naši protivnici. Zato s razlogom upozoravamo da je nedopustivo da se na stranicama listova i u pojedinim emisijama ponovo javljaju te aveti prošlosti i tome se komunisti moraju najodlučnije suprotstaviti. Ne može se na to odmahivati rukom. Tu je liniju ovaj plenum nedvosmisleno artikulirao, ističući zahtjev da se onemoguće svi pokušaji da se javna glasila koriste za podrivanje bratstva i jedinstva, za sijanje nacionalne netrpeljivosti, za ugrožavanje nezavisnosti i socijalističke izgradnje zemlje.

Tu su i neke druge nama tuđe platforme. U dijelu naših glasila, na primjer, proturaju se članci u kojima se negira revolucionarni karakter naše narodnooslobodilačke borbe, ona se svodi na građanski rat, napadaju se njene vodeće snage i ličnosti. Vrši se, navodno, nekakva demistifikacija revolucije, a partizanskim borcima negiraju se svojstva pripadnika pokreta koji je usred fašističkog mraka upalio baklje slobode, bratstva i jedinstva i otvorio socijalističke perspektive. Uporedo s tim osporava se i demokratski karakter našeg društva i socijalističkog projekta uopće. Ima tu i žestokih izljeva gnjeva pojedinih autora na Savez komunista, koji ga hoće proglasiti konzervativnim i historijski preživjelim, jer im smeta upravo to što je SK, uz sve slabosti, ona realna revolucionarna sila koja se zajedno s narodom i radničkom klasom bori za stvarnu socijalističku alternativu.

Napokon, u ovom zbiru negativnog iskustva, koji je i širi po vidovima izražavanja (pa on obuhvata i senzacionalizam i malograđanski duhovni milje, informbirovsko začikavanje o četrdeset osmoj koja je, kao što znamo, imala svjetski značaj i odjek itd.), u tom zbiru, dakle, treba svakako ukazati i na jedno prevaziđeno shvatanje novinarstva u nas, koje logično korespondira i sa ovim prethodnim tendencijama i prodorima. Novinarstvo je, maltene, jedina snaga koja nepristrano sudi o društvenim pojavama, to je takozvani objektivizam koji dopušta da se štampa sve, bez odgovora i komentara, pa i ono što je protunarodno i reakcionarno. Sve ove pojave — kako je to naglašeno i na Šestoj sjednici — treba jasno označiti i odlučno se i konkretno protiv njih boriti na cijelom informativnom i propagandnom frontu, a ponajviše tamo gje su stekle snažnija uporišta.

Jedinstvena bitka

Sve to, naravno, nisu razlozi za neku opću kritiku štampe. Dileme, lutanja, nesnalaženja, defanzivu društva i Saveza komunista

Digitized by Google

— štampa, neizbježno, u većoj ili manjoj mjeri, mora odražavati. Tako je bilo i bit će. Samo jačanje općih revolucionarnih inicijativa i aktivnosti, razvijen idejni rad, brže i dosljednije ostvarivanje naših stabilizacionih i samoupravnih programa dokidati će i uvjete za posrtanja i promašaje i u štapi i u društvu. To je jedinstvena i povezana bitka. Otuda i nisu osnovane paušalne kritike javnog informiranja, isto onoliko koliko su neprihvatljive paušalne odbrane novinarstva, pa i onog u njemu što se odbraniti ne može.

Jasna orijentacija i praksa brusiti će i poželjni profesionalni i politički lik novinara u nas, pomicati će ovu osjetljivu i ne laku profesiju naprijed, činit će je još poštovanijom funkcijom društva. Sve će to tražiti još više rada i razmišljanja, stalno stručno i idejno-političko obrazovanje, svestrano poniranje u labirinte života sa horizonta marksističke ideologije i kritike. Potrebni su i u ovom poslu svestrana analiza i odlučan stav, na osnovu Programa SK i naših ustavnih i političkih opredjeljenja.

Valja se prisjetiti i ocjene druga Bakarića — da štampa često boluje od jednostrano shvaćene kritike. On kaže: »Analiza koja sugerira, otvara perspektive, razjašnjava, vuče naprijed, ali otkriva i ono što koči i sputava, morala bi biti osnovica komentara u novinama.« I Veljko Vlahović je isticao da »novinar ne smije praviti kompromise sa zaostalom političkom sviješću ili sa primitivnim ukusom dijela čitalaca«. Ovo su, zacijelo, trajno aktuelne poruke. Umjesto kritizerstva, valja razvijati nesputanu kritiku i ispravljati greške svuda — i u štampi i u životu.

U punoj mjeri možemo se osloniti na glavninu snaga u našem sistemu informiranja. To dokazuju i dosadašnji rezultati i razvoj, na koje smo s pravom ponosni. Ali sve to treba još više povezati, obezbijediti još češće kontakte sa novinarima i veće angažiranje svih stvaralačkih potencijala društva i njihovo prisustvo na stranicama listova. Naša orijentacija mora biti — nikako uzmicanje pod pritiscima bilo koje vrste. Naprotiv, treba nam, kao svježi kruh, ofanzivna i dugoročna vizija i bitka koja dalje razmiče granice progresa na bazi socijalističkog samoupravljanja, treba nam demokratska akcija i borba koja se vodi na otvorenoj sceni, oslonjena na snagu marksističke analize i argumenata. Tako će Savez komunista dobijati još više na značaju u javnosti, jačati će njegov stvarni ugled i snaga. Tako će SK još uspješnije ostvarivati svoju historijsku ulogu i okupljati nove borce, i to posebno iz redova mladih generacija. Tu smo orijentaciju snažno naglasili na Petoj sjednici, a sada je ona u jednom značajnom segmentu detaljno i konkretno razrađena. Time su stvoreni uvjeti za to da u ovoj važnoj oblasti postignemo nove rezultate. Ali zato je potrebno raditi i boriti se — da po zaključcima ne pada prašina niti da ova aktivnost prođe kao »oluja«, ili da se oglasi tek kao »promaja«.

Kad se obogaćuju teorija i praksa informiranja, širi se time i riznica naših ukupnih saznanja i pogleda, povećavaju mogućnosti razvoja i razmaha socijalističkih samoupravnih odnosa i perspektiva. Dakako, i ovdje je potrebno razmišljati i govoriti trijezno i svest-

Digitized by Google

rano, radi cjelovitog uvida i realno zasnovanih ocjena, a i da bi se pogled uvijek izvodio iz horizonta interesa i odnosa udruženog rada, iz njegovog »suvereniteta« u ukupnosti društveno-ekonomskih i političkih odnosa.

Javno i društveno informiranje definirali smo (i tako ih nastojimo sve više i u praksi zasnivati i razvijati) kao sastavni, samostalan i odgovoran dio političkog sistema socijalističke samoupravne demokratije. Otuda njegov ovakav ili onakav razvoj, kvalitet djelovanja i ustrojstvo organizacije imaju i te kakav utjecaj na cjelinu funkcioniranja tako koncipiranog sistema. Informacija je jedan od preduvjeta kvalificiranog odlučivanja i demokratskog razmatranja problemâ, pojava i odnosâ i nalaženja optimalnih rješenja za njih. Informiranje je — jednostavno — funkcija samoupravljanja.

Nisu zanemarljive ni sasvim konkretne okolnosti i prilike vremena u kome živimo. Ono se, ne rijetko, opisuje kao složeno i bremenito teškoćama. Te su teškoće prvenstveno ekonomske naravi, ali odslikavaju i druga protivrječja i nedoumice. Prirodno je što se oštrije nego ranije postavlja pitanje odgovornosti, što se traži striktno poštovanje zakonâ i moralnih i društvenih normi. S druge strane, kroz tu slojevitost i složenost situacije kao da tiho, a nekad i drsko, obnavljaju svoja nastupanja i idejice i parole nosioci nacionalizma, što nas čvrsto uvjerava da njihovi barjaci nisu još svi sasvim odbačeni u »ropotarnicu prošlosti«. Uz to, podosta je ogovaranja i »prozivanja«, malograđanskog zanovijetanja o »pravima i slobodama«, a i dogmatskog vajkanja kako bi se na prijek način sve to dalo brže srediti, a konflikti direktivama prognati iz naše stvarnosti.

Upozorenja i odjeci

Odlučni smo da se otvoreno suočimo s teškoćama i da ih prevladamo, uz još veće oslanjanje na vlastite snage, što nipošto ne bi trebalo razumjeti kao apel za nekakvo zatvaranje i za zaostajanje u dinamici razvoja. Naprotiv, naše su vlastite snage mnogo šire i jače nego što ponekad i na prvi pogled može izgledati. Na tim zadacima vršimo najširu mobilizaciju u društvu, tako da svatko shvati i prihvati svoj dio obaveza i odgovornosti. Normalno je, i isto toliko neizbježno, da se takva mobilizacija i povećani rad očekuju i traže i u cjelini našeg informativnog sistema.

Događalo se, međutim, da su razgovori o štampi, pa i osnovana i konkretna kritička upozorenja, ponegdje izazvali i druge i drugačije odjeke. U nas se, pa i u inozemstvu, može čuti da je, navodno, riječ o sukobu Partija — novinari (a njih je više od osamdeset posto u članstvu te iste partije!), da se pokušava »birokratsko obuzdavanje« naraslog demokratskog procesa i njegove kritičke intonacije, da se netko u našoj zemlji, eto, gotovo uplašio štampe, pa je hoće stegnuti i njome dirigirati itd. Zanemarljivo je pri tom da se u nas sigurno mogu sresti i ljudi koji na »slobodu štampe« gle-

Digitized by Google

daju iz tog kuta. Ali, ako su posrijedi globalni stav i ponašanje Saveza komunista i organiziranog samoupravnog društva u cjelini, takvoj zlobi nema mjesta. To što je javna riječ silno demokratizirana, što otvoreni dijalog osvaja nove prostore i što štampa ima sve značajniju ulogu u ukupnom društveno-političkom sistemu i što je sve raznovrsnija i kvalitetnija — sve to nije, niti može biti rezultat nekog »otimanja« sloboda, već širokog nastojanja i neprestanih revolucionarnih inicijativa Saveza komunista da se granice ljudske slobode stalno šire, da jačaju procesi samoupravnog demokratskog odlučivanja i da se sve dosljednije inzistira na javnosti i odgovornosti u radu svih i svakoga.

Neki, opet, kao da postavljaju pitanje »legitimiteta« partijskog raspravljanja o svemu ovome. Možda već i ta činjenica dovoljno kazuje o njihovim ideološkim predrasudama ili, pak, namjerama. Što se nas tiče, stvari su jasne: ako je Savez komunista vodeća snaga društva (a taj mu atribut nije poklonjen i on se neprestano u borbi potvrđuje) i ako nosi historijsku odgovornost za razvoj cijele zajednice, onda nema nikakvog osnova da mu se područje informiranja spotiče kao »zabran«. Ako je, opet, riječ o tome da ponekom smeta to što se nekad i sa visokih partijskih instanci ukazuje na promašaje u listovima i redakcijama, razjašnjenje je također lako dati: ukoliko budu uspješnije djelovali sami redakcijski mehanizmi, ukoliko tamo komunisti i ostali radnici budu još dosljednije vršili svoje složene dužnosti, potrebe za takvim »intervencijama« bit će sve manje.

Sredstva informiranja su u nas nerazdvojni dio subjektivnih socijalističkih snaga, značajna i nezaobilazna po svom doprinosu ukupnom funkcioniranju našeg sistema. Ona su snažno oružje građana, radnih ljudi i radničke klase u borbi za ostvarivanje njenih neposrednih i historijskih interesa. Ona su i sada, uglavnom, snažno zaokupljena tumačenjem i prevladavanjem društvenih protivrječnosti, socijalistički opredijeljena i angažirana, u ogromnoj većini, na ostvarivanju onih ciljeva i odnosa u društvu koji radnog čovjeka kao proizvođača i samoupravljača postavljaju u središte svih društvenih procesa. Ta sredstva trebaju, dakle, još više postajati snažna poluga njegove društvene akcije, svijesti i interesa, u stalnoj težnji da javnost naoružavaju istinom, ali i na taj način što će se odlučno suprotstaviti pokušajima da netko samovoljno širi raznovrsne neistine. Liniju integriranja u socijalistički samoupravni front treba još više jačati u svakodnevnom djelovanju naših javnih glasila. To je put koji omogućuje da štampa ne djeluje ni izvan ni iznad društva, i da ne prerasta u izdvojene centre političke moći.

I ovog puta jasno je opredijeljen stav protiv dirigirane štampe. Ali mi se time nismo založili za nekakav sistem informiranja koji bi bio izvan i bez ikakve društvene i socijalističke odgovornosti. Zato, i kad se ratuje protiv raznih gluposti i stranputica, to je objektivno u najvećem interesu humanističke, samoupravne, radničko-klasne i demokratske funkcije štampe. Novinari su stvaraoci, aktivni učesnici i graditelji društva udruženog rada, pa, kao i drugi,

Digitized by Google

treba da snose odgovornost za svoja djela ili za propuštanje da ih urade.

Širenje informacija i otvoreno komentiranje problema, činjenica, pojava i odnosa daju dragocjen doprinos daljoj demokratizaciji društva, debati i raspravi, javnosti i odgovornosti. Time informiranje plodotvorno doprinosi socijalističkom društvenom razvoju. Istovremeno, svjesna bitka za dostojanstvo, društvenu ulogu i ugled novinara i novinarstva, podsticanje njihovog stvaralačkog rada i uvažavanje poruka koje »emitiraju« i javnog mnijenja koje stvaraju — uvijek je znak spremnosti i sposobnosti organiziranih snaga društva da realno i kritički procjenjuju ostvareno, da ga smjelo preispituju i da, bez zabluda i straha, šire front socijalistički angažiranih poslenika u svim segmentima društva, u daljem revolucionarnom kretanju naprijed.

Informiranje je, svakako, i moćna poluga politizacije ljudi i društvene javnosti u cjelini. Ali, kad to kažemo i uvažavamo, istovremeno smo odlučni u stavu da sredstva informiranja ne mogu biti poligon za plasiranje raznoraznih opozicionih ideja i konzervativne svijesti, niti medij razdraživanja masa i sveopćeg osporavanja. Sredstva informiranja treba da predstavljaju poluge revolucije. U protivnom, kolima stihije i arogantne destrukcije lako se može zalutati na opasne stranputice iznevjeravanja odgovorne ustavne i društvene uloge sredstava informiranja.

Istina i javnost

Glavni problemi, preokupacije i ciljevi društva predstavljaju osnovne zadatke i sadržaje informativne djelatnotnosti, ukoliko ne želimo da ona od svega toga bude neopravdano distancirana. Uvijek je bitno uvažavati taj revolucionarni okvir i u njemu djelovati strasno i angažirano. To je i najsigurniji put da novinari djeluju kao samostalni i odgovorni društveni radnici, a ne — što se uočava kao pojava, a negdje i kao tendencija — da se pojedinci »osamostaljuju« kao nekakvi »slobodni strijelci« i da sebe prikazuju kao jedinu »neporočnu snagu« u društvu, kao njegove nezainteresirane opisivače ili buntovne kritičare.

Zalaganje za punu slobodu informacija, za njihovu istinitost i nesmetano strujanje cijelim prostorom Jugoslavije mora biti briga, dužnost i odgovornost svih učesnika u procesu informiranja, od »izvora«, preko novinara do najšire javnosti. Prikrivanje istine i lakiranje stvarnosti donose sobom neizbježnu i sveopću štetu. To su pokazali i događaji na Kosovu. Zato i treba još odlučnije da se založimo za javnost i otvorenost u radu svih institucija našeg razuđenog sistema, u kome su se i izvori informacija silno namnožili. I sami novinari treba još više da se okreću udruženom radu i samoupravljanju, takozvanoj društvenoj bazi, umjesto, što često prelazi u naviku, da informacije traže pretežno u forumima.

Kad kažemo da štampa nije samo »ogledalo«, time ne poričemo činjenicu da ona nužno prikazuje stanje u društvu, pa i u Sa-

Digitized by Google

vezu komunista, u politici i nauci, u proizvodnji i u društvenim aktivnostima. Ona neizbježno izražava i odražava kako domete i postignuća tako i kolebanja i lutanja, koliko prodore u samoupravnom socijalističkom preobražaju toliko i otpore koji se stihijno ili svjesno javljaju na trasi revolucionarnih transformacija. Otuda je jasno da ćemo nove rezultate i na ovom području postizati samo daljim razmahom cijelog društveno-ekonomskog i političkog sistema, jačanjem samoupravljanja, otvaranjem svih izvora informacija, snagom naših ciljeva i programa, uvjerljivošću vizija, dosljednošću i odgovornošću u radu i ponašanju svih društvenih snaga i subjekata.

Centralni komitet je također ukazao na potrebu odlučne borbe protiv privatizacije glasilâ i manipulacije njima. Nosioci toga su ponekad i članci SK. ato je suprotstavljanje prodoru raznih negativnih pojava u Savez komunista bitan uvjet uspješne borbe protiv njih i u štampi.

U svom radu štampa ne može biti promatrač sa izvjesnog odstojanja, već borac u prvim redovima, koji je zagledan i u sutrašnji dan i nastoji tumačiti postojeće, ali i prognozirati buduće. Zato se i neophodna kritika slabosti i određenih ponašanja u društvu ne može vršiti sa pozicija prošlosti. Ta kritika treba da proizlazi iz radničko-samoupravne orijentacije, da dejstvuje na prvoj liniji klasne barikade, kao funkcija organizirane radničke klase koja, kao i cjelinom društva, treba da ovlada i vlada i ovom oblašću.

Možemo osnovano tvrditi da većina glasila i novinara ulaže znatne napore da odgovori toj svojoj osnovnoj obavezi prema društvu pronicanjem u složenost društvene situacije i svestranim informiranjem javnosti. U sagledavanju ukupnog djelovanja javnih glasila taj doprinos valja uočiti i lučiti ga od raznih slabosti u njima. Ali i nosioci progresivnih stremljenja u redakcijama često su pasivni u odnosu na negativna zbivanja i pisanja u vlastitim i drugim glasilima, koja, objektivno, zasjenjuju njihov ukupan doprinos. Zato je potreban mnogo aktivniji i odlučniji odnos i otpor proturanju različitih neprihvatljivih, pa i neprijateljskih stavova u pojedinim listovima. Novinari-komunisti trebalo bi da budu najodlučniji borci protiv takvih pritisaka. Nitko, uostalom, nema pravo da ove snažne medije koristi u nesocijalističke i nehumane svrhe.

Sigurni smo također da rđavu uslugu zajedništvu čine oni novinari i glasila koji svoje »jugoslavensko opredjeljenje« iskazuju u lovu na greške u drugim republikama i pokrajinama. O »drugima« se može i mora pisati, i više i češće, i ne samo afirmativno, ali sa mnogo više odgovornosti, objektivnosti i mjere, bez zluradosti i senzacionalizma. Pisanje o drugim republikama i pokrajinama, koje se svodi na crne kronike, ekscese i slučajeve, pa ako se uz put još dijele i neke lekcije, a pri tom se zaobilaze i preskaču istovjetne ili slične pojave na »domaćem« terenu, takav »angažman« ne može dobiti podršku Saveza komunista. Moramo, međutim, svim silama podržati orijentaciju da informacije neokrnjeno struje širom zemlje i da redakcije u tom poslu znatno više surađuju. Bolje poznavanje među-

Digitized by Google

sobnih specifičnosti i interesa doprinositi će i većem jedinstvu i zajedničkom napretku.

Trajno prevazilaženje negativnih idejnih tendencija u javnim glasilima donijet će uspjeh uz angažiranu idejnu borbu Saveza komunista koju smo odnedavno snažnije potakli.

Stalna akcija

Poslije Dvanaestog kongresa SKJ, a naročito od oktobra prošle godine, pojačana je aktivnost Saveza komunista i drugih činilaca u cjelokupnoj informativnoj djelatnosti. Povod za intenzivniju akciju Saveza komunista bile su i ocjene da se u toj djelatnosti naglašenije ispoljavaju i neke neprihvatljive tendencije. Drugi je razlog ove akcije u općoj potrebi da se i ova sfera dalje unapređuje kao važna poluga političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Sagledavanju stanja u ovoj oblasti posvećeni su mnogi sastanci u Savezu komunista i u Socijalističkom savezu. Pokrenuta je veoma široka akcija, naročito u onim sredinama koje imaju razvijeniju informativnu djelatnost, veći broj novinskih izdanja i veću koncentraciju novinara. Pažnja je, naravno, bila usmjerena više prema onim redakcijama gdje su se agresivnije iskazale razne negativne tendencije. Može se, zapravo, ocijeniti da je ovo najopsežnije angažiranje Saveza komunista u oblasti informiranja nakon poznatih zbivanja 70-tih godina. A pokazalo se da je »intervencija« bila neophodna, jer je stanje ponegdje bilo prilično zapušteno. Sadašnjom ofanzivom obuhvaćene su gotovo sve osnovne organizacije u javnim glasilima. U većini redakcija kritički su ocijenjene vlastite slabosti i propusti, te dogovorene dalje akcije za njihovo prevazilaženje. Narasla je i ispoljila se svijest komunista-novinara o vlastitoj ulozi i odgovornosti za stanje i razvoj informiranja. Započet je proces idejne diferencijacije, raščišćavanja, osposobljavanja osnovnih organizacija SK, pronalaženja odgovarajućih metoda i sadržaja njihovog djelovanja, Otklanjaju se dileme o tome da li ove osnovne organizacije SK treba da raspravljaju o idejnom konceptu uređivačke politike, o njenom ostvarivanju i kako to da rade.

Pojačana aktivnost osnovnih organizacija sigurno će u daljim procesima doprinijeti i razvoju samoupravljanja u ovim organizacijama udruženog rada i uopće razvoju ukupnog sistema informiranja i njegovom podruštvljavanju. Može se sa sigurnošću konstatirati da su sve ove akcije, i pored iskazanih neshvatanja, označile početak diferencijacije u glasilima, nagovijestile oživljavanje rada partijskih organizacija i da su pokrenule sve subjekte informativne djelatnosti na odgovornije izvršavanje svojih zadataka. Naročito je bitno da su rasprave o informiranju u općinskim i međuopćinskim komitetima i konferencijama SK, a posebno u mnogim organizacijama udruženog rada, pokazale da radnička klasa, radni ljudi i građani, naše progresivno javno mnijenje veoma dobro znaju kakvo je naše

Digitized by Google

informiranje i kakvi su nam listovi i programi radija i televizije potrebni.

Rasprave o informiranju, pogotovo zahtjevi u vezi s konkretnom ulogom i odgovornošću svakog činioca na ovom području, istakli su i neophodnost dosljedne aktivnosti Saveza komunista na ostvarivanju ustavno određene uloge Socijalističkog saveza u oblasti informiranja. Ta je uloga vidno naglašena i u zaključcima Šeste sjednice.

Započeta akcija Saveza komunista u javnim glasilima i društvenim tijelima ostaje kao trajni zadatak. Utoliko više što su se, uprkos nedvosmislenoj odlučnosti SK da inicira dalju izgradnju sistema javnog informiranja na osnovama socijalističkog samoupravljanja i da se uhvati u koštac sa uzrocima i nosiocima negativnih pojava i prodora tuđih ideologija u oblast javnog informiranja, ispoljili i neki otpori takvom kursu. Savez komunista, s tim u vezi, mora računati i na to da će se određene snage i poslije sjednice CK SKJ pokušati prilagoditi trenutnoj situaciji, nadajući se da će akcija SK brzo protutnjati i da će se, odmah zatim, ponovo ukazati mogućnost da se nastavi sa starim ponašanjima. To je iskustvo i od ranije, i stoga Savez komunista neće smjeti da dopusti različite interpretacije zaključaka niti oscilacije u intenzitetu idejne angažiranosti u oblasti informiranja.

Sjednica CK SKJ i njeni zaključci treba da posluže kao snažan podsticaj za dalji rad i kao orijentacija i obaveza za komuniste u cjelokupnom sistemu javnog informiranja, u njegovom djelovanju i razvoju. Zaključci, već i po pravilima demokratskog centralizma, predstavljaju obavezu za sve. Jedinstvo SK, pretočeno na sjednici u sadržajan dokument, treba i dalje izgrađivati i učvršćivati, a zajedničku liniju provoditi svuda, ozbiljno i odgovorno, principijelno i dosljedno, bez kolebanja i posustajanja.

Na osnovu ovog dokumenta Centralnog komiteta SKJ, kao i stavova i zaključaka ostalih partijskih organa, potrebno je izvršiti jasnu i određenu diferencijaciju, povećati konkretnu odgovornost, pojačati inicijativu i idejnu angažiranost partijskih organizacija. Savez komunista u tom velikom poslu ima se na koga osloniti. To je većina trudbenika u štampi koji predano i odgovorno rade, boreći se za Program i politiku Saveza komunista. Tu većinu treba još više ohrabriti i podržati, pa će i rezultati biti bolji. Savez komunista se zalaže — kako se ističe i u zaključcima — za dosljedno ostvarivanje ustavnog načela o slobodi štampe i drugih vidova informiranja i javnog izražavanja. Na toj liniji Centralni komitet osnovano zahtijeva punu društvenu i socijalističku angažiranost i odgovornost štampe, radija i televizije. To je linija za koju se valja uporno boriti.

Digitized by Google

Juraj Dadić

Ostvarivanje većeg dohotka i njegova razmjernija raspodjela

Dosadašnji privredni razvoj Jugoslavije tekao je u uvjetima autarkičnog privređivanja, kako nje u cjelini tako i njenih sastavnih dijelova. Nadalje, on je ostvarivan u uvjetima relativno male proizvodnje, sa stanovišta potreba domaćeg tržišta kao i mogućih zahtjeva inozemnog, te u uvjetima nepokrivene i nerazmjerne potrošnje u odnosu na mogućnosti koje su se sticale naznačenom proizvodnjom. Prirodna posljedica takvog stanja su problemi koje danas imamo i koje još dugo možemo imati ukoliko ne učinimo radikalne zaokrete u smislu presjecanja dosad negativno izraženih tendenca i pojava. U tom sklopu čini se da su *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije* nagovještaj upravo takve orijentacije.

Donošenjem Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu, te većeg broja drugih takozvanih sistemskih zakona, socijalistička Jugoslavija je normativno, po mnogim ocjenama, na dosta originalan način uredila svoj privredni i politički sistem, po čemu se umnogome razlikuje od drugih socijalističkih zemalja. Međutim, isto tako, po mnogim ocjenama, taj isti ekonomski i politički sistem u mnogo čemu je na startnoj poziciji u pogledu praktičnog provođenja. Naročito onaj prvi. Zašto je tako, jedno je od ključnih pitanja. Odgovori su složeni i veoma različiti, ovisno o tome tko ih dalje, te ovisno o tome sa kakvih se idejnih pozicija polazi — da li od onih

Digitized by Google

koje je utvrdio Savez komunista Jugoslavije ili od nekih drugih pozicija, u suštini suprotnih onima za koje se javno opredijelio Savez komunista Jugoslavije.

Nadovezujući se na istaknuto pitanje, a polazeći od uvjerenja o značajnoj validnosti i originalnosti sistema koji imamo, odmah da kažemo da se taj isti sistem nedovoljno dosljedno provodio, između ostalog, naročito zbog dva razloga koji su predmet razmatranja u ovom prilogu. Prvo, zbog nedovoljne veličine ostvarenog ukupnog dohotka, i, drugo, zbog dobrim dijelom neadekvatne, ustavnim opredjeljenjima suprotne, raspodjele ostvarenog dohotka.

Naime, u poslijeratnom privrednom razvoju Jugoslavija je postigla značajan privredni napredak gotovo u svim sektorima privrednog i društvenog života. Osjetno je povećan društveni proizvod, nacionalni dohodak, zaposlen veliki broj ljudi, te primjetno podignut društveni i osobni standard radnih ljudi i građana. Zaista su rijetke zemlje koje su imale toliko buran i uspješan razvitak kao naša, polazeći pri tome od zatečenog privrednog stanja. Međutim, pri svemu tome, u dosadašnjem privrednom razvoju Jugoslavije ispoljene su i određene proturječnosti koje su rezultirale brojnim disproporcijama, a koje je u narednom periodu neophodno što prije otkloniti, da bi njen budući privredni razvoj bio što skladniji i uspješniji.

Na prvom mjestu je problem malog, za naše potrebe nedovoljnog ukupnog dohotka koji u ovom trenutku jugoslavenska privreda stvara. Prirodne, ljudske i druge mogućnosti koje nam stoje na raspolaganju, uz intenzivnije radno angažiranje, objektivno bi mogle dati veći dohodak. Međutim, kako nam je, primjera radi, produktivnost rada u odnosu na druge zemlje niska, organizacija poslovanja najčešće neracionalna, iskorištenost prirodnih resursa nezadovoljavajuća, ostvareni dohodak i ne može biti veći. Neminovnost ovog uočavanja naprosto se nameće, da bi se stanje iz osnova promijenilo: Za izloženo nisu neophodni naročiti dokazi, jer, manje-više, svi smo svjedoci takve situacije koju sada više nije potrebno opisivati, već korjenito mijenjati u pravcu postizanja boljih rezultata. Razlozi za ovakvo stanje su, bez sumnje — jer drukčije i ne može biti — objektivne i subjektivne prirode.

Objektivno je, na primjer, to da nam svi prirodni izvori nisu toliko izdašni kako smo to godinama ponavljali. Jer, osim poljoprivrede, saobraćaja i turizma, ostali nisu u stanju da nam, u odnosu na inozemne, osiguraju izrazitiju prednost. Međutim, posve je subjektivne prirode to da smo do sada poticali razvoj prerađivačke industrije, a zanemarivali razvoj energetike, sirovinskog kompleksa, poljoprivredne proizvodnje i uslužnih djelatnosti koje su, ili mogu biti, osnova za kvalitetan, stabilan, produktivan i raznovrstan rad te iste prerađivačke industrije. Ili, objektivno je to da u datom trenutku neke organizacije udruženog rada mogu poslovati nerentabilno, ali, ako je to konstantan slučaj jednih te istih organizacija udruženog rada koje prvenstveno uslijed lošeg načina

Digitized by Google

poslovanja rade sa gubicima, a mi kao društvo stalno socijaliziramo te gubitke, riječ je tada o subjektivnim slabostima. Itd.

Prema tome, ne samo u ovom trenutku, već stalno treba da brinemo o veličini ostvarenog dohotka, kao i o pretpostavkama njegovog ostvarivanja, ukoliko želimo stabilnost i u privrednim i u društvenim kretanjima. Jednostavno rečeno, treba više raditi, u većoj meri iskorištavati kapacitete, bolje se organizirati, manje raspravljati o onome što je na samoupravan način dogovoreno, a svoj rad izlagali djelovanju ekonomskih zakonitosti, koje su najvjerodostojniji ocjenjivači bilo čijeg rada. U ovom smislu izgleda da je neophodno i nužno korjenito prestrojavanje, jer zakonima ekonomske logike teško je uteći.

S druge strane, ostvarivanje usvojene politike ekonomske stabilizacije zahtijeva drukčiji sistem raspodjele ostvarenog dohotka, bez obzira na to što je ostvareni dohodak u sadašnjim uvjetima po svom opsegu nezadovoljavajući. U sadašnjim odnosima nedostaje nam, iako je u pravnim i političkim dokumentima jasno definirana, dosljedno provođena politika raspodjele prema rezultatima rada. Nedostaje nam, naime, čvrsto dogovorena i na radnim rezultatima utemeljena optimalna razmjernost u strukturi ukupne društvene potrošnje. Njena prenapregnutost i neadekvatna izdiferenciranost stvara onaj proizvodni manjak koji je nemoguće otkloniti bez angažiranja bilo domaće emisije novca ili inozemnog zaduživanja. Za naše prilike ni jedan od ova dva oblika nije prihvatljiv, i to ne samo zbog iskustva prošlosti, već zbog moguće buduće dramatičnosti u razvoju proizvodnih snaga zemlje. Jer prvi oblik je izuzetan medij za postojanje izrazito velike inflacije koju svim silama želimo da dovedemo na znatno prihvatljivije postotke, dok je drugi oblik, ukoliko je neprimjeran i k tome neproduktivan, trošenje nečega što zadužuje buduće generacije, na što ove sadašnje doista nemaju pravo.

Jasno je, sa naprijed rečenim u vezi, da manje-više nikad do sada nismo imali ostvarenu, bar odgovarajuću, razmjernost u strukturi ukupne društvene potrošnje. Uvijek su nam stršili pojedinačni oblici potrošnje. Ponekad se to događalo sa osobnom potrošnjom, a u nekoliko posljednjih godina sa investicionom, dok su opća i zajednička potrošnja uvijek pokazivale tendencu vlastitog povećanja iznad dogovorenih okvira. I posve razumljivo, ostvareni dohodak to nije mogao izdržati. Lomovi su bili neminovni, tim više što su trajnije opstajali.

Neophodnost uvećavanja dohotka i njegova drukčija raspodjela

Radi razrješavanja dosad nagomilanih problema, te stvaranja uvjetâ za intenzivniji razvoj proizvodnih snaga našeg društva, s jedne, kao i daljnjeg razvijanja samoupravnih društvenih odnosa, s druge strane, više je nego izvjesno da, globalno gledajući, treba učiniti bar slijedeće:

Digitized by Google

1. Uvećavati dohodak znatno brže i više nego do sada, ukoliko želimo, u što nema sumnje, viši osobni i društveni standard, viši stupanj nezavisnosti zemlje, te značajniji ugled Jugoslavije u međunarodnoj zajednici, pogotovo stoga što njen takav mogući ugled ima temeljan smisao u izražavanju prednosti njenog sistema socijalističkog samoupravljanja, te politike nesvrstanosti, kao dva međusobno jako usklađena oblika jednog te istog opredjeljenja. A da bismo to povećanje dohotka ostvarili i na toj osnovi osigurali unutrašnji samoupravni razvoj, te vanjski ugled, bit će neophodno radikalno mijenjanje dosadašnje prakse, prvenstveno u pogledu odnosa prema radu kao temeljnom kriteriju u stvaranju svih novih vrijednosti.

Nimalo ne potcjenjujući značaj racionalnog korištenja sredstava za rad u ostvarivanju povećanja ukupnog društvenog proizvoda, treba se odlučno založiti za drukčiji pristup radu u odnosu na dosadašnje stanje. S obzirom na naše sadašnje ekonomske i druge nevolje, to je zaista nužno. Bolji i intenzivniji rad, i to ne samo onih koji su najneposrednije vezani za proizvodnju, već i onih koji indirektno doprinose procesu proizvodnje, glavna je unutrašnja rezerva bilo kakvog programa stabilizacije. Bez toga sve ostaje »mrtvo slovo na papiru«.

Drugim riječima, moramo u dobroj mjeri promijeniti odnos prema radu. Sadašnji odnos u velikom broju slučajeva postaje neodrživ i u suštini kontraproduktivan. Jer u proteklom periodu u nekim sredinama stvoren je negativistički pristup poslu i radnim obavezama, tako da je za jedan dio uposlenih postalo normalno da kasne na posao, da izlaze po privatnim poslovima u radno vrijeme, da ranije odlaze sa posla, da za vrijeme radnog vremena veoma malo rade, te da odbijaju svaki rad koji nije u opisu poslova, pa makar takav izvršilac u tom momentu i nemao što raditi.

Istaknuti primjeri, na žalost, nisu tako rijetki. Dapače, oni se umnožavaju, čime se situacija još više usložnjava. Zbog toga na ovom sektoru doista ima što da se radi. Jer to su, bez sumnje, velike radne rezerve. Naime, tu i ne može biti udruživanja rada, već rada i nerada, a to ni jedno iole demokratsko društvo nije predvidjelo, niti može podnijeti. Takav oblik eksploatacije nije dopušten niti je normalan za bilo koje, a kamoli za samoupravno društvo.

Na širem društvenom planu ima i dodatnih anomalija. Tako, na primjer, novčana masa se dosta stihijno kreirala bez čvršće veze sa stvarno uloženim radom i njegovim rezultatima. Posljedica takve stihijnosti bilo je stvaranje prevelike mase obezvrijeđenog novca kojim su se pokrivali raznorazni deficiti društveno-političkih zajednica, samoupravnih interesnih zajednica, pa i organizacija udruženog rada. Ovih posljednjih zbog preširokih investicionih zahvata, kao i isplata osobnih dohodaka u trenucima nedostajanja drugih izvora. Sve je to guralo u opasne zaplete inflacionih procesa. Tako je visina inflacije dostigla zamašne postotke — 1980. godine 30 posto, 1981. godine 40 posto, a 1982. godine 30,7 posto, mada smo planirali, odnosno željeli njene znatno niže vrijednosti.

Digitized by Google

Situacija je postajala tim gora što se inflacija u drugim zemljama, inače našim najznačajnijim vanjskotrgovinskim partnerima, penjala do petnaestak postotaka najviše. S tim u vezi lako je zamisliti koliko smo bili konkurentni u izvozu naših roba na ta područja, tako da nam izvoz roba ni u jednoj od posljednjih godina nije dostizao planirane veličine u pogledu njegovog povećanja. Platnobilančni deficit, sasvim razumljivo, bio je neminovan, a o deficitu trgovinske bilance da i ne govorimo. Neminovna posljedica takvog razvoja stvari bili su dugovi prema inozemstvu koji nam u ovom trenutku najviše zagorčavaju ekonomsku, pa i političku situaciju.

Ili dalje, na primjer, problem socijalizacije gubitaka. U nas je skoro do dana današnjeg svatko mogao poslovati, pa i onaj sa gubitkom, a da pri tome nije bio izložen djelovanju ekonomskih zakonitosti koje kao zemlja robne proizvodnje nužno priznajemo. Međutim, to priznavanje nije, u osnovi, imalo praktično značenje, s obzirom na ono što se događalo, između ostalog, u pogledu odnosa prema takozvanim gubitašima. Naime, nitko niti je propadao niti je morao propasti zbog lošeg poslovanja, a sve u ime »solidarnosti« koja, kao takva, ima nesocijalistički karakter. Time se postizala dvostruka nemotiviranost u procesu proizvodnje, i to, s jedne strane, onih koji slabo rade, jer su znali da neće snositi neke materijalne posljedice, a od verbalnih kritika nisu mnogo zazirali, i, s druge, onih koji dobro rade, jer im je dio dohotka uziman i prelivan u fondove koji su bili namijenjeni za materijalno »iskupljivanje« onih prvih. Posljedica — manji ukupan društveni proizvod nego što je objektivno mogao biti.

Primjera ima još. Na žalost, ne tako malo. Zajedničko im je, u osnovi, to da je rad udružen s neradom, a to nije niti može biti dobro. Stoga je i na ovom području neminovno vršiti odgovarajuću diferencijaciju, i to ne prvenstveno na politički, već na ekonomski način, jer je daleko efikasniji. Naime, htjeli mi ili ne, zakoni tržišta djeluju. Do sada su djelovali tako da su nas doveli u stanje u kojem se nalazimo, a mogu djelovati i tako da ih, uz dosljedno poštovanje, korigiramo mjerama plana. Uz uzajamno prožimanje vrši se skladna interakcija: plan djeluje na ublažavanje njihove surovosti i stihijnosti, dok zakoni tržišta svode nerealan i proizvoljan plan u okvire realnosti. Time se ostvaruje i optimalan razvoj privrede, kao i odgovarajuća kontrola društva nad tim razvojem, i to u mogućem, ali i željenom pravcu, na objektivnim osnovama. Drugog izlaza, na ovom stupnju privrednog razvoja, izgleda da nema.

Ovim metodom bi se reafirmirao rad kao osnovni kriterij vrijednosti u aktivnostima kako ljudi tako i institucija koje su ti isti ljudi stvorili. Prema tome, veći dohodak smo u stanju stvoriti, ali ukoliko mjera vrijednosti u svim našim aktivnostima bude — društveno priznati rad. On nas jedini može izvesti iz privredne krize u kojoj se objektivno nalazimo. To je, kao uostalom i za druga društva, prava unutrašnja snaga o kojoj često govorimo, mada tako u suštini uvijek ne mislimo.

Digitized by Google

2. Ukoliko bismo se u budućem razdoblju i izborili za napri-jed istaknuta rješenja, ipak ne treba izgubiti iz vida i veoma važno pitanje: kako se motivirati za znatno veći rad? Jer nije dovoljno samo reći — treba više raditi, treba se bolje organizirati, treba poštovati zakone tržišta itd., jer to govore, manje-više, svi u svim danas postojećim sistemima. Uostalom, to je i najlakše reći i po-radovati se kada se to dogodi.

Sasvim je sigurno da u cijelom tom procesu treba osigurati ost-varivanje neposrednih i dugoročnih interesa radnih ljudi. Ukoliko toga nema, teško je pretpostaviti njihovu snažniju motivaciju. Zato je veoma važno osigurati društvene pretpostavke za aktiviranje in-tenzivnijeg rada, a to su, među ostalima, adekvatnije vrednovanje uloženog rada, kao i onemogućavanje direktnog učešća u raspo-djeli ostvarenog dohotka svima onima koji svojom aktivnošću nisu pridonijeli njegovom ostvarivanju. A to nije lak posao. Zapravo, on je teži nego sâm proces proizvodnje. Uvijek je, bar do sada, bilo lakše nešto proizvesti nego to isto raspodijeliti tako da svatko do-bije svoj dio u zavisnosti od stvarno uloženog rada. Jer u proizvodnji uvijek je manje društvenih i ekonomskih sila koje je otežavaju nego u raspodjeli na koju svi polažu pravo, bilo zato što su bili izravni sudionici u procesu proizvodnje, bilo zato što su indirektno pridonosili obavljenom procesu proizvodnje, te bilo zato što jednostavno postoje. Sve to izračunati i bespristrasno priznati jako je kompliciran posao, pri čemu naša situacija nije izuzetna u odnosu na slične u drugim zemljama. Međutim, zbog samoupravne opredije-ljenosti u razvoju našeg društva, rješenja koja na ovom sektoru treba da stvorimo morala bi tu istu našu situaciju bitno razlikovati u odnosu na one koje postoje u našem okruženju. Jer, između ostalog, rješenja u izgradnji novog, na radu utemeljenog sistema te-kuće raspodjele ostvarenog dohotka treba da budu osnova suštin-ske razlike našeg od drugih sada postojećih društveno-ekonomskih sistema.

Teorijske ključeve za ovaj zadatak imamo. Ustavnim i »zu-rovskim« odredbama te ključeve smo pravno uobličili, ali u stvarno-sti kao da smo ih rezervirali za neko drugo — buduće vrijeme. Naime, ustavno opredjeljenje, i ne samo ono, već i temeljna opre-djeljenja Saveza komunista Jugoslavije, bilo je i jeste, odnosno jesu da radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada trebaju i moraju odlučivati o stvaranju i raspodjeljivanju ukupnog dohotka. Međutim, da li je taj princip realiziran u praksi, odnosno da li je društvena praksa njime ispunjena, dodatno je i vrlo značajno pi-tanje. Ono ima izvanredan uticaj, kako na moguće povećanje že-ljenog dohotka tako i na njegovu što je moguće veću pravičnost u procesu raspodjeljivanja. To praktično znači da je u pitanju dubok klasni interes, prije svega onih koji dohodak stvaraju, a zatim i onih koji tom stvaranju na angažiran način doprinose.

Prema raspoloživim podacima, odnosi u raspodjeli ostvarenog dohotka od 1965. godine do danas stalno se pogoršavaju na štetu dijela koji je pod neposrednom kontrolom samih proizvođača. Jer od tada usvojene globalne proporcije 70 prema 30 posto od ostva-

Digitized by Google

renog dohotka u korist udružene privrede, u 1981. godini smo ostvarili proporciju 61,5 prema 38,5 posto, što je veliko udaljavanje od prethodno postavljenog cilja. Kad se tome doda da je uticaj privrede na formiranje veličine vrijednosti drugog dijela postavljene proporcije gotovo neznatan, lako se dolazi do zaključka da je u ovom trenutku usvojeni princip odlučivanja o ukupno ostvarenom dohotku jako ugrožen. Tome treba dodati i onih 8,5 posto sredstava od vrijednosti ostvarenog dohotka u periodu 1976—1980. godine, koja smo namirivali iz inozemstva da bismo pokrili povećanu potrošnju u odnosu na raspoloživi dohodak. Na upotrebu tih sredstava udruženi rad je imao još manjeg uticaja, čime se problem još više usložnjavao.

Mogući je zaključak s ovim u vezi da su izdvajanja za općedruštvene i zajedničke potrebe iz ostvarenog dohotka nerazmjerna sa mogućnostima udruženog rada. Naime, nitko ne osporava važnost i značaj svih tih potreba, ali se postavlja krupno pitanje: imamo li mi kao društvo dovoljno mogućnosti da sve te potrebe zadovoljimo, bar u ovom trenutku. Odgovor je negativan, bez obzira na sve argumente koji bi mu se suprotstavljali. Jer sadašnji način financiranja općih i zajedničkih potreba ne vodi umanjivanju raskoraka koji godinama postoji u raspodjeli dohotka na dio za općedruštvenu i zajedničku potrošnju i na dio za materijalnu osnovu proizvodnje u užem smislu, jasno, na štetu ovog posljednjeg. Stvar je u tome što se visoka opća i zajednička potrošnja, bez obzira na njihove realne potrebe, rijetko temelji na realno ostvarenom dohotku, već na nominalnom rastu pojedinih dohodovnih komponenata. Naime, organizacije udruženog rada, u sadašnjim uvjetima, mogu poslovanje završiti i sa gubicima, a da pri tome osobni dohoci zaposlenih u njima bilježe i osjetan rast, pa se na osnovu toga formira kako opća tako i zajednička potrošnja koje nemaju realnog materijalnog pokrića u na taj način ostvarenom dohotku. Otuda i normalan zahtjev da se nađu odgovarajuća rješenja u pogledu usklađivanja svih vidova potrošnje sa raspoloživim dohotkom. Time bi i one društvene grupe koje direktno ne stvaraju dohodak dijelile sudbinu proizvodnog dijela udruženog rada.

To je jedna strana medalje. Druga je u tome što je sve očitije da jugoslavenska privreda materijalno ne može izdržati toliko visoka izdvajanja za opću i zajedničku potrošnju. Jer, prema naprijed istaknutoj proporciji, proizlazi da i opća i zajednička potrošnja imaju velik udio u strukturi ostvarenog dohotka. Drugim riječima, dohodak jugoslavenske privrede stalno je pod snažnim pritiskom učešća takozvanih zakonskih, dogovorenih i ugovorenih obaveza. U okviru njih posebno se ističe učešće doprinosa samoupravnim interesnim zajednicama. Godine 1981. to učešće iznosilo je 22,6 posto od ostvarenog nacionalnog dohotka. Problem je utoliko veći što se istodobno nije smanjio udio budžeta društveno-političkih zajednica u ostvarenom nacionalnom dohotku, iako se najveći dio funkcija države u oblasti reguliranja funkcija društvenih djelatnosti prenio na odgovarajuće samoupravne interesne zajednice.

Digitized by Google

Najizrazitija posljedica takvog stanja je nezadovoljavajući kvantum ostvarene kako pojedinačne tako i ukupne društvene akumulacije. Ona je 1981. godine iznosila 12 posto, što naše investicione ambicije ni izdaleka ne zadovoljava. Normalno je pri ovakvom stanju odnosa u raspodjeli ostvarenog nacionalnog dohotka pretpostaviti koliko je akumulativna sposobnost naše privrede niska, a da se pri tome i ne spominju značajne teškoće u pogledu izrazite atomiziranosti te jako skučene akumulacije. Udružiti tako malo sredstva, i to u uvjetima očito snažnih inflacionih procesa, gotovo da je i nemoguće. Zato se intenzivno ispoljavao kreditni odnos u gotovo svakom investicionom zahvatu. Samofinanciranje — pojedinačno ili udruženo — gotovo da i nije postojalo, što je protivno bilo kakvoj ekonomskoj logici. Stoga su nam investicije preširoke, neefikasne, a k tome i neoptimalne. Jer, kako je uopće i moguće za investicije odvajati gotovo 40 posto društvenog proizvoda (sada se procjenjuje da vrijednost investicija iznosi oko 1.500 milijardi dinara) ako se raspolaže naprijed navedenim postotkom ostvarene akumulacije, a da se pri tome ne ide u nova zaduženja, bilo domaća ili inozemna. A opet, s druge strane, kako ne ići u nova zaduženja ako se onome tko uzima kredit to isplati (zbog do sada jako jeftinog dinara, odnosno zbog moguće bar do sada socijalizacije inozemnih kredita). K tome, ako investicija i ne uspije — nikom ništa. Slučajeva ekonomskog propadanja gotovo da nije ni bilo. Stoga na ovom sektoru, a to pokazuju i najnovije mjere organâ federacije, te republika i autonomnih pokrajina, treba da dođe do radikalnog zaokreta. Jer, ovako kako je bilo do sada ne samo što je ekonomski neodrživo, već je postalo i politički krajnje štetno.

Još jedna oblast, veoma značajna za ostvarivanje većeg ukupnog društvenog dohotka, te njegove adekvatnije raspodjele — jeste postojeća i moguća porezna politika. Ona je doista u dubokoj vezi sa motivima povećanja dohotka, ali i sa motivima nezadovoljstva ljudi u najopćijem smislu te riječi. Ovakva kakva je do sada bila porezna politika dobrim dijelom ne zadovoljava ni ekonomske ni socijalne kriterije.

Izostavljajući ostvarivanje porezne politike u pogledu napajanja budžeta društveno-političkih zajednica, te prihoda samoupravnih interesnih zajednica, gdje također treba da dođe do korjenitih promjena ukoliko želimo da postignemo drukčije odnose u raspodjeli ostvarenog dohotka, te veću zainteresiranost proizvođača na liniji uvećanja ukupnog dohotka, zadržaćemo se više na pitanju porezne politike koje se tiče pojedinaca i njihovih obaveza prema društvu.

Na ovom planu imamo mnogo problema. Oni su u direktnoj vezi sa mogućim socijalnim razlikama u društvu. Stoga nije ni čudno što su se, s tim u vezi, postavljala mnoga pitanja, uključujući i ona o milijarderima. Pri tome sa stanovišta o kojem govorimo i nije bitno da li ih ima šest ili sedam hiljada, jer se to, uostalom, i ne zna, mada izgleda da ih je znatno više, već je bitno da li su te, novcem izražene vrijednosti na odgovarajući način oporezovane.

Digitized by Google

Po svemu sudeći — nisu. A od tih poreza imali bi koristi i država, i udruženi rad i društvo u cjelini.

Iako porez na prihode pojedinaca ima, u principu, karakter direktnog oporezivanja, zbog nedovoljne obuhvatnosti i nužne progresivnosti, sa stanovišta njegovog skaliranja, sa dosad postignutim efektima ne bismo trebali biti zadovoljni. Jer poznato je da su radni ljudi najosjetljiviji (trebalo bi da to bude i država) na mogućnosti špekulacija, u što naročito spada izbjegavanje ispunjavanja poreznih obaveza.

Na ovom planu idejno-politička opredjeljenja imamo. Samo bi ih trebalo još dosljednije pravno regulirati i bez izuzetka provesti. Time bismo došli do sredstava neophodnih za pospješivanje dinamike privrednog razvoja, te značajnijeg ostvarivanja osnovnih socijalnih ciljeva. Pri tome je naročito važno da porezni obveznik koji ostvaruje veće prihode, te koji više ima, više i doprinosi zadovoljavanju općih i zajedničkih društvenih potreba. K tome, značajno je osigurati dosljednost u ponašanju inspekcijskih i poreznih službi, što je širi društveni zadatak, ali i to se može, u osnovi, promijeniti nabolje u odnosu na dosadašnje stanje.

Ovim bi se osigurala razmjernost u podnošenju tereta ekonomske stabilizacije, jer bi u prvi plan u pogledu težine njene realizacije došli oni kod kojih se nalaze značajna financijska i druga sredstva. Jer poznato je da bilo koja društvena ili ekonomska reforma, a o dubljim promjenama da i ne govorimo, uspijeva tamo gdje se opterećuje ekonomski najjači subjekt. Nemamo ni jednog socijalnog razloga, s obzirom na karakter našeg društva, da postupamo drukčije.

Moguća rješenja

Imajući na umu dosad izloženo, nužno se nameću određena uopćavanja. Naime, došli smo do određenog stupnja u razvoju proizvodnih snaga koji zahtijeva radikalniji zaokret, i to prvenstveno u pravcu uvećavanja dosad ostvarivanog dohotka. Jer, sagledavajući postojeće probleme (inflaciju, trenutan privredni rast, vanjskotrgovinski deficit, ostvarenost raspodjele prema rezultatima rada itd.), očito ne možemo biti zadovoljni, budući da, među ostalima, nabrojani problemi doprinose uvećavanju negativnih efekata u ukupnom privrednom i društvenom razvoju zemlje. Njih treba što prije neutralizirati kako bi budući privredni razvoj davao optimalne rezultate.

Pri svemu tome, nama više i nije potrebno opisivanje situacije. Naime, više i nije bitno da li smo u krizi ili određenim teškoćama, već je važno kako iz postojećih teškoća ili, ako baš netko na tome insistira, kako iz sadašnje krize izaći. S ovim u vezi izgleda, što, uostalom, nije nikakvo otkriće, da je osnovni problem ovog trenutka premala veličina ostvarenog dohotka i njegova stvarna, a ne pretpostavljena raspodjela. Drugim riječima, naši pravi problemi su prvenstveno u volumenu ostvarene proizvodnje koja

Digitized by Google

treba da pokriva domaće i inozemne potrebe, a onda, u dubokoj vezi sa time, i odnosi koji su uspostavljeni u diobi ostvarenih rezultata te iste proizvodnje.

Zašto je to tako, već je dobrim dijelom rečeno. Ipak, i pored istaknutog, neophodno je naglasiti i to da o postojećoj društvenoj reprodukciji nedovoljno odlučuju radnici, već to čine drugi društveni ili privredni subjekti, najčeše mimo interesa tih istih radnika, a time i društva u cjelini. Cijeli proces teče u uvjetima nedovoljnog djelovanja tržišnih zakonitosti, dakle, uglavnom u ambijentu voluntarističkih i subjektivističkih ambicija, koje su po prirodi stvari — megalomanske. Posljedice takve rašomonijade i ne mogu biti druge već neudruženost privrede, znatni gubici, te, konačno, teško zaustavljiva stagflacija. Očito je da samoupravljanje još uvijek nije razbilo monopol posrednikâ u odnosima konkretne, kako proste tako i proširene reprodukcije. Dapače, ima se dojam da je taj monopol iz dana u dan sve agresivniji.

Prema nekim mišljenjima, glavni krivac za negativne tendencije i pojave u sadašnjem ekonomskom trenutku je privredni sistem, uveden nakon donošenja Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu. U toj kritici obično se počinje sa kritikom OOUR-a kao izrazom sveopće rascjepkanosti, a završava na kritici »amandmanskog perioda«, kao uvoda u sva ona rješenja koja su dali Ustav SFRJ i Zakon o udruženom radu, te takozvani sistemski zakoni. U svim tim kritikama ima mnogo dobronamjernih, ali i neprihvatljivih ukazivanja, pa od toga ima i neke koristi, ali i znatne, prvenstveno idejne štete. Jer, ukoliko su ta ukazivanja na liniji provođenja ustavnih i »zurovskih« rješenja, društvena korist je evidentna, ali ukoliko su ta ukazivanja poziv na temeljnu reviziju dosad uspostavljenih makar i početnih ostvarenja na bazi ustavnih odnosa, društvena šteta je tim veća.

Po našem mišljenju, a to pokazuju i navodi iz dosadašnjeg teksta, glavni krivci za naše sadašnje društvene i posebno privredne teškoće su dosad ostvarivana premala proizvodnja, njena neadekvatna, odnosno prenapregnuta raspodjela i u takvim uvjetima neodgovarajuća ekonomska politika koja je u povratnom smjeru, manje-više, negativno djelovala na ostvarivanje društvene reprodukcije. Posljedica toga su nedovoljno razvijeni samoupravni odnosi koji zbog te činjenice nisu mogli uticati na mijenjanje postojećeg stanja, te su, sa svoje strane, dopunski djelovali na dalje smanjenje obujma proizvodnje i cementiranje onih odnosa u raspodjeli koji su utemeljeni ne na rezultatima rada, već na ranije iskrojenim odnosima u prisvajanju ostvarivanog dohotka. Drukčije nije ni moglo biti budući da se, uglavnom, nije htjelo dirati u uspostavljene odnose u primarnoj raspodjeli, s jedne, kao ni u konstituirane odnose sekundarne raspodjele, s druge strane. Sve dok to ne shvatimo stalno ćemo se »izgovarati« na privredni sistem, koji, po nekima, ne valja, te ga, po njima, u osnovi treba mijenjati. Argument pri tome je kako to da valja privredni sistem koji ne funkcionira i ne daje efekte, mada se pri tome ti kritičari ne pitaju zašto postojeći privredni sistem ne funkcionira, te zbog čega ne

Digitized by Google

daje efekte. Nadovezujući se na ovo, moguće je pretpostaviti da će nekome pasti na pamet da upita kako to da samoupravljanje kao produkcioni odnos valja kad ne daje očekivane rezultate koji bi mu na svjetskoj sceni potvrdili prednost.

Međutim, moguće je postaviti i ovakvo pitanje: jesmo li postojećem privrednom sistemu prethodno osigurali pretpostavke da se uopće realizira, da li smo imali strpljenja da postojeći privredni sistem bar donekle dosljedno provedemo, pa tek nakon toga da razmislimo treba li ga u cjelini ili u dijelovima mijenjati, te da li smo se postarali da, u okviru mogućnosti postojećeg privrednog sistema, aktiviramo one motivacione sile koje postoje u udruženom radu, i ako jesmo, sa čime jesmo, a sa čime nismo, što bi nam poslužilo kao solidna orijentacija u ocjenjivanju vrijednosti tog istog privrednog sistema.

Čini se da smo od svega toga malo šta učinili. Tako, na primjer, često s pravom kritiziramo svojevrsnu postojeću konzervativnost u ponašanju osnovne organizacije udruženog rada, koju smo bili zamislili kao antitezu ranijem poduzeću. Međutim, pri tome najčešće ne odgovaramo na pitanje zašto je to tako, da li su za to kriva privredno-sistemska rješenja koja predviđaju najveću otvorenost OOUR prema drugim OOUR, potrebu udruživanja rada i sredstava, te potrebu ukupne integracije udruženog rada na nivou cijele Jugoslavije, ili nešto drugo. To nešto drugo su, prije svega, proizvoljno određivani, dakle, bez dovoljnog uvažavanja tržišnih zakonitosti, uvjeti privređivanja što ne predviđaju privredno-sistemska rješenja. Naprotiv, ona upravo traže da »radnici u osnovnim organizacijama samostalno, u odnosima međusobne zavisnosti, povezanosti i odgovornosti, formiraju cijene proizvoda i usluga na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu, na osnovu djelovanja zakonitosti tržišta...«, kako se to izričito kaže u Zakonu o udruženom radu, što, uglavnom, kroz dosad određivane uvjete privređivanja nije osiguravano, te se pojavljivala konstantno visoka inflacija koja je rušila sve motive optimalnog privređivanja (u koje, među ostalima, spada i domaće zatvaranje od OOUR do federacije), zatim, konstantno visoka potrošnja u odnosu na mogućnosti koje pruža ostvareni dohodak, što također ne predviđa postojeći privredni sistem, te znatna inozemna zaduživanja koja privredni sistem, da smo ga se dovoljno dosljedno pridržavali, uopće nije omogućavao.

Posljedica svega toga je zatvaranje, odnosno konzervativnost u ponašanjima na svim nivoima, od osnovne organizacije udruženog rada do federacije. Optužiti pri tome samo osnovnu organizaciju udruženog rada da je nedovoljno angažirana u procesima neophodne integracije, a izostaviti druge te ne objasniti, odnosno ne otklanjati uzroke iz dosadašnjeg perioda, koji je prvenstveno karakterizirala neudruženost privrednih subjekata, u najmanju ruku je nepravedno, odnosno nedovoljno.

Po svemu izgleda da je to što se u proteklom razdoblju dešavalo trenutno odgovaralo jednom dijelu našeg društva. Jer, da tako nije bilo, mnogi ne bi zaradili »ni za vodu«, jer dobrim dijelom

Digitized by Google

rada nije ni bilo. Ovako, u uvjetima opće zatvorenosti i izigravanja ekonomskih zakonitosti (mada je možda točnije da su oni nas izigrali) na osnovu »jugoslavenske snalažljivosti« za koju kažu da joj u svijetu nema premca, veći dio našeg društva živio je ne na osnovu rezultata rada, već na temelju činjenice — samog svog postojanja.

Takva situacija nije ni mogla dati veći dohodak, jer su ekonomski motivi za njegovo sticanje ne samo prigušeni, već gotovo da i ne postoje. Što bi, uostalom, netko radio više kad od toga najviše koristi nema on, već netko drugi. Nadalje, što bi radnici u OOUR insistirali na dosljednoj raspodjeli prema rezultatima rada, kad drugi na tome, manje-više, uopće ne insistiraju, te kada će cijena proizvodnje konkretnog OOUR biti određena ne po osnovu prosječne cijene na tržištu, već na temelju cijene koju ispostavljaju najmanje produktivni, a društvo im to priznaje. A priznanje takve vrste je moguće, jer se zemlja u cjelini zatvorila, pa, shodno tome, i njeni dijelovi, od onih širih do osnovnih, u okviru kojih ne funkcioniraju najprirodniji zakoni robne proizvodnje, pa, prema tome, ni socijalističke robne proizvodnje — zakoni organiziranog tržišta. A oni ne mogu funkcionirati jer je očito da to ne odgovara prvenstveno onom dijelu našeg društva koji se obično naziva — društvena nadgradnja (točnije, jednom dijelu te nadgradnje), a zatim ni onim privrednim subjektima koji su, u osnovi, imajući na umu njihovu produktivnost rada objektivno — nedovoljno produktivni, te jednim dijelom žive na račun onih koji su po mjerilima svjetske proizvodnje — dovoljno produktivni.

Ili, na primjer, stalno ponavljamo, i u vezi sa tim se s pravom ljutimo, kako nam se, uglavnom, svi privredni subjekti, i ne samo oni, konstantno ekonomski i na druge načine zatvaraju, čime se ozbiljno dovodi u pitanje neophodna integriranost kako zemlje u cjelini tako i njenih dijelova.

Organizacije udruženog rada se zatvaraju, uglavnom, na prostorima »svojih« društveno-političkih zajednica, čime se prednost principa jedinstvenosti jugoslavenskog tržišta jednostavno gubi. Takva praksa je u oštrom sukobu sa opredjeljenjima Ustava i Zakona o udruženom radu. Kako se ta praksa, uglavnom, ne mijenja, normalno je da se postavlja pitanje zašto je to tako, te ima li praktičnih mogućnosti da se sadašnje stanje iz osnova promijeni u ono koje i Ustav SFRJ predviđa?

Uzroka za takvo stanje ima mnogo, ali i rješenjâ da se ono izmijeni također postoje.

Naime, što je, uostalom, poznato, u uvjetima socijalističke robne proizvodnje glavni motiv privređivanja bilo koje organizacije udruženog rada je uvećani dohodak. Iz ovoga prirodno proizlazi da će organizacije udruženog rada ulagati tamo gdje mogu ostvarivati najveći dohodak. Međutim, takvo do kraja normalno ekonomsko ponašanje tih istih organizacija udruženog rada u dubokoj je koliziji sa praksom koju u dužem nizu godina imamo. Jer naše organizacije udruženog rada znatno više, gotovo u cjelini, ulažu u svome okviru i u neposrednom prostoru za sebe, nego na širem

Digitized by Google

prostoru svoje društveno-političke zajednice (republike — autonomne pokrajine), a o području cijele Jugoslavije da se i ne govori.

Posljedice toga, između ostalog, jesu: neujednačen regionalni privredni razvoj, tehničko-tehnološko zaostajanje, relativno mala koncentriranost sredstava, mala sposobnost za veće investicione zahvate, zaostajanje razvoja energetskog i sirovinskog sektora s obzirom na lociranost njihovih resursa, nedovoljna konkurentnost na inozemnim tržištima itd. Među njima je, dakako, najvažnija posljedica — manji ukupan jugoslavenski dohodak nego bi to objektivno mogao biti, te zatiranje veza neophodnog jugoslavenskog zajedništva.

Naprijed je rečeno da svaka organizacija udruženog rada radije ulaže u svom okviru i na području svoje osnovne društveno-političke zajednice nego šire. I to je, prema svim saznanjima, točno. Zašto?

Po svemu izgleda zato što bilo koja organizacija udruženog rada u sadašnjim odnosima raspodjele dohotka ima premalo sredstava za proširivanje i svoje materijalne osnove rada, a o drugima da i ne govorimo, te stoga što joj je eventualna dobit u slučaju ulaganja u drugu organizaciju udruženog rada ili premala ili čak nikakva. S druge strane, na svakoj od naših teritorija postoji velik broj nezaposlenih, što je za naše prilike objektivno najveći kako ekonomski tako i društveni problem, koji ipak moraju rješavati postojeće organizacije udruženog rada.

Druga činjenica vezana za dosad nedovoljno ostvarivane oblike udruživanja rada i sredstava organizacija udruženog rada izvan granica općinskih teritorija nesumnjivo proističe iz pomanjkanja kako većeg materijalnog tako i konkretnog društvenog interesa tih istih organizacija udruženog rada. Naime, da bi netko ulagao u kapacitete drugog, trebalo bi da bude prvenstveno materijalno zainteresiran. Međutim, u našim prilikama stvari drukčije stoje.

Jer, prema sadašnjim zakonskim odredbama, eventualni udružioci rada i sredstava u stvaranju zajedničkog prihoda, odnosno zajedničkog dohotka, lako se mogu naći u situaciji da, u slučaju razlaza, nazad dobiju samo uložena sredstva, i to obezvrijeđena za visinu postojeće inflacije. Zahtjev za raskidanjem tog odnosa obično podnosi udružilac sredstava sa strane ukoliko je, a to je bar do sada najčešći slučaj, izvjestan gubitak u ostvarivanju buduće proizvodnje, pa je bolje i povratiti uložena sredstva, makar i obezvrijeđena, nego dozvoliti njihovo postepeno, ali sigurno »topljenje« koje budući gubitak nužno sa sobom nosi. Također je moguće, a to se dosad nerijetko događalo, da, ukoliko je izvjesna buduća dobit, dođe do jednostranog raskida obaveza iz samoupravnog sporazuma o udruživanju rada i sredstava od strane organizacije udruženog rada koja je organizator nove proizvodnje, pod motivacijom da se osniva nova osnovna organizacija udruženog rada, koja ima pravo na osamostaljivanje i pretvaranje udruženih sredstava u kredit, sa čime se dotadašnji odnos pretvara, eventualno, u pravo na kupo-

Digitized by Google

vinu novoproizvedenih roba, gdje otpada ranije dogovorena dioba dobiti i rizika.

Prema tome, teško je ostvarivati šire udruživanje rada i sredstava kada organizacije udruženog rada (1) nemaju dovoljno sredstava i (2) kada za to nemaju većeg materijalnog interesa. Jer, ako organizacijama udruženog rada i nadalje bude ostajalo samo nešto više od šezdesetak postotaka od ostvarenog dohotka, teško je očekivati značajnije udruživanje rada i sredstava. U okvir tih šezdesetak posto ulaze i sredstva za proširivanje materijalne osnove rada i iznose oko 12 posto u prosjeku. A to je malo za ciljeve koje šire udruživanje rada i sredstava pretpostavlja. Zbog ove činjenice i imamo gotovo nerazrješljive probleme vezane za ukupnu investicionu aktivnost zemlje. Jer nije lako pokriti razliku između potrebnih 40 posto sredstava od ukupnog društvenog proizvoda, koja u ovom trenutku izdvajamo za investicije, i 12 posto od ostvarenog dohotka, što stoji kao samofinancirajuća mogućnost konkretnih organizacija udruženog rada. Razlika i ne može biti ništa drugo osim — vanjski ili domaći kredit. Ovaj posljednji najčešće i nije pokriven. A to je direktan, možda i najvažniji uzrok postojeće ne tako niske inflacije.

Zbog svega toga i ono malo udruživanja na »svojoj« teritoriji i nije posljedica ekonomske opredijeljenosti udružilaca rada i sredstava, već prvenstveno posljedica uticaja izvanekonomskih faktora. K tome, za naše mogućnosti dosad ostvarivani megalomanski investicioni zahvati na cijeloj teritoriji Jugoslavije nisu izraz samofinancirajućeg, već kreditnog angažiranja sredstava, bilo inozemnih ili domaćih. A s obzirom na to da za takve kreditne transakcije odgovornost, uglavnom, ne snose oni koji su kredite uzeli ili o njima odlučivali, već društvo u cjelini, socijalizacijom gubitaka takve pojave su, bar do sada, dobijale zabrinjavajuće razmere.

Energičnost u provođenju predloženih rješenja

O ovakvim ili sličnim primjerima mogli bismo dosta dugo govoriti, što nema svrhe, jer su i navedeni dovoljno ilustrativni. Stoga bi bilo bolje pokušati, na što je moguće jednostavniji i kraći način, odgovoriti na pitanje — što u osnovi valja učiniti. Naš je zaključak — dosljedno provesti ona opredjeljenja koja su data u *Polaznim osnovama dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*, za koja mnogi tvrde da su reafirmacija ustavnih i »zurovskih« opredjeljenja.

Međutim, posao u vezi sa ovim provođenjem neće biti ni jednostavan ni lak. Naprotiv, bit će jako kompliciran, jer pretpostavlja ukidanje nekih ne tako rijetkih privilegija, te suzbijanje predrasuda koje su se tokom dužeg razdoblja u toj mjeri umnožile da objektivno predstavljaju jake prepreke konceptu potpunije ekonomske stabilizacije jugoslavenskog društva. Zato će biti potrebno da posao izvede, ne u operativnom, već u idejno-političkom smislu, Sa-

Digitized by Google

vez komunista Jugoslavije, jer je to i jedina snaga u našem društvu koja to objektivno i može. Pri tome se ne misli da nije neophodan angažman i drugih dijelova ukupnog subjektivnog socijalističkog faktora. Međutim, s obzirom na to da je u pitanju novi demokratski, ali i odlučni rasplet u korist daljeg razvoja samoupravljanja, prirodno je očekivati najradikalnije djelovanje upravo Saveza komunista Jugoslavije. U tom i takvom njegovom djelovanju vidjet će se, u to nema nikakve sumnje, tko je komunist, a tko samo član Saveza komunista.

Stoga izgleda izvjesno da je program ekonomske stabilizacije i njegovo izvođenje, po svojoj suštini, prvenstveno političko, a tek onda i ekonomsko pitanje. Tako je svugdje u svijetu, pa i kod nas. Jer mnogi privredni programi u bilo kojoj zemlji, gdje su se htjeli realizirati, obično su uspijevali ili padali u zavisnosti od odlučnosti političkih činilaca. Tih činilaca je mnogo i od njihovog odnosa snaga zavisila je sudbina planiranog programa. Ukoliko je program, po svojoj suštini, imao progresivno obilježje, izazivao je velike, često nepremostive otpore konzervativnih, odnosno privilegiranih društvenih slojeva. Najčešće je sve zavisilo od brzine organiziranja, te odlučnosti progresivnih snaga. Ukoliko su one djelovale mlitavo i sporo, redovno je sve ostajalo po starom. Jer ne treba zaboraviti da su privilegirani slojevi kompaktni, a u akciji brzi i beskompromisni. Sa tim uvijek treba računati.

Naša situacija se, u osnovi, mnogo ne razlikuje od opisane — univerzalne. Pri tome ne smijemo biti odveć sigurni da smo kao društvo postigli unaprijed političko jedinstvo u pogledu ponuđenog stabilizacionog programa. Ukoliko i jesmo, ono je za sada deklarativno, a tek treba da bude suštinsko, s obzirom na to da je program ekonomske stabilizacije reafirmirao ustavno opredjeljenje o potrebi djelovanja ekonomskih zakonitosti uz dejstvo neophodnog planiranja u ostvarivanju društvene reprodukcije. U to se svakako uključuje i raspodjela ostvarenog dohotka, čime će se objektivno razarati dosad uspostavljeni odnosi u sticanju i raspodjeli dohotka, za koje smo kao društvo utvrdili da su neprimjereni i neodrživi sa stanovišta radnog angažmana te radnih rezultata, ukoliko želimo istinski razvoj samoupravljanja. Riječ je, bez sumnje, i o tome da će jedan dio ljudi u našem društvu ostati »kraćih rukava« u odnosu na dosadašnje stanje. Naime, bilo čiji društveni položaj u sticanju i raspodjeli ostvarenog dohotka određivat će društveno priznati rad. Promjena je golema, jer se neće priznavati bilo kakav, već na tržištu i u odnosima gdje djeluje razmjena rada — tržišno priznati rad, to jest u odnosima razmjene rada obostrano samoupravno dogovorena cijena usluge.

Po svemu izgleda da bi to mogao biti valjan izlaz iz sadašnjih teškoća, te snažna motivacija za uvećavanje dosad ostvarivanog dohotka. Kada se to postavi kako treba, mnogo ćemo manje imati problema sa osiguranjem neophodnih motiva u procesu neposredne i posredne proizvodnje. A kad se dođe do konkurentne proizvodnje, neće biti problema ni sa devizama ni sa nestašicom robe, niti pak

Digitized by Google

sa kreditno-monetarnim sistemom, te konačno ni sa problemom neudruženosti udruženog rada, niti njegovim bilo kakvim zatvaranjem. Ceh bi trebalo da plate tehnokratske, etatističke i druge privilegirane strukture bez kojih samoupravljanje ima, nesumnjivo, šansu da iskaže svoju historijsku prednost nad svim dosadašnjim i postojećim društveno-ekonomskim sistemima.

Digitized by Google

Miroslav Hadžić

Položaj i uloga SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama

Teorijsko-metodološki pristup problemu

Ukupnost stanja, procesa i tendencija u sferi odnosa među socijalističkim snagama karakteriše, između ostalog, i mnoštvo različitih stavova, uloga i delovanja pojedinačnih subjekata. Razlike su evidente kako na nivou teorijsko-programatskih izjašnjavanja o odnosima tako i u praktičnim delovanjima vezanim za konkretne vrste odnosa. Geneza ponašanja najvećeg broja činilaca odnošenja ukazuje na promenljivost i razvojnost koncepcija i praksi socijalističkih snaga u sferi međusobnih odnosa. Dokaz za to su i promene položaja i uloge pojedinih subjekata u razvoju odnosa među socijalističkim snagama. Istorija socijalizma je puna primera raznosmernih promena položaja i uloga socijalističkih snaga, kako u međusobnom odnošenju tako i u procesima borbe za socijalizam. U pojedinim periodima neke socijalističke snage su imale snažan uticaj na socijalističke procese u nacionalnim i internacionalnim razmerama, da bi kasnijim sledom događaja zaostajale za potrebama ubrzanog razvoja teorije i prakse socijalizma, pa. čak i nestajale sa istorijske scene.[1]

[1] Dokaz za to je i sudbina KP Nemačke u periodu između dva rata. Uporedi: Enciklopedijski priručnik *Radnički i nacionalnooslobodilački pokreti*, knjiga II, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1970, str. 412—416.

Digitized by Google

Nasuprot tome, ima slučajeva da snage koje su u pojedinim periodima bile marginalne, pa i u nacionalnim okvirima, vremenom postaju snažni činioci svetskog razvoja socijalizma i nosioci nove prakse u odnosima među njegovim subjektima.[2]

To ponovo aktuelizuje pitanje izvora i suština razlika u delovanjima socijalističkih snaga, između ostalog i u sferi međusobnih odnosa. Uprošćena objašnjenja, zasnovana na opštim konstatacijama o razlikama društveno-istorijskih uslova kao osnovnim i presudnim faktorima, pokazuju se nedovoljnima. Dosadašnji razvoj odnosa među socijalističkim snagama demantuje i opovrgava uprošćena tumačenja, jer i u situacijama relativne sličnosti uslova srećemo različita ponašanja i obrnuto — različitost uslova nije prepreka sličnosti ponašanja subjekata. Očigledno da naučno objašnjenje i razumevanje takvih pojava zahtevaju konkretno-istorijski pristup istraživanju odrednica položaja i uloge svakog od subjekata odnosa, zasnovan na marksistički shvaćenom determinizmu. To važi i za politiku i praksu, položaj i ulogu SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama.

Dosadašnju idejno-teorijsku i praktično-političku aktivnost SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama savremenog sveta karakterišu i sledeća dva obeležja: prvo, SKJ održava i razvija odnose sa velikim brojem partija i pokreta[3] i, drugo, za politiku SKJ u ovoj oblasti su, posredno i neposredno, vezani prelomni događaji i temeljni procesi savremenih odnosa među socijalističkim snagama.[4] Dugotrajna prisutnost SKJ u odnosima među socijalističkim snagama učinila ga je značajnim subjektom i akterom ovih odnosa. Dosadašnji teorijsko-praktični angažman doprineo je izgradnji specifičnog (posebnog) položaja i uloge SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Posebnost je izražena, pre svega, u sposobnosti SKJ da formuliše, realizuje i dosledno razvija koncepciju i praksu odnosa zasnovanu na samostalnosti i ravnopravnosti svih subjekata. Činjenica da je SKJ uspeo da izbori samostalnu poziciju, te da je, i pored svih pritisaka, tu samostalnost sačuvao, čini njegovu delatnost i dalje predmetom interesovanja naučne i političke javnosti. Jugoslovenska marksistička misao je, u osnovi, dala odgovore na pitanja izvora i suštine posebnog položaja i uloge SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Međutim, otkrivanje izvora, suštine i determinanti procesa osamostaljivanja SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama traži produbljivanje i dopunjavanje do sada datih odgovora. Analiziranjem determinanti delovanja SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama stvaramo dodatne pretpostavke za razumevanje suštine strategije jugoslovenske socijalističke revolucije, kao osnovnog činioca njegovog položaja i uloge. Konkretno-istorijska analiza međunarodnog položaja i uloge SKJ

---

[2] Promene u položaju i ulozi KPJ u periodu pre rata, u toku i posle rata su očigledan dokaz za to.

[3] SKJ sarađuje sa više od 100 komunističkih, radničkih, socijalističkih, socijaldemokratskih, progresivnih, narodnih i nacionalnooslobodilačkih partija i pokreta (*Izveštaj o radu SKJ i CK SKJ između X i XI kongresa SKJ*, IC »Komunist«, Beograd, 1980, str. 260).

[4] Prvenstveno mislimo na uspešan otpor Informbirou i na doprinos SKJ destaljinizaciji.

Digitized by Google

može, istovremeno, poslužiti i kao moment izgradnje celovitijeg teorijsko-metodološkog koncepta istraživanja određujućih faktora delovanja raznovrsnih subjekata u sferi intersocijalističkih odnosa. Uopštavanjem rezultata analize (ili analiza) moguće je evidentirati neka pozitivna istorijska iskustva korisna i za mnoge druge subjekte socijalizma, posebno za one partije — pokrete koji se tek nalaze pred zadatkom obezbeđivanja samostalne pozicije u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Stoga je neophodno pre sintetizovane analize determinanti međunarodnog položaja i uloge SKJ, polazeći od postulata marksizma, skicirati elemente teorijsko-metodološkog pristupa istraživanju glavnih odrednica položaja i uloge subjekata socijalizma u međusobnim odnosima.

a) Određenje pojmova

Naučna korektnost diskusije i problematizacija istraživanja determinanti položaja i uloge socijalističkih snaga u međusobnim odnosima nameću potrebu operacionalnog definisanja ili bar okvirnog određivanja sadržaja pojmova: položaj i uloga. Svakako, naš pokušaj će se kretati u granicama određenim sferom odnosâ socijalističkih snaga, u okviru kojih svaka od njih zauzima konkretan položaj i ulogu. U literaturi vezanoj za ovu problematiku prilikom određivanja statusa pojedinačnog subjekta u odnosima srećemo se sa zasebnom upotrebom jednog od pojmova: položaj ili uloga, ali i sa sintagmom — položaj i uloga. Budući da se pretpostavlja bitna povezanost sadržaja oba pojma, obično se prilikom upotrebe jednog podrazumeva i drugi. Na primer, kada se kaže: uloga tog i tog subjekta, podrazumeva se da ona bitno utiče i na njegov položaj, te da ga posredno obuhvata i određuje, i obrnuto. Razlozi tome su u činjenici da položaj i uloga predstavljaju dva, međusobno uslovljena i povezana, rezultantna momentna delovanja konkretnog subjekta u odnosima sa mnoštvom raznovrsnih socijalističkih snaga u svetu.

Upotrebom pojma *položaj* želi se iskazati jedna od komponenti kvaliteta odnosa konkretnog subjekta prema drugim, pojedinačnim ili kolektivnim, učesnicima međusobnih odnosa. Terminološki se karakter položaja obeležava upotrebom nekog od vrednosnih termina-koordinata, od kojih svaki, obično, ima i svoj antipod, kao, na primer: ravnopravan — neravnopravan, samostalan — nesamostalan, nezavisan — zavisan položaj itd.

Pojmom *uloga* želi se naznačiti način i kvalitet ideološko-teorijskog i praktično-političkog učešća konkretnog subjekta u ukupnosti međusobnih odnosa socijalističkih snaga. Prilikom obeležavanja uloge konkretnog subjekta srećemo se, takođe, sa parovima vrednosnih termina-koordinata, kao, na primer: aktivna — pasivna, progresivna — regresivna, odlučujuća — marginalna, istorijska — trenutna, snažna — slaba, uticajna — neuticajna itd. Ni jedna od koordinata položaja i uloge, samostalno upotrebljena, ne može do kraja i celovito izraziti sve komponente kvaliteta delovanja konkretnog subjekta u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Stoga se, naj-

Digitized by Google

češće, upotrebom niza koordinata želi iskazati polivalentnost statusa jednog subjekta u odnosima i istovremeno naznačiti međuzavisnost i uslovljenost koordinata. Znatna povezanost i međusobna određenost koordinata položaja i uloge svakog od subjekata ne isključuju mogućnost njihovog relativno samostalnog formiranja i ispoljavanja u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Najčešće iz samostalnog, ravnopravnog i nezavisnog položaja nekog subjekta proizlazi i njegova aktivna, progresivna i slična uloga, koja je moment i preduslov takvog položaja. Međutim, u odnosima socijalističkih snaga srećemo se i sa drugačijim kombinacijama koordinata položaja i uloge subjekata. Ima partija i pokreta koji su uspeli da izbore visok stepen samostalnosti (na primer, KP Albanije), a da to nije rezultiralo njihovom aktivnom i progresivnom ulogom, već se i dalje nalaze na marginama procesa u odnosima savremenih socijalističkih snaga. Isto tako, ima i partija — pokretâ koji, nezavisno od sužene samostalnosti svog položaja, pokušavaju da ostvaruju aktivnu, snažnu i uticajnu ulogu. Pri tome je njihova uloga, najčešće, povezana sa ostvarivanjem i zaštitom interesa subjekta-hegemona, pa im je samim tim i samostalnost sužena. Prema tome, međusobni odnos položaja i uloge i kombinacija njihovih koordinata uvek su konkretno-istorijski, te time i promenljivi. Zato smo mišljenja da je sa metodološkog stanovišta najcelishodnije upotrebljavati sintagmu: položaj i uloga subjekta u odnosima.

Operacionalno definisanje sadržaja sintagme trebalo bi da izrazi i obuhvati, posredno i neposredno, sledeće elemente i momente položaja i uloge:

— determinisanost položaja i uloge karakterom teorijsko-praktične (socijalističke) delatnosti konkretnog subjekta u kontekstu složenih i protivrečnih uslova i procesa svetskog razvoja socijalizma;

— ukupnost stanja, procesa i tendencija u odnosima među socijalističkim snagama, kao najšireg okvira uspostavljanja konkretnog položaja i uloge nekog subjekta;

— bit i komponente delovanja konkretnog subjekta (kvantitativno-kvalitativna obeležja) u odnosima, kao činioce položaja i uloge; i

— posredovano-povratni uticaj uspostavljenog položaja i uloge na sadržaj i tokove socijalističkog delovanja konkretnog subjekta.

Stoga ćemo sintagmu: položaj i uloga subjekta (na primer, SKJ) u odnosima tretirati kao posredovani izraz kompleksnog teorijsko-praktičnog odnosa konkretnog subjekta prema svim bitnim (trenutnim i istorijskim) pitanjima razvoja socijalizma u sopstvenom društvu i svetu i kao neposredni izraz njegovog delovanja u sferi odnosa, a u vezi sa njihovim sadržajima, principima i oblicima.

Naučna vrednost i praktična primenljivost teorijsko-metodološke skice za istraživanje determinanti položaja i uloge socijalističkih snaga u međusobnim odnosima ograničene su, između ostalog, i sledećim momentima:

— reč je o nedovoljno istraženoj i teorijski nepotpuno eksplicitanoj pojavi (marksistički koncept determinizma, u tom smislu,

Digitized by Google

predstavlja polaznu osnovu koja, međutim, u sferi odnosa nije dovoljno razvijena);

— istraživač se susreće sa mnoštvom, međusobno povezanih i promenljivih, determinanti različitog reda važnosti i uticaja;

— posredovanost determinirajućeg uticaja otežava otkrivanje suštinskog i opšteg u mnoštvu pojavnog, prolaznog i sporadičnog, što bi se moglo iskazati kao konstantno determinirajuće u odnosima; i

— moguće je egzaktno utvrđivanje determinanti i načinâ ispoljavanja njihovog odlučujeg uticaja, posebno kada se ima u vidu relativna osamostaljenost sfere odnosa, to jest teorijsko-praktične delatnosti subjekata u odnosima.

Moguća skica teorijsko-metodološkog pristupa morala bi, po našem mišljenju, da pođe od utvrđivanja, ovde uslovno nazvanih, primarnih i sekundarnih determinanti[5] i njihovog međusobnog odnosa.

b) **Primarne determinante**

Takozvane primarne determinante mogućno je evidentirati i otkrivati konkretno-istorijskom i dijalektičko-sintetičkom analizom sledećih segmenata društvene zbilje delovanja svakog subjekta odnosa:

1. Razumevanje biti društvene zbilje pretpostavlja analizu društveno-istorijskih uslova delovanja svake od socijalističkih snaga. Pojam, a pre svega realitet, društveno-istorijskih uslova delovanja je izuzetno složen. Njime se obuhvata mnoštvo promenljivih i međusobno povezanih karakteristika društvene situacije i faktora društvenog razvoja. Stepen ekonomskog razvoja i karakter preovlađujućih proizvodnih odnosa, socijalno-klasna i nacionalna struktura, oblici političke organizovanosti društva u celini i pojedinih klasa, grupa i slojeva, istorijsko nasleđe, uključujući duhovno i tradiciju, međunarodni položaj — kao svojevrstan izraz kompleksnog preplitanja unutrašnjih društvenih karakteristika i procesa sa bitnim obeležjima svetske zajednice — čine osnovne elemente, najšire shvaćenih, društveno-istorijskih uslova delovanja subjekata socijalizma. Promena bilo kog elementa utiče na menjanje njihovih međusobnih veza i na načine ispoljavanja determinirajućeg uticaja na položaj i ulogu konkretnog subjekta u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Objektivitet karakteristika društveno-istorijskih uslova, sam po sebi i nezavisno posmatran, nije dovoljan za objašnjenje položaja i uloge nekog subjekta, jer se determinirajući uticaj uslovâ može otkriti tek analizom biti delatnog spoja objektivnih uslova i prakse revolucionarnih snaga. Na primer, posebnosti društveno-istorijskih uslova u kojima je delovala KPJ u periodu pripreme i izvođenja oružanog dela revolucije, kao i posebnosti sadašnjih uslova njenog daljeg razvoja, nisu dovoljne za razumevanje položaja i uloge SKJ (KPJ) u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Komparativna analiza društveno-istorijskih uslova u mnogim zemljama Evrope pred drugi svetski rat, i u toku rata, pokazala bi znatan stepen sličnosti tih uslova sa jugoslovenskim. Međutim, rezultati, to jest pro-

[5] O opravdanosti upotrebe sintagme: sekundarne determinante na sledećim stranicama.

Digitized by Google

izvodi delatnog spoja objektivnih pretpostavki (uslova) i praksi subjektivnih snaga, nisu ni približno isti. Čak bi se mogao izvesti, svakako spekulativan, zaključak da je rešenje — autentična socijalistička revolucija nastala u konkretnoj — jugoslovenskoj konstelaciji objektivnih i subjektivnih činilaca — pre izuzetak koji potvrđuje pravilo, što bi se moglo dokazati sudbinama društvenih — revolucionarnih procesa u drugim zemljama, posebno u zemljama takozvane narodne demokratije u koje je socijalizam prodro prvenstveno delovanjem spoljnih činilaca.

Marksističko shvatanje istorije zahteva da se u traženju odgovora na bit determinirajućeg uticaja društveno-istorijskih uslova pažnja usredsredi na analizu suštine revolucionarnog delovanja subjekata istorije, to jest svesnih i organizovanih snaga revolucionarnog menjanja postojećeg.

2. Organizovane socijalističke snage se u procesu socijalističke revolucije (njene pripreme, izvođenja i razvoja) pojavljuju kao odlučujući posrednici determinirajućeg uticaja društveno-istorijskih uslova, te time one postaju osnovni determinatori sopstvenog položaja i uloge, kako u svom društvu tako i u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Konkretna društvena zbilja permanentno »emituje« signale i impulse o sopstvenim protivrečnostima i potrebi revolucionarnog menjanja, čime pred organizovane socijalističke snage stalno postavlja zahteve za iznalaženjem primerenih revolucionarnih rešenja. Teorijsko-praktične sposobnosti organizovanih socijalističkih snaga u otkrivanju biti protivrečnosti društvenih zbilja i, na osnovu toga, u koncipiranju i realizovanju strategija primerenih borbi za socijalizam određuju, u krajnjoj liniji, i karakter determinirajućeg uticaja društveno-istorijskih uslova na ishod celina revolucionarnih procesa, a time i na položaj i ulogu konkretnih subjekata u odnosima.

Istorija razvoja socijalizma pokazuje da su uspele samo one organizovane snage koje su najcelovitije — revolucionarno — odgovorile zahtevima zbilje. Neuvažavanje ili zaostajanje za zbiljom, njenim protivrečnostima i zahtevima, neminovno, pre ili kasnije, vodi ka istorijskoj izolaciji dotičnih snaga i smešta ih na margine bitnih društvenih procesa. Stoga je, s aspekta analize determinanti položaja i uloge socijalističkih snaga u međusobnim odnosima, neophodno utvrditi kakav je njihov teorijsko-praktični odnos prema zahtevima sopstvene zbilje. To podrazumeva i analizu njihovog odnosa prema klasi, njenim interesima i ciljevima, čiji su revolucionarni eksponent.

Fenomen interesa (klasno-nacionalnih) u ovom kontekstu zaslužuje posebnu pažnju, pre svega zbog činjenice što revolucionarna efikasnost organizovanih socijalističkih snaga u znatnoj meri zavisi od njihove sposobnosti da otkriju i učestvuju u artikulisanju i doprinesu realizovanju konkretno-istorijskih i klasno-nacionalnih interesa radničke klase i drugih društvenih snaga u sopstvenom društvu. To, istovremeno, znači i zahteva sposobnost da se u okviru konkretnih uslova otkriju, evidentiraju i formulišu ostvarljivi interesi i ciljevi revolucionarne borbe, koji će u sebi nositi i elemente isto-

Digitized by Google

rijskog, to jest budućeg. Tako se u interesima koncentrisano susreću, prožimaju i revolucionarno vrednuju karakteristike društveno-istorijskih uslova i primerenost strategija socijalizma.

Nastanak i ispoljavanje klasno-nacionalnih interesa u svakom društvu konkretno-istorijski su uslovljeni. Svest o posebnosti klasno-nacionalnih interesa pretežno se formira spontano i uglavnom ostaje na empirijskom (kratkoročno-dnevnom) nivou, ali u ukupnosti empirijskog uvek postoje i klice potencijalno revolucionarnog. Da li će i kada ti interesa biti iskazani na autentičan, to jest revolucionaran način, zavisi, pre svega, od toga da li postoje organizovane snage sposobne da u sklopu konkretno-istorijskog otkriju osnovni pravac pretežno spontanog formiranja i iskazivanja klasno-nacionalnih interesa, da ih usmere i oblikuju shodno mogućnostima datih uslova, te da ih, po osnovu sopstvenog posedovanja svesti i znanja o cilju (istorijskom), obogate istorijski realnom perspektivom i time uspostave revolucionarni sklad pojavnog i sadržinskog, kratkoročnog (akutnog, urgentnog) i istorijskog u realizaciji interesa. Sa tog aspekta možemo konstatovati da položaj i uloga svakog subjekta u međusobnim odnosima neposredno zavise od njihove sposobnosti da — polazeći od konkretno-istorijskih interesa radničke klase i naroda, shodno unutrašnjem društvenom razvoju, stanju međunarodnih odnosa i procesima svetskog razvoja socijalizma — obezbede što neposrednije izražavanje, očuvanje i realizaciju njihovih autentičnih klasno-nacionalnih interesa.

Dosadašnji razvoj socijalizma je pokazao da prekidanje kanala ispoljavanja odlučujućeg uticaja radničke klase, naroda i drugih socijalnih nosilaca socijalističke revolucije na kreiranje i ostvarivanje sopstvenih interesa može dovesti do relativnog osamostaljivanja političke avangarde (partije, pokreta) U svim do sada uspešno izvedenim socijalističkim revolucijama ta opasnost je bila najizrazitija u periodima revolucionarnih etatizama, kada se avangarda uspostavlja kao ovlašćeni nosilac i tumač klasno-nacionalnih interesa. Produžavanje osamostaljenosti partija (praćeno birokratizacijom, etatizacijom, ideološkim monopolizmom i drugim nusproduktima) najčešće vodi gubljenju kontakta sa osnovnim socijalnim snagama revolucije, kojima, istina, partije mogu relativno dugo da manipulišu kombinacijom idejno-političkih i državno-represivnih mera. Rezultat toga je sužavanje prostora izražavanja autentičnih klasno-nacionalnih interesa, koji postepeno bivaju zamenjeni usko parcijalnim interesima vladajuće državno-partijske strukture. U vezi s tim, uporedo se javljaju dva, međusobno uslovljena i povezana, procesa: deformacije u razvoju socijalizma i kontrarevolucionarno delovanje protiv socijalizma.

Sužavanje socijalno-klasnog i nacionalnog oslonca rukovodećim snagama u sopstvenim sredinama najčešće vodi njihovom međunarodnom povezivanju radi očuvanja stečenih društvenih pozicija. Neminovan rezultat njihovog internacionalnog povezivanja je postepeno uvođenje hijerarhizacije u međusobne odnose, pretpostavljanje apstraktnih »opštih« i »viših« interesa i ciljeva konkretnim klasno-

Digitized by Google

-nacionalnim, iz čega sledi i gubljenje položaja samostalnosti, ravnopravnosti i nezavisnosti, čime i uloga svakog takvog subjekta postaje manje važna u konstelaciji nadređenosti i podređenosti odnosa.

Mogućnosti revolucionarnog zastoja, pa i kontrarevolucije (istorijski poznate), ponovo u prvi plan ističu pitanje sadržaja socijalizma. Dosadašnji razvoj nekih autentičnih socijalističkih revolucija, posebno jugoslovenske, ukazuje na bitnu povezanost tokova i sadržaja revolucije i položaja i uloge njihovih subjekata u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. U kolikoj meri sopstvenom teorijsko-praktičnom aktivnošću stvaraju društvene pretpostavke za realizaciju odlučujuće uloge radničke klase i njenih saveznika u procesu socijalističke revolucije, toliko po svom društvenom biću postaju presudni nosioci i kreatori sopstvenog položaja i uloge u odnosima. Prema tome, položaj i uloga svakog od subjekata u međusobnim odnosima, u krajnjoj liniji, zavise od njegove teorijsko-praktične sposobnosti da, polazeći od karakteristika društveno-istorijskih uslova svoga delovanja, revolucionarno izrazi i realizuje konkretno-istorijske interese sopstvene radničke klase i drugih progresivnih snaga, imajući pri tome u vidu i interese svetskog razvoja socijalizma.

Interpretirajući suštinu primarno-determinirajućeg uticaja, možemo reći da je reč o relaciji iz upravne srazmere, izraženoj u delovanju sledeće zakonitosti odnosa među socijalističkim snagama: povećanjem revolucionarne uspešnosti subjekta socijalizma, zasnovane na primerenosti strategije socijalizma razrešavanju protivrečnosti svoga društva, rastu mogućnosti i pretpostavke za samostalno kreiranje sopstvenog položaja i uloge u odnosima sa drugim socijalističkim snagama, i obrnuto. Zaostajanje za zahtevima zbilje, iskazano teorijsko-praktičnom nesposobnošću pronalaženja istorijski primerenih socijalističkih odgovora na probleme razvoja sopstvenog društva, može, ali ne mora, voditi gubljenju samostalnog položaja i uloge u odnosima sa drugim socijalističkim snagama, posebno onima koje ispoljavaju hegemonističke pretenzije. Ovaj teorijski stav, načelno opravdan dosadašnjom praksom odnosâ, može biti relativiziran, pa i revidiran. Pokazalo se da pojedini subjekti (partije, države) mogu relativno dugo kreirati svoj samostalan položaj i ulogu u odnosima sa drugim socijalističkim snagama, nezavisno od karaktera sopstvene revolucionarne — socijalističke delatnosti u svojim društvima. U takvim slučajevima (KP Kine, KP Rumunije, KP Albanije) interesi očuvanja nacionalnog i državnog suvereniteta, čiji su nosioci države i partija, deluju kao primarno-determinirajući faktori njihovog položaja i uloge u odnosima sa drugim socijalističkim snagama.

Zbog toga karakter revolucionarno-delatnog spoja konkretno-istorijskih uslova i oslobađajuće samoaktivnosti radničke klase i njenih organizovanih snaga tretiramo kao primarnu determinantu položaja i uloge svake od socijalističkih snaga u ukupnosti međusobnih odnosa.

Digitized by Google

c) Sekundarne determinante

Prethodno upotrebljen pojam sekundarne determinante može biti osporavan terminološki, pa i sadržinski, jer možemo se upitati: ukoliko je nešto sekundarno (drugorazredno), da li može biti i determinirajuće. Marksistički shvaćen, determinizam jasno ističe odlučujući uticaj konkretno-istorijskih uslova, to jest karaktera preovlađujućih proizvodnih — društvenih odnosa, ali ne isključuje ostvarljivu mogućnost determinirajućeg uticaja u konkretnim okolnostima faktorâ drugog reda (države, partije, svesti, međunarodnih okolnosti i slično). Pošto se socijalizam razvija kao proces svetskog razrešavanja temeljnih protivrečnosti epohe, svaka konkretna socijalistička praksa, konstituišući ga, i sama biva izložena povratnom uticaju karakteristika savremenog sveta i stanja, procesa i tendencija u razvoju socijalizma, koji u određenoj konstelaciji mogu postati determinirajući faktori. Sintetičkom analizom grupa sekundarnih faktora pokušaćemo da dokažemo i obrazložimo ovu tvrdnju.

1. Savremeni svet, sa svim svojim osnovnim protivrečnostima i karakteristikama, predstavlja najširi socio-istorijski medijum nastanka i razvoja raznovrsnih socijalističkih praksi. Sve veća integrisanost i međuzavisnost činilaca svetske zajednice (ekonomska, politička, kulturna, vojna itd.) povećavaju stepen uzročno-posledične povezanosti društvenih procesa u okviru nacionalno-teritorijalnih zajednica sa temeljnim procesima globalne zajednice. Uostalom, ni primarne determinante konkretnih socijalističkih praksi nisu nastajale nezavisno od savremenog sveta, nego su i one izložene posrednom uticaju njegovih bitnih karakteristika i protivrečnosti. Stoga i svaka od socijalističkih snaga, htela ona to ili ne, u koncipiranju i realizovanju sopstvene strategije socijalizma mora voditi računa i o svetu u kojem deluje. To posebno dobija na važnosti ako se ima u vidu da je reč o epohi daljeg zaoštravanja protivrečnosti kapitalizma i socijalizma, gde kapitalistički proizvodni odnosi i dalje utiskuju presudan pečat stanju savremenog sveta, a time i bitno utiču na trenutne i istorijske mogućnosti socijalizma. Dokaz tome je, između ostalog, i činjenica da svetski kapitalistički sistem, zahvaljujući sposobnosti internacionalizacije sopstvenih unutrašnjih kriza i prevaljivanju njihovih posledica na ekonomski inferiornije subjekte svetske zajednice (pa i na socijalističke zemlje), i te kako utiče na proces daljeg razvoja socijalizma. Pretpostavke ovakve njegove uspešnosti nalaze se i u stepenu razvijenosti socijalističkih zemalja, na osnovu čega kapitalizam može, na primer, uticati na percepciju socijalističkih ciljeva od strane socijalističkih snaga, što često vodi njihovom reduciranju na ekonomske ciljeve. Rezultat toga je svođenje socijalizma na koncept forsirane industrijalizacije i brzog ekonomskog razvoja, čime se čovek, klasa i nacija, to jest problemi njihovog oslobođenja, premeštaju iz revolucionarno-praktičnog u sferu ideološko-programatskog i nesaznatljivo budućeg.

Ispoljavajući i ostvarujući posredni uticaj na unutrašnje procese u mnogim društvima, kapitalizam — kao odnos i svetski sistem — postaje ograničavajući faktor njihovog daljeg razvoja, a time i

Digitized by Google

svojevrsni determinator. Svakako, to se mora odraziti i na poziciju socijalističkih snaga u sopstvenim društvima, a samim tim i na njihovo mesto i ulogu u odnosima sa drugim socijalističkim snagama.[6]

Radi izbegavanja jednostranih i uprošćenih zaključaka, dužni smo podsetiti da, u istorijskom smislu, konačni ishod svetsko-epohalnog sukoba kapitalizma i socijalizma zavisi od sposobnosti socijalističkih snaga da na mnoštvo otvorenih teorijsko-praktičnih pitanja i problema daljeg razvoja socijalizma u sopstvenim društvima i u svetu daju primerene odgovore. No to ne isključuje sekundarno determinirajući uticaj kapitalizma, bar ne u savremenom trenutku svetske zajednice.

2. Ukupnost raznovrsnih praksi mnoštva socijalističkih snaga čini socijalizam u savremenoj epohi svetskim procesom. Internacionalistička dimenzija revolucionarnih sadržaja i ciljeva socijalističkih procesa u savremenom svetu dovodi ih u znatan stepen međusobne zavisnosti i povezanosti. Mnoštvo pojedinačnog i posebnog, sa u sebi sadržanim opštim, u razvoju socijalizma — kao proizvod razlika društveno-istorijskih uslova delovanja i konkretnih praksi subjekata socijalizma — čini njegov svetski razvoj neravnomernim i protivrečnim. Neravnomernost se iskazuje, između ostalog, u različitom stepenu socijalističkog razvoja pojedinih društava, u različitosti sadržaja, interesa i ciljeva, raznovrsnosti socijalno-klasnih nosilaca socijalističkih praksi i u pluralizmu teorijsko-praktičnih pristupa socijalizmu. Nastajući i razvijajući se kao revolucionarni put razrešavanja pre svega konkretnih, klasno-nacionalnih protivrečnosti kapitalističke epohe, socijalizam u svojoj biti predstavlja proces revolucionarno-kontinuiranog prevladavanja diskontinuirajućih faktora i momenata klasnog razvoja društva. Sposobnost svakog od subjekata da u sklopu konkretno-istorijskih uslova i nacionalno-klasnih posebnosti ispoljavanja temeljnih protivrečnosti sopstvenog društva i epohe pronađe primerena revolucionarna rešenja, određuje, u krajnjoj liniji, tempo, puteve i mogućnosti svetskog razvoja socijalizma, kao što i tendencije, procesi i protivrečnosti svetskog razvoja socijalizma, u povratnoj sprezi, ispoljavaju nekad manji, a nekad veći stepen uticaja na mnoštvo konkretnih socijalističkih praksi. U uslovima kada se sve veći broj progresivnih snaga u svetu izjašnjava i opredeljuje za socijalizam (raste broj država i organizovanih snaga koje se ustavnopravno i programatski deklarišu kao socijalističke)[7] povećava se stepen međusobne zavisnosti raznovrsnih praksi socijalizma u svetu. U tom procesu posebno mesto pripada iskustvima, dostignućima i problemima organizovane izgradnje socijalizma u socijalističkim zemljama. Činjenica da je socijalizam prvo pobedio u re-

---

[6] »Sonensfeldova doktrina« kao akt direktnog pritiska kapitalizma na KP Italije očigledna je potvrda takvog uticaja.

[7] Na primer, dr A. Grličkov u članku *Nesvrstanost i socijalizam kao svetski proces* navodi pedesetak nesvrstanih zemalja koje se deklarišu kao socijalističke (*Nesvrstanost u savremenom svijetu,* »Vjesnik«, Zagreb, 1979, str. 248).

Digitized by Google

lativno nerazvijenim zemljama imala je dvostruko dejstvo na njegov dalji (svetski) razvoj. Prvo, pokazalo se da je neistorijski uzdizati Marksove procene o mogućnostima i pretpostavkama socijalizma (važeće u vreme u kome je stvarao) na nivo opštevažećih i obavezujućih, te da su Lenjinov stvaralački pristup i konkretno-revolucionarna realizacija puta socijalizma u uslovima carske Rusije otvorili nove mogućnosti i perspektive svim revolucionarno sposobnim subjektima. Time je socijalizam, kao ideja i praksa, dobio na zamahu, što se i iskazalo u njegovom daljem svetskom razvoju. Drugo, karakter društveno-istorijskih uslova zemalja (pre svega, stepen njihovog ekonomskog razvoja) u kojima su do sada socijalističke snage osvojile političku vlast i pristupile organizovanoj izgradnji socijalizma, otežavao je realizovanje totaliteta socijalističke revolucije. Pojave reduciranja sadržaja socijalizma na ekonomsku sferu, uz odlučujuću ulogu centralističkog državno-partijskog mehanizma (sa svim ostalim pratećim pojavama: supstituiranje radničke klase partijom i njena odvojenost od sfere odlučivanja itd.), nastajući u konkretnim uslovima kao potreba i proizvod istorijskog trenutka, produžavanjem sopstvene egzistencije, posredno i neposredno, utiču na dalji razvoj socijalizma u drugim društvima, a time i u svetu. Savremene idejno-teorijske kontroverze i politički sukobi među socijalističkim snagama u vezi sa ključnim pitanjima socijalističke revolucije i svetskog razvoja socjalizma pokazuju da mnogobrojne socijalističke snage teže da, uspostavljajući kritički odnos prema do sada ostvarenom u socijalizmu, izgrade sopstvene vizije socijalističkih rešenja shodno uslovima svoga delovanja.[8] To istovremeno ukazuje na povezanost i zavisnost raznovrsnih praksi socijalističkih snaga u svetu.

U današnjim uslovima svetski razvoj socijalizma (tendencije, procesi i protivrečnosti) višestruko deluje na položaj i ulogu socijalističkih snaga u međusobnim odnosima. Povratno utičući, svojim karakteristikama, na tokove socijalizma u pojedinim društvima (stimulišuće ili regresivno), svetski razvoj socijalizma deluje i na položaj i ulogu socijalističkih snaga u sopstvenim društvima, a preko toga i na njihov položaj i ulogu u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Stanje svetskog razvoja socijalizma objektivno postulira i odnose među njegovim subjektima. Socijalističke snage stupaju u međusobne odnose u konkretnom trenutku i stanju svetskog razvoja socijalizma, koji nije prost zbir njihovih htenja, praksi i projekcija, već svojim svetski uspostavljenim karakteristikama bitno utiče na sve momente i elemente njihovih odnosa. To pokazuje i činjenica da položaj i uloga subjekata socijalizma, kako u sopstvenim društvima tako i u odnosima sa drugim socijalističkim snagama, zavise i od njihovog teorijsko-praktičnog odnosa prema bitnim pitanjima razvoja socijalizma u svetu.[9] To nas navodi na zaključak da sa

[8] Dokaz za to su i rasprave između IKP i KPŠ i KPSS u vezi sa događajima u Poljskoj.

[9] Na primer, stav KPF prema intervenciji u Avganistanu i poljskim događajima imao je udela u zaoštravanju unutrašnjih sukoba u Partiji i određeno dejstvo na njen uticaj u biračkom telu.

Digitized by Google

povećanjem uspešnosti socijalističkih snaga u revolucionarnom razrešavanju protivrečnosti sopstvenog društva rastu njihove mogućnosti aktivnog doprinosa svetskom razvoju socijalizma, a time i mogućnosti da u saradnji sa drugim socijalističkim snagama stvaraju pretpostavke izgradnje primerenih oblika, sadržaja i principa međusobnih odnosa.

3. U sklopu ovde pomenutih sekundarnih determinanti konkretna stanja odnosa među socijalističkim snagama predstavljaju najneposrednije uticajan faktor uspostavljanja određenog položaja i uloge nekog od subjekata. Odnosi među socijalističkim snagama čine svojevrstan prostor susretanja, prožimanja, pa i suprotstavljanja teorijsko-praktičnih delatnosti raznovrsnih subjekata socijalizma. U međusobne odnose, a povodom sadržaja, principa i oblika, svaki od subjekata posredno unosi koncentrate sopstvenog socijalističkog delovanja. Međutim, odnosi nisu samo prost zbir sadašnjih delovanja socijalističkih snaga, već imaju i sopstvenu, relativno samostalnu istoriju, koja nikako ne može biti tumačena i shvaćena izvan osnovnih tokova svetskog razvoja socijalizma. To govori da odnosi među socijalističkim snagama, kao relativno osamostaljena sfera njihovog teorijsko-praktičnog delovanja, nisu podložni automatskom menjanju u skladu sa promenama u razvoju socijalizma, bilo u jednoj zemlji bilo kao svetskog procesa. Štaviše, odnosi, bar preovlađujući, često pokazuju tendenciju kašnjenja za trenutnim i istorijskim potrebama razvoja socijalizma. Nasleđe prakse multilateralnog institucionalizovanog okupljanja i delovanja znatnog broja socijalističkih snaga i dalje predstavlja ograničavajući faktor razvoja odnosâ primerenih sadašnjim potrebama socijalizma. To najočiglednije potvrđuje i praksa »ekskomuniciranja« pojedinih subjekata iz odnosa, dugo vremena karakteristična za odnose među komunističkim partijama. Koliko god je, na primer, KPJ(SKJ) — izgrađujući sopstvenu platformu odnosa na bazi samostalnosti, ravnopravnosti itd. — stvorila pretpostavke za odlučujući uticaj na svoj položaj i ulogu u odnosima, u dugom vremenskom periodu i te kako je taj uticaj bio određen, bar u odnosima sa komunističkim partijama, i činjenicom da je KPJ bila »ekskomunicirana« iz komunističkog pokreta. Posebno je sada pitanje da li neko — ukoliko je pripadnost pokretu određena karakterom revolucionarno-teleološke opredeljenosti i delatnosti svakog od subjekata — može primati ili izbacivati iz pokreta. Bez obzira na to, sigurno je ponašanje ostalih komunističkih partija bitno uticalo na položaj i ulogu KPJ u odnosima, samim tim što je »ekskomunikacijom« prekinuta mogućnost komunikacije radi razrešavanja i prevazilaženja uzrokâ sukoba.

Negativno nasleđe prakse odnosa (posebno u komunističkom pokretu) dugo vremena nakon drugog svetskog rata davalo je osnovni ton stanju odnosa među socijalističkim snagama, a time bitno uticalo i na položaj i ulogu svake od njih. Praksa hegemonizma, sektaštva, ideološkog monopolizma, centralizma i generalne linije dugo je predstavljala barijeru menjanju do tada važećih odnosa i istovremeno je onemogućavala da se u te odnose uključe mnoge novostvorene

Digitized by Google

socijalističke snage. Isto tako, i negativne tendencije u sadašnjim odnosima među socijalističkim snagama utiču kako na sadržaj i kvalitet odnosa tako i na položaj i ulogu svakog od subjekata. Sve češći sukobi, praćeni upotrebom raznovrsnog arsenala idejno-političkih sredstava (uključujući i vojne intervencije pri rešavanju odnosa među socijalističkim zemljama), direktno utiču, s jedne strane, na dostignuća i dalje mogućnosti razvoja socijalizma u nacionalnim i svetskim razmerama i, s druge, na položaj i ulogu svakog od učesnika sukoba (pa i drugih subjekata koji se neminovno izjašnjavaju povodom sukoba), kako u njihovim društvenim sredinama tako i u odnosima sa drugim subjektima socijalizma u svetu. Prema tome, stupajući u odnose sa drugim socijalističkim snagama svaki od subjekata unosi u njih i rezultantu primarno determinirajućih faktora sopstvenog položaja i uloge, ali njegov stvarni položaj i uloga u velikoj meri zavise i od stanja postojećih odnosa. Time dolazimo i do pitanja odnosa primarnih i sekundarnih determinanti. Svaka od navedenih primarnih i sekundarnih determinanti predstavlja relativnu konstantu odnosa među socijalističkim snagama, što ne isključuje mogućnost i naglih promena neke od njih (na primer, dalje produbljivanje krize kapitalizma ili zaoštravanje sukobâ među socijalističkim snagama i slično). Međutim, po našem mišljenju, kompleksan spoj međusobno zavisnih determinanti uvek je konkretno-istorijski, a to znači da se različito ispoljava u različitim društvenim sredinama i situacijama, pa je moguća promena mesta i odnosa među determinantama. Zbog toga međuodnos determinanti prvenstveno zavisi od revolucionarne moći svakog pojedinačnog subjekta svetskog razvoja socijalizma. Socijalističke snage koje se nalaze u žiži društvenih zbivanja u sopstvenim sredinama, ispoljavajući odlučujući uticaj na njihov razvoj, otpornije su na delovanje sekundarnih determinanti, posebno stanja konkretnih odnosa, te njihova uloga i položaj u odnosima, u krajnjoj liniji, zavise od njih samih. To najbolje pokazuje i tok sukoba KPJ sa Informbiroom. Znatan broj teoretičara u analizi položaja i uloge KPJ(SKJ) u odnosima polazi od sukoba, objašnjavajući njegov ishod (raskid sa Staljinom i konačno osamostaljivanje KPJ) delovanjem spoljne determinante, to jest karakterom pritiska Informbiroa na KPJ. Sigurno da je u tim trenucima spoljni faktor presudno uticao na ponašanje KPJ. Međutim, i pored svih napora staljinističkih snaga, on nije mogao uticati na *kvalitet* tog ponašanja. Ponašanje KPJ bilo je determinisano činjenicom da je Partija, organizovanjem i izvođenjem autentične socijalističke revolucije, stekla revolucionarnu moć — dovoljnu da se dosledno odupre svim pritiscima i time nastavi put revolucionarno-kritičkog razvoja sopstvene prakse.

Snage koje se nalaze na marginama razvoja sopstvenih društava, u nemogućnosti da revolucionarnu moć izgrađuju sopstvenim teorijsko-praktičnim angažmanom, sklone su ka tome da vezivanjem za pojedine socijalističke snage nadomeste svoju revolucionarnu inferiornost. To ih dovodi u zavisan položaj prema drugim socijalističkim snagama, što bitno umanjuje njihov uticaj na sopstveni položaj

Digitized by Google

i ulogu u odnosima i najčešće ih pretvara u instrumente tuđe politike.

Navedena skica teorijsko-metodološkog pristupa predstavlja, po našem mišljenju, osnovu konkretno-istorijske analize determinanti položaja i uloge SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Pri tome težište mora biti na istraživanju takozvanih primarnih determinanti, jer su one presudno uticale na položaj i ulogu SKJ u odnosima sa drugim socijalističkim snagama. Svakako, u potrebnoj meri je neophodno ukazivati i na delovanje sekundarnih determinanti.

Digitized by Google

Dragomir Radenković

Španski socijailsti na vlasti

Društvena kretanja, klasne borbe i radnički pokret Španije predstavljaju, već duže vremena, podsticajnu oblast istraživanja, nalazeći se, takođe, u fokusu pažnje i interesovanja širih krugova javnosti. Posmatrana u istorijskoj dimenziji, Španija ulazi u krug evropskih zemalja sa najvećim brojem i intenzitetom revolucionarnih događaja i vrenja u poslednja dva stoleća. Procesi na njenoj savremenoj društvenoj pozornici, u periodu posle Frankove smrti, odlikuju se pojavom velikog broja političkih partija i grupa, bujanjem radničkog pokreta, njegovom relativnom razvijenošću i ideološkom raznolikošću. U okviru progresivnih društvenih strujanja u današnjoj Španiji, svojom aktuelnošću i naglašenom političkom i teorijskom interesantnošću, nameće se analiza Socijalističke radničke partije Španije (PSOE), čija ubedljiva pobeda na parlamentarnim izborima. 28. X 1982, predstavlja, u sklopu savremenih društveno-političkih kretanja, događaj nesumnjive i višestruke važnosti. Značaj izbornog trijumfa PSOE može se posmatrati kroz unutrašnju i međunarodnu dimenziju.

Sa 46% osvojenih glasova i 201 poslaničkim mestom španski socijalisti su ostvarili kvalitativan skok u odnosu na prethodna dva izborna odmeravanja — 1977, kada su, dobivši 29,5% glasova, imali 118 sedišta u Parlamentu, i 1979, kada im je poverenje ukazalo 30,5% Španaca, a u Kortesu ih predstavljao 121 poslanik. Dolaskom

Digitized by Google

socijalista na vlast prevladan je, u potpunosti i ubedljivo, diskontinuitet njihovog jačanja, nastao pobedom frankista 1939. godine. Dobivši posle građanskog rata prvu vladu levice, Španija, prvi put u svojoj istoriji, ima homogenu socijalističku vladu.[1] Element homogenosti predstavlja nesumnjivu prednost u odnosu na prethodnu koalicionu buržoasku vladu Unije demokratskog centra (UCD), koja je, suočena sa višestrukom krizom i krupnim teškoćama, doživela potpuni krah, ostavljajući socijalistima u nasleđe teške ekonomske, socijalne i političke probleme.

Pobeda socijalista u Španiji bitan je sastavni deo progresivnih društvenih tendencija u Evropi (socijalističke vlade u Francuskoj i Grčkoj, povratak socijaldemokrata na vlast u Švedskoj), što vodi menjanju političke karte našeg kontinenta. Karakteristično je, pri tome, da se socijalističke partije, koje su radikalnije od socijaldemokratskih partija Severne i Severozapadne Evrope, nalaze na evropskom Jugu, u zemljama sa neravnomernijim razvojem kapitalizma, izraženijim regionalnim razlikama u društveno-ekonomskom razvitku, relativno značajnim udelom poljoprivredne proizvodnje u ukupnoj privrednoj aktivnosti, brojnijom sitnom buržoazijom, otvorenijim klasnim sukobima.

1. Španski socijalisti u istorijskoj retrospektivi

Duga je i bogata tradicija Socijalističke radničke partije Španije, koja je, kao marksistička partija, osnovana 1879. godine, uz rukovodeću ulogu Pabla Iglesijasa, istaknute ličnosti španskog radničkog pokreta, i posredno angažovanje Marksa, Engelsa i Lafarga.[2] Razvijajući se linijom laganog, ali kontinuiranog jačanja, PSOE je postepeno smanjivala prevagu koju su anarhistička shvatanja imala u radničkom pokretu Španije krajem XIX i početkom XX veka. Odbivši 21 uslov, kao pretpostavku za prijem u Komunističku internacionalu, Socijalistička radnička partija Španije pristupila je, 1920 godine, Drugoj i po internacionali.

Uzlazno kretanje socijalista u društvenom životu Španije karakterisalo je, naročito, trideset godine ovog veka — period Druge republike i građanskog rata. Socijalisti su, zajedno sa levim republikancima, formirali vladu 1931. godine i bili kreatori jednog od najnaprednijih buržoasko-demokratskih ustava u Evropi toga vremena; učestvovali su, sa preovlađujućim uticajem, u vladi Narodnog fronta 1936. godine[3] i zauzimali vodeće pozicije u svim republikanskim vladama za vreme građanskog rata.

Za vreme Frankove diktature PSOE je prošla kroz težak period razvoja koji je bio obeležen njenom dugotrajnom pasivnošću, koju

[1] Vlade levice, na čijem su se čelu nalazili socijalisti, za vreme građanskog rata bile su koalicione.

[2] Videti: Manuel Tuñon de Lara, *El movimiento obrero en la historia de España, 1832—1899*, Editorial »Laia«, Barselona, 1977, str. 244.

[3] Vladu Narodnog fronta činili su: šest socijalista, dva komunista, šest republikanaca, četiri anarhista i anarhosindikalista.

Digitized by Google

u velikoj meri duguje socijaldemokratskom kursu začaurenog, birokratizovanog rukovodstva sa Rodolfom Ljopisom na čelu, koje se orijentisalo na razvijanje političke aktivnosti iz inostranstva, izgubivši vezu sa kretanjima i raspoloženjima u zemlji. Nalazeći se na pozicijama otvorenog antikomunizma i ne videvši u radničkoj klasi i ostalim progresivnim društvenim snagama osnovno uporište u borbi za destabilizovanje i rušenje Frankovog režima, ono je uporno insistiralo na nerealnim očekivanjima da će za ostvarenje takvog cilja odlučujuću pomoć pružiti zapadne demokratije. Sklapanjem pakta između socijalista i monarhista, 1948. godine, otvorena je kriza odnosa sa komunistima, jednostrano podržavana od strane socijalista. Tako su, u doba frankizma, dve najveće radničke partije, Socijalistička radnička partija Španije i Komunistička partija Španije, delovale u uslovima međusobne izolovanosti, što nije odgovaralo raspoloženjima ilegalnih socijalističkih grupa u zemlji koje su insistirale na saradnji svih opozicionih snaga.

Za preokret u životu PSOE odlučujući značaj imali su: XI kongres, 1970, godine, na kome je partijsko vođstvo preuzela unutrašnja grupa mladih socijalista u kojoj su bili Felipe Gonzales, Alfonso Gera, Pablo Kasteljano, Enrike Muhika . . . ; XII kongres u Tuluzi, 1972. godine, na kome je doneta odluka o prelasku rukovodstva u Španiju, kada partija počinje da se pomera ulevo i pokazuje znake veće organizacione povezanosti; i XIII kongres u Siresnesu, 1974. godine[4], kada na čelo Socijalističke partije dolazi Felipe Gonzales.

2. Fizionomija Socijalističke radničke partije Španije

Socijalistička radnička partija Španije oživela je 1976. godine i vratila se na društveno-političku scenu zemlje kao dosta radikalna socijalistička partija. Iako su tada u njoj bile i izvesne socijaldemokratske primese — isticanje projekta reformi kao jedino mogućeg puta izgradnje socijalizma, insistiranje na razuđivanju klasne strukture u kojoj se radnička klasa ne vidi kao stožer progresivnih društvenih promena — argumentaciju za ovakvu ocenu nalazimo kako u elementima njene partijske definicije — izjašnjavanje u prilog marksizmu, naglašavanje potrebe ukidanja eksploatacije i prenošenja sredstava za proizvodnju u društvenu svojinu — tako i u njenoj praktičnoj delatnosti — saradnja sa komunistima. Na XXVII kongresu PSOE[5] 1976. godine, prvom koji je posle 1939. održan u Španiji, partija se definiše kao klasna, masovna, marksistička i demokratska, koja »odbacuje svako prilagođavanje kapitalizmu ili jednostavnu reformu ovog sistema«. U kontekstu stvaranja uslovâ za prelazak u socijalizam njen osnovni cilj određivan je kao »potiskivanje

[4] Broj kongresa PSOE ovde se odnosi samo na kongrese održane u emigraciji.

[5] Reč je o ukupnom broju održanih kongresa.

Digitized by Google

kapitalističkog načina proizvodnje preuzimanjem političke i ekonomske vlasti i socijalizacijom sredstava za proizvodnju, raspodelu i razmenu od strane radničke klase«.[6]

U svom daljem razvoju, međutim, Socijalistička radnička partija Španije počinje, sve više, da usvaja socijaldemokratski kurs. Tendencija socijaldemokratizacije ispoljena je na XXVIII, XXVIII vanrednom i XXIX kongresu, a kao njeni osnovni pokazatelji javljaju se: razvodnjavanje marksističke definicije partije; interklasna orijentacija PSOE; hipertrofiranje značaja izborne pobede; opredeljenje za jednakost, pravdu i slobodu kao osnovne partijske ideale.

Tretirajući pitanje marksizma kao sekundarno, koje se nužno nalazi u senci formulisanja konkretne političke strategije, socijalističko rukovodstvo kvalifikuje Marksovo delo samo kao jedan u nizu značajnih doprinosa na kojima se zasniva koncepcija PSOE, a ne kao jedinu pravu ideološku platformu.

Prema mišljenju vođstva Socijalističke partije, kao rezultat visokog stepena složenosti socijalnih i ekonomskih struktura i procesa u savremenom španskom društvu dolazi do širenja prostora između antagonističkih klasa, multiplikovanja klasne strukture i pojave nove vrste socijalnog antagonizma. »Podela na dve antagonističke klase — ističe Gonzales na XXVIII kongresu — pretvorila se procesom industrijalizacije u konfrontaciju mnogobrojnih društvenih klasa sa različitim interesima, konvergentnim u jednim aspektima, divergentnim u drugima.«[7]

U prenaglašavanju značaja izborne pobede i svođenju socijalističke strategije isključivo na okvire parlamentarnog delovanja prepoznatljivi su elementi socijaldemokratskog etatizma, u kome se država javlja kao osnovna poluga društvenih promena, a put u socijalističko društvo vidi se u osvajanju uticaja u postojećem državnom mehanizmu, bez njegovog dubljeg menjanja.

Sadašnja fizionomija PSOE sadrži, međutim, i neke elemente zbog kojih se ona ne može u potpunosti označiti kao socijaldemokratska, bar kada je reč o klasičnoj socijaldemokratiji u visokorazvijenim zemljama severne i severozapadne Evrope. Pri tome imamo u vidu činjenicu da veze sa marksizmom još uvek nisu potpuno prekinute, već je marksistička komponenta samo razvodnjena, a i antikomunizam španskih socijalista umereniji je u odnosu na severnu grupaciju socijaldemokratskih partija.

Tendencija usvajanja socijaldemokratskog kursa praćena je unutarpartijskom diferencijacijom, uz izdvajanje tri osnovne struje — socijaldemokratskog krila (Enrike Muhika), kao relativno najslabijeg; znatno uticajnijeg levog marksističkog krila (Pablo Kasteljano, Gomes Ljorente, Francisko Bustelo); i centra, sa tendencijom socijaldemokratizacije, sa Felipe Gonzalesom, koji ima dominantnu ulogu u kreiranju političkih koncepcija PSOE. Marksističko krilo energično kritikuje vođstvo stranke zbog njegovog socijaldemokratskog

---

[6] Eduardo Chamorro, *Felipe Gonzales, Un Hombre a la espera*, Editorial »Planeta«, Barselona, 1980, str. 58.

[7] Isto, str. 311.

Digitized by Google

zaokreta, što je došlo do izražaja na XXVIII i XXVIII vanrednom kongresu.[8] Gomes Ljorente, na XXVIII kongresu, ističe da se ne može negirati činjenica da se »bazični fundament socijalističke misli odvaja od marksizma«[9]. Kritičke ocene marksističkog krila PSOE usmerene su i na, socijaldemokratiji svojstveno, širenje klasne strukture. Prema Ljorenteu, Socijalistička partija mora biti, pre svega, partija radničke klase, ali ne zatvorena i striktno ograničena na segment najamnih radnika. Međutim, širenje klasnog fronta, po njemu, ne sme biti povezano sa napuštanjem klasnog sadržaja partije.

Reagujući na odluke XXVIII vanrednog kongresa PSOE, koji je označio početak napuštanja marksističke definicije partije i predstavljao skretanje ka socijaldemokratizaciji, radikalna grupa Socijalističke radničke partije Španije zvanično se daklarisala kao levica PSOE, objavljujući svoj Manifest u kome se marksizam reafirmiše kao bazična ideologija socijalističke misli. U Manifestu levice PSOE odbacuje se »ideološko razoružavanje partije« i socijaldemokratska orijentacija, koja u praksi znači integrisanje radničke klase u kapitalistički sistem, a Socijalistička partija se označava kao borbena i klasna. Zastupajući takve stavove, marksističko krilo PSOE nije učestvovalo na XXIX kongresu, oktobra 1981.

Navodeći razloge za usvajanje umerenog političkog kursa, Gonzales, između ostalog, podseća da u Španiji buržoasko-demokratska revolucija još nije završena, te da, najpre, predstoje zadaci na tom planu. Španija je imala u svojoj novijoj istoriji više pokušaja izvođenja buržoasko-demokratske revolucije, od kojih ni jedan nije okončan na celovit način.[10] Kao najneposrednije posledice ove specifičnosti kapitalističkog razvoja Španije, danas se u njenoj društveno-ekonomskoj konfiguraciji mogu sresti izvesni recidivi feudalizma u okviru postojanja latifundističkih poseda, a proces industrijalizacije, ostvarujući se u nekonzistentnom društveno-političkom ambijentu, dobio je karakteristike naglašene regionalne fokalizacije.

3. Osnovni uzroci pobede socijalista

Analizirajući uzroke ubedljivog elektoralnog trijumfa socijalista u Španiji, susrećemo se sa kompleksnom, brojnom i višedimenzionalnom kompozicijom u kojoj se prepliću faktori ekonomske, socijalne, političke i psihološke prirode. Nagomilani problemi koje buržoaska vlada Unije demokratskog centra, u svom šestogodišnjem trajanju, nije uspela da reši i njihova simultanost zaoštrili su postojeće suprotnosti španskog društva, stvarajući materijalnu pretpostavku za prelazak kvantitativnih promena u kvalitativne. Snažno zahvaće-

---

[8] XXVIII kongres PSOE održan je maja 1979, a XXVIII vanredni kongres septembra 1979.

[9] Luis Gomez LLorente, *En torno a la ideologia y la politica del PSOE*, »Zona Abierta«, br. 20/1979, str. 27.

[10] Tokom XIX veka u Španiji je bilo pet revolucionarnih situacija. O tome je autor pisao u članku *Putevi radničkog pokreta Španije*, »Socijalizam« br. 3/1982, str. 443.

Digitized by Google

na efektima svetske ekonomske krize, uz sve negativne posledice dugotrajne frankističke diktature i osobenih crta kapitalističkog razvoja, Španiju danas more krupne privredne teškoće.

Nezaposlenost, krucijalni problem španskog ekonomskog i društvenog života, dostigla je, krajem 1982. godine, rekordan obim od 16,53% od radno sposobnog stanovništva. Vlada Unije demokratskog centra doživela je, upravo na planu suzbijanja nezaposlenosti, potpuni neuspeh. Mada je kao jedan od osnovnih ciljeva izbornog programa UCD, 1979. godine, isticano maksimalno moguće približavanje punoj zaposlenosti, u proteklom trogodišnjem periodu broj nezaposlenih se gotovo udvostručio, povećavši se sa 1,235.000 na 2,038.500 (broj nezaposlenih u novembru 1982).[11] Svakako, nezaposlenost nije samo španski fenomen, već predstavlja tipičan izraz savremene ekonomske krize. U slučaju Španije, međutim, zabrinjavaju njene razmere, koje su, u poređenju sa prosečnom stopom nezaposlenosti u zemljama OECD za 1982. godinu, od 8,2%[12], dostigle već dosta kritične granice, uvećavajući se, na primer, tokom 1981. godine, po dinamici više od 1.000 nezaposlenih dnevno.[13]

Tako impresivne dimenzije nezaposlenosti imaju i svoje unutrašnje poreklo u ispoljenim neadekvatnostima društveno-ekonomskog razvoja Španije, a pre svega. u opcijama privrednog razvitka u godinama frankizma. Dugo insistiranje Frankovog režima na autarkičnim ekonomskim koncepcijama, sve do početka šezdesetih godina, reperkutovalo se u niskoj dinamici industrijske proizvodnje i izrazito ekstenzivnoj poljoprivredi sa tradicionalnim metodima obrade zemlje i veoma raširenom latentnom nezaposlenošću, koju kasnija industrijalizacija i otvaranje kanala ruralnog egzodusa prema inostranstvu nisu mogli apsorbovati. Ne vodeći računa o potrebama harmoničnog razvoja zemlje, Franko je, u sprezi sa krupnom industrijskom i finansijskom buržoazijom, proces nagle industrijalizacije 60-tih godina ograničio na ekonomski najnaprednije oblasti Španije u trouglu Katalonija — Baskija — Madrid i tako još više zaoštrio izraženu teritorijalnu neravnomernost privrednog razvoja, ostavljajući oblasti Andaluzije, Estramadure, Galisije u stanju velike ekonomske i društvene zaostalosti. Kao posledica takvih modela privrednog razvoja, agrarni sektor u Španiji još uvek je opterećen značajnim viškovima radne snage, što upečatljivo ilustruje podatak da je između 1973. i 1981. godine poljoprivrednu aktivnost napustilo 800.000 osoba, zaoštravajući problem zapošljavanja u gradskim centrima.[14]

S druge strane, brza i nedovoljno pripremljena industrijalizacija, pod zaštitom države, doprinela je finansijskoj slabosti preduzeća i malim mogućnostima otvaranja radnih mesta, što je postalo jasno

---

[11] Podaci o broju i procentu nezaposlenih za 1982. godinu objavljeni su u listu »El Pais«, 14. I 1983.

[12] Predviđena stopa nezaposlenosti, »Cambio 16«, 22. X 1982, Madrid, str. 72.

[13] Juan Muñoz — Santiago Roldan, *Estrategia economica y lucha contra el paro*, »Leviatan«, Madrid, br. 9/1982, str. 48.

[14] Isto, str. 50.

Digitized by Google

sa demontiranjem frankističkog okvira u kome se ona ispoljavala.[15] Osim toga, frankistički pristup industrijalizaciji bio je izrazito protivrečan. Dok je u ekonomskoj sferi insistirao na procesima liberalizacije, njegova društveno-politička nadgradnja ostala je nepromenjena, a Franko, da bi ublažio autonomističke aspiracije katalonske i baskijske buržoazije, mada zainteresovan za brzu industrijalizaciju, ograničavao je razvoj ovih, najnaprednijih privrednih regiona Španije.

Na planu dinamike rasta cena vlada UCD postigla je izvesne rezultate smanjivši stopu inflacije sa 26,4 u 1977. na 14,5% u 1982. godini, što je, međutim, još uvek znatno iznad prosečne stope inflacije za zemlje OECD, koja, prema predviđanjima, krajem 1982. godine iznosi 8,4%.[16]

Kada se tome dodaju velika zaduženost prema inostranstvu, iznad 28 milijardi dolara, i rastući budžetski deficit, koji 1982. godine premašuje 1.000 milijardi pezeta, može se steći predstava o teškoćama sa kojima se danas suočava privreda Španije.

Sa velikom specifičnom težinom špansku ekonomiju, kao svojevrstan proizvod karakteristika kapitalističkog razvoja, pritiskaju nerešeni strukturni problemi. Naglašena teritorijalna neravnomernost u industrijskom razvoju, sa Katalonijom, Baskijom, Madridom i Valensijom kao relativno izolovanim industrijskim centrima, i postojanje širokog sektora »mikroindustrije« zahtevaju prestrukturiranje u sadašnjoj industrijskoj konfiguraciji. Relativno širok sektor »minifundija« sa karakteristikama prelaznog stadijuma između feudalnih i kapitalističkih oblika proizvodnje i latifundistički posedi koji, mada znatno reducirani, i danas predstavljaju sastavni deo realnosti španskog društva, favorizuju ekstenzivne poljoprivredne modele, ostavljajući otvoreno pitanje dovršavanja agrarne reforme.

Na društveno-političkom planu Španija se već niz godina suočava sa snažnom terorističkom delatnošću, pri čemu na njenom tlu živi i operiše jedna od najneuhvatljivijih terorističkih organizacija — baskijska ETA.[17] Do sada postignuti rezultati na njenom razotkrivanju, hvatanju terorističkih vođa i izvršilaca atentata veoma su slabi, što je, jednim delom, prouzrokovano izrazitom neefikasnošću policijskog aparata sa zastarelom, glomaznom i birokratizovanom internom strukturom.[18]

U okviru društveno-političkog uređenja ostao je nedovršen proces pretvaranja Španije u državu autonomija. Koraci koje je Unija demokratskog centra učinila u oblasti državne decentralizacije nisu

---

[15] Videti: *Resoluciones 29 Congreso PSOE*, »Partido Socialista Obrero Español«, 21—24. X 1981, str. 118.

[16] »Cambio 16«, cit. izd., str. 73.

[17] Između 1970. i januara 1983. godine ETA je izvela 27 akcija kidnapovanja i ucena. Videti »Cambio 16«, 17. I 1983, str. 15.

[18] U okviru snaga javne bezbednosti danas u Španiji deluje četiri tela sa 160.000 funkcionera, tako da Španija sa jednim policijskim funkcionerom na 250 stanovnika znatno premašuje evropski prosek (jedan policijski funkcioner na 230—400 stanovnika). Međutim, saradnja pojedinih tela javne bezbednosti vrlo je slaba. Videti: *Resoluciones 29 Congreso PSOE*, cit. izd., str. 24.

Digitized by Google

napuštali teren institucionalnog oblikovanja, mada ni na tom planu posao nije završen, budući da je do sada statute dobilo 13 autonomija, od ukupno 17, koliko će Španija imati.

U ovako kompleksnoj društveno-političkoj i ekonomskoj situaciji, bremenitoj problemima istovremenog dejstva, a različite prirode, određeno psihološko delovanje na birače imala je, svakako, izborna parola socijalista: Glasajte za promene.

Analiza činilaca koji su doprineli izbornoj pobedi socijalista ne može mimoići činjenicu da je tendencija socijaldemokratizacije privukla širok segment biračkog tela. Rezultati izbora, vrednovani kriterijumima političkog pragmatizma, opravdali su orijentaciju PSOE na proširenje svoje ideološke osnove, potvrdili mišljenje Gonzalesa, izneseno na XXVIII kongresu, da se zadatak socijalista sastoji u »pronalaženju specifičnog puta bez dogmatizma i prethodnih klišea, sposobnog da integriše žene i muškarce, manuelne i druge radnike, službenike i sitne sopstvenike... sektor većine stanovništva Španije... u borbi za oslobođenje od ekonomske, političke i kulturne dominacije.«[19] Kontinuitet ovakvih shvatanja u potpunosti je održan na XXIX kongresu PSOE, u čijim se rezolucijama govori o »pluralitetu društvenih klasa i slojeva«, o potrebi stvaranja »širokog socijalističkog bloka koji okuplja sve eksploatisane i potčinjene slojeve i klase«[20]. Umerenost političke orijentacije motivisana je, s druge strane, težnjom da se, u što većoj meri, neutrališu pritisci i mešanje »faktičkih nosilaca moći« — kapitala, armije, crkve.

U trijumf socijalista utkani su izraziti izborni neuspesi partija koje su igrale važnu ulogu na španskoj političkoj i društvenoj sceni — Komunističke partije Španije i Unije demokratskog centra. Komunističku partiju Španije, već duže od godinu dana, potresaju unutrašnji sukobi, praćeni znatnim opadanjem partijskog članstva, koji su kulminirali na izborima 1982, na kojima je KPŠ izgubila blizu 1,200.000 birača[21], koji su poverenje ukazali Socijalističkoj partiji. Kada je reč o komunističkim biračima koji su glasali za socijaliste, značajnu ulogu imao je i faktor korisnog glasa.

Uspon socijalista koincidirao je sa političkim i moralnim krahom i, praktično, raspadom Unije demokratskog centra, a deo njenih birača koji je pripadao levom centru — njih 2,500.000 — prišao je socijalistima.

U traženju objašnjenja ubedljive pobede socijalista ne sme se izgubiti iz vida ličnost Felipe Gonzalesa, sposobnog političkog vođe, jednog od najistaknutijih lidera radničkog pokreta današnje Španije. Za njegovo ime vezani su ključni događaji u razvoju savremenog španskog socijalističkog pokreta. Nepostojanje čvršće organiza-

---

[19] Eduardo Chamorro, *Felipe Gonzales, Un Hombre a la espera*, cit. izd., str. 314.

[20] Kategoriju potčinjenih čine, pored radnika, »sitni i srednji trgovci... sitni i srednji poljoprivrednici... građani u celini, potrošači proizvoda stvorenih u centrima udaljenim od (njihovog — D.R.) odlučivanja« (*Resoluciones 29 Congreso PSOE*, cit. izd., str. 6—7).

[21] Na izborima 1979. godine za KPŠ je glasalo 1,911.217 birača, a na izborima 1982 — 824.978.

Digitized by Google

cione partijske strukture PSOE, usled neadekvatnih oblika njenog delovanja za vreme frankizma, davalo je povod mišljenjima koja su, početkom 70-tih godina, sa sumnjom gledala na perspektive snažnijeg oživljavanja uloge socijalista u političkoj aktivnosti zemlje.[22] Organizacione promene početkom 70-tih godina i izbor Gonzalesa za generalnog sekretara partije izveli su Socijalističku radničku partiju Španije na put kontinuiranog uspona. Nosilac, u to vreme, marksističkih opredeljenja i pristalica saradnje sa komunistima i drugim demokratski orijentisanim političkim i sindikalnim snagama. Gonzales je bio protagonist stvaranja političkih saveza na širokoj ideološkoj osnovi, čiji je zajednički imenitelj bila borba za demokratsku alternativu frankističkoj diktaturi.[23] Time je PSOE, pod vođstvom Gonzalesa, prevazišla, tada, u praktičnom delovanju, svoje antikomunističke pozicije iz vremena Ljopisovog rukovodstva, doprinoseći stvaranju uslova za što efikasnije dekomponovanje frankističkog političkog aparata i kasniji brz prelazak u demokratiju.

4. Socijalisti na vlasti — početak novih iskušenja

Propuštanjem kroz analitičku prizmu Izbornog programa PSOE, Programa vlade, kao i prvih koraka upravljanja Španijom od strane socijalista, uočava se njihova prevashodna namera da stvore modernije i pravednije društvo, sa višim stepenom jednakosti, demokratije i slobode. Osnovni globalni cilj socijalista ima dve komponente — nacionalnu i klasnu. Nacionalni aspekt podrazumeva definitivan izlazak Španije iz stadijuma »predmodernog« društva, dok se klasni moment svodi na progresivno potiskivanje odnosâ nejednakosti i dominacije u njenom socijalnom životu. Bez pretenzija na sveobuhvatno razmatranje socijalističke projekcije vladanja Španijom, ukazaćemo na neke bitne aspekte političkog programa socijalista.

Koncipirajući osnovne konture svoje društveno-ekonomske politike, socijalisti pridaju ključni značaj rešavanju ekonomskih problema, kako neposrednih, kao što su nezaposlenost i inflacija, tako i onih čije prevazilaženje zahteva duži vremenski period (prestrukturiranje i modernizacija industrije, strukturne promene u poljoprivredi).

Politikom zapošljavanja, prioritetnim ciljem socijalističkog programa, predviđeno je otvaranje više od 800.000 radnih mesta u na-

---

[22] Videti: Jose Maria Maravall, *Eurocomunismo y socialismo en España: la sociologia de una competicion politica*, »Sistema«, Madrid, br. 28/1979, str. 57.

[23] Socijalisti su bili inspiratori formiranja Demokratske platforme, 1975. godine, u koju su, pored PSOE, ušli levica Demokratskih hrišćana, Baskijska nacionalna partija, trockistička Regionalna organizacija rada i druge. Demokratska platforma se marta 1976. ujedinila sa Demokratskom huntom, formiranom pod vođstvom komunista, obrazujući tako »Platahuntu«.

Digitized by Google

redne četiri godine.[24] Realizovanje ovog zadatka povezano je sa rastom unutrašnjeg bruto proizvoda od 2,5% u 1983. godini, predviđenim Programom vlade, što je znatno iznad njegove prosečne godišnje stope rasta između 1979. i 1981, koja je iznosila 0,6%.[25] Politika zaposlenosti projektuje se u kontekstu sprovođenja određenih mera, sa naglašenom komponentom solidarnosti, kao što su: pomeranje starosne granice za odlazak u penziju, progresivno penzionisanje lica starijih od 60 godina, skraćivanje radnog vremena na 40 časova nedeljno, sa perspektivom svođenja na 35 časova, umereniji rast nadnica. Značajnu ulogu u suzbijanju nezaposlenosti trebalo bi, po mišljenju socijalista, da odigra javni sektor koji bi, bržom dinamikom javnih investicija, postao glavni stožer otvaranja novih radnih mesta.

Na planu kretanja cena socijalističke projekcije predviđaju smanjenje stope inflacije na 12% u 1983, uz osnovnu intenciju da se, u dužem vremenskom intervalu, održi diferencijalna stopa inflacije u odnosu na glavne privredne konkurente Španije u okviru grupe zemalja OECD. Ključni instrument u postizanju ovako postavljenog cilja ne traži se u monetarnoj politici, nego u dogovorima na relaciji vlada — udruženje poslodavaca — sindikalne centrale.[26]

U problematici radnih odnosa Program socijalista predviđa »participaciju radnika u upravljanju preduzećima i institucionalno učešće sindikata u svim organizmima gde se usvajaju odluke koje se tiču radnika«.

Potreba što potpunijeg menjanja nestabilnog privrednog mehanizma, razvijanog u vreme frankizma, postavlja pred vladu socijalista složene zadatke.

Agrarna politika zahteva krupne izmene poljoprivrednih struktura i znatnu modernizaciju proizvodnih metoda. Unapređivanje poljoprivredne proizvodnje socijalisti vezuju za poklanjanje prevashodne pažnje porodičnim, sitnim i srednjim, gazdinstvima, koja čine preovlađujući društveni sadržaj španskog sela.

U okviru industrijske politike intencije Socijalističke partije usmerene su na bitne korekcije i znatna prestrukturiranja u industrijskoj proizvodnji. Opredeljenje socijalista za selektivnu i koncentrisanu politiku u ovoj oblasti motivisano je pristupom koji povlači jasnu distinkciju između sektora u krizi i sektora koji treba da postanu nosioci modernijeg industrijskog razvoja. Grane koje se nalaze u krizi (brodogradnja, tekstilna industrija, crna metalurgija) nužno zahtevaju državnu pomoć radi njihovog preobraćanja i oporavljanja. Međutim, kako se ističe u rezolucijama XXIX kongresa PSOE, »državna intervencija u industriji ne može se ograničiti na sektore koji su u krizi, od kojih se ne može očekivati dinamično ponašanje«.[27] Industrijska dinamika prelazi na druge sektore koji po-

---

[24] »Por el Cambio«, Programa Electoral Partido Socialista Obrero Español, 1982, str. 7.

[25] Juan Muñoz — Santiago Roldan, *Estrategia economica y lucha contra el paro*, cit. izd., str. 53.

[26] Videti: Manuel Sanchez Ayuso, *En torno al programa Economica Socialista*, »Leviatan«, br. 7/1982, Madrid.

[27] *Resoluciones 29 Congreso PSOE*, cit. izd., str. 132.

Digitized by Google

staju nosioci rasta i razvoja, u kojima treba da budu inkorporirani rezultati naučno-tehnološkog progresa (informatika, agroindustrija, automatizacija), a njihov razvoj država mora podsticati na osnovu koncentrisane pomoći. Proces izmene industrijskih struktura sadrži i dimenzije teritorijalnog uravnotežavanja i decentralizacije, približavanjem industrijske politike autonomnim i lokalnim nivoima.

Ulogu glavnog nosioca »reindustrijalizacije« socijalisti dodeljuju javnom sektoru. Relativno malih dimenzija i izrazito neefikasan i, uz to, podređen partikularističkim interesima i monopolističkom kapitalu, javni sektor u dosadašnjem razvoju nije mogao biti značajniji mobilizator industrijskog napretka. Neophodan preduslov njegovog izrastanja u važnijeg nosioca javnih investicija, u oslonac stabilnog privrednog razvoja i činioca izlaska iz krize, nalazi se, smatraju socijalisti, u izmeni njegovog profila u pravcu većeg respektovanja kriterijumâ rentabilnosti, ekonomičnosti, produktivnosti, autonomnosti: u pravcu snažnijeg uključivanja radnikâ u upravljanje javnim preduzećima i veće otvorenosti javnog sektora prema saradnji sa privatnim kapitalom. U cilju ostvarivanja ovakvih transformacija javnog sektora socijalistički program insistira na korenitoj reformi državnog budžeta, usmerenoj ka postavljanju korišćenja javnih troškova na bazi kriterijuma ekonomičnosti i efikasnosti.[28]

Stavljanjem akcenta na javna preduzeća projekt socijalista ne previđa sektor privatne svojine. U odnosu na sitna i srednja preduzeća, kao prioritetne ciljeve socijalisti postavljaju »modernizaciju, povećanje efikasnosti, rast konkurentnosti, uz državnu pomoć u restrukturiranju ove kategorije preduzeća i razvijanju njihove uzajamne saradnje«.[29]

Jednu od ključnih tačaka političkog programa socijalista predstavlja reforma državne administracije, policijskog aparata, školskog sistema i armije, radi postizanja veće efikasnosti ovih institucija, poštenijeg rada uprave, jačanja morala njenih funkcionera, garantovanja njihove nepristrasnosti i odgovornosti.

Reforma državne administracije sadrži, iz ugla španskog društveno-političkog uređenja, aktuelno pitanje dovršavanja institucionalnog oblikovanja Španije u autonomističku državu.[30] Priznavanje autonomija, ističe se u rezolucijama XXIX kongresa PSOE, predstavlja odlučujući moment u demokratizovanju »centralističke i autoritarne države, problematično podupirane već više od 150 godina«[31], značajan korak u priznavanju prava nacionalnostima i regionima i u smanjenju teritorijalnih neuravnoteženosti u društveno-ekonomskom razvoju. Zasnivajući se na projektu Ustava Španije iz 1978. godine[32], formiranje autonomnih vlada praćeno je prenošenjem na autonomne nivoe niza značajnih kompetencija, koje, izme-

---

[28] Videti: »Por el Cambio«, cit. izd., str. 17.

[29] Isto, str. 15.

[30] Programom vlade predviđeno je da se u februaru 1983. usvoje preostala četiri statuta autonomnih vlada.

[31] *Resoluciones 29 Congreso PSOE*, cit. izd., str. 101.

[32] *Constitucion Española*, Aprobada por las Cortes el 31 de Octubre de 1978, Referendum Nacional 6 de diciembre, odeljak VIII, str. 33.

Digitized by Google

đu ostalih, obuhvataju oblasti državnih poslova u domenu date teritorije, urbanizma, industrije, poljoprivrede, saobraćaja, kulture, obrazovanja ...

U borbi protiv terorizma, jednog od najsloženijih i najozbiljnijih problema savremene Španije, čije suzbijanje predstavlja značajnu tačku u programu slobodnijeg društva, ističe se neophodnost usvajanja mera političkog, društvenog i međunarodnog karaktera da bi se postiglo izolovanje terorizma, redukovanje njegove društvene baze, oduzimanje njegovog nacionalnog i međunarodnog pokrića.

Projekt izgradnje slobodnijeg društva, pored respektovanja osnovnih sloboda građana, kao što su sloboda govora i mišljenja, eliminisanje diskriminacije prema polu, sloboda udruživanja, zalaže se za razvijanje prava participacije (pravo peticije, pravo zakonite narodne inicijative).

Konstruisanje pravednijeg društva, sa višim stepenom jednakosti, ima ključne aspekte u reformisanju socijalnog osiguranja, koje treba da se oslobodi diskriminatorskog karaktera i, uz veći udeo države u njegovom finansiranju, postane dostupno svim članovima društva; u primeni progresivnijih poreskih stopa prema visini prihoda; u stvaranju uslova da svi Španci, bez obzira na razlike u ekonomskom statusu i na mesto življenja, ravnopravno učestvuju u korišćenju kulturnih vrednosti, kao i u procesu obrazovanja, uz stimulisanje uključivanja učenika i studenata u upravljanje nastavnim centrima.

Na bazi posmatranja osnovnih kontura socijalističkog programa upravljanja Španijom u narednom četvorogodišnjem periodu, iz ugla analize društvenih odnosa i procesa, mogu se izdiferencirati neke bitne karakteristike.

Prvo, projekt promena španskih socijalista kreće se u horizontu progresivnog korigovanja tekuće ekonomske i socijalne politike, sa ciljem korekcija i poboljšanja u okviru postojećeg poretka (proširivanje zaštite socijalnog osiguranja, progresivno oporezivanje, eliminisanje nejednakosti na planu kulture i obrazovanje...), ali bez pretenzija na bitnije transformacije sadašnjeg sistema društvenih odnosa.

Drugo, socijalisti ne ulaze u zahvate dubljih strukturnih promena društveno-ekonomskog organizma zemlje. Osim mreže dalekovodu koju će nacionalizovati, oni zaobilaze pitanje nacionalizacije i u tom pogledu njihov program je umereniji u odnosu na nastojanja socijalista u Francuskoj. Objašnjenje stava španskih socijalista prema problematici nacionalizacije nalazimo kod socijalističkih teoretičara Huana Munjosa i Santjaga Roldana: »Državna administracija nema sposobnost upravljanja za pristupanje novim nacionalizacijama«. Zbog toga, cilj socijalista nije uvećati javni sektor putem nacionalizacija, nego potencirati njegov razvoj postižući »da javni sektor bude snažniji i efikasniji«. Dozvoljavaju se samo »konkretne mere nacionalizacije, kao što je, na primer, nacionalizacija banaka u krizi.«[33]

---

[33] Juan Muñoz — Santiago Roldan, *Estrategia economica y lucha contra el paro*, cit. izd., str. 53.

Digitized by Google

Treće, umesto da teže stvaranju uslova za stvarnu jednakost svih socijalnih kategorija, koja podrazumeva ekonomsku jednakost, socijalisti insistiraju na nekim momentima sekundarne važnosti, u kojima dominira etička komponenta, kao što su solidarnost ili jačanje morala.

Četvrto, u određenim aspektima, posebno kada je reč o osnovnim pravima i slobodama građana, socijalistički program ne ide mnogo dalje od tradicionalnih sloboda.

Peto, elementi radnih odnosa, koji bi mogli implicirati širu radničku demokratiju, naročito kada je reč o demokratskim obeležjima organizovanja i upravljanja proizvodnim procesom, suviše su uopšteni. Tako, na primer, pitanja participacije radnika u upravljanju preduzećima i učešća učenika i studenata u upravljanju nastavnim centrima nisu, u dovoljnoj meri, definisana, niti su šire razrađena.

Isticanje ovih najupečatljivijih obeležja socijalističkog projekta društvenih promena indikativno je u pogledu osnovnog zaključka o umerenosti političkog programa PSOE. Umerenost Izbornog programa Gonzales objašnjava, u intervjuu nedeljnom listu »Cambio 16« od 22. X 1982, taktičkim razlozima, ističući da »javnost ima loše mišljenje o liderima koji nisu u stanju da ostvaruju svoje ideje« i da se, shodno tome, »u kampanji ne smeju davati preterana obećanja«. Mišljenja smo da, pored elemenata taktike, koji su, nesumnjivo, odigrali određenu ulogu, umerenost političkog programa odgovara ličnim uverenjima Gonzalesa i predstavlja potvrdu socijaldemokratizacije PSOE.

Socijalističkoj radničkoj partiji Španije predstoji period velikih iskušenja. Trenutak u kome ona dolazi na vlast obeležen je teškom ekonomskom krizom u zemlji sa zaoštrenim društveno-ekonomskim suprotnostima, koja je, u svojoj novijoj istoriji, imala relativno malo godina demokratskog života. Već na samom startu upravljanja Španijom socijalisti se suočavaju sa širokim spektrom praktičnih problema.

Politička platforma socijalista pokazala se veoma efikasnom u izbornom nadmetanju; veliko je pitanje da li će tu funkcionalnost zadržati i u rukovođenju zemljom. Njen socijaldemokratski kurs privukao je širok segment biračke armije. Zadovoljiti konkretnim socijalnim, privrednim i političkim merama heterogen društveni sastav, od ubedljive većine na levici do jednog dela pripadnika srednjeg sloja, biće, svakako, veoma teško. S druge strane, manevarski prostor socijalista ograničen je interesima »faktičkih nosilaca moći« i njihovom potencijalnom reakcijom.

U španskom društvu konzervativne snage još uvek su dosta jake, što pokazuje činjenica da glavnu opozicionu političku stranku u Parlamentu, sa 25,35% glasova i 105 poslaničkih mesta, predstavlja desničarski Narodni savez[34], sa konzervativnim političarem

[34] Narodni savez napravio je velik skok u odnosu na izbore 1979. godine kada je osvojio 5,76% glasova i imao samo 9 poslanika u Kortesu. Jačanje Narodnog saveza objašnjava se činjenicom da su u njemu koncentrisane konzervativne snage Španije, budući da su Fraginoj stranci na ovim izborima prišli desno krilo UCD i deo ultradesnice.

Digitized by Google

Manuelom Fragom na čelu, bivšim ministrom u Frankovoj vladi. Dekomponovanjem osnovnih mehanizama franksističkog poretka, za vreme demokratskog preobraćanja španskog društva, nisu se, očigledno, za relativno kratko vreme, mogli ukloniti svi ostaci Frankovog režima, razvijanog tokom četiri decenije.

Na politički projekt socijalista najburnije je reagovao privatni kapital — još u oktobru 1982, uoči izbora, iz Španije je transferisano više od 900 miliona dolara. Njegovi interesi konfrontiraju se i pojedinim merama vlade (protivljenje osam velikih privatnih banaka da Centralnoj banci Španije uplaćuju depozit po koeficijentu za 1% većem nego dotle[35], nepovoljno reagovanje na mere izvesne monetarne restrikcije, neslaganje sa svođenjem radne nedelje na 40 časova, zbog reperkusija na povećanje nadnica i manjih mogućnosti prisvajanja profita, optuživanje socijalista da vode ka sindikalizaciji zemlje).[36]

Proces decentralizacije Španije i izgradnja države autonomija nailaze na realne probleme vezane za praktično otelotvorenje institucionalnih opredeljenja. Iako su Ustavom garantovana jednaka prava za sve autonomije[37], Katalonija, Baskija, Galisija i Andaluzija, s obzirom na istorijsku dimenziju stremljenja ka autonomnom organizovanju, otpočele su ranije sa svojim konstituisanjem u odnosu na ostale delove Španije, u kojima je taj proces u toku. Zbog toga one sada, u stvarnosti, imaju veće kompetencije, što izaziva proteste ostalih autonomija.

Nastavljanje terorističke aktivnosti i posle preuzimanja vlasti od strane socijalista pokazuje da će iskorenjivanje terorizma predstavljati veoma složen zadatak. Tim pre što na spremnost socijalista da rešenja potraže u pregovorima vojna ETA odgovara da »nikada neće napustiti terorizam«.[38]

Slika realnih teškoća u sadašnjoj društveno-ekonomskoj konstelaciji Španije kompletira se daljim povećanjem broja nezaposlenih u decembru 1982. za 86.347 lica, što nagoveštava da se i na ovom planu socijalisti nalaze pred velikim izazovom.

*

Socijalistička radnička partija Španije, posle stogodišnjeg burnog i promenljivog razvoja, stekla je pravo da prvi put samostalno vlada Španijom. Špansko društvo je na ubedljiv način pokazalo, u celini,

---

[35] Reč je o depozitu koji privatne banke uplaćuju Centralnoj banci Španije po sadašnjem koeficijentu od 6,75%, pri čemu su to za privatne banke potpuno otuđena sredstva, jer na njih Centralna banka ne plaća nikakav interes.

[36] U odnosu na ova pitanja privatni kapital pokazuje visok stepen podudarnosti sa pojedinim tačkama Izbornog programa Narodnog saveza.

[37] *Constitucion Española*, član 138, cit. izd., str. 33.

[38] »El Pais«, 14. I 1983.

Digitized by Google

svoja progresivna opredeljenja, ukazujući poverenje najvećoj i najuticajnijoj radničkoj političkoj partiji.

Prevazilazeći početkom sedamdesetih godina pasivnost iz vremena frankizma i integrišući se čvršće sa interesima i potrebama radničke klase i naroda Španije, Socijalistička partija je krenula putem kontinuiranog uspona. Stavljajući, u okviru programa društvenih promena, akcent na načelo umerenosti političke orijentacije, PSOE je uspela, u uslovima krize KPŠ i raspada UCD, osvojiti apsolutnu većinu biračkog tela, potvrđujući, istovremeno, ranije izraženu tendenciju ka socijaldemokratizaciji. Upravljanje zemljom, koja, pored snažnih manifestacija savremene ekonomske krize i zaoštrenih socijalnih i političkih problema, nosi snažan pečat neadekvatnih opcija društveno-ekonomskog razvoja u prošlosti, sadrži u sebi velika iskušenja. Socijaldemokratski kurs, koji se u izbornom ogledanju pokazao delotvornim, nameće realne limite u rukovođenju zemljom. U meri u kojoj se socijalisti pokažu sposobnima za pronalaženje formule koja će omogućiti realizovanje izbornih obećanja, ne izazivajući, pri tom, suviše jak otpor »faktičkih nosilaca moći«, biće stvoreni preduslovi za obezbeđivanje kontinuiteta njihovog upravljanja Španijom i za dalje napredovanje španskog društva.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Umetnost u rezervatu festivala

(Povodom 30. festivala Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma u Beogradu)

Jugoslovenski stvaraoci dokumentarnog i kratkometražnog filma okupili su se ove godine (od 26. marta do 1. aprila) u Beogradu trideseti put. Bilo je to jubilarno zborovanje »kratkog metra«, ali bez pompe i u nas uobičajenog svečarskog scenarija. Ako je suditi po kvalitetu produkcije ove sezone i plebiscitarno prihvaćenom zahtevu za smirivanjem hedonističkih strasti prilikom naših svetkovina (s obzirom na ekonomsku insuficijenciju naše zajednice), onda može biti razumljivo rezervisano držanje organizatorâ pri komponovanju sadržaja festivala. Međutim, koliko god da je hvale vredna redukcija svečarskog folklora i drugih neproduktivnih izraslina, koji se, poput korova, javljaju na ovakvim i sličnim skupovima, potkradajući sokove kreativnim sadržajima, neshvatljivo je odsustvo ambicioznijeg angažmana organizatorâ da se, bar ovom prilikom, napravi kvalifikovanija rekapitulacija tridesetogodišnjeg iskustva jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma. A za to postoje i estetski i socio-kulturni razlozi.

1. Naš dokumentarni, kratkometražni, animirani, kratki igrani i igrano-animirani — za razliku od dugometražnog igranog i društveno više vrednovanog filma, koji po svojim estetskim vrednosti-

Digitized by Google

ma zaostaje u odnosu na »starijeg brata« — odavno je prevazišao lokalnu aksiologiju jugoslovenskog kinestetičkog iskustva. Na međunarodnim festivalima, u oštroj konkurenciji svetske produkcije, koji nemaju razumevanja za lokalne veličine i sujete naše društveno-političke geografije, jugoslovenski dugometražni igrani film godinama već drži za njega »rezervisano« mesto u informativnim selekcijama. Ako uđe u zvaničnu konkurenciju, to je već uspeh. Retko, sasvim retko, vrati se sa tih izleta ovenčan nekom utešnom nagradom. Nasuprot tome, »kratki metar« je na međunarodnim aksiološkim licitacijama — od kada je film *Omladina gradi* u Veneciji 1947. godine bio ovenčan »Bronzanim lavom«, pa sve do filma *Presa*, koji je laureat glavne nagrade žirija i publike u Oberhauzenu 1982. — pokupio 300 (i slovima: tri stotine) nagrada i priznanja. U toj kategoriji kinestetičkog iskustva jugoslovenski film je dospeo i do najautoritativnijeg svetskog priznanja. Animirani film *Surogat* reditelja Dušana Vukotića 1961. godine dobio je »Oskara«, a dokumentarni *Dae* Stoleta Popova »Gran pri« u Oberhauzenu 1979. i iste godine ušao u uži izbor za nagradu »Oskar« u kategoriji dokumentarnih filmova i samo »zahvaljujući« lobiju, izgubio trku — »za prsa«. Nagrade, razume se, ne mogu biti ekvivalent svekolike umetničke vrednosti bilo kog dela, uključujući i film. Međutim, i pored homolognih naslaga, one mogu biti upotrebljene kao instrumentalni parametri u određivanju društvene relevancije umetnosti, a s obzirom na to da o njima prosuđuju kvalifikovani i kompetentni akteri, one određuju i estetski domašaj datog projekta.

2. Verifikovani vrednosni iskorak jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma nije praćen ni podstican adekvatnom društvenom podrškom. »Kratki metar« svojim uspesima, domaćim i međunarodnim, iznuđivao je publicitet. O njemu se pisalo masnim slovima, govorilo povišenim i svečanim tonom kada je pronosio slavu naše zemlje, ali taj glas je slabio kada je trebalo da se čuje na mestima gde se određivao njegov materijalni položaj. Obuzete nerazumljivom željom da stvaraju i finansijski podržavaju pretežno »kapitalna« dela, institucije koje posreduju »kulturni dinar« skoro uvek su se oglušivale o materijalne zahteve kratkometražne i dokumentarne produkcije. »Kratki metar«, po nekakvoj nerazumljivoj logici, vremenom je postajao »proizvod drugoga reda« i u producentskim kućama. Kvantitativno, doduše, on je zastupljeniji od igrane proizvodnje, ali, kada se izmeri celuloidna traka, materijalno-tehnička baza i kadrovski potencijal koji se njemu ustupa, onda je on opet autsajder u odnosu na dugometražnu igranu produkciju.

3. I pored tog hendikepa, kratkometražni i dokumentarni film svojim lapidarnim iskazom kompenzirao je, na estetskom planu, redukcije materijalne prirode. Stvaraoci su oblikovali ekskluzivne umetničke vrednosti na zadatom prostoru celuloidne trake. Međutim, te vrline mašte i fakticiteta, koje zgušnjava »kratki metar«, sve ređe su postajale dostupne javnosti. Sa stanovišta kulture, neshvatljivim motivima distributerâ rukovođenim pukim ekonomskim računicama, dokumentarni i kratkometražni film vremenom je sve

Digitized by Google

češće nestajao iz bioskopa (kao propratni program celovečernjih filmova), da bi na kraju odatle bio sasvim uklonjen.

4. Usled toga naš dokumentarni i kratkometražni film nastavlja da životari mimo socijalnih zakona umetnosti. Jer, da bi jedna umetnost društveno opstala, pored »proizvodnje« estetskih predmeta, treba da je ispunjen još jedan uslov — ta umetnost treba da ima svog konzumenta koji će njene vrednosti ili prihvatiti ili odbaciti, odnosno vršiti selekciju. Kada je jednoj umetnosti uskraćen kontakt sa publikom, njeno se biće raspolućuje. Na jednoj strani, po inerciji, još neko vreme nastavljaju da egzistiraju njene kreativne supstance oblikovane kao umetnička dela, a, nasuprot tome, atrofira receptivna orbita koja joj, posredstvom publike, pruža oslonac. Nestankom publike, a u našem slučaju uskraćivanjem gledalištu da se susreće sa ostvarenjima dokumentarnog i kratkometražnog filma, na tom segmentu stvaralaštva: (a) atrofiraju psiho-socijalni motivi kao pretpostavke estetskog oblikovanja. Jer umetnost je u svom totalitetu javni čin. Posredstvom publiciteta i publike ona se ispoljava kao društvena svest. I samo tako može menjati biće društva. U suprotnom slučaju, ona ne prevazilazi individualnu dokolicu ili hermetizam larpurlartizma. (b) Film, kao, uostalom, i svaka druga umetnost, bez publike postaje društveno neracionalna investicija. Estetski čin se redukuje, jer on, kao što rekosmo malopre, pored kreacije, podrazumeva i socijalnu recepciju. Kada se njegove vrednosti ne konzumiraju — a celo društvo, posredstvom mehanizama kulturne politike, materijalno-finansijski pomaže datu umetnost — onda lepota postaje namet članovima tog društva.

5. Takvim jednostranim aktom »kulturne« politike, kojom mu je onemogućen pristup u bioskopske dvorane, filmu je uskraćen njegov prirodni ambijent opštenja sa publikom. Doveden u takvu bezizlaznu situaciju, dokumentarni i kratkometražni film bio je prinuđen da menja svoju prirodu. Okrenuo se novom medijumu — televiziji — sa milionskim auditorijumom, ali i sa određenim zahtevima primerenim njenoj vizuri. Kao nadoknadu za ustupljeni prostor (i multiplikovanje javnosti) bio je prinuđen da učini koncesije u pogledu svoje strukturne zasnovanosti. Umetnička invencija se povlači pred informativnim komponentama; dramaturgija biva prilagođavana pragmatskim zahtevima trenutka; misaonost, metafora, koje traže izvestan period inkubacije da bi sazrele kao vrednosti filma, potisnute su da bi se dobilo u brzini itd. Tako dokumentarni film, pritisnut zahtevima medijuma, evoluira u reportažu sa suženim estetskim planovima. Gubi dubinu i pretvara se u dvodimenzionalnu sliku društveno-istorijskog trenutka.

6. Otuda je jedino mesto gde jugoslovenski dokumentarni i kratkometražni film »autentično« egzistira — sâm festival. Marta svake godine u Velikoj dvorani Doma sindikata nađu se na okupu filmovi prognani iz naših bioskopa da odmere svoje vrednosti, a stvaraoci da uporede svoje kreacije sa delima svojih kolega. Međutim, koliko god da je festival u tom smislu pogodan i primeren »kratkom metru«, kada film izgubi kontinuirani kontakt sa publikom, takvo okupljanje, u isforsiranoj atmosferi nadmetanja koja ga neizostavno pra-

Digitized by Google

ti, okreće se, u neku ruku, protiv samoga filma. Opsesivno zaokupljeni nagradama, stvaraoci, neminovno u grču, nastoje da naprave film za formalna priznanja, jer je to jedini način da se u svom stvaralaštvu potvrde. A to se, svakako, nepovoljno odražava i na stvaranje i na stvaraoce. Svake godine povećava se broj nagrada, a smanjuje količina zaista vrednih filmova.

Šta nam je pokazao ove godine jubilarni 30. festival Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma — kakvo je stvaralaštvo u toj oblasti u nas? — I pored navedenih ograničavajućih okolnosti, »kratki metar« je i ovog puta demonstrirao svoju tvrdokornost da opstane. Broj prikazanih filmova je bio na nivou prošlogodišnje produkcije. A da bi se dokazao izvestan »prosperitet«, ove godine je prikazano šest filmova više nego lane. Dvadeset dva učesnika (producentske kuće) ponudila su javnosti, filmskoj kritici i žiriju 126 filmova na ocenjivanje.

Polovina celokupne proizvodnje dokumentarnih i kratkometražnih filmova realizovana je u četiri producentske kuće. »Dunav-film«, Beograd, »Viba-film«, Ljubljana, »Sutjeska-film«, Sarajevo i »Zagreb-film« snimili su ukupno 66 ostvarenja. Da bi čitalac stekao jasniju predstavu o geografiji produkcije »kratkog metra« u nas, navodimo podatak da je trećina jugoslovenske proizvodnje snimljena u beogradskim kućama: »Dunav-film«, »Centar-film«, »Zvezda-film«, »Film danas«, »Filmske novosti« i »Jugo-art« iz Beograda na festivalskom repertoaru bili su zastupljeni sa 41 filmom. Spisku »velikih« proizvođača filmova ovog žanra treba dodati još »Jadran-film« (Split), »Makedonija-film« (Skoplje), »Marjan-film« (Split), »Neoplanta-film« (Novi sad), »Vardar-film« (Skoplje). Ostale su filmske kuće patuljaste — snimaju jedan do tri filma godišnje.

Ako je ovogodišnji praznik dokumentarnog i kratkometražnog filma ostao na nivou prošlogodišnjeg po broju prikazanih ostvarenja, prema jednodušnoj oceni kritike, u vrednosnom smislu, u odnosu na prethodne festivale, ovaj odražava primetnu oseku.

Najčešća primedba upućivana na adresu dokumentarnog filma bila je »imunost našeg celuloida na tragove života«. On, naime, i pored velikog broja ostvarenja, nije uspeo da zgusne relevantnu predstavu o našoj egzistenciji »ovde i sada«. Ukoliko se, pak, dotiče nje, zahvata je na marginama ili u ekstremnim ispoljavanjima. Jedan teoretičar filma o ovoj umetnosti reče da je njena sadašnjost fosil u odnosu na budućnost. U svetlosti njegove sintagme, pristupimo jednom misaonom eksperimentu. Ako u nekoj budućnosti kakav arheolog, u nedostatku drugih informacija o našem vremenu, počne da prekopava po filmskim rolnama »kratkog metra«, »uveriće se« ili »saznati« da 1982—1983. godine — jednostavno nije bilo! Kao da u ovom razdoblju našu zemlju nije potresala jedna od najtežih ekonomskih i moralnih kriza posle rata, kao da nismo osetili gorak ukus nestašice najelementarnijih životnih artikala: nafte, deterdženata, ulja, šećera, čak i lekova. Kao da nije bilo redova i fosiliziranih sredstava razmene (bonova) u našem društvu. O svemu tome naš dokumentarni film nije ostavio za budućnost nikakav dokument. Da nije bilo filma *Zajedno u dobru i u zlu* Nikše Jovićevića, budu-

Digitized by Google

ća pokolenja, ukoliko budu stvarala predstavu o nama »ovde i sada« na osnovu dokumentarnog filma, neće saznati da je kod nas (na Kosovu) došlo do kontrarevolucije. Niko sem njega (koji je govorio o iseljavanju Srba i Crnogoraca) nije se dotakao ni jednog aspekta tog problema?! Nije to uradila ni, u poslednje vreme poletna, kosovska kinematografija.

Uporedo sa sužavanjem tematske vizure naš »kratki metar« sve više biva zahvaćen estetskom erozijom. Ono malo stvarnosti koju je obuhvatio celuloidnom trakom, s malim izuzecima, svodi na pukoređanje slika. Tako su se filmovi više doimali kao albumi fotografâ nego kao dinamične strukture kinematografâ. Većina scenarija, koji treba da budu misaoni predložak filma, pravljena je mimo elementarnih zahteva dramaturgije. Otuda autori u takvom filmskom materijalu nisu bili u stanju da precizno artikulišu ideju niti, pak, da je obrazlože kinestetičkim sredstvima. To je, nadalje, uslovljavalo da se rastoči i sama forma u kojoj su nameravali da zgusnu snimljeni materijal.

Ako bismo pristupili argumentovanju nedovršenih oblika »kratkog metra« na ovogodišnjem festivalu, bilo bi neophodno sačiniti spisak sa stotinak dobrih filmova. Time bi ovaj izveštaj bio potpuniji, ali tada bi se u njemu utopila i ostvarenja koja zaslužuju veću pažnju. Zato, žrtvujući »objektivnost«, nešto više prostora ustupamo ostvarenjima koja, po kinestetičkim odlikama, to zaista i zaslužuju.

Prema jednodušnoj oceni publike i kritike, a ovog puta i žirija, za najbolje ostvarenje na 30. festivalu proglašen je film *Likvidator* Trajčeta Popova (»Vardar-film«, Skoplje). Taj projekt, pored mnogih priznanja, dobio je i najvišu nagradu, »Gran pri« Festivala. — Film Trajčeta Popova je istinita priča o jednoj radnoj organizaciji koja je prestala da radi pre više od deset godina. Nju u »životu«, kao pravni subjekt, održava njen likvidator (!), radnik koji je ostao neraspoređen prilikom donošenja odluke o likvidaciji. Aktom likvidacije radnik je »unapređen« u činovnika (drži i raspolaže pečatom i celokupnom imovinom rudnika). On se sve vreme zalaže za to da se već jednom »likvidira« likvidacija. Piše pisma od opštinskih do republičkih instanci, obraća se lično lokalnim funkcionerima, ali bez uspeha. Za to vreme, pak, zgrade i sva mehanizacija propadaju. Nove mašine, nagrizene rđom nebrige, postaju neupotrebljive za proizvodnju i jedino se mogu »iskoristiti« kao staro gvožđe. — Tim filmom Popov ispisuje svoj najlucidniji kinestetički zapis. Izborom teme, suptilnom upotrebom slobodnog kazivanja poslednjeg činovnika napuštenog rudnika, veštom montažom — autor je svoj dokumentarni zapis podigao do »nivoa bespoštedne satire na birokratski i širi društveni nehaj i neodgovornost onih koji rasipaju društvenu imovinu. To je priča koja izrasta u metaforu o svim tim našim promašenim investicijama«.

Lociranjem bolesnih mesta u našem društvenom organizmu bavi se i Nikša Jovićević u svojim filmovima: *Tužim državu i sina* i *Zajedno u dobru i u zlu*, oba u proizvodnji »Dunav-filma« iz Beograda. — U prvom filmu autor slika u nas vrlo rasprostranjenu pojavu opadanja i starenja seoskog stanovništva, što je praćeno povećava-

Digitized by Google

njem neobradivih površina. Taj problem Jovićević obrađuje nekom vrstom ankete ekstremnih slučajeva koji prete da, s obzirom na svoju masovnost, postanu »normalno stanje«. Naslov filma je vezan za slučaj jednog od njegovih »ispitanika«. Naime, na kraju radnog veka seljak, otac sina jedinca, da bi sprečio zapuštanje svog imanja, sa rođenim sinom sklapa ugovor kojim ga zapošljava na svom imanju, uz sve prinadležnosti koje proizlaze iz radnog odnosa i radnog prava. Međutim, »država« (društvo) pridobija mladića, zapošljavajući ga kao portira. Budući da je sin prekršio ugovor, otac tuži državu i sina. Ovu priču autor dopunjava sa još nekoliko doživljaja »ispitanikâ«: drugom seljaku rekorderu sin odlazi u poštare, a država mu konfiskuje izvesna dobra zato što nije platio porez, a do toga je došlo jer mu zadruga nije isplatila novac za odavno prodate proizvode; treći, opet, napušta uzornu farmu krava usled nebrige društva, štalu izdaje kao magacin jednom preduzeću koje proizvodi nameštaj, pa od dobijene zakupnine živi bolje nego kad bi se bavio proizvodnjom mleka itd. Na taj način dobija se predstava o našim naravima, ali i o neracionalnosti ekonomske i druge politike, koja proizvodi promašaje.

U svom drugom filmu *(Zajedno u dobru i u zlu)* isti autor, koristeći isti postupak oblikovanja kinestetičkog materijala, bavi se posledicama kontrarevolucije na Kesovu kao uzrokom iseljavanja Srba i Crnogoraca. Beležeći okom kamere potresne ispovesti ljudi koji su pod pritiskom fašistoidnih ideja iredente morali napuštati svoje stolećima zgrtano ognjište, Jovićević pravi zapis o rezultatima jedne totalitarne politike koja je izvitoperila najsuptilnije odnose među ljudima. Ali autor, obrađujući ovu temu, ne pada u defetizam. Suludim i fašistoidnim »plodovima« iredente suprotstavlja odnose među ljudima koji su nadživeli te socijalne potrese i izborili se za opšteljudske vrednosti.

U oblikovanju mozaika uspešnih ostvarenja sa 30. festivala, kao svojevrstan tematski antipod trima prethodnima, možemo staviti filmove *Titan* Milorada Bajića, u proizvodnji »Centar-filma« iz Beograda i *Dobar dan, papa* Aleksandra Ilića, u produkciji »Dunav-filma« iz Beograda. Oba filma nastala su u slavu humanih vrednosti. *Titan* je, kako stoji u preporuci »Kataloga«, filmska oda radu. Posvećen je Marinu Radulju sa otoka Mljeta, koji je sam, uporno radeći, uspeo da prokopa u brdu i kamenu kanal dugačak 96 metara, a visok osam i po metara. Močvaru koja je onemogućavala njegovu poljoprivrednu delatnost delilo je od mora veliko brdo i Marin ga je za nekih godinu i po dana prokopao. Kada je ispustio vodu iz močvare u more, dobio je više od 450 kvintala plodne zemlje, pokosivši prethodno trsku i šašu u močvari. A zatim je uredio veliku plantažu voća i povrća. Zahvaljujući Marinovom upornom radu, prvi put u istoriji otoka Mljeta na njemu je rodilo voće.

Ako je Marin Radulj pred sobom imao neblagonaklonu prirodu i morao je savlađivati snagom mišića i titanskom voljom, junak filma *Dobar dan, papa* — Rom, koji je preživeo strahote rata, koji je video fašističko divljanje, a izbegao stratište u Kragujevcu, ljubavlju i svešću nastoji da zaleči ožiljke u pamćenju. Dakle, tom Romu,

Digitized by Google

koji je svu svoju energiju usmerio na podizanje porodice, na socijalističku izgradnju zemlje i emancipaciju svojih sunarodnika u našoj zemlji, tom čoveku koji je živeo sa ubeđenjem da je izveo decu na put, ćerka jednog dana, protiv njegove volje, odlazi na privremeni rad u Nemačku. Za oca je to najteži udarac njegovim ubeđenjima, potpuni neuspeh njegovih agitacionih napora. Povlači se iz aktivnog života i ne izlazi više iz kuće. Ali, boraveći u domu, shvata da to nije, mada je mislio da jeste, najveća nesreća. Ćerka mu se udaje za Nemca. I tad u njemu nastaje prelom. Prihvata da je ljubav jača od mržnje. I da ona može doneti blagostanje ne samo pojedincu, već i narodima, bez obzira na veru i boju kože.

Problem Roma obrađuje i film *Pamet u glavu kada budeš drugi put stvarao svet,* po scenariju i u režiji Filipa Robara, a u proizvodnji »Viba-filma« iz Ljubljane. Ovim dugometražnim dokumentarnim filmom (u trajanju od 95 minuta) želeo se dati presek socijalnog, političkog i kulturnog položaja Roma u Sloveniji. Kao što je poznato, Jugoslavija je jedina zemlja u Evropi koja je Ustavom dala sva prava Romima i oni mogu delovati kao ravnopravni građani. Međutim, njihova socio-ekonomska i kulturna emancipacija još uvek zaostaje za proklamovanim principima. Raskorak između normativnog i stvarnog u položaju Roma najuočljiviji je u Sloveniji, jer se sučeljava visokoindustrijalizovan način života sa nomadskim, kojeg se još ne mogu osloboditi pojedine grupe Roma. Prihvatajući napore društveno-političke zajednice na razrešavanju tog problema, autor filma iznosi niz konkretnih situacija o koje se napori društva spotiču. Pri tom, ovaj film-esej registruje i naša opterećenja i predrasude u pogledu jednog etničkog entiteta, ali i nespremnost tog entiteta (Roma) da sarađuje sa društvom koje nastoji da prevaziđe inferiorni socio-ekonomski i kulturni status Roma.

I pored toga što su na ovom festivalu predstavljali manjinu, prostor predviđen za ovaj osvrt ne dopušta da se detaljnije prikažu svi filmovi koji to po svojim estetskim odlikama zaslužuju. Međutim, nepravda bi bilo ne pomenuti sledeće: *Svadbice* Dragoslava Lazića (»Dunav-film« — Beograd), u kojem se autor ruga našim naravima, bolje reći, ludostima, kada se ljudi takmiče čija će svadba biti veća, skuplja i luđa; *Balegari* Petra Lalovića (»Dunav-film« — Beograd), u kojem, pomoću specijalnog objektiva, uranjamo u svet insekata, što je nalik na fragmente iz života čoveka. Slédeći kotrljanje sićušne životinjice sa neobičnim teretom, autor je kinestetički parafrazirao mit o Sizifu; *Ritam života* Dragoslava-Dragana Mitrovića (»Filmske novosti« — Beograd), film posvećen ljudima čiju je sudbinu odredila neizlečiva bolest, distrofija; ili *Pastir na četiri točka* Dobri Janevskog (»Neoplanta-film« — Novi Sad), koji takođe govori o čoveku kojem su oduzete noge, ali, uprkos tome, on se, pun života i optimizma, suprotstavlja toj nedaći. Iz ovog spiska ne mogu biti izostavljeni ni *Revizor* Marjana Zoranovića (»Sutjeska-film« — Sarajevo); *Otok, čovjek, krš* Branka Marjanovića (»Zagreb-film«) i *Zov reka* Ljubomira Desantića (»Zagreb-film«).

*

Digitized by Google

Animirani film na ovogodišnjem festivalu ni po broju ni po kvalitetu nije bio predstavljen kao ranijih godina. Naročito je bila primetna oseka filmova iz »Zagrebačke škole«, a koja je proslavila jugoslovenski crtani film. Drugi naš centar animiranih ostvarenja — Skoplje, takođe je, za razliku od ranijih godina, imao slabiju letinu.

Od skopskih autora jedino je Darko Marković ponudio dva svoja filma. Po svojim vrednostima oni su prevazilazili prosek, ali nisu bili na nivou njegovih ranijih ostvarenja. Prvi njegov animirani film *Festival* je parodija na poznati festival zabavnih televizijskih emisija koji se održava u Montreu. U stvari, i Markovićev film je polučasovna televizijska emisija, sastavljena od više kratkih priča i propraćena modernom muzikom. Međutim, za razliku od njegovog prethodnog ostvarenja istog žanra — *Kaša,* u *Festivalu* je zgusnuta manja količina maште. Drugi animirani film Darka Markovića *Fotelja* je kraći, ali je započet sa većim ambicijama. Hteo je da progovori o iskušenjima umetnika razapetog između kreacije i moći, imaginacije i vlasti. Između ta dva poriva Marković povlači granicu. Kada je umetnik pređe, postaje moćan, ali gubi maštu, postaje imućan, ali izmanipulisan. I fotelja, koju je uzjašio, postaje topovnjača koja kruži oko Planete. Ovu univerzalnu i podatljivu temu autor je zaodenuo opštim mestima, i to je, čini nam se, njena slabost. Umetnost je konkretna i posebna.

Iz produkcije »Zagrebačke škole« bilo je prikazano pet animiranih ostvarenja: *Album* Krešimira Zimonića, *Opsesija* Aleksandra Marksa, *San* Rudolfa Barošaka, *Dan kada sam prestao pušiti* Nedeljka Dragića i *Alegro vivače* po scenariju Ante Zaninovića, a u režiji samog scenarista i Zvonka Lončarevića — svi u proizvodnji »Zagreb-filma«. Među njima se, po svojoj umetničkoj snazi, izdvajaju *Album* i *Opsesija.* U prvom filmu autor suptilnim sredstvima prikuplja intimna sećanja čoveka. Sećanja se transferišu u metaforičnu storiju o prošlosti i, konačno, prelaze u maštanje o budućnosti. Taj simpatični obrt napravljen je raščlanjivanjem i povezivanjem sekvenci detinjstva, mladosti, zrelosti i starosti, gde se krug, najzad, zatvara. Pored maште, autor je u ovom filmu demonstrirao i majstorstvo crteža. *Opsesija* Aleksandra Marksa pravljena je na osnovu priče Edgara Alana Poa »Crni mačak«. Kod Poa, u suočavanju životinja i ljudi sve zlo dolazi i potiče od čoveka. U svojoj asocijaciji Aleksandar Marks je krenuo u obrnutom smeru.

Ipak, čini nam se da je umetnički najubedljiviji bio film Zorana Jovanovića *Flaster,* u produkciji »Dunav-filma« iz Beograda. Moto ovog filma je misao Mahatme Gandija: »Možete me zatvoriti, možete me mučiti, možete me ubiti, ali moju misao nećete zaustaviti.« U obrazlaganju te ideje autor polazi od prvih represivnih iskustava sa kojima se već suočava čovek (dete) u procesu domaćeg vaspitanja, pa, preko sistema školovanja, taj mentalitet sputavanja prebacuje na socijalni plan. Sledeću kariku, odnosno destilat čovekove »težnje ka moći«, ali i suprotstavljanje toj moći, autor prebacuje na politički plan, u vidu proizvodnje birokratije koja se održava na principu, bolje reći, na fetišu — tajne. Takvoj tajni Jovanović suprotstavlja čovekovu potrebu da govori glasno i javno. U detinjstvu za-

Digitized by Google

početu gradaciju represije autor dovodi do kulminacije, a to je ratno stanje. Kada moćnici izgube sva sredstva za sprečavanje slobode misli i govora, onda posegnu za oružjem. — Ako se može nešto zameriti ovom filmu, to je okolnost da se autor u nekoliko navrata »obezbeđuje« od »naglašene« konkretnosti — pribegavanjem opštim mestima.

Filmovi o kojima je ovde bilo reči unekoliko popravljaju nepovoljan utisak o kreativnom stanju jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, ali ponovo treba istaći da su oni bili u manjini. Većina ostvarenja nije se bavila, na estetski relevantan način, odabranim temama. U nedostatku invencije i umetničke snage, njihovi autori su celuloidom grebali po površini pojava društvene i individualne egzistencije. Takva ostvarenja, poput leptira, žive samo jedan dan na festivalu i zatim su osuđena na mrak depoa producentskih kuća.

Digitized by Google

Nacionalno pitanje i socijalizam — Zbornik radova

(»Rad«, Beograd, 1982, strana 524)

U izdanju beogradskog izdavačkog preduzeća »Rad« izišao je zbornik radova jugoslovenskih autora pod naslovom *Nacionalno pitanje i socijalizam*. Uz predgovor Najdana Pašića, u kome su navedene osnovne metodološko-teorijske postavke i struktura zbornika, objavljeno je 14 priloga, razvrstanih u dva odeljka. U prvom delu se nalaze prilozi autorâ koji razmatraju istorijske pretpostavke klasnog pristupa međunacionalnim odnosima. Ovakav pristup omogućuje razmatranje ovog složenog pitanja sa više aspekata; tako u svom članku *Osnovi marksističke teorije nacije i nacionalnog pitanja: Marks, Engels i Lenjin* dr Živko Surčulija piše o ova tri koncepta konstitutivna za marksističku misao XX veka, kao i o razlozima za njihovo ponovno razmatranje u jugoslovenskoj teoriji. Dr Dušan Ičević u prilogu *Klase i nacija* (str. 56—85) osvetljava klasnu suštinu međunacionalnih odnosa, aktuelizuje samoupravni pluralizam nacionalnih interesa. Dr Najdan Pašić razmatra odnos države i nacije (str. 89—128) kao problem ovladavanja viškom proizvoda, dok su prilozi dr Stevana Majstorovića *(Nacionalna kultura u mnogonacionalnoj zajednici*, str. 131—159), dr Ivana Perića *(Nacionalizam u suvremenim društvima*, str. 163—169) i dr Lasla Rehaka *(Položaj nacionalnih manjina u svetu*, str. 199—221) posvećeni nekim pojavnim oblicima međunacionalnih odnosa u savremenom svetu: nacionalnim kulturama, nacionalizmu i položaju nacionalnih ma-

Digitized by Google

njina. Dr Branko Pribićević proučava odnos nacionalnog i internacionalnog u savremenom radničkom pokretu (str. 225—252). U drugom delu zbornika nalaze se prilozi u kojima autori razmatraju nastajanje socijalističke Jugoslavije, rešavanje međunacionalnih odnosa stvaranjem federalne višenacionalne zajednice, kao i nacionalizam u praksi socijalizma. U članku *Istorijski aspekti nacionalnih odnosa u Jugoslaviji* (str. 258—297) dr Janko Pleterski analizira probleme međunacionalnih odnosa i njihov uticaj na državno-pravni karakter odnosa u staroj Jugoslaviji, posebno odnos nacionalnog hegemonizma i društvenog centralizma. U prilogu *Jugoslovenska revolucija i nacionalno pitanje* (str. 298—329) dr Muhamed Kešetović ukazuje na pozitivne rezultate rešenja potvrđenih u jugoslovenskoj praksi, kao tekovina socijalističke revolucije. Pravni aspekt rešenja međunacionalnih odnosa razmatra mr Mahmut Mujačić u prilogu *Faze razvoja jugoslovenskog federalizma i njihova društveno-ekonomska uslovljenost* (str. 330—364), kao i dr Koča Jončić u svom radu *Narodnosti u Jugoslaviji* (str. 441—480) i dr Ivan Kristan u prilogu *Ustavnopravni položaj autonomnih pokrajina u SFRJ* (str. 483—518). Pri tom dr Ivan Kristan kritički ocenjuje pitanje albanske nacionalne manjine i parolu »Kosovo republika«. O izvorima nacionalizma u savremenom jugoslovenskom društvu piše dr Živko Surčulija — *Oblici i izvori nacionalizma u savremenom jugoslovenskom društvu* (str. 399—439), dok problem odnosa nacije i samoupravljanja razmatra mr Vukašin Stambolić u svom radu *Pristupi proučavanju međunacionalnih odnosa u uslovima socijalističkog samoupravljanja* (str. 365—395).

Autori priloga u ovom zborniku razmatraju naciju kao fenomen koji je aktuelan u smislu potvrđivanja svog identiteta i značaja u epohi centralizacije i stvaranja globalnih društava. Struktura ovog zbornika ne predstavlja novinu sa metodološko-teorijskog aspekta: najpre se izlažu Marksove, Engelsove i Lenjinove opšte teorijske postavke o naciji, da bi zatim bili izneseni teorijski stavovi novijih marksističkih autora i rezultati novijih empirijskih sociooloških istraživanja. Doprinos potpunijem sagledavanju međunacionalnih odnosa daju interdisciplinarna istraživanja u kojima se ukazuje na ekonomsku i kulturnu, a prvenstveno na klasnu suštinu međunacionalnih odnosa u savremenom svetu. Marksistička misao je danas prevladala, ili bar čini napore da prevlada pozitivizam u istraživanju i teorijskim postavkama o međunacionalnim odnosima. Niz radova jugoslovenskih autora pokazuje da se čine znatni teorijski napori da se objasni rastući značaj nacije u savremenom svetu. Saznanje o heterogenosti međunacionalnih odnosa i različitom stupnju razvoja nacije u savremenom svetu podstiče produbljeniju istoriografsku analizu, kojom se utvrđuju istorijski koreni i pretpostavke nastajanja pojedinih nacija. Nacionalnooslobodilački i antikolonijalni pokreti posle drugog svetskog rata doprineli su nastajanju i stupanju u međunarodne odnose mnogih novih država. U njima je jasno izražena svest o naciji kao o osnovu stvaranja države: »Ono što je sigurno tačno jeste da je danas uloga države u formiranju nacija markantnije izražena i jasnije racionalno motivisana nužnostima ekonomske emancipacije. U mnogim »novim zemljama« u Africi, u zemljama Latinske Amerike — Brazilu, Argentini, Čileu, Peruu itd. — i u čitavom »trećem svetu« pritisnutom problemima ubrzanog ekonomskog razvoja na modernim osnovama, idejni i politički život društva stoji u znaku grozničavog i upornog nastojanja da se utvrdi i afirmiše sopstveni nacionalni identitet. Ideologija »nacionalnog buđenja«, u tom najširem smislu, prožima i osmišljava državnu politiku usmerenu na stvaranje stabilnih, iznutra povezanih i što homogenijih nacionalnodržavnih zajednica« — ističe prof. Najdan Pašić (str. 105).

Za razvijene zemlje odnos države i nacije nije više uslov ekonomskog i političkog razvoja. Međutim, za razvijene to je uslov daljeg socio-ekonomskog razvoja: »ono što se događa u nerazvijenim

Digitized by Google

zemljama danas ponovo otkriva, doduše u vrlo samosvojnim i specifičnim formama, duboke zakonite veze, uzajamnu uslovljenost i odnose povratne sprege između neizbežnog prevrata u sferi materijalne proizvodnje, stvaranja države kao neophodnog instrumenta i uslova ovog procesa i formiranja nacije kao njenog socijalnog supstrata« (str. 104).

Osnovna ideja koju na različite načine i sa različitih aspekata razvijaju autori u ovom zborniku je saznanje o nužnosti nacionalnog zajedništva i sa tog aspekta metodološki pristup je zasnovan na saznanju o zakonitom javljanju sukoba i negativnih pojava u međunacionalnim odnosima; nacionalizmi su izraz još postojećih ekonomskih i kulturnih nejednakosti, a jačanje zajedništva, kao opšte strateško opredeljenje, tek postepeno može dovesti do pune ravnopravnosti i uzajamnog poštovanja nacionalnog suvereniteta. Praksa socijalizma pokazala je više puta, što nije slučajno, već se izražava kao tendencijska zakonitost, da međunacionalni sukobi nastaju i reprodukuju se, što zahteva nove teorijske napore i delovanje subjektivnih snaga u pravcu njihovog prevladavanja.

Na sadašnjem stupnju razvoja marksističke misli i prakse socijalizma teorijski je neplodno, a praktično nekorisno razmatranje prioriteta nastanka nacije, odnosno buržoaske države, kao i otvaranje celog onog kruga pitanja koja počinju konstatacijom da je Marksova misao evropocentrična, te, prema tome, samo delimično ili vrlo malo adekvatna u odnosu na praksu novih nacionalnih država u Aziji i Africi. Pitanja koja su relevantna i adekvatna odnose se, pre svega, na dostignuti nivo zajedništva nacionalnih interesa u višenacionalnoj zajednici, na rešavanje ekonomskih protivrečnosti ovladavanjem viškom rada od strane neposrednih proizvođača, na državni intervencionizam i birokratsku političku artikulaciju nacionalnih interesa, kojom se zamenjuje autentični zahtev najširih masa. Nacionalno pitanje je po svojoj suštini najdublje klasno pitanje. Ovu tvrdnju sa različitim argumentima operacionalizuju N. Pašić, Ž. Surčulija i D. Ičević. Tako N. Pašić pokazuje ovaj odnos na primeru novostvorenih afričkih zemalja. »U zemljama složenog nacionalnog sastava i nerešenog nacionalnog pitanja — a takve su bile i carska Rusija i kraljevina Jugoslavija — socijalističke revolucije nose u sebi vrlo snažnu nacionalnooslobodilačku komponentu. Štaviše, istorijski ishod klasne bitke između revolucionarnih snaga, predvođenih političkom avangardom radničke klase, i svih kontrarevolucionarnih snaga odlučivao se velikim delom na terenu međunacionalnih odnosa (...) Analiza konkretnih zbivanja u samoj revoluciji, istraživanje uzroka njenih uspeha i poraza, upućuje, takođe, na zaključak o međusobnoj uslovljenosti i jedinstvu klasne i nacionalnooslobodilačke komponente socijalističke revolucije u višenacionalnoj državi« (str. 114).

Tendencija ka univerzalizaciji i stvaranju autentične zajednice (ljudskog društva) ima karakteristike slobodarskog pokreta, koji je veoma snažan, ali ima i neke elemente stihijnosti, te je u tom smislu podložan delovanju birokratskih snaga. Osnova nacionalne emancipacije je oslobođenje rada. Na značaj ekonomskih pretpostavki nacionalne emancipacije upozorava dr Dušan Ičević: »Nacija se takođe utoliko više podruštvljuje što se više »čiste« svi oblici i ostaci privatno, grupno i državnovlasničkih odnosa, a uspostavlja društvenost raspolaganja sredstvima za proizvodnju i rezultatima rada udruženih proizvođača i svih onih koji u procesu slobodne razmjene rada učestvuju u društvenoj reprodukciji« (str. 78). »Nacija u samoupravljanju, gubeći klasno antagonistička obilježja, gubi i svojstva totaliteta ljudske zajednice i jedinog određenja čovjeka« (str. 84).

Socijalizam se suočava sa ozbiljnim proverama celokupnog svog postojanja, pa i koncepta rešavanja nacionalnog pitanja: za razliku od prethodnih društava, on predstavlja »saznatu istoriju«, odnosno primenu i verifikaciju teorijskog koncepta u praksi. Za razliku od kapitalizma, koji je stihij-

Digitized by Google

ski stvarao nacionalne države zbog potreba jedinstvenog tržišta, ali i razarao mnoge nacionalno-etničke zajednice, socijalizam je prethodno proklamovao nacionalnu ravnopravnost i pravo na samoopredeljenje nacija, da bi zatim započeo sa ostvarivanjem tih prava u praksi. Time je njegova istorijska odgovornost teža, jer se sve greške i sukobi među nacijama smatraju proizvodom socijalizma kao zadatog društva. Različita rešenja i različita iskustva socijalizma u više zemalja zaoštrila su pitanje odnosa »nacionalnog« i »internacionalnog« u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. Neke snage koje pretenduju da i danas imaju ulogu i budu nosioci volje i interesa celokupne radničke klase daju sebi za pravo da određuju prioritet »internacionalnog« nad »nacionalnim«. Složena dijalektika opšteg i posebnog time se svodi na krajnje pojednostavnjene odnose. »Tvrdi se da u koliziji između opštih i posebnih, internacionalnih i nacionalnih interesa, »pravi revolucionari« uvek moraju da daju prednost prvima«, navodi Branko Pribićević (str. 247). Upravo se u razmatranju ovog pitanja sagledava kompleksnost međunacionalnih odnosa u savremenom svetu. Ono što je odavno realnost, to jest pluralizam socijalističkih rešenja i time pluralizam rešavanja međunacionalnih odnosa, pokušava se podvesti pod kategoriju »obaveznog rešenja«. Postojanje ideološko-političkih stavova u jednostranoj teoriji o »socijalističkoj naciji«, koju ovde samo uzgred pominjemo, nije potrebno posebno objašnjavati: »»Generalna linija« sadrži ne samo zadatke već i strategiju i metod borbe. Sasvim je jasno da je postojanje ovakve »generalne linije« nespojivo sa samostalnošću partija i osobito sa neminovnošću da one u što većoj meri odraze specifične uslove u kojima deluju. Smisao pozivanja na »generalnu liniju« je u tome što su sve doskora oni koji se za nju zalažu najčešće uspevali da je tako formulišu da ona u najvećoj meri odražava upravo njihove posebne interese« (str. 248).

U godinama koje slede jugoslovenski teoretičari imaće pred sobom bar dva krupna zadatka: kao prvo, revalorizaciju istorijskog nasleđa jugoslovenskih nacija i narodnosti, koja je ne samo nepotpuna i nedovoljno marksistički verifikovana, već nije postala deo društvenog bića širokih slojeva radnih ljudi, što se veoma štetno odražava u praksi. Novija istraživanja, pre svega empirijska istraživanja etničke distance (Silva Mežnarić, Peter Klinar), pokazuju da se posledice odsustva marksističkog vrednovanja nacionalnih vrednosti i tradicija jasno osećaju u svakodnevnoj praksi. Tamo gde nije bila sprovedena naučna verifikacija istorije, nisu se mogle izvući prave pouke, već su nastajali mitovi, umesto želje za istinom, tekući politički problemi rešavani su istorijskim revandikacijama. Drugi problem izražava se kao sukob između naučnih rezultata i želja, odnosno trenutnih potreba onih društvenih snaga koje te rezultate koriste ili nastoje da na njima ostvare svoj monopol. Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji su složeni, ne mogu se rešavati bez rešavanja niza drugih bitnih pitanja. Nacionalizmi, bilo da su unitaristički ili separatistički, postoje kao deo svesti i tekuće političke prakse, postojaće i dalje zbog nerazrešenih socijalnih protivrečnosti. Pravci i tokovi društvenog razvoja više puta su demantovali teoretičare u njihovim procenama, kao i birokratske snage u pokušajima da nacionalne interese podvedu pod kategoriju svojih uskih interesa. Postojeće suprotnosti u jugoslovenskom društvu imaju dugoročan karakter, što znači da će se zakonito javljati nacionalističke pojave i u bližoj budućnosti. Pri tom treba razgraničiti postojanje birokratije sa njenom ulogom u nastajanju nacionalizma, na što posebno upozorava profesor N. Pašić: »Birokratija uopšte, pa ni birokratija koju rađa etatistička faza razvoja socijalizma, nije sama po sebi nacionalistička. Veza birokratije sa nacionalizmom uspostavlja se preko države. Za birokratiju, koja je samo njen socijalni supstrat, država je najvažniji faktor i nezamenljiv instrument društvene organizacije i svakog društvenog progresa. Država je najveća instrumentalna vred-

Digitized by Google

nost socijalizma, jer samo ona može da obezbedi ostvarenje svih njegovih esencijalnih vrednosti. Sledeći korak jeste izjednačavanje jačanja države sa jačanjem socijalizma: instrumentalna vrednost postaje vrednost po sebi, instrument za ostvarivanje osnovnog cilja pretvara se u osnovni cilj« (str. 104).

Samoupravljanje je kao svoj osnovni zadatak postavilo prenošenje funkcija države na decentralizovane asocijacije radnika i građana; taj cilj ostvaruje se sporo i teško, a sadašnje stanje pokazuje da je država u socijalizmu ne samo jaka, već postaje nosilac nadležnosti u nizu odnosa društvenog života u kojima je ta nadležnost neosnovana i neracionalna. Suprotno očekivanjima nosilaca separatističkih nacionalističkih težnji, moć odlučivanja nije najviše koncentrisana (i stoga van kontrole društva) u federaciji, već u opštini, koja time dobija funkcije i nadležnosti koje joj ne pripadaju ne samo po osnovu najviših pravnih akata, Ustava i sistemskih zakona, već ni po ciljevima i rezultatima koje jugoslovensko društvo sebi postavlja i rešava. Naravno, time se uzroci nacionalizma ne prebacuju sa ekonomskog na organizaciono-politički aspekt, već se ukazuje na čvrsto postojanje dogmatskog etatizma u periodu kada je i teorijski i praktično trebalo da bude prevladan. Po mišljenju Ž. Surčulije, izvori nacionalizma na ekonomskim osnovama su sledeći: »(1) neravnomeran ekonomski razvitak pojedinih nacionalnih regiona; (2) prelivanje viška rada iz jednih nacionalnih regiona u druge nacionalne regione; (3) presudna uloga države i drugih otuđenih centara ekonomske moći na raspolaganje viškom rada i na utvrđivanje instrumenata ekonomske politike; (4) protivrečnosti u funkcionisanju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta« (str. 421).

Pored niza problema koje razmatraju autori priloga u ovom zborniku, pomenuli bismo još samo pitanje kulturne emancipacije kao posebnog vida nacionalne emancipacije. Nastajanje i razvoj jedne određene nacionalne kulture uslovljeni su posebnim zakonitostima, relativno nezavisnim od ekonomskih i političkih odnosa u društvu. Stupanj razvoja nacionalne emancipacije meri se stupnjem samostalnosti i doprinosa jedne nacije široj (međunarodnoj) zajednici. Članak S. Majstorovića može se shvatiti kao pledoaje, propraćen nizom statističkih podataka, za potvrđivanje i dalji razvoj principa ravnopravnosti i uvažavanja kulturnog identiteta svih nacija i narodnosti. Ukoliko se Jugoslavija zalaže za te principe na svetskom planu, time je i veća obaveza da ih poštuje u sopstvenoj praksi.

Na kraju ovog razmatranja moglo bi se reći da je zbornik *Nacionalno pitanje i socijalizam* aktuelna i sadržajna publikacija, koja na visokom teorijskom nivou razmatra jedno vitalno pitanje jugoslovenskog društva.

Dubravka Stajić

Кресненското востание во Македонија 1878—1879

(МАНУ, Скопље, 1982, страна 674)

Našu pažnju ovom prilikom zaokupljaju materijali sa naučnog simpozijuma povodom stogodišnjice kresnenskog ustanka makedonskog naroda (1878—1879), održanog u Berovu (od 2. do 4. oktobra 1978. godine). Pored makedonskih i jugoslovenskih naučnika, u njegovom radu su učestvovali i veoma poznati i istaknuti istoričari: prof. dr Henrik Batovski, sa Univerziteta u Krakovu — Poljska, dr Sava Janković, profesor Univerziteta u Lundu — Švedska, Andrej Brzezinski, profesor iz Poljske, L. P. Marcu, profesor iz Rumunije, Eži Skovronek, profesor iz Varšave — Poljska, Stanislav Okenski, general i naučnik iz Poljske i Nikolae Čakir, naučnik iz Rumunije. Na

Digitized by Google

ovom skupu je podneseno više od četrdeset referata, dok je u veoma živoj diskusiji učestvovalo više od 28 naučnika.

U čemu je značaj i suština ove odabrane teme?

»Kresnenski i ilindenski ustanak smatraju se najznačajnijim revolucionarnim činovima makedonskog naroda. Kresnenski ustanak, ili makedonski ustanak, kako su ga zvali njegove vođe i ustanici, predstavlja vanredan događaj u vekovnoj borbi makedonskog naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje. To je, u suštini, vrhunac revolucionarno-oslobodilačkih borbi makedonskog naroda u 19. veku, kao logična posledica teške ekonomske, političke i nacionalne situacije makedonskog naroda u tom periodu...« (M. Apostolski, str. 6).

Zbornik radova o kresnenskom ustanku, u izdanju Makedonske akademije nauka i umetnosti, u svom uvodnom delu objavljuje studiju akademika Manola Pandevskog o pretpostavkama, spoljnim uticajima, o toku i karakteru kresnenskog ustanka u Makedoniji 1878—1879. godine. Ovaj pregledan i značajan rad istaknutog autora je zasnovan na izvorima (42), koji otkrivaju i neke nove momente. Ukazujući na mnoge karakteristike ovog ustanka, ovom studijom se otvaraju široke mogućnosti za dalja proučavanja, istraživanja, kao i za nova otkrića.

Gane Todorovski u radu pod naslovom: *O stanju u serskoj oblasti za vreme rusko-turskog rata 1877—1878. godine*, na osnovi izveštaja Jovana Galoganova, daje kratak pregled tadašnjih prilika, uz odgovarajuće priloge. Autor posebno ukazuje na značaj korišćenog izvora, koji, u stvari, predstavlja prepisku J. Galoganova i S. Verkovića iz 1865. i 1892. godine. Ova prepiska sadrži oko 400 pisama posredstvom kojih se dobija potpunija slika i o kresnenskom ustanku.

Henrik Batovski, poljski naučnik, piše o diplomatskoj delatnosti na Balkanu posle Berlinskog sporazuma 1878—1886. godine, a Đ. Vasiljević o »maleševskim revolucionarima u Srbiji« i njihovom učešću u rusko-turskom ratu, kao i kresnenskom ustanku 1878—1879. godine. Pored literature, koristi se i arhivskom građom i bogatim izvorima. Ustaničku normativnu i pravosudnu delatnost za vreme kresnenskog ustanka razmatra V. Kartov, koji izvodi sledeći zaključak: »Osnivanje i aktivnost ustaničkih organa vlasti, posebno njihova normativna i pravosudna delatnost, značili su, pre svega, afirmaciju tek nastalog makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta, kao i makedonske nezavisnosti i samosvojnosti... Time je makedonski narod praktično počeo da vodi borbu za ostvarenje prava na samoopredeljenje. Poseban značaj u tom pogledu ima Statut makedonskog ustaničkog pokreta...« (str. 130).

Crnogorski istoričar Jovan R. Borojević u svom veoma zapaženom radu *Glas Crnogorca* opisuje prilike u Makedoniji između 1875. i 1879. godine. U ovom prilogu Borojević se osvrće na objektivno prikazivanje u ovom listu stanja u Makedoniji za vreme kresnenskog ustanka. Lik vojvode Stojana Karasotilova osvetljava Kata Misirkova-Rumenova, koja, iako je imala na raspolaganju mali broj izvora, prikazuje ga argumentovano kao značajnog subjekta ovog istorijskog čina

Akademik i poznati istoričar Makedonije Ljuben Lape objavljuje saopštenje o pečatima kresnenskog ustanka od 1878. godine, donoseći dve fotografije tih, istorijski i faktografski značajnih predmeta. Njihova je izvornost potvrđena dokumentima samog ustanka. Inače, kako ističe Ljuben Lape, pečat je »izvanredno važan materijalni predmet za istoriju makedonskog naroda i omogućava da se izvuku sledeći zaključci: (a) u novijoj istoriji makedonskog naroda pečat makedonskog, odnosno kresnenskog ustanka zasad je najstariji pečat poznat javnosti, jer, prema dosadašnjim saznanjima, nije utvrđeno da su u ranijim makedonskim bunama upotrebljavani makedonski pečati; (b) kresnenski ustanak je dobio ime po selu Kresna u pirinskom delu Makedonije, gde su i započele akcije, i ovde ga njegove vođe pominju kao makedonski ustanak... Još

Digitized by Google

od prvih dana ustanka, kako stoji u dokumentima, Dimitar Pop Georgijev i Adam Kalmikov bili su vođe »makedonskih ustanika«...; (c) tekst pečata o ustanku ispisan je na makedonskom jeziku, što je još jedan dokaz da je on nastao ne samo na makedonskom jezičkom području, već i da je plod makedonskog kulturnog stvaralaštva; i, na kraju, (d) pečat makedonskog, odnosno kresnenskog ustanka svedoči o najvišem stepenu organizovanosti nacionalno-revolucionarnih borbi makedonskog naroda (sa verodostojnošću i autentičnošću dokumenata). Svesni činjenice da je kresnenski ustanak 1878. godine događaj od velikog značaja za istoriju Makedonskog naroda, njegovi vođi su se potrudili da izrade i trajnije materijalno obeležje ustanka. Otuda taj pečat predstavlja za nas jedan od najdragocenijih *predmeta* našeg bogatog kulturnog nasleđa« (str. 161—162).

Ivan Katardžijev u svom saopštenju osvetljava domet, ciljeve i sam naziv kresnenskog ustanka, koristeći se mnogim izvorima (ovog puta i francuskim dokumentima), zalažući se, pri tom, za to da se zadrži tradicionalni naziv kresnenski ustanak, kao stvarni izraz celokupnog ustaničkog pokreta Makedonije toga doba.

Profesor dr Hristo Andonov Poljanski napisao je rad *Strani dobrovoljci u kresnenskom ustanku*. Za obradu te teme ovaj poznati i vanredno inventivni istraživač koristio je 180 izvora, uključujući literaturu i francuske dokumente kao i druge bibliografske jedinice. H. A. Poljanski, ističući da je »kresnenski ustanak krupan događaj u novijoj istoriji narodnooslobodilačke borbe makedonskog naroda«, ukazuje i na okolnost »da su u makedonskom ustanku učestvovali i pripadnici susednih naroda, što govori o bratskoj solidarnosti...« I sam autor tvrdi da učešće drugih naroda u kresnenskom ustanku još nije kompleksno razrađeno, jer nisu proučeni mnogi izvorni materijali. Ali nije se ipak stalo na tome, tako da su novi napori (a njegovi posebno proučavanjem britanskog arhivskog materijala) što su uloženi urodili plodom, a osobito njegov rad predstavlja vanredan doprinos osvetljavanju tih zbivanja. Kresnenski ustanak, po mišljenju H. A. Poljanskog, »svojim dometom i dubokim porukama što ih je sobom nosio, predstavlja veliki revolucionarni poduhvat makedonskih narodnih masa u borbi za samostalnost i stvaranje makedonske države«. Međunarodna javnost, a naročito susedni narodi, nije ostala ravnodušna prema borbi makedonskog naroda, pa su hteli da mu pomognu da izvojuje pobedu. »Svojim učešćem u kresnenskom ustanku strani dobrovoljci su ugradili svoja revolucionarna iskustva u vojnu organizaciju, taktiku i strategiju vojnih dejstava... Njihov veliki doprinos striktno je bio vezan za samo jezgro ustanka, za oslobodilačku borbu makedonskog naroda... S druge strane, inostrani učesnici su stekli mogućnost da se upoznaju i sa osobenostima Makedonije, što je rezultiralo njihovim nastojanjem da je afirmišu u međunarodnim odnosima...« (str. 212—213).

Orde Ivanoski piše o značaju i mestu lista »Maleševski Balkan« u makedonskom oslobodilačkom pokretu, a Ivan Bošnački o borbi za slobodu makedonskog naroda u drugoj polovini XIX i na početku XX veka, opevanoj u maleševskim narodnim pesmama.

Veoma je zapažen tekst Darinke Pačemske o odjeku kresnenskog ustanka 1878—1879. godine u francuskoj štampi. Analizirajući temeljito i veoma pregledno 34 razna francuska lista, ona je dokumentovano pokazala koliko su francuski publicisti pozitivno pisali o ovom istorijskom događaju, zaključivši da je »francuska štampa u celini, počev od najkonzervativnijeg lista »Figaro« pa do socijalističkog lista »Proleter«, — ...mnogo je doprinela tome da makedonski ustanak postane poznat francuskoj javnosti...« (str. 250).

K. Džambazovski, na osnovi srpske štampe iz perioda 1878—1881. godine, koja je pisala o Makedoniji u doba istočne krize, ukazao je na odnos srpske vlade prema kresnenskom ustanku, naglašavajući da je taj odnos bio rezervisan. Branislav Vranešević i ovom prilikom se koristio srpskom štam-

Digitized by Google

pom (»Zastava«, »Politički pregled« itd.) za svoje kratko saopštenje *Vojvođanski izvori o kresnenskom ustanku,* ističući da je »vojvođanska javnost preko svoje štampe osudila porobljivački Berlinski kongres, na čije je odluke... makedonski narod odgovorio slavnim kresnenskim ustankom. Takav borbeni stav vojvođanske javnosti i štampe bio je podrška i ohrabrenje makedonskom narodu u njegovoj borbi za slobodu« (str. 266).

Zapažen je rad Slavka Dimevskog o odnosu stranih diplomatskih predstavnika i strane štampe prema oružanoj borbi makedonskog naroda za oslobođenje u godinama 1878. i 1882. Na temelju sedamdeset pet izvora, Dimevski je izneo širok spektar njihovog reagovanja na kresnenski ustanak. Hristo Andonovski piše o Kostadinu Tripkovu Bufskom u makedonskom ustanku iz 1878. godine, kao borcu za slobodnu Makedoniju. Rad akademika Aleksandra Hristova posvećen je državno-pravnom konceptu Makedonije za vreme istočne krize 1878. godine, kada je Makedonija posredstvom nekoliko međunarodnih akata i sporazuma uključena kao poseban subjekt u evropsku diplomatiju. Revolucionarna kriza 1875—1878. godine u zapadnoj Makedoniji tema je saopštenja K. Bitovskog, dok M. Karahasan piše o kresnenskom ustanku na osnovi turske istoriografije. U završnoj reči akademik dr Mihailo Apostolski o ovom radu piše: »Za nas je značajno što su ovde izneseni zanimljivi podaci o kresnenskom ustanku iz turske istoriografije. Smatram da to svedoči o nužnosti da dublje proučimo tursku istoriografiju, jer su njome obuhvaćeni i drugi važni događaji...« (str. 667).

I ovom prilikom, kao i ranije, istraživač francuskih dokumenata i izvrstan poznavalac arhivske građe Evrope, Ljubomir Gerasimov, napisao je izvanredan empirijski rad o kresnenskom ustanku, na osnovi izveštajâ francuskog vojnog atašea iz Carigrada. Posredstvom četrdesetak dokumenata autor iscrpno prikazuje tok i raspored snaga za vreme ovog ustanka, a naročito snaga osmanlijske armije i njenih vojnih grupacija. Slično postupa i Risto Poplazarov u svom istraživačkom radu o stranim informacijama i ocenama kresnenskog ustanka 1878. i 1879. godine.

Posebno interesovanje pobuđuje kratak rad Andrzeja Brzezinskog o politici Rusije prema Balkanu u godinama 1876. i 1879, napisan na temelju mnogih novih izvora koji obogaćuju našu, jugoslovensku i makedonsku istoriografiju o razmatranom događaju iz istorije makedonskog naroda. Petar Stojanovljev podneo je rad *Srbija i makedonsko pitanje od 1867. do 1881. godine,* dok se Milan Vanku zadržava na odnosu rumunske javnosti prema kresnenskom ustanku u Makedoniji 1876—1878. i 1879. godine. Njegovo je saopštenje veoma kratko, a utemeljeno je na izvorima iz rumunske istoriografije i štampe.

Rumunski naučnik L. P. Marku obrađuje temu: *Nezadovoljstvo stanovništva planinskih oblasti Makedonije sa situacijom posle Berlinskog sporazuma.* Autor ističe da se, posle Sanstefanskog mirovnog ugovora i Berlinskog kongresa, makedonski problem pojavljuje u novoj formi, sa izgledima za buduću podelu Makedonije. Jedan memorandum, koji su 1881. godine sačinili makedonski predstavnici, prikazuje svu ozbiljnost situacije, a svedoči o stavovima i stremljenjima stanovništva tih oblasti. »Neki rukopisi u biblioteci Rumunske akademije bacaju novu svetlost na uslove u kojima je taj dokument bio pripreman, na odnose među balkanskim narodima, kao i na učešće rumunskih političara u rešavanju makedonskog problema.« Pomenuti memorandum, po ovom autoru, »daje prve istorijske i etničke dokaze o političkoj nezavisnosti makedonskog naroda, nezavisnosti koja je sada ostvarena. Taj dokument, isto tako, ističe čvrstu povezanost, interese i zajedničku borbu naroda jugoistočne Evrope za stvaranje nacionalnih država i za političku nezavisnost« (str. 430).

Između većeg broja empirijskih radova ističemo studiju Mihaila Minoskog, koji se već duže vreme bavi istraživanjem austro-mađarskih dokumenata. Na temelju njih je i nastao njegov *Kresnensko-razloški ustanak u izveštajima austro-mađarskog konzula u Solunu Ri-*

Digitized by Google

harda fon Kiarija. Pomoću sedamdesetak dokumenata on rasvetljava činjenicu da je »kresnensko-razloški ustanak veoma snažno odjeknuo gotovo u svim krajevima Makedonije i da je više hiljada mladih ljudi krenulo u oslobođena područja koja su držali ustanici, kako bi dobili oružje i borili se za slobodu svoje domovine« (str. 445).

Zapažen je rad i poljskog naučnika Eži Skovroneka o reagovanju poljskog javnog mnenja na kresnensko-razloški ustanak i o njegovom stavu prema makedonskom pitanju u 1878. i 1879. godini, na osnovi četrdesetak poljskih listova i drugih izvora. Gligor Todorovski obrađuje temu: *Kresnenski ustanak i migracije u drugoj polovini XIX veka,* i to prema francuskim izvorima, koje ovaj afirmisani makedonski istoričar dobro poznaje. Koristeći se sa više od osamdeset dokumenata iz francuskih izvora, on iznosi mnoge zanimljive podatke ističući da je, pored velikog broja Makedonaca koji su napustili svoju zemlju, bilo i Turaka i Muslimana — emigranata. Patnje i teškoće, kao i teške fizičke i psihičke traume emigranata — predmet su analize u ovom vrednom i solidnom radu. Poljski istoričar i general Stanislav Okenski dao je prilog o odjeku kresnensko-razloškog ustanka u štampi Kraljevine Poljske i Galicije, u kojem ukazuje na to koliko je veliko interesovanje pokazao poljski narod i narod Galicije za ishod toga ustanka. Aleksandar Trajanovski piše o politici Bugarske egzarhije u Makedoniji za vreme kresnensko-razloškog ustanka i, kao i uvek, uspešno obrađuje sve pojave i zbivanja s tim u vezi i na temelju izloženog materijala zaključuje da je »politika Bugarske egzarhije u Makedoniji u vreme kada se makedonski narod digao na ustanak 1878/79. godine bila *štetna* po interese makedonskog naroda...« (str. 501).

U prilogu ovog zbornika dat je i tekst *Pravila* makedonskog ustaničkog komiteta iz 1878. godine. Ova je pravila otkrio Slavko Dimevski u privatnoj arhivi pokojnog bugarskog patrijarha Kirila. Pravila su istorijsko otkriće od fundamentalnog značaja, jer sve doče o makedonskom karakteru kresnenskog ustanka. Ona sadrže ciljeve i principe, stavove i zadatke ustanka. To je dokument sa internacionalnim i visoko humanim porukama, gotovo izuzetnim u to doba i u tim uslovima kada je marksistička misao počela da se širi u Zapadnoj Evropi.

Rad Petra Milosavljevića o ukrajinskom publicisti Mihailu Petroviću Dragomanovu, kao i o revolucionarnim događajima na Balkanu u periodu 1875—1881. godine — veoma je zanimljiv i predstavlja novinu za savremenu makedonsku istoriografiju (ali i za jugoslovensku). Dragomanov je »početkom 80-tih godina prošlog veka na stranicama niza zapadnoevropskih listova propagirao ideju sveslovenskog i istočnoevropskog federalizma, uperenu, pre svega, protiv moskovskog panslavizma i nemačkog pangermanizma...« (str. 533).

Veoma je zapažen prilog Miomira Dašića o prvim crnogorsko-makedonskim vezama i stavovima zvaničnih krugova Crne Gore prema Makedoniji 70-tih godina XIX veka. Kako ističe autor, stavovi zvanične Crne Gore počeli su vidno da evoluiraju, te je »Crna Gora početkom XX veka sa velikim simpatijama pratila revolucionarna kretanja u Makedoniji, dajući veliku moralnu i javnu podršku makedonskom narodu i njegovim oslobodilačkim težnjama...« (str. 553).

Sava Janković je u više navrata učinio veliki prodor u savremenu makedonsku istoriografiju sa svojim uspelim i kvalitetnim analizama pisanja skandinavske štampe o Makedoniji i njenim nacionalno-socijalnim oslobodilačkim borbama. I ovom prilikom ovaj autor u svom prilogu *Odrazi događaja kresnensko-razloškog ustanka u skandinavskoj štampi u 1878. i 1879. godini* analizira pisanje dvadesetak listova sa krajnjeg severa našeg kontinenta. Završnicu svoga rada sam autor oblikuje ovako: »Na kraju, treba reći i to da je materijal koji smo izneli ipak davao udaljenom čitaocu na severu celovit uvid u probleme ustanka, a to je poslužilo za osnovu boljeg razumevanja, u tom delu sveta,

Digitized by Google

događaja koji će uslediti u novijoj istoriji Makedonije« (str. 575).

Zanimljiv je i vredan rad beogradskog redovnog profesora dr Momčila Savića *Ustanci makedonskog naroda u doba istočne krize i njihov odjek u rumunskoj istoriografiji.* Koristeći se sa više od dvadeset novih izvora rumunskog porekla, ovaj autor ističe da su »Rumuni, i sami ozbiljno zainteresovani za krupne događaje prošlog veka vezane za istočnu krizu... gajili neskrivene simpatije« i prema makedonskom narodu u njegovoj borbi za slobodu.

Blaže Ristovski piše o odnosu Misirkova, Čupovskog, kao i makedonskog naučno-književnog stvaralaštva prema San Stefanu, Berlinu i Kresni, što je prilog proučavanju kontinuiteta makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta. Kratak rad, ali vredan i zasnovan na bogatim izvorima.

Jedan od najobimnijih, ali i najspecifičnijih priloga, koji se bavi vojnim aspektima kresnenskog ustanka, jeste veoma zapažen i značajan rad generala Petra Pepeljugovskog: *Neke karakteristike ratne aktivnosti u kresnenskom ustanku u Makedoniji 1878. godine* (str. 601—630). Mora se reći da je autorovo izlaganje i na samom simpozijumu izazvalo veliku pažnju učesnikâ, jer je umešno i zanimljivo izneo orijentacioni pregled ustaničkih dejstava u 1878. i 1879. godini na tromeđi današnje SR Makedonije, Bugarske (Pirinske Makedonije) i Grčke.

Na kraju, i ovom prilikom, kao i ranije u zborniku o Makedoniji u istočnoj krizi, Nikolae Čakir je pripremio veoma uspeo rad o Rumuniji i balkanskim državama u periodu 1878—1886. godine.

Diskusija objavljena u ovom zborniku zauzima značajno mesto, pa M. Apostolski s pravom ističe: »Zapaža se da su ne samo referati, već i diskusija sada bili daleko kvalitetniji nego na našim ranijim simpozijumima, što je sasvim prirodno i normalno...« (str. 665).

A to se odnosi i na celo ovo delo — ono je kvalitetnije od ranijih, svakako zbog stalnog napredovanja istorijskih nauka.

Mustafa Karahasan

Dr Blagoje S. Babić: Strani privatni kapital i razvoj nerazvijenih zemalja

(Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1982)

Uloga stranog privatnog kapitala u novije vreme privlači sve veću pažnju. Kapital se iz jedne zemlje kreće u drugu, u stvari, otkako postoji i sâm kapital, mada značajniji oblik u međunarodnim privrednim odnosima to kretanje dobija od početka poslednje tretrećine prošlog veka. Od tada se međunarodno kretanje kapitala stalno povećava, a njegovo izučavanje dobija sve važnije mesto u ekonomskoj nauci posle drugog svetskog rata.

U nas nema mnogo naučnih radova iz ove oblasti. Zato je višestruko vredan rad dr Blagoja Babića *Strani privatni kapital i razvoj nerazvijenih zemalja.* U njemu je, naime, reč o nekim iskustvima Azije. Knjigu je izdao Institut za međunarodnu politiku i privredu iz Beograda, a u finansiranju objavljivanja ovog rada učestvovala je i Zajednica za nauku SR Srbije.

Jugoistočna Azija, čije primere razmatra i uopštava Babić, čini se, posebno je zanimljiva za posmatranje stranog privatnog kapitala. Strana ulaganja počinju ovde sa samim nastajanjem kapitalizma u njegovoj prapostojbini — zapadnoj Evropi.

Od tada do danas, konstatuje autor, u ovom području posluje privatni kapital svih važnijih zemalja izvoznica kapitala, u svim oblicima i u svim važnijim privrednim delatnostima. Strana ulaganja na tom području između Arapskog mora, Srednjeg istoka, Kine, Tihog okeana, Okeanije i Indijskog okeana počinju pre uspostavljanja strane vlasti, šire se u doba zavisnosti i nastavljaju u periodu nezavisnosti. Utoliko su

Digitized by Google

iskustva Jugoistočne Azije sa stranim kapitalom zanimljivija.

U knjizi, koja obuhvata 340 stranica, uz recenzije prof. dr Hasana Hadžiomerovića i dr Džemala Hatibovića, dr Babić u sedam poglavlja i zaključcima obrađuje: pristup pitanju, mesto Jugoistočne Azije u međunarodnom kretanju kapitala, obim i strukturu stranih ulaganja u tom podneblju, tamošnju politiku prema stranom privatnom kapitalu, njegovo dejstvo, okvir poslovanja i izglede za strani privatni kapital u Jugoistočnoj Aziji.

Strani kapital bio je dugo najznačajniji, a i danas je važan oblik pristupa znanjima potrebnim za razvoj. On je u Aziji pospešio izlazak zemalja na svetsko tržište. Držao ih je u dodiru sa načinom proizvodnje i društvenim ustrojstvom matičnih zemalja, izvoznica kapitala, koje su danas privredno visokorazvijene zemlje Evrope.

Ukratko, strani kapital je dugo bio most između Jugoistočne Azije i vrste civilizacije čije je jedno od obeležja srazmerno vrlo brz razvoj proizvodnih snaga. Međutim, vrsta razvoja koju je strani kapital zasnovao nije u toku kolonijalnog doba Jugoistočnu Aziju odvela daleko od početnog stupnja. Strana ulaganja bila su, a dobrim delom su to i ostala, usredsređena uglavnom na proizvodnju sirovina, infrastrukturu i usluge potrebne za opsluživanje izvoza sirovina i uvoza izrađevina, što je pogodovalo širenju proizvodnje sirovina za izvoz, a sputavalo razvoj domaće finalne proizvodnje.

To je opredelilo mesto Jugoistočne Azije u međunarodnoj podeli rada, a kako su stranci istovremeno držali spoljnotrgovinsku mrežu, bankarstvo, glavnu infrastrukturu, obrazovanje, sistem mera i standarda, Jugoistočna Azija dovedena je u položaj zavisnosti od matičnih zemalja. Te zavisnosti ovo područje nije se ni do danas oslobodilo. Spoljne privredne veze zemalja ovog područja i danas su u visokom stepenu usredsređene na bivše gospodare.

Babić posebno razmatra uslove koji su opredeljivali razvoj tog dela Azije. On ističe da je strani privatni kapital u Jugoistočnoj Aziji zatekao društvene odnose koji su bili kočnica razvoju proizvodnih snaga. Preovlađujući oblik društva bio je zasnovan »na azijskom načinu proizvodnje«.

Tako je upravo u prostorima ovog društva ostvarena prva velika privredna revolucija u istoriji sveta. Zahvaljujući irigaciji, koja je najpre ovde našla široku primenu, poljoprivreda je na Istoku bila dostigla stepen razvijenosti kakav nije poznavao ni jedan drugi deo sveta ni u jednom pretkapitalističkom načinu proizvodnje. Azija je bila dostigla najviši mogući stepen proizvodnosti na preindustrijskoj tehnologiji.

Međutim, iscrpljivanjem mogućnosti razvoja proizvodnih snaga u okviru »zemljoradničke civilizacije«, Azija dospeva u neku vrstu zastoja. Izume potrebne za zasnivanje industrije, kojima je raspolagala pre Evrope, ona nije uspela da prevede u industrijsku revoluciju. »Istočnjačko društvo«, zapravo, nije samokretanjem izlučilo pretvaranje viška proizvoda u kapital, što je inače prethodilo industrijskoj revoluciji u Evropi. U tom društvu nije došlo ni do nastajanja »dvostruko slobodne« radne snage i »slobodnih« objektivnih uslova rada, koji takođe spadaju u bitne uslove prvobitne akumulacije kapitala.

Dajući ovaj istorijski pregled razvoja, dr Babić podseća da je »prvi pokretač« prelaza u kapitalizam u Evropi bila robna razmena. Ona se razvijala u gradovima. Istok je, međutim, imao drukčiji tok razvoja. Ovde je proizvodnja trajala, uglavnom, kao proizvodnja upotrebnih vrednosti, pri čemu se robna proizvodnja nije mogla razviti. Svemoć države nije ostavljala mesta za slobodu gradova, jer je bila oruđe za ostvarivanje interesa činovničkog sloja.

Najkraće, u Jugoistočnoj Aziji Evropljani su zatekli društva koja nisu bila »pripremljena« za »evropsku« vrstu razvoja. Stranci su se ipak snašli: od početka su monopolom vlasti obezbeđivali monopolske uslove poslovanja svom kapitalu.

Digitized by Google

Nakon razdoblja proste pljačke i »daleke trgovine«, što je razorno delovalo na domaće privrede, usledilo je razdoblje »slobodne trgovine«, koja je bila još razornija. Stranci nisu bili zainteresovani ni da u Jugoistočnoj Aziji šire znanja potrebna za razvoj proizvodnih snaga, kako sebi ne bi stvarali konkurenciju.

Istovremeno, nasilje, kojim su oni zaposeli ovo područje i upravljali njime, kod domaćeg življa je izazivalo otpor prema svemu što je s njime dolazilo, uključujući i znanja potrebna za razvoj proizvodnih snaga, što je bio dodatni činilac sputavanja toka industrijalizacije u Jugoistočnoj Aziji. Autor dalje konstatuje da je u zemljama jugoistočne Azije strani privatni kapital, uglavnom, bio sredstvo prekomernog izrabljivanja, a da je u današnjim razvijenim zemljama uključen u razvoj domaćih proizvodnih snaga.

Otuda, zaključuje on, iskustvo Jugoistočne Azije nije dokaz da je strani privatni kapital zlo po sebi i da ga, stoga, treba odbaciti. Ali to iskustvo služi kao dokaz da za uspešno korišćenje stranog kapitala odredišna zemlja mora imati odgovarajuće pretpostavke. Pre svega, razvoj proizvodnih snaga zasnovan na domaćoj akumulaciji i razuđivanju domaće podele rada. Neophodan je, naravno, i odgovarajući politički okvir kako bi domaći kapital određivao uslove poslovanja stranome.

Ovaj naučni rad umnogome je koristan i za današnje sagledavanje kretanja i ulaganja privatnog kapitala u zemlje u razvoju. Pisan jednostavnim, razumljivim jezikom, rad dr Blagoja S. Babića pomaže i neupućenim čitaocima da bolje razumeju neke ekonomske zakonitosti, otpore, lutanja i traganja za bržim i pravednijim razvojem sveta.

Mladen Domazet

Dr Đorđija Petkovski: Savremene metode automatskog upravljanja složenim sistemima — teorija i primena

(»Privredni pregled«, Beograd, 1983, strana 388)

U sklopu ukupnih napora koje naše društvo čini na planu razvijanja proizvodnih snaga i njihovog tehničko-tehnološkog unapređivanja jedan teorijski rad, koji se nedavno pojavio u izlozima knjižara, zaslužuje posebnu pažnju. Reč je o knjizi *Savremene metode automatskog upravljanja složenim sistemima — teorija i primena* dr Đorđije Petkovskog, docenta novosadskog Fakulteta tehničkih nauka.

Obrađujući probleme savremene teorije automatskog upravljanja složenim tehničko-tehnološkim i proizvodnim sistemima, Petkovski svojim teorijskim i praktičnim razmatranjima ukazuje na neke bitne aspekte celine ukupnih sadržaja društvene reprodukcije. Reč je o sastavnim činiocima bez čijer unapređivanja nije moguć rast produktivnosti rada, odnosno naše veće i uspešnije uključivanje u međunarodnu podelu rada.

Osnovni sadržaj knjige *Savremene metode automatskog upravljanja složenim sistemima* izložen je u tri dela.

U podtekstu prvog dela ovog značajnog teorijskog rada dat je presek svetskih dostignuća u savremenoj teoriji upravljanja složenim sistemima. Osnovna pažnja je posvećena uporednoj analizi klasičnih i savremenih metoda projektovanja sistema automatskog upravljanja i razotkrivanju glavnih preimućstava i nedostataka pojedinih metoda, posmatranih sa stanovišta mogućnosti praktične primene. Autor ne prihvata striktnu podelu metoda projektovanja sistema automatskog upravljanja na klasične i savremene, jer je, po njemu, upravo insistiranje na ovoj

Digitized by Google

podeli uzrokovalo stvaranje velikog jaza između ova dva pristupa, što je imalo velike negativne posledice po odnos između teorije i prakse.

Raskorak između savremene i klasične teorije automatskog upravljanja više je posledica neadekvatne interpretacije rezultata savremene teorije upravljanja nego razlike u pristupu rešavanju praktičnih problema. Zbog toga je, kako autor sam kaže, »jedan od osnovnih ciljeva ove knjige da se što više umanji raskorak između savremene i klasične teorije automatskog upravljanja«. Dr Petkovski ukazuje na činjenicu da ni jedan pristup nije dovoljan da samostalno i potpuno prevaziđe sve probleme uočene pri upravljanju stvarnim tehničkim sistemima. Time se insistira na neophodnosti daljeg razvoja postojećih metoda, dubljeg ulaženja u njihovu suštinu, kao i na razvijanju novih pristupa. To autor i čini.

Shvatajući da se razvoj proizvodnih snaga u našoj zemlji ne može zasnivati samo na tuđim, uvezenim saznanjima, već i na razvoju sopstvene nauke, u drugom, centralnom delu knjige autor daje više originalnih teorijskih i praktičnih rešenja za optimalno, racionalno upravljanje složenim tehničko-tehnološkim i proizvodnim sistemima. Naglo povećanje cene energije, kao i sirovina u svetu, još više je potenciralo potrebu za optimalnim upravljanjem složenim sistemima, jer su upravo ovi sistemi i najveći proizvođači i najveći potrošači energije i sirovina. Primena predloženih metoda i rešenja omogućila bi da savremeni tehničko-tehnološki i proizvodni sistemi posluju ekonomičnije, rentabilnije i da postanu produktivniji.

Jedna od osnovnih karakteristika složenih tehničko-tehnoloških i proizvodnih sistema je njihova prostorna, geografska raspoređenost. Zbog toga u ovim uslovima centralizovana struktura sistema automatskog upravljanja ne vodi ka rešenjima prihvatljivim u praksi. Ovi problemi se moraju razrešavati korišćenjem sistema automatskog upravljanja sa decentralizovanom informacionom i upravljačkom strukturom. Pri tome se optimalni, efikasni rad sistema, posmatranog u celini, ne može obezbediti bez neophodne koordinacije rada pojedinih delova sistema. Metodi predloženi u drugom delu rada upravo slede ovu ideju.

Autor, pored predloženih rešenja koja imaju za cilj povećanje ekonomičnosti, rentabilnosti i produktivnosti rada složenih tehničko-tehnoloških i proizvodnih sistema, takođe daje i rešenja koja obezbeđuju prevazilaženje strukturnih poremećaja ovih sistema, odnosno veći stepen pouzdanosti u radu. Naime, kompleksnost savremenih tehničko-tehnoloških i proizvodnih sistema i njihova prostorna raspoređenost nameću potrebu za razvojem takvih sistema automatskog upravljanja koji omogućuju efikasan rad i u slučaju značajnih poremećaja u njihovoj strukturi. Na primer, kako osigurati efikasan rad elektroenergetskog sistema, posmatranog u celini, kada dođe do ispadanja u pojedinim elektranama koje su sastavni deo ovog sistema? Može se slobodno reći da su najviši dometi ove knjige dostignuti upravo kada je u pitanju prevazilaženje ovih problema. Data rešenja predstavljaju značajan doprinos svetskoj nauci.

Rad dr Petkovskog ima širi naučno-praktični značaj ne samo sa tehničkog, već i sa društveno-ekonomskog stanovišta. Kada to kažemo, mislimo pre svega na činjenicu da je savremena teorija automatskog upravljanja složenim tehničko-tehnološkim i proizvodnim sistemima danas u svetu svojom praktičnom realizacijom duboko prodrla u procese razvoja proizvodnih snaga. To je, neminovno, dovelo do još većeg produbljivanja jaza u ukupnom ekonomskom i tehničko-tehnološkom razvoju između razvijenih i zemalja u razvoju. Rezultati izloženi u drugom delu knjige predstavljaju doprinos naporima usmerenim ka prevazilaženju naše ekonomske i tehničko-tehnološke zavisnosti od razvijenih zemalja.

Savremena teorija upravljanja složenim tehničko-tehnološkim i proizvodnim sistemima u svetu u određenom periodu nije dovoljno

Digitized by Google

pratila intenzivan razvitak mini i mikro-računara. Nasuprot tome, primena ovih računara poslednjih godina dobila je veoma široke razmere. Može se slobodno reći da je njihova pojava značila pravu revoluciju u kompjuterskoj revoluciji što je bila u toku. Njihov nagli razvoj je nametnuo potrebu za što hitnijim preispitivanjem osnovnih rezultata savremene teorije automatskog upravljanja, a posebno pristupa njenoj praktičnoj primeni.

Ovi problemi nalaze posebno mesto u drugom delu knjige dr Đ. Petkovskog *Savremene metode automatskog upravljanja složenim sistemima*. Razvijeno je nekoliko novih, originalnih metoda projektovanja složenih sistema automatskog upravljanja sa decentralizovanom informacionom i upravljačkom strukturom. Ponuđena teorijska i praktična rešenja se, pre svega, oslanjaju na primenu mini i mikro-računara. Njihovo ugrađivanje u sisteme automatskog upravljanja ne samo da obezbeđuje značajne ekonomske efekte, koji se ogledaju u pojednostavnjenju tehničke realizacije, već i daleko veću pouzdanost funkcionisanja sistema.

Upravljanje velikim sistemima je jedno od vrlo bitnih naučnih tehničko-tehnoloških i proizvodno-ekonomskih pitanja, i ono sve dublje zadire u sâm društveno-politički sistem. Pitanje nedeljivosti teorije i prakse je osnovna nit koja se provlači kroz ukupne prezentirane rezultate. Ova knjiga nedvosmisleno ukazuje na činjenicu da je savremena teorija upravljanja složenim sistemima duboko zakoračila u budućnost. Bilo bi dobro kad bi praktična rešenja intenzivnije pratila ova teorijska dostignuća. Na žalost, nije tako. Zbog toga sadašnje stanje odnosa teorije i prakse u ovom domenu ne zadovoljava, jer teorija nema osnovnu verifikaciju u praksi, a praksa se ne razvija dovoljno intenzivno na temelju savremenih naučnih dostignuća. U praktičnoj primeni još suvereno vladaju klasični metodi automatskog upravljanja, koji sve manje odgovaraju dostignutom nivou razvijenosti proizvodnih snaga. Posledica neprilagođenih metoda automatskog upravljanja je usporen razvoj proizvodnih snaga. Upravo prevazilaženju ovih problema posvećen je treći deo knjige.

Polazeći od toga, kako sam autor kaže u Predgovoru knjige, »da se ni jedna teorija, pa ni teorija sistema automatskog upravljanja, ne može razvijati u vakuumu, nezavisno od velikog mnoštva realnih sistema automatskog upravljanja, koji se nalaze u svakodnevnoj eksploataciji«, u trećem delu rada dati su rezultati praktične primene savremene teorije automatskog upravljanja složenim sistemima. Predložena teorijska rešenja primenjena su u okviru upravljanja elektroenergetskim sistemima i upravljanja u procesnoj industriji, a obe ove grane su od posebnog značaja za naš brži ekonomski razvoj. Dobijeni rezultati ukazuju na efikasnost ponuđenih metoda i mogućnosti njihove primene u rešavanju problema automatskog upravljanja, i to za široku klasu složenih tehničko-tehnoloških i proizvodnih sistema.

Gotovo u svim tehničko-tehnološki razvijenim zemljama nauka je ponudila relativno velik broj novih pristupa daljem ubrzanom razvoju savremene teorije upravljanja složenim sistemima. Ovakva angažovanost nauke je vrlo značajno doprinela tome da se celovitije shvate problemi upravljanja složenim tehničko-tehnološkim sistemima, s jedne strane, a, s druge, da se shvati da nema daljeg razvoja proizvodnih snaga bez razvoja savremene teorije upravljanja.

Na žalost, kod nas značaj ove problematike nikada nije bio dovoljno shvaćen. To je svakako za posledicu imalo naše neprekidno zaostajanje u ovoj oblasti u odnosu na razvijene zemlje u svetu. To se odrazilo ne samo na zaostajanje naše naučne misli, već, pre svega, na nedovoljnu praktičnu primenu rezultatâ savremene teorije automatskog upravljanja složenim sistemima. Rad dr Petkovskog upravo je značajan doprinos pokušajima prevazilaženja takvog stanja. U tom smislu knjiga će, svakako, imati širi poziti-

Digitized by Google

van uticaj, tim pre što predmet istraživanja nisu kratkoročni problemi. Naime, kad je reč o razvoju i primeni savremene teorije automatskog upravljanja složenim sistemima, moramo imati na umu da je posredi dugoročan proces, veoma bitan za dalji razvoj samoupravljanja.

Istraživači koji se bave praktičnim problemima automatskog upravljanja u svim sferama materijalnog proizvodnog rada i naučni radnici što su zaokupljeni teorijom automatskog upravljanja sagledavaju koliki je jaz između savremene teorije upravljanja složenim sistemima i njene praktične primene. Reč je o protivrečnosti između nivoa razvoja proizvodnih snaga, s jedne, i načina upravljanja složenim tehničko-tehnološkim i proizvodnim sistemima, s druge strane. To je, svakako, i razlog što se u ovoj knjizi toliko insistira na prevazilaženju ovog raskoraka. Pristupi i metodi koji se u knjizi nude omogućavaju inženjerima da dublje sagledaju realne mogućnosti primene savremene teorije automatskog upravljanja složenim sistemima, a naučnim radnicima koji se bave teorijskim aspektima ovih problema ukazuju na relevantna praktična ograničenja što se moraju ugraditi u teorijska istraživanja, ukoliko se želi postići njihova uspešna primena u praksi.

Koliko je ova knjiga dobrodošla, može se videti iz činjenice da je danas u našoj zemlji na planu unapređenja produktivnosti rada jedno od ključnih pitanja podizanje produktivnosti ne samo na pojedinačnom radnom mestu, već u celoj složenoj organizaciji. Kod nas produktivnost rada na radnom mestu ponekad dostiže i evropski nivo. Međutim, što se ide dalje od radnog mesta ka višim nivoima organizacije produktivnost rada vrtoglavo opada. To je jedna od osnovnih slabosti koja utiče na našu nekonkurentnost na svetskom tržištu.

Upravljanje složenim tehničko-tehnološkim i proizvodnim sistemima nezamislivo je bez korišćenja savremenih računara. Tome u prilog nije potrebno isticati posebne argumente. Međutim, u praksi, pri korišćenju kompjutera u ovim sistemima nastaju vrlo ozbiljne teškoće. Ovde se pre svega misli na ograničenja tehničke prirode, ne zanemarujući pri tome i ekonomski aspekt problema, odnosno cenu njihove eksploatacije. Zbog svega toga autor knjige *Savremene metode automatskog upravljanja složenim sistemima — teorija i primena* posebnu pažnju posvećuje ovim problemima. U radu su ponuđena takva rešenja koja omogućavaju ne samo ostvarivanje značajnih ekonomskih ušteda primenom kompjutera, kao sastavnog dela sistema automatskog upravljanja, već i takve strukture ovih sistema kojom se postiže siguran i pouzdan rad.

Može se slobodno reći da je ova knjiga, koja je rezultat višegodišnjeg naučnoistraživačkog rada dr Petkovskog, pri samom vrhu dostignuća u domenu savremene teorije automatskog upravljanja složenim sistemima. Kada to kažemo, imamo na umu tridesetak naučnih radova koje je autor objavio u vodećim međunarodnim časopisima (SAD, Kanade, Engleske, SR Nemačke itd.), uključujući i one u izdanju pojedinih akademija nauka u svetu (SSSR, Mađarske i druge), odnosno prezentiranih na međunarodnim kongresima i drugim naučnim skupovima. Takođe je potrebno istaći da je do nekih od ovih rezultata autor došao za vreme svog naučnoistraživačkog rada na jednom od vodećih tehničkih univerziteta u svetu, Masačusetskom tehnološkom institutu u Bostonu, SAD. Na kraju knjige data je bogata bibliografija koja sadrži više od 500 naslova. Slobodno se može reći da su ovom bibliografijom praktično obuhvaćeni svi značajni naslovi radova koji su se u svetskoj literaturi iz ove oblasti pojavili poslednjih petnaestak godina.

Obiman rad dr Đorđije Petkovskog *Savremene metode automatskog upravljanja složenim sist. ima — teorija i primena* popu. e postojeću prazninu u našoj te. i- iskoj misli o razvoju savrem h metoda upravljanja složenim sistemima. U tom smislu on je z: a dobrodošao.

Miodrag I:: ić

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
AUG 26 1983
UNIVERSITY
BERKELEY

4
1983

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: RO štamparija „Budućnost", Novi Sad, Šumadijska 12

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se! **YU ISSN 0560-6675**

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVI 1983 Broj 4

Najdan Pašić

Teorijski osnovi razvoja socijalističkog samoupravljanja i razgraničenja sa etatizmom 493

Teorijske rasprave

B. Cerović, T. Čelenković, Ž. Olbina, Ž. Papić

Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja 512

Sto godina od smrti Karla Marksa

Predrag Vranicki

Kontroverze oko Marksa 559

Radivoje Jovadžić

Ideja naoružanog naroda u Marksovom mišljenju o revoluciji 573

Aktuelne teme

Radovan Radonjić

Antisocijalističke tendencije i snage u našem društvu 591

Vladimir Milanović

Etički aspekti odgovornosti u socijalističkom samoupravnom društvu 613

Osvrti

Vladimir Cvjetičanin — Boško Živković

Aktuelna pitanja razvoja i socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela 622

Prikazi 629

Digitized by Google

Содержание

Найдан Пашич

Теоретические основы развития социалистического самоуправления 493

Теоретические статьи

Б. Церович, Т. Челенкович, Ж. Олбина, Ж. Папич

Товарное производство при условиях социалистического самоуправления 512

Сто лет со дня смерти Карла Маркса

Предраг Враницкий

Контроверзы вокруг Маркса 559

Радивой Иовадждч

Идея вооруженного народа в Марксовом мышлении о революции 573

Актуельные темы

Радован Радонич

Антисоциалистические тенденции и силы в нашем обществе 591

Владимир Миланович

Этические аспекты ответственности в социалистическом самоуправленческом обществе 613

Обзоры

Владимир Цветичанин — Бошко Живкович

Актуальные вопросы развития и социалистических преобразований сельского хозяйства и деревни 622

Рецензии 629

Contents

Najdan Pašić

Theoretical Foundations of the Development of Socialist Self-management 493

Theoretical Disquisitions

B. Cerović, T. Čelenković, Ž. Olbina, Ž. Papić

Commodity Production under Conditions of Socialist Self-management 512

Death Centenary of Karl Marx

Predrag Vranicki

Controversies over Marx 559

Radivoje Jovadžić

The Idea of the Armed People in Marx's Thought of Revolution 573

Current Topics

Radovan Radonjić

Anti-socialist Tendencies and Forces in Our Society 591

Vladimir Milanović

The Ethical Aspects of Responsibility in Socialist Self-management Society 613

Surveys

Vladimir Cvjetičanin — Boško Živković

Current Questions in Development and the Socialist Transformation of Agriculture and the Countryside 622

Reviews 629

Digitized by Google

Najdan Pašić

Teorijski osnovi razvoja socijalističkog samoupravljanja i razgraničenja sa etatizmom

(Uz dvadesetpetogodišnjicu Programa SKJ)

Već 25 godina Program Saveza komunista Jugoslavije, usvojen aprilskih dana 1958, predstavlja jedinstveno vrelo revolucionarne inspiracije i pouzdan putokaz u teškim bitkama za socijalizam samoupravno organizovanog udruženog rada. Donet u periodu oštre idejne konfrontacije sa staljinističkim dogmatizmom i već pri kraju prve decenije od »predaje fabrika na upravljanje radnicima«, taj Program je sadržao komprimirano istorijsko iskustvo jedne autentične revolucije. To je i bio izvor njegove misaone snage i vidovitosti.

Bio je to *program partije na vlasti* i baš zbog toga akt revolucionarne smelosti — ne samo stoga što je beskompromisno nastupao protiv vladajućih dogmatsko-birokratskih struja u radničkom pokretu i posebno u »socijalističkom lageru«, već i zato — i prvenstveno zato — što je utvrđivao strogi aršin za kritičko procenjivanje sopstvene prakse i tako bio i ostao stalan revolucionarni izazov komunistima i svim socijalistički opredeljenim snagama u našem društvu.

Program nije zaobišao nijedno složeno i osetljivo pitanje revolucionarne prakse izgradnje socijalizma u Jugoslaviji i u svetu, nije

Digitized by Google

prećutao nijednu stvarnu dilemu prelazne epohe pune dramatičnih protivrečnosti. I kada nije bio u stanju da pruži odgovor na sva otvorena pitanja, Program je davao podsticaj i postavljao obavezu da se taj odgovor traži, ne zastajući ni pred jednom »tabu-temom«.

Oštricu svoje stvaralačke kritike, Program je usmerio protiv birokratskih deformacija koje su ugrožavale i dovodile u pitanje i samu demokratsku i humanističku suštinu socijalizma. Nasuprot staljinističkoj fetišizaciji države i partije, Program kritički analizira prirodu i istorijsku funkciju ovih institucija kao glavnih instrumenata organizovane revolucionarne borbe radničke klase. Tako je revolucionarna dijalektika marksističkog shvatanja ovih ključnih pitanja našla u Programu SKJ svoj dosledan izraz i potvrdu.

Novo shvatanje odnosa revolucionarne klase i njene političke avangarde u uslovima samoupravnog pluralizma interesa

Shvatanje o pluralizmu interesa kao prirodnoj polaznoj osnovi samoupravne demokratske organizacije društva, o interesnoj motivisanosti slobodnog delovanja svih društvenih subjekata radničke klase kao najvažnije pokretačke sile samoupravno-socijalističkog preobražaja društva, sazrelo je vrlo brzo, blagodareći jedinstvenoj kombinaciji unutrašnjih i međunarodnih okolnosti i uslova. Najpotpuniji izraz brzog sazrevanja revolucionarne teorije samoupravljanja bio je Program Saveza komunista Jugoslavije — istorijski dokument donet na VII kongresu SKJ, dakle, već pri kraju prve decenije od uvođenja radničkog samoupravljanja u fabrikama. Svi osnovni elementi današnje koncepcije političkog sistema samoupravnog pluralizma interesa bili su sadržani u više ili manje razvijenoj formi već u tom dokumentu iz daleke 1958. godine. To je činjenica koju nije teško pokazati i dokazati.

Program SKJ raskida eksplicitno sa ideološkom floskulom o socijalizmu kao homogenom, beskonfliktnom društvu u kojem, posle likvidacije eksploatatorskih klasa, postoje samo podudarni ili konvergentni interesi prijateljskih klasa radnika, seljaka i „poštene inteligencije" — interesi čiji je jedini legitimni tumač Komunistička partija sa monopolom političkog odlučivanja u ime tih interesa i sa monopolom kontrole „transmisionog mehanizma" (državnog aparata i masovnih organizacija), preko kojega ostvaruje svoju politiku. U Programu Saveza komunista tvrdi se upravo suprotno:

»Društveno-ekonomsko uređenje u Jugoslaviji ne predstavlja ni harmoničnu »socijalnu simbiozu« ni idiličan poredak, samozadovoljan svojim krajnjim savršenstvom. Radnička klasa, osnovna snaga socijalističkog društva, nosi i garantuje socijalistički razvitak. Ali u samoj društveno-ekonomskoj strukturi zemlje postoji i niz ekonomskih, klasnih, političkih i idejnih protivrečnosti, koje u izvesnim uslovima mogu dobiti i antagonistički karakter ... kao novo društvo, još nerazvijeno i još klasno, socijalizam u Jugoslaviji se razvija uz postojanje i određenu značajnu ulogu države i u okviru

Digitized by Google

robne proizvodnje. Raspodela se vrši posredstvom novca u skladu sa principom nagrađivanja prema radu. U tim uslovima se pojavljuju, prevazilaze i ponovo pojavljuju protivrečnosti između kolektivnih i individualnih interesa proizvođača, države i društvenog samoupravljanja, komune i viših zajednica, prinude i slobode, opšte politike i ličnog samoupravljanja čoveka itd.«[1]

Ono što staljinistička koncepcija partijsko-državnog monolitizma »zanemaruje« ili namerno ignoriše i prikriva, Program SKJ, nasuprot tome, posebno ističe. Reč je o tendencijama birokratske uzurpacije vlasti i opasnosti od restauracije najamnih odnosa u novim oblicima. Program SKJ jasno fiksira osnovnu protivrečnost koja se javlja u socijalizmu na osnovi državnosvojinskog monopola, a to je *konflikt interesa* između birokratije koja teži da očuva svoje upravljačke funkcije i pravo raspolaganja društvenim viškom rada, i mase radnika koji spontano i svesno teže ka samoupravljanju:

»Birokratizam predstavlja u prelazno doba veliku opasnost po socijalizam. Dok još znači samo tendenciju i sporadičnu pojavu etatistički birokratizam koči razvitak socijalističke demokratije i aktivnost socijalističkih snaga, deformiše pojedine socijalističke društvene odnose, lišavajući i samu radničku klasu mnogih njenih prava i mnogih vidova njene rukovodeće uloge. Do kraja razvijen, birokratizam bi značio specifičan vid restauracije državnokapitalističkih odnosa. Takav proces bi neminovno vodio sve jačem zaoštravanju protivrečnosti između društvenog karaktera proizvodnje društvenim sredstvima za proizvodnju, s jedne strane, i monopola države kao samostalne ekonomske snage u oblasti upravljanja društvenom proizvodnjom i raspodelom, s druge strane. Nastale bi, u tom slučaju, antagonističke protivrečnosti između radnih ljudi koji hoće da budu gospodar društvenih sredstava za proizvodnju, i države, kao sveopšteg monopoliste, između nagrađivanja prema radu i birokratskih ekonomskih privilegija — došlo bi do neizbežnih socijalnih i političkih poremećaja.«[2]

U Programu SKJ reafirmisano je na jasan i izričit način izvorno marksističko shvatanje o osnovnim pokretačkim silama društvenog razvoja. Rečeno je izrično da tu silu mogu predstavljati, pre svega, autentični *interesi radničke klase* — one najrevolucionarnije klase u istoriji iz čijeg društvenog položaja proizlazi nesavladiva težnja ka ukidanju privatne svojine i najamnog položaja radnika i ka doslednom podruštvljavanju ukupnog procesa proizvodnje i raspodele — jednom reči — ka radikalnom menjanju osnovnih produkcionih odnosa. Legitimni istorijski zadatak avangardne partije i socijalističke države može biti samo stvaranje što šireg prostora — institucionalnih i ideoloških preduslova — za revolucionarnu samodelatnost klase, a ne vladanje u njeno ime. Svaki drugačiji odnos partije i države prema proizvođačkoj klasi i ostvarivanju njenih autentičnih

[1] Vidi: *Program Saveza komunista Jugoslavije*, »Kultura«, 1958, Beograd, str. 151—152.

[2] Vidi: *Program Saveza komunista Jugoslavije*, »Kultura«, 1958, Beograd, str. 124.

Digitized by Google

interesa znači birokratsku uzurpaciju njenih prava. Trajno vršenje vlasti u ime radničke klase od strane partijskog i državnog aparata lišeno je, dakle, istorijske legitimnosti.[3]

Suprotstavljenost samoupravljanja i staljinističke dogme ocrtala se naročito reljefno u shvatanju diktature proletarijata. Zaoštreno već u prethodnim etapama razvoja međunarodnog radničkog pokreta, ovo pitanje je sa novim istorijskim iskustvima postalo još aktuelnije i, u izvesnom smislu, još kontraverznije. Nastojeći da ideološki i politički legitimizira i »osvešta« praksu i već stvoreni sistem autoritarne i arbitrerne vlasti u ime radničke klase, staljinizam je sveo koncept diktature proletarijata na sveapsorbujući birokratsko-centralistički mehanizam vladanja pod bespogovornom komandom partijsko-državnog vrha. U takvom konceptu diktature proletarijata apstraktni interes radničke klase stavljen je u funkciju apsolutne vlasti koja se uspostavlja i vrši u ime toga interesa — vlasti kojoj je potpuno podređena i sama radnička klasa. Nasuprot tome, samoupravni koncept diktature proletarijata stavlja sistem političke vlasti u funkciju autentičnih interesa radničke klase slobodno i neposredno izraženih u samom procesu samoupravljanja. Diktatura proletarijata nije, dakle, *diktatorski oblik političkog vladanja* u ime radničko-klasnog interesa, nego *klasna suština* političkog sistema u kojem interesi radničke klase imaju faktički dominantnu poziciju u procesu političkog odlučivanja i sprovođenja politike.[4] Rečju, polazeći od logike samoupravljanja kao pro-

---

[3] »Jugoslovenski komunisti smatraju da država, odnosno njen upravni aparat i njena administrativna sredstva nikako ne predstavljaju glavni instrument socijalističke izgradnje i razrešavanja unutrašnjih protivrečnosti socijalističkog razvitka... *Samo društveno-ekonomski interes radničke klase, radnih ljudi koji proizvode društvenim sredstvima za proizvodnju, i na tome interesu zasnovana socijalistička svest, mogu biti osnovni trajni pokretač društvenog napretka...* Sa slabljenjem društvenih antagonizama, učvršćivanjem i razvijanjem socijalističkih društvenih odnosa u našoj stvarnosti Savez komunista Jugoslavije sve je manje faktor vlasti, a sve više postaje faktor formiranja i razvijanja socijalističke svesti *radnih masa koje neposredno učestvuju u vlasti dejstvujući u skladu sa svojim materijalnim, duhovnim i društvenim interesima.*«

Vidi: *Program Saveza komunista Jugoslavije,* cit. izd., str. 125. i 253 (*kurziv* — N. Pašić).

[4] »Pod diktaturom proletarijata ne podrazumevamo ovakvu ili onakvu spoljnu formu države niti određeni metod ili organizaciju političkog sistema doba prelaza iz kapitalizma u socijalizam, odnosno komunizam, već njenu društvenu odnosno klasno-političku sadržinu. Forme, metodi i organizacija političkog sistema izrastaju iz određene društvene sadržine, i u raznim zemljama i razdobljima mogu biti, i neizbežno jesu, veoma različiti. Diktatura proletarijata jeste društvena suština takve vlasti i takvog političkog sistema u kojem neposrednu rukovodeću ulogu ima radnička klasa. A pod neposrednom rukovodećom ulogom radničke klase u tome smislu ne može se podrazumevati prosto prisustvo neke radničke partije u vladi, već takvi odnosi klasnih i političkih snaga u jednoj zemlji u okviru kojih su radnička klasa i njene vodeće socijalističke snage, u savezu sa ostalim radnim ljudima, u mogućnosti da menjaju društvene odnose u skladu sa njihovim društveno-ekonomskim interesima, i stvarno ih menjaju. Diktatura proletarijata jeste svaki onaj politički sistem prelaznog doba u kome neposredni i bu-

Digitized by Google

cesa društvenog oslobođenja rada u kojem se interesi radničke klase oslobađaju klasno-kapitalističkih i birokratsko-etatističkih stega, diktatura proletarijata se definiše kao društvena suština političkog sistema koji se politički i na delu nalazi u službi neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase.

Raskid sa koncepcijom monolitizma nametao je potrebu da se redefiniše i uloga Partije kao avangarde revolucionarne klase. Shvatanje da je radnička klasa osnovni subjekt revolucionarnih društvenih promena i da istorijski čin društvenog oslobođenja rada može biti samo »njeno sopstveno delo« bilo je u koliziji sa koncepcijom revolucionarne klasne avangarde koja politički supstituiše klasu, ima potpuni ideološki i politički monopol izražavanja njenih interesa i *vlada u njeno ime.* Kritika staljinizma vodila je ka zaključku da, u uslovima već osvojene političke vlasti, takva uloga partije dovodi neminovno do srastanja partijskog i državnog aparata sa dalekosežnim posledicama kako po položaj radničke klase (*koja je stavljena pod stalno tutorstvo svoje osamostaljene avangarde*) tako i po partiju (koja se faktički pretvara u rukovodeće jezgro birokratskog aparata vlasti u ime radničke klase).

U svome Programu, Savez komunista Jugoslavije odbacuje i podvrgava izričnoj kritici koncepcije o partiji kao eliti koja stoji iznad klase, koja prisvaja monopol izražavanja i tumačenja sveukupnih klasnih interesa i interesa opštedruštvenog napretka, i koja na tome zasniva svoje »pravo« na ključnu komandnu poziciju u sistemu političkog odlučivanja i vršenja vlasti.[5]

Ključna pozicija partije u političkom sistemu stvorenom revolucijom je faktički *rezultat i potreba* samo revolucije, ali ne njen osnovni cilj ili trajna odlika poretka koji ona stvara. Avangardna uloga revolucionarne partije na vlasti je stvarno progresivna i istorijski legitimna u onoj meri u kojoj je partija (a) sposobna da

---

dući ekonomski i ostali interesi radničke klase — tj. proizvođača koji radi društvenim sredstvima za proizvodnju — predstavljaju rukovodeći princip celokupne njegove političke, ekonomske i društvene aktivnosti.«

Vidi: *Program Saveza komunista Jugoslavije,* cit. izd., str. 117—118.

[5] »Shvatanje da komunističke partije imaju monopol na svaki vid kretanja ka socijalizmu i da se socijalizam izražava samo u njima i preko njih — teorijski je nepravilno i praktički veoma štetno... Državni aparat ne može biti odlučujući, trajni i sveobuhvatni faktor razvitka novih društvenih odnosa. Jugoslovenski komunisti ne smeju, a i ne žele, da preko državnog aparata postanu vlast umesto radničke klase i radnih ljudi... U organima vlasti i organima društvenog samoupravljanja, u opštinskim, sreskim, republičkim i saveznim razmerama — Savez komunista Jugoslavije ne traži za sebe monopolistička prava, već se bori za ostvarenje socijalističkih principa u politici i praksi organa vlasti i samoupravnih organa. Odluke samoupravnih organa preduzeća, komuna, kao i sreskih, republičkih i saveznih društvenih i državnih organa, treba da budu rezultat aktivne socijalističke borbe mišljenja, u samim organima vlasti i organima društvenog samoupravljanja, kao i organizacijama Saveza komunista Jugoslavije i Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije... Društvena uloga komunista Jugoslavije nije uloga superiorne, od naroda odvojene elite, već samoupravnog dela radnih masa.«

Vidi: *Program SKJ,* cit. izd., str. 60—61, 125—236.

Digitized by Google

verno izrazi suštinske interese radničke klase objektivno determinisane procesima podruštvljavanja materijalne i celokupne društvene reprodukcije, (b) ukoliko deluje kao integralni deo i unutrašnja snaga revolucionarnog pokreta, a ne kao osamostaljena elita koja monopoliše vlast i izjednačava se sa njom i (c) ukoliko je spremna *na delu* da svoju organizaciju i društvenu ulogu kritički preispituje i *podređuje* zahtevima istorijskog trenutka — konkretnim zahtevima borbe za društveno oslobođenje rada u datoj istorijskoj etapi. Ni partija nije imuna od birokratskih deformacija i izrođavanja, niti izuzeta od zakonitosti odumiranja političke sfere kojoj i ona pripada.[6]

Nikakva apriorna »istorijska misija« ne stavlja Partiju van konteksta i van zakonitosti konkretne revolucionarne borbe proletarijata.

Kritička analiza odnosa radničke klase i njene političke avangarde predstavlja upravo onu tačku na kojoj je sukob Programa SKJ sa staljinističkom doktrinom partijsko-državnog monolitizma bio najdublji i najoštriji. Među činiocima koji su taj sukob uslovljavali i čak činili neizbežnim najveći značaj imalo je opredeljenje Jugoslavije za samoupravni koncept i pravac društvenog razvoja. To opredeljenje, koje je već bilo počelo da se materijalizuje, nametalo je potrebu dalekosežnog preispitivanja celokupne teorije i prakse staljinizma, pa i više od toga — pokušaj da se na novi način osvetle neke već odranije otvorene *dileme revolucionarnog socijalističkog pokreta.*

---

[6] Vodeća uloga SKJ u sistemu političke vlasti je proizvod specifičnih istorijskih okolnosti, i ona će zakonito gubiti svako monopolističko obeležje da bi u istorijskom procesu samoupravnog podruštvljavanja politike konačno i iščezla. Ova shvatanja — velika jeres u odnosu na staljinističku doktrinu podržavljene i obogotvorene partije — Program SKJ izražava ovako:

»Zahvaljujući specifičnostima razvitka revolucionarnih procesa u našoj zemlji, u kojima se Komunistička partija Jugoslavije, odnosno Savez komunista Jugoslavije pokazao kao jedina realna snaga okupljanja širokih narodnih masa u borbi za slobodu i društveni napredak, — Savez komunista je stekao i zadržao specifičnu rukovodeću ulogu u sistemu narodne vlasti u Jugoslaviji. Sa slabljenjem društvenih antagonizama, učvršćivanjem i razvijanjem socijalističkih društvenih odnosa u našoj stvarnosti, Savez komunista Jugoslavije sve je manje faktor vlasti, a sve više postaje faktor formiranja i razvijanja socijalističke svesti radnih masa, koje neposredno učestvuju u vlasti dejstvujući u skladu sa svojim materijalnim, duhovnim i društvenim interesom... Svesno prenoseći sa sebe na društvo i njegove organe — u skladu sa jačanjem socijalističke društvene baze — niz političkih funkcija koje je po istorijskoj nuždi jedno vreme vršio, odnosno u određenim okvirima još vrši, i usmeravajući razvitak društvenog sistema u pravcu socijalističke demokratije, — Savez komunista Jugoslavije, ne samo što stvara uslove za svestraniji razvitak socijalizma, već i štiti sebe od mogućnosti birokratizacije i političke izolacije, od metoda komandovanja, od mogućnosti da od revolucionarne svesne snage društva postane kočnica daljeg napretka... Vodeća politička uloga Saveza komunista Jugoslavije postepeno će, u perspektivi, iščezavati sa razvijanjem i jačanjem sveobuhvatnijih oblika neposredne socijalističke demokratije.«

Program SKJ, cit. izd., str. 234, 235. i 238—239.

Digitized by Google

Oštrica kritike staljinizma sa samoupravnih pozicija bila je usmerena prvenstveno protiv vulgarne fetišizacije partije na vlasti (partije-države) kao isključivog tumača istorijskih interesa radničke klase i tvoritelja novog socijalističkog društva. Već odranije započeta metafizička mistifikacija i mitologizacija partije, poput Hegelovog apsolutnog duha, ima ulogu demijurga socijalističkog i komunističkog društva, dobija je u staljinizmu vulgarni vid idolatrije centralizovane partijsko-državne mašinerije autoritarnog vladanja društvom.

Baš zbog toga što je pogađala ključne ideološke premise jednog već uspostavljenog sistema autoritarne vlasti i sa njim povezane neposredne interese upravljačkog sloja, ova samoupravna kritika partijsko-državnog monolitizma bila je dočekana kao najteža jeres i blasfemija. Ali, ma koliko u prvom trenutku violentno odbacivana i osuđivana u maltene celom organizovanom komunističkom poretku, ova kritika ne samo što nije mogla biti ugušena, već je u raznim vidovima i sa raznim konkretnim sadržajima bila široko prihvaćena. Ovo ilustruju i ideje »evrokomunizma« o partijskom policentrizmu, demokratskoj obnovi humanističkih principa, raznim širokim i elastičnim oblicima klasnih saveza i samoupravljanju kao bitnom elementu organizacije socijalističkog društva. A političke krize koje se otvaraju u pojedinim socijalističkim zemljama svedoče o tome koliko je teško izmiriti sistem etatističkog monolitizma sa potrebama i aspiracijama društava koja su već dostigla relativno visok stepen ekonomske i kulturne razvijenosti.

Samoupravna kritika partijsko-državnog monolitizma i monopartizma izvršila je snažan uticaj i zato što je od početka nudila alternativni koncept pa, donekle, i alternativnu praksu. Za razliku od raznih varijanti anarhizma koje karakteriše jednostrani utopijski antiinstitucionalizam, nekritičko veličanje spontanosti (stihije) i odbacivanje svakog partijsko-političkog organizovanja, samoupravna kritika etatističkog monolitizma ne odriče nužnost i istorijsku funkcionalnost partijske i državne organizacije, niti negira *a priori* progresivnu predvodničku ulogu političke avangarde revolucionarne klase, ali postavlja pitanje stvarnog sadržaja i načina ostvarivanja te uloge u raznim etapama razvoja socijalističkog društva.

Komunistička partija na vlasti neće delovati kao sila konzerviranja početnih oblika nove državne i društvene organizacije, već kao faktor dubokih društvenih preobražaja, jedino ako je i ona sama obuhvaćena tim demokratskim promenama, to jest ako se u sam politički sistem svesno ugrađuju elementi kojima se društvo obezbeđuje od pretvaranja partije na vlasti u otuđenu silu političkog vladanja društvom:

»Uloga komunista u razvijanju socijalističkih društvenih odnosa — kaže se u Programu SKJ — zahtevala je da težište njihovog rada ne bude državna uprava u užem smislu, već da to bude jačanje predstavničkih i samoupravnih organa vlasti. Aktivnost komunista u organizovanju i funkcionisanju državnih organa na određenoj istorijskoj etapi bila je neophodna. S jačanjem i razvit-

Digitized by Google

kom socijalističkih društvenih odnosa, zadržavanje starih formi rada vodilo bi srastanju organizacije komunista s državnim aparatom i njihovom birokratizovanju. Vera da su dekreti sve — deformiše komuniste, slabi u njima osećanje odgovornosti pred masama, vodi njihovom idejnom i moralnom zastoju i nazadovanju, jer se komunisti u takvim uslovima odvikavaju od borbe za svoja ubeđenja, a time i od svakodnevnog proveravanja pravilnosti tih ubeđenja kroz praksu i borbu mišljenja.«

Značajnu ulogu u sprečavanju takvih razvojnih tendencija koje ugrožavaju revolucionarni karakter same partije imaju takve konkretne mere, kao što su: »razvijanje socijalističke demokratije u privrednom i političkom smislu, demokratije koja maksimalno omogućava samoupravljanje radnih ljudi kroz odgovarajuće samoupravne organe i njihovo pravo na punu kontrolu nad državnim aparatom; organizacione mere koje su dovele do prenošenja težišta rada komunista na predstavničke i samoupravne društvene organe i organizacije; ukidanje partijsko-državnog paralelizma; prilagođavanje organizacionih principa Saveza komunista Jugoslavije novim uslovima i novim zadacima«.[7]

Jedini način da Partija očuva ulogu organizovane snage društvenog progresa jeste da, menjajući politički sistem prema potrebama samoupravljanja, menja i sebe samu.

Odumiranje države i iščezavanje posebne partijsko-političke organizovanosti radnih ljudi shvata se kao zakonomerni *proces* koji se ostvaruje stalnim svesnim naporima da se prošire prostori klasne samodelatnosti i samoupravnog odlučivanja radnih ljudi na bazi slobodno izraženog pluralizma njihovih neposrednih i dugoročnih, ličnih i širih društvenih interesa. Upravo u tim procesima revolucionarna partija radničke klase igra značajnu, a u nekim situacijama, i nezamenljivu ulogu. Takvo shvatanje izraženo je jasno i u Programu Saveza komunista Jugoslavije, i to upravo na onom mestu gde se govori o tome da osnovna pokretačka sila socijalističkog razvoja ne može biti državni aparat vlasti pod komandom Partije, nego je to društveno-ekonomski interes radničke klase, radnih ljudi koji proizvode društvenim sredstvima za proizvodnju:

»Komunisti se ne odriču svoje rukovodeće društvene uloge. Socijalistička svest igra odlučujuću ulogu u razrešavanju protivrečnosti socijalističkog razvitka. Ali rukovodeće socijalističke snage mogu pobediti samo ako dejstvuju u skladu sa objektivnim uslovima razvitka i potrebama društva uopšte i, posebno, ako dejstvuju *u skladu sa opštim društveno-ekonomskim interesima radničke klase,* odnosno radnih ljudi koji proizvode društvenim sredstvima za proizvodnju... Komunistička partija Jugoslavije uvek je bila veran izraz interesa i težnji radničke klase, koji odgovaraju i objektivnim interesima svih ostalih radnih slojeva Jugoslavije.«[8]

---

[7] *Program SKJ*, cit. izd., str. 238—239.
[8] Vidi: *Program SKJ*, cit. izd., str. 125 i 231.

Digitized by Google

Legitimnost svoje vodeće idejne i političke pozicije i uloge Partija (Savez komunista) zasniva, dakle, na svojoj sposobnosti da deluje dosledno na liniji klasnih interesa radnika — sposobnosti koja nije prosto »pretpostavljena«, nego se stalno dokazuje i proverava u svakodnevnoj revolucionarnoj praksi. Savez komunista vrši svoju legitimnu funkciju u sistemu neposredne socijalističke demokratije i samoupravljanja time što celokupnu svoju delatnost usmerava na stvaranje uslova u kojima se, sa što manje »spoljnog« mešanja i prinuda, slobodno povezuju i sjedinjuju neposredni interesi, životne potrebe i težnje radnih ljudi sa dugoročnim istorijskim ciljevima socijalističkog preobražaja i društvenog oslobođenja rada. Na toj osnovi se izmiruju i postaju komplementarni širenje prostora za samodelatnost klase i još nužna *uloga revolucionarne avangarde.*

Iz ovakve koncepcije uloge partije na vlasti, formirane u sukobu sa staljinizmom, proizlaze dalekosežne konsekvence kako za samu partiju tako i za demokratski razvoj političkog sistema u celini — za sâm proces podruštvljavanja politike. Činjenica da, uprkos svim teškoćama, povremenim kolebanjima i svesnim i nesvesnim otporima, Savez komunista Jugoslavije nije nikada napustio ovakvo shvatanje svoje sopstvene uloge, bila je od presudnog značaja za razvoj socijalističkog samoupravljanja u ovoj zemlji i njegove istorijske perspektive.

Dvadeset godina kasnije, na XI kongresu SKJ 1978. godine, ponovo su potvrđene revolucionarne ideje iz Programa Saveza komunista o odnosu klase i njene revolucionarne avangarde u uslovima samoupravnog pluralizma interesa:

»Politički sistem samoupravne demokratije obezbeđuje da se izrazi mnoštvo različitih potreba i interesa — i čovjeka kao pojedinca i njegove uže zajednice, i društva u cjelini — koji su posljedica društvene podjele rada, različitih uslova privređivanja i drugih objektivnih okolnosti . . .

U socijalističkoj samoupravnoj demokratiji radni čovjek postaje osnovni faktor, stvaralac u društvu. On ocjenjuje svoje materijalne i druge mogućnosti i sâm sebi postavlja realne ciljeve i zadatke koji odgovaraju njegovim potrebama i interesima, materijalnom, kulturnom i cjelokupnom društvenom razvoju . . . Svestrana angažovanost subjektivnih snaga u rješavanju društvenih problema je neophodna. Jer u mnoštvu različitih interesa samoupravnih subjekata, te snage, u prvom redu Savez komunista, izražavaju suštinu i cjelinu onoga što je zajedničko našem socijalističkom društvu.

Zato Savez komunista mora biti prisutan svuda gdje samoupravljači odlučuju, kao unutrašnja pokretačka snaga sistema, a ne izvan ili iznad njega.«[9]

---

[9] Vidi: Josip Broz Tito, *Referat na XI kongresu SKJ*, str. 41, i 67. štampanog teksta.

Digitized by Google

Partija — deo političkog sistema i istorijska sila njegove negacije

Celo prethodno izlaganje koje se odnosi na ideološko-političke i teorijske kontroverze oko uslova i institucionalnih oblika artikulacije interesa revolucionarnih društvenih snaga vodi do jednog opšteg zaključka.

Svako istorijsko razdoblje i svaka konkretna društveno-istorijska situacija traži svoju »formulu« za razrešavanje objektivnih protivrečnosti imanentnih samom društvenom biću revolucionarne radničke partije. Nikad savršena da bi te protivrečnosti razrešavala najpovoljnije i bez ostatka, i nikad konačna da bi se mogla primeniti na svaku situaciju — takva je »formula« ipak neophodna kao ugaoni kamen na kojem se temelje strategija i taktika svesno opredeljenih socijalističkih snaga.

I usponi i padovi radničkog pokreta, revolucionarni uzleti i prodori, ali i porazi i krize uvek su najprisnije povezani s odnosima koji se uspostavljaju između radničke klase i partije kao njene idejne i političke avangarde. Protivrečnosti u toj sferi utiskuju svoj pečat celokupnom kretanju društva u pravcu socijalizma, izazivajući često oštre sukobe i podele u krilu samog radničkog pokreta.

Posmatrane sa stanovišta izražavanja i ostvarivanja klasnih interesa, objektivne protivrečnosti u društveno-istorijskom biću partije imaju dva osnovna vida:

Prvo, *neophodan instrument političke borbe* za ostvarenje neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase, partija je *ipso facto i deo političkog sistema* u kojem se ta borba vodi. To znači da i ona neizbežno podleže nekim objektivnim zakonitostima koje važe za političku sferu društvenog života kao sferu društvenog otuđenja: preko nje se, na određen način, zajednička društvena sila ljudi otuđuje od njih (od radničke klase) kao politička sila. Tendencije birokratizacije političkih partija i izdvajanja i osamostaljivanja profesionalnih političko-upravljačkih struktura, karakteristične inače za svaku političko-predstavničku demokratiju, ispoljavaju se vrlo snažno i u radničkim partijama uprkos njihovoj idejnoj i programskoj usmerenosti na rušenje celokupnog sistema klasnih odnosa iz kojih izviru tendencije »političkog otuđenja«. Uostalom, empirijski materijal za teorijske postavke Roberta Mihelsa o birokratskoj prirodi odnosa u svakoj političkoj organizaciji i o »gvozdenom zakonu oligarhije«, koji vlada u toj sferi, pružile su baš velike radničke partije iz vremena Druge internacionale, pre svega tada najmoćnija i »uzorna« Socijaldemokratska partija Nemačke.

Da bi ostvarila svoj cilj — rušenje klasnog društva i njemu svojstvenih oblika ekonomskog i političkog otuđenja — partija mora osvojiti i upotrebiti političku (državnu) vlast kao sredstvo za ostvarenje toga cilja. Samim tim ona dolazi u položaj da posredno i neposredno vrši vlast u društvu u ime radničke klase i njenih interesa, ali neizbežno i nad radničkom klasom kao integralnim delom ukupne društvene strukture.

Digitized by Google

Jedna od središnjih protivrečnosti celokupne političke istorije klasnog društva — protivrečnost između vladajuće klase u ekonomskom smislu (klase koja je stvarno ili potencijalno nosilac osnovnog produkcionog odnosa) i sloja neposrednih nosilaca političke vlasti — pojavljuje se posle pobede socijalističke revolucije u novom, specifičnom vidu. U manje ili više zaoštrenom obliku, ta protivrečnost neizbežno prožima odnose između radničke klase (čije društveno oslobođenje tek započinje političkim aktom pretvaranja privatne svojine na sredstvima za proizvodnju u državnu svojinu) i partije koja u ime radničke klase vrši državnu vlast.

Istorija komunističkih partija na vlasti pokazuje u kojoj se meri, u zavisnosti od istorijskih uslova, odnosi između radničke klase i njene političke avangarde mogu naći u sukobu i postati izvorište negativnih pojava koje opterećuju celokupan društveni život i usporavaju i komplikuju osnovni istorijski proces društvenog oslobođenja rada.

Drugo, partija je najviši, najrazvijeniji oblik klasne svesti proletarijata, »posrednik između klase i istorije« u ostvarivanju onih opštih i dugoročnih interesa radničke klase u kojima su sadržane i izražene najprogresivnije revolucionarne težnje društvenog razvoja. Ali partija je u isto vreme politička organizacija koja mobiliše i organizuje snage radničke klase i svih drugih eksploatisanih i ugnjetenih društvenih slojeva za svakodnevnu političku akciju i u borbi za njihove neposredne, parcijalne interese, koji su samo izraz i deo društvene stvarnosti.

Kao avangarda u velikom istorijskom smislu reči, partija je u radikalnoj i totalnoj opoziciji prema postojećem društvenom stanju. Ona je, kao organizovani oblik najrazvijenije klasne svesti, istorijska sila negacije postojećeg sistema, a ne njegov deo. Ali, delujući isključivo sa pozicija opšteg istorijskog interesa radničke klase, partija dolazi u opasnost da se izoluje i osami, da oslabi svoje veze sa glavnim izvorom svoje revolucionarne energije, s radničkom klasom čiji su spontani revolucionarni impulsi uslovljeni i određeni konkretnim životnim situacijama, realnim silama i odnosima datoga društva u kojem se radnička klasa, kao i druge klase i grupe, mora boriti za svoje konkretne, svakodnevne interese i potrebe. Distancirati se od tih parcijalnih interesa radničke klase i pojedinih njenih delova (interesa koji se kreću u okviru postojećeg društvenog stanja), znači distancirati se i od same klase koja je uvek duboko ukorenjena u tlo realnih društvenih odnosa. Time glavna kopča koja povezuje partiju i radničku klasu — njena ideologija — gubi svoju mobilizatorsku snagu. Ona postaje samo efemerni odblesak na istorijskom horizontu onih objektivnih mogućnosti društvenog progresa koje leže još neodgrnute i neaktivirane u dubinskim slojevima društvene stvarnosti.

Zatvorena u krilu »konačnih ciljeva« i udaljena od konkretnih životnih uslova i preokupacija radnika i drugih eksploatisanih slojeva, partija neizbežno razvija etatističko-tutorski odnos prema radničkoj klasi i pretvara se od njenog najorganizovanijeg odreda u neku vrstu njenog samozvanog dušebrižnika.

Digitized by Google

Kakve su posledice ovog odnosa partije prema klasi s gledišta same teorije i njenog mesta i uloge u realnim društvenim zbivanjima? Mogućne su, uglavnom, dve situacije: ili se partija pretvara u manje-više zatvorenu sektu koja nemoćno tavori po strani od glavnih tokova političkog i društvenog života, ili, ako je reč o partiji koja je već na vlasti, sama vlast postaje najbitniji njen atribut, što će reći da partija postaje upravljačka i birokratska.

Vladajući sama u ime radničke klase i pod zastavom borbe za njeno društveno oslobođenje, partija praktično razvija u društvu takve odnose i takve oblike svog vlastitog delovanja koji znače, u stvari, perpetuiranje podređenog položaja ljudi u udruženom radu.

Ono što je bilo sredstvo u borbi za ostvarenje istorijskih interesa radničke klase — državna vlast i njeno učvršćenje i jačanje — postaje u praksi osnovni cilj, a ono što je bio cilj — društveno oslobođenje radničke klase — postaje sredstvo ideološkog legitimiziranja toga cilja to jest opravdavanja sistema vlasti u ime radničke klase. Partija, koja proglašava načelno opšti istorijski interes radničke klase jedino značajnim i jedino dostojnim svoje brige, ostaje u praksi ispod razine svog istorijskog zadatka i mogućnosti ostvarivanja revolucionarnog društvenog prevrata u korist udruženog rada.

Spoj svesnog usmeravanja i revolucionarne inicijative masa

Razvoj društveno-političkog sistema u socijalističkoj Jugoslaviji bio je sve vreme — od svojih začetaka u oružanoj revoluciji pa do sadašnjih dana — svesno usmeravani proces. To tvrđenje je polazna tačka u daljoj analizi osnovnih karakteristika i razvojnih faza političkog sistema SFRJ s gledišta izražavanja i ostvarivanja različitih interesa i sprovođenja u život proklamovanih ciljeva društvenog razvoja. Zato je potrebno da postavka od koje se polazi bude nešto bliže objašnjena i precizirana.

KPJ je još u narodnooslobodilačkom ratu osvojila pozicije vodeće idejne i političke snage čiji je prestiž u masama bio ogroman, a uticaj na sve vojne i političke odluke koje su se ticale vođenja i usmeravanja narodnooslobodilačke borbe — nesporan i presudan. Jednom rečju, Partija je bila u mogućnosti da svesno usmerava i potpuno kontroliše celokupni proces izgrađivanja nove države i novog političkog sistema od prvih njegovih zametaka. Njeno vodstvo i njeni provereni kadrovi stajali su iza svake značajne odluke. Strategija i taktika narodnooslobodilačke borbe i, kasnije, socijalističke izgradnje bile su u potpunosti delo Komunističke partije.[10]

[10] »Specifičan put postepenog razvijanja revolucije očitovao se i u etapnim ciljevima NOB. Etapni su ciljevi bili u okvirima ostvarivanja socijalističke revolucije, ali su mnogi znaci, simboli, ciljevi bili »prikriveni«. U toku izvođenja revolucije oni su se postepeno »otkrivali« masama u skladu s uvjetima, koji su postepeno sazrijevali. — Ciljevi revolucije posredovani su nešto drukčijim parolama, jer dio masa ne bi prihvatio otvorene parole socijalističke revolucije. Komunistička partija kao konkretna organizacija cijelo vrijeme rada bila je prikrivena.« (Dušan Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1949*, »Komunist«, Beograd, 1973, str. 15).

Digitized by Google

To je i omogućilo da narodnooslobodilačka borba dobije pravac i sadržaj autentične socijalističke revolucije i da, uprkos mnogim nepovoljnim okolnostima i upornim pokušajima spoljnog mešanja, radničkoklasni karakter nove državne vlasti bude i ostane nesporan.

U svim fazama borbe, na svim etapama izgradnje novog društvenog poretka Partija je imala svoju koncepciju političke organizacije društva — takve organizacije koja bi u datim uslovima i pri datom odnosu snaga najviše odgovarala Marksovom zahtevu da služi kao »onaj najzad nađeni politički oblik u kojem je moguće izvršiti društveno oslobođenje rada«. Ta koncepcija nije mogla biti statična, jer su se uslovi revolucionarne borbe brzo i radikalno menjali, a sama partija sticala nova iskustva i nova idejno-politička i teorijska saznanja. Ali je polazna idejno-teorijska osnova te koncepcije bila i ostala u suštini jedna ista: to je bilo opredeljenje za takvu strukturu državne vlasti i takve institucionalne oblike ukupnog mehanizma političkog odlučivanja koji otvaraju prostor za najširu revolucionarnu inicijativu osnovnih masa, pre svega radničke klase, koji podstiču, usmeravaju i podržavaju tu inicijativu, obezbeđuju u isto vreme da u konfrontaciji različitih težnji i interesa (uslovljenih heterogenom društvenom strukturom) odsudnu prevagu imaju dugoročni istorijski interesi radničke klase, odnosno socijalistički interesi udruženog rada vezani za sve doslednije podruštvljavanje ukupnog procesa reprodukcije društvenog života.[11]

U daljem razvoju političkog sistema i dubokim transformacijama koje je on doživljavao takav položaj Partije i takvo njeno opredeljenje bili su bitna konstanta. Elementi višepartijskog sistema — ako se o njima može govoriti imajući na umu mali broj vođa nekih bivših građanskih partija u forumima Narodnog fronta a i neuspele pokušaje oživljavanja starih partija van Narodnog fronta u periodu sprovođenja sporazuma Tito-Šubašić — nikada nisu imali nekog većeg realnog političkog značaja i već su u prvim posleratnim godinama iščezli brzo i bespovratno.

U kontekstu široke demokratizacije političkog života (koja je bila izazvana i uslovljena razvojem samoupravljanja) shvatanje vodeće uloge Partije postalo je jedna od središnjih tačaka idejne diferencijacije u samom partijskom rukovodstvu. Prvo Đilas i njegovi sledbenici, a zatim razne manje ili više formirane i artikulisane struje tehnokratskog liberalizma, zastupali su stavove u čijoj

---

[11] S takvom marksističko-lenjinističkom koncepcijom organizacije revolucionarne vlasti, proverenom u oktobarskoj revoluciji, Partija je ušla i u narodnooslobodilačku borbu. To je, bez sumnje imalo bitan značaj za svesno usmeravanje revolucionarnog procesa osnivanja narodnooslobodilačkih odbora. Treba samo podsetiti na stav iz partijskog programa usvojenog na Vukovarskom kongresu 1920. godine: »... Iskustvo ruske revolucije uči nas da se prelaz od kapitalizma k socijalizmu vrši pomoću diktature proletarijata u obliku sovjetske vlasti. Samo sovjetska vlast osigurava podizanje novog društvenog poretka. Sovjetska republika provodi vladavinu radnog naroda, ona daje svu vlast — zakonodavnu, izvršnu i sudsku — radnom narodu, koji je organizovan u radničkim, vojničkim i seljačkim većima«. (D. Bilandžić, isto, str. 7).

Digitized by Google

je osnovi bilo shvatanje da se stvarna demokratija i efikasna vodeća uloga Partije međusobno isključuju i da, u tome smislu, udaljenost Partije od procesa društvenog odlučivanja prosto »odvajanje od vlasti« jeste najvažnije i, sigurno, najpouzdanije merilo istinske demokratizacije političkih odnosa.

Nužna i neizbežna borba s takvim shvatanjima svagda je imala i svoj neželjeni nusproizvod: oživljavanje rankovićevštine i neostaljinizma. Kruti, centralistički politički monopol Partije i njenog aparata pokušavao je da se nametne kao jedina realna alternativa liberalističkom negiranju vodeće uloge Saveza komunista i prepuštanju celokupnog društvenog razvoja »slobodnom« delovanju robno-novčanih zakona i slobodnoj igri različitih interesa.

Ma koliko snažni kao prevlađujuća tendencija u pojedinim fazama razvoja, ni jedan ni drugi ekstrem nije uspeo da postigne konačnu prevagu. U teoriji je, uz povremena manja ili veća odstupanja, ostalo na snazi shvatanje da razvoj Partije mora ići ukorak s razvojem i samoupravno-demokratskom rekonstrukcijom političkog sistema u celini i da, što je najvažnije, reorganizacija Saveza komunista mora biti u funkciji osnovnih samoupravnih procesa društvenog oslobađanja rada. Smisao reorganizacije Saveza komunista nije bio u tome da se, u ime klasno neutralne demokratije, Partija odrekne svoje vodeće idejne i političke uloge, nego u tome da se Savez komunista osposobi da u bitno izmenjenim uslovima tu i takvu ulogu ostvaruje što efikasnije i što uspešnije.

Shvatanje da Partija nosi istorijsku odgovornost za ukupan tok, sadržaj i rezultate društvenog razvoja i da njeno mesto u celini političkog sistema mora odgovarati takvoj njenoj ulozi, odzvanjalo je kao stalan refren u svim političkim dokumentima koji su vezani za Savez komunista i njegov sopstveni razvoj. Ono što o ulozi Partije govori Program Saveza komunista Jugoslavije iz 1958. i ono što o tome kažu dokumenti za Deseti kongres SKJ i novi Ustav SFRJ iz 1974. godine ne razlikuje se ni u čemu bitnom, a najmanje u pogledu priznavanja nužnosti da Partija odsudno utiče na sadržaj i pravac svih važnih državno-političkih i samoupravnih odluka.

U praksi, takođe, nije bilo diskontinuiteta u ostvarivanju vodeće uloge Partije, bar ne većeg značaja i većih razmera. Ponekad i znatnije oscilacije koje su postojale u pogledu stvarnog obima i efikasnosti uticaja Saveza komunista na opšte tokove društvenog razvoja mogu se pripisati takvim činiocima kao što su neadekvatna organizacija i način delovanja Saveza komunista s obzirom na bitno izmenjene društvene uslove, zatim pritisak objektivnih protivrečnosti društvenog razvoja, koje su Partiju bacile u vrtlog zaoštrene borbe parcijalnih interesa i opterećivale je praktičizmom, i najzad, pojave dezintegracije u redovima inače dosta brojnog profesionalnog političko-upravljačkog sloja u partijskim i državnim organima, nejedinstvo, grupašenje i borba za vlast, što je Partiju činilo manje otpornom i prema različitim neprijateljskim uticajima i radničkoj klasi tuđim interesima. Oživljavanje naciona-

Digitized by Google

lizma, koje je u jednom periodu počelo osetno da ugrožava osnovni kurs Partije, može se pripisati tim okolnostima.

Ipak, otvoreno osporavanje vodeće uloge Partije i spoljašnji pritisak sa tih pozicija nisu mogli dobiti veće razmere i značaj. Sve to, uostalom, ne dovodi u pitanje ono što smo istakli kao konstantu u razvoju političkog sistema socijalističke Jugoslavije. Sve odluke strateškog značaja u pogledu koncepcija, razvojne projekcije i normativne strukture društveno-ekonomskog i političkog sistema donošene su u Partiji, pre svega u samom njenom vrhu.

Reč je, razume se, o partiji istinski revolucionarnoj, sa dubokim socijalnim i idejnim korenima u radničkoj klasi, i zbog toga sposobnoj da izrazi objektivno potrebe društvenog razvoja, da »osluškuje glas masa« i da spontane revolucionarne impulse i težnje najširih slojeva naroda prevodi na jezik organizovane i svesno usmerene političke akcije. Sve to, međutim, niti menja niti umanjuje značaj prethodne konstatacije o neposrednoj i nepodeljenoj odgovornosti Partije za celokupnu strategiju društvenog razvoja.

Naprotiv, pri ocenjivanju značaja i značenja takve pozicije Partije kao avangardne snage revolucionarnog pokreta, mora se voditi računa o još dve činjenice koje samo potenciraju presudan uticaj političkog vrha u pogledu formulisanja ciljeva razvoja političkog sistema i utvrđivanja konkretnih normativnih institucionalnih rešenja.

Prvo, Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije, pripada tipu marksističko-lenjinističke revolucionarne radničke partije. To je partija koja se izgrađuje i deluje kao revolucionarna avangarda radničke klase — u isto vreme i kao nosilac klasne svesti u njenom opštem ideološkom i naučno-teorijskom izrazu, i kao štab revolucionarne akcije koji neposredno rukovodi praktičnim društveno-političkim delovanjem i borbom radničke klase i oko nje okupljenih radnih slojeva društva. Osnovno načelo na kojem se zasniva organizacija partije ovoga tipa jeste demokratski centralizam, a to podrazumeva obaveznost i strogu disciplinu u sprovođenju demokratski prihvaćene i utvrđene partijske politike. Na tome se i temelji sposobnost partije ne samo da jasno odredi ciljeve društvene akcije nego i da neposredno sama preuzima odgovornost za njihovo sprovođenje.

U surovim uslovima ilegalne borbe i oružane revolucije okosnicu i jezgro partijske organizacije činila je relativno malobrojna grupa profesionalnih revolucionara koja se u izuzetno visokom stepenu lično identifikovala sa ciljevima i delima revolucije. Posle pobede revolucije, Partija, sada vladajuća, brzo se omasovljava, ali se ključna pozicija profesionalnih partijskih radnika i dalje inercijom održavala, čak se u izvesnom smislu i učvršćivala. Da bi uspešno upravljala aparatom državne vlasti, čije se administrativno-upravljačke funkcije prostiru na sve oblasti društvenog života. Partija je stvarala sopstveni velik i uticajan aparat, što je pojačalo poziciju centara političkog odlučivanja na čelu tog aparata.

I u izmenjenim uslovima, i onda kada dođe do dalekosežne demokratizacije institucionalne organizacije političkog sistema, cen-

Digitized by Google

tralizovano odlučivanje, snažna pozicija profesionalnog rukovodilačkog stava i jednosmeran tok direktiva od »vrha« prema »bazi« dugo ostaju karakteristični za organizaciju i delovanje partije. Otuda ključni značaj pitanja: kako razviti demokratski centralizam kao uslov ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge partije i u isto vreme suzbiti stalno ispoljavanu tendenciju njegovog degenerisanja i birokratski centralizam.

Drugo, u određivanju konkretnih ciljeva političke borbe, u oblikovanju političkih institucija i odnosa i izgrađivanju sistema socijalističke samoupravne demokratije i, najzad, u određivanju sopstvenog mesta i načina svoga delovanja u tom sistemu, partija se drži osnovnog marksističkog shvatanja da političke institucije treba da budu samo instrumenti u službi bitnih klasnih interesa i istorijskog procesa društvenog oslobađanja rada i da je to glavno merilo njihove progresivnosti, funkcionalnosti i društvene opravdanosti. Čim se od toga odstupi, čim sekundarni (izvedeni) interesi vezani za postojanje i poziciju samih političkih institucija, pa i partije kao elementa ukupnog sistema vlasti i upravljanja, postanu sami sebi svrha i dobiju prevlađujući uticaj u političkom životu i rešavanju pojedinih konkretnih pitanja, počinje neizbežno proces birokratizacije svih organa i centara političkog odlučivanja, produbljuje se raskorak između normativnog i stvarnog, između proklamovanih političkih ciljeva i praktičnih motiva i sadržaja političkog ponašanja i delovanja pojedinih političkih subjekata; birokratski subjektivizam zamenjuje svesnu akciju sa pozicija objektivno-naučno sagledanih mogućnosti i potreba socijalistički usmerenog društvenog razvoja.

Ostvarivanje vodeće uloge partije: odnos stvarnog i normativnog

U svojoj praktičnoj delatnosti Savez komunista je izložen pritisku celog jednog niza činilaca i okolnosti koje ga guraju na pozicije političkog subjektivizma. Zato je za izučavanje delatnosti same partije, kao i za analizu funkcionisanja političkog sistema u celini, od bitnog značaja utvrditi u kojem stepenu partija odoleva tim pritiscima i na šta se oslanja u tom otporu. Drugim rečima, treba dati kritički naučni odgovor na pitanje u kojoj meri partija, ne samo u teoriji, nego i u praksi, ostaje verna opredeljenju da svoju organizaciju i svoje delovanje i način ostvarivanja svoje vodeće uloge podređuje i svesno prilagođava potrebama društvenog oslobađanja rada koje podrazumeva i dominaciju interesa udruženog rada i postepeno ukidanje svih oblika političkog posredovanja u njihovom izražavanju i ostvarivanju.

Sve ono što je do sada rečeno o odnosu Saveza komunista prema celini političkog sistema upućuje na dva važna zaključka:

Prvi se tiče objektivno uslovljenih mogućnosti i tendencija nastajanja nepodudarnosti i raskoraka između normativno-institucionalne strukture političkog sistema i njegove ideološke inter-

Digitized by Google

pretacije, s jedne strane, i realnog stanja društvenih odnosa, rasporeda političke moći i time uslovljenog načina na koji sistem funkcioniše u praksi, s druge.

Drugi se odnosi na posebno značajan, ali protivrečan položaj Saveza komunista u samom procesu artikulacije i ostvarivanja različitih interesa. Prilikom analize političkog sistema u celini sa stanovišta ispoljavanja, borbe i sinteze pojedinačnih, grupnih i širih nacionalnih i klasnih interesa, mora se voditi računa o oba ova momenta.

Ne iščezavajući nikada potpuno, udaljenost između normativnog i stvarnog ima tendenciju da se poveća u uslovima kada idejni kontekst i teorijska projekcija služe kao instrument kojim se nastoji postići svesno usmeravanje spontanog toka društvenog razvoja i sprovesti oblikovanje društvenih odnosa prema nekim unapred postavljenim ciljevima. Ukoliko je pravna i politička norma manje izraz datog stanja, a više izraz težnji da se to stanje menja, utoliko je veća mogućnost da se istanje, pa i pokidaju veze između onoga što stvarno jeste i onoga što treba da bude, što je cilj koji se želi postići. Normativna struktura kao sve deblja koprena obmotava realne društvene odnose, ali je sve manje u organskoj vezi sa njima.

Dok god menjanje društvenih odnosa za koje se bore revolucionarne društvene snage znači savlađivanje protivrečnosti koje su ostatak klasnog društva, dotle će zakonodavna sila države (normiranje odnosa oslonjeno na organizovanu prinudu) biti neophodan instrument delovanja na društvenu stvarnost, ne sa ciljem da se ona konzervira, već da se menja. Za revolucionarnu radničku partiju koja ima svoj program, svoju projekciju društvenog razvoja, smisao osvajanja vlasti i jeste u tome da se zagospodari instrumentima državne sile i da se oni stave u službu onih ciljeva i onih osnovnih klasnih interesa koje partija izražava i zastupa.

Ali istorijska situacija partije na vlasti sadrži neizbežno sve uslove i pretpostavke za rađanje političkog (birokratskog) subjektivizma. Uslovljena objektivnim okolnostima — najširom primenom sredstava i instrumenata državne vlasti u rešavanju svih otvorenih pitanja društvenog razvoja — ta je tendencija utoliko snažnija ukoilko je radnička klasa malobrojnija i njena realna društvena pozicija podređenija i slabija. »Revolucionarni etatizam« ostaje revolucionaran samo u onom periodu i u onom stepenu u kojem su mere državne politike u ukupnom svom delovanju usmerene, pre svega, na jačanje samostalne pozicije udruženog rada, na stvaranje ekonomskih i političkih uslova u kojima radnička klasa, adekvatno organizovana, postaje ne samo glavni oslonac, nego i glavni subjekt istorijskog procesa društvenog oslobađanja rada.

U protivnom zakonodavna sila države, normativno i institucionalno-pravno oblikovanje društvenih odnosa gubi snagu realnog dejstvovanja na tok i pravac društvenog kretanja, sve teže doseže do dubinskih slojeva društvene stvarnosti i sve manje na njih utiče. Normativni poredak počinje se pretvarati u pokoricu odvojenu od živog tkiva realnih društvenih odnosa. Elementi normativne pro-

Digitized by Google

jekcije, karakteristični za svako revolucionarno zakonodavstvo, transformišu se u normativne fikcije koje, u svojoj ukupnosti, daju iluzornu sliku stvarnosti. Iza tako stvorenog sistema normativnih fikcija formiraju se odnosi društvene moći i upliva često sasvim različni od njihovog formalnog institucionalnog normativnog izraza.

To udvajanje društvene stvarnosti ima za posledicu dezorijentisanje akcije istinskih snaga društvenog progresa i umanjuje njihove sposobnosti da suštinski menjaju postojeće stanje. Što su subjektivističke iluzije o svemoći zakonodavne sile države dublje ukorenjene, što se objektivne zakonitosti i mogućnosti realnog menjanja društvenih odnosa potpunije ignorišu i što, samim tim, realna sposobnost ostvarivanja suštinskog prevrata u društvenim odnosima postaje manja, to je tim jača težnja da se faktička nemoć u sferi realnih odnosa kompenzira iluzijom svemoći u sferi konstruisanja normativnog poretka. To je »izlaz« iz objektivnih protivrečnosti i teškoća koje, uz »kritiku svega postojećeg«, nudi »radikalna« levica, obnavljajući zablude i samoodbrane svih ideologa malograđanštine iz ranijih epoha velikih revolucionarnih prevrata.

Ta vrsta ideološkog i političkog pritiska na Savez komunista ne sme biti potcenjena. Naročito opasna bila bi iluzija da se problemi te vrste mogu trajno rešavati samo administrativnim putem — pojedinačnim zabranama i represalijama. U našim uslovima radikalno novolevičarstvo je samo specifična varijanta političkog subjektivizma koji niče prvobitno s ekstremnim predstavnicima »nove levice«, i dalje nalazi svoje uporište u samoj partiji u vidu tvrdokornih iluzija manje ili više eksplicitno formulisanih — da su poluge državne vlasti u rukama političke elite odane »radničkoj stvari« sve ono što je potrebno da bi se ostvario program radikalnog socijalističkog preobražaja društva.

Pozicija partije u celini političkog sistema u uslovima kada je, zbog nerazvijenosti i neučvršćenosti novog produkcionog odnosa, još neizbežno snažno oslanjanje na sredstva državne vlasti i prinude, čini važan element takve situacije koja objektivno pothranjuje politički (birokratski) subjektivizam, a time i tendenciju da se normativna institucionalna rešenja shvataju i tretiraju ne kao instrument menjanja realnih odnosa, već kao samostalan akt njihovog »kreiranja«.

Drugi važan element takve situacije, prisno povezan s ovim prvim, jeste značajan broj i veliki upliv profesionalnog političkog kadra u partiji. Taj profesionalno-politički sloj je po prirodi svoga položaja potencijalno, a u određenim situacijama i stvarno, socijalni nosilac birokratizacije koja, u većoj ili manjoj meri, zahvata partiju i državni aparat i vodi njihovom »osamostaljivanju« prema radničkoj klasi i njenim stvarnim neposrednim i dugoročnim interesima.

Iluzorne predstave o prirodi društveno-političkih odnosa i institucija i normativne fikcije kojima se dekorišu i prikrivaju stvarni odnosi snaga i realna struktura društvene moći, uvek su i svuda

Digitized by Google

integralni deo birokratske ideologije, ideološko sredstvo vladanja i političkog manipulisanja kojeg se birokratija nije kadra odreći.

Baš zbog toga jedno od najvažnijih, najpouzdanijih merila revolucionarnosti Saveza komunista kao istinske avangarde radničke klase jeste njegova sačuvana sposobnost da demistifikuje političke institucije i odnose i da idejno-teorijskom i praktičnom kritikom savlađuje raskorak između normativnog poretka i stvarnog stanja društvenih odnosa.

Doduše, nepodudarnost normativnog i stvarnog je, tako reći, »prirodno stanje stvari« u društvu dinamičnih promena kao što je naše: svaka normativna projekcija ciljeva društvenog razvoja mora ići »ispred stvarnosti«. Međutim, da bi normativna projekcija bila stvarno instrument društvenog progresa, ona mora sadržati elemente naučno sagledanih objektivnih mogućnosti da se tok društvenog razvoja usmeri u određenom pravcu. Ako taj uslov nije ispunjen, ako se normom ne oslobađaju i ne mobilišu društvene snage spremne i sposobne da stvarno menjaju postojeće odnose zato što je to u njihovom interesu, zato što one taj interes shvataju i osećaju kao svoj, onda se dijalektička veza normativnog i stvarnog neizbežno kida i nastaje nov negativan kvalitet — situacija u kojoj institucionalno-normativna struktura društvenog poretka postaje izraz i rezultat iluzorne svesti o društvenim odnosima, dakle faktor koji otežava i parališe akciju revolucionarnih društvenih snaga.

Iz onog što je do sada rečeno o složenom i protivrečnom odnosu normativnog poretka i stvarnog stanja društvenih odnosa treba izvući i odgovarajuće zaključke u pogledu izučavanja političkog sistema sa stanovišta izražavanja i ostvarivanja interesa, posebno interesa osnovnih društvenih klasa. To potpuno važi i za izučavanje političkog sistema Jugoslavije, jer objektivne okolnosti koje uslovljavaju nepodudarnost i raskorak kreativnog i stvarnog nisu eliminisane. Naprotiv, u specifičnim uslovima razvoja socijalističkog samoupravnog društva u Jugoslaviji neke od tih okolnosti, kao što smo videli, mogu imati jak uticaj i proširen radijus delovanja. Jer jedna je stvar utvrditi čime je motivisano i obrazloženo osnivanje jedne političke organizacije ili institucije, kako je ona normativno ustrojena, kakve joj se funkcije namenjuju i pripisuju u smislu zaštite i ostvarivanja određenih interesa, a sasvim je druga stvar ustanoviti konkretnom naučnom analizom kakva su prava priroda, položaj i funkcija jedne takve organizacije ili institucije i kakvi se interesi kroz nju stvarno izražavaju i deluju.

Za politički sistem koji se teorijski i praktično zasniva i izgrađuje kao istorijsko oruđe ostvarivanja određenog klasnog interesa, osnovno je pitanje kakvo mesto u samom tom sistemu zauzima ona snaga organizovane društvene svesti kojoj faktički pripada uloga njegovog svesnog graditelja. To je, u isto vreme, najvažnije pitanje teorije i prakse političke avangarde radničke klase — njene partije. Savez komunista rešavaće ovo pitanje utoliko uspešnije ukoliko se snažnije bude oslanjao na već stvorenu idejno-političku i teorijsku osnovu — na svoj Program.

Digitized by Google

Božidar Cerović, Teodosije Čelenković,
Živana Olbina, Žarko Papić

Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja

Ostvarivanje socijalističkog samoupravljanja težak je, složen i dugoročan proces.* U našoj društvenoj praksi zaoštrene su protivrečnosti između razvoja nove samoupravne prakse i postojeće prakse drugih društvenih korena. Izraz te protivrečnosti je i sporost u razvoju odnosa socijalističkog samoupravljanja te veliki broj aktuel-

---

* Ovaj tekst je neznatno redigovana verzija istoimenog materijala Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja, čiji je kolektivni autor radna grupa u sastavu: B. Cerović, T. Čelenković, Ž. Olbina i Ž. Papić.

Programom rada Saveznog saveta za pitanja društvenog uređenja od 1981. godine otpočeo je rad na materijalu »Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja«. Formirana je komisija koja je radila u sastavu: Ž. Papić (predsednik), S. Maksimović, M. Vujović, B. Marendić, V. Merhar, A. Milevski, P. Petrovski, G. Lazarević, M. Rokvić, R. Todorović, B. Cerović, T. Čelenković, Ž. Olbina i M. Pavlović, kao i radna grupa za izradu materijala u navedenom sastavu. Autori zahvaljuju članovima komisije za niz korisnih primedaba i sugestija, a posebno M. Pavloviću za njegovo angažovanje u radu na materijalu. Na zajedničkim sednicama Saveznog saveta za pitanja društvenog uređenja i Saveznog saveta za privredni razvoj i ekonomsku politiku od 22. 11. 1982. godine, između ostalog, ocenjeno je da bi bila korisna teorijska diskusija o problemima koji se razmatraju u materijalu.

Digitized by Google

nih ekonomskih problema, kao i slabosti u funkcionisanju samoupravnih sistema.

U tim uslovima očigledna je potreba da se određeni teorijski aspekt razvoja socijalističkog samoupravljanja, te kontroverze povodom njih pokušaju analizirati i učiniti jasnijima. Ova je analiza, pre svega, usmerena na razmatranje tendencija u razvoju samoupravne prakse u nas koje, makar koliko bili nezadovoljni njihovom širinom, govore o tome — kako to Kardelj kaže — šta je već danas klica sutrašnjeg dana. Reč je o nastojanju da se u postojećoj praksi ustanove zakonite tendencije razvoja socijalističkog samoupravljanja. U tom pogledu problematika robne proizvodnje u socijalističkom samoupravljanju svakako ima naglašen značaj.

Teorijska analiza, po definiciji, ima za cilj da u celini složenosti društvenih procesa uoči istorijske tendencije razvoja i njihovu međusobnu uslovljenost. Ovaj pristup, primenjen na temu robne proizvodnje u nas, znači potrebu da se krene dalje od puke faktografije pojavnih oblika problema potisnutosti ekonomskih zakonitosti, da se uoče tendencije u razvoju robne proizvodnje u socijalističkom samoupravljanju, te prepreke na koje one nailaze. Pri tome je najbitnije ključnim fenomenima ovog problema pristupiti dinamički, analizirati ih u procesu, u međusobnim odnosima. Nije, dakle, reč, na primer, o tržištu ili udruživanju kao statističkim fenomenima istorijski nepokretnima i hermetičkima, reč je o njihovom razvoju. Sve to, naravno, iz perspektive ne nekog normativnog opredeljenja za samoupravljanje, već iz perspektive društvene zakonitosti razvoja socijalističkog samoupravljanja.

Ovakav je pristup, s druge strane, a u kontekstu marksističkog metoda značio izvesno sužavanje na isključivo ekonomski aspekt problema, ostavljajući po strani mnoge druge aspekte, svakako veoma važne za analizu teme toliko fundamentalne za razvoj socijalističkog samoupravljanja.

Naravno, reč je o veoma složenoj temi za koju se definitivni odgovori ne mogu tražiti u jednoj analizi. Stoga se u ovom materijalu pokušalo da se postave neke osnove analize problema robne proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja, a ne da se u svakom njenom delu postigne sveobuhvatnost i detaljnost.

Može se pretpostaviti da bi bilo korisno da pojedine teme iz ove oblasti kasnije budu posebno razrađene. Reč je, dakle, o osnovi na temelju koje bi se i mnogi praktični i konkretni aspekti ove teme mogli obrađivati u daljem radu i u posebnim analizama.

I — Istorijski karakter robne proizvodnje — socijalistička samoupravna robna proizvodnja

1. Robna proizvodnja istorijski objektivno postoji u uslovima u kojima je društvena proizvodnja atomizirana i u kojima nije neposredna, to jest ne proizvodi se neposredno za podmirenje potreba. U tim istorijskim uslovima koji su određeni objektivno dostignu-

Digitized by Google

tim nivoom razvijenosti proizvodnih snaga i društvenom podelom rada, i koji karakterišu više društveno-ekonomskih formacija, robna proizvodnja je mehanizam koji svojim funkcionisanjem različite proizvodnje povezuje, a ukupnu proizvodnju čini društvenom. Istovremeno, robna proizvodnja u okvirima društva vrši racionalnu raspodelu društvenog rada na različite delatnosti i svojim delovanjem pravi selekciju proizvodnje, stimulišući onu koja je naprednija, iza koje je produktivniji rad i njegova razvijenija tehnička osnovica.

Stoga robna proizvodnja ima veoma značajnu ulogu u razvoju proizvodnih snaga društva.

Ove istorijski progresivne funkcije robna proizvodnja ostvaruje u svojim različitim konkretnim istorijskim oblicima, koji su određeni društvenim odnosima u kojima ona deluje. Niti je robna proizvodnja društveno-neutralan »mehanizam«, niti se razvoj robne proizvodnje može odvajati od razvoja društvenih odnosa. Kapitalistička robna proizvodnja pomenute funkcije robne proizvodnje ostvarila je u oblicima koji su izražavali i reprodukovali kapital, kao vladajući društveni odnos. Identifikacija robne proizvodnje sa njenim kapitalističkim oblikom u nas vodila je bilo klasičnom dogmatskom negiranju robne proizvodnje uopšte, što je na scenu uvodilo etatizam, bilo afirmaciji robne proizvodnje u njenim kapitalskim oblicima, što je, opet, vodilo eroziji socijalističkih društvenih odnosa u tehnokratskim i drugim oblicima.

2. *U uslovima socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa robna proizvodnja istorijski neizbežno deluje u novom obliku.* Zato uvođenje kategorije »socijalistička samoupravna robna proizvodnja« nije ni akademski ni terminološki problem, već izraz potrebe da se obeleži stvarni istorijski proces promene oblika robne proizvodnje, dakle, da se stvari nazovu pravim imenom.

Razvoj društvene svojine i samoupravljanja objektivno se mora ispoljavati kroz odgovarajući oblik robne proizvodnje, onaj koji će nove društvene odnose izražavati i reprodukovati. U ovom pogledu dve su napomene posebno važne:

Prvo, razvoj socijalističke samoupravne robne proizvodnje i istorijski objektivan proces, etapa u razvoju oblika robne proizvodnje od njenih nasleđenih klasičnih oblika ka »asocijacijama slobodnih proizvođača«. Objektivnost njenog nastajanja i razvoja ne tiče se samo društvenih odnosa, već jednako i istorijskih tendencija u razvoju proizvodnih snaga. Reč je o tome da istorijski proces razvoja proizvodnih snaga, koji je robna proizvodnja afirmisala, istovremeno deluje na promene u vezi sa robnom proizvodnjom, kao tendencija razvoja neposrednih oblika povezivanja različitih proizvođača i, kroz to, na ukrupnjavanje proizvodnje. Samoupravni odnosi omogućuju ono što nove proizvodne snage istorijski perspektivno zahtevaju u domenu promene oblika podruštvljavanja proizvodnje, uspostavljanja neposrednijih veza između proizvođača.

Drugo, socijalistička samoupravna robna proizvodnja znači istorijsku negaciju onih kategorija robne proizvodnje koje počivaju na

Digitized by Google

svojinskom monopolu i vode istorijskom reprodukovanju podvajanja rada i društvenih sredstava u različitim rukama. Istovremeno, ona pomenute funkcije robne proizvodnje ostvaruje u onim oblicima čija je suština ovladavanje radnih ljudi celinom društvene reprodukcije.

Takođe, novi istorijski oblik robne proizvodnje u socijalističkom samoupravljanju ne znači da je reč o jednostavnoj robnoj proizvodnji, već da se svi složeni mehanizmi robne proizvodnje (novac, krediti, banke itd.) transformišu u skladu sa socijalističkim samoupravnim oblikom robne proizvodnje u nas.

3. *Ključna kategorija socijalističke samoupravne robne proizvodnje je dohodak.* Dohodak je osnovni ekonomski motiv proizvodnje i njenog razvoja.[1] Stoga se dohodak u trenutku sticanja »pojavljuje« u celini, kao jedinstvena kategorija i kao takva ulazi u proces raspodele. Istovremeno, *jedinstvo dohotka čini njegov društveni aspekt, izraz je stvarne društvene vlasti radnih ljudi nad pretpostavkama, uslovima i rezultatima sopstvenog rada i raspodele prema rezultatima rada,* dakle izražava spoj rada i raspolaganja društvenim sredstvima u jednim rukama, u rukama neposrednih proizvođača.

Značaj jedinstva dohotka ne iscrpljuje se u aspektu razvoja socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. On je jednako velik i kada je reč o reprodukovanju novog međusobnog odnosa ekonomskih zakonitosti i tržišta, s jedne, i svesnog delovanja i planiranja s druge strane.

Dohodak je ekonomski rezultat rada samoupravnog kolektiva u uslovima delovanja zakonitosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje. U činjenici da je dohodak jedinstven, da radni ljudi njime samoupravno raspolažu, da radni ljudi svoje materijalne interese mogu zadovoljavati jedino porastom dohotka sopstvene organizacije udruženog rada, da postoji kretanje i prelivanje dohotka putem robne razmene međuzavisnih organizacija udruženog rada, da savremena proizvodnja objektivno teži stabilizaciji i dugoročnom usklađivanju za nju relevantnih ekonomskih veza itd. — objektivno se javlja tendencija da radni ljudi različitih osnovnih organizacija udruženog rada na svoje međusobne dohodne tokove svesno i usmeravajuće deluju. Dakle, iz ekonomske i društvene prirode dohotka rađa se tendencija »spajanja« tržišnih kretanja dohotka i njihovog svesnog regulisanja. S druge strane, ponašanje robnih proizvođača u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje motivisano je dohotkom i njegovim porastom. Upravo dohodna motivacija (to jest motiv ponašanja na tržištu)

---

[1] »... dohodak se javlja kao izraz socijalističkog produkcionog odnosa i kao osnovni motiv rada i aktiviranja faktora veće proizvodnosti rada, kao osnova i motiv integrisanja društvenog rada i njegove skladnije podele na različite vrste proizvodnje« (*Polazne osnove...*, »Savremena administracija«, Beograd, 1982, str. 21).

Digitized by Google

objektivno uzrokuje procese povezivanja i udruživanja različitih kolektiva, robnih proizvođača, a u cilju porasta njihovog dohotka.

Dakle, *ekonomska prinuda socijalističke samoupravne robne proizvodnje, rezultat njenog objektivnog delovanja je udruživanje i povezivanje.*[2] *Time ona kroz sopstvene ekonomske zakonitosti izražava i pospešuje ukrupnjavanje proizvodnje kao nužnost razvoja novih proizvodnih snaga. Udruživanje i povezivanje je zakonit oblik ukrupnjavanja proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja i u tom smislu ekonomska zakonitost samoupravnog društva.*

4. Udruživanje i povezivanje razlikuju se od drugih istorijskih oblika ukrupnjavanja proizvodnje po tome što nisu posredovani svojinskim monopolom ni kapitala ni države. Reč je o tome da se u samom procesu razvoja podruštvljavanja proizvodnje (što udruživanje jeste) stvaraju mogućnosti neposrednog povezivanja proizvođača, što u sebi izražava istorijski zakonitu tendenciju socijalizma da se razvija ka »asocijacijama slobodnih proizvođača«. S druge, jednako bitne, strane, udruživanje je elastičan i mobilan oblik ukrupnjavanja proizvodnje, koji, u perspektivi gledano, otvara šire mogućnosti razvoju novih proizvodnih snaga. Bar utoliko što mu ne postavlja svojinske prepreke i što ne znači (za razliku od ukrupnjavanja putem kapitala ili države) centralizaciju odlučivanja. Udruživanje, dakle, znači »koncentraciju i centralizaciju«, uz očuvanje i razvoj integriteta subjekata koji se udružuju. Za razliku od državne i kapitalske koncentracije i centralizacije, ovde postoji ekonomska samostalnost delova te, shodno tome, delovanje ekonomskih zakonitosti, naravno u novim istorijskim oblicima, Dakle, *unutar procesa udruživanja i povezivanja deluju ekonomske zakonitosti.*

S jedne strane, to je rezultat činjenice da udruživanje nastaje funkcionisanjem socijalističke samoupravne robne proizvodnje, da u konkretnim slučajevima izrasta iz tržišnih veza između organizacija udruženog rada i da njih svesno i dugoročno reguliše. *Zato dohodni odnosi sobom izražavaju i ekonomske zakonitosti i svesno delovanje.*

S druge strane, sama priroda udruživanja, kao samoupravnog oblika »koncentracije i centralizacije« proizvodnje, pošto se ostvaruje bez otuđenih posrednika koncentracije, dakle neposredno, i pošto sadrži samoupravni integritet subjekata koji se udružuju, omogućuje delovanje ekonomskih zakonitosti unutar samog udruživanja. Nasuprot tome, ekonomske zakonitosti unutar krupnih proizvodnih celina se gube kada se koncentracija i centralizacija proizvodnje ostvaruje putem kapitala i države, jer je sve podređeno interesu jednog monopola svojine.

---

[2] »Uvažavanje ekonomskih zakonitosti prinuđuje sve subjekte na najraznovrsnije oblike reprodukcione i druge povezanosti i udruživanja, uključujući i integraciju privrede i društvenih delatnosti« (*Polazne osnove* . ., cit. izd., str. 21).

Digitized by Google

Stoga udruživanje i povezivanje i ne počiva na apsolutnom identitetu različitih interesa OUR, već na nužnosti samoupravnog usklađivanja različitih, kratkoročnih i tekućih interesa, u prilog ostvarivanju zajedničkih, dugoročnih, interesa na »prostoru« njihovog objektivnog postojanja.

Ne mogu se, dakle, odvajati na jednu stranu udruživanje, a na drugu delovanje ekonomskih zakonitosti i tržišta u uslovima socijalističkog samoupravljanja. S druge strane, ne može se udruživanje i povezivanje redukovati na ovaj ili onaj organizacioni oblik, najmanje se smeju poistovećivati samo sa najrazvijenijim oblicima. Nije reč o formi, već o kvalitetu veza i o procesu udruživanja i povezivanja.

Udruživanje i povezivanje razvijaju se u različitim oblicima, sa različitim stepenom »intenziteta« udruženosti. Složenost i raznorodnost veza i odnosa između organizacija udruženog rada koje se udružuju, izrastaju iz složenosti i raznorodnosti njihovih objektivnih ekonomskih i reprodukcionih odnosa. To, istovremeno, znači da različiti »stepeni« udruženosti znače i različite »stepene« svesnog regulisanja i usmeravanja tržišnih odnosa.

Dakle, udruživanje i povezivanje su ekonomski zakonit *proces* koji ima različite oblike i čiji je istorijski sadržaj ukrupnjivanja proizvodnje na osnovama samoupravnog ovladavanja radnih ljudi društvenom reprodukcijom.

5. Socijalistički samoupravni društveni odnosi, na ovoj etapi istorijskog razvitka, nisu mogući bez ekonomske samostalnosti samoupravnih proizvođača, nisu mogući bez robne proizvodnje. Istovremeno, ni robna proizvodnja u našim realnim društvenim uslovima nije istorijski moguća bez socijalističkog samoupravljanja, to jest bez promene sopstvenog oblika u skladu sa novim društvenim odnosima.

Polazeći od toga, *uzroci potisnutih ekonomskih zakonitosti u nas ne mogu se ni implicitno tražiti u samoupravljanju i osnovama samoupravnog privrednog sistema.* Potisnutost ekonomskih zakonitosti rezultat je veoma izraženog širenja administrativne uloge države na svim nivoima, dakle, narastanjem etatističkih odnosa u klasičnim i novim oblicima. Prevazilaženje tog stanja, otvaranje stvarnog procesa deetatizacije, međutim, ne može se postići oslanjanjem na »što potpunije i slobodnije delovanje tržišta« u njegovim klasičnim liberalnim oblicima, ili promenama sistema koje bi, polazeći od ovakvog tržišta, institucionalizovale naglasak na dominaciju njegove kontrole sa makronivoa države. Reč je o potrebi afirmacije ustavne uloge društveno-političkih zajednica, posebno republika, pokrajina i federacije.

Protivrečnosti naše društvene prakse, te česta zamagljenost stvarnih uzroka postojećih problema, niti su olakšavajuća okolnost površnim analizama niti smeju biti prepreka ozbiljnim naporima da se kritički sagleda celina i sâm sadržaj problema. Takođe, stvarni rezultat ne mogu dati oni pogledi koji aktuelnim problemima na-

Digitized by Google

šeg društva prilaze izvan objektivnih tendencija i perspektiva daljeg razvitka socijalističkog samoupravljanja.

Nasuprot tome, problemi se mogu rešiti samo u konkretnom kontekstu ove etape razvoja socijalističkog samoupravljanja. *To znači da su afirmacija ekonomskih zakonitosti i delovanje robne proizvodnje u nas objektivno vezani za afirmaciju i dalji razvoj prakse socijalističkog samoupravljanja, odnosno za udruživanje i povezivanje u procesu društvene reprodukcije.*

II — Osnovna »ćelija« socijalističke samoupravne robne proizvodnje — osnovna organizacija udruženog rada

1. Osnovna organizacija udruženog rada je početni i osnovni oblik organizacije društvene proizvodnje u uslovima društvene svojine i samoupravljanja. Društveni i ekonomski smisao ovog određenja ima svoja tri bitna aspekta:

Prvo, objektivne pretpostavke društvene proizvodnje (obim i struktura sredstava za proizvodnju, tehnološki razvitak, broj i kvalifikaciona struktura radnika, istorijski formirane potrebe itd.) u bitnoj meri određuju oblike njene organizacije. Otuda je bitan uslov za formiranje osnovne organizacije udruženog rada da ona bude tehničko-tehnološka i organizaciona celina.

Drugo, usled dostignutog stepena razvijenosti društvene podele rada i socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, OOUR mora biti robni proizvođač, nezavisno od toga da li do realizacije njegovih proizvoda i usluga dolazi interno (u okviru RO, SOUR itd.) ili na eksternom tržištu. Time OOUR nije određena kao izolovana celina, već kao osnovna društveno-ekonomska ćelija, koja je sposobna i ekonomski motivisana da se samoupravno povezuje i udružuje rad i sredstva sa drugim OOUR, radi stvaranja i uvećavanja dohotka.

Treće, formiranjem OOUR stvaraju se optimalni uslovi za zadovoljavanje bitnih interesa radnika i za ostvarivanje njihovih samoupravnih prava, obaveza i odgovornosti.

Šira razrada ovih aspekata, koja je normativno data u Ustavu SFRJ i ZUR-u, pokazuje da koncept osnovne organizacije udruženog rada u punoj meri uvažava *objektivne* materijalno-tehničke, kadrovske, organizacione i druge *istorijske* (robni oblik proizvodnje) i *konkretno-istorijske* (društvena svojina i samoupravljanje) pretpostavke i uslove socijalističke samoupravne robne proizvodnje.[3]

---

[3] Zbog toga tvrdnja da takozvana tendencija »ourizacije« — kada je reč o teorijskom i normativnom konceptu, nije utemeljena u objektivnim istorijskim procesima i da ne doprinosi razvoju samoupravljanja — ne može izdržati ozbiljnu kritičku proveru.

Digitized by Google

U praksi ima mnogo OOUR-a koje ne ispunjavaju sve navedene kriterijume. Bitan uzrok takvom odstupanju je sadržan u celini stvarnih odnosa u društvenoj reprodukciji, koji još omogućavaju da osnovna organizacija udruženog rada stiče relativno visok dohodak i kada u svom formiranju i razvoju ne uvažava ove kriterijume. Ti uslovi se konstituišu kako u radnim i složenim organizacijama udruženog rada, poslovnim zajednicama itd. (zbog nerazvijenih samoupravnih odnosa) tako i delovanjem pojedinih delova privrednog sistema i mera ekonomske politike. Otuda inercija i improvizacija u stručnim analizama i samoupravnim raspravama o formiranju i razvoju pojedinih OOUR-a, grupnosvojinski odnos prema sredstvima sa kojima OOUR privređuje i kojima upravlja, samodovoljnost, otpori da se vrši bilo kakvo preispitivanje stečenog društveno-ekonomskog položaja itd. Ako takve pojave u praksi nailaze na razumevanje (iz kratkovidih lokalističkih i drugih razloga) u društveno-političkim zajednicama, bankama, privrednim komorama, organima društveno-političkih organizacija itd., onda je razumljivo što je razvoj osnovne organizacije udruženog rada sporiji nego što je to objektivno moguće.[4]

2. Dostignuti stepen podruštvljenosti proizvodnje zahteva raznovrsne i šire oblike koordinacije, povezivanja, planiranja i ostvarivanja privredne aktivnosti osnovnih ekonomskih subjekata. Ustav i ZUR su, imajući u vidu društveno-istorijske pretpostavke sa kojima su konstituisane OOUR, normativno odredili različite oblike šireg samoupravnog povezivanja OOUR-a na osnovu svojih interesa (RO, SOUR, poslovne zajednice, zajednice za poslovno-tehničku saradnju, banke, zajednice za osiguranje, privredne komore itd.).

Osnovna organizacija udruženog rada je, po prirodi svog društveno-ekonomskog položaja, upućena na usklađivanje tekućih i razvojnih ciljeva i interesa sa drugim OOUR. Naravno, sadržaj i intenzitet tih veza sa različitim OOUR nije isti. Otuda su normativno dati raznovrsni oblici samoupravnog povezivanja, koji mogu u potpunosti da izraze mnoštvo različitih ekonomskih veza koje u praksi zaista postoje (od radnih i složenih organizacija udruženog rada, kao relativno čvrstih organizacionih oblika, do samoupravnih sporazuma kojima se regulišu samo neka pitanja od zajedničkog interesa više OOUR-a).

---

[4] Empirijska istraživanja treba da pokažu da li su i neka operativna rešenja podstakla ove pojave. Navodimo neka od njih:

— da li je neophodno (s obzirom na date kriterijume) da svaka OOUR i radna zajednica imaju svoj žiro-račun? Da li se isti cilj (evidencija finansijskih tokova OOUR) može postići i na druge društveno racionalnije načine: računima u zajedničkom knjigovodstvu i drugo?

— da li je neophodno utvrditi preciznije društvene kriterijume kojima se onemogućava neracionalno bujanje administracije u OOUR, a koje je najčešće u funkciji učvršćivanja tehnokratske vlasti, a ne razvoja samoupravljanja u OOUR?

Digitized by Google

Da li je osnovna organizacija udruženog rada zainteresovana i ekonomski motivisana da se samoupravno povezuje sa drugom OOUR? Teorijski i normativni odgovor je manje ili više poznat. Postavlja se pitanje, zbog čega u praksi ovaj proces ne teče poželjnim i objektivno mogućim tempom, već dolazi do zastoja, a ponegde i do suprotnih tendencija.

Na ovom planu se ispoljavaju najsloženiji društveno-ekonomski problemi i prepliću se slabosti privrednog sistema i ekonomske politike i inercija etatističke i tehnokratske prakse. Samo preciznije razlučivanje uticaja pojedinih faktora i svestranija ocena tih uticaja omogućuju i potpuniji odgovor na postavljeno pitanje.

3. Kontrola nad celinom društvene reprodukcije je objektivna istorijska tendencija u razvoju savremenog društva. U zavisnosti od dominirajućeg oblika društveno-ekonomskih odnosa, ova se tendencija ispoljava u različitim konkretnoistorijskim oblicima (etatistički, tehnokratski i samoupravni).

Samoupravni koncept slobodno udruženog rada polazi od radnika udruženih u OOUR, kao osnovnih subjekata ovog procesa. Oni to mogu biti jedino u uslovima društvene svojine i samoupravljanja. Bitne pretpostavke tog procesa su:

— da radnici upravljaju uslovima i rezultatima rada u svojim OOUR, načelno, na osnovu jednakih prava i odgovornosti u procesu rada, sticanja i raspodele dohotka;

— da su radnici objektivno zainteresovani i ekonomski prinuđeni da isti kvalitet međusobnih odnosa u OOUR razvijaju i sa radnicima drugih OOUR-a sa kojima imaju zajedničke interese u društvenom procesu proizvodnje i razmene, sticanja i raspodele dohotka.

4. Za uspešan tok procesa širег samoupravnog povezivanja i udruživanja bitno je, dakle, da su jasno sagledani zajednički interesi i ciljevi, precizno određeni oblici i nosioci njihovog ostvarivanja, kao i principi i kriterijumi raspodele zajedničkog rezultata. U praksi nisu retki primeri da su RO, SOUR itd. mehanički zbir OOUR-a, ili, pak, da tamo gde postoji objektivna tehnološko-tehnička i ekonomska zavisnost između OOUR-a nisu jasno sagledani zajednički interesi koji jedino i treba da se ostvare na tim nivoima samoupravne organizovanosti. Drugim rečima, u praksi su ispoljene dve ekstremne tendencije: prvo, težnja da se svi interesi OOUR usklađuju i ostvaruju na nivou RO, SOUR itd. (pretvaranje RO, SOUR itd. u preduzeća); drugo, težnja da se svi interesi OOUR ostvaruju u njoj samoj, zbog čega je pripadnost RO, SOUR itd. samo formalna (pretvaranje OOUR u preduzeće). Između ove dve krajnosti nalaze se različiti stepeni ostvarenog zajedništva OOUR, što je gotovo u direktnoj korelaciji sa: stepenom identifikacije kratkoročnih i, naročito, dugoročnih zajedničkih interesa; programiranjem oblika, sredstava, faza, nosilaca itd. njihoog ostvarivanja; preciznim utvrđivanjem međusobnih prava, obaveza i odgovornosti

Digitized by Google

u ostvarivanju tih interesa; jasno određenim principima i kriterijumima u raspodeli zajedničkog prihoda ili dohotka itd.

Ova empirijski data situacija pokazuje istovremeno da se samoupravno povezivanje OOUR-a ostvaruje kao istorijski proces koji je u bitnoj meri određen, s jedne strane, jačanjem stvarne međuzavisnosti i zajedničkih interesa OOUR-a usled razvoja proizvodnih snaga i društvene podele rada, i, s druge, stepenom spoznaje samih udruženih radnika ovih međuzavisnosti i zajedničkih interesa i njihove osposobljenosti da se u skladu s tim međusobno šire povezuju i udružuju. Zbog toga je od izuzetnog značaja da taj proces neprestano podstiču i usmeravaju privredni sistem, ekonomska politika i svesna akcija subjektivnih snaga samoupravnog društva.

III — Dohodak

1. Dohodak je bitan motiv proizvodne i samoupravne aktivnosti udruženih radnika. U meri u kojoj udruženi radnici ostvaruju kontrolu nad celokupnim dohotkom (a ne samo nad delom koji se raspodeljuje na lične dohotke) oni prevazilaze najamnu poziciju i postaju egzistencijalno zainteresovani za celinu procesa sticanja i raspodele dohotka. Tendencija ovladavanja udruženih radnika celinom dohotka je, dakle, izraz istorijskog procesa prevazilaženja apriorne podele novododatog rada na potreban rad i višak rada.

Ako se, međutim, dohodak posmatra iz ugla osnovne organizacije udruženog rada, onda treba neprestano imati u vidu Kardeljevo upozorenje o njegovom dvojakom karakteru.

S jedne strane, dohodak je društveno priznati rezultat rada te OOUR, iz čega se i izvodi društveno-ekonomski i samoupravni položaj radnika u OOUR i u celini društvene reprodukcije.

S druge strane, dohodak OOUR je i rezultat ukupnog društvenog rada, deo ukupnog nacionalnog dohotka. Ova druga strana dohotka OOUR proizlazi iz dva razloga: prvo, zbog velike međusobne uslovljenosti i zavisnosti rada radnika OOUR od rada drugih udruženih radnika i društvene svojine na sredstvima za proizvodnju; drugo, zbog prelivanja novostvorene vrednosti između grane i OOUR, usled robnog oblika proizvodnje.

Svi oblici šireg samoupravnog povezivanja i udruživanja radnika (od RO, SOUR itd. do najširih samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora) nastoje, u stvari, da izraze ovu drugu (društvenu) stranu procesa stvaranja, sticanja i raspodele dohotka, to jest da omoguće da se ovaj objektivni društveno-ekonomski proces na osnovama društvene svojine ispolji kroz odgovarajuće samoupravne forme. Postavlja se teorijsko i praktično pitanje, zbog čega u praksi ova druga (društvena) strana dohotka ne dolazi dovoljno do izražaja kao podsticajni faktor u razvoju procesa šireg samoupravnog povezivanja OOUR i udruživanja rada i sredstava. Drugim rečima,

Digitized by Google

zašto udruženi radnici u OOUR u sadašnjim uslovima nisu dovoljno ekonomski motivisani da ovladaju bitnim momentima društvene reprodukcije (u ovoj istorijskoj fazi bitnim momentima širih reprodukcionih veza), a time i bitnim momentima prelivanja novostvorene vrednosti, što bi, po definiciji, trebalo da ih ekonomski podstiče da se šire samoupravno povezuju, udružuju rad i sredstva sa drugim OOUR itd.

2. U traganju za odgovorom na postavljeno pitanje, treba poći od konstatacije da se protivrečnost između ova dva svojstva dohotka OOUR u praksi povećava. Usled delovanja brojnih faktora (administrativnih, stihijskih i drugih) sve više slabi korelacija između društveno priznatog rezultata OOUR-a — dohotka — i njihovog stvarnog rezultata rada — produktivnosti rada, pre svega. Zbog toga je delovanje udruženih radnika u OOUR usmereno više na one faktore (državni organi, iznuđavanje povoljnijih uslova sticanja dohotka korišćenjem trenutne pozicije na tržištu itd.), koji u sadašnjim uslovima mogu najbrže i najefikasnije da utiču na povećanje dohotka OOUR, nego što je usmereno na ovladavanje bitnim momentima proizvodnje i razmene u širim reprodukcionim nizovima na osnovu samoupravnog povezivanja i udruživanja. A to bi, po logici socijalističke samoupravne robne proizvodnje, trebalo da bude osnovni smer samoupravne akcije udruženih radnika u OOUR.

Da bi težnja udruženih radnika u OOUR za neprestanim uvećavanjem dohotka mogla biti ostvarena samoupravnim povezivanjem sa drugim OOUR i udruživanjem rada i sredstava u okviru širih reprodukcionih nizova, od izuzetnog je značaja da druge mogućnosti za uvećavanje dohotka OOUR budu manje konkurentne. Jedino u tim uslovima zajednički prihod i dohodak postaju snažna motivaciona osnova za šire samoupravno povezivanje i udruživanje rada i sredstava OOUR.

3. Pored takozvanih spoljnih činilaca (način formiranja cena, sticanje deviza, dobijanje bankarskih kredita itd.), na podrivanje ove motivacione osnove snažno utiču i takozvani unutrašnji faktori, to jest oni faktori koji mogu biti pod neposrednom kontrolom samog udruženog rada.

Tu je, pre svega, reč o nerazvijenim samoupravnim društveno-ekonomskih odnosima u reprodukcionim vezama, počev od usaglašavanja i planiranja zajedničkih ciljeva i udruživanja rada i sredstava radi njihovog ostvarivanja, pa sve do raspodele zajedničkog prihoda i dohotka. Ako nisu samoupravno regulisani i ekonomski zasnovani svi momenti proizvodnje, naučnoistraživačkog rada, prometa, raspodele itd., koji postoje u zajedničkom radu i poslovanju (od ulaska sirovina i repromaterijala do prodaje proizvoda i raspodele zajedničkog prihoda i dohotka), onda je jasno da egzistencijalni interes OOUR-a koje ne osećaju pozitivne efekte tog samoupravnog povezivanja i udruživanja ne može biti jačanje tog zajedništva. Tako, na primer, ako svu snagu udara povećavanja cena sirovina i repromaterijala trpi nesrazmerno ili samo OOUR koja je prva u reprodukcionom ciklusu, sasvim je logično da ta OOUR

Digitized by Google

teži raskidanju samoupravnog sporazuma sa drugim OOUR, to jest uspostavljanju ravnopravnih ekonomskih odnosa.

Formalna pripadnost RO, SOUR itd. ili potpisani samoupravni sporazum o udruživanju rada i sredstava nisu sami po sebi garantija da će se zaista ostvarivati posebni interesi svake OOUR i zajednički interesi svih samoupravno povezanih OOUR-a. Taj cilj se može ostvariti jedino stalnom samoupravnom aktivnošću i stvaralačkim radom u OOUR, neprestanim traganjem za odgovorima koji najpotpunije zadovoljavaju objektivno konstituisane zajedničke interese OOUR-a. U takvim uslovima zajednički prihod i dohodak (i bez nekih spoljnih impulsa) postaju jaka motivaciona snaga šireg samoupravnog povezivanja i udruživanja OOUR, jer se progresivnost tog procesa neprestano potvrđuje u uvećanom dohotku same OOUR.

Ekonomski smisao reprodukcionog povezivanja i udruživanja OOUR je, dakle, u sticanju i raspodeli zajedničkog prihoda i dohotka. Ove kategorije izražavaju istovremeno *jedinstvo samoupravno povezanih i udruženih OOUR-a* (utemeljeno u njihovoj objektivnoj tehničko-tehnološkoj i ekonomskoj međuzavisnosti u društvenom procesu reprodukcije) i njihovu *ekonomsku i samoupravnu samostalnost,* kao socijalističkih samoupravnih robnih proizvođača. Otuda je logično što međusobni ekonomski odnosi između OOUR-a u okviru radnih i složenih organizacija udruženog rada nemaju isključivo tržišni, kupoprodajni oblik, niti pak znače negaciju ekonomskih zakonitosti. *Zajednički prihod i dohodak su rezultat delovanja saznatih i samoupravno regulisanih ekonomskih zakonitosti socijalističke robne proizvodnje.* To je, istovremeno, samoupravna alternativa društveno-ekonomskim odnosima koji se razvijaju u savremenim sistemima krupne proizvodnje (kapitalističkim korporacijama ili preduzećima u državnosvojinskim uslovima), u kojima zakonito dolazi do negacije tržišta i centralizacije sredstava i odlučivanja na osnovu tehnokratsko-birokratskog monopola.

Zajednički prihod i dohodak se ovde određuju, u najširem smislu reči, kao rezultat objedinjenog, samoupravno povezanog rada dve ili više OOUR-a. Da li se to objedinjavanje, samoupravno povezivanje vrši na osnovu zajedničkog ulaganja radi sticanja zajedničkog prihoda i dohotka, ili pak na temelju kreditnog odnosa, formiranja zajedničkih službi trgovinskih predstavništava u zemlji i inostranstvu, zajedničkih naučnoistraživačkih projekata itd., to uvek zavisi od sadržaja i intenziteta zajedničkih interesa. Otuda uprošćeno upoređivanje različitih oblika ostvarivanja zajedničkih ciljeva (na primer, zajednička ulaganja na osnovu zajedničkog dohotka i kreditni odnos) ne može predstavljati pouzdanu osnovu za donošenje zaključaka o stepenu razvijenosti samoupravne povezanosti i udruženosti OUR-a. Kreditni odnos, u meri u kojoj se zasniva na dugoročnim interesima, zakonito se razvija u neki čvršći i trajniji oblik samoupravnog povezivanja OOUR-a. Ukoliko je, pak, reč o zadovoljavanju nekih kratkoročnih interesa OOUR za

Digitized by Google

obrtnim sredstvima ili investicijama, kreditni odnos i dalje ostaje pogodan oblik cirkulacije i optimalnog korišćenja jednog dela obrtnog i investicionog potencijala udruženog rada.

4. Nestrpljenje koje se iskazuje u teoriji, ideologiji i u samoj praksi često je izraz nerazumevanja ovog istorijskog procesa. Ovo naročito važi ako se uzmu u obzir stvarni uslovi privređivanja u kojima OOUR sada stiču dohodak. Naime, ukoliko se u praksi neprestano znatan deo dohotka OOUR (putem kreditno-monetarnih mehanizama, kao i carina, poreza, doprinosa i slično) koncentriše u bankama, SIZ-ovima, društveno-političkim zajednicama itd., onda je razumljivo da materijalna osnova za samoupravno sporazumevanje samih OOUR-a o načinu i oblicima ostvarivanja njihovih zajedničkih interesa postaje sve uža, a istovremeno jača moć onih faktora koji ne moraju delovati prema logici samoupravnog povezivanja i udruživanja.

Racionalno ekonomsko ponašanje radnika udruženih u OOUR, u skladu sa logikom socijalističke samoupravne robne proizvodnje, nije, dakle, stvar samo njihove volje i usmerenosti, već, pre svega, njihovog objektivnog društveno-ekonomskog položaja. Ostvarivanje zajedničkih interesa reprodukciono i poslovno povezivanje OOUR-a, to jest njihovo samoupravno povezivanje i udruživanje radi ostvarivanja tih interesa, u tesnoj je vezi sa stvarnim mogućnostima OOUR-a da utiču na uslove društvene reprodukcije i rezultate rada.

To ne znači da i u samom udruženom radu (pod pretpostavkom normalnih, regularnih uslova privređivanja) ne postoje mnoge slabosti, koje negativno deluju na samoupravno povezivanje i udruživanje OOUR-a. Ukazaćemo, ilustracije radi, na pojave socijalizacije gubitaka, investicionih promašaja itd., na prelivanje dohotka na osnovu prirodnih ili tržišnih monopola, kao i na probleme u raspodeli dohotka i ličnih dohodaka uopšte (odnos između proizvodnog i neproizvodnog rada i drugo). Sve te pojave dovode do gubljenja ekonomskih kriterijuma, slabljenja ekonomske i društvene odgovornosti za upravljanje društvenim sredstivma za proizvodnju i za rezultate rada, sve do opadanja ekonomske motivisanosti radnika za rad, a time i za preduzimanje samoupravnih mera i akcija koje doprinose širenju samoupravnog povezivanja i udruživanja.

5. Odnosi u raspodeli su, po Marksu, naličje odnosa proizvodnje. Sa tog stanovišta posmatrano, nastojanja da se isključivo u oblasti raspodele dohotka i ličnih dohodaka nalaze rešenja za veću motivisanost radnika u OOUR da neprestano povećavaju svoju i društvenu produktivnost rada — nužno nailaze na određena ograničenja.

U meri u kojoj je dohodak OOUR rezultat produktivnosti rada i racionalnog korišćenja osnovnih i obrtnih sredstava, akumulacije, rezervnog fonda itd., on, u stvari, izražava ekonomsku i društvenu opravdanost i efikasnost proizvodne i upravljačke ak-

Digitized by Google

tivnosti radnika udruženih u toj OOUR. Raspodela takvog dohotka je zaista raspodela prema radu (tekućem i minulom), jer je postignuta velika međuzavisnost između procesa stvaranja dohotka (proizvodne i upravljačke aktivnosti radnika u tom procesu) i raspodele rezultata rada. U takvim uslovima bi, po logici stvari, udruženi radnici u OOUR bili usmereni, pre svega, na samoupravno povezivanje i udruživanje rada i sredstava sa drugim OOUR, jer bi to stvaralo ekonomske i društvene uslove za povećanje njihove produktivnosti rada i stepena tehničko-tehnološke opremljenosti, za racionalno gazdovanje minulim radom itd., a time i za stalno uvećavanje dohotka.

U praksi se ovakvi odnosi razvijaju veoma sporo. Empirijske analize pokazuju da je dohodak jednog broja OOUR-a natprosečno visok usled administrativnih intervencija, prirodnog ili tržišnog monopola, ili drugih pogodnosti koje ne proizlaze iz delovanja objektivnih zakonitosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje, dok je dohodak drugih OOUR-a realno niži s obzirom na ekonomske kriterijume koji proističu iz tih zakonitosti. Drugim rečima, u praksi se (pod dejstvom navedenih faktora) prelivaju novostvorene vrednosti između grana i OOUR-a u drugačijem smeru i obimu nego što to proizlazi iz zakonitosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje. Nasilje koje se vrši nad ovim zakonitostima (naročito kada je reč o državnim intervencijama koje doprinose prelivanju novostvorene vrednosti nezavisno od ovih zakonitosti) dovodi do kidanja neposredne veze između procesa stvaranja dohotka i njegove raspodele. Zbog toga su ekonomski nezasnovane razlike u dohotku i ličnim dohocima između pojedinih grana i OOUR-a najvećim delom posledica tog nasilja, a ne slabosti sistema i politike raspodele dohotka i ličnih dohodaka.

Opšti zaključak je da deformacije u raspodeli dohotka i ličnih dohodaka najvećim delom proizlaze iz nesamoupravnih i vanekonomskih uticaja na proces stvaranja i sticanja dohotka, to jest na bitne momente koji određuju proizvodnju i razmenu roba i usluga. U raspodeli se, dakle, na vidljiv način samo odslikavaju svi ti nesamoupravni i vanekonomski uticaji u proizvodnji i razmeni. Zbog toga zahtev da se svi aktuelni problemi raspodele prema radu i rezultatima rada rešavaju isključivo novim solucijama u društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima o raspodeli dohotka i ličnih dohodaka pokazuje nerazumevanje prirode ovih problema ili svesno zatvaranje očiju pred suštinskim problemima daljeg razvoja socijalističke samoupravne robne proizvodnje.

Naravno, to ne znači da, čak i pod pretpostavkom eliminisanja navedenih slabosti u procesu stvaranja i sticanja dohotka, ne treba unapređivati sadašnje društvene dogovore i samoupravne sporazume o raspodeli. Naprotiv, postoje mnogi teorijski i praktični razlozi koji ukazuju na neophodnost sistematskog naučnoistraživačkog praktičnog rada u ovoj oblasti. Navodimo, ilustracije radi, potrebu pronalaženja operativnih rešenja za razlučivanje onog dela dohotka OOUR koji je unapred (samoupravnim dogovorom) određen za raz-

Digitized by Google

voj (razvojne premije, deo cena koji je namenjen za formiranje akumulacije, na primer, u elektroprivredi itd.).

Međutim, treba jasno reći da su određene razlike u nivou ličnih dohodaka, sredstava zajedničke potrošnje, akumulacije i rezervnog fonda između grana i OOUR-a nužan uslov i rezultat funkcionisanja socijalističke samoupravne robne proizvodnje. Jedino se na taj način u ovim uslovima može uspešno ostvarivati zakon srazmerne raspodele društvenog fonda radnog vremena na različite oblasti i grane i optimalni razvoj proizvodnih snaga društva.

Stvarne razlike između ličnih dohodaka pojedinih kategorija radnika (pre svega, između proizvodnih i neproizvodnih) ne zavise, međutim, samo od delovanja ekonomskih, već i mnogih istorijskih, socijalnih i moralnih faktora. Zbog toga u praksi sporo nastaju promene u društvenom i materijalnom vrednovanju proizvodnog rada. Deo tih promena je, dakle, moguće ostvariti na osnovu novih principa i kriterijuma u društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima o raspodeli dohotka i ličnih dohodaka (objektivnijim vrednovanjem stvarnog doprinosa dohotku), ali se trajniji rezultati mogu postići jedino sistematskom i efikasnom akcijom svih organizovanih subjektivnih snaga samoupravnog društva.

U vezi sa sticanjem dohotka i društvenim karakterom dohotka javlja se i kategorija ekstradohotka. Njegovu progresivnu funkciju — kao suviška dohotka iznad prosečnog dohotka koji se na angažovane faktore proizvodnje ostvaruje u okviru jedne grane ili grupacije proizvodnje — ne može zameniti neki drugi ekonomski faktor. Ekstradohodak je izraz tehničkih, tehnoloških, organizacionih i kadrovskih usavršavanja, koja određenim organizacijama udruženog rada omogućavaju da snižavaju troškove proizvodnje i cene koštanja ispod prosečne granske cene koštanja robe. Kao rezultat toga, OUR ostvaruju povoljnije uslove razvoja i sve ostale pogodnosti koje im veće društveno priznanje njihovog rada, izraženo u ekstradohoktu, obezbeđuje. Ovaj ekstradohodak često se pogrešno proglašava »tehnološkom rentom«. Pošto ne proizlazi samo iz usavršavanja sredstava i njihovog doprinosa povećanju produktivnosti rada i snižavanju troškova proizvodnje, već iz ukupnosti tehničko-tehnološkog usavršavanja, kao izraza samoupravnog odlučivanja radnika o svom razvoju, kao i iz udruživanja i povezivanja njihovog rada, ekstradohodak nije moguće identifikovati kao doprinos sredstava (tehnike i tehnologije) porastu dohotka, pa ga nije ni moguće eliminisati kao »tehnološku rentu«. Njega treba da prisvaja organizacija udruženog rada, jer je on rezultat rada i odlučivanja radnika u njoj. Kao takav, on je oblik podsticanja razvoja proizvodnih snaga i osnovna pokretačka snaga povećanja produktivnosti rada. Intervencija u deo dohotka ostvarenog po ovom osnovu dovela bi u pitanje njegovu progresivnu funkciju u sistemu socijalističke robne proizvodnje.

Postavlja se i pitanje ekstradohotka nastalog unutar privrednih grana i grupacija kao rezultat rada u povoljnijim prirodnim uslovima. Pošto je izvesno da se po osnovu tih uslova dohodak pre-

Digitized by Google

liva iz jednih u druge organizacije udruženog rada, to je neophodna određena društvena kontrola radnika OUR u vezi s identifikacijom i upotrebom tog dohotka, koja se mora ostvarivati samoupravnim sporazumevanjem, shodno članovima 111. i 124. Zakona o udruženom radu.

Ekstradohodak koji nastaje iz razloga delovanja zakona vrednosti ne može biti sporan, jer bi doveo u pitanje funkcionisanje sistema socijalističke robne proizvodnje i njegovu progresivnu funkciju u obezbeđivanju razvoja proizvodnih snaga i najvećeg doprinosa u tome onih grana koje imaju najviši sastav proizvodnih činilaca.

IV — **Robna razmena i tržište**

1. Bez postojanja velikog obilja proizvoda mora se ekonomisati s radom da bi se proizvelo i raspodelilo što više. U tom pravcu robna razmena i tržište socijalističke samoupravne robne proizvodnje jesu mehanizam koji određuje da li se rad neke organizacije udruženog rada opravdao kao društveno potreban i priznat, ili nije.

Istovremeno, takvo tržište izražava nove istorijske i društvene karakteristike socijalističke samoupravne robne proizvodnje i kada je reč o negaciji onih tržišnih oblika koji derogiraju samoupravne odnose (tržište kapitala, akcije, tržište radne snage) i kad je reč o razvoju novih oblika funkcionisanja tržišta i ponašanja tržišnih subjekata.

Upravo je razvoj razmenskih tržišnih odnosa, u skladu s prirodom socijalističkog samoupravljanja, pretpostavka da se postiže ekonomisanje društvenim radom u uslovima velike koncentracije proizvodnje i razvoja novih proizvodnih snaga.

Robnu razmenu i tržište u uslovima delovanja socijalističke samoupravne robne proizvodnje nije moguće odvojiti od procesa udruživanja i povezivanja u društvenoj reprodukciji. Stoga i tržišni odnosi, isprepleteni sa odnosima udruživanja i povezivanja, deluju sa različitim »intenzitetom«, zavisno od konkretnih, objektivno datih ekonomskih i reprodukcionih veza između konkretnih organizacija udruženog rada. Zato se problematika robne razmene i tržišta obrađuje i u drugim delovima ovog rada, pri čemu se, u ovom delu, akcent stavlja na neke specifične probleme tržišta socijalističke samoupravne robne proizvodnje.

2. Proizvod rada samoupravnog kolektiva, kao subjekta proizvodnje, ulazeći u tržišnu razmenu sa drugim kolektivima, ima oblik robe. Međutim, robni oblik proizvoda ne formira društvene odnose, naprotiv, on samo izražava stvarne društvene odnose u kojima je nastao.

U uslovima društvene svojine i socijalističkog samoupravljanja, iza razmenskih odnosa stoji prisvajanje po osnovu rezultata rada, društveno priznatog rada, izraženog u dohotku samoupravnih ko-

Digitized by Google

lektiva. To znači da su iz odnosa razmene roba u uslovima socijalističkog samoupravljanja isključeni odnosi prisvajanja po osnovu svojinskog monopola. Drugačije rečeno, istorijski karakter robe i odnosa razmene ne određuje, pre svega, mehanizam priznavanja društveno potrebnog rada za proizvodnju nekog proizvoda, niti sâm čin razmene i njen robni oblik, već karakter društvenih odnosa. Iz različitih situacija u tom pogledu proističu i različiti društveni sadržaji robe. O jednom karakteru robe je reč ako se, po osnovu svojinskog monopola, prisvaja deo novostvorene vrednosti, a o potpuno drugom — ako dohotkom samoupravno raspolaže radni kolektiv.

Razlika se, u okviru aspekta tržišta, pre svega, odnosi na karakter konfliktnosti tržišnih odnosa, te u vezi s tim na stihijnost tržišta i razvoj tržišnih odnosa.

Stihijnost tržišta svoje istorijske uzroke ima u društvenim odnosima, posledica je antagonizma na tržištu kapitalističke robne proizvodnje uzajamno suprotstavljenih svojinskih monopola kapitalista i njihovih interesa. Istih je društvenih korena konfliktni oblik konkurencije kao isključivi oblik delovanja tržišnog mehanizma. Stihijnost tržišta samo je drugo lice nemogućnosti objedinjavanja interesa individualnih kapitalista kao subjekata proizvodnje. Suština problema je, dakle, u društvenom korenu i sadržaju stihijnosti tržišta, a ne u njenim pojavnim oblicima.

3. Na tržištu socijalističke samoupravne robne proizvodnje ne stoje sukobljeni svojinski monopol, već robni proizvođači koji imaju i različite i zajedničke interese. Različiti su tekući interesi, jer, ako se jednoj organizaciji udruženog rada prizna više rada nego što je utrošila, to znači da će se nekoj drugoj organizaciji udruženog rada priznati manje rada od utrošenog. Zajednički interesi su dugoročnijeg karaktera i tiču se mogućnosti i potrebe da kolektivi organizacija udruženog rada svesno regulišu takva tržišna prelivanja dohotka, kao i toga da je samo posredstvom opšteg napretka društvene produktivnosti moguć razvoj posebnih organizacija udruženog rada.

Poenta je u tome da priroda samoupravnih odnosa omogućuje i objektivno nalaže nekonfliktno zadovoljavanje različitih interesa, dakle usklađivanje različitih tekućih interesa uz oslanjanje na zajedničke dugoročne interese.

Ova situacija ima neposredan i praktičan efekt na one organizacije udruženog rada koje su tehnološki i ekonomski, objektivno, reprodukciono povezane. Tu je zajednički interes, izražen u opštem povećanju dohotka, neposredno i opipljivo prisutan.

Zato delovanje tržišta, sa dohotkom kao centralnom kategorijom, najpre i najviše u uslovima reprodukcione povezanosti, u odnose konkurencije zakonito unosi elemente njene svesne regulacije, sporazumevanje i dogovaranje. Razvoj tržišnih oblika od konkurencije ka sporazumevanju, omogućen je samoupravnim društvenim odnosima i izraz je nužnosti ukrupnjavanja proizvodnje. Reč je, dakle, o objektivnom istorijskom procesu.

Digitized by Google

Postavlja se pitanje, da li sa ovakvim transformacijama i razvojem tržišnih mehanizama prestaje delovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti? Odgovor na to pitanje je negativan i zahteva nekoliko napomena.

Prvo, funkcija konkurencije u društvenoj reprodukciji je ekonomisanje društvenim radom Na kapitalističkom tržištu ta se funkcija vrši konfliktom konkurencije, što je pojavni oblik konflikta interesa različitih kapitala. Ovde ostavljamo po strani činjenicu da se na aktuelnoj etapi razvoja kapitalizma, korporacijske strukture, ova funkcija ostvaruje, u najvećem delu, potpuno drugim mehanizmima, koji takođe reprodukuju interese kapitala. Bitno je da ono što je funkcija, to jest sadržaj stvari, odvojimo od njenog konkretnog oblika, od konflikta konkurencije.

Drugo, svesno delovanje na odnose konkurencije sporazumevanjem, ne samo da ne znači negaciju funkcije konkurencije (to jest ekonomisanja društvenim radom), već ne mora značiti ni negaciju same konkurencije. Sada, sa sporazumevanjem, konkurencija dobija dugoročni aspekt i nije stvar samo svakodnevne tržišne situacije. Reč je o tome da, na primer, ako u, nekim sporazumom, regulisanom reprodukcionom nizu postoji organizacija udruženog rada koja proizvodi uz veći utrošak rada nego što je društveno potrebno, druge organizacije udruženog rada imaće sve mogućnosti i motive da nađu drugog »partnera« sa kojim će se udružiti ili da izgrade konkurentski kapacitet iste proizvodnje. Naravno treba pretpostaviti da će prethodno učiniti sve da postojećeg »partnera« osposobe da postiže veću produktivnost.

U ovom kontekstu može se razmotriti i problem monopola i mogućnosti da sporazumevanje postane oblik i »paravan« monopolističkih situacija.

Bitno je, pri tome, razumeti da suština monopolske situacije i pozicije nije u formi u kojoj će se pojaviti, već je to stvarna, objektivna ekonomska situacija nekog proizvođača. Ako nešto postoji kao stvarna monopolska pozicija, to će se izraziti u svakoj normativno postojećoj formi. Stoga uzroke monopolskih pozicija u nas treba tražiti u specifičnostima prakse našeg ekonomskog razvoja, više decenija unazad, pre svega u činjenici da je reč o ubrzanom razvoju nerazvijene privrede koju u dugom periodu karakteriše višak tražnje; u naglašenoj ulozi države u privrednom razvoju; u zatvorenosti naše privrede prema međunarodnim ekonomskim tokovima itd. Problem je, dakle, kako prevladati stvarno postojeće monopolske pozicije na tržištu.

Prvo, društvenim dogovorima o cenama i o raspodeli moguće je sprečiti da se stvarni tržišni monopol nekog proizvođača realizuje u njegovom dohotku, dakle, moguće je tako i kroz druge oblike uloge društveno-političkih zajednica sprečiti formiranje monopolskih dohodaka. S druge strane, samoupravno interesno organizovanje privrede u specifičnim oblastima, kao što su, na primer, elektroprivreda, železnica itd., omogućuje kontrolu »potencijalnih« monopolskih pozicija od strane udruženog rada.

Digitized by Google

Drugo, mehanizam sporazumevanja, pošto dugoročno povezuje interese različitih proizvođača, upravo zbog svoje dugoročnosti, sobom nosi mogućnost prevazilaženja monopolskih položaja i ponašanja. Stvarna pozicija monopola najjača je na tržištu, pošto tržišni odnosi omogućuju stvaranje monopola. Ona je drugačija kada se međusobni odnosi postave dugoročno i u celini, uključujući sve aspekte razvoja povezanih organizacija udruženog rada. U tom pogledu upravo sporazumevanje, udruživanje i povezivanje — načelno gledano — predstavljaju mogućnost kontrole prevazilaženja monopolskih pozicija.

U tom smislu bitno je da reprodukciono povezivanje sprečava monopolističko ponašanje posebnih grana privrede. S druge strane, horizontalne ekonomske veze reprodukciono udruženih OUR-a prepreka su reprodukcionom monopolističkom ponašanju. Poenta ovih napomena je da sporazumevanje i povezivanje sami po sebi ne mogu postati uzrokom monopolističke organizacije privrede, makar da joj često služe kao samoupravni paravan. Stoga je neophodna preciznija analiza stvarnih uzroka monopola u nas. U tom pogledu posebnu pažnju zaslužuje teritorijalizacija monopolskih pozicija, kao izraz zatvaranja privrede i etatističke uloge društveno-političkih zajednica.

Dakle, sa razvojem odnosa sporazumevanja ne potiskuju se objektivne ekonomske zakonitosti, već se u uslovima nužnosti ukrupnjavanja proizvodnje na njih svesno deluje.

Naravno, i u drugim društvenim sistemima na objektivnom razvoju novih proizvodnih snaga teku procesi širenja i jačanja svesnog delovanja na objektivne ekonomske zakonitosti. Pri tome centralizacija odlučivanja u sistemima centralizovanog kapitala ili države to svesno delovanje razvija sa dominirajućim voluntarizmom centara ekonomske vlasti. To samo pokazuje istorijski zakoniti proces da funkcionisanje klasičnog tržišta reprodukuje odnose koji objektivno traže centralizaciju svesnog delovanja u krilu kapitala ili (i) države, što u konsekvenci znači negaciju ne samo tržišta klasičnog tipa, već u velikoj meri i ekonomskih zakonitosti.

Zato razvoj odnosa sporazumevanja, kao oblika svesnog delovanja na tržište socijalističke samoupravne robne proizvodnje, ima istorijski značaj deetatizacije sistema svesnog delovanja u društvu. Sporazumevanje je, dakle, dvostran proces koji znači i svesno regulisanje tržišnih odnosa i, na tom osnovu, izgradnju odnosa udruživanja i povezivanja, kao i prenošenje funkcija kontrole tržišta sa države na samoupravne kolektive.

4. Aktuelne probleme i teškoće u oblasti sporazumevanja u nas, razne oblike »ucena« i nestabilnost sporazuma, treba posmatrati u kontekstu da su oni svesni izraz realnih veza i stanja na tržištu. Upravo su ti problemi pokazatelji činjenica da su sporazumi naslonjeni na objektivne tržišne zakonitosti. Naša stvarna ekonomska situacija, koja je protivrečna i nestabilna, sada se ogleda i u nestabilnosti sporazuma.

Digitized by Google

Nije, dakle, problem u tome što je sporazumevanje prigušilo ekonomske zakonitosti, već upravo, obratno, u tome što sporazumi u velikom broju slučajeva samo formalno samoupravno usklađuju tržišne odnose, dakle, ne obavljaju funkciju stvarnog svesnog regulisanja tržišta. S druge strane, problem je u tome što su sporazumi često samoupravni paravan za klasične etatističke i birokratske pritiske države na udruženi rad.

Stoga je rešenje osnovnog problema sporazumevanja u našoj privredi — urgentno ostvariti istinske samoupravne i ekonomske sadržaje sporazumevanja.

5. Društveno-političke zajednice imaju Ustavom određene funkcije i obaveze u društvenoj reprodukciji i na tržištu.

Razumno je pretpostaviti da novi oblici delovanja robne proizvodnje i tržišta u nas, posebno situacija u kojoj ekonomske zakonitosti deluju višeslojno, od tržišta do udruživanja, traže i nove oblike uloge države u odnosu na tržište i ekonomske zakonitosti uopšte. Praksa klasične uloge države često pretpostavlja funkcionisanje klasičnog liberalnog tržišta te razvija instrumente njegove kontrole uz oslanjanje na teorijsko iskustvo kejnzijanske makroekonomije, ili polazi od sveobuhvatnosti državne uloge izrasle iz državnosvojinskog iskustva. Pri tome se zanemaruju novi oblici robne proizvodnje i tržišta u nas i posebno postojanje procesa udruživanja i povezivanja, što za osnovnu posledicu ima narastanje i umnožavanje administrativnih i kvazisamoupravnih instrumenata države, pa zato i etatizaciju društvene reprodukcije. S druge strane, takva praksa, pošto ne odgovara stvarnosti samoupravnih odnosa, ne može ni rešavati stvarne probleme, posebno dugoročno gledano. Polazeći od toga, osnovni problem ekonomske uloge države u socijalističkom samoupravljanju je u neophodnosti karaktera uloge države, a u pravcu izgradnje i ekonomskog menjanja funkcionisanja sistema udruženog rada.

Ovaj pristup ima praktičan značaj, zato što danas akcent treba staviti na stimulisanje udruživanja i povezivanja u jugoslovenskim okvirima i što u tom, najčešće zanemarenom, pravcu valja razvijati obaveze i odgovornosti, mehanizme i instrumente delovanja društveno-političke zajednice.

U ovom kontekstu tri problema zaslužuju posebnu pažnju:

Prvo, u našoj praksi negativne posledice delovanja ekonomskih zakonitosti, po pravilu, ne pogađaju dovoljno snažno određenu proizvodnju. Ne snosi proizvodnja sa gubitkom dovoljno teške posledice, koje bi značilo njeno gašenje ili temeljno menjanje. Uz puno razumevanje socijalnih i ekonomskih aspekata tog problema, sklonost za održavanje takvih proizvodnji i aktivnosti države na svim nivoima, u tom pogledu, nosi i snažna obeležja državnosvojinskog odnosa. Stoga problem sanacije gubitaka — koja je dosad pod pritiskom društveno-političke zajednice značila pokrivanje i »socijalizaciju« gubitaka od strane drugih OUR-a — treba postaviti tako da o sudbini »proizvodnje gubitka« odlučuju orga-

Digitized by Google

nizacije udruženog rada, posebno one koje su samoupravno i ekonomski povezane sa tom organizacijom udruženog rada. Može se pretpostaviti da će upravo radni ljudi zaoštravati posledice »proizvodnje gubitaka«, ne zanemarujući, pri tom, socijalne aspekte problema.

Drugo, problemi primarne raspodele takođe zahtevaju širi pristup njihovom sagledavanju i rešavanju. U našim stvarnim privrednim uslovima (struktura privrede, dug period ubrzanog razvoja, delovanje svetskog tržišta itd.) na tržišne disparitete cena delovalo se, po pravilu, administrativnom politikom cena države, što najčešće nije rešavalo probleme.

Stoga trajno ispravljanje dispariteta cena u našim uslovima ne leži ni u »čistom« tržišnom formiranju cena ni u administrativnoj politici cena, naravno nimalo ne zanemarujući značaj bilo tržišta bilo društvene kontrole cena.

Reč je, dakle, o potrebi da se problem primarne raspodele i, u vezi s tim, dispariteta cena sagleda i iz ugla reprodukcionog udruživanja i formiranja cenovnih odnosa unutar tih procesa. Naime, stvarna situacija sa strukturom naše privrede, gde je prerađivačka industrija predimenzionirana u odnosu na sirovine, u reprodukcionoj vezi manifestuje se sasvim konkretno kao potreba »prelivanja« dohotka u pravcu proizvodnje sirovina i njenog razvoja — da bi dohotka uopšte bilo. Nije malo primera kojima se danas može ilustrovati ova situacija. Ti tokovi dohotka, koji mogu, ali ne moraju biti realizovani samo cenovnim odnosima, internim cenama, tiču se i globalnih odnosa u primarnoj raspodeli i ispravljanja uslova privređivanja. Stoga je reč o potrebi da se politika cena, i u oblasti primarne raspodele, zasniva i na cenovnim odnosima i na promenama tih odnosa unutar reprodukcionog povezivanja.

Treće, jedinstveno jugoslovensko tržište, čije je obezbeđenje ustavna obaveza države, na svim nivoima, upravo praksom delovanja društveno-političkih zajednica biva narušavano, što danas već dostiže više nego zabrinjavajuće razmere.

U opštem smislu uzroci ovog stanja leže u etatizaciji i narastanju delovanja društveno-političkih zajednica, zašto su velike aktuelne teškoće u privredi, izgleda, pogodan ambijent. Deo toga čini i stanje u kojem su procesi usaglašavanja, dogovaranja i sporazumevanja koji prelaze okvire republika i pokrajina najčešće posredno ili neposredno svedeni na izvršne organe republika i pokrajina. U njima ne učestvuje neposredno (često ni posredno) udruženi rad. Takvo stanje dovodi udruženi rad svake republike i pokrajine u zavisnost od organa »svojih« društveno-političkih zajednica.

Perspektive jačanja jugoslovenskog tržišta treba tražiti u onom pristupu koji problem neće redukovati na tržište i odnose »između tržišta«, već će ga šire postaviti kao problem i jedinstva tržišta, i jedinstva procesa udruživanja i povezivanja, dakle kao problem jedinstvenog prostora delovanja ekonomskih zakonitosti u

Digitized by Google

nas. Naime, bez emancipacije udruženog rada u odnosu na etatistička ponašanja države, za što je uslov udruživanje i povezivanje preko »granica« republika i pokrajina, nema ni tržišta, pa, konsekventno tome, ni jedinstvenog tržišta. Stoga se za afirmaciju i jačanje jedinstva jugoslovenskog tržišta ne mogu naći rešenja u klasičnom shvatanju tržišta, koje ceo problem svodi na odnose kompetencija republika, pokrajina i federacije, dakle, na klasičnu ulogu države na tržištu.

Afirmaciju ustavnog postulata jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i, istovremeno, Ustavom određenih obaveza i odgovornosti republika i pokrajina u pogledu sopstvenog društveno-ekonomskog razvoja, moguće je postići samo stvarnim jačanjem društveno-ekonomske pozicije organizacija udruženog rada, a time »oslobađanjem« procesa njihovog udruživanja i povezivanja. Zato je danas jedinstvo procesa udruživanja bitan uslov jedinstva jugoslovenskog tržišta.

V — Udruživanje i povezivanje u procesu društvene reprodukcije

1. Udruživanje i povezivanje, kao što smo videli, znače samoupravnu organizaciju i integraciju proizvodnih snaga društva. Upravo zato se udruživanjem i povezivanjem stalno objedinjuje razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i materijalni razvoj. Stoga je udruživanje i povezivanje i oblik samoupravnog ovladavanja radnih ljudi proširenom reprodukcijom.

Naravno, udruživanje i povezivanje, kao oblik ekonomski objektivnog procesa koncentracije proizvodnje, razvija se, pre svega i u najrazvijenijim oblicima, u onim ekonomskim relacijama gde za to postoje objektivne, reprodukcione i druge pretpostavke. Nije reč, dakle, o mehaničkom »organizovanju« celokupne privrede, već o samoupravnom povezivanju i udruživanju na osnovu ekonomski objektivnih reprodukcionih i dohodovnih veza.

Jedno od ključnih pitanja našeg budućeg društveno-ekonomskog razvoja jeste: kako konkretno stimulisati i ubrzati proces udruživanja? Ti procesi, kako nam iskustva pokazuju, ne mogu se razvijati u dovoljnoj meri ako su »prepušteni« samim organizacijama udruženog rada i ako se nastoje pospešiti, uglavnom, idejno-političkim delovanjem subjektivnih snaga društva. Reč je o tome da velik broj konkretnih instrumenata i mehanizama, koji danas regulišu privredni život i poslovanje, ne samo što ne stimulišu, već često i sprečavaju i otežavaju procese udruživanja, a, s druge strane, ukupna ekonomska politika nije udruživanje i povezivanje utvrdila kao svoj cilj, čiju realizaciju bi obezbeđivala i usmeravala konkretnim merama.

U takvoj situaciji opšti interes privrednih subjekata za udruživanje gubi se pred velikim brojem posebnih prepreka, pa i svest

Digitized by Google

o tom interesu počinje bledeti, situirajući često problematiku udruživanja u normativnu i idejno-političku sferu.

Zato, odgovor na prethodno ključno pitanje treba tražiti u izgrađivanju sistema konkretnih mera i instrumenata društveno-političkih zajednica, s ciljem stimulisanja i ubrzavanja procesa udruživanja i povezivanja u društvenoj reprodukciji. Reč je o tome da ulogu države u socijalističkom samoupravnom društvu treba sve više razvijati kao funkciju udruživanja i povezivanja u društvenoj reprodukciji, pre svega kad je reč o stvaranju neophodnih uslova za pospešivanje i nesmetan razvoj procesa udruživanja. Time će se nužno otvoriti i proces samoupravne transformacije i celine ekonomske politike, od instrumenata rešavanja posebnih privrednih problema ka sistemu instrumenata stimulisanja udruženog rada da povezivanjem rešava razvojne i tekuće probleme naše privrede.

Jačanje materijalne pozicije organizacije udruženog rada mora biti sintetički cilj našeg društveno-ekonomskog razvoja i jedan od osnovnih kriterijuma razvojne politike i mera ekonomske politike društveno-političkih zajednica na svim nivoima.

2. Samoupravno povezivanje materijalne proizvodnje i trgovine ne treba vulgarizovati. Razlikuje se situacija u specijalizovanoj trgovini od one u trgovini »opšteg« karaktera.

Polazeći od toga, samoupravno povezivanje u ovoj oblasti karakteriše situacija u kojoj zajednički prihodi i dohodak nisu dobili važniju ulogu. Velik broj proizvodnih organizacija udruženog rada sa kojima su trgovinske organizacije povezane i nedovoljna specijalizacija trgovinskih organizacija za promet određene grupe proizvoda, svakako utiču na stepen zajedništva između pojedinačne proizvodne organizacije i određene trgovinske organizacije, odnosno na ekonomsku motivisanost i racionalnost njihovog tešnjeg međusobnog povezivanja, na bazi usaglašenih programa proizvodnje i prometa. Isto tako, sadašnji administrativni način određivanja učešća trgovine u prodajnoj ceni proizvoda ne stimuliše njihovo sporazumevanje, na osnovi zajedničkog prihoda i dohotka.

Relativno sporom samoupravnom transformacijom trgovine objašnjava se njen sadašnji društveno-ekonomski položaj, motivisanost za povećanje prometa kao takvog, često nezavisno od stvarnih interesa proizvođača. Stoga je neophodna kvalitativna promena uslova privređivanja trgovine. Suština tih promena treba da bude stvaranje čvrste veze između povećanja dohotka, a time i ličnih dohodaka, zajedničke potrošnje i akumulacije u trgovini, ne samo uz povećanje produktivnosti rada u samom prometu, već i povećanje dohotka u materijalnoj proizvodnji. Time će se znatno povećati motivisanost trgovine za dugoročnije povezivanje i udruživanje sa materijalnom proizvodnjom, a trgovina će se od mehaničkog i pasivnog posrednika između proizvodnje i potrošnje transformisati u aktivnog učesnika ukupne društvene reprodukcije, koji na razne načine usmerava proizvodnju.

Digitized by Google

3. Odnosi između proizvodnih organizacija udruženog rada i onih u društvenim delatnostima ne mogu se više rešavati u okviru kvantitativne logike, težnje jednih da se izdvajanja »smanje«, a drugih da se »povećaju«. Ta je logika nikla na klasičnim odnosima u kojima je postojalo, u nekim od oblika, državno posredovanje i preraspodela sredstava iz »privrede« u »neprivredu«. Takvu logiku moguće je menjati jedino promenom realnih društveno-ekonomskih odnosa u ovoj oblasti.

To, pre svega, znači određenije i preciznije delovanje na razvijanje veza i odnosa u oblasti neposredne slobodne razmene rada između organizacija udruženog rada privrede i društvenih delatnosti. Reč je o stvaranju kvalitativno drugačije, neposredno samoupravne situacije, u kojoj će davaoci sredstava imati opipljive ekonomske i razvojne koristi od dobijenih naučnih, obrazovnih, zdravstvenih, kulturnih itd. rezultata, i u kojoj će davaoci usluga imati stabilne izvore sredstava, te sopstveni rad i razvoj moći dugoročno zasnivati i planirati. Neposredna slobodna razmena rada bitna je pretpostavka za to da i odnosi u ovoj oblasti budu formirani na ekonomskim osnovama.

Da bi se odnosi neposredne razmene rada šire i potpunije razvijali, neophodna je mnogo aktivnija stimulativnija uloga samoupravnih interesnih zajednica usmerena u tom pravcu.

VI — **Cene**

1. Kao fenomen razmenskog odnosa, cene se ne mogu posmatrati izvan dejstva tržišta. Stoga se ovo pitanje mora razmatrati uporedo sa pitanjem razvijenosti i oblika tržišta koje nastaje u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

Koncentracija proizvodnje u socijalističkoj samoupravnoj robnoj privredi, nastala udruživanjem ekonomskih subjekata, ne može se izjednačiti sa ukidanjem tržišta i tržišnih kriterijuma. Njome se još ne dovodi u pitanje (zbog objektivnih materijalnih okolnosti) postojanje podele rada između pojedinih proizvodnih (i drugih) kolektiva OOUR-a. Stoga je *razmena* dobara, dakle roba, i dalje nužna pretpostavka društvene reprodukcije, a tržišna valorizacija rada svakog robnog proizvođača nužan mehanizam njegovog učešća u raspodeli zajedničkih rezultata rada.

Ono što čini specifičnim ovaj oblik koncentracije proizvodnje jeste očuvanje ekonomskog subjektiviteta udruženih robnih proizvođača, pa se o robnom karakteru i tržištu samoupravne privrede (u svojim specifičnim istorijskim i samoupravljanju adekvatnim oblicima) može govoriti upravo u meri u kojoj udruženi subjekti (kolektivi OOUR-a) zadržavaju svoj integritet robnih proizvođača. Istovremeno, udruživanje na takvim osnovama, u kojem oni i dalje raspolažu tržišno (dakle, vrednosno) verifikovanim rezultatima rada omogućuje im da *svesno,* polazeći od svojih eko-

Digitized by Google

nomskih interesa i raspolažući dohotkom kao materijalnom osnovom, preduzimaju akcije za efikasnije uređivanje sistema primarne raspodele i alokacije svog ukupnog rada. Time subjekti, robni proizvođači, dolaze u poziciju da ovladaju ekonomskim zakonitostima, ali ne (kako se to pojednostavnjeno misli) voluntarističkim zamenjivanjem ili suspendovanjem ekonomskih zakona, već na način koji će podsticati njihovo efikasno delovanje i ubrzati postizanje objektivno uslovljenih rezultata, koji nastaju kao posledica slobodnog delovanja tih zakona (a, istovremeno, uklanjati sve zaobilazne, negativne, usporavajuće ili nepotrebne nusefekte koji se javljaju kao posledica stihijnog dejstva tržišta).

2. U tom kontekstu potrebno je razmotriti i sistem, politiku i ekonomske funkcije cena u uslovima socijalističke samoupravne robne privrede. Pri tome se ne smeju ispustiti iz vida neke opšte karakteristike cena, kao razvijenog oblika razmenske vrednosti i pojavnog oblika zakona vrednosti. U tom pogledu potrebno je, pre svega, uočiti da su cene:

— mehanizam sticanja dohotka, to jest primarne raspodele proizvedene vrednosti, te preraspodele ukupne proizvedene vrednosti između robnih proizvođača;

— regulatori društvene podele rada, odnosno srazmernog rasporeda društvenog fonda rada na razne delatnosti, to jest alokatori ukupnog društvenog živog i minulog rada.

Ove osobenosti sistema cena predstavljaju nerazdvojnu celinu, te se o cenama kao manifestaciji delovanja zakona vrednosti može govoriti jedino imajući u vidu njihove ekonomske funkcije, zajedno uzete. Pri tom je za razumevanje objektivnih zakonitosti formiranja i delovanja sistema cena od presudnog značaja sagledavanje društveno-istorijskih specifičnosti one robne privrede u kojoj se pomenute funkcije cena ostvaruju.

3. Budući da se u procesima udruživanja u samoupravnoj privredi održava robni karakter proizvodnje (posredstvom kojeg se ostvaruje i realna materijalna osnova upravljanja radnika u OOUR — dohodak), potvrđuje se neophodnost tržišta i ekonomskih kriterijuma u razmenskim odnosima između proizvođača. Međutim, umesto slučajnih tržišnih veza između ekonomskih subjekata karakterističnih za slabo razvijena tržišta, udruživanje podrazumeva organizovano i plansko povezivanje proizvođača, na kojem se zasniva i odgovarajuća politika cena, između udruženih OOUR-a. Zakonito nastajanje takvog, u osnovi *novog oblika cena* (dogovorene i interne cene, kao izraz regulisanja međusobnih ekonomskih, to jest dohodnih odnosa) neminovno utiče na celokupan sistem i politiku cena u jednoj privredi. Međutim, u praksi, često pojednostavnjeni i svedeni na troškovni princip (ili na simulirane unutarkorporacijske cene), novi oblici cena su pogrešno interpretirani kao neke fiksne i voluntarističke veličine u kojima se ne javlja alokaciona i podsticajna funkcija zakona vrednosti. Međutim, u uslovima delovanja robne proizvodnje, cena mora obuhvatati elemente

Digitized by Google

kojima se individualni radovi svode na meru društveno potrebnog (priznatog), i na taj način da ostvari svoju podsticajnu i alokacionu funkciju. Stoga je ovde ključno pitanje: da li se udruživanjem isključuju ove funkcije cena, a sa njima i objektivni tržišni kriterijumi, pozitivna uloga konkurencije i slično?

4. U procese udruživanja stupaju robni proizvođači koji jedan deo ili celokupnu svoju proizvodnju stavljaju u funkciju, povezuju je sa proizvodnjom nekih sa njihovog stanovišta finalnih proizvoda, ili za realizaciju nekog ekonomskog cilja. Stoga je neprihvatljivo, iako se to ponekad čini, udruživanje proizvođača svoditi na dogovaranje o cenama. U situaciji kada se uslovi za reprodukciono povezivanje OOUR-a sporo ostvaruju, a istovremeno jačaju potrebe za odgovarajućom društvenom akcijom na području primarne raspodele, događalo se da se iz procesa udruživanja izvlačio samo kompleks dogovaranja o cenama, kao nužnost datog trenutka. Tako se Zakon o osnovama sistema cena, koji podrazumeva visok stepen udruženosti, u postojećim uslovima sveo gotovo isključivo na dogovaranje o cenama van konteksta proizvodne povezanosti. Otuda se i ostvaruje uglavnom gransko (horizontalno) sporazumevanje o cenama, koje u sebi nosi potencijalne monopolske tendencije.

Međutim, smisao povezivanja proizvođača je ostvarivanje efikasnije *proizvodnje*. Potrebno je, dakle, *dogovaranje o zajedničkoj proizvodnji*. Tek u tom kontekstu, prilikom dogovaranja o cenama do punog izražaja može doći delovanje ekonomskih zakona i činjenica da su učesnici zajedničke proizvodnje izloženi (za razliku od uslova klasičnog tržišta) »dvostrukom« delovanju konkurencije i cena:

— uticaj cene finalnog proizvoda kao faktora koji deluje na alokaciju društvenog rada (na primer, pad cene finalnog proizvoda ne pretpostavlja samo destimulisanje njihove proizvodnje, već i novu orijentaciju svih, za njegovu proizvodnju relevantnih proizvođača i to — neposredno, a ne postupnim smanjivanjem tražnje i slično, karakterističnim za uslove »klasičnog« tržišta);

— uticaj cena proizvođača sličnih ili istih proizvoda izvan reprodukcione veze (u takvom obliku konkurencije eventualni »povoljniji« položaj udruženih proizvođača nije ni na koji način ni normativno ni trajno obezbeđen, ukoliko oni ne bi kvalitativnim elementima privređivanja — a pre svega, proizvodnošću svoga rada — ostvarivali povoljnije rezultate u odnosu na ostale, to jest neudružene, proizvođače iste vrste roba), uključujući i uticaj cene svih »ulaznih« roba u proizvodnji udruženih OOUR-a.

Umesto toga, u nas se pojavljivala država sa namerom da »pomiri« interese na sektoru cena i da »uvede red« neposrednom administrativnom kontrolom.

5. Pod uticajem ovih objektivnih procesa sistem cena može vršiti svoju ekonomsku funkciju u pravcu realokacije rada (relativne cene) i podsticanja produktivnosti rada (cene iste vrste roba).

Digitized by Google

Međutim, činjenica da se ovi tržišni impulsi odražavaju na OOUR-e sa dva stanovišta, to jest *vertikalno,* posredstvom relativne cene finalnog proizvoda u čijoj proizvodnji učestvuju, i *horizontalno,* posredstvom cene sopstvenog proizvoda, omogućuje dinamičnije i pravovremene promene u strukturi i uslovima proizvodnje kod svih ekonomskih subjekata. Naime, istovremeni uticaj ovih promena obezbeđuje efikasnije korišćenje i realokaciju društvenog fonda rada:

prvo, reč je o »namenskom« postojanju određene vrste kapaciteta, to jest udruženi proizvođači direktno učestvuju u proizvodnji određenih proizvoda ili realizaciji velikih ekonomskih projekata (što znači da se ovde, umesto posrednog i prenesenog efekta cena na klasično tržište, potrebne promene proizvodne strukture mogu lakše uočiti, dogovoriti i sprovesti);

drugo, stvaraju se osnove za ujednačavanje uslova privređivanja (s obzirom na vertikalnu povezanost različitih proizvođača sa objektivno različitim uslovima rada), te sprečava, sa stanovišta društvene reprodukcije nepotrebno, prelivanje vrednosti između proizvođača — naime, efekt smanjene ili povećane tražnje se ne odražava na celu granu proizvodnje neke robe, pošto su *neposredno* uočljivi uzroci poremećaja, to jest da je izmenjena tražnja posledica izmenjenog položaja samo pojedinih, *a ne svih* finalnih proizvođača u čijim se proizvodima, kao sastavni elementi, nalaze iste ili slične robe.

Tako se na ovaj način brže može doći do saznanja o stvarnom suvišku ili manjku proizvoda određene vrste, to jest o stvarnom nedostajanju ili višku kapaciteta u proizvodnji jedne ili slične vrste robe.

Ovaj aspekt politike cena udruženih proizvođača ukazuje na činjenicu da nikakav voluntarizam u njihovom formiranju nije moguć, te da one samo predstavljaju uslov za razumevanje osnovnih tržišnih zakonitosti i, u skladu sa njihovim spoznatim tokovima, osnovu svesnog uređivanja međusobnih odnosa, ne kako se to obično misli samo u raspodeli društvenog proizvoda, već, što je i važnije, u *proizvodnji,* to jest njenoj strukturi, uslovima proizvodnje itd.

Pri tom, interna ili dogovorena cena nije neka monopolska cena kod udruženog proizvođača, budući da je njegovo ponašanje, s jedne strane, određeno konkurencijom drugih proizvođača iste vrste robe, a s druge, ekonomskim položajem proizvođača sa kojima se udružuje, i na taj način se nalazi pod njihovom kontrolom.

6. Tek na osnovu ovih saznanja proističe zaključak da se kao zakoniti deo sistema i politike cena u socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji može javiti *dogovaranje proizvođača,* ali u prvom redu o proizvodnji i ostvarivanju glavnih *ekonomskih ciljeva,* na što se mora naslanjati njihova svesna akcija i u oblasti primarne raspodele.

Digitized by Google

Prema tome, osnove za formiranje cena robe pojedinih udruženih proizvođača mogu biti, u načelu, tri sledeća kriterijuma:

— tržišna cena robe (na domaćem i na svetskom tržištu):

— tržišna cena (na domaćem i svetskom tržištu) finalne robe u čijoj proizvodnji sudeluje udruženi robni proizvođač (OOUR);

— elementi međusobne politike cena udruženih proizvođača koji proističu iz njihovih ekonomskih ciljeva, ciljeva zajedničke proizvodnje, ciljeva politike dohotka (to jest, na osnovu, za njihove specifične uslove, izgrađenih kriterijuma sticanja i raspodele dohotka), te ciljeva koje oni, kao osnovni ekonomski subjekti, dogovaraju unutar odgovarajućih društveno-političkih zajednica sa ostalim nosiocima ovog oblika dogovaranja. Na takav način formirane cene, to jest na temelju tržišnih kretanja i ekonomskih ciljeva udruženih proizvođača, u osnovi negiraju troškovni principi i druge pojednostavnjene, a po svojoj sadržini administrativne kriterijume u sistemu i politici cena.

7. Utvrđivanje osnovnih ekonomskih ciljeva i proizvodnih rezultata, koji se udruživanjem žele realizovati, ima ne samo značaj sa reprodukcionog, već i sa stanovišta koncipiranja adekvatne politike cena. Kriterijumi udruženih subjekata, koje oni zajednički konstituišu kao merilo ostvarivanja zajedničkih ciljeva, uvek će pretpostavljati (kao polaznu tačku ili kao rezultat udruživanja) odgovarajući sistem ravnotežne raspodele zajedničkih rezultata rada. Takav sistem će obezbeđivati ravnopravne (objektivizirane) *uslove sticanja* dohotka i ravnopravne (jednake) ekonomske odnose i položaj svih udruženih subjekata, te, na toj osnovi, podsticanje za stalno unapređivanje i pojedinačnih rezultata njihovog rada.

Na toj osnovi, moguće je svesnom akcijom udruženih proizvođača, u meri u kojoj to dopuštaju objektivni uslovi sticanja dohotka, ostvarivati i odgovarajući stepen »prelivanja« novostvorene vrednosti između pojedinih OOUR-a pri čemu je potrebno utvrđivati razloge i ciljeve, te namenu prelivenog dela dohotka. Na taj način mogu se realizovati i oni razvojni efekti koji se ne bi mogli pojaviti na osnovu proste tržišne distribucije vrednosti.

Činjenica da se svi ovi odnosi u sticanju dohotka javljaju kao objektivna posledica ostvarivanja svesno utvrđenih ciljeva proisteklih iz interesa samih subjekata (a ne normativno) obezbeđuje osnovu za utvrđivanje politike cena na širem privrednom prostoru, na kojem se realizuju i širi ekonomski ciljevi. Na taj način, sistem i politika cena ne ostaju zatvoreni u okvirima takozvanih »internih cena« proizvođača udruženih u proizvodnji jednog ili više proizvoda, već se pojavljuju kao opšta zakonitost samoupravnog formiranja i politike cena.

Praktična konsekvenca takvog sistema i politike cena jeste i drugačija uloga organa društveno-političkih zajednica u ovoj oblasti. Umesto administrativne kontrole cena i administrativnih promena njihovih pariteta, organi DPZ treba da se afirmišu kao faktori koji će stvarati uslove za udruživanje proizvođača i za njihovo

Digitized by Google

dogovaranje o međusobnim ekonomskim odnosima (dakle i o cenama) u realizaciji određenih ekonomskih ciljeva, razvijajući, pri tom, i svoj samoupravno-integrativni, a ne kontrolni karaker u sistemu udruženog rada.

VII — **Akumulacija**

1. Osnovu za formiranje akumulacionih fondova privrede čini dohodak. Istovremeno, dohodak (to jest njegovo uvećanje) predstavlja i osnovni motiv izdvajanja sredstava za akumulacione fondove. Ova relativno jednostavna i objektivna zakonitost racionalnog ekonomskog ponašanja robnih proizvođača izazivala je dosta nesporazuma kod teoretičara samoupravnog privrednog sistema. Pri tom je uočljivo da se nesrazmerno veliki broj teorijskih sporova otvara u vezi sa namenskom raspodelom, i to njenom teorijskom, i u vezi sa najapstraktnijim oblikom raspodele na lične dohotke i akumulaciju.

Ovakvo reduciranje problema proizvodnje, sticanja i raspodele dohotka u OOUR uslovilo je da se kod velikog broja autora oformi stanovište koje ceo kompleks akumulativnosti privrede svodi na zamišljeni sukob između akumulacije i ličnog dohotka. To, međutim, ne odgovara stvarnom stanju u jugoslovenskoj privredi. S tim u vezi, potrebno je ukazati na dva momenta:

— u nas je, već više godina, ispoljavana tendencija da se dohodak raspodeljuje na dva osnovna, kvantitativno manje-više ravnopravna dela, to jest na deo dohotka koji se po osnovu raznih obaveza (ugovornih i zakonskih) izdvaja, i deo dohotka koji ostaje u OOUR (što nije zabrinjavajuće samo sa stanovišta veličine izdvajanja, već i stoga što kolektivi na njih nemaju odgovarajući uticaj, budući da su ona, uglavnom, rezultat klasičnih oblika fiskalne, odnosno kreditno-monetarne politike);

— ovakvi odnosi u raspodeli dohotka između OOUR privrede i ostalih društvenih oblasti bitno ograničavaju aktivnost kolektiva u namenskoj raspodeli, što se zakonito mora odraziti na slabljenje akumulativne sposobnosti privrede.

Bitne izmene takvog stanja, naravno, nije moguće ostvariti »spoljnim« intervencijama u oblasti namenske raspodele (koje se najčešće predlažu). Neophodno je da se prethodno obezbede drugi odnosi (društveni i materijalni) u raspoređivanju dva, u postojećim uslovima osnovna, dela dohotka.

Osnovne mogućnosti za izmenu ovih odnosa nalaze se upravo u procesima udruživanja, naročito OOUR privrede i društvenih delatnosti, te ovladavanjem OOUR privrede bankarskim i monetarnim mehanizmom i mehanizmom finansiranja proširene reprodukcije. Jedino je u takvim uslovima moguće postići da udruženi rad postane subjekt politike dohotka u svim njenim delovima, te da do izražaja dođu njegovi osnovni motivi i interesi i u oblasti namenske raspodele.

Digitized by Google

2. Međutim, ni odnosi udruživanja i povezivanja ekonomskih subjekata neće nastajati u fazi raspodele. Odnosi u raspodeli uvek su samo izraz odnosa u proizvodnji. Kada se u fazi proizvodnje ekonomski subjekti pojavljuju razjedinjeni, bez zajedničkih akcija i planova, tada se i u raspodeli oni moraju javiti razjedinjeni, bez zajedničkih interesa, to jest kao grupni vlasnici prilikom sticanja i raspolaganja dohotkom.

U stvari, interesi proizvođača za međusobno povezivanje i udruživanje nastaju upravo u fazi proizvodnje, budući da takvi odnosi obezbeđuju pouzdanije tokove reprodukcije i realizacije robe. U takvim uslovima nastaju i drugačiji odnosi u sferi namenske raspodele. Naime, namenska raspodela čini jednu od bitnih komponenata ekonomske politike, dakle *odlučivanja* udruženog rada u celini o upotrebi realizovanog dohotka, odnosno *dogovaranja*, kojim se prevazilaze izolovane akcije pojedinačnih kolektiva.

3. Pojava dohotka kao *predmeta odlučivanja* o namenskoj raspodeli ukazuje i na karakter odnosa proizvodnje u kojima se ona vrši. Dok je vrednosna sadržina dohotka (novostvorena vrednost) karakteristična za sve oblike robne privrede, njegova društvena suština (»dohodak kao odnos«) karakteriše samo samoupravnu proizvodnju, kao izraz rezultata proizvodnje, kojim u celini upravljaju njegovi proizvođači.

Ipak (posebno u vezi sa izdvajanjem akumulacije), u nas se često, u teorijskoj misli, otvara dilema o sposobnosti OOUR-a da upravljaju raspodelom dohotka. Stoga se često predlaže propisivanje jedinstvene *obaveze* akumuliranja. Takva »obaveza«, umesto propisima, može se ostvariti jedino doslednim razvojem samoupravne privrede, upravo zbog toga što samo tako kolektivi OOUR-a postaju:

— objektivno prinuđeni da izdvajaju deo dohotka za proširenje materijalne osnove rada, zbog delovanja robne privrede i potreba za proširenom reprodukcijom, i

— *međusobno odgovorni* za raspolaganje dohotkom i usmeravanje njegovih delova (saglasno dogovorenim ciljevima), budući da je dohodak pojedine OOUR samo deo ukupnog dohotka koji su zajedničkim radom stvorili svi radnici u udruženom radu, i da joj on pripada na osnovu istih ekonomskih odnosa u koje OOUR međusobno stupaju.

4. Koordiniranje akcija u oblasti izdvajanja akumulacije proističe, prema tome, iz ekonomskih zakonitosti i odnosa samoupravne privrede (društveni karakter dohotka i udruživanje) i međusobnih, a ne »spolja« zadatih, obaveza. Stoga se ni mehanizam izdvajanja akumulacije ne može posmatrati odvojeno od interesa OOUR, pa se, na toj osnovi, mogu raspraviti neke dileme koje se u vezi sa ovim pojavljuju.

Načelno se može govoriti o bezbroj mogućih metoda za izdvajanje potrebe akumulacije (dakle, dogovorene mase akumulacije potrebne za realizaciju zajedničkih planova razvoja udruženih pri-

Digitized by Google

vrednih subjekata i njihovih projekcija i sinteza u okvirima pojedinih DPZ). Od mnoštva metoda za izdvajanje akumulacije najbolji će biti oni koji podržavaju, a istovremeno i regulišu, inače normalno (zakonito) ponašanje subjekata (OOUR) u namenskoj raspodeli.

Samo na toj osnovi dogovaranje i udruživanje postaju mogućnost za svesno ovladavanje ekonomskim zakonima od strane udruženog rada i prepreka državnom ili grupnosvojinskom ponašanju, voluntarizmu itd.

5. Ostvarivanje interesa za sve većom ličnom potrošnjom uslovljeno je ostvarivanjem i sve veće proizvodne potrošnje, što se u raspodeli izražava zahtevom da se sa porastom dohotka *moraju* izdvajati i veći lični dohoci i veća akumulacija (odnosno da se *svi* delovi dohotka moraju usklađivati sa promenama njegove veličine).

To nije nikakva osobenost samoupravne privrede. U teoriji je (odavno) poznato da se ekonomski subjekti u namenskoj raspodeli bilo kakvog dohotka kojim raspolažu rukovode njegovom veličinom (to jest pojedinci ličnim dohotkom, kolektivi dohotkom po zaposlenom, privrede dohotkom po stanovniku itd.). Stoga je i za izdvajanje akumulacije u OOUR presudna veličina dohotka (dohotka po radniku), dok se konkretne proporcije i namena akumulacije mogu i treba da utvrđuju saglasno dogovorenim ekonomskim ciljevima. Imajući to u vidu, postaje jasno da eksterno ograničavanje raspodele pomoću fiksiranih iznosa akumulacije (ili drugih delova dohotka) ne samo što limitira udruženi rad u upravljanju osnovnim tokovima reprodukcije, već znači i narušavanje opštih zakonitosti ponašanja subjekata u namenskoj raspodeli. To ne znači da su planiranje i programiranje veličina i proporcija u namenskoj raspodeli nepotrebni — naprotiv, oni se moraju vršiti, ali na drugoj osnovi, to jest u zavisnosti od planirane veličine realizovanog dohotka.

Tako bi i rasprave o formiranju programiranih iznosa akumulacije valjalo prevesti u druge kategorije i otvoriti raspravu o programiranom minimalnom nivou dohotka (ili čistog dohotka), koji bi podrazumevao određenu (početnu, minimalnu) proporciju raspodele, pri čemu bi kolektive koji taj nivo dohotka ne ostvaruju trebalo tretirati kao kolektive sa gubitkom, to jest one koji podležu odgovarajućim društvenim merama (a koje preduzimaju sa njima udruženi proizvođači, odnoso DPZ) u pogledu njihove preorijentacije, sanacije itd.

Razume se, koncept raspodele zasnovan na veličini dohotka ne znači isključivu (a ni linearnu) primenu ovog kriterijuma. U postojećim uslovima sticanja dohotka on se može (često i mora) korigovati i drugim instrumentima. Tako je očigledno da u svim onim slučajevima u kojima se do povećanog dohotka dolazi na osnovu prirodnog monopola ili dogovorenog ili administrativnog povećanja cena, izvršenog da bi se zadovoljili neki konkretni ciljevi razvoja, uvećala sredstva akumulacije i slično, takve delove prihoda treba izuzeti iz opšteg principa namenske raspodele i unapred im

Digitized by Google

opredeliti namenu. Međutim, drugi, brojni slučajevi tržišnog prelivanja vrednosti posredstvom cena rezultat su ponašanja svih subjekata kao robnih proizvođača, te bi njihovo izuzimanje iz dohotka moglo predstavljati voluntarističko narušavanje svih, pa i pozitivnih, efekata robne privrede.

6. U načelu, postoje dva osnovna rešenja za alokaciju akumulacionih sredstava u uslovima robne privrede: posredstvom cena (pri čemu je potrebno obezbediti odgovarajuću stopu akumulativnosti u strukturi cena, prethodnom društvenom odlukom o načinu raspodele novostvorene vrednosti) ili posredstvom posebnog mehanizma redistribucije (zasnovanog na tržišnim kriterijumima, s obzirom na očekivane poslove to jest, u uslovima samoupravne privrede, očekivane dohodne rezultate ulaganja).

Čisti model alokacije akumulacije posredstvom cena u praksi je teško ostvarljiv (osim, delimično, u uslovima centralizovanih privreda). On, naime, pretpostavlja fiksiran obim akumulacije, nezavisan od objektivnog delovanja ponude i tražnje na cene i dohodak, čime bi se narušile osnovne funkcije cena, a efekti voluntaristički prebacili samo na lični dohodak radnika.

U svim drugim slučajevima, pa i u uslovima ravnotežne primarne raspodele (ma u kom obliku), kada se kolektivi rukovode veličinom dohotka u namenskoj raspodeli, zakonito će se javljati razlike u odnosu izdvojene akumulacije i angažovanih sredstava. To ne isključuje mogućnost da se i pomoću cena (u određenim slučajevima kada to zahtevaju interesi udruženih proizvođača) usmeravaju razvojna sredstva, ali se ipak u prvi plan stavlja problem racionalne redistribucije akumulacionih fondova.

Da bi se u takvim uslovima novim ulaganjima obezbedio najpovoljniji rezultat, to jest maksimalni dohodak, sredstava akumulacije moraju se uložiti ne samo u »svoju« materijalnu osnovu rada, već i razvoj svih drugih kolektiva sa kojima se nosilac slobodnih sredstava nalazi u proizvodnim vezama. To proističe otuda što je, stručno govoreći, tehnološka matrica jedne privrede (dakle, slika međuzavisnosti ekonomskih subjekata), a pogotovu jedne reprodukciono zavisne grupe proizvođača — nerastavljiva.

Stoga se i može zaključiti, prvo, da je racionalno alociranje akumulacije vezano za njenu *upotrebu,* a ne za njeno primarno formiranje (u ovom slučaju racionalno, sa stanovišta rasta proizvodnje i dohotka, što se može i egzaktno dokazati modelima takozvanog proporcionalnog rasta), i drugo, da je povezivanje subjekata i njihovo zajedničko planiranje neophodan i sastavni deo samoupravne privrede i njenih robnih karakteristika, ne zbog nekih opštedruštvenih razloga, već zbog materijalnih *interesa* samih subjekata proizvodnje.

Međutim, u realnom ekonomskom životu ovakva idealna stanja privredne ravnoteže teško se mogu očekivati. Stoga se cirkulacija akumulacije ne može iscrpljivati samo stimulansima direktne reprodukcione zavisnosti, tim pre što je svrha novih investicija po-

Digitized by Google

dizanje produktivnosti rada i povećanje dohotka, što samo po sebi podrazumeva tehnološke i druge inovacije, a sa njima i pojavu tehnološki i ekonomski »naprednijih« proizvođača, dakle i pojavu neravnoteže između udruženih subjekata ili u privredi u celini, te brže ostvarivanje prioritetnih ciljeva itd.

7. Cirkulacija akumulacije u samoupravnoj privredi ne može se zasnivati na kriterijumima drugačijim od osnovnih kriterijuma proizvodne aktivnosti. Zato se u središtu mehanizma cirkulacije slobodnih novčanih sredstava nalazi motiv maksimizacije dohotka. Kako je dohodak (to jest ukupna novostvorena vrednost) rezultat ukupnog društvenog rada, on se neće realno povećati (po zaposlenom) tako što će se vršiti njegovo prelivanje od jednih OOUR-a — drugima (po osnovi sredstava, to jest u klasičnom mehanizmu kredita i kamata). Tako Kardelj upozorava da se mehanizam cirkulacije akumulacije i sticanja dohotka u tom procesu moraju dovesti u vezu *sa povećanjem produktivnosti ukupnog društvenog rada* (iako kamate mogu, a verovatno će i ostati dopunski element mehanizma cirkulacije slobodnih novčanih sredstava, kao zaostali element starog sistema).

Osnovna načela takvog sistema cirkulacije minulog rada sadržana su u ideji o sticanju *zajedničkog dohotka.* Neposredni materijalni efekti u sticanju zajedničkog dohotka, zasnovani na povećanju produktivnosti društvenog rada, mogli bi se izraziti u ostvarenom porastu dohotka u kolektivima u kojima se sredstva udružuju, u cilju unapređenja proizvodne aktivnosti (odnosno u porastu dohotka iznad, za tu vrstu delatnosti, utvrđenog prosečnog nivoa dohotka — ukoliko je reč o novom kapacitetu).

Takav porast dohotka može imati (ukoliko smo uspeli da iz dohotka izdvojimo elemente rente — prirodne i monopolske i elemente administrativnih promena cena i slično) samo dva osnovna uzroka: direktan porast produktivnosti u posmatranom kolektivu. pa tako i porast produktivnosti ukupnog društvenog rada ili se javlja kao rezultat preorijentacije kolektiva na novu, u datim uslovima društveno-celishodniju, potrebniju, te sa stanovišta upotrebe društvenog rada produktivniju proizvodnju.

Stoga jedino takvo *povećanje dohotka* može biti *predmet zajedničke raspodele* (između kolektiva koji udružuju sredstva i kolektiva koji na njima rade). Na taj način se kao predmet zajedničke raspodele između kolektiva ne može javiti i »stari«, ranije dostignuti nivo dohotka kolektiva koji radi na udruženim sredstvima, čime se štite elementarni interesi i prava radnika tog kolektiva.

Takav odnos između OOUR-a prilikom udruživanja sredstava u osnovi je sličan situaciji u pojedinačnoj OOUR u kojoj na novim sredstvima, koja su akumuliranjem obezbedili »stari« radnici, rade novi članovi kolektiva, ali zajednički raspodeljuju ostvareni dohodak. Razlika između ovih slučajeva je u tome što u odnosima dva kolektiva zajednički dohodak postoji samo do trenutka povraćaja sredstava, a unutar jedne OOUR se »zajednički dohodak«

Digitized by Google

ostvaruje trajno. Osim toga, zajednički dohodak dve OOUR podrazumeva zajedničku odluku o plasmanu sredstava, zajednički upravljački rad prilikom investiranja, pa, dakle, i zajedničku odgovornost kolektiva za rezultate takvog ulaganja.

8. Sa ovim je u vezi i pitanje neposredne *stimulacije svakog pojedinačnog člana kolektiva* da se opredeljuje za izdvajanje (i za udruživanje) minulog rada, što se ogleda u zavisnosti između veličine ličnog dohotka i odnosa radnika prema minulom radu (akumulaciji).

Efekti investiranja (u svoju OOUR ili udruživanjem sredstava) odražavaju se na povećanje dohotka OOUR, a time i na mogućnost uvećanja ličnih dohodaka. Zato nije neophodno uvoditi posebne kategorije (delove) ličnog dohotka, koji zavisi od rezultata plasiranja i udruživanja minulog rada (mada se u početnoj fazi zasnivanja ovih odnosa one mogu javiti kao korisni dopunski stimulator ulaganja akumulacije). Deo ličnog dohotka koji se stiče po osnovu minulog rada (a koji je u praksi, verovatno ne bez razloga, danas povezan samo sa radnim stažom radnika) morao bi se dovesti u vezu *sa stvarnim minulim radom,* a naročito sa »minulim« upravljačkim radom kolektiva u pogledu raspolaganja društvenim sredstvima i dohotkom. Pod ovim bi trebalo podrazumevati ponašanje radnog kolektiva OOUR prilikom *izdvajanja akumulacije* u minulom periodu.

Praktično, to bi značilo da lični dohodak po osnovi minulog rada članovi kolektiva mogu steći samo za one godine minulog rada u kojima su vršili namensku raspodelu dohotka u skladu sa dogovorenim proporcijama i principima (uključujući tu i »negativni« lični dohodak po ovom osnovu za godine u kojima je ostvarivan gubitak ili nije ostvarivana akumulacija, te uvećani lični dohodak po ovom osnovu za godine u kojima je izdvojena veća akumulacija od dogovorene). Veličina (to jest konkretni iznos) ovog dela ličnog dohotka zavisiće, kao i ceo lični dohodak, od realizovanog tekućeg dohotka kolektiva, to jest od efekata koji su ostvareni (tekućim) upravljanjem i radom na (ranije) izdvojenim sredstvima. Time bi zaposleni članovi kolektiva bili stimulisani da u procesu namenske raspodele (a ne posle nje, to jest iz svog ličnog dohotka) povećavaju akumulacione fondove OOUR.

VIII — **Novac i finansiranje društvene reprodukcije**

1. Kao neposredni ili posredni učesnik razmene, novac olakšava procese prometa robe i predstavlja nužan *proizvod robnih odnosa.* Posredstvom novca i novčanih tokova u stvari se izražavaju svi privredni procesi, pa je stoga ovladavanje stvaranjem, cirkulisanjem i poništavanjem novca, procesima kreditiranja i usmeravanjem novčanih tokova jedno od ključnih pitanja ovladavanja procesom reprodukcije od strane subjekata jedne privrede.

Digitized by Google

2. Budući da je, kao proizvod robne razmene, novac *društveni* produkt, njegovi oblici i njegova društvena sadržina podložni su istorijskom menjanju i transformisanju. U tom smislu sam novac predstavlja višu fazu istorijske transformacije oblika vrednosti, da bi sa razvojem robne privrede doživeo nove promene svoje forme: od robnog novca u uslovima proste do savremenog kreditnog novca (i mnoštva potencijalnih ili već razvijenih oblika) u uslovima razvijene robne privrede.

Takve istorijske promene komplikuju i prikrivaju stvarnu (vrednosnu) sadržinu novca i, posebno, promene (nastale ili potencijalne) društvene sadržine monetarnih fenomena. Međutim, oblik novca i odgovarajući finansijski mehanizam *nisu neutralni prema proizvodnom odnosu* koji oni (treba da) izražavaju: procesi stvaranja i emisije novca moraju se temeljiti na osnovnom produkcionom odnosu jednog društva, a finansijski mehanizmi i odnosi moraju biti određeni osnovnim odnosom proizvodnje. Sukobljenost novčanog i bankarskog sistema sa (proklamovanim) vladajućim odnosom proizvodnje pretpostavlja latentnu eroziju tog odnosa i prepreku vladanju procesima društvene proizvodnje od strane osnovnih društvenih subjekata.

Prikrivenost društvene sadržine novca i novčanih tokova izražava se u nominalističkoj doktrini o novcu i u njihovom najizrazitijem obliku — državnoj teoriji novca. U uslovima samoupravljanja, održavanja takvog koncepta u praktičnoj izgradnji finansijskih mehanizama sputava samoupravnu kontrolu ove sfere od strane osnovnih subjekata proizvodnje, a, osim toga, sputava ispoljavanje robnog karaktera i zakonitosti samoupravne privrede, posebno onih koje regulišu procese cirkulacije i mobilnosti sredstava, odnosno udruživanje i samoupravno povezivanje subjekata te sredstava i rada.

3. Bez jasnog određenja odnosa u finansijskoj sferi i kvalitativnih izmena u monetarno-finansijskom sistemu moguća su samo ona ishodišta sa kojima se stalno i sukobljavamo: etatističko rešenje sa centralizovanim procesima odlučivanja i planiranja (pre svega finansijskih agregata), kojima se određuju uslovi i ograničavaju prava subjekata pod maskom planskog obuzdavanja stihije tržišta (to jest država »oslobađa« radnike brige o finansijskim tokovima u privredi), ili rešenja finansijskog mehanizma zasnovana na drugom tipu proizvodnih odnosa sa nastajanjem posebnih subjekata (odvojenih od udruženog rada) koji na osnovu svojih, to jest posebnih ekonomskih interesa upravljaju finansijskom sferom (a iza kojih, po pravilu, opet, stoji država sa svim posledicama takvog sistema, uključujući i teritorijalizaciju tokova novca i alokacije minulog rada).

Na toj osnovi bilo je moguće, uz sve institucionalne (mada pretežno organizacione) promene, da se uvek iznova suočavamo sa problemima otuđivanja dohotka i akumulacije od udruženog rada i sa problemima »podržavljenja« novca. Imobiliziranjem i blokiranjem sredstava OOUR-a (radi navodnog očuvanja njihove namene) na

Digitized by Google

veštački način je stvarana potreba da se ta sredstva nadomeštaju iz *emisije i kredita*. Tako emisija nije mogla ni doći pod kontrolu udruženog rada (a ni, praktično, emitovana sredstva nisu ili bar ne direktno dospevala do OOUR-a), već se javljala kao emisija novog »anonimnog« potencijala. Slično tome, naduvani kreditni odnosi u privredi onemogućavali su kontrolu udruženog rada nad cirkulacijom slobodnih sredstava. Na taj način stalno su se javljali generatori izmene svojinskih odnosa, pa je i proces udruživanja sredstava i rada između osnovnih subjekata učinjen ne samo »neatraktivnim« već i praktički nemogućim.

Polazeći od osnovnih odnosa samoupravne privrede u kojoj radnici u OOUR proizvode robne vrednosti (robu), stiču i raspoređuju dohodak, formiraju i usmeravaju akumulaciju, i finansijski odnosi i mehanizmi moraju nastajati kao izraz ekonomskih odnosa i interesa OOUR. Prema tome, neophodno je izgrađivati takve mehanizme koji će stvaranju i emisiji novca obezbediti *autonomni* karakter i *automatski* ih dovoditi u funkciju proizvodne i privredne aktivnosti udruženih proizvođača, to jest u funkciju veličine stvarno proizvedene vrednosti, akumuliranih sredstava i potrebe za njihovom transformacijom (realna i novčana akumulacija). Na toj osnovi bio bi omogućen razvoj samoupravnih odnosa i unutar monetarne i proizvodne sfere, odnosno koncentracija, potrebna mobilnost i korišćenje sredstava na temelju interesa udruženog rada: samofinansiranje udruženog rada, samoupravno udruživanje sredstava za odgovarajuće proizvodne poduhvate ili finansijske institucije (banke i fondove) i odgovarajuća upotreba i uslovi korišćenja društvenog minulog rada.

4. Već je rečeno da je proces ovladavanja dohotkom i posebno akumulacijom od strane OOUR-a ograničen postojećim odnosima u monetarnom i kreditnom sistemu naše privrede. To se naročito izražava u oblasti finansiranja reprodukcije. U nas je sistem finansiranja proširene reprodukcije sveden prvenstveno na bankarski kredit, što stvara predstavu o tome da privreda ne formira dovoljno akumulacije za vlastitu reprodukciju i da, prema tome, objektivno nema prostora za šire otvaranje procesa neposrednog udruživanja sredstava. Analiza formiranja akumulacije privrede i njene upotrebe pokazuje, međutim, da OOUR privrede stvaraju znatno više akumulacije od sredstava koje koriste za investicije iz svojih fondova. Postojeći sistem koncentracije akumulacije i njene upotrebe umanjuje raspoloživa sredstva OOUR-a privrede i povećava njihovu zavisnost od bankarskog kredita u većoj meri od one koju zahteva pokriće realnog manjka u novčanoj akumulaciji.

Analiza stanja u oblasti monetarno-kreditne politike i bankarskog poslovanja pokazuje da se ulažu određeni napori da se u primeni sistema ostvare izvesne pozitivne promene (smanjivanje upotrebe primarne emisije za finalnu potrošnju, postepeno usklađivanje plasmana banaka sa ročnom strukturom sredstava, unapređenje funkcije internih banaka, eksperimentalna primena verižnog načina plaćanja), ali se nije odlučno stalo na put sve snažnijem mo-

Digitized by Google

netarnom intervencionizmu i sve većoj kreditnoj zavisnosti organizacija udruženog rada privrede, kako u tekućoj tako i u proširenoj reprodukciji.

5. Rast primarne emisije, novčane mase i kredita u okviru planiranog rasta društvenog proizvoda, u koji je ugrađena očekivana inflacija, dovodi do takvog rasta monetarnih agregata koji omogućuje formiranje platežno sposobne tražnje znatno iznad realne ponude, pa i kada povećanje novca i kredita zaostaje za povećanjem nominalnog društvenog proizvoda. Funkcionisanje novčano-kreditnog i bankarskog sistema *remeti ne samo robno-novčane odnose* (sve veći raskorak između ekspanzije kredita i proizvodnje vrednosti jedan je od osnovnih uzroka eskalacije inflacije), *već i svojinske odnose*, jer stalno kreira *anonimne izvore sredstava* koji u uslovima visoke zavisnosti organizacija udruženog rada od kredita deluju snagom otuđene moći, sužavajući osnove razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa i direktno slabeći materijalnu osnovu udruženog rada.

Pored toga, sadašnje stanje kreditno-depozitnih odnosa deluje negativno i tako što:

— povećava zaduženost privrede iznad realnih okvira i time sprečava primenu koncepta realne kamate u funkciji ekonomski racionalne alokacije društvenih sredstava i tamo gde bi ona bila svrsishodna;

— omogućava multiplikaciju depozitnog novca izvan okvira realnih potreba privrede za njegovom dodatnom količinom u funkciji *monetizacije dodatno stvorene vrednosti*, koji se onda upotrebljava za deficitarno finansiranje finalne potrošnje (posledica tog procesa je ne samo »kvarenje novca« koji ne može uspešno vršiti ni osnovnu funkciju mere vrednosti, već se istovremeno ubacivanjem lažnog dohotka narušava princip dohotka, sa svim poznatim negativnim konsekvencama);

— onemogućava banke da efikasno vrše svoje osnovne društveno-ekonomske funkcije, a zadržavajući u njima elemente grupno ili državnosvojinskih odnosa, sprečava njihovo transformisanje u asocijacije udruženog rada. Pri tom se ni uloga bankarskog kredita, kao oblika transfera novčane akumulacije i rudimentarnog oblika udruživanja sredstava, ne može afirmisati kao instrument uticaja udruženog rada na privredni razvoj i efikasno privređivanje.

6. Održavanje emisije kreditnog novca i postojeći oblici kreditnog novca uvek će tendirati izmeni osnovnog produkcionog odnosa, budući da na njemu nisu ni zasnovani, naime, ne čine autohtoni mehanizam samoupravne privrede. Međutim, već na postojećem nivou razvijenosti finansijskih mehanizama moguće je obezbediti njihovo usavršavanje, što će doprineti uticaju i kontroli udruženog rada nad novčanim tokovima (jačanjem akumulativne sposobnosti privrede po tom osnovu). U tom smislu, moguće je i potrebno preispitati, odnosno izmeniti sadašnji:

Digitized by Google

— oblik kreditno-depozitnog odnosa sa multiplikacijom i ročnom transformacijom izvora sredstava (već bi se isključenjem žiro-računa iz tog sistema bitno umanjio multiplikacioni efekt ove vrste);

— način vođenja novčanih sredstava na računima (njihova dezintegriranost i imobiliziranost);

— način osiguranja plaćanja i način plaćanja obaveza prema SIZ-ovima i DPZ (to jest oformiti sistem sa što dužim sadržavanjem sredstava pod kontrolom privrede), kao i

— bruto sistem kredita.

Posebnu teškoću predstavlja i nerazvijenost drugih oblika finansijskih i platnih odnosa u privredi, koji bi potiskivali bankarski kredit. Sve ovo deformiše sistem formiranja i upotrebe akumulacije, stimuliše prekomernu novčanu tražnju i neracionalnu upotrebu akumulacije i sputava razvoj novih odnosa u udruženom radu, zasnovanih na udruživanju rada i sredstava.

7. Sasvim je izvesno da se novi tokovi novca i akumulacije ne mogu uspostaviti bez novog novčanog oblika. To je jedan od razloga što je predložena revizija pojedinih finansijskih mehanizama ipak ograničenog dometa (uprkos njihovom značaju za rasterećenje privrede prekomernih obaveza po osnovu kreditnog odnosa).

Istovremeno, veoma sporo se realizuju već usvojeni stavovi o unapređenju pojedinih sistemskih rešenja kojima bi se učinio značajan korak napred u otklanjanju iznetih slabosti; do sada ponuđena rešenja nisu postala i opšteprihvatljivi odgovori na neka bitna pitanja usklađivanja kreditno-monetarnog i bankarskog sistema sa zahtevima daljeg razvoja samoupravljanja.

U takvoj je situaciji od prvorazrednog značaja da se nesporni, opšteusvojeni stavovi o reviziji pojedinih sistemskih rešenja, kojima bi se osetno mogla smanjiti potreba korišćenja bankarskih kredita za finansiranje reprodukcije, što pre razrade, ozakone i sprovedu.

IX — Samoupravno planiranje

1. Rasprava o planiranju podrazumeva davanje odgovora na pitanje kakva je uloga plana i planiranja u svakom konkretnom društvenom i ekonomskom sistemu. Ovo stoga što se planiranje često shvata vrlo pragmatično, kao nešto što treba da omogući samo veću ekonomsku efikasnost, bržu stopu rasta i razvoja i slično. Veliki broj kritika postojećeg stanja u oblasti planiranja kao da polazi upravo sa tih pozicija: kako planiranje »po sebi« učiniti efikasnijim i delotvornijim?

Međutim, da bi se govorilo o unapređivanju sistema planiranja, mora se imati u vidu da je u svim društvenim i ekonomskim sistemima plan mehanizam, način uređivanja određenih odnosa i da

Digitized by Google

je pravo pitanje kome taj mehanizam služi: monopolu kapitala, državе ili ekonomskim i društvenim pravima radnika? Prema tome, u uslovima socijalističkog samoupravljanja planiranje je više od plana rasta i razvoja, ono je instrument razvoja samoupravnih odnosa. Planom treba obezbediti razvoj svih materijalnih činilaca i procesa koji prate upravo te, a ne neke druge društveno-ekonomske odnose. Ostvarivanje planova merimo ne samo realizacijom razvojne politike i ciljeva, već, pre svega, efektima plana na položaj radnika u udruženom radu.

Kritička analiza dosadašnje prakse planiranja u nas pokazuje da na mnogim tačkama stvarni tokovi i odnosi odstupaju od »željenih« tokova i odnosa. Zato je veoma važno odgovoriti na pitanje koji su uzroci takvom stanju. Analiza pojedinih segmenata procesa planiranja može pokazati da je osnovni uzrok sadašnjim teškoćama velika dominacija društveno-političkih zajednica u celom procesu i, na toj osnovi, sve izraženije zatvaranje privrednih tokova.

2. Ključna je tačka i premisa sistema samoupravnog planiranja da je OOUR početni i osnovni nosilac sistema planiranja. Može li se na toj pretpostavci izgraditi celovit sistem planiranja? Nije li za OOUR pretežak zadatak da planira odnose u »celokupnoj« reprodukciji, i nije li potrebno ulogu OOUR u sistemu planiranja isključivo orijentisati na poslovno planiranje, odnosno planiranje sopstvenog rada, razvoja i investicija? To je krupno pitanje, značajno za razvoj ne samo sistema planiranja, već i samoupravnog sistema u celini. Ako je OOUR osnova sistema društvene reprodukcije, i ako radnik udružen u OOUR treba da vlada dohotkom i svim elementima njegove raspodele, znači reprodukcijom, onda se takvog »šireg« plana OOUR ne može odreći. Plan OOUR, pored, uslovno rečeno, proizvodnog, poslovnog i razvojnog plana, treba da sadrži sticanje dohotka, njegovu raspodelu, udruživanje rada i sredstava (dohotka) sa drugim OOUR, obaveze prema širim organizacijama u koje je udružena, obaveze prema društvenim delatnostima u društvu u celini. Na taj način, dovode se u međusobnu vezu planovi razvoja OOUR i stvara osnova za šire usaglašavanje interesa. Takva koncepcija plana OOUR proizlazi iz položaja radnika u samoupravnom sistemu. Osloboditi OOUR takve obaveze, značilo bi »osloboditi« radnike u njoj obaveze da samoupravljaju, da usmeravaju tokove društvene reprodukcije.

Naravno, pri sprovođenju takvog sistema planiranja u OOUR javljaju se velike praktične teškoće. Govori se o tome da OOUR celo vreme samo pripremaju samoupravna akta, da obaveznost planiranja na nivou OOUR znači porast administrativnog aparata, povećanje troškova i smanjenje konkurentske sposobnosti, da je teško ovladati procesom planiranja u kojem postoji tako velik broj subjekata i slično. Međutim, ako stvarima ne pristupamo mehanicistički, nego polazeći od stvarnih odnosa, jasno je da jedna OOUR ne treba da planira ni manje ni više nego što je to u njenom stvarnom interesu, da treba da »obradi« one poslove i druge veze

Digitized by Google

koje su za nju najvažnije. Insistiranje na krutoj jednoobraznosti bilo bi potpuno suprotno stvarnoj samoupravnoj praksi.

3. U dosadašnjoj praksi i sprovođenju novog sistema planiranja došle su do izražaja i različite negativne tendencije: nedovoljna usaglašenost planova, separatne razvojne politike, zatvaranje i težnja ka autarkičnom privrednom razvoju i slično. Očigledno je da na mnogim tačkama ne funkcioniše mehanizam usaglašavanja planova.

Da li do ovoga dolazi zbog same koncepcije usaglašavanja? Nije li u sam sistem ugrađena nerealna pretpostavka o neprotivrečnim interesima?

Sigurno je da sistem samoupravnog planiranja nije izgrađen na pretpostavci da će radnici u OOUR svesno narušavati interese i ravnopravnost drugih radnika sa kojima su povezani zajedničkim radom i poslovanjem. Ali taj sistem ne zanemaruje ni postojanje suprotnih interesa. Konflikti tekućih interesa, koji normalno postoje u robnoj proizvodnji, upravo se jedino mogu prevazilaziti u procesu planiranja, menjanjem postojećeg stanja i iznalaženjem dugoročnih zajedničkih rešenja. Naravno, ovo važi u principu; negativnih pojava ima i biće ih u budućnosti.

Međutim, aktuelni problemi koji se javljaju u procesu usaglašavanja planova (predugo usaglašavanje, nepostojanje dogovora, »prazni« dogovori) nisu uzrokovani ovim pojavama, već su odraz drugih poremećaja do kojih dolazi u privrednim tokovima. Napuštanje i negiranje ekonomskih zakonitosti, koje se ogleda u neprihvatanju poslovnog rizika, mogućnost da se sve što se proizvede proda u »svojoj« sredini — sve to uzrokuje zatvaranje i doprinosi stvaranju separatnih razvojnih politika. Prema tome, ovi problemi ne mogu se rešiti nikakvim promenama u načinu planiranja (kao što je, na primer, uvođenje prinudne hijerarhije planova). To bi samo »prigušilo« i odložilo rešavanje postojećih i stvaralo velik broj novih problema.

Osnovu planiranja u našem sistemu čini plan OOUR. Da bi proces samoupravnog planiranja bio efikasan i da bi usaglašavanje planova dalo rezultate u širim razmerama, od najvećeg je značaja da proces usaglašavanja planova u okviru radne i složene organizacije teče na odgovarajući način. Proces usaglašavanja planova nikako ne znači njihovo usklađivanje u svim elementima. Usklađuju se bitni zajednički interesi i ciljevi i u skladu s tim preuzimaju odgovarajuće obaveze. Izvan tih obaveza, svaki nosilac planiranja samostalno uređuje niz drugih elemenata. Polazeći od tako utvrđenih planova razvoja, proces planiranja, »viši« nivo planiranja i usaglašavanja interesa treba da slede, da logično proizlaze iz veza i odnosa organizacija udruženog rada u privrednom i društvenom životu.[5]

[5] Sa tog stanovišta bi trebalo kritički preispitati sadašnju dosta komplikovanu proceduru predviđenu Zakonom o osnovama sistema društvenog planiranja.

Digitized by Google

Proces planiranja treba da bude u što većoj meri naučno i stručno fundiran. Zbog toga je, uz aktivnost samoupravnih organa, od velikog značaja rad stručnih službi u oblasti planiranja razvoja i tehnologije, istraživanja tržišta i slično.

Međutim, bilo bi sasvim nerealno pretpostaviti da ceo proces usaglašavanja treba da teče samo u jednom pravcu — odozdo prema gore. Proces planiranja, pokretanja planskih inicijativa treba da teče istovremeno odozgo prema dole i odozdo prema gore. Akcija odozgo znači, u stvari, naučni, stručni i idejni rad na pripremi i definisanju planskih ciljeva. A konačno donošenje planova je rezultat prethodnog postupka (samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja o osnovama plana), u okviru kojeg su usklađeni pojedinačni i formulisani zajednički interesi.

4. O odnosu plana i tržišta u samoupravnom privrednom sistemu je dosta teško govoriti, pre svega, zbog predrasuda koje su vezane za pojam plana i planiranja. Te predrasude vuku koren bilo iz shvatanja plana i planiranja u administrativno-centralističkom socijalizmu (centralistički, dirigovani plan), bilo iz shvatanja plana i planiranja u savremenom kapitalizmu (gde se kao nosilac planiranja i uopšte intervencionizma pojavljuje država).

Socijalistička samoupravna robna proizvodnja je neosporno onaj milje u kojem u našem sistemu deluju ekonomski subjekti — osnovne i druge organizacije udruženog rada. To znači da se osnovni ekonomski subjekti sučeljavaju preko svojih roba (proizvoda) na tržištu, da odnos ponude i tražnje reguliše obim i strukturu proizvodnje. Ove informacije sa tržišta deluju sa određenim time lagom, po principu »greške«. Ali svejedno, robna proizvodnja i element konkurencije su nezamenljivi sa stanovišta podsticaja na povećanje produktivnosti rada, smanjenje troškova i povećanje efikasnosti poslovanja.

U samoj aktivnosti robnih proizvođača u samoupravnoj robnoj privredi sadržana je svest o njihovoj međuzavisnosti, o upućenosti jednih na druge. Otuda i nastojanje da se međusobni ekonomski odnosi regulišu na dugoročnijoj osnovi. Stoga se planiranje i u samoupravnoj robnoj privredi ne pojavljuje kao spolja nametnuti činilac, već kao njeno »unutrašnje« svojstvo. Ovo se manifestuje u procesu udruživanja u svim njegovim aspektima i u različitom intenzitetu zajedništva (usaglašavanje poslovnih politika, regulisanje cenovnih odnosa, zajednička ulaganja i slično). Plan je samo celoviti izraz takvih odnosa i takve stalne planske aktivnosti.

Od ovoga treba poći kada se definiše uloga plana u samoupravnoj privredi. Jer u svim sistemima u kojima deluje robna privreda postoji potreba da se u manjoj ili većoj meri planira. Razlika je, naravno, u kvalitetu odnosa — čiji interes stoji iza takvog planiranja. U tom smislu u samoupravnom sistemu se planira drugačije; planiranje je sastavni deo svakodnevne aktivnosti samoupravnih robnih proizvođača.

Digitized by Google

5. Radnici u OOUR planiraju svoje najvažnije, najbitnije veze i odnose. Svaki maksimalistički zahtev za sveobuhvatnijim planiranjem lako bi se mogao pretvoriti u svoju suprotnost. Tada bi se stvarno počela pojavljivati »informaciona barijera«. Zbog toga i u metodologiji planiranja treba učiniti napor da se sistem pokazatelja, obaveznih podataka i slično maksimalno racionališe, a da istovremeno omogući adekvatno izvršavanje i usklađivanje interesa. Treba u većoj meri koristiti podatke koji pružaju postojeći informacioni sistemi u društvu (statistika, SDK i slično). Samo po izuzetku (kada je reč o projekcijama), organizacije udruženog rada trebalo bi da dostavljaju posebne planske pokazatelje. Jer »višak« informacija je, sa stanovišta odlučivanja, situacija identična nedostajanju informacija.

6. Dosadašnja praksa samoupravnog planiranja suočila nas je i sa jednom vrlo neprijatnom činjenicom — olakim odnosom prema obavezama utvrđenim samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorima. Iako samoupravni sporazumi treba da budu elastični i prilagodljivi promenama uslova, bilo kakvo jednostrano raskidanje samoupravnih sporazuma nije prihvatljivo. Prema tome, kada se donesu planovi razvoja, svi nosioci planiranja treba da se pridržavaju planskih obaveza (koje su preuzeli u samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima), a koje imaju karakter ugovornih obaveza. Istovremeno, treba jasno predvideti način i postupak izmene planskih obaveza; do njih može doći samo uz saglasnost svih učesnika.

7. Posebno pitanje u sistemu samoupravnog planiranja predstavljaju planovi društveno-političkih zajednica ili onaj deo planiranja koji nazivamo društvenim planiranjem. Ima shvatanja koja izlaz iz postojećih teškoća vide upravo u daljem obavljanju i afirmisanju društvenog planiranja (odnosno striktnom razlikovanju poslovnog planiranja OUR i društvenog planiranja).

U sistemu samoupravnog planiranja ova podvojenost postoji, ali to što nije precizna — nije slučajno. Jer, kako je Kardelj govorio, »samoupravno planiranje je, takođe, društveno u našem sistemu socijalističkog udruženog rada, a i društveno planiranje je samoupravno, jer je njegov osnovni nosilac i njegova odlučujuća snaga samoupravno udruženi rad«[6]. Razlika je samo u tome što društveno planiranje pretpostavlja i Ustavom utvrđenu ulogu države u domenu planiranja. Ova distinkcija je sasvim dovoljna i danas u punoj meri aktuelna.

Jasno je da plan DPZ ne može biti zbir pojedinačnih planova radnih i složenih organizacija, mesnih zajednica, »nižih« DPZ, jer zbir nikada nije predstavljao sintezu (optimum celine nije zbir optimuma delova). Znači, ako treba da se ide na sintezu — mora se vršiti selekcija. Ta selekcija treba da bude shvatana kao opre-

[6] E. Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976.

Digitized by Google

deljenje za prioritete, za osnovne ciljeve i zadatke, a nikako kao konačno usklađivanje svih kvantitativnih odnosa, »sužavanje« spiska investicionih objekata i slično.

Nesumnjivo je da postoji niz specifičnih problema na određenoj teritoriji, koji treba da nađu odgovarajuće rešenje u planovima društveno-političkih zajednica (zapošljavanje, razvoj društvenih delatnosti i stambeno-komunalna izgradnja). Međutim, iluzorno je očekivati da će se ti problemi rešiti nastojanjem da se po svaku cenu dohodak zadrži na »svojoj« teritoriji, da se, bez obzira na neracionalnosti, diverzifikuje i zaokruži privredna struktura. To može da ima krupno negativne efekte, odnosno da, u krajnjoj liniji, utiče na smanjenje dohotka privrede.

Zbog toga je bitno pitanje našeg sistema planiranja kako obezbediti da planiranje (a i druge aktivnosti) DPZ bude u funkciji interesa privrede, usmereno na ubrzavanje podsticanje procesa udruživanja rada i sredstava. Da bi se to postiglo, plan DPZ treba da bude orijentisan na mere koje podržavaju porast dohotka privrede, odnosno materijalni i društveni standard radnika, da slede i podstiču njegove stvarne veze i interese, bez obzira na teritoriju. A veći dohodak privrede predstavlja realnu osnovu za rešavanje i drugih problema na određenoj teritoriji.

8. Jedna je od postavki našeg sistema planiranja da će udruženi rad svoje interese i potrebe u oblasti planskog usklađivanja i usmeravanja razvoja realizovati u okviru republika i pokrajina.

Prema postojećim rešenjima, plan federacije nastaje na osnovu usklađivanja razvojne politike republika i pokrajina. U zaključivanju dogovora o osnovama plana federacije, po pravilu, ne učestvuju organizacije udruženog rada. Jasno je da ovakvu praksu i odnos treba menjati. Plan federacije mora se u većoj meri zasnivati i na neposrednom interesu organizacija udruženog rada, i to, pre svega, onih krupnih koje faktički determinišu ukupnu reprodukciju. Te organizacije, zajedno sa OUR sa kojima su reprodukciono povezane, treba da neposredno učestvuju u dogovaranju o osnovama plana Jugoslavije.

9. Proces usaglašavanja planova u našem sistemu obuhvata zaključivanje samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora o osnovama plana na različitim nivoima organizovanosti udruženog rada i društveno-političkih zajednica. U ovim dokumentima utvrđuju se osnovna vrednosna opredeljenja, osnovna sadržina plana. Jedno je od bitnih pitanja — kako obezbediti da se ti ciljevi i osnovna strateška opredeljenja realizuju. Naime, kako obezbediti konkretizaciju opredeljenja i planova DPZ i njihovu operativnu vezu sa planovima i samoupravnim sporazumima organizacija udruženog rada. Jedan od načina bi bio organizovanje i dogovori organizacija udruženog rada i svih drugih zainteresovanih činilaca o ostvarivanju najvažnijih ciljeva razvoja.[7]

[7] U ekonomskoj literaturi ovo je poznato pod nazivom projektno planiranje.

Digitized by Google

Ovi dogovori i sporazumi (projekti) podrazumevaju utvrđivanje međusobnih prava i obaveza organizacija u vezi sa ostvarivanjem određenog cilja. Iako nisu konačni organizacioni oblici, projekti »traju« i po donošenju plana; međusobna prava i obaveze organizacije važe dok se cilj ne realizuje. Oni, na određen način, menjaju, dopunjuju postojeće organizacione veze u privredi i društvu. Prema tome, projekti ne podrazumevaju samo reprodukcione, ni samo granske veze. Doći će do onakvog načina povezivanja koji odgovara cilju što ga treba ostvariti. Projekti, na primer, mogu obuhvatiti osvajanje proizvodnje nekog složenog proizvoda, razvoj prioritetnih grana (energetika, poljoprivreda), krupne investicione radove u inostranstvu, izgradnju saobraćajne i druge infrastrukture i slično.

U ove dogovore i sporazume treba da se uključuju svi oni koji su stvarno involvirani i zainteresovani, bez obzira na nivo, veličinu, broj i slično. S obzirom na to da projekt nije stalan, određeni organizacioni oblik treba da odgovori na pitanje: kako će on realno funkcionisati, ko će biti »inicijator« projekta, ko će »voditi« i organizovati realizaciju projekta i slično. Ove uloge će se razlikovati od projekta do projekta. Negde će to biti proizvodne OUR, negde prometne (spoljnotrgovinske), negde banke, DPZ, komore i slični. Važno je da se pitanje organizovanja projekta u planovima razvoja na odgovarajući način formuliše.

Projekte bi bilo moguće organizovati na različitim nivoima, ali bi naročito trebalo nastojati da najbitniji ciljevi u planovima republika i federacije budu »pokriveni« određenim projektima. Naravno, osnova za ovo mogu biti i planovi samoupravnih organizacija, naročito ako ostvarivanje određenih ciljeva zahteva mobilizaciju OUR-a na širem prostoru.

Koordinacija između projekata ostvarivala bi se u procesu usklađivanja interesa i donošenja planova razvoja. Projekti se, u principu, oslanjaju na srednjoročne planove razvoja, s tim da u svim slučajevima kada je to logično budu oslonjeni na dugoročne planove razvoja.

U projektima se otvara mogućnost da se, sa stanovišta ostvarivanja cilja, ne vrednuju samo ekonomski efekti, već i da se uzmu u obzir društveni, odnosno eksterni efekti ekonomskih odluka. Tako se u velikoj meri isključuje mogućnost da neka akcija ima pozitivne ekonomske efekte, a da se naknadno pokaže da su društvene i političke posledice negativne. Metodologiju koja se pri tome primenjuje (analiza troškova — koristi) treba osloboditi naslaga građanske ekonomije, s tim da se njena osnovna ideja — poređenje ukupnih troškova i koristi — afirmiše na novim pretpostavkama.

Digitized by Google

X — Karakter ekonomske politike u našem privrednom sistemu

1. Osnovno za vođenje ekonomske politike je da bude oslonjena na plan i ciljeve razvoja; ona treba da omogući realizaciju planskih zadataka u kraćim vremenskim periodima. Mere ekonomske politike u različitim oblastima (odnosi sa inostranstvom, politika cena, poreza i doprinosa, kreditno-monetarna politika) treba da adekvatno »prilagođavaju« tekuća ekonomska kretanja željenim ciljevima i tokovima. U privredama u kojima nije postignuta ovakva veza planskih ciljeva i zadataka i tekućih mera ekonomska politika se nužno pojavljuje kao autonoman, izdvojen činilac koji pokušava (ali ne uspeva) »prekim« putem rešiti nagomilane razvojne probleme. Tada su mere ekonomske politike, po prirodi stvari, administrativne, restriktivne, usmerene ne na podsticanje privrednih kretanja, već samo na sprečavanje očekivanih poremećaja. Iskustva iz naše prakse upravo to potvrđuju. Sve mere koje su se preduzimale na ovakav način (ograničavanje uvoza, kontrola i »zamrzavanje« cena i slične) nisu dale očekivane rezultate. Naprotiv, samo su stvarale privid da su neki problemi rešeni, da bi se oni javili naknadno, i pri tom se još snažnije ispoljili.

2. Ekonomska politika u samoupravnoj privredi ne može se zasnivati na ideji o klasičnom tržištu koje država reguliše određenim merama i akcijama. U našim uslovima ekonomska politika se mora oslanjati na udruženi rad, na njegove temeljno i trajno utvrđene interese. A takvu osnovu pruža jedino sistem samoupravnog planiranja. Pri tome se ne misli na ciljeve i kvantifikacije iz planova, već na celovit sistem samoupravnog planiranja, kao instrument ostvarivanja interesa radnika.

Kakva treba da bude veza između plana i ekonomske politike? Osnovu za preduzimanje mera ekonomske politike čine planovi DPZ, ali ne planovi DZP shvaćeni kao zatvoreni, konačni ciljevi, već kao zajednički utvrđeni ciljevi i prioriteti. Mere ekonomske politike treba da budu u funkciji tako dogovorenih zadataka i prioriteta.

Neosporno je da će još vrlo dugo mnoge bitne poluge ekonomske politike biti u rukama države (društveno-političkih zajednica). Decentralizacija funkcija ekonomske politike predstavlja svakako nov kvalitet u tom domenu. Ali to nije dovoljno, da bi došlo do stvarnih promena u odnosima, nužno je da uporedo sa ovim procesima jača uloga udruženog rada.

Bitno je pitanje ekonomske politike: Tako obezbediti da njene mere i akcije budu u funkciji procesa udruživanja? Naime, kako ostvariti u praksi spajanje mera države i ciljeva i interesa samoupravne privrede?

Ekonomska politika, pre svega, treba da ima aktivniji odnos prema procesima udruživanja. Valja se izboriti protiv shvatanja da je udruživanje vezano za sferu politike i akciju društveno-polit-

Digitized by Google

kih organizacija, a da je ekonomska politika vezana samo za rešavanje konkretnih problema. Ova dva segmenta treba da budu integrisana u jedan konzistentan sistem. Mere ekonomske politike treba da podstiču sve ono što podrazumeva zajedničko rešavanje problema u udruženom radu. Pri donošenju konkretnih mera, aktivnosti kojima se realizuje udruživanje, pod ostalim jednakim uslovima, treba da imaju vidnu prednost. Takođe, u određivanju smernica mera i akcija u svakoj od oblasti ekonomske politike treba jasno odrediti kako i u kojoj meri je moguće podsticanje procesa udruživanja rada i sredstava.

S druge strane, treba dalje razvijati proces u okviru kojeg osnovni privredni subjekti »ovladavaju« pojedinim segmentima ekonomske politike. Privredno-sistemska rešenja u pojedinim oblastima trebalo je da to omoguće, ali su se za sada iscrpla u stvaranju organizovanih oblika (SIZ-ovi društvenih delatnosti i materijalne proizvodnje, SIZ-ovi za ekonomske odnose sa inostranstvom, zajednice za poslove cena i slični), koji sami po sebi nisu značili promenu kvaliteta odnosa. Očigledno je da osnovni pravac akcije treba da bude u bazi; pri tom mislimo na jačanje stvarne uloge i funkcije OOUR i njeno čvršće povezivanje sa svim ostalim subjektima u procesu reprodukcije.

3. Pretpostavka je jedinstvenog prostora i jedinstvenog tržišta u Jugoslaviji da se udruženi rad povezuje i udružuje *neposredno*. Tendencije zatvaranja i autarkije (na svim nivoima), koje su u poslednje vreme ojačale, predstavljaju direktnu prepreku ovim procesima. Uzroci su delom objektivne prirode (usko unutrašnje tržište, brz proces razvoja), ali i u neadekvatnom načinu rešavanja realnih materijalnih problema. Kao odgovor na teškoće u privređivanju, došlo je do sve većeg zatvaranja zemlje prema svetu (stalno opadanje učešća jugoslovenskog izvoza u svetskoj trgovini), što je dalje uslovljavalo zatvaranje i republičke, pokrajinske regionalne i opštinske okvire.

Mere ekonomske politike treba da budu, pre svega, u funkciji uklanjanja svih međusobnih prepreka i podsticanja procesa neposrednog udruživanja rada i sredstava. Nema nikakve protivrečnosti između odgovornosti republika i pokrajina za sopstveni razvoj i procesa neposrednog udruživanja i povezivanja. Naprotiv, interes udruženog rada svake nacije jedino može biti udruživanje i povezivanje. Svako zatvaranje vodilo bi negiranju njihovog najvažnijeg — radničko-klasnog momenta.

4. Udruživanje rada i sredstava unosi nove kvalitete i u vođenje politike ravnomernog regionalnog razvoja.

Nosioci te politike su u našem sistemu (sa puno razloga) republike i pokrajine. Postoji ustavna obaveza podsticanja ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova. Problemi su se do sada, uglavnom, rešavali stvaranjem odgovarajućeg fonda i korišćenjem sredstava iz fonda na kreditnoj osnovi.

U poslednje vreme se sve više govori o potrebi da ove probleme, u osnovi, rešavaju organizacije udruženog rada — udruživa-

Digitized by Google

njem i povezivanjem. Otuda i opredeljenje da se 50% sredstava za razvoj nerazvijenih republika i Pokrajine Kosova u ovom petogodišnjem periodu obezbeđuje neposrednim udruživanjem rada i sredstava.

Dosadašnje iskustvo pokazuje da nije adekvatno rešeno pitanje objedinjavanja programa organizacija udruženog rada sa pojedinih teritorija, tako da društveno-političke zajednice još imaju veliku ulogu u ovom procesu. U daljoj aktivnosti značajniju ulogu bi morale neposredno dobiti organizacije udruženog rada.

Neki aspekti regionalnog razvoja mogli bi se rešavati projektnim pristupom. Projekt razvoja neke industrijske ili poljoprivredne grane, nerazvijenog područja u okviru neke republike i pokrajine mogao bi na adekvatniji način nego do sada okupiti sve zainteresovane činioce iz zemlje i inostranstva.

5. Da bi sistem udruženog rada mogao funkcionisati, planiranje i ekonomska politika moraju polaziti i u punoj meri se o lanjati na rešenja u privrednom sistemu (što često nije bio slučaj). S druge strane, da bi se to obezbedilo, svi zakoni i akti koji znače dalju razradu i konkretizaciju privrednog sistema, treba da se stalno proveravaju sa stanovišta — šta je osnovni smisao i duh privrednog sistema. Pri tome treba uvek polaziti od prakse, od odnosa i tokova koji se uspostavljaju u privrednom životu. Krupniji poremećaji, do kojih dolazi u pojedinim oblastima, treba da budu signal za kritičko razmatranje rešenja u pojedinim segmentima privrednog sistema. Sa tog stanovišta, temeljniju kritičku proveru zaslužuju zakoni kojima se regulišu odnosi u oblasti deviznog poslovanja, cena i u kreditno-monetarnoj sferi.

Digitized by Google

Predrag Vranicki

Kontroverze oko Marxa*

Razmišljajući o temi »Kontroverze oko Marxa«, pokušao sam pribilježiti neke kontroverze koje su se pojavile tokom ovih stotinjak godina nakon njegove smrti. U tom bilježenju, ili notiranju skice za ovo izlaganje, nisam, naravno, došao do kraja. Zabilježio sam više od dvadesetak različitih kontroverzi, i to oko krupnih pitanja, počevši od pitanja filozofije i dijalektike, pa sve do socijalizma, komunizma, revolucije itd.

U jednom predavanju, naravno, nije moguće o svim tim kontroverzama govoriti. Odabrao sam tri-četiri, odnosno samo neke osnovne za koje mislim da je dobro da ih s aspekta geneze, a onda i problematski promislimo. Da progovorimo o tome šta se zbivalo i također, barem donekle, zašto se to sve zbivalo oko Marxa i zašto su se te kontroverze artikulisale. Ovom prilikom ću moći naznačiti samo neke osnovne razloge. Uostalom, vi znate da već i kod nas, kao i u svijetu, postoji dosta studija i rasprava oko toga zašto su te kontroverze nastajale, počevši od Druge internacionale, pa preko staljinizma do danas.

Ograničeni prostor ne omogućava izvođenje pojedinih teza. Međutim, mislim da treba potcrtati i naglasiti da, kao marksisti, ne možemo ostati samo na opisu, naređanju i objašnjavanju pojedinih

* Autorizirano izlaganje na Tribini Centra za idejno-teorijski rad Gradskog komiteta SKH Zagreb, u povodu 100. godišnjice smrti Karla Marxa, održano 24. ožujka 1983.

Digitized by Google

teza, pojedinih kontroverzi, stajališta i slično. Za nas je uvijek najvažnija cjelina historijskog zbivanja — a to je i naše vlastito pitanje, pitanje nas samih — zašto mislimo i zašto radimo upravo ovako kao što radimo, neki puta dobro, neki puta loše. Jer tu se ne radi samo — i to je ono što je bitno — o ljudskim mozgovima, samo o nekoj teorijskoj misli, koja postoji nezavisno od cjelokupnog svjetskog zbivanja. U tom slučaju mi, zapravo, ne bismo bili marksisti!

Mi moramo u tom shvaćanju i u toj, ako hoćete, i samospoznaji, uvijek polaziti od jednog, po mom mišljenju, najdubljeg Marxovog i Engelsovog — potcrtavam Engelsovog, jer se često previđa da je on također pisac *Njemačke ideologije* — stava, da je svijest svjesno bivstvo (ili svjesni bitak). Vi se, svakako, sjećate — oni drugovi koji čitaju našu filozofsku literaturu — da sam ja pokušao i u nekim člancima, a naročito u knjizi *Marksizam i socijalizam* upravo sa tog stajališta objasniti određene situacije u marksizmu, u ovom slučaju staljinizam.

Prema tome, kada polazimo od te pretpostavke, — da čovjek uvijek misli svoje vlastito historijsko djelo — onda nam je jasno da to historijsko djelo, koje čovjek sam stvara, ne samo kao individuum, nego i kao pokret — komunistički, socijalistički, pokret u opoziciji, pokret na vlasti itd. — da ljudi stvarajući tu svoju historiju o toj historiji i misle i stvaraju određene predodžbe i svoje ideologije. Zašto su oni često više ideologični a manje kritični, pitanje je koje ne možemo samo teorijski riješiti, nego moramo ukazati na taj historijski kontekst i njime se pozabaviti.

Prelazeći na temu, da prvo kažem nekoliko riječi u vezi s kontroverzama oko *geneze* Marxove misli.

Čim pogledamo to poglavlje marksizma, od konca 19. stoljeća do danas, vidjet ćemo da su se u tom interpretiranju geneze Marxove misli pojavile vrlo oštre kontroverze. Interesantno bi bilo vidjeti — o tome se može napisati velika studija — zašto je marksistički i komunistički pokret toliko zapravo oscilirao u interpretaciji geneze Marxove misli.

Ako govorimo o kraju 19. i početku 20. stoljeća, ako imamo u vidu, recimo, Plehanova, Lenjina, Bernsteina, Kautskog, Mehringa i mnoge druge iz tog vremena, onda možemo da kažemo da u to vrijeme nisu bili poznati neki vrlo značajni Marxovi rukopisi, na primjer, njegovi *Manusskripti*, zatim *Njemačka ideologija*. Nepoznavanje tih djela imalo je velike reperkusije i na samu interpretaciju Marxove misli.

Međutim, to nije jedini razlog. Na to je bitno utjecalo i pitanje usmjerenosti samoga pokreta. To što su pojedinci koji su taj pokret vodili smatrali utom momentu kao najvažnije i također djelovali na to da se Marxa kroz tu prizmu gleda. Na primjer, Lenjin nije mogao u to vrijeme, početkom 20. stoljeća, znati sve ono što mi danas znamo u vezi s elaboracijom svih različitih utjecaja, naročito filozofskih, na Marxovu misao.

Digitized by Google

Neke stvari nisu bile istražene ni poznate. Međutim, Lenjin je bio — s obzirom na sam pokret kojeg je, u stvari, vodio — prvenstveno zainteresiran da što sveobuhvatnije, što bolje i točnije, što istinitije zahvati i spozna cjelokupnu historijsku stvarnost, pa je, prema tome, smatrao da mu dijalektika, kao revolucionarna metoda, pruža najbolje teorijsko oruđe da bi spoznao historijsku zbilju ne samo Rusije, nego Evrope, a i cijelog svijeta.

Zato kod Lenjina, s obzirom na tu usmjerenost, problem dijalektike upravo kao metode — ne ulazim sada u to kakvi su na njega bili utjecaji, prije svega Plehanova, Engelsa itd. — bio je i te kako važan i zato on, kada govori o genezi Marxove misli, naglašava taj momenat kao ono što je kod Marxa najvažnije. On upravo na toj liniji i nakon revolucije naglašava i izričito upozorava svoje vlastite drugove — komuniste, boljševike i marksiste: morate proučavati Hegela. Mi trebamo, kaže on, stvoriti društvo prijatelja Hegelove filozofije.

Interesantno je da petnaestak godina kasnije, u eri staljinizma, kada su *Manusskripti* već bili poznati — to je već 1932/33. godina kad su oni bili objavljeni, kad je bila objavljena i *Njemačka ideologija, Grundrisse* itd., nastaje jedan antihegelovski zaokret, koji Hegela proglašava reakcionarom. I ne samo to, već i *Manusskripte* i sve Marxove rane radove proglašavaju jednim vidom hegelijanštine.

To je isto tako bio izraz — u to sada neću ulaziti, jer sam o tome pisao, kao i mnogi drugi marksisti — etablirane i određene strukture, koja je tada postojala u Sovjetskom Savezu, jednog etatističkog sistema, kome je svaka kritika koja bi polazila od alijenacije i razotuđenja itd., bila opasna.

Poslije drugog svjetskog rata također imamo različite interpretacije. Na primjer, onaj tko čita Althussera i njegovu interpretaciju te geneze, sa poznatom tezom o »epistemološkom rezu«, može vidjeti da je tu bio isto tako na djelu jedan intelektualni i filozofski dogmatizam. On je bio izraz staljinističkog i dogmatskog stava cjelokupne Komunističke partije Francuske u to vrijeme. Negativan stav prema povezivanju Hegela i Marxa došao je do izražaja i kod takvih filozofskih ličnosti kao što su, recimo, Della Volpe, Coletti i drugih u Italiji nakon rata. Oni su pokušali da prave, također, vrlo oštru granicu između Hegela i Marxa, ali ne iz razloga zbog kojih su to činili Staljin i staljinisti u Sovjetskom Savezu, nego je jedan od bitnih razloga, po svoj prilici, bio taj što su bili suprotstavljeni jednoj negativnoj hegelovskoj tradiciji, unutar njihovoga vlastitoga talijanskog razvoja, koja je bila došla do izražaja nešto manje kod Crocea, a mnogo više kod Gentilea.

Međutim, nakon drugog svjetskog rata, ova posljednja dva-tri decenija — iako početke imamo u periodu nakon prvoga svjetskoga rata u djelima Lukácsa i Korscha, čija su djela tu bila značajni međaši — nastaje izvjesna renesansa marksističke misli, kada nastaje ona poznata linija, koja je dijalektiku shvatila kao historijsku dijalektiku i dijalektiku historije i čovjeka kao biće prakse.

Digitized by Google

Svakako je ta linija doprinijela da se razotkrije jedna nova dimenzija Marxove i rane i kasne misli, a na temelju toga je bila moguća drugačija interpretacija razvoja i geneze Marxove misli. To sam ja pokušao pokazati, na primjer, u svojoj raspravi o Mosesu Hessu. Mosesa Hessa se uvijek interpretiralo, što me začudilo, na primjer, kod Lukácsa i, bolje rečeno, kritiziralo, u vezi sa problemom istinskoga ili romantičarskoga socijalizma. To je bilo u velikoj mjeri točno, ali se nije vidjelo, na primjer, da su njegovi članci, naročito iz 1843. godine, — štampani u poznatom zborniku »21 arak iz Švajcarske«, — pod naslovom *Filozofija čina, Komunizam i socijalizam* i *Jedna i cijela sloboda* veoma jako utjecali na Marxov razvoj, i to upravo u ovom smislu elaboriranja problematike čovjeka i shvaćanja čovjeka kao bića prakse, kao bića slobode. Marx je njemu to i priznavao. Kad se pogleda Marxov Predgovor *Manuskriptima,* vidjet će se da uz značajne mislioce njegovog vremena — uz Hegela, Feuerbacha, uz Engelsov članak o političkoj ekonomiji u *Njemačko-francuskim godišnjacima,* spominje također i Hessa.

Međutim, do toga je u interpretaciji geneze moglo doći tek nakon obrade niza drugih problema i također promjene društveno-historijske situacije. Moralo se, na koncu, i u društveno-historijskim okvirima od države, etatizma, prijeći na problematiku čovjeka i samoupravljanja, da bi se i sam taj problem prakse mogao shvatiti, odnosno da bi se sva dimenzija čitavoga toga problema mogla dokučiti.

Jedna druga kontroverza, koja prati cijeli marksizam od početka do danas, iskazujući se u svoj oštrini, jest kontroverza oko *dijalektike.*

Dijalektika je, kao što znamo, u najopćenitijem smislu, i kod Marxa, i kod Engelsa i mnogih drugih marksista — shvaćena uvijek kao revolucionarna metoda mišljenja, pri čemu Marx i Engels nisu ostali samo na spoznajno-teorijskom problemu metode, nego su je shvaćali isto tako i ontološki i historijski. Međutim, čim je komunistički i marksistički pokret koncem devetnaestog i početkom dvadesetoga stoljeća, pogotovo njemački, došao do izvjesnih reformističkih pozicija, odmah je tome pokretu evolucionizam bio mnogo bliži i primjereniji od dijalektike. Iako se tada dijalektika nije shvaćala dovoljno duboko, ipak su Bernstein, Renner i drugi smatrali da je zapravo dijalektika ono najgore, gotovo izdajničko kod Marxa, ono ideološko, i da Marxa treba interpretirati kao naučenjaka koji empirijskim i raznim drugim metodama dolazi do valjanih rezultata. A kada se oslanja ili tamo gdje god upotrijebi dijalektiku, zapada u utopije i promašuje stvar.

Nasuprot njima, Rosa Luxemburg, Lenjin, Mehring i drugi — taj se pokret tada već cijepao na ta dva pravca: reformistički i revolucionarni — naročito inzistiraju upravo na dijalektici kao revolucionarnoj metodi i načinu shvaćanja historijskoga procesa, koji ne može ići samo evolutivnim i reformističkim putovima, nego mora da doživljava svoje revolucionarne proboje.

Digitized by Google

Daljnja kontroverza javlja se onda kada se staljinizam uspostavio kao jedan društveno-ekonomski sistem — to znači jedan birokratski etatizam, po meni, kontrarevolucionaran društveni sistem — gdje njegovim protagonistima dijalektika služi kao potvrda samoga sistema. Ona je kao metoda i sistem svedena na pogled na svijet unutar kojega će se i taj njihov sistem moći vrlo lijepo ukotviti.

Čim je nastala opozicija i artikulirao se kritički stav prema staljinizmu, a naročito nakon sukoba KPJ sa Kominformom 1948, sukoba sa staljinizmom, nama u Jugoslaviji je ubrzo postalo jasno da je taj sukob imao ne samo politički, nego, da tako kažem, epohalni — marksistički karakter. On je odmah zahvatio sve dimenzije i ideologije i teorijske misli, a ne samo praksu. Bilo je sasvim normalno da se odmah postavio problem dijalektike, koja je, kao sistem i kao pogled na svijet, bila ukotvljena u staljinizmu, još pri tom u vrlo skučenim okvirima, u samo nekoliko crta i na način koji je poznat.

Zato opozicija staljinizmu u evropskim, a pogotovo u jugoslovenskim okvirima, ide prema razbijanju toga sistema i shvaćanju dijalektike ne kao sistema, već kao historijske dijalektike, dijalektike historije, pri čemu nastaje i debata oko problema dijalektike prirode kao dijela sistema. Tako je nastala živa diskusija oko odnosa Marxa i Engelsa, jedna debata koja nije završena, o kojoj svaki od nas ima i svoje mišljenje. Ali, ovo naglašavanje filozofsko-antropološke problematike, koja je u djelima ne samo naših jugoslovenskih, nego isto tako i kod mnogih velikih marksista bila u središtu pažnje, počevši od Lukácsa, Korscha, Blocha, Frankfurtske škole, pa do Lefevrea itd., proizlazilo je upravo iz uviđanja problematike čovjeka u modernome vremenu kao osnovnog problema.

Zato je i cijela ta opozicija, to detroniziranje staljinski shvaćene dijalektike, bilo sasvim normalno na djelu. Radilo se o jednome drugačijem historijskome pokretu, a isto tako i o određenim teorijskim i praktičkim iskustvima drugih mislilaca i van Jugoslavije, koji su na temelju toga izvršili takvu jednu detronizaciju. Svi su oni čovjeka i njegovu vlastitu historijsku praksu i slobodu stavljali u prvi plan, ograničavajući — u prvom redu dijalektiku na historijsku dijalektiku. Mogu ovdje spomenuti da je to bila jedna od bitnih problematika i našega časopisa »Praxis« i mislim da je u tome njegov značaj, a ne u nečem drugom!

Daljnja kontroverza jeste problem *materijalističkoga shvaćanja historije i historijskoga determinizma.*

Interpretacija jedne velike misli zavisi najmanje o dva momenta: od same historijske stvarnosti od koje, u toj interpretaciji pojedini mislilac polazi, a s druge strane od same misli, odnosno spisa mislioca. Pri tome treba imati u vidu da tekstovi jednog velikog mislioca, od početka pisanja do kraja života i pisanja nisu identični! On ima svoj vlastiti razvoj, a isto tako u različitim situacijama ipak se, različito izražava — mada ne bitno različito.

Digitized by Google

Mnoge misli su usputne i mislilac nema uvijek namjeru da ih svestrano i najpreciznije formulira. Zato interpretacija nužno varira, a naročito s obzirom na različite historijske konstelacije iz kojih pojedinac misli i interpretira.

Uostalom poznato je da u historiji filozofije u ovih 2.000 godina imamo niz interpretacija Platonove, Aristotelove, Descartove, Kantove, Hegelove i t. t. filozofije. Razlozi tih različitih interpretacija proizlaze iz ta dva momenta.

Ili kod Marxa, u njegovim spisima, pogotovu u nekim formulacijama gdje je davao sintezu, da u nekoliko rečenica dade bit svoje koncepcije. Na primjer, u jednom od najpoznatijih njegovih spisa »Predgovoru Kritici političke ekonomije« iz 1853. godine, imate onu poznatu formulaciju odnosa baze i nadgradnje, koja se može, ako ostajemo samo na tome, interpretirati i na mehanicistički način!

Netko će reći: tu je kriv Marx. Pa, možda, jest malko i kriv. Ali ako gledamo Marxovu misao u cjelini, onda moramo i taj spis promotriti i razumjeti s obzirom na tu cjelinu, a ne ostati na razini razumijevanja tih rečenica uzetih same za sebe. Ili dalje. Budući je taj spis bio poznatiji od nekih drugih tekstova, on je i odigrao značajniju ulogu u interpretaciji njegove misli. Čim se unutar II Internacionale stvorilo reformističko i revolucionarno krilo, odmah su reformisti u tom svom evolucionizmu, reformizmu, inzistirali na ovome Marxovome determinizmu. Marx jeste bio također filozof izvjesnoga historijskog determinizma, ali ne onako shvaćenog, kako to pokazuju spisi Bernsteina ili Kautskog u to vrijeme. Ali, oni na tome inzistiraju i smatraju da će promjene nadgradnje — a to znači i promjena političke strukture svakoga društva — biti proizvod razvoja samo ekonomskih i društvenih snaga. Unutar toga čovjek djeluje svojim aktivizmom, ali bez mogućnosti da u tom determinizmu nešto bitnije mijenja. Oni dakle nastupaju protiv jednoga revolucionarnoga voluntarizma, kako su to govorili, optužujući onda Lenjina, Trockoga, Rozu Luxemburg i dr., koji su već 1905, 1906. postavili neke vrlo jasne i drugačije formulirane i izražene teze, o mjestu i aktivnosti čovjeka u historiji, da su blankisti, da su anarhisti, voluntaristi itd.

Taj problem historijskoga determinizma i voluntarizma, i naše je današnje pitanje. Kod nas u Jugoslaviji, s obzirom na ekonomske probleme uopće postavlja se pitanje: šta je s tim ekonomskim zakonima, koliko mi njih moramo i možemo pustiti da djeluju, a koliko mi s našom voljom i s našom svješću trebamo na njih da djelujemo. Kolika je prema tome snaga tog našega subjektivnoga faktora u tome da može da lomi ili ne lomi određene ekonomske zakonitosti. Šta je s tržištem, s robno-novčanim odnosima, a šta je s ulogom subjektivnih snaga, od radništva do države.

To je pitanje s kojim se mi i te kako susrećemo u cjelini državne prakse bez obzira na teorijsko rješavanje ili rješenje toga pitanja. Teorijsko rješenje historijskoga determinizma i ljudske subjek-

Digitized by Google

tivnosti postoji. Međutim, u samoj praksi je to uvijek mnogo teže ostvariti.

Ovu aktivističku komponentu naročito je bio naglasio Trocki. U prvoj ruskoj revoluciji 1905—1906, odnosno u spisima iz toga perioda. Interesantno je podsjetiti da se Lenjin, koji je bio također aktivistički nastrojen u smislu djelovanja revolucionarnoga pokreta na određene situacije, prema tadašnjoj Trockijevoj tezi, negativno odnosio. Jer je Trocki tada smatrao da je buržoazija apsolutno nesposobna da u Rusiji izvrši revoluciju i da ruski proletarijat i njihova Komunistička partija — tada socijal-demokratska po nazivu — ima zadatak da revoluciju dovede zapravo do komunizma.

To je bila jedna teza, koja u to vrijeme jednom čovjeku, koji je bio odgovoran za cijeli pokret — to Trocki nije bio, ali je bio Lenjin, jer je on bio vođa boljševičkoga krila — izgledala, s punim pravom, suviše voluntaristička, suviše, tako da kažem, romantična i apstraktna. Lenjin, vođa revolucionarnog pokreta, koji se bori za socijalizam, nije mogao jednostavno reći: buržoazija ne može ništa. U to vrijeme nije se moglo historijski zaigrati na tu kartu, iako se uvijek moglo ići na to da u predstojećoj revoluciji komunisti budu radikalno, lijevo krilo. Dokle se može tako revoluciju razviti, do kojih demokratskih itd. oblika i struktura, to je pitanje konkretne historijske prakse.

Međutim, 1917. godine kad je nastupilo rasulo u Rusiji, pa onda Februarska revolucija itd., zbilo se to da je zapravo Trockijeva teza i pretpostavka najedanput postala realna mogućnost, a Lenjin, koji je bio veliki taktičar i veliki politički realista, odmah je iskoristio situaciju i nagovjestio potrebu prelaska na socijalističku revoluciju. Na kraju su se Lenjin i Trocki tada našli zajedno, iako su do tada bili veoma oštro suprotstavljeni.

U vezi s tim pitanjem historijskoga determinizma i voluntarizma, pojavila se također, na širem planu vrlo interesantna kontroverza oko *shvaćanja revolucije*.

Nećemo sada ići u historiju tog problema, ali je interesantno kako baštinici tadašnje revolucionarne socijaldemokracije — a danas u potpunosti reformističke, na primjer u Z. Njemačkoj osim njihova lijevog krila koje ne odbacuje Marxa — uglavnom napuštaju Marxa. Gledaju ga kao jednu od svojih velikih ličnosti u samome pokretu, ali misle da je njegov koncept revolucije za njih zapravo zastario. Marxova revolucionarna koncepcija za njih u ovoj situaciji više ne vrijedi. Demokratizacija građanskoga društva daje drugačije mogućnosti borbe te je reformizam, parlamentarna borba i postepeno mijenjanje društva daleko više, po njihovom mišljenju, na djelu i moguće na djelu, nego što je to Marx mislio.

Treba svakako upozoriti da u tome postoje teoretski neprimjerene i neadekvatne interpretacije Marxa. Kod toga postoje na neki način imputiranja Marxu onoga što on nije mislio. Jer, Marx je bio suviše veliki mislilac i duboki dijalektičar, a da je mogao misliti da će se u svim zemljama revolucija odvijati na isti način.

Digitized by Google

Marx je u prvom redu filozof i on na revoluciju gleda u prvom redu filozofski, (iako ne samo filozofski) a to znači kao na epohalni prevrat, kao na historijsku promjenu društveno-ekonomskih odnosa. U pitanju puteva i načina te promjene Marxu je bilo jasno da nema shema i da će komunistička revolucija ići različitim putevima zavisno o situacijama u pojedinim zemljama, njihovim tradicijama, mogućnostima itd.

I, ne samo to, nego i Marx i Engels dok su još bili mladi, kao duboki humanisti — jer oni su se odgajali ipak na najboljim humanističkim tradicijama — daleko su više pretpostavljali ili željeli jedan miran razvoj, a ne nekakav oružani i krvavi obračun. I, kada je Engels 1847. godine pisao »Principe komunizma«, na šesnaesto pitanje da li će ukidanje privatnog vlasništva biti moguće mirnim putem, on je još tada, kao mladić od dvadeset sedam godina napisao: »Bilo bi poželjno da se to dogodi i komunisti bi sigurno bili posljednji koji bi se tome protivili«! Ali kako se razvitak proletarijatna nasilno sprečava, — to je 1847, a tada je bilo i te kako nasilnoga sprečavanja razvitka proletarijata — ugnjetava, protivnici komunista — znači, buržoazija— zapravo »svom silom rade na izbijanju revolucije«.

U marksističkoj literaturi se inače veoma rijetko — mogu reći da na to nisam gotovo ni naišao u glavnoj literaturi — susreće ili uopće ne postoji citiranje nekih Marxovih misli, koje je on izrekao u kasnijim godinama svoga života, desetak godina prije svoje smrti.

Na primjer u listu »The World« 18. 7. 1871. godine, znači neposredno nakon sloma Pariške komune, objavljen je jedan vrlo interesantan i vrlo indikativan tekst za istraživače Internacionale. To je onaj tekst u kome Marx govori o tome da Internacionala, riječ je o Internacionali, u čijem je on bio rukovodstvu, — »ne diktira oblik političkih pokreta«, nego samo zahtjeva da pokret »bude usmjeren prema istom krajnjem cilju«, dakle, prema komunizmu!

I, nastavlja: »Udruženja radnika ne mogu u pojedinostima i apsolutno biti identična u New Castlu i Barceloni, u Londonu i Berlinu. U Engleskoj, na primjer, pred radničkom klasom je otvoren put da ona pokaže svoju političku snagu. Tamo gdje se mirnom agitacijom brže i sigurnije može postići cilj, ustanak bi predstavljao bezumlje!«

»Izgleda — nastavlja dalje — da je u Francuskoj zbog hiljada zakona prinude i zbog smrtnog antagonizma između klasa, neizbježno nasilno rješenje sukoba«. (To on govori neposredno nakon sloma Pariške komune, a poznato je da je tada strijeljano nekoliko desetina hiljada radnika i komunara. Zato misli da je u tom momentu revolucionarno nasilje jedino sigurno rješenje), »Međutim,« nastavlja Marx, »da li će se odlučiti za takvo rješenje stvar je radničke klase te zemlje. Internacionala ne dopušta sebi slobodu da u ovome slučaju naređuje, a jedva i da savjetuje. Ali

Digitized by Google

prema svakome pokretu ona izražava svoje simpatije i pruža mu svoju pomoć u duhu svoga *Statuta*«. A sada zamislimo III Internacionalu za vrijeme Staljina.

Iste ili slične stavove Marx izlaže na sjednici Londonske konferencije Internacionale (21. 9. 1871) kao i u govoru nakon Haškoga kongresa, objavljenom u »La Liberté«. Taj se govor iz septembra 1872. citira nešto češće. Dakle, Marx tom pitanju pristupa, i te kako elastično, mimo svih shema i dogmi, i kao bitno ukazuje na kretanje prema komunizmu.

Prema tome ako *o tome* govorimo, onda današnji socijaldemokrati nemaju nikakvog razloga — ni njemački ni ostali — da se odvajaju ili da se ne priznaju Marxovim sljedbenicima. Stvar je u nečemu drugom. Marx nije ostajao, s obzirom na shvaćanje tzv. mirnog puta, unutar građanskog društva, nego je njegova osnovna misao bila prevladavanje građanskoga društva. Dočim jedan dobar dio centra i desnice današnje socijaldemokracije ostaju u biti unutar građanskoga društva i zato im Marx, naravno, ne odgovara, odnosno njegova misao njima ne pripada.

Slijedeći problem o kome je potrebno reći nekoliko riječi — o tome se može napisati cijela rasprava — jeste pitanje *prelaznoga perioda,* ili, po Marxu, *prve faze komunizma.*

To se danas imenuje socijalizmom, što je, po mom mišljenju, lošiji termin. Mislim da je ovaj Marxov termin iz »Kritike Gotskog programa« svakako adekvatniji, ali to sada ostavljamo po strani. Mada, naglašavam, ima mnogo teoretskih razloga da se to nazove prvom fazom komunizma, jer onda se zna o čemu se govori pa i o državi tog prelaznog perioda kao diktaturi proletarijata, a diktatura proletarijata je za Marxa: proletarijat organiziran kao vladajuća klasa!

Ovdje želim istaći jednu stvar, ne obrazlažući je posebno. Marxov i Engelsov uvid u nužnost i problematiku prelaznog perioda, po mom je mišljenju, jedna od njihovih najvećih teoretskih zasluga. Tu su oni daleko iznad različitih drugih koncepcija: prudonističkih, bakunjinističkih, anarhosindikalističkih itd.

Oni su kao materijalistički dijalektičari, vidjeli i pokazali da se kapitalističko društvo ne može prevladati samo na temelju organskoga razvoja proizvodnih snaga koji je postojao krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Pitanje klase, klasne svijesti i klasne borbe, države, partije ne može se baciti preko palube. Znali su, dakle, da je proletarijatu u prvom vremenu ipak nužna i država, ali proletarijatu kao povijesnom subjektu vlastitog samooslobođenja i oslobođenja čovjeka uopće.

Najvehementnije kontroverze u vezi s ovim problemima bile su baš između marksizma i anarhizma te staljinizma i marksizma. Od anarhiste Bakunjina pa dalje postoji interpretacija i proglašavanje Marxa etatistom, centralistom koji osnovu novoga poretka vidi u državi, a ne u individuumu organiziranom u klasi i njegovom povijesnom djelu. Tako se onda često u različitoj litera-

Digitized by Google

turi, a isto tako i u pokretima, suprotstavljalo anarhiste kao protivnike svake države i organizacije i marksiste kao »državotvorne« elemente.

Staljinisti — u periodu 30-tih godina pa dalje — veličajući Marxa sa svoga stanovišta, upravo su svojom vlastitom etatističkom praksom, potvrđivali i u teoriji i u praksi ono što su anarhisti govorili za Marxa i marksiste.

Međutim, kod Marxa postoji — a obzirom na ovaj problem prelaznoga perioda, odnosno s obzirom na problematiku oslobađanja radničke klase, jedna konstanta u njegovome mišljenju od ranih do kasnijih spisa, to jest od ranih dana do njegove smrti. Ta konstanta je da on polazi od filozofske problematike alijenacije, koja je početkom četrdesetih godina bila da tako kažem u zraku, u Njemačkoj. Njome je preokupiran ne samo Marx, nego i mladi hegelovci, Feuerbach, Moses Hess i dr. Dakle, to je bila problematika o kojoj se najviše debatiralo i promišljalo, te je Marx sa tih pozicija gledao na problematiku potčinjenosti čovjeka s jedne strane i oslobađanje čovjeka od raznih formi alijenacija s druge strane. Politička alijenacija njemu je bila sasvim jasna. Bilo mu je jasno da je država jedan od tih oblika alijenacije, koji treba prevladati. Kako, Marks u to vrijeme — 1841—1843. — nije znao, ali on odatle polazi! Zbog toga ću u najkraćim crtama, ukazati na samo nekoliko momenata — to neće biti analiza — kako bi se vidio kontinuitet Marxove misli. Kontinuitet koji postoji bez ikakvih većih prekida i kolebanja.

U prilogu »Židovskome pitanju« postoji jedno vrlo značajno mjesto (spis je Marx objavio početkom 1844. u »Njemačko-francuskim godišnjacima«, a napisao krajem 1843. godine). To je ono mjesto kada Marx govori i pokazuje da čovjekove emancipacije — on tu polemizira sa Brunom Bauerom, koji govori o religioznoj emancipaciji ili o emancipaciji od religije — nema bez političke emancipacije i cjelokupne društvene emancipacije, te da će ona biti dovršena tek kada čovjek organizira svoje vlastite ljudske snage kao društvene snage i kad »stoga više ne bude od sebe dijelio društvenu snagu u obliku *političke* snage«. Dakle, tek kad čovjek svoje društvene snage realizira neposredno, a ne posredno u vidu politike, države itd., tek tada će čovjekova emancipacija biti dovršena.

U »Kritičkim primjedbama na članak Pruski kralj i socijalna reforma«, (1844. godine) Marx piše da je *»ropstvo građanskoga društva* prirodni fundament na kojem se zasniva moderna država... te da su egzistencija države i egzistencija ropstva nerazdvojni«. Otuda nema nikakvih sumnji u to kako je Marx gledao na državu. On je na državu gledao kao na historijsku tvorevinu. Država za njega nije bila — kao za Bakunjina apsolutno zlo i krivac za sve, ali mu je bilo jasno da se ta historijska tvorevina mora prevladati, jer bez toga nema potpunog čovjekova oslobođenja!

I dalje, u »Građanskome ratu u Francuskoj« — u prvoj skici — Marx piše komuna je bila »revolucija protiv same države, tog

Digitized by Google

nadprirodnoga nedonoščeta društva«. To nije bio izliv Marxovog temperamenta, nego formulacija pozicije.

Zato je dobro kada mi, sa našim iskustvima, a ona su zbilja već velika i historijska (mislim ne samo na jugoslovensko, nego na cjelokupno iskustvo dvadesetoga vijeka) — čitamo i razumijevamo Marxov »Građanski rat u Francuskoj«, spis o komuni. Potsjetimo se zato na nekoliko ključnih Marxovih stavova iz toga spisa. Kad Marx kaže da je »komuna bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«, on smatra da je komuna zapravo radnička država, prema tome politika čija se suština iskazuje u tome da je ona onaj politički oblik u kojem se može izvršiti ekonomsko oslobođenje rada. Što znači ekonomsko oslobođenje rada? To znači ne samo dokinuti kapitalizam, nego to da sam radni čovjek i ovlada tom ekonomikom! To je Marxova izričita formulacija i stanovište. To ekonomsko oslobođenje rada je bilo za Marxa u tome što je komuna imala za cilj da pretvori »sredstva za proizvodnju, zemlju i kapital... u puka oruđa slobodnog i udruženog rada«. To je ono što mi kažemo: pretvaranje proizvodnih sredstava koja su sredstva ugnjetavanja i eksploatacije rada u oruđa slobodnog i udruženog rada. Znači, ne u oruđa države, jer Marx ne govori o nacionalizaciji, nego o socijalizaciji.

Prema tome, piše Marx, nakon uvođenja komunalnog uređenja u Parizu i u drugim centrima, stara centralizirana vlast i u pokrajinama »ustupila bi mjesto samoupravi proizvođača.« Tu samoupravu proizvođača, budući se radi i o političkom i o ekonomskom oslobođenju, odnosno njihovom samooslobođenju, valja dakle razumjeti kao političku i ekonomsku samoupravu. To je ono čitanje Marxa za koje mi, na temelju naših dosadašnjih historijskih iskustava možemo da kažemo da odgovara duhu Marxove cjelokupne misli.

To vrijedi isto tako i za neke druge stavove i aspekte Marxove misli koji su mi bili polazišta za djelo »Marksizam i socijalizam«. Vrlo je značajan jedan Engelsov stav koji se isto tako vrlo rijetko citira — u literaturi istočno-evropskih zemalja mislim da se uopće ne navodi — kada je Engels u bilješkama uz Erfurtski program kojeg je radila njemačka socijaldemokracija, iskazao svoje protivljenje koncepciji državnoga socijalizma, koji u državi ujedinjuje svu ekonomsku i političku vlast. Engels tada dodaje u svojim bilješkama da je to sistem koji »ujedinjuje u jednoj ruci moć ekonomskoga izrabljivanja i političkog podjarmljivanja radnika«. Engelsovo stanovište o nephodnosti odumiranja države u »Anti-Düringu« samo je druga strana toga problema.

Prema tome, vidimo koliko je to sudbonosno pitanje, pitanje samoupravljanja i to ne samo za nas Jugoslavene, nego sudbonosno za socijalizam u svijetu uopće! Zato mislim da bi naša pobjeda na tom području, koja još nije definitivna, imala svjetsko-historijsko značenje za razvoj socijalizma i da je naša odgovornost pred čovjekom i historijom veoma velika.

Digitized by Google

Nekoliko riječi o — kontroverzi oko *subjekta revolucije.*

Ta je kontroverza i dilema i danas naročito aktualna. Ona je prisutna u teoretskim diskusijama, ali i u praksi socijalnih i socijalističkih pokreta. Dobro je poznato da je za Marxa subjekt socijalističke — komunističke revolucije proletarijat, radnička klasa. Postavlja se pitanje da li se danas historijska situacija toliko izmijenila — mislim u razvijenim kapitalističkim zemljama — da je nužno mijenjati taj osnovni stav.

I dalje. Da li je negativno iskustvo u nekim zemljama s obzirom na revolucionarni subjekt — tu mislim na Sjevernu Ameriku i Markuseov pokušaj da se taj revolucionarni subjekt nađe u nekim marginalnim slojevima društva, ili današnja Gorzova stanovišta, dovelo do promjene tog stava. Jer, da promjene u razvoju kapitalizma postoje, to je sasvim jasno. Današnji kapitalizam nije identičan onom kapitalizmu od prije stotinu godina. Ali, da li se struktura i suština kapitalizma toliko izmijenila da ova Marxova teza postaje u najmanju ruku dubiozna?

Svaka valjana analiza suvremenog kapitalističkog društva mora pokazati da radnička klasa nije nestala. Prema tome najamni rad i najamni odnos nije iščezao u kapitalizmu. Proizvodnja viška vrijednosti, ili viška rada nije nestala. Da sa viškom rada ili viškom vrijednosti ne raspolaže radnička klasa nego netko drugi, to nam je također jasno!

Budući kod Marxa socijalistička revolucija znači u prvom redu prevladavanje najamnog odnosa, dakle jednog suženog, ako hoćete, pojedinačnog ili grupnog ovladavanja viškom vrijednosti od strane buržoazije ili nekih drugih monopolističkih snaga, onda bez obzira kako se radnička klasa drži u pojedinom slučaju, u pojedinim razdobljima, ne možemo je mimoići kao bitnog subjekta revolucije.

S druge strane još pred stotinjak godina i više, kada društvo nije bilo toliko izdiferencirano i tako složeno kao danas, Marxovo predviđanje nije bilo najtočnije s obzirom na radničku klasu, ali jeste, po mom mišljenju, s obzirom na historijski proces. To da razvoj kapitalizma vodi tendenciji osiromašivanja i umnožavanja radničke klase pokazalo se nešto drugačijim nego što je Marx mislio. Danas imamo mnoge slojeve društva u razvijenom kapitalizmu koji nisu u ekonomskom najamnom odnosu, ali u nekoj vrsti društvenog najamnog odnosa, jer nemaju također ništa drugo osim svoga vlastitoga rada. To su različiti srednji slojevi inteligencije, itd., koji su također — to vidimo po pokretima — sada mnogo šira baza socijalizma, nego što je to bio slučaj pred stotinjak godina kada su tu bazu uglavnom sačinjavali proletarijat i samo neki pojedinci iz slojeva inteligencije.

To da je samo radnička klasa revolucionarna, to Marx nije mislio! Jer, u svojoj »Kritici Gotskog programa« on kritizira Lassalla zbog stanovišta da su nasuprot proletarijatu sve ostale klase i slojevi reakcionarna masa. Marx ujedno upozorava da su En-

Digitized by Google

gels i on još u »Manifestu« formulirali stanovište da srednji slojevi postaju revolucionarni u procesu njihovog prelaska u proletarijat.

Prema tome kad bi Marx danas analizirao ovo društvo, onda bi mogao konstatirati s obzirom na ove slojeve da to nije proletarijat u klasičnom smislu riječi, ali jeste jedan oblik — ja bih rekao — društvenoga proletarijata. Dakle, ne u smislu radničke klase, nego »proletarijata« koji nema ništa drugo do radne snage koju prodaje na tržištu i na taj način živi, uglavnom, ništa bolje od radničke klase. Ako se nije ostvarilo predviđanje da će preovladavati samo proletarijat, ostvarilo se to da preovlađuju radni slojevi, koji kao i proletarijat, nemaju ništa osim svoje radne snage, pa su prema tome u širem, a ne u ekonomskom smislu, najamni radnici!

No sve to ne dovodi u pitanje stav da je primarni subjekt revolucije radnička klasa koja proizvodi višak vrijednosti. Taj problem i njegovu odlučujuću važnost vidimo u cjelini procesa stvaranja društvene osnove socijalizma danas. Otuda pitanje subjekta revolucije moramo mnogo cjelovitije sagledavati, a ne samo u nekim crno-bijelim odnosima: proletarijat-neproletarijat. Moramo, dakle, sagledavati cjelinu historijskog zbivanja i odgovarati na pitanje zašto, kako i kada nastaju revolucionarne situacije, a kakve mogućnosti napredne i revolucionarne borbe postoje u veoma različitim situacijama u suvremenim regionima svijeta koji se često i bitno razlikuju.

*

Sjećajući se danas Karla Marxa i njegove smrti prije stotinu godina, kada je njegov veliki prijatelj i historijska ličnost Friedrich Engels rekao da je čovječanstvo Marxovom smrću ostalo za glavu kraće, htio bih danas reći da imamo, i da će mnoga pokoljenja iza nas imati u Karlu Marxu jednoga grandioznoga mislioca. Nije on, naravno, jedini u historiji, ali je za nas kao komuniste i marksiste svakako najznačajnija ličnost. Marx kao duboki dijalektičar i epohalni mislilac znao je da se novo ne izgrađuje jednom totalnom negacijom staroga. On je uvijek polazio, u sagledavanju povijesno novoga, od historijski dostignutog. Zato on daje priznanje buržoaziji kao revolucionarnoj klasi u svoje vrijeme. Odaje priznanje onom materijalnome razvoju koji je ona postigla, onim društvenim i političkim slobodama, građanskoj demokraciji od koje se mora ići dalje. Nastajući u toj historijskoj situaciji radnički je pokret, pokazuje Marx, polazio od toga i svojom borbom te odnose i okvire proširivao i zasnovao svoju historijsku ulogu kao povijesni proces nadmašivanja, odnosno prevladavanja građanskog svijeta i građanske demokracije.

Prema tome mi u Marxu imamo jedan široki demokratski duh, ličnost koja je uz Hegela svakako bio najenciklopedijskiji duh, i najkulturniji duh toga vremena, koji još na svom početku, tamo

Digitized by Google

1842 godine, u »Rajnskim novinama« piše o pruskoj cenzuri nadahnute kritičke stranice, da bi u poznim godinama nastavio sa kritikom i vlastitih drugova komunista u Njemačkoj socijaldemokraciji, koji su nekim svojim mjerama htjeli da uvedu cenzuru i u vlastitim redovima.

Čovjek, kome je bilo jedno jasno: da oslobođenje radničke klase mora biti djelo nje same i da nikakvi državni socijalizmi, nikakvo vladanje u ime te klase, ne znači njezino definitivno oslobođenje. I da za to oslobođenje ona mora razvijati dublje i šire demokratske odnose, od ekonomske demokracije u sferi proizvodnje do široke demokracije javnoga mnijenja, koje ne može biti socijalističko ako se njime manipulira!

Od širine i dubine Marxova demokratskog duha još i danas, a i u buduće, siguran sam, možemo i moramo mnogo toga učiti i naučiti.

Digitized by Google

Radivoje Jovadžić

Ideja naoružanog naroda u Marksovom mišljenju o revoluciji

— *teze* —

Danas je već sasvim evidentna prisutnost marksizma u opštim svetskim zbivanjima. U različitim formama i oblicima on ne samo da je uvučen u ta zbivanja već im umnogome i određuje pravac i sadržaj. Sudeći po prisutnosti marksizma, reklo bi se da svaki misaoni akter danas oseća nužnu potrebu da, zauzimajući vlastiti stav prema bitnim pitanjima današnjeg vremena, odredi i svoj stav prema marksizmu, bilo da ga prihvata ili odbacuje, bilo da ga određuje ovako ili onako. »Svako bi«, kako primećuje jedan autor, »da o Marksov kremen izoštri svoje sečivo, pa i kada je to sečivo beznadežno istupljeno i rđom izjedeno.«[1]

Ti stavovi i određenja kreću se u širokom dijapazonu u kome se konstituiše čitava lepeza različitih »marksizama«, što objektivno otežava put mišljenju koje bi htelo da na tragu Marksove izvorne misli dođe do odgovora na brojna pitanja koja ovo vreme danas i »svetsko zbivanje« u njemu otvaraju i postavljaju, pogotovu što različita shvatanja Marksovog mišljenja, u suštini, znače i prihvatanje određenih (više puta među sobom suprotnih) meto-

[1] Z. Vidaković, *Ponovo čitati »Kapital«*, »Marksistička misao«, broj 2/1981, str. 3—27.

Digitized by Google

dološkim stanovišta u istraživanju tih pitanja. Ovo nije slučaj samo kada su u pitanju istraživanja »globalnog društva« ili »svetsko-istorijskog procesa«, već i kada su u pitanju istraživanja brojnih konkretnih bića ili regija takvih bića koja konstituišu puninu sadržaja toga društva i takvog procesa.

Jedna takva regija bića je, bez sumnje, i sfera vojne misli i prakse i čitav splet bića koja konstituišu njen sadržaj, a koja baš zbog različitih »marksizama« i time omogućenih različitih metodoloških stanovišta ostaje više puta nedovoljno promišljena (ili pogrešno promišljena) u vezi sa nastankom novog društva i mogućnostima njenog prevladavanja revolucionarnom praksom. Pri ovome jedno se mora priznati: »svi marksizmi« u pokušaju elaboriranja mogućnosti i puteva prevladavanja »vojne sfere«, kao u građanskom društvu otuđene i čoveku nametnute sfere delovanja, ističu ideju naoružanog naroda kod Marksa kao ono što novo društvo ostvaruje i što treba da ostvari kako bi tu sferu prevladalo u onome što ona jeste u građanskom društvu. Sama, pak, ideja naoružanog naroda u različitim »marksizmima« se različito shvata i tumači zbog čega nastaju »teorijski sporovi« i sva različitost prakse kojom se ona ostvaruje.

Brojna i među sobom različita shvatanja i tumačenja ideje naoružanog naroda kod Marksa pate, prema našem mišljenju, od istih nedostataka: prvo, Marksove inače značajne podsticajne stavove o mogućnosti prevladavanja vojne sfere građanskog društva (kao zasebne i otuđene) i samu ideju naoružanog naroda dižu na nivo razvijene teorije; drugo, tu i takvu teoriju izdvajaju iz celine Marksovog mišljenja; treće, ukupnu problematiku ostvarivanja te »teorije« odvajaju od problematike ostvarivanja socijalističke revolucije povodom čega je Marks i govorio o naoružanom narodu; četvrto, postojanje nekih novih organizacionih oblika oružanih snaga u novom društvu i njihova obeležja smatraju ostvarenjem te teorije; i, peto, retko koje od tih shvatanja je u stanju da se izdigne do metodološkog stanovišta sa kojeg je moguće otkriti *stvarni* smisao ideje naoružanog naroda u *celini* Marksovog filozofskog, naučno-revolucionarnog mišljenja.

Budući da je ideja naoružanog naroda više nego prisutna u teorijskom elaboriranju i praktičnom angažovanju u ostvarivanju zamisli odbrane samoupravnog društva, nužno je zadržati stalno upitni odnos prema izvornim Marksovim stavovima o toj ideji i uopšte o »vojnim problemima«, kako i sami ne bismo pod naletom različitih kvazimarksističkih shvatanja i tumačenja tih problema izgubili orijentaciju u vlastitom revolucionarnom delovanju.

Na sledećim stranicama pokušaćemo da zadržimo našu pažnju na nekoliko (nešto šire obrazloženih) teza oko kojih se, prema našem mišljenju, misao mora angažovati ako joj je stalo — a jeste — da otkrije izvorni *smisao* ideje naoružanog naroda u *celini* Marksovog mišljenja i time doprinese njenom oslobađanju od interpretativnih naslaga različitih teorijskih i metodoloških pristupa koji se žele legitimisati kao izvorno marksistički.

Digitized by Google

Pre toga postulirajmo jedan stav koji omogućava ne samo naše teze već i razgovor o njima. Taj stav glasi: Uvidom u ukupni teorijski opus Karla Marksa teško je naći neke njegove izričite stavove o »vojnoj sferi« i ideji naoružanog naroda, osim kada je reč o »revolucionarnim situacijama« kada su se ta pitanja nametala sama od sebe kao predmet mišljenja. Ali, dodajmo, i u tim situacijama više je reč o uzgrednim Marksovim napomenama nego o stavovima koji bi se pojavili kao rezultat celovite refleksije ovih pitanja ili problema.[2]

Izrečeni stav nema za cilj, kako se nekome to može učiniti, da negira Marksovo interesovanje za vojne probleme i umanji značaj svega onoga što je on o njima rekao, a još više, verovatno, mislio. Naprotiv. Taj stav bi hteo da uputi misao, koja hoće danas da misli te probleme, putem traganja za *smislom* rečenog i mišljenog, situirajući ih u kontekst celine Marksovog mišljenja u kome pojedini stavovi tek imaju za nas teorijsku i metodološku vrednost, tim pre i neophodnije što je i ono (malo) što je Marks izričito rekao o »vojnim pitanjima« bilo rečeno, kako ćemo videti, (uvek) povodom nekih konkretnih događaja koje je on sam više puta emfatički doživeo i metaforički izrazio.

1. Marksovi stavovi prema vojnoj sferi u revolucionarnim situacijama

Marks je imao pred sobom zaista jednu revolucionarnu situaciju, i to (iako sa prekidima) u dugom vremenskom razdoblju, počev od revolucionarne 1848, kada je proletarijat još »pod okriljem« buržoazije i u okvirima buržoaskih revolucija činio pokušaje na putu vlastitog oslobođenja, pa sve do »proleterske revolucije« u Parizu 1871. godine kada je taj isti proletarijat »uzeo stvar u svoje ruke«, ne očekujući da njegovo oslobođenje izvrši za njega neko drugi nego on sam. Takve revolucionarne situacije pružile su mogućnost Marksu da »izbliza«, posmatrajući revolucionarne događaje, sa jedne strane, »proveri« svoja materijalističko-teorijska saznanja u vezi sa svojim »prirodno-istorijskim zakonom razvitka

[2] I sami otkrivajući ovu činjenicu, mnogi marksistički autori su skloni da i ono što se može naći kod Marksa o vojnim problemima smatraju marginalnim. Da bi nekako »opravdali« Marksa zbog ovog »nedostatka« u njegovoj teoriji, isti autori kada razmišljaju o vojnim problemima u marksizmu uglavnom koriste radove Engelsa, a to sve pripisuju i Marksu, jer je, prema njihovom mišljenju, među njima »postojala prećutna podela rada« prema kojoj je Engels »bio zadužen za vojna pitanja«. Budući da je Marks bio upoznat sa svim Engelsovim radovima te vrste, pa ih čak i odobravao, moguće je, prema njima, te radove smatrati istovremeno i Marksovim (Videti o ovome: A. Bebler, *Marksizam i vojništvo*, VIZ, Beograd, 1977, str. 15. i dalje). Mi takođe nemamo razloga da sumnjamo u ove argumente, ali, radi korektnog odnosa prema klasicima, nije potrebno Engelsove radove smatrati »i Marksovim«, bez obzira šta je ovaj o njima mislio.

Digitized by Google

ljudskog društva« i istorije same u kojoj revolucija(e) predstavlja nužnu kariku u lancu svetskih zbivanja i kretanja, a, sa druge, da na temelju toga istog zakona objasni ponašanje spleta raznovrsnih društvenih bića građanskog društva, pa među njima i sferu vojnog delovanja.

Posebni značaj imale su revolucionarna situacija i sama revolucija 1871. godine. Posebnost toga značaja nije samo u tome što se tu prvi put u istoriji ljudskog društva radilo o revolucionarnoj situaciji koja je omogućila proletersku revoluciju već i u tome što je ona bila bogatija za jednu dimenziju od svake revolucionarne situacije koja je »omogućavala« dotadašnje buržoaske revolucije. Ona je sadržala jednu važnu specifičnost koja je Marksu omogućila da sagleda i »ponašanje« vojne sfere misli i prakse građanskog društva i bića koja konstituišu njen sadržaj. Reč je, dakako, o tome da se građansko društvo Francuske 1871. nije našlo samo u uslovima delovanja snažnih dezintegrativnih sila koje su pretile da ga iznutra »razore« već i pred vojnom opasnošću spoljnog neprijatelja.[3] Situacija je, dakle, pred Marksovim očima aktuelizirala obe dimenzije delovanja vojne sfere u građanskom društvu: spoljnu — u odbrani od neprijatelja koji ugrožava nezavisnost jednog građanskog društva ili, kako bi to Hegel rekao, njegov »opstanak kao nezavisnog individualiteta«, i u unutrašnju — u savladavanju pokreta masa koje su htele iznutra da ga sruše i organizuju proizvodnju društvenog života na drugačijim pretpostavkama.

Kada je reč o tim događajima u Francuskoj, poznatim kao Pariska komuna, Marksu se u ogoljenom vidu pokazalo da »centralna državna vlast sa svojim svuda prisutnim organima — stajaćom vojskom, policijom, birokratijom, sudskim staležom...«[4] u građanskom društvu jeste to što jeste — otuđena od društva i čovekovih interesa i njima suprotstavljena — koja u uslovima bilo spoljne ili unutrašnje opasnosti pokazuje svoje pravo lice kada ima u vidu pre svega vlastiti opstanak, a ne opstanak društva i čoveka.

Kao što je poznato, angažovanje vojne sfere i »stajaće vojske« Francuske u francusko-pruskom ratu 1870/71. godine rezultiralo je porazom Francuske i njenom kapitulacijom. No, Pariz je uspeo da se odupre (ne samo) neprijatelju (već i »sopstvenoj državi« koja je kapitulirala), i to sredstvima koja građansko društvo i njegova oficijelna vlast »nisu mogli« da koriste. Marks o tome podvigu Pariza piše: »Pariz je mogao da se odupre samo zato što se poradi opsade, oslobodio stajaće vojske, na čije mjesto je postavio Nacionalnu gardu sastavljenu pretežno od radnika.«[5]

---

[3] Reč je o poznatom francusko-pruskom ratu 1870/71. godine.

[4] Marks, *Građanski rat u Francuskoj*, u knjizi: Marks — Engels — Lenjin, *Izabrana dela*, knj. IV, »Naprijed«, Zagreb, 1963, str. 154.

[5] Marks, isto, str. 157.

Digitized by Google

Zaključak (I) koji se na temelju toga saznanja nametao došao je sam po sebi: U uslovima vojničke inferiornosti, kakva je bila francuska građanska vojska u odnosu prema Bizmarkovoj, u pomenutom ratnom sukobu, jedina mogućnost uspešnog otpora jeste naoružavanje čitavog naroda.

No, u vezi sa tim ne može da izostane pitanje: Zašto francusko društvo — država, vlast — nije moglo da angažuje »celi narod«, kako je to inače učinio sam Pariz. Odgovor je i ovde jednostavan: naoružati celi narod u uslovima kada taj isti narod »sopstvenu« državu, vlast i temelje društva iz kojih izvire takva vlast smatra i doživljava kao nešto nametnuto, njemu strano i neprijateljsko, značilo bi dati oružje onome koji će to isto oružje upotrebiti ne samo protivu spoljnog neprijatelja već i prema njemu neprijateljskoj državi i vlasti, kao prema nečemu što je protivu njega. Međutim, Pariz je to mogao, jer je proletarijat Pariza uspeo da se u jednom revolucionarnom zamahu oslobodi upravo takve vlasti. Marks o tome piše da su »proleteri Pariza usred poraza i izdaje vladajućih klasa shvatili da je kucnuo čas kad oni moraju spasavati situaciju, uzimajući vlast u svoje ruke«.[6] Svesni, međutim, da samo »uzimanje vlasti« nije dovoljno, ukoliko bi ona ostala ono što je bila i ukoliko bi se upotrebljavala na isti način, »komunari« su morali da »razbiju staru državnu mašinu«, a prvi »dekret« koji je trebalo da »ukine elemente fizičke sile stare vlade bio je dekret o ukidanju stajaće vojske i njeno zamenjivanje naoružanim narodom«.[7]

Zaključak (II) koji iz ovoga sledi mogao bi da glasi: Osvajanje vlasti od strane radničke klase i ukidanje elemenata fizičke sile nad ljudima — što je u svojoj biti vlast u građanskom društvu — pretpostavka su prevladavanju antagonizma čoveka i društva koje je oličeno u državi, čime se otvara mogućnost angažovanja celog naroda u vojnom delovanju u uslovima kada društvu preti opasnost od spoljnog neprijatelja.

Tesna veza vlasti i vojne sfere delovanja, sa jedne strane, i otuđenost te vlasti i svih njenih elemenata — vojne sfere pre svega — od čoveka i društva, sa druge, pokazala se u otvorenoj kolaboraciji vlasti i ukupne vojne sfere sa neprijateljem koji je trebalo da pruži »pomoć« oficijelnoj vlasti i njenoj vojsci da skrši otpor Pariza. Promene koje je Pariz doživeo proglašavanjem »komune«, čija je »prva tajna u tome što je ona bila po svojoj suštini vlada radničke klase...« i koja je »kao najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«,[8] primorale su, naime, »staru vladu« da paktira sa neprijateljem uz uslov da joj taj isti neprijatelj »pomogne« u obračunu sa vlastitom prestonicom i narodom u njoj.[9]

---

[6] Marks, isto, str. 154.

[7] Uporedi: Marks, isto, str. 154, 157—158, kao i Engelsov uvod tom delu, str. 119. i 121.

[8] Marks, isto, str. 161.

[9] Uporedi: Marks, isto, str. 146.

Digitized by Google

Zaključak (III): u uslovima kada je sama vlast građanskog društva dovedena u pitanje revolucionarnom akcijom širokih narodnih slojeva kako bi sam način proizvodnje života bio revolucionarno promenjen, vojna sfera građanskog društva potvrđuje svoju otuđenost, posebnost i atributivnost sredstva vladajuće klase i vlasti protivu širokih slojeva naroda i *svoju pripadnost toj vlasti,* tako što je spremna da se stavi (čak) na stranu neprijatelja svoga društva i naroda, a da pri tome u svojoj ideološkoj svesti još uvek sebe doživljava kao »deo« toga društva i toga naroda[10], a svoje delovanje kao delovanje u njihovom interesu.

Sprega »stare vlasti« i pobednika u francusko-pruskom ratnom sukobu slomila je otpor Pariza i tako ugušila »prvu proletersku revoluciju«.

Kratko vreme postojanja Komune nije dozvolilo novoj vlasti da razradi svoj koncept »nacionalne organizacije u kome je komuna trebalo da bude politički oblik čak i najmanjeg sela, i da se stajaća vojska u celoj zemlji ima(la) da zamjeni narodnom milicijom s veoma kratkim rokom službe.«[11] Otuda se sve ono što je Komuna uradila, pa, dakle, i sve ono što je vezano za vojnu sferu, mora smatrati rešenjima koja su neposredni izraz revolucionarnih okolnosti koje su kratko trajale.

Posmatrani u tesnoj vezi sa takvim revolucionarnim okolnostima, povodom kojih su i izrečeni, Marksovi stavovi koje smo naveli, a i nekoliko zaključaka koje smo iz njih izveli, predstavljaju, u suštini, njegovu podršku rešenjima komunara koji su, »ukidajući« pretpostavku (građanski način proizvodnje života) iz koje izrasta vojna sfera građanskog društva, zamenili njene organizacione oblike — stajaću vojsku, na primer — oblicima naoružanog naroda — »nacionalnom gardom« i »narodnom milicijom«. Oni, kao što smo i videli, nisu dati u obliku nekih principa, a još manje kao šeme koje bi trebalo samo primenjivati na sve uslove i revolucionarne situacije.

Ne retko, međutim, upravo se izričitost Marksovih stavova i konkretna rešenja »komunara« smatraju onim bitnim za svaku misao i praksu koja je okrenuta stvaranju novoga društva i u njegovim okvirima prevladavanju vojne sfere, a da se njihov najdublji smisao — u vezi sa celinom revolucije — ostavlja neproblematiziran. Štaviše oni se dižu na rang razvijene teorije ili »učenja« o naoružanom narodu. Tome načinu mišljenja pripadaju, na primer, stavovi da sve što je u vezi sa naoružanim narodom potiče od Marksa; da se u »Marksovoj ideji naoružanog naroda« sadrže sva rešenja za sve uslove, a da se pri svemu tome ne oseti potreba da se pita za širi kontekst u kome Marks govori o toj ideji,

---

[10] Prema navodima Marksa (isto str. 169), Thiers je »svojoj s koca i konopca pokupljenoj soldateski«, koja je trebalo zajedno sa pruskom da juriša na Pariz, govori tih dana da joj se »sav svijet divi i da je ona najlepša vojska koju je Francuska ikad imala«.

[11] Marks, isto, str. 158—159.

Digitized by Google

a još manje dovede u pitanje stav po kome je (i da li je) to uopšte Marksova ideja. Na taj način, Marksovi stavovi se pretvaraju u apstraktne kategorije koje su kao takve teorijski i metodološki neplodotvorne.

2. Revolucionarni smisao ideje naoružanog naroda u celini Marksovog mišljenja

Ponajpre je nužno saglasiti se sa stavom da ideja o naoružanom narodu, i kao sredstvu revolucije, i kao alternativi »vojnoj sferi« i njenim organizacionim oblicima (građanskoj stajaćoj vojsci, na primer), nije ideja ni Komune ni Marksa koji o njenim konkretnim rešenjima razmišlja i koja analizira. Začeci te pojave bili su prisutni u svim pokretima masa još pre i u toku buržoaskih revolucija, ali to ne umanjuje značaj Marksa i svega onoga što Marks misli o toj pojavi. Naprotiv, stav smera na isticanje činjenice da Marks, akceptirajući tu ideju, toj ideji istovremeno daje i jedan drukčiji smisao u odnosu na sva shvatanja *te ideje* pre njega. Taj smisao, dakako, valja otkriti, jer, kako rekosmo, on nije dat izričitošću njegovih stavova već smislom njegovog ukupnog opusa.

U opštem revolucionarnom gibanju sveta na prelazu epohe srednjovekovlja u epohu »modernog društva«, buržoaske revolucije su pokretanjem mnogih bitnih pitanja čovekovog oslobođenja i u svojoj praksi i u svojim revolucionarnim ideologijama otvorile i pitanje opšteg naoružavanja naroda. Sve one, naime, nisu mogle biti izvedene bez akcije naoružanog naroda, jer, objektivno, i nisu imale mogućnost drugačijeg izbora. Došavši u otvoreni oružani sukob sa postojećim svetom — društvom — njegovim poretkom i institucionalnim sistemom — sve poznate revolucije u istoriji, pa, dakle, i građanske (buržoaske), mogle su se tome svetu suprotstaviti samo silom naoružanog naroda. Stoga je oružani deo (svake) revolucije identičan sa oružanom akcijom klase koja revoluciju izvodi i ostalih slojeva koji samostalno ulaze u oružani ustanak ili mu se pridružuju, čineći tako široku narodnu — demokratsku — bazu samoj revoluciji. Da u tom pokretu — konkretno, u buržoaskim revolucijama — mora i treba da učestvuje, a i učestvovala je, i sama radnička klasa, vidljivo je iz sledećeg stava Marksa koji, razmišljajući o revolucionarnoj 1848. u Nemačkoj, piše: »Radnička klasa morala bi nastupiti u okviru demokratskih pokreta koji bi se temeljio na savezu radništva, poljoprivrednika i sitnog građanstva i to kao posebna samostalna organizacija sa svojim oružanim jedinicama svugde gde za to ima mogućnosti, da bi se sprečili kompromisi između građanstva i feudalaca i stvorile mogućnosti za dosledno izvođenje revolucije.«[12] U tom pogledu,

[12] Marks — Engels — Lenjin, *Izabrana dela u 10 knjiga*, knj. III, cit. izd., str. 14.

Digitized by Google

dakle, situacija je jasna: revolucija mora stvarati svoju vlastitu oružanu silu s druge strane i nasuprot države i oficijalne postojeće oružane sile društva koje želi revolucionarno da promeni. Ta oružana sila — naoružani narod — nije slučajni ili sporedni produkt revolucionarne situacije već ono što proizilazi iz biti situacije u kojoj revolucionarne mase postaju protagonisti revolucionarnog procesa.

Do ove tačke razmišljanja nema skoro nikakve razlike između Marksa i Engelsa, sa jedne strane, i prakse svih revolucija svetsko-istorijskog značaja koje su se do sada zbile, sa druge, kada je reč o naoružanom narodu. Tu je na delu, u suštini, i kod Marksa i kod građanske revolucionarne misli preferiranje ideje naoružanog naroda kao instrumenta za osvajanje vlasti. Međutim, na toj istoj tački i prestaje svaka njihova dalja sličnost, budući da se radi o sasvim drugačijim vizijama revolucionarnih promena — onih koje ima u vidu građanska revolucionarna misao i onih koje ima u vidu Marks, razmišljajući o socijalističkoj revoluciji.

Građanska revolucija je, naime, u osvajanju vlasti od strane buržoaske klase iscrpljivala svoj istorijski smisao i svoje stvarne revolucionarne mogućnosti. Ostvarivši svoj klasni cilj, buržoazija se vrlo brzo počela distancirati i ograđivati od tendencija pokreta masa koje su u revoluciji kao naoružani narod učestvovale i koje su smerale ka prevazilaženju okvira klasične političke strukture i radikalnim promenama u temelju proizvodnje života. Ona je tako počela da se odriče svojih vlastitih parola u revoluciji ubrzo nakon osvajanja vlasti, da ih proglašava čak i tuđim, socijalističkim, iako je upravo na njima i preko njih i uspevala da angažuje široke narodne mase.[13]

S obzirom na ovo, građanske revolucionarne liberalističke koncepcije, koje su idejno izražavale bit građanske revolucije, nisu mogle drugačije nego da instrumentalistički tretiraju problem i ideju opšteg naoružavanja naroda kao sredstva za osvajanje vlasti mada u nekim ekstremnim svojim varijantama i kao sredstva sprečavanja militarizacije (novog, građanskog) društva.[14]

---

[13] Vidi: Marks, *Klasne borbe u Francuskoj,* u celini.

[14] Stanovište građanskog liberalizma bilo je građansko društvo sa njegovim ekonomskim liberalizmom, koji ne isključuje već pretpostavlja državu kao političkog reprezentanta opšteg interesa, pre svega interesa same vladajuće klase. Politički ideal toga doba bio je stoga da se sačuva dualizam građanskog društva i političke države, ali i privatna sfera (građansko društvo) od prevelike moći države i njenih elemenata. Ugrožavanje ovog dualizma od strane države, a pogotovu od njenog izvršnog aparata i vojske, koji su objektivno u poziciji da se osamostale u odnosu na društvo, pa i samu vladajuću klasu, liberalizam je morao da sagleda kao realnu opasnost po tekovine revolucije.

Tako su se liberalističke koncepcije, kada je reč o naoružanom narodu, našle u protivurečnoj situaciji u neposredno postrevolucionarnom periodu: zadržavanje naoružanog naroda kao elementa političke strukture (novo) buržoaskog društva kako bi se sprečila njegova militarizacija — snaženje vojne sfere — bilo je nemoguće, s obzirom da

Digitized by Google

U zaključku o »naoružanom narodu« u građanskim revolucijama i građanskom društvu može da stoji: naoružani narod je sredstvo (i) građanskih revolucija na putu osvajanja političke vlasti i razbijanja birokratsko-vojne mašine apsolutnih monarhija — dakle, dok ruši staru vlast; međutim, kao alternativa građanskoj (državnoj) vojnoj sferi i njenoj stajaćoj vojsci u periodu stvaranja nove (sada) buržoaske vlasti i već konstituisanog građanskog društva, insistiranje na ideji naoružanog naroda ili »narodne vojske« je utopistička vizija, budući da ona direktno protivureči istorijskom smislu građanske revolucije i biti društva koje ona stvara.[15]

Pitanje »sudbine« naoružanog naroda posle osvajanja političke vlasti izgleda da je prelomna tačka na kojoj se pokazuje bit razlike u shvatanju ove ideje između građanske misli i Marksovog mišljenja. Smeštena u kontekst (celine) Marksovog mišljenja revolucije, ova ideja dobija sasvim drugačiji smisao koji se nadaje iz smisla same socijalističke revolucije. U kontekstu vizije (celine) socijalističke revolucije i novog društva ka kome je usmerena revolucionarna praksa, ideja naoružanog naroda i naoružani narod sam, prvo, nisu vezani samo za oružanu političku revoluciju, koju su, istini za volju, i Marks i Engels preferirali s obzirom na uslove u kojima su živeli, već su deo njihove vizije revolucije kao radikalnog obrta u temelju društva i totalne promene društva u kojima mase istupaju kao istorijski subjekt, jer, za socijalističku revoluciju, kao što znamo, osvajanje političke vlasti silom naoružanog naroda samo je jedan momenat u epohi revolucionarnih promena temelja društva i svega onoga što je na njemu utemeljeno, pa i sfere vojnog organizovanja i delovanja ljudi; zatim, drugo, (a zbog ovog prvog) ta ideja se ne može svesti (samo) na tretiranje naoružanog naroda kao *sredstva* za osvajanje vlasti, a još manje na prihvatanje liberalističkih koncepcija o njoj kao protuteži militarizacije društva. Marksovo prihvatanje ove ideje, svaka-

---

je u protivurečnosti sa suštinom (građanskog društva) klasne (buržoaske) vladavine, koja — da bi to bila i ostala — traži upravo jednu takvu snažnu (vojnu) sferu koja bi kao elemenat njene strukture bila garancija njenog individualiteta (Hegel); zadržavanje, pak, takve (vojne) sfere i razoružanje naroda, koji je tu vladavinu u oružanom sukobu sa feudalizmom omogućio, značili su mogućnost njenog osamostaljivanja od društva i vladajuće klase i ugrožavanje slobode privatne sfere (građanskog društva).

[15] Uopštavajući revolucionarna iskustva i ulogu širokih narodnih masa pre svega, proletarijata u građanskim revolucijama, Engels (1891) u Predgovoru Marksovom delu *Građanski rat u Francuskoj* piše o tome kako je nemoguće revolucionarni naoružani narod — proletarijat pretvoriti u stalnu ustanovu — elemenat novog buržoaskog društva. Govoreći o tome kako je naoružani narod zahtevao »uklanjanje klasnih suprotnosti«, Engels piše da je »već sam zahtev sadržavao opasnost za postojeći društveni poredak«, koja se povećavala time što su radnici »bili još naoružani; zbog toga je za buržuje, koji su se nalazili na državnom kormilu, razoružanje radnika bilo prva zapovjest« (Engels, navedeni predgovor Marksovom radu *Građanski rat u Francuskoj*, cit. izd., str. 111).

Digitized by Google

ko, znači prihvatanje ovih njenih dimenzija, ali one u kontekstu Marksovog shvatanja biti revolucije nisu za tu ideju ni jedine, a ni bitne, jer, treće, Marks je upravo na iskustvima Komune došao do definitivnog saznanja da naoružani narod nije samo sredstvo revolucije u rušenju starog političkog poretka sa svim njegovim atributima, nego je, sa jedne strane, nužni elemenat strukture društva koje se stvara, a, sa druge, i rezultat ostvarenih revolucionarnih promena u tom društvu koje stvaraju uslove prevladavanja vojne sfere kao takve. U toj viziji prelaza iz građanskog načina proizvodnje u jedan novi oblik (istinske) ljudske zajednice, naoružani narod nema više samo karakter sredstva za osvajanje vlasti koje bi inaugurisalo novo političko društvo već i ulogu sredstva za odbranu dostignutih rezultata revolucionarnih promena za kojim postoji *unutrašnja* potreba *samoorganizovanog* društva na kvalitativno novim osnovama i u kvalitativno novim oblicima.

Otuda sledi relevantan stav o našem odnosu prema Marksovom razmišljanju o naoružanom narodu kao sredstvu za osvajanje vlasti, zatim kao sredstvu odbrane tekovina revolucije i, napokon, kao novom tipu (i u okviru njega novim oblicima) vojnog organizovanja novog društva nasuprot osamostaljenoj građanskoj vojnoj sferi: Ideja o naoružanom narodu kod Marksa je u pravom smislu reči *ideja* o vojnom delovanju u revoluciji i u odbrani revolucije, a ne nikako razvijeno učenje ili teorija o »uređenju« vojne sfere misli i prakse u novom društvu. Kao i sve drugo što je rekao o novom društvu, tako i ovo u vezi sa vojnim delovanjem nema snagu nekih recepata i gotovih istina koje bi trebalo »primeniti«. Po vlastitom priznanju, nije želeo da piše »prčvarnicu budućnosti«. Hoće li se, dakle, ta ideja kako ju je on video ostvariti nije više stvar Marksa ni njegove ideje već samih ljudi koji u konkretnim istorijskim uslovima revolucionarno deluju kako bi promenili svet i uspostavili istinsku ljudsku zajednicu u kojoj bi i vojna sfera misli i prakse bila »njihova stvar«, a ne stvar od njih »otuđenih sila za koje ne znaju ni odakle potiču ni kamo vode« (Marks).

U najboljem slučaju, dakle, o »Marksovoj ideji naoružanog naroda« kao o novom društvu primerenom obliku i tipu organizovanja vojnog delovanja možemo da govorimo kao o jednoj hipotezi koju praksa socijalističkih revolucija treba da potvrdi ili opovrgne.

3. Ideja o naoružanom narodu kao element strukture novog društva između »razvijene teorije« i naučne hipoteze

Ideja naoružanog naroda, naročito posle iskustva Komune i Marksove podrške njenim praktičnim i teorijskim rešenjima, posebno njenom »dekretu o ukidanju građanske stajaće vojske« posle osvajanja vlasti od strane proletarijata u Parizu, postala je idejom vo-

Digitized by Google

diljom u marksizmu uvek kada je reč o vojnoj sferi i vojnom delovanju i njihovoj teorijskoj elaboraciji, kako u »oružanom delu« socijalističke revolucije, tako i u periodu »mirne« revolucionarne izgradnje novog društva. Njeno akceptiranje od strane marksista i onih koji misle da to jesu, ide ne samo dotle da se ta ideja bez ostatka pripiše Marksu već i do tvrdnji da je ta ideja kod Marksa ili, kako se češće kaže, kod »klasika marksizma« dobila potpuno teorijsko uobličenje, koju, dakle, samo treba primeniti u praksi revolucionarnog delovanja — stvaranja novog društva i toj teoriji primereno organizovati »vojnu sferu« novog društva.[16]

Prethodno izloženo, međutim, u vezi sa idejom naoružanog naroda kod Marksa, takvom zaključku nikako ne vodi. Pre bi se reklo da Marksovi komentari o rešenjima Komune govore o tome kako jedna »stara ideja« u novim uslovima — uslovima socijalističke revolucije — ukoliko se i sami uslovi i sama ideja zahvate revolucionarnim mišljenjem i praksom, postaje snažno sredstvo revolucionarnog delovanja, između ostalog, i u vojnoj sferi, i to ne samo u aktu zauzimanja vlasti (od strane proletarijata ili naroda u celini) — čemu se, kako smo videli, težilo u svim pokretima masa — već i u periodu kada se revolucionarnom praksom nastoji ostvariti bit socijalističke revolucije i kada je potrebno njene rezultate zaštititi i odbraniti od onih akata i delovanja koji su usmereni ka tome da je skrenu sa takvog puta. Shvaćena tako, ideja o naoružanom narodu kod Marksa govori o novom tipu i sadržaju vojnog delovanja koje bi bilo primereno novim temeljima i novoj društvenoj zajednici koja izrasta na tim temeljima i u kojoj ono postaje »stvar« čoveka i naroda, a ne neke posebne državne, odnosno vojne sfere. Taj zaključak ne može, međutim, biti izveden iz nekog eksplicitnog Marksovog stava o »vojnom problemu« ili vojnoj sferi uopšte (jer ga nema), već iz jednog koji na prvi pogled nema nikakve veze sa vojnim delovanjem i idejom naoružanog naroda, ali bez koga nema razumevanja ni same te ideje ukoliko se, naravno, naporom promišljanja uspe da otkrije njihova »skrivena bitna veza«. Marksovim rečima taj stav, koji zbog značaja navodimo u celini, glasi: »Tek kad zbiljski, individualan čovjek vrati u sebe apstraktnog građanina i kao individualan čovjek postane *rodno* biće u svom empirijskom, u svome individualnom radu, u svojim individualnim odnosima; tek kada čovjek spozna i organizira svoje forces propres kao *društvene snage* i stoga više ne bude od sebe dijelio društvenu snagu u obliku *političke* snage, tek tada će čovjekova emancipacija biti dovršena«.[17]

Na ovome mestu tek dotaknut mišlju, sa stanovišta ideja o naoružanom narodu i vojnog delovanja čoveka, navedeni Mark-

[16] Na taj način, misli se dalje, Marksova misao, koja i inače raspolaže »gotovim rešenjima« svih problema novog društva, biva kompletnija, jer, eto, dala je i teoriju o vojnom organizovanju novog društva, pa je tako obuhvatila sve ono što misao može uopšte da obuhvati u vezi sa novim društvom.

[17] Marks — Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 81.

Digitized by Google

sov stav pokazuje da revolucionarni smisao ideje naoružanog naroda u naučno-revolucionarnom mišljenju dobija (ili izvire) iz smisla same revolucije koju Marks ima u vidu, a čija je bit radikalni obrt u sferi rada i ukupnog delovanja koji bi *tek* omogućio da čovek u sklopu ukupnih svojih »forces propres« organizuje — samoorganizuje i ovaj vid sopstvenog delovanja koji ne bi više bio posredovan otuđenim društvenim (političkim i vojnim) snagama i sferama pri čemu bi se *tek* mogla dovršiti njegova »ljudska emancipacija«.

Bez sumnje, u upravo navedenom Marksovom stavu njegovo »tek kad...« ima u sebi dominantno hipotetičku konotaciju. Stoga nećemo pogrešiti ako posredno izvedeni (marksistički) *stav da je naoružani narod ne samo nužni elemenat revolucionarne situacije i sredstvo same oružane revolucije kada »narodne mase istupaju kao istorijski subjekt« već i elemenat strukture novog društva* promislimo upravo s obzirom na ovu hipotetičku notu.

Već na prvi pogled postaje u velikoj meri razvidno da ovaj stav celinom svoga sadržaja nema istu teorijsku relevantnost niti istu dokaznu strukturu. Kada je reč o teorijskoj relevantnosti i pripadnosti »nekoj« teoriji, prvi deo ovog stava je rezultat teorijskog uopštavanja (svih) pokreta masa u istoriji do sada, dok se njegov drugi deo pojavljuje na vrhu jednog filozofskog naučno-revolucionarnog mišljenja koje ima u vidu ne pokrete masa kao takvih već one i onakve koji vode radikalnom obrtu temelja društva koji tek omogućuje da se naoružani narod pojavi kao elemenat strukture novog društva koji radikalno nadilazi vojnu sferu kao zasebnu, na čemu su inače svi dotadašnji »pokreti« upravo zastajali. Kada je, pak, reč o dokaznoj strukturi, prvi deo prihvaćenog stava — onaj kojim se tvrdi da je naoružani narod nužni elemenat revolucionarne situacije i sredstvo moći *oružanog* dela revolucije — potvrđen je i verifikovan u svim značajnijim revolucijama u istoriji, počev od građanskih do socijalističkih, ali zato onaj drugi, koji se odnosi na institucionalizovanje naoružanog naroda u elemenat strukture novog društva, takvu verifikaciju tek iščekuje. Doduše, u formulaciji toga stava polazi se, takođe, od izvesnog iskustva, na primer, onog u vezi sa Komunom, o kome i Marks govori, ali ona je toliko kratko trajala da se nije moglo ni očekivati da dovede do kraja, inače briljantne, svoje zamisli. Otuda kada je reč o ovoj tvrdnji u drugom delu navedenog stava s pravom možemo primetiti da ona umnogome, ako ne i pre svega, ima rang jedne hipoteze koja bi tek *trebalo* da bude verifikovana praksom ostvarivanja biti socijalističke revolucije koju je Marks imao u vidu.

Dakako, kao i svaka hipoteza, a pogotovu ona koja se postavlja osloncem na jedno revolucionarno mišljenje i u njegovom horizontu, i Marksova hipoteza, pored elemenata naučnog, sadrži i nužnu dozu utopijskog; jer, ako je Marksovo stanovište u prihvatanju naoružanog naroda kao sredstva oružanog dela revolucije izviralo iz iskustava svih dotadašnjih revolucija, pa i iskustva

Digitized by Google

Komune, dakle, iz realnog događanja, dotle se njegovo stanovište pri postavljanju tvrdnje o naoružanom narodu kao elementu stukture jednog novog društva, koje bi se pojavilo ostvarivanjem biti socijalističke revolucije, moralo pomeriti iznad granica postojeće realnosti i kao vizija moralo je biti okrenuto prema još ne-postojećem.

Postojanje elemenata »konkretno utopijskog«[18] ne umanjuje, a još manje negira naučnost Marksovog stava — hipoteze. Naprotiv, ona objektivno tek sa konkretno utopijskim u sebi i može biti naučna hipoteza u okružju i domenu jednog naučno-*revolucionarnog* mišljenja koje je okrenuto budućnosti, ali koje ne zaboravlja prošlost misleći sadašnjost.[19] Upravo sa stanovišta takvog mišljenja, u kome se ta teza i pojavljuje, treba propitivati njenu praktičnu, teorijsku i metodološko-logičku utemeljenost.

Posmatrana sa stanovišta takvog mišljenja, Marksova hipoteza o naoružanom narodu kao elementu strukture društva koje ide putem ostvarivanja biti socijalističke revolucije ima sve elemente naučne hipoteze. Ona se, prvo, neposredno oslanja na praktične i misaone izvore: na teorijsko nasleđe — koncepciju naoružanog naroda koju je postavio revolucionarni građanski liberalizam. a, zatim, i na revolucionarnu praksu naoružanog naroda (»mase«) u buržoaskim revolucijama — pre svega u američkoj i francuskoj — a posebno naoružanog proletarijata u doba Pariske komune; i drugo, ona se postavlja sa jednim realnim ciljem koji je elemenat sadržaja cilja same revolucije za koju, po naučno-revolucionarnom mišljenju »realnosti« (postojećeg sveta), postoje svi uslovi da se iz mogućnosti pretvori u stvarnost.

Što se tiče metodološko-logičke valjanosti — ispravnosti ove hipoteze, moglo bi se reći da ona ima niz varijabli, ali i jednu konstantu koja je čini metodološko-logičkom i u »teorijskom po-

---

[18] Pri razgovoru, međutim, o »utopijskom« u Marksovom stavu — hipotezi o naoružanom narodu kao elementu strukture novog društva treba praviti razliku između »utopijskog« i »utopističkog«, jer se ovde »utopijsko« ne uzima u tradicionalnom značenju, kao misaona konstrukcija koja »ne vodi računa o prilikama«, nego kao predviđanje realno mogućeg čija realizacija transcendira granice postojeće realnosti. Tu razliku misli E. Bloh kada piše: »Ipak valja razlikovati utopističko i utopijsko: prvo se samo neposredno apstraktno upušta u prilike da bi ih popravilo naprosto iz glave; drugo svakako uzima u račun i same prilike...«. Otuda »moramo najtemeljitije«, nastavlja Bloh »razlikovati apstraktne utopije od onih koje postaju konkretne«. E. Bloh, *Tibingenski uvod u filozofiji*, »Nolit«, Beograd, 1966. god., str. 115.

[19] Ovo nužno »utopijsko«, kao poziv na buduće i poziv budućeg, u naučno-revolucionarnom mišljenju E. Bloh vidi kao »prestizavanje« postojećeg i kao ono što »pospješujući rađanje sutrašnjice« biva u »srcu vremena«. »Prestizavanje nije samo nezadovoljstvo koje ne zadovoljava tok pa čak ni stanje stvari...«, a ni »samo želje i očekivanja« kao »snoviđenje budućnosti«. »Ono je, dakako, nužno da se stvari ne bi uzimale u smislu u kakvom jesu, ukoliko se pred njima posve prepuštamo, umjesto da u danoj prilici, osvanemo pre njih«. Uporedi: E. Bloh, citirano delo, str. 111.

Digitized by Google

gledu koherentnom«. Vezivanje, naime, njene realizacije za ostvarenje biti socijalističke revolucije, koje (to ostvarenje) nije, kao što znamo, uniformna praksa — sve ono što je različito u svakoj konkretnoj revoluciji: uslovi, sredstva, vreme, načini (oružani ili mirni put), pa i subjektivne snage, ima sa stanovišta navedene hipoteze ulogu i značaj njenih varijabli. No, kako rekosmo, ona ima i jednu konstantu koja je nužna i nezaobilazna u ostvarivanju kako revolucije same tako isto i hipoteze o naoružanom narodu u praksi ostvarivanja revolucije, a do koje je Marks došao promišljajući iskustva Komune. Ta konstanta je sadržana u stavu: da ako revolucija ima oružani oblik — a Marks je, kao što je poznato, uglavnom preferirao taj oblik, što je u tadašnjim uslovima bilo jedino i realno[20] — ona ne može preuzeti postojeći vojnobirokratski aparat već ga mora razbiti.[21]

Praksa revolucionarnih promena nije u svemu, a niti svaku varijablu Marksove hipoteze potvrdila. To, međutim, ne znači da su one bile utopističke. Zašto se one nisu ostvarile, neka ostane ovde van nas. Jedno je, međutim, sasvim izvesno: svuda tamo gde je revolucionarna situacija prerastala u socijalističku revoluciju samu, ova je morala stvarati sopstvenu oružanu silu u suprotnosti prema postojećoj sili društva koje razbija. Tu silu kao silu naoružanog revolucionarnog naroda trebalo je sada — u uslovima ostvarenih početnih rezultata — pretvoriti u stalnu ustanovu revolucije i elemenat strukture društva koje se stvara, svakako, ako potreba za takvom silom i dalje bude postojala, koja će to — elemenat strukture novoga društva — sve više biti kako odmiče proces same revolucije — naravno, ukoliko i on sam ne zastane na svom putu.

Ovo neposredno vezivanje pitanja ostvarivanja Marksove ideje o naoružanom narodu, kao pitanje pretvaranja naoružanog naroda u »stalnu ustanovu« i elemenat strukture novog društva, za proces ostvarivanja same revolucije, govori (jedino) o tome da i bit Marksovog poimanja naoružanog naroda nije u samoj njegovoj hipotezi o naoružanom narodu već u *predviđanju* temporalno-toponomijskog sklopa u kome bi se ona tek mogla ostvariti, pri čemu bi naoružani narod postao ili, bolje reći, — i dalje ostao snažno sredstvo revolucije i zaštite (odbrane) već ostvarenih tekovina te revolucije i njenog daljeg nesmetanog toka.

---

[20] Ovo Marksovo preferiranje oružanog oblika revolucije doživelo je, kako je poznato, »čudnovate avanture« koje će ići dotle da eliminišu svaki drugi oblik. Pri tome se, obično, gubila iz vida, a i sada se gubi, činjenica da je Marks uprkos davanju prednosti tom obliku, ipak kao dijalektičar i te kako vodio računa o konkretnim uslovima u kojima se stvara revolucionarna situacija. O tome najizrazitije govore njegove reči iz govora amsterdamskim radnicima 1872. godine. Uporedi: *Prva, Druga, Treća internacionala,* »Rad«, Beograd 1952. god., str. 121—122.

[21] Marks, *Građanski rat u Francuskoj,* cit. izd., str. 119.

Digitized by Google

4. Revolucionarna praksa i konstituisanje naoružanog naroda u »stalnu ustanovu« i element strukture novoga društva

Osvajanje političke vlasti od strane (naoružanog) naroda predvođenog radničkom klasom (samom ili u savezu sa drugim društvenim slojevima) po sebi, a to je već stara marksistička istina, ne znači i ostvarenje biti socijalističke revolucije. To je samo nužni uslov otvaranju daljih revolucionarnih promena koje bi se pojavile kao rezultat dalje revolucionarne prakse. Ukoliko osvajanje političke vlasti, međutim, ne bi otvaralo dalje procese revolucionarnih promena kako bi se revolucija dovela do kraja, teško da bi se mogla napraviti bilo kakva radikalna razlika između socijalističke revolucije i svake druge (građanske) osim, naravno, deklarativno.

Bez sumnje, svaka revolucija ima nekakvu praksu koja »sledi« posle početnih rezultata, naime, posle osvajanja političke vlasti. Buržoaske revolucije su otvorile prostor praksi konsolidovanja osvojene vlasti, kako bi te rezultate iskoristila da tu vlast učvrsti, a kroz konkretna rešenja i »ovekoveči«. Kada je reč o naoružanom narodu koji je učestvovao u takvim revolucijama, sve buržoaske revolucije pokazale su u biti ista rešenja koja su se svodila na to da taj narod što pre razoružaju i da novo društvo stvori tako »svoju« vojnu organizaciju — građansku stajaću vojsku, koja će uprkos različitih varijanti u okviru građanskog revolucionarnog liberalizma štititi interese buržoaske klase koja je tu vlast i prigrabila. Dakako, to nije ničija subjektivna volja — to je jednostavno rešenje koje odgovara biti društva koje buržoazija kao vladajuća klasa jedino i može da stvori.

Za razliku od ove prakse koja, u suštini, znači ostajanje na postignutom i njegovo konsolidovanje, socijalistička revolucija se smatra neostvarenom ukoliko ostaje na tome. Konsolidovanje početnih rezultata nije radi njih samih. Konsolidovanje njenih rezultata mora da delovanjem — praksom čoveka prosledi do radikalne izmene (temelja društva) kako bi stvaralo pretpostavke za nastajanje jednog radikalnog novog društva koje će imati imanentnu potrebu, a i mogućnosti da »vojnu sferu« organizuje zaista na nov način, koji ne bi bio nikakvo vraćanje na nešto što je bilo i koji bi prevladao ovu sferu kao sferu — nešto za sebe i odvojeno od čoveka koji revolucionarno deluje. Bitna pretpostavka tome jest ne praksa kao takva već *revolucionarna* praksa čoveka, budući da novo društvo ne može nastati nekim automatizmom kome bi se čovek mogao prepustiti.

Bitni odnos revolucionarne prakse i procesa konstituisanja revolucionarnog naoružanog naroda u stalnu ustanovu — elemenat strukture novoga društva, čime se prevladavaju posebnost i otuđenost građanske vojne sfere, izvire iz biti socijalističke revolucije kao radikalnog obrta u temelju društva koji to prevladavanje omogućuje. Na delu je direktno proporcionalni odnos: što se bit socijalističke revolucije revolucionarnom praksom doslednije ostva-

Digitized by Google

ruje, odnosno što praksa više nastoji oko obrta u temelju društva, to je proces konstituisanja naoružanog naroda u stalnu ustanovu kao proces prevladavanja zasebnosti i otuđenosti vojne sfere potpuniji.

Iskustva svih dosadašnjih socijalističkih revolucija pokazuju da se upravo u dijalektici — odnosu stvaranja novog i još postojećeg starog, koje se opire revolucionarnim promenama, smešta i ukupna dijalektika revolucionarne prakse prevladavanja svih karakteristika vojne sfere misli i prakse, posebno njene otuđenosti u odnosu na društvo kao celinu, i uspostavljanja naoružanog naroda kao »stalne ustanove«, odnosno elementa strukture novog — socijalističkog društva. No, ova iskustva govore da je ta Marksova teza još uvek u elementu željenog i »treba«, a ne uvek i elemenat aktuelne revolucionarne prakse. Rečeno se temelji na objektivno postojećoj činjenici da se »vojna sfera«, »vojno delovanje« i novog društva (sa izuzetkom Jugoslavije) još uvek organizuje i shvata po načelima organizovanja i shvatanja građanske vojne sfere, koja je tako još uvek elemenat i sredstvo države, doduše, »socijalističke«, »radničke«, a u Staljinovoj verziji i »opštenarodne«, ali ipak države. Argumenti za ovakva rešenja umnogome su slični argumentima revolucionarnog građanskog liberalizma kome se pridodaju i snažni elementi ideoloških mistifikacija, posebno kada je reč o »neraskidivom jedinstvu« socijalističke države i njene vojne sfere sa narodom i njegovim interesima. Reč je o postojanju »spoljne opasnosti« koja preti postojećem socijalizmu. Dakle, postojanje »antikomunističke i antisocijalističke opasnosti« postaje glavni argument zbog čega se vojna moć (tzv. realnog socijalističkog društva) još uvek »mora« da organizuje i održava pod okriljem države kao aparata vlasti koja ne samo da je, prema tim shvatanjima, subjekt stvaranja novoga već ovim postaje i osnovno sredstvo kojim se mogu uspešno braniti »socijalizam«, »otadžbina«, »interesi radničke klase« i ostvarene ili tek nagoveštene vrednosti novoga društva.

Kada se ima u vidu da su klasici marksizma upravo radi postojanja te i takve opasnosti insistirali na naoružanom narodu kao obliku organizovanja odbrambene vojne moći novoga društva, jer je, po njima, govoreći njegoševskim jezikom, jedino njegova snaga neizmerna, nužno se nameće pitanje: nisu li, možda, Marks, a posle njega i svi oni koji su ostali na njegovom tragu, pogrešili kada su mislili da je u novom društvu naoružani narod moguće »pretvoriti« u njegovu stalnu ustanovu i tako »razbiti vojnobirokratsku mašinu« i da k tome potreba za tim izvire iz same biti novoga društva, jer, eto, praksa »realnog socijalizma« smatra i dokazuje da je ta ustanova država i njena »vojna mašina«.

Na to pitanje marksistička teorija koja »utemeljuje« realni socijalizam odgovara: Marks nije pogrešio i postojeća rešenja u području ove sfere u socijalističkom društvu nisu u suprotnosti sa njegovim shvatanjem, pri čemu se ističu »bitno nova obeležja« koja imaju »socijalistička rešenja« vojnih problema. Naime, za

Digitized by Google

razliku od »vojne sfere« u građanskom društvu, kao »bitno nova obeležja« tih rešenja, prema ovom mišljenju, ističu se narodni i i revolucionarni karakter oružanih snaga novoga društva.

Taj narodni i revolucionarni karakter se deducira, međutim, (uglavnom) iz karaktera socijalističke države, a, donekle, i iz »narodne osnove« i revolucionarnosti onih vojnih formacija koje su kao naoružani narod, predvođene u većini slučajeva naoružanim proletarijatom, osvojile političku vlast. S obzirom na tu vezu, zaključuje se i o kontinuitetu narodnog i revolucionarnog karaktera novokonstituisane vojnodržavne sfere posle osvajanja političke vlasti i raspuštanja »ratnih oblika naoružanog naroda«. Na osnovu toga, zaključuje se dalje, pošto je ovde reč o vojnoj sferi i oružanoj sili »radničke države« ili države »novoga tipa«, ona će, prema vladajućim shvatanjima, »uvek biti upotrebljena« u skladu sa »interesima najširih slojeva naroda«, jer je i stvorena od strane takve države »radi zaštite« tih interesa u uslovima kada postoji objektivna spoljna opasnost da oni budu dovedeni u pitanje postojanjem permanentne spoljne opasnosti, odnosno »kada su imperijalisti u poziciji da preduzmu iznenadne napade«[22] na »socijalističku zajednicu bratskih naroda«. No, anticipirajmo ovde: ukoliko se »narodnost« i »revolucionarnost« vojne sfere »socijalističke« države u dužem vremenskom periodu budu izvlačile iz prošlosti ili deducirale iz a priori shvaćene države kao revolucionarne i narodne, a da se ne napajaju i iz aktuelne revolucionarne prakse, teško da se može održati rečeni kontinuitet bez naglašenije prisutnosti ideoloških mistifikacija prirode i funkcije vojne sfere.

Inkompatibilnost ovih konkretnih rešenja, a zatim delovanja i mišljenja u području vojne sfere »socijalističke« (narodne) države sa podsticajnim stavovima klasika marksizma o prevladavanju (zasebnosti) te sfere kao sfere, mogla bi se pravdati time što su klasici govorili o komunističkom društvu, dok je socijalizam tek »prelazni period« ka takvom društvu. Bez namere da se suprotstavljamo argumentu o socijalizmu kao prelaznom društvu ili periodu u kome je takvo društvo, jer ono u takvom periodu i jeste, sama ta prelaznost morala bi se ogledati i u tome što će praksom stvaranja »novoga« radikalno, a ne po nekim svojim obeležjima, nestajati »staro«. Na toj tački razmatranja i u toj dijalektici starog i novog u prelaznom periodu baš i leži čitav problem (mogućnosti) konačnog rešenja problema vezanog za ostvarenje rečene Marksove hipoteze, o prevladavanju i razbijanju vojne sfere, koja je i do sada uvek bila pod okriljem države.

Mišljenje koje je vezalo »sudbinu« ostvarivanja Marxove hipoteze sa sudbinom revolucije, odnosno za revolucionarnu praksu kojom se u biti prevladava staro i uspostavlja novo, nužno dola-

---

[22] V. N. Giap, *To arm the revolutionary masses — To built the peoples's army*, Hanoi, 1975, p. 31—32.

Digitized by Google

zi do pitanja: Ako Marks, prilikom predviđanja temporalno-toponomijskog sklopa, u kome bi se ona mogla ostvariti, a, isto tako, i prilikom predviđanja sadržaja i oblika prakse kojom bi se ona ostvarivala, nije bio u zabludi, nije li onda baš takva praksa izostala (ili zastala) na svom putu a da nije ni doprela do one ireduktibilne tačke-temelja društva kako bi, menjajući taj temelj promenila i vojnu sferu, odnosno prevladala (i ukinula) ovu kao sferu?

Traženje odgovora na ovo pitanje uveliko prevazilazi cilj ovih teza na ovom mestu. Bez sumnje, on bi se mogao naći analizom (svake) konkretne revolucije i njene prakse, ukoliko ostajemo na stanovištu rečene bitne veze revolucionarne prakse i procesa konstituisanja naoružanog naroda u novi tip vojnog organizovanja i delovanja koji bi nadilazio građansku »vojnu sferu« u njenim bitnim određenjima.

Dakako, analize koje bi se preduzele sa takvim ciljem mogle bi da pokažu da je u izvesnim slučajevima taj proces zaustavljen, pa čak, da je i izostala revolucionarna praksa u Marksovom smislu. No, to ne bi značilo i ne bi govorilo o tome da se Marksova hipoteza o naoružanom narodu ne bi mogla i da ostvari ukoliko bi takva praksa našla sebi put, odnosno ukoliko bi se čovek proglasio osnovnom vrednošću i prakse i onoga što se takvom praksom stvara, što u suštini, i predstavlja bit Marksovog shvatanja socijalističke revolucije. U tom smislu analiza samoupravne prakse i koncepcije odbrane samoupravnog socijalističkog društva dala bi dosta elemenata koji govore u prilog mogućnosti ostvarenja rečene Marksove hipoteze u okružju bitno revolucionarne prakse, a zatim, i o njenoj teorijskoj i metodološkoj relevantnosti.

Digitized by Google

Radovan Radonjić

Antisocijalističke tendencije i snage u našem društvu

Socijalistička samoupravna transformacija našeg društva, i pored teškoća koje su je pratile, dala je krupne rezultate. Ostvareni su snažni prodori u razvoju kulture, nauke i obrazovanja, u povećanju materijalne i socijalne sigurnosti radnih ljudi i građana i porastu njihovog standarda, u razvoju radničke klase i jačanju njene društvene moći. Razbijeni su mnogi stari kalupi i šabloni i uopšte tijesni okviri društvenog života, uklonjene su neke birokratske prepreke i predrasude, uzdrmani ili prevladani hijerarhijski odnosi, ubrzano je razaranje određenih iluzija i preživjelih shvatanja. Razorena je koncepcija o socijalizmu koja, kako bi rekao Veljko Vlahović, liči na bajku o Alisi u zemlji čarobnjaka i spušten mit o državi iz sfere iluzija u realnost. Razotkriveni su i učinjeni jasnima suština i smisao čovjekove borbe za slobodu i proširen krug nadležnih, ukazano je na sadržaje i sredstva kojima proletarijat može staviti pod svoju kontrolu uslove svog postojanja i postojanja društva uopšte, ukazano na put kojim čovjek može stići iz »društvenog djetinjstva« u društvenu zrelost.

Time što se, i u mjeri u kojoj se na djelu iskazao kao početak radikalnog obrta istorijske situacije, to jest kao početak ukidanja svih društveno-ekonomskih zakonitosti koje se konstituišu, reprodukuju i djeluju nezavisno od aktivnosti i volje udruženih ljudi,

Digitized by Google

ovaj proces je potvrdio sva predviđanja klasika o iskušenjima i zamkama što prate prelazak iz prošlosti u budućnost. Potvrdio je da u revolucionarnim promjenama postoje i plime i oseke, a ponekad i takva kretanja koja izražavaju degradaciju stvaralačke misli i prakse, da i revoluciju koja je pobijedila vrebaju mnoge neizvjesnosti, da naspram i nasuprot opštem jedinstvu i interesu revolucionarnih masa stoji heterogenost mnogih njihovih konkretnih idejnih i političkih stavova ili socijalnih i ekonomskih interesa. Dokazao je, neposredno i uvjerljivo, da postoje mnoga i veoma složena preplitanja novoga sa zatečenim, vizije budućnosti i prozaične stvarnosti, da borba za socijalizam nije pošteđena mistifikacija i parazitima, odnosno pokušaja da se održe stari i stvore novi monopoli.

Kao i drugdje, i u Jugoslaviji borba za socijalizam nije podrazumijevala obavezu da se ostvare nekakvi posebni ideali, već samo da se oslobode elementi novog koji su se već razvili u krilu starog društva. No, da bi se postigli ciljevi te borbe, a s njima i onaj »viši životni oblik« kojem teži revolucionarni proletarijat, njeni socijalni i politički nosioci morali su proći kroz niz složenih istorijskih procesa koji su mijenjali i uslove njihovog aktivizma i njih same. Njihova nastojanja da svijet i sebe preokrenu ograničavali su, a i danas ograničavaju mnogi faktori u unutrašnjoj strukturi društva i međunarodnom položaju zemlje, počev od još nedovoljnog nivoa ekonomske i kulturne razvijenosti i skromnih demokratskih tradicija pa do pritiska velikih sila, hladnoratovskih i drugih pritisaka i blokovskih barijera na koje je nailazilo njeno nastojanje da svoje ciljeve i interese ostvaruje izvan okvira nekog od »velikih zaštitnika«.

Osvajanjem političke vlasti od strane radničke klase, ostvarenim već tokom oružane faze revolucije, i radikalnim promjenama u svojinskim odnosima, sprovedenim agrarnom reformom i dvjema nacionalizacijama, fundamentalno je promijenjen položaj osnovnih društvenih klasa. No time stare podsjedničke klase nijesu sasvim »isključene iz istorije«, niti su se ove pomirile s činom svog ekonomskog i političkog razvlašćenja. Njihovo nastojanje da povrate izgubljene pozicije, za što su oslonac tražile u inostranim reakcionarnim krugovima, postalo je izvorom mnogih antisocijalističkih opredeljenja i akcija.

Proces socijalističke transformacije zemlje počeo je u objektivno veoma složenim i nepovoljnim ekonomskim i društvenim uslovima. Jugoslavija je spadala u red najnerazvijenijih evropskih zemalja (nerazvijena ekonomska i socijalna struktura, nizak kulturni i opšteobrazovni nivo stanovništva i slično), a pretrpjela je strahovita ratna razaranja i ogromne materijalne i ljudske gubitke. Njena obnova i izvlačenje iz privredne zaostalosti, kao najpreči zadaci revolucionarnih snaga, mogli su se ostvariti jedino koncentracijom i centralizacijom svih snaga i sredstava i širokim učešćem države u obavljanju društvenih poslova. Država je

Digitized by Google

bila i jedino sredstvo pomoću kojeg se mogao slomiti otpor kontrarevolucije. Iako je i tada i u nekim kasnijim situacijama bilo nužno, oslanjanje na državu imalo je svoju negativnu stranu. Pogodovalo je stvaranju i održavanju državnosvojinskog monopola u raspolaganju društvenim sredstvima, sa svim posledicama koje on sobom nosi.

U trenutku otpočinjanja njene socijalističke transformacije, Jugoslaviju su, pored opšte zaostalosti, karakterisale ogromne razlike u stepenu ekonomske i druge razvijenosti pojedinih njenih djelova. Složenost i protivurječnost nekih novih ekonomskih tokova uticale su na to da taj problem, i pored niza mjera i akcija usmjerenih na potenciranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih krajeva zemlje, ne bude bitnije ublažen. Na toj osnovi aktuelizovano pitanje nacionalnih država, ekonomija, tržišta, kultura, naročito kad je posredovano sviješću i logikom nosilaca otuđene ekonomske i političke moći, može završiti, a kako iskustva pokazuju i završava, u tendencijama i zahtjevima suprotnima stvarnim interesima i ciljevima klase i ostalih radnih ljudi.

Jugoslovensku socijalističku revoluciju su poveli ljudi onakvi kakve ih je prošlost »ostavila u nasljeđe«. Podstaknute logikom svoje životne situacije, zajedno sa najprogresivnijim i klasno svjesnim snagama, u borbu za novo društvo pošle su i mase onih slojeva u čijoj su svijesti bili živo prisutni i idejni odrazi starih odnosa i snažni elementi sitnosopstveničke psihologije. Njihova svijest je bila formirana pod uticajem različitih kulturnih i vjerskih tradicija, nacionalnih i drugih mitova i predrasuda, složenog nasljeđa međunacionalnih odnosa, suprotnosti u istorijskom i konkretnom društveno-ekonomskom položaju. Heterogena struktura svijesti koja izrasta na takvoj »podlozi« objektivno je bila povoljan ambijent za pojavu najrazličitijih koncepcija o karakteru novog društva i mogućnostima njegove izgradnje.

Na složenost i protivurječnost procesa socijalističke transformacije Jugoslavije uticalo je i to što su se njene organizovane subjektivne snage, sa Savezom komunista na čelu, zbog opredjeljenja za socijalističku samoupravnu demokratsku alternativu, i same našle u nekoj vrsti raskoraka između potrebe za afirmisanjem novog koncepta društvenih odnosa, u kojem se temeljito mijenja i njihova uloga, i praksa čvrstog oslanjanja na državni aparat i automatizam administrativnog sistema, koji obezbjeđuje bespogovorno sprovođenje njihovih odluka. One se i danas nalaze, s jedne strane, u ulozi faktora koji svjesno održava poredak u kojem postoje razni oblici političkog otuđenja, relativne osamostaljenosti organa države i isprepletenosti sopstvenog djelovanja s elementima vršenja vlasti i, s druge, u ulozi svjesnog inspiratora i nosioca procesa samoupravne transformacije osnovnih činilaca tog poretka. Ta realno data protivurječnost u društvenoj poziciji i ulozi ovih snaga rađala je unutar njih težnje za osamostaljivanjem foruma od članstva, njihovo djelovanje s pozicije i pomoću vla-

Digitized by Google

sti, usled čega su se ne samo međusobno horizontalno povezivale, već ponekad i stapale sa monopolnim nosiocima otuđene ekonomske i političke moći.

Socijalistička transformacija jugoslovenskog društva ni u jednom trenutku nije ostvarivana kao nekakav autarkičan proces, zatvoren u sebe i potpuno izolovan i nezavisan od spoljnog svijeta i uticaja sa strane. Taj proces je tekao i teče u uslovima krajnje zaoštrenih međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, čije su ga negativne posljedice snažno zapljuskivale. Spoljna dejstva na taj proces uvijek su obilovala svim onim elementima pritiska i destrukcije koje je rađala blokovska konfrontacija velikih sila, zatim trka u naoružanju, borba da se zadrži dominacija velikih nad malim zemljama i slično. Pritisci na Jugoslaviju bili su tim veći što je konstantno postojala velika zainteresovanost svijeta za njene unutrašnje procese i želje velikih sila da na njih odlučujuće utiču. Zbog svog geostrateškog položaja, odnosno zbog karaktera njenog budućeg društvenog razvoja, Jugoslavija se već u toku drugog svjetskog rata našla u središtu interesovanja i konfrontacije velikih sila. Njihovo interesovanje za Jugoslaviju i želja da ostvare presudan uticaj na njen društveno-ekonomski razvoj i međunarodnu političku orijentaciju postali su u prvim poratnim godinama još širi i snažniji. To interesovanje je naročito dobilo na širini i intenzitetu kada su se počela otvoreno ispoljavati nastojanja jugoslovenske socijalističke revolucije da svoje demokratsko biće transponuje na međunarodne političke i ekonomske odnose i tako obezbijedi jedan od bitnih preduslova za svoj nesmetan razvoj. U mjeri u kojoj su ta nastojanja dobijala oformljen izraz i materijalnu snagu kroz ideju aktivne miroljubive koegzistencije i politiku i pokret nesvrstavanja, počela je i svijest velikih sila o opasnosti koju »jugoslovenska destrukcija« može donijeti njihovom međunarodnom položaju, politici, strategiji. S jačanjem te svijesti povećavala se i njihova spremnost da se suprotstave uticajima jugoslovenske politike i prakse na stvaranje klime i odnosa u svijetu, u kojima se otvorena međunarodna pitanja i problemi neće rješavati metodima i sredstvima klasičnog imperijalizma i savremenog ekonomskog i političkog hegemonizma, već putevima mira, dobrovoljnosti i ravnopravnosti. U ostvarivanju tog zahtjeva one su se koristile svim raspoloživim sredstvima, uključujući i sredstva državne politike. Raznim postupcima i pritiscima, sračunatim na razaranje samih društvenih osnova »jugoslovenske neukrotivosti«, i uz pomoć »unutrašnjih oslonaca« one su često doprinosile usložnjavanju onih situacija koje inače pogoduju opstrukcijama i deformacijama sistema socijalističkog samoupravljanja i njemu odgovarajuće spoljnopolitičke orijentacije. Takva spoljnopolitička »konstelacija« bila je uporište i »izvor nadahnuća« za djelovanje raznih unutrašnjih »pokreta« i političkih grupacija okupljenih oko samozvanih »lidera«, koji su pokušavali da se nametnu kao faktor vlasti mimo organizovanih snaga radničke klase i socijalističke društvene svijesti uopšte.

Digitized by Google

Naznačeni i slični momenti, naravno, uvijek posredovani i takozvanim subjektivnim slabostima (nedovoljnom upućenošću u suštinu određenih pitanja i problema, nesnalaženjem, nedosljednostima u ostvarivanju utvrđene politike), činili su onu objektivnu osnovu iz koje su izvirale i na kojoj su postojale razne negativne pojave i tendencije u jugoslovenskoj praksi socijalističkog preobražaja, počev od etatizma, liberalizma, i ultraljevičarstva, preko tehnokratizma ili malograđanskog liberalizma, pa do raznih vrsta nacionalizma.

*

Saobrazno širokom spektru društvenih uslova i protivurječnosti iz kojih izviru naznačene pojave i tendencije, brojni su i raznovrsni njihovi socijalni nosioci. Ove čine ne samo stari »deklasirani elementi«, to jest ostaci ranijih posjedničkih klasa i njima lojalnog činovništva građanske provenijencije, već ponekad i djelovi socijalnih i političkih struktura koje su objektivno zainteresovane za prevrat starog društva. Nema društvene grupe ili sloja, počev od radnika, seljaka, učenika i studenata, pa do kompletne »lepeze« raznih poslovodnih i upravljačkih struktura, za koje bi se moglo reći da su im ove pojave i tendencije posve strane. Događaji na Kosovu 1981. godine pokazali su, na primjer, da nacionalističkim idejama mogu biti duboko zadojena čak i djeca ukoliko su duže bila izložena raznim oblicima indoktrinacije sa šovinističkih pozicija. I danas se jugoslovenska politička emigracija jednim dijelom podmlađuje pripadnicima radničko-seljačkog socijalnog porijekla ili statusa.

Svi ovi »segmenti« nijesu podjednako postojana uporišta naznačenih negativnih pojava i tendencija. Šta više, oni se mogu podijeliti na trenutne (djelovi radništva i seljaštva, mlađe generacije) i trajnije (ostaci starih klasnih snaga, djelovi poslovnih i drugih upravljačkih struktura i novoformiranih srednjih slojeva, konzervativne ili elitistički nastrojene grupe intelektualaca, kojima ne odgovaraju demokratizacija društvenih odnosa i jačanje uloge radničke klase itd.).

Djelovi radništva, seljaštva i mlađih generacija mogu biti nosioci ovih pojava i tendencija samo u određenim okolnostima i, po pravilu, za kratko.

Najčešće se samo najsiromašniji djelovi radništva javljaju kao potencijalni ili realni nosioci birokratsko-dogmatskih i etatističkih opredjeljenja. Tek kada su i za vrijeme dok su suočeni sa ekscesnim dejstvima tržišne privrede, koja su devalvirajuće djelovala na njihov materijalni položaj, i izloženi indoktrinaciji birokratsko-dogmatskih snaga, odnosno tumačenjima da je to posljedica nepostojanja »pravednog arbitra« u licu države, oni izražavaju podozrenje prema ideji i sistemu socijalističkog samoupravljanja, a »jedinu šansu« za prevazilaženje svoje nepovoljne pozicije vide u

Digitized by Google

povratku na etatističko-administrativni sistem socijalizma. Isto tako, samo oni djelovi radničke klase koji imaju podređen položaj u društveno-ekonomskim odnosima, čije učešće (po načinu i veličini) u raspodjeli viška društvenog rada zavisi od raznih političkih i drugih predstavnika i posrednika, mogu postati pobornicima nacionalističkih ideja i opredjeljenja.

U sličnim okolnostima nalaze se osnovni uzroci povremenih idejnih kolebanja, pa i različitih orijentacija u redovima mladih, posebno onih koji usljed nezaposlenosti, nemogućnosti da nastave školovanje ili iz drugih razloga dugo ostaju izvan osnovnih tokova samoupravne prakse i odnosa. Pasivna radna i društvena pozicija nužno ih čini ne samo neosjetljivima na revolucionarne i humane impulse ideje i prakse socijalističkog samoupravljanja, već ih objektivno konfrontira sa njom. Ta konfrontacija postaje neizbježnija ukoliko su istovremeno izloženi i raznim indoktrinacijama, koje ih zbunjuju i idejno dezorijentišu. Kad do toga dođe, iza njihovih jakih emotivnih veza za sistem socijalističkog samoupravljanja i snažnih patriotskih osjećanja počinju postepeno da se formiraju najrazličitija idejna shvatanja, od anarhističkih i ultraljevičarskih do socijaldemokratskih ili otvoreno staljinističkih. Ophrvani takvim idejnim koncepcijama, oni ne samo da se ne mogu snaći u našoj društvenoj stvarnosti, da ne mogu shvatiti njene zakonitosti i da ne uspijevaju da se na pravi način uključe u njene tokove, već postaju sredstvom kojim lako manipulišu razni birokratsko-tehnokratski, liberalistički, nacionalistički i slični monopoli vlasti.

Nasuprot ovima, negativne pojave i tendencije imaju neka postojana i jedinstvena socijalna uporišta. »Najpouzdaniji« među ovima su neki djelovi onih političkih, privrednih i drugih upravljačkih i intelektualnih struktura čije ranije povlašćene pozicije nestaju u mjeri u kojoj se stvarno demokratizuju društveni odnosi i koji uslove za njihovu zaštitu vide u svakoj drugoj idejnoj i političkoj orijentaciji, samo ne u samoupravljanju. Ophrvani nostalgijom za »dobrim starim vremenima«, u kojima se znalo njihovo »mjesto i uloga«, i suočeni s činjenicom da im uključivanje u samoupravni udruženi rad bitno mijenja društvenu poziciju, oni jedini izlaz vide u očuvanju državnosvojinske birokratske dominacije. Borbi za ostvarivanje tog »ideala« (koji može imati razne nivoe, od federalnog do opštinskog) oni prilagođavaju sva sredstva i metode svojih idejnih, političkih i drugih akcija. Da li će ta borba biti prikazana, s njihove strane, kao stvar odbrane »viših ciljeva« socijalizma uopšte, »posebnih ciljeva« zemlje ili »nacionalnih interesa« neke republike ili pokrajine, i koja će sredstva u njoj biti korišćena, zavisi od toga ko su njeni neposredni inspiratori i s kojih konkretnih pozicija nastupaju. Ta i takva njihova aktivnost je u izvjesnoj mjeri olakšana činjenicom da ponekad nailazi na podršku onog dijela članstva SKJ koje ne shvata suštinu realne društvene uloge svoje organizacije i koje je, zbog toga, nesposobno da prevlada svijest, sistem vrijednosti, način

Digitized by Google

mišljenja i norme ponašanja formirane u takozvanoj etatističkoj fazi socijalizma, pod naletima liberalističkih pojava i tendencija ili pod uticajem razbuktalih nacionalističkih strasti.

Naznačene negativne pojave i tendencije ispoljavaju se na razne načine. Oblici i intenzitet tog ispoljavanja mijenjaju se i modifikuju prema određenim situacijama i stanjima u društveno-ekonomskom i političkom razvoju zemlje i zavisno od međunarodnih zbivanja i stanja i odnosa među komunističkim i radničkim partijama. U pojedinim situacijama one se najsnažnije manifestuju u formi ideološko-teorijskog osporavanja osnovnog smisla i istorijske logike opredjeljenja jugoslovenskih revolucionarnih snaga za socijalističku samoupravnu demokratsku alternativu. Ponekad su, više od ostalih, izraženi razni oblici propagandnog djelovanja, širenja intriga i spletki, lansiranja kojekakvih »kompetentnih mišljenja« i »procjena«, stvaranja psihoze opšte nesigurnosti i neizvjesnosti itd. Nijesu rijetki ni pokušaji djelovanja na našu društvenu stvarnost raznim oblicima političkog, ekonomskog i drugog pritiska. Bilo je i ima pokušaja organizovanja raznovrsnih ilegalnih političkih, terorističkih i drugih grupa, koje su, služeći se različitim sredstvima, činile sve što je bilo u njihovoj moći da uzdrmaju temelje na kojima se naše društvo razvija.

1. Ideološko-teorijska komponenta ovih pojava i tendencija, po pravilu, veoma je naglašena. Ona se uvijek nalazi u funkciji pravdanja i objašnjavanja smisla date pojave i tendencije i najčešće razotkriva elemente svijesti, sistema vrijednosti, načina mišljenja i normi ponašanja njenih protagonista. Čak i kada je utemeljena na najrazličitijim i međusobno direktno suprotstavljenim idejnim premisama, ova komponenta ima isti zadatak. Pajednostavnjenim i svjesno iskrivljenim interpretacijama suštinskih svojstava društva prelaznog perioda i mogućnosti rješavanja njegovih problema i zadataka ona treba da zamagli perspektivu revolucionarne borbe radničke klase. Njen je cilj da unese idejnu zbrku u svijest radničke klase, kako bi ova bila lišena mogućnosti da spoznaje zakonitosti društvenog razvoja i razotkriva »tajne« protivurječne prirode mnogih pojava i tendencija u tom procesu koje svojom akcijom mora da prevlada. Smisao je jasan: u mjeri u kojoj se osporava mogućnost da ideologija i teorija, koje je proizvelo samo revolucionarno kretanje, ovladaju masama i postanu faktorom našeg društvenog kretanja, stvaraju se uslovi za postojanje u tom procesu idejnih i teorijskih koncepcija izraslih iz odnosa koje karakterišu buržoaska ili birokratsko-tehnokratska sadržina.

Tako je, na primjer, otpor starih klasnih snaga uspostavljanju novih društveno-ekonomskih odnosa pružan u ime »zaštite« čovjekovih prava i sloboda od »komunističkog totalitarizma«. »Frontovska opozicija« je svoje suprotstavljanje državnopravnim, političkim i ekonomskim rješavanjima ostvarenim tokom i neposred-

Digitized by Google

no poslije narodnooslobodilačkog rata teorijski temeljila na kritici navodnih ograničenja, koja slobodnom čovjeku donosi »komunistička diktatura« i dokazivanja nužnosti postojanja opozicije kao »korekture svake vladavine«, odnosno na kritici »etatizacije« ekonomskog sistema i »birokratizacije« upravnog aparata. Pri tom kritika etatizma i birokratizma nijesu vršeni s ciljem da se čovjeku vrati otuđena ekonomska i politička moć, već sa stanovišta uspostavljanja partnerstva političkih stranaka u korišćenju te otuđene moći.

I informbirovski pritisak na KPJ i Jugoslaviju imao je svoju teorijsku osnovu. Nju su činile teze: da jugoslovenski komunisti ne shvataju i ne poštuju osnovne principe klasne borbe i »provjerena iskustva« proleterske revolucije, da su zanemarili problem socijalizacije poljoprivrede i zapostavili pitanje unutarpartijske demokratije i rukovodeće uloge proleterske partije (koja se kod njih, navodno, rastvorila u »bespartijskom« Narodnom frontu), da u svim bitnim pitanjima svoje unutrašnje i spoljne politike odstupaju od principa marksizma-lenjinizma i proleterskog internacionalizma. Saglasno tome, informbirovska kampanja i pritisak na KPJ i Jugoslaviju predstavljali su »ispunjavanje internacionalne obaveze« sračunate na to da se »zavedenoj« jugoslovenskoj radničkoj klasi »pomogne« da se vrati »napuštenim« socijalističkim ciljevima i metodama društveno-ekonomskog i političkog razvoja svoje zemlje, odnosno, »jedinim pravim« saveznicima i prijateljima u »taboru mira i socijalizma«.

Iza ovih i ovakvih »teorijskih postavki« nalaze se zahtjevi birokratsko-dogmatskih snaga: prvo, da se u jugoslovenskoj praksi socijalističkog preobražaja suzbiju i prevladaju sve one demokratske tendencije i orijentacije koje dovode u pitanje ili već realno negiraju »jedino važeći model« socijalizma, koji karakterišu upravo državno-svojinski monopol i neprikosnovena vlast uskih partijsko-državnih vrhova; drugo, da se u samom početku presijeku tendencije jugoslovenske radničke klase i njene avangarde ka samostalnom vođenju svoje unutrašnje i spoljne politike, a time i svaka njihova pomisao na mogućnost postojanja Jugoslavije kao socijalističke izvan »bratske zajednice«.

Tehnokratizam svoju ideološko-teorijsku osnovu ima u tezama da je savremena tehnička civilizacija zahvatila sve oblasti društvenog života i nametnula im određene principe organizacije i da to prevlast eksperata čini nužnom, a politiku i demokratiju suvišnima. Po njemu, sve razvijenija međunarodna podjela rada i naučno-tehnološka revolucija podrazumijevaju odnose u kojima mora vladati »gvozdena disciplina« i gdje »ne može biti demokratije«. U takvim uslovima procesom proizvodnje, a time i svim važnijim društvenim poslovima, ne mogu upravljati radnici. Taj posao treba da obavljaju »neutralni«, nepristrasni eksperti, kao jedini subjekti sposobni da ponude racionalna i za sve prihvatljiva rješenja. I kad tendira ka klasno i politički »neutralnim« odnosima i rješe-

Digitized by Google

njima, i kad pokušava da se iskaže kao funkcija »racionalnog razrješavanja« proizvodnih, upravljačkih i sličnih problema sa kojima se suočavaju radnička klasa i ostale radne mase, tehnokratizam uvijek negira samoupravljanje i demokratiju. Mada prividno nezainteresovana za vlast, politiku i ideologiju, tehnokratija teži onim rješenjima u organizaciji rada i upravljanja koja će biti nedostupna »neukim« radnim masama i koja će njenu ulogu u regulisanju cjelokupnog procesa društvene reprodukcije činiti nezamjenljivom.

Liberalizam, koji se u nas javio kao izraz pokušaja da se obnovom građanskih odnosa pronađu »korektivi« za navodna nedemokratska svojstva socijalističkog samoupravljanja, teorijski egzistira na grubim osporavanjima komunizma kao najbrutalnijeg i najugnjetačkijeg sistema, odnosno na upozorenju da komunistički totalitarizam (u koji, naravno, spada i socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji) vodi potpunom obezličenju čovjeka i njegovim mnogobrojnim frustracijama i da će, prema tome, za ljudski rod biti bolje ukoliko mit komunizma bude što prije srušen. Imajući u svojim premisama buržoasko-reformističku reviziju osnovnih postavki naučnog socijalizma, liberalizam je afirmisao teze o spontaneitetu i samotoku društvenog razvoja, o slobodnom izražavanju i nesmetanoj konkurenciji različitih interesa kao osnovnoj pretpostavci razrješavanja društvenih suprotnosti, o potrebi uklanjanja »političkih barijera« (to jest organizovanog uticaja svjesnog subjektivnog faktora) kao uslova za slobodno djelovanje tržišnih zakonitosti i uopšte za »normalan« tok društvenog razvoja. U idejnoj sferi liberalizam se manifestuje i u nastojanju da se raznim osporavanjima vrijednosti i smisla marksizma, kakva su lansiranje teze o kraju ideologije i pokušaji odvajanja nauke od politike, unese idejna konfuzija u svijest radničke klase i tako onemogući ostvarivanje njenog odlučujućeg uticaja na regulisanje bitnih pitanja društvenog života. Teza o kraju ideologije sugeriše stanovište da je ideologija nenaučan i neistinit oblik »promišljanja svijeta« i da objektivni društveni razvitak nije verifikovao projekcije istorijskog kretanja sadržane u bilo kojoj poznatoj ideologiji, uključujući i marksističku. Pokušaj odvajanja politike od nauke čini se pod parolom borbe za očuvanje neophodne slobode naučnog stvaralaštva, odnosno za »oslobođenje« politike od balasta za nju necjelishodnih produkata nauke. Smisao oba ova nastojanja je u tome da se, na jednoj strani, potiskivanjem marksističke ideologije i teorije iz osnova djelatnosti radničke klase ova podvede pod odlučujući uticaj rutinerstva i pragmatizma, što bi je lišilo svake progresivnosti i revolucionarnosti, i da se, na drugoj strani, stvore uslovi za uvođenje na široka vrata građanskog neopozitivizma i funkcionalizma u marksistički način mišljenja, s ciljem da se koegzistencijom raznih ideologija u radničkoj klasi zamagli suština njenih istorijskih interesa i opredjeljenja.

Ideološko-teorijsku osnovu nacionalizma pretežno čine razna »objašnjenja« navodne podređenosti i ugroženosti interesa poje-

Digitized by Google

dinih nacija i opravdavanja smisla posebnih mjera i poduhvata na liniji »ispravljanja istorijskih nepravdi«. U tom smislu, radi dokazivanja prava na nacionalni identitet, suverenitet i državnost, neki su nacionalizmi razvili teoriju etnogeneze, neki razne nacionalne motive, a neki teze o potrebi stvaranja etnički čistih sredina. Istovremeno, svi ti nacionalizmi bili su jedinstveni u nastojanju da dokažu kako nacionalna raznolikost i zajedništvo više naroda u jednoj državi traže bitno drugačija rješenja u regulisanju njihovih međusobnih odnosa od onih koja nude socijalističko samoupravljanje i koncept jugoslovenskog samoupravnog federalizma.

Nadahnuta idejama anarhizma i trockizma, ultraljevičarska »kritika svega postojećeg« frontalno osporava smisao svih političkih koncepcija, institucija i organizacija u našem društvu. Shodno svojim metafizičko-idealističkim predstavama o slobodnom društvu, situiranom izvan konteksta socijalnih snaga i realnih društveno-istorijskih uslova u kojima se ostvaruje društveno oslobađanje rada, nosioci ove kritike razvijaju koncept takozvanog čistog samoupravljanja. Pod njim se podrazumevaju društveno-ekonomski i politički odnosi oslobođeni tutorstva bilo koje političke partije, u kojima radnička klasa nema nikakva veća prava i obaveze od bilo koje druge društvene grupe ili sloja. U takvom društvu progresivnu ulogu mogu imati samo malobrojne prosvećene grupe, koje shvataju da u savremenom svijetu jedinu stvarnu autentičnu vrijednost ima spontana akcija masa.

2. Nastojanje nosilaca ovih pojava i tendencija da svoju idejno-teorijsku produkciju učine što uticajnijom na date društvene procese i odnose, uvijek je praćeno snažnom propagandnom aktivnošću. Ta djelatnost se najčešće ispoljava u produkovanju spletki i intriga, u sistematskom »razrađivanju« i širenju poluistina, u fetišiziranju raznih »istorijskih logika« i analogija, u raznim »dokazivanjima« da sudbina zemlje i karakter njenog društvenog razvoja zavise isključivo od volje i strateških procjena »velikih« itd. Pretežno se realizuje verbalnim putem, ali i rasturanjem letaka i pamfleta, preko knjiga (ponekad privatno štampanih), nekih časopisa i novina, kroz televizijske, filmske i pozorišne programe, istupanjem na javnim tribinama, naučnim i vjerskim skupovima i slično. Intenzitet i obim ovog djelovanja uslovljen je opštim ekonomskim i političkim kretanjima u zemlji, stepenom aktivnosti i revolucionarne angažovanosti organizovanih socijalističkih snaga, odnosno pozicijom koju su nosioci građanske i antisamoupravne svijesti imali u pojedinim sredinama u zemlji i inostranstvu i karakterom i obimom mjera koje je naše društvo preduzimalo prema njima.

Iako ideološki različito obojena, neujednačena po vremenu trajanja i intenzitetu javljanja, već prema tome ko su joj konkretni nosioci i čime su neposredno »inspirisani«, propagandna djelatnost je, po pravilu, sračunata na sijanje nevjerice i podozrenja

Digitized by Google

u mogućnost razvoja jugoslovenskog društva, kao socijalističkog i samoupravnog, na odvraćanje radničke klase od opredjeljenja da samoupravljanjem kao revolucionarnom praksom rješava ključna društvena pitanja i zadatke. Otuda ona, nimalo slučajno, u svakom dostignuću organizovanih socijalističkih snaga naše zemlje vidi »manje od mogućeg«, u svakom njihovom problemu — »nepremostivu prepreku«, u svakom njihovom htjenju — »uzaludno nadanje«, a u svakom njihovom naporu i pregnuću »Sizifov posao«.

Propaganda sa proburžoaskih pozicija (liberalističkih, klerikalističkih, građanskih) otvoreno je antikomunistički nastrojena. Stupajući u odbranu »ljudskih sloboda« i »prava građana«, ona nastoji da stvori uvjerenje kako je jedino građansko društvo, sa svojim parlamentarnim višepartijskim sistemom, u stanju da obezbijedi punu demokratiju i ostale uslove za čovjekov svestran i uspješan razvoj. Otuda je od prvih poratnih godina naovamo njena oštrica usmjerena na dokazivanje da je u našoj zemlji uspostavljen »totalitarni«, odnosno staljinistički režim, čiju socijalnu osnovu čini »okorela i svemoćna birokratija«, koja je u svakom trenutku spremna da »najbrutalnijim metodama« spriječi demokratske procese i uguši intelektualne i druge slobode. Već samim tim što, navodno, umjesto »političkih sloboda« i »ravnopravnosti ideologija« nudi hapšenja, uklanjanja s rukovodećih mjesta i proganjanja onih koji »drugačije misle« od »birokratske vrhuške«, socijalizam je pokazao svoju »istorijsku inferiornost« u odnosu na sistem građanske demokratije, te restauracija ove predstavlja prvi i pravi zadatak svih »slobodoumnih« i »uistinu progresivnih« ljudi. A takvima sebe proglašavaju razni liberali — anarhosindikalisti, pobornici ideologije ustaštva, četništva, bjelogardizma i njima slični.

Nalazeći se u funkciji borbe za vraćanje našeg društva na sistem takozvanog državnog socijalizma, propaganda sa birokratsko-etatističkih i dogmatskih pozicija uperena je protiv »desnih skretanja« i uopšte »buržoaske sadržine« društveno-ekonomskih odnosa u našoj zemlji. Ova propaganda negira postojanje revolucionarno-klasnog kontinuiteta između oružanog dijela revolucije i sadašnje etape naše borbe za socijalizam. Za nju je — saglasno davnašnjim informbirovskim konstatacijama da je u Jugoslaviji uspostavljen »buržoaski režim fašističkog tipa«, koji je prosto »smlavio« sve njene revolucionarne snage — cjelokupna unutrašnja i spoljna politika naše zemlje »duboko reakcionarna«. Na toj osnovi, ova propaganda lansira tezu da socijalistička samoupravna demokratska alternativa predstavlja veliku obmanu i iluziju, koju su radničkoj klasi nametnuli »vlastodršci« s ciljem da u njoj ugase »revolucionarnu vatru«, i da je samoupravljanje »nepresušni izvor« svih teškoća i zala u jugoslovenskom društvu. S takvim unutrašnjim uređenjem Jugoslavija na spoljopolitičkom planu ne može biti ništa drugo do, kako to danas tvrdi albanska propaganda, imperijalistički agent u pokretu nesvrstanosti, »čiji je zadatak da spriječi borbu nacionalnooslobodilačkih revolucija u pojedinim

Digitized by Google

zemljama«. Zbog toga napuštanje samoupravljanja na unutrašnjem i nesvrstanosti na spoljnom planu predstavlja jedini način da se jugoslovenska socijalistička revolucija »spasi«.

Nacionalistički obojena propaganda nastoji da posredstvom raznih parola, statističkih pokazatelja i »političkih argumenata« dokaže ugroženost, zapostavljenost, pa čak i »ropsku potčinjenost« nacija u čiju »zaštitu« stupa. Okrivljujući za takvo stanje postojeći društveni sistem, koji je »drugima« omogućio povlašćen, dominantan ili sasvim »hegemonistički« položaj, ona izlaze iz te situacije vidi u raznim unitarističkim, separatističkim i iredentističkim opredjeljenjima, koja svesrdno preporučuje i brani. Bliska ovoj je i klerikalistička propaganda. Mada formalno nastupa s pozicije odbrane vjerskih sloboda i »ljudskog dostojanstva«, ona u svojoj osnovi ima nacionalistički pristup procjenjivanju i vrednovanju bitnih karakteristika, rezultata i dometa našeg društvenog razvoja. Otuda ona u traženju mogućnosti da crkvu nametne kao politički činilac i bitni faktor u formiranju javnog mnijenja ne preza ne samo od širenja vjerske netrpeljivosti, šovinizma i nacionalizma, već ni od otvorenog izražavanja »dubokih nezadovoljstava« rješenjima i odnosima koje nudi »komunistički režim«.

3. Ideološko-teorijska i propagandna djelatnost u funkciji su »objašnjenja« i »pravdanja« političkih činjenja, koja gotovo uvijek imaju konkretan aktuelni sadržaj. Ona se, zavisno od okolnosti, kreću od »neslaganja« sa datim pravcima i ciljevima društveno-ekonomskog razvoja zemlje pa do raznih oblika terorizma ili kontrarevolucionarnih posezanja na njen ustavni poredak i integritet. Konstantno su izraz nastojanja da se jugoslovenska socijalistička revolucija skrene sa njenog istorijskog puta, koji karakteriše kako radikalna kritika državno-svojinskih odnosa i njima svojstvenog birokratskog idejnog tutorstva avangarde nad sopstvenom klasom tako i sprečavanje unošenja stihije u proces društvenog razvoja, koji bi u sferi materijalne proizvodnje rađala kapital-odnos, a u idejnoj sferi dominaciju koncepcija tehnokratskog elitizma i građanskog liberalizma. Njihovi bitni sadržaji usmjereni su na ometanje procesa samoupravne integracije radničke klase, to jest na sprečavanje mogućnosti da se konstituiše takav samoupravni, demokratski i ekonomski efikasan mehanizam koji će radnika dovesti u poziciju ne samo da saznaje šta se dešava s viškom njegovog rada i društvenom akumulacijom, već i da on, udružen s drugim radnicima i s njima povezan cijelim sistemom političkih i ekonomskih prava i obaveza, stvarno odlučuje o višku i akumulaciji — odgovorno i bez bilo čijeg posredništva i tutorstva.

U prvim poratnim godinama bitnu sadržinu antisocijalističkih pojava i tendencija, čiji su nosioci bili ostaci starih klasnih snaga, činilo je nastojanje da se raznim političkim akcijama i dejstvima (pokušaj sabotiranja izbora, stvaranje »legalne« opozicije, povezivanje s emigracijom i formiranje u Londonu Jugoslovenskog odbora, zahtjev da se izbori za Ustavotvornu skupštinu sprovedu pod kontrolom savezničkih sila i slično) spriječi učvršćivanje nove

Digitized by Google

revolucionarne vlasti i u korijenu sasijeku mogućnosti za uspostavljanje novog sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Takvu političku aktivnost pratile su razne terorističke i razbojničke akcije grupica odmetnika i ostataka kvislinških snaga u zemlji (obuhvatale su oko 20000 ljudi), koje su, na primjer, samo tokom 1946. godine izvršile napade na mnoge komunikacije, opljačkale na desetine zadruga i ubile 135 ljudi.

U periodu njihovog otvorenog pritiska na KPJ i Jugoslaviju, osnovnu sadržinu političkih akcija informbirovskih snaga činili su pokušaji stvaranja unutrašnjih agentura i razbijanja KPJ i smenjivanja njenog rukovodstva, s Titom na čelu, odnosno nastojanja da se iz prakse ostvarivanja jugoslovenske socijalističke revolucije eliminišu svi autentični demokratski sadržaji i, umjesto njih, afirmišu oni koje je poznavalo »jedino važeće iskustvo«. Kasnije prestrojavanje birokratsko-dogmatskih snaga sa »frontalnog napada« na neku vrstu »gerilske borbe« nije značilo da su one odustale od osnovnih ciljeva i ambicija. »Tihim radom«, kroz razne oblike birokratsko-dogmatske i etatističke opstrukcije sistemu socijalističkog samoupravljanja, one su nastavile svoje »revolucionarno trajanje« u našem društvu. Da bi upozorile na svoje prisustvo i »političku snagu« više puta su se oglašavale preko aktivnosti pojedinih ilegalnih grupa, a 1974. godine čak i s pokušajem održavanja osnivačkog kongresa »Nove KPJ«.

Političku sadržinu liberalizma činilo je i čini djelovanje pojedinih neformalnih grupa i klanova usmjereno na potiskivanje klasne samoupravne suštine naše demokratije i otvaranje prostora za političko-stranački pluralizam građanskog tipa. Nastupajući tobož u interesu određenih radnih kolektiva, privrednih grana, regiona ili republika, te grupe se bore za osvajanje takvih pozicija u društvu koje će im omogućiti da zaštite svoje uske, egoističke interese. Osnovna pretpostavka da u tome uspiju jeste potiskivanje organizovanih subjektivnih snaga sa glavnih kolosjeka svakodnevne političke borbe i preuzimanje na sebe uloge usmjeravajućeg faktora osnovnih društvenih procesa i akcija. U tom cilju one uspostavljaju najrazličitija savezništva i na raznim »programima« okupljaju svoje istomišljenike. Te svoje težnje liberalistički nastrojene grupacije, koje u svom logosu na izuzetno suptilan način povezuju i izražavaju tehnobirokratski monopolizam i sitnosopstveničku stihiju, ostvaruju na različite načine. Najčešće to čine tako što: pretpostavljaju razne forme upravljanja i odlučivanja njihovoj klasnoj sadržini, afirmišu princip »jednakog poštovanja« i »slobodnog ispoljavanja« interesa svih socijalnih i političkih grupa i njihovog »ravnodušnog učešća u vlasti«, bez obzira na to s kojih klasnih i idejnih pozicija nastupaju, usporavaju klasnu uslovljenost i funkciju političkih organizacija itd.

Po svom sadržaju i oblicima slična ovoj je i politička djelatnost tehnokratskih struktura, koja najviše dolazi do izražaja kroz jačanje moći i uticaja rukovodećih »stručnih timova« u or-

Digitized by Google

ganizacijama udruženog rada, bankama, osiguravajućim zavodima i sličnim ustanovama. Posjedujući monopol nad mnogim važnim informacijama i ostvarujući presudan uticaj na karakter i konkretan sadržaj raznih programa razvoja, investicionih programa, »konstrukcijâ finansiranja« pojedinih projekata i završnih računa, tehnostrukture nastoje da društvu nametnu kriterijume i pravila »razmišljanja«, rada i uopšte ponašanja mimo i nezavisno od »skupog«, »neracionalnog«, »konfuznog« i nadasve »sporog« samoupravljanja. Zbog želje da postane »apsolutna strana društva«, to jest da se društvu nametne kao neprikosnoveni arbitar u regulisanju svih njegovih bitnih tokova, tehnokratija ne ograničava svoju djelatnost samo na ekonomsku sferu. Kad joj se za to ukaže prilika, ona veoma ambiciozno nastoji da proširi svoj uticaj i na ostale sfere društvenog života, ne isključujući čak ni ideološku. U osnovi tehnokratske orijentacije nalazi se smišljen i organizovan otpor socijalističkom samoupravljanju i jačanju društvene uloge radničke klase. I kad tendira ka klasno i politički »neutralnim« odnosima i rješenjima i kad pokušava da se iskaže kao funkcija »racionalnog razrješavanja« proizvodnih, upravljačkih i sličnih problema sa kojima se suočavaju radnička klasa i ostale radne mase, tehnokratizam uvijek negira samoupravljanje i demokratiju. Mada prividno nezainteresovana za vlast, politiku i ideologiju, tehnokratija teži onim rješenjima u organizaciji rada i upravljanja koja će biti nedostupna »neukim« radnim masama i koja će njenu ulogu u regulisanju cjelokupnog procesa društvene reprodukcije činiti nezamenljivom. Insistirajući na daljem održavanju razlika koje proizlaze iz podele rada (posebno na intelektualni i manuelni), zalažući se za uvođenje u nekim sredinama tehnologija i »velikih« proizvodnih i tehničkih sistema »kakve drugi nemaju«, čuvajući »tajne« svojih programa i »finansijskih konstrukcija«, preuzimajući sa stranim licencama logiku i etiku društvenog sistema u kojima su ove nastale — tehnokratija usporava proces oslobođenja društva od ostataka klasnih antagonizama, podstiče grupne interese, pa čak i konfrontacije unutar same radničke klase. Sprečavajući radničku klasu da postane samostalnim faktorom u regulisanju bitnih pitanja društvenog života i unoseći nejedinstvo u njene redove, tehnokratizam ne samo što onemogućava prevladavanje najamnih odnosa i načina upravljanja i raspolaganja viškom rada koji su još zadržali elemente dominacije i eksploatacije, već na temeljima starih i razrušenih uspostavlja nove oblike posredovanja između čovjeka i rezultata njegovog rada, nudeći mu monopol »učenih«, umjesto monopola imućnih.

Iako, navodno, usmjereno protiv svih oblika birokratskog otuđenja i manipulisanja masama, i uprkos tome što u načelu prihvata samoupravljanje, i ultraljevičarstvo se direktno suprotstavlja sistemu socijalističke demokratije. Zalažući se za odbranu interesa čovjeka kao takvog, to jest čovjeka koji ne pripada nijednoj društvenoj klasi, ultraljevičarstvo se bori za skretanje razvoja socijalističkog samoupravljanja od njegovog društveno-isto-

Digitized by Google

rijskog toka. Ono kao jedinu alternativu za prevladavanje raznih problema i protivurječnosti u našoj društvenoj praksi nudi »spontaneitet« akcija i odnosa, a s njim i preko njega anarhističku destrukciju revolucionarne borbe radničke klase. Antiinstitucionalizam (osporavanje smisla postojanja političkih institucija kao birokratizovanih relikata građanskog društva) i metod »direktnih akcija« (štrajkovi, demonstracije i slično), na kojima uporno insistira, izraz su njegovog protivljenja svakom obliku revolucionarne vlasti radničke klase. Tim svojim stavovima i opredjeljenjima ultraljevičarstvo zamagljuje klasnu borbu i ulogu revolucionarnih masa u tom procesu i teži stvaranju uslova u kojima, umjesto organizovane radničke klase, odlučujuću ulogu u društvu treba da ima »intelektualna elita«. Na toj liniji, u nekim studentskim organizacijama i intelektualnim krugovima okupljenim oko pojedinih časopisa i drugih glasila povremeno su nicale i ničiu razne grupe, akcioni odbori i komiteti. Iako raznoliki i međusobno nedovoljno povezani i solidarni (uslijed opterećenosti elementima nacionalističkih, uskogrupnih i sličnih interesa), svi oni nastaju na temelju »kritike« i »nepriznavanja legaliteta« postojeće samoupravne i političke organizacije društva, koja je, navodno, izgubila svoju ulogu i smisao.

I nacionalizam ima obimnu i razrađenu političku sadržinu. Njenu okosnicu svakako predstavlja suprotstavljanje jedne nacije drugoj, zasnovano na stanovištu da su interesi raznih nacija suprotni i nepomirljivi. I kad se izražava kao unitarizam i kad je u funkciju ostvarivanja separatističkih težnji, nacionalizam ima za cilj zadovoljavanje interesa »svoje« nacije na račun druge ili drugih. Unitarizam to čini posredstvom programa i tendencija ujedinjavanja i »homogenizovanja« politike, privrede, kulture, jezika i svega ostalog, naravno pod pokroviteljstvom jedne, po pravilu najbrojnije, »najzdravije« i »najprogresivnije« nacije, čija su istorijska prošlost i zasluge, a zatim kulturne i političke tradicije i institucije i politički i društveni potencijali — »čvrst garant« i »brana« od »opasnosti« razbijanja, razjedinjavanja, podvajanja i, na toj osnovi, neizbježnog slabljenja i nazadovanja. U ime »državnog jedinstva«, kao uslova za ostvarivanje »opšteljudskih interesa«, on osporava nacijama pravo na samoodređenje, negira nacionalne interese kao objektivno postojeću dimenziju ekonomskog, kulturnog i političkog življenja svakog naroda, propagira monolitizam, insistira na apstraktnom internacionalizmu i slično. Jedino racionalno rješenje za unutrašnje političko ustrojstvo zemlje unitarizam vidi u birokratskom centralizmu. Ova tendencija ka centralizaciji nužno izaziva reakciju u suprotnom pravcu, koja se izražava u apsolutizaciji posebnih nacionalnih težnji i interesa. Otuda se separatistički nacionalizam manifestuje kao na uskogrupnom egoizmu zasnovano glorifikovanje nacionalne države, odnosno zatvaranje u njene okvire, kao odbojnost prema drugima i odbacivanje svakog zajedništva s njima. On teži stvaranju sopstvene, »ravnopravne i nezavisne« političko-pravne nadgradnje (počev od nacionalne

Digitized by Google

države pa do »svog« Saveza komunista, ako ovog uopšte i priznaje), odnosno »jasnom izdvajanju i zaštiti« »ugroženih« interesa i prava na nacionalnu »prošlost« i »sadašnjost«. Zato on najviši dozvoljivi stepen integracije sa drugima vidi u mogućnosti uspostavljanja konfederacije ili saveza država. U nekim nacionalističkim interpretacijama, kakva je, na primjer, velikoalbanska, i takva veza predstavlja konstantnu opasnost, te se kao jedini izlaz nudi iredentizam. U skladu sa ovakvim i sličnim zahtjevima, stvaraju se razni politički programi. Njihovi autori i realizatori najčešće su pojedine »udarne grupe«, »komiteti«, »odbori« i »društva«. U nekim slučajevima tu ulogu preuzimaju »pokreti« i njihova rukovodstva (takav slučaj je bio sa takozvanim masovnim pokretom u Hrvatskoj i njegovim »revolucionarnim komitetom pedesetorice«), a ponekad čak i »nove komunističke partije« (kakav je slučaj sa »Komunističkom marksističko-lenjinističkom partijom Albanaca u Jugoslaviji«). U osnovne oblike i metode realizacije ovih programa spadaju kako razne nacionalne isključivosti, netrpeljivosti i šovinizam tako i demonstracije, štrajkovi, ucjene i diverzije. Ponekad se ne preza ni od oružanih akcija spolja ubačenih ili unutra formiranih terorističkih grupa, koje otvoreno pozivaju na kontrarevoluciju.

4. Pored ideološko-teorijskih, propagandnih i političkih, gotovo sve ove pojave i tendencije imaju i određene ekonomske sadržaje. I ovi su, kao i ostali, u krajnjoj liniji, u funkciji destruiranja procesa izrastanja radničke klase u vladajuću snagu društva. Bilo da izražavaju liberalističku ili državnosvojinsku logiku, ovi sadržaji (potiskivanjem ekonomskih zakonitosti, cijepanjem jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i zapostavljanjem njegove uloge, nametanjem kreditnih i drugih uslova proizvodnje koji koče razvoj socijalističkog samoupravljanja, afirmacijom grupnosvojinskih interesa i raznih partikularističkih ponašanja) nužno vode ne samo remećenju normalnih tokova društvene reprodukcije, već i stvaranju novih oblika otuđivanja dohotka i viška rada. Gurajući stvaraoce dohotka u sferi materijalne proizvodnje u autarkizam i međusobno ih konfrontirajući, oni ometaju njihovo slobodno udruživanje i povezivanje, devalviraju njihove napore i rezultate i slabe ekonomsku moć i uticaj udruženog rada na cjelokupna društvena kretanja.

»Ekonomsku komponentu« borbe starih klasnih snaga protiv nove revolucionarne vlasti činili su otpori agrarnoj reformi i nacionalizaciji, uspostavljanju novih svojinskih odnosa i planskoj privredi. Informbirovske snage su svoje političke težnje prema KPJ i Jugoslaviji podupirale potpunom ekonomskom blokadom. Liberalizam svoj »ekonomski program« najčešće nastoji da ostvari posredstvom bobre za slobodno tržište. Tom »idealu« teže, po pravilu, oni koji smatraju da su, ili stvarno jesu, zahvatili »lavovski« dio društvenog »kolača« i kojima zbog tako stečene ekonomske moći odgovara »slobodna utrka« i odsustvo svakog organizovanog i odgovornog ponašanja u usmjeravanju procesa društvene repro-

Digitized by Google

dukcije. U ekonomskom laiser faire oni vide pretpostavku za održavanje već stečenog ekonomskog monopola, odnosno onih društvenih i ekonomskih stanja (razlike u nivou ekonomske razvijenosti pojedinih regiona, neujednačeni uslovi privređivanja i slično) koja im omogućuju prisvajanje tuđeg viška rada. »Slobodnoj konkurenciji« teže i razni ostaci klasno-eksploatatorskih, sitnoburžoaskih i konzervativno-malograđanskih struktura, koji udobno egzistiraju na nekim oblicima društvene rente ili ekstenzivnoj, niskoproduktivnoj proizvodnji na sredstvima u ličnoj svojini i čiji je zajednički cilj restauracija i jačanje privatnog vlasništva. Njegova krajnja ishodišta su regionalne disproporcije, autarkizam, niska produktivnost, onemogućavanje procesa slobodne razmjene rada i udruživanja rada i sredstava, a time i međusobna zatvorenost ili čak konfrontiranost ekonomskih i političkih subjekata u zemlji. Osim što je direktno suprotstavljen jačanju uloge samoupravno udruženog rada i čovjeka, liberalizam vodi stvaranju one društvene klime u kojoj birokratsko-dogmatske i etatistički nastrojene snage stiču uslove za »argumentovano« dokazivanje »opravdanosti« vraćanja na politiku »čvrste ruke«.

Sličan ovom je i »ekonomski« sadržaj tehnokratizma, koji izrasta iz kriterijuma poslovnosti, rentabilnosti i konkurentnosti na domaćem i svjetskom tržištu što se stvaraju na temelju nekontrolisanog uvoza stranog kapitala i tehnologije, otkupa »licenci« i »uvođenja« organizacije rada provjerenih u praksi »velikih« firmi i korporacija, podsticanja lične i društvene potrošnje i sličnim »potezima«. Na tim »programima« izrasla je i održala se društvena i ekonomska moć pojedinih grupa i klanova, odnosno »rukovodećih štabova«, koji, u sprezi sa birokratizovanim političkim strukturama i podržani s njihove strane, gotovo nekontrolisano manipulišu velikim dijelom društvene akumulacije, usmjeravajući ovu najčešće mimo svake ekonomske logike i nezavisno od društvenih interesa i potreba. U tom smislu, karakteristični sadržaji njihove poslovne politike su: investiranje u objekte za koje se unaprijed zna da ne mogu rentabilno poslovati (takozvane političke fabrike), »zatvaranje očiju« pred investicijama bez pokrića i u slučaju izgradnje »duplih kapaciteta«, uvoz zastarjele tehnologije i uspostavljanje raznih krajnje nepovoljnih poslovnih aranžmana sa inostranim partnerima, prekomjerno trošenje i veliko zaduživanje u inostranstvu, tolerisanje nerada, neposlovnosti i neodgovornosti posredstvom raznih sanacija i pokrića gubitaka itd.

I nacionalizam ima snažnu ekonomsku komponentu. Ona je utoliko izraženija ukoliko bitnu sadržinu nacionalizma čine upravo one idejne koncepcije i praksa koje čovjekovo osjećanje pripadnosti svom narodu i ljubav prema njemu transformišu u sredstvo borbe za ostvarivanje određenih egoističkih, uskogrupnih interesa na temelju eksploatacije unutar pojedinih nacija ili između njih. Načini i oblici njenog izražavanja su brojni, različiti i najčešće opredijeljeni formom nacionalizma u čijoj su neposrednoj funkciji. Osnovni ekonomski zahtjev nacionalističkih struktura razvijenijih

Digitized by Google

regiona sadržan je u tome da se održe postojeće razlike u stepenu razvijenosti pojedinih republika i pokrajina, a time praktično i mogućnost prelivanja dohotka iz nerazvijenih u razvijene regione. Zato i tendiraju ka tome da se obezbijedi veći uticaj na ekonomsku politiku zemlje onih »koji više daju«, da se prvenstveno stimuliše dalji razvoj razvijenijih kako bi »imao ko« da pomaže razvoj nedovoljno razvijenih, da se sredstva razvijenih investiraju u nerazvijene prema »univerzalnim kriterijumima rentabilnosti« ili samo onda kad obezbjeđuju sticanje ekstradohotka ili podmirivanje potreba njihovih »nacionalnih ekonomija« u energetici, sirovinama itd. Nacionalističke strukture manje razvijenih takođe imaju svoje »ekonomske rezone«. Njihovu sadržinu najčešće čine zahtjevi za »brzim i apsolutnim izjednačavanjem nivoa razvijenosti svih republika i pokrajina«, a time i za administrativnim zahvatanjem viška rada iz razvijenih i njegovim prelijevanjem u nerazvijene, odnosno zahtjevi za »zaštitom« ugrožene nacionalne ekonomije od »eksploatatorskih« i »kolonijalnih« pretenzija velikih. One glavni preduslov za rješavanje ekonomskih problema »svojih« nacija vide u »jednakoj« raspodjeli svih sredstava i materijalnih dobara društva, stvaranju »nacionalnog« tržišta i, kad je to moguće, vezivanju za onoga »ko ima razumijevanja« za njihove potrebe, a taj se obično traži izvan jugoslovenske privredne strukture. Ekonomsku komponentu nacionalizma nadopunjuju i razna posezanja za »zaštitnim mjerama« proizvodnje i »obezbjeđivanjima potreba« privrede unutar precizno određenih regionalnih granica, odnosno zahtjevi za stvaranjem »nacionalnih« energetskih potencijala, prerađivačkih kapaciteta, tržišta kapitala i radne snage i slično.

*

Naznačene negativne pojave i tendencije s pravom nose atribut antisocijalističkih i antisamoupravnih. I kada su sakrivene iza paravana »dobronamjernosti« i navodnog nepristrasnog ukazivanja na stvari od »opšteg interesa« i kada se manifestuju u najogoljenijem vidu, one uvijek imaju jedan i jedinstven cilj: podrivanje osnova na kojima se razvija sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji i njena spoljna politika, odnosno osporavanje bitnih svojstava i vrijednosti tog sistema i dovođenje u pitanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta zemlje. Njihovi sadržaji nude: umjesto samoupravljanja i socijalističke demokratije — birokratsko-dogmatski, staljinistički koncept i praksu, odnosno višepartijski buržoaski sistem i njemu primjerenu »demokratiju« (u oba slučaja: umjesto oslobođenja rada i čovjeka — nove oblike njihovog otuđenja); umjesto bratstva i jedinstva i nacionalne ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda i narodnosti — mržnju i nacionalnu isključivost; umjesto jedinstva zemlje na samoupravnim federativnim osnovama — unitarizam ili separatizam; umjesto ne-

Digitized by Google

zavisne međunarodne pozicije nesvrstanosti naše zemlje — njeno svrstavanje u okrilje i pod »zaštitu« nekog od vojnopolitičkih blokova, a time i gubljenje samostalnosti i suvereniteta. Usmjerene su, dakle, protiv društvenog sistema, međunarodnog položaja, istorijske uloge i egzistencije naše zemlje, protiv životnih interesa njene radničke klase i radnih ljudi, svih njenih naroda i narodnosti.

Akcija nosilaca ovih pojava i tendencija nikada nije bila i ne može biti toliko široka i snažna da dovede u pitanje tekovine naše revolucije, njena bitna svojstva i vrijednosti. Međutim, ta akcija je uvijek imala i ima višestruko negativan uticaj na društveni razvoj naše zemlje, na njen međunarodni položaj i ugled. U prvom redu, pojave idejne zbrke kod jednog dijela radnih ljudi i građana, izazvane indoktrinacijama sa raznih antisocijalističkih i antisamoupravnih pozicija, rađaju potrebu za ponovnim objašnjenjem klasnih motiva i društvene suštine politike za koju se zalažu revolucionarne snage u našoj zemlji, a time nužno makar za trenutak i odvraćaju njihovu pažnju od mnogih konkretnih pitanja i problema u samoj društvenoj praksi. Zatim, nasrtaji nosilaca antisocijalističkih i antisamoupravnih pojava i tendencija na same osnove socijalističkog samoupravnog sistema izazivaju ne samo političku napetost, nespokojstvo, pa i nejedinstvo, već i potrebu da se u borbi protiv njih angažuje znatan dio materijalnih i društvenih potencijala. To objektivno otežava usredsređivanje pažnje i usmjeravanje akcije našeg društva na strateška pitanja razvoja, umanjuje njegovu ukupnu sposobnost da brže prevlada naslijeđene probleme i protivurječnosti i ometa ga u nastojanju da što uspješnije realizuje utvrđeni program svoje socijalističke samoupravne transformacije. Najzad, svako snažnije ispoljavanje antisocijalističkih i antisamoupravnih pojava i tendencija i potreba da društvo reaguje na to određenim mjerama i sredstvima negativno utiče na međunarodni ugled i položaj naše zemlje. Kod jednog broja dobronamjernih to stvara utisak o nestabilnosti našeg sistema, pa i o njegovoj ugroženosti. Nekima to služi kao »čvrst dokaz« da je samoupravljanje, navodno, ne samo nesposobno da rješava postojeće probleme i protivurječnosti socijalizma, već da neprekidno izaziva nove. Neki najreakcionarniji inostrani krugovi vide u tome šansu za realizaciju svojih novih propagandnih programa i starih političkih aspiracija prema Jugoslaviji.

Snažnije suzbijanje i, gdje je to objektivno moguće, prevladavanje antisocijalističkih i antisamoupravnih pojava i tendencija čini jednu od bitnih pretpostavki bržeg razvoja našeg društva na temeljima i u pravcu za koji se ono istorijski opredijelilo. Ta akcija može biti onoliko uspješna koliko bude jedinstvena, odlučna i svestrana. Nju ne mogu voditi samo neki, već mora biti stvar cjelokupne radničke klase, svih radnih ljudi. Ona se ne može realizovati parcijalnim intervencijama, oportunističkim prilagođavanjima i neprincipijelnim povlađivanjima zaostale svijesti, trenutnim interesima, raspoloženjima ili pritiscima. Do rezultata koje ona treba da donese ne može se stići političkom demagogijom, os-

Digitized by Google

lanjajući se na birokratski subjektivizam i voluntarizam i mimo realizacije klasnih ciljeva i interesa radničke klase. Borba koju ona podrazumijeva ne smije se temeljiti na spontanim akcijama masa protiv »svega postojećeg«, niti na utopističkim iluzijama o mogućnosti brzog i lakog stvaranja »savršenog« beskonfliktnog društva do kojeg će se stići »brisanjem« zavisnosti socijalističkih društvenih odnosa od stepena razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga ili »efikasnijim« korišćenjem instrumenata vlasti. Za to je potrebna dugoročna, uporna i temeljita idejno-politička akcija i intervencija u samom produkcionom odnosu, ako i u sferi ekonomske i socijalne politike.

Karakter i sadržaj borbe protiv antisocijalističkih i antisamoupravnih pojava i tendencija nesumnjivo mnogo zavise od efikasnosti njihovog otkrivanja, odnosno od jasnoće i odlučnosti u njihovom idejno-političkom razgraničavanju i osporavanju. Međutim, složenost njihovih društvenih korijena i socijalne osnove, a zatim i raznovrsni, ponekad veoma suptilno modifikovani oblici manifestovanja čine taj zahtjev vrlo kompleksnim. On je utoliko složeniji i odgovorniji, jer često nije lako povući pouzdanu liniju razgraničenja između onoga što se može nazvati zabludom, odnosno nepoznavanjem suštine i osnovnih pravaca našeg revolucionarnog razvoja, i onoga što predstavlja svjesnu antisocijalističku i antisamoupravnu opredijeljenost i akciju. Često je teško odrediti gdje prestaje borba mišljenja i društvena kritika, koje moraju biti slobodne, ili dobronamjerno insistiranje »na jasnijem i jednostavnijem redu stvari« u našem društvu, u čijoj osnovi se nalazi stvarna neupućenost u složenost i protivurječnost našeg društvenog bića, a gdje počinju kolebanja i sekundarne negativne tendencije, odnosno stvarno neprijateljska akcija. To razlučivanje, kao i neophodno diferenciranje neprijateljskih snaga od raznih kolebljivaca, koji se ne snalaze u objektivno datim protivurječnostima društva, otežano je i činjenicom da ponekad i ponegdje postoje razlike u shvatanjima oko toga šta je u našoj društvenoj stvarnosti zaista revolucionarno, a šta nije. U tom pogledu, na primjer, još nije sasvim prevladan manir da se kontrarevolucionarnima proglašavaju samo neke akcije i manifestacije (kakve su razne nacionalističke eskalacije, posezanja na suverenitet i teritorijalni integritet zemlje, osporavanja njene nesvrstane orijentacije i slično), dok se mnoga djelovanja suštinski usmjerena protiv osnova sistema socijalističkog samoupravljanja (a takva su praktično sva svjesna odstupanja od utvrđene politike društvene i ekonomske stabilizacije, bez obzira na to ko ih i u ime kojih posebnih ili »viših« interesa čini, počev od birokratsko-tehnokratske uzurpacije vlasti radničke klase i otuđivanja dohotka od njegovih stvaralaca, pa do prekomjernog investiranja i rasipanja društvenih sredstava, zaduživanja u inostranstvu i slično) svrstavaju u red pukih »grešaka« i »propusta«. Dokle god se antisamoupravnima i kontrarevolucionarnima smatraju samo spoljašnje manifestacije pojedinih dubljih društvenih procesa i problema, ali ne i

Digitized by Google

sami ti procesi i problemi i njihovi socijalni i politički nosioci, ne može se stvoriti prava klima za revolucionarnu akciju.

Otklanjanje ovih teškoća podrazumijeva intenziviranje i bogaćenje novim sadržajima cjelokupnog idejnog rada u Savezu komunista i šire u društvu. Potreba za tim je utoliko veća što se i Savez komunista u konkretnoj borbi za ostvarivanje svog idejno-političkog i akcionog jedinstva suočava s ostacima stare svijesti i prakse, s optorima, nespremnošću i nesposobnošću pojedinih organizacija i rukovodstava da razviju svoju aktivnost u skladu sa uslovima i potrebama ostvarivanja njihove uloge. Pri tom je riječ o zahtjevu da se idejni rad i ideološko obrazovanje brže i potpunije vežu za složene procese borbe radničke klase za istorijski nov koncept društveno-ekonomskih i političkih odnosa, koji se razvijaju u okviru samoupravno udruženog rada, to jest da se dovedu u funkciju borbe za ostvarivanje nove pozicije radnog čovjeka u udruženom radu.

Radnička klasa ne može postići samooslobođenje bez visokorazvijene svijesti o svom društvenom položaju i ulozi, o konkretnim i istorijskim ciljevima svoje borbe i zadacima koje treba da rješava. A da bi tu svijest razvijala ona mora prevazići poziciju pukog primaoca revolucionarne ideologije. Otuda nije zadatak revolucionarne avangarde da razvija tehniku i metod indoktrinacije »svoje« klase, makar bila riječ o unošenju u nju ideoloških racionalizacija koje se temelje na autentičnoj marksističkoj ideologiji i teoriji. Njen zadatak je da pomogne osposobljavanju radničke klase, svih radnih ljudi, ne da shvataju i prihvataju kao svoje — koncepcije drugih, pa bile one i najprogresivnije, već da sami izgrađuju i u praksi, na konkretnim zadacima, realizuju ideologiju našeg socijalističkog samoupravnog društva. Da bi odista bili revolucionarna snaga, radnička klasa i radni ljudi moraju biti sposobni da u složenom sistemu društveno-ekonomskih i političkih odnosa koje izgrađujemo samostalno otkrivaju i afirmišu ona svojstva koja najviše izražavaju njihove klasno-socijalne interese i u funkciji su ostvarivanja njihovih konkretnih i istorijskih ciljeva. Tek osposobljeni da samostalno i pravovremeno iznalaze samoupravna rješenja za sva svoja životna pitanja i probleme, da prate, razumijevaju i dalje razvijaju one elemente postojećeg koji su u funkciji daljeg oslobođenja rada, radnička klasa i radni ljudi biće u mogućnosti da uspješno vode akcije na:

a) razotkrivanju koji unutrašnji društveni konflikti i politički i ideološki pritisci spolja vode stvaranju povoljne klime za idejnu dezorijentaciju socijalističkih snaga i razmah antisocijalističkih i antisamoupravnih pojava i tendencija, odnosno na iznalaženju efikasnih sredstava i metoda za njihovo suzbijanje i prevladavanje;

b) otklanjanju posljedica idejne zbrke unutar nekih svojih djelova, do koje dolazi pod uticajem građanskih i antisamoupravnih ideološko-teorijskih objašnjenja objektivnih protivurječnosti

Digitized by Google

u biću socijalističkog društva i njima primjerenih indoktrinacija, kojima su bili izloženi;

c) razobličavanju stvarne idejne i političke sadržine koja se nalazi iza recepata i formula, što ih kao »spasonosne«, kao »prava rješenja« i »jedina usrećenja«. nude razne tehnobirokratske i druge otuđene strukture;

d) suzbijanju pojava i tendencija da se mnoga društvena pitanja rješavaju izvan samoupravne baze i uglavnom sredstvima državne politike i partijskim direktivama, ili pak uz odlučujući utica; uskih poslovodnih krugova;

e) postepenom prevladavanju razlika u nivou svoje ekonomske i kulturne razvijenosti, načinu svakodnevnog života i oblicima ispoljavanja društvene svijesti, koje će se temeljiti na uzajamnom povjerenju, toleranciji i svijesti o istorijskoj upućenosti na zajedništvo, bratstvo i jedinstvo.

Dobro organizovanom i temeljnom idejnom akcijom mogu se postići značajni rezultati u borbi sa zaostalom sviješću i neshvatanjima bitnih svojstava i suštinskih ciljeva socijalističkog samoupravnog razvoja našeg društva. No ona nije dovoljna za potpuno suzbijanje i prevladavanje antisocijalističkih i antisamoupravnih pojava i tendencija. Za realizaciju tog zahtjeva potrebne su i druge mjere i akcije, počev od odlučne primjene ustavnih odredbi u daljem razvoju političkog i ekonomskog sistema socijalističkog samoupravljanja pa do realizacije raznih programa socijalno-ekonomske sadržine i, kad to okolnosti nalažu, intervencije sredstvima prinude.

Digitized by Google

Vladimir Milanović

Etički aspekti odgovornosti u socijalističkom samoupravnom društvu

1. Etika odgovornosti izmedu dogmatike i samosvesti

Čim učestaju pojave koje su u očiglednoj suprotnosti sa moralnim osećanjem običnog čoveka, učestaju i razgovori o etici i moralu. Svi naši razgovori, na žalost, polaze od teze da su naše društvo i naša socijalistička revolucija razorili moral prethodnog, građanskog, na eksploataciji zasnovanog društva, a da nisu stigli da izgrade svoj vlastiti socijalistički moral. Ova teza, ma koliko bila besmislena, neosnovana i maliciozna, pretpostavlja da moral savremenog čoveka u socijalističkom samoupravnom društvu polazi od neke vrste moralnog nihilizma i moralnog ignorantstva. Njena pretpostavka je da savremeni čovek ili nikada nije čuo za moralne odredbe koje ga obavezuju na privrženost njima, na poštovanje života i digniteta ljudske ličnosti, čovečnosti, imovine i rada ili, pak, ako je za njih i čuo, onda socijalizam kao radikalna negacija prošlosti predstavlja negaciju i svekolikog moralnog nasleđa, a ne njegovog naslednika koji mnogim osveštanim normama prošlosti daje mnogo dublji i humaniji smisao. U stvari, taj nihilizam je prozirna maska kontarevolucije koja patološka ponašanja u socijalističkom društvu želi prikazati kao logičnu i prirodnu posledicu samog socijalizma.

Teza da socijalizam razara jedan moral pre nego što stiže da izgradi drugi, ma koliko bila izraz i posledica nemoći i poraza

Digitized by Google

jedne civilizacije zasnovane na unižavanju čoveka i ograničavanju njegovog digniteta i produktivnih moći, polazna je osnova savremene težnje u nas da, što je moguće pre, izgradimo jednu vrstu moralne dogmatike, stvorimo što je moguće veći broj moralnih kodeksa koji će do detalja propisati čovekova ponašanja u svim domenima života i koja će nam omogućiti da pomoću njih kao na kakvom zamišljenom koordinatnom sistemu jasno vidimo veličinu moralnih dostignuća i dubinu čovekovog pada. Ipak, kodeksi, ma koliko bili uspešno interiorizovani, predstavljaju više sistem spoljnih restrikcija, regulativa i sankcija nego izraz samosvesti i samodelatnosti pojedinca. Socijalizam, kao revolucionarna, radikalna negacija jedne civilizacije zasnovane na nasilju nad čovekom, ima upravo kao svoj preduslov moralnu dekadenciju te civilizacije, njeno moralno diskreditovanje u svesti običnog čoveka. Etika svake revolucije, pa i revolucije socijalizma, preduslov je same revolucije, njene vrednosti predstavljaju glavnu motornu snagu u ponašanju pojedinca i revolucionisanih delova društva. Bitna odlika ove etike, njenog sistema vrednosti, nije u tome što sankcioniše jedan, ma koliko idealizovan, poredak u stvarnosti, nego upravo u tome što ga transcendira, što svojim sistemom vrednosti, unesenim u čovekov život, u njegovu misao, proizvodi osećanje napetosti, nezadovoljstva ne samo parcijalnim i pojedinačnim elementima života, već njegovim kvalitetom u celini. Socijalistička etika, dakle, ima onu neophodnu realističnu komponentu koja omogućava revolucionaru da svoje vreme razume, ali i onu transcendentalnu, koja njegovu akciju usmerava ka budućnosti što tek predstoji. Znači, nije neka etička dogmatika, nego integralni deo celovite revolucionarne prakse u kojoj se neprekidno razaraju postojeći oblici ponašanja i odnosi, prevazilaze i grade novi Etika je deo samodelatnosti i samosvesti čoveka koji se bori za nove prostore slobode, i koji sa svakim novim korakom i etičkim shvatanjima daju nova značenja.

Sasvim je prirodno da će svaki onaj koji pročita gornje redove posle čitanja ma kojeg našeg dnevnog lista prepunog informacija o ponašanjima pojedinaca i grupa, koji, neretko, zauzimaju istaknuta i odgovorna mesta u našem društvu, ponašanjima koja dovode u pitanje ciljeve i praksu socijalizma, sve što sam rekao smatrati preteranošću, ulepšavanjem i apologetikom socijalističkog samoupravnog društva. Nema sumnje da su i skeptici bar delimično u pravu i da patološkim ponašanjem u praksi treba posvetiti punu pažnju, a njihov efekt na društvo valja analizirati.

2. Da li su u jugoslovenskom društvu primetni simptomi moralne dekadencije?

Stvar je kriminologa da nam pruže potpunu i statistički preciznu sliku o rasprostranjenosti patoloških ponašanja, a naročito onih akata koji podrivaju osnovne sisteme socijalističkog samoup-

Digitized by Google

ravljanja, političkog privrednog sistema u jugoslovenskom društvu. Mi ćemo se zadržati pretežno na kvalitativnoj analizi nekoliko informacija uzetih iz dnevne štampe, ali moramo načiniti nekoliko prethodnih napomena.

Problem odgovornosti, kao jedan od segmenata etike i ponašanja u određenom društvu, ne može se povezati samo sa ponašanjima koja odstupaju od »normalnih«, koja su devijantna ili patološka. Problem odgovornosti aktuelno je vezan i za ponašanja koja sociologija smatra »aberantnim«, to jest za ona ponašanja koja unekoliko odstupaju od očekivanih, koja se neželjena, pa i za ona ponašanja što su sasvim usklađena sa društvenim merilima, ali koja, naročito u politici i privredi, ponekad neočekivano daju sasvim neželjene rezultate. Uzmimo za primer jednu investiciju koja je prošla svu stručnu ekspertizu, svu pravnu i političku proceduru, a ona — ne samo usled izmenjenih spoljnih okolnosti, nego po svom kvalitetu — ne odgovara očekivanim rezultatima. Čini mi se da nas investicije u nuklearnu elektranu »Krško«, Krk i mnoge druge, u privrednom pogledu najviše podsećaju na onaj primer iz naše medicine koji je prof. dr Jovan Ristić naveo u svojoj knjizi *Medicina i društvo*. Prema podacima prof. Ristića, sud koji je rešavao o eventualnoj krivici lekara zbog smrti jedne pacijentkinje bio je suočen sa činjenicom da je bolesnicu prethodno tretiralo 36 eksperata, usled čega, ukoliko je možda i bila greška terapeuta, nikakva ekspertiza ne bi mogla otkriti ko je sve greške napravio. Nema sumnje da u našem procesu odlučivanja u kojem nije u pitanju život i smrt pojedinca u fizičkom smislu reči, demokratski, samoupravni mehanizam, uz paralelizam struktura koje poseduju stvarnu moć i uticaj, predstavlja izvanredan oblik institucionalizacije kolektivne neodgovornosti upravo tih, dominantnih struktura.

Drugu grupu pojava čine ponašanja rukovodećih struktura koje više zbog svoje kratkovidosti i neefikasnosti nego izrazite patologije oštećuju sam sistem mada one retko ostaju samo u granicama promašaja. Neretko, dominantne strukture neuspešnih organizacija pribegavaju raznim desperatorskim i korupcionaškim aktima, nastojeći da uvlačenjem što šireg kruga značajnih učesnika sebi obezbde imunitet ili bar da olakšaju položaj. Ukoliko je reč o istaknutijim ličnostima koje su provele po neko prijatno veče na tom splavu brodolomnika, ukoliko je spektakularniji i za maštu zahvalniji finale ovakvih situacija. Zašto? Zato što u rad organizacija i institucija, rad pojedinaca, koji je u principu javan i podložan kritici faktički niko nema ni najelementarnijeg uvida. Otuda čudesni obrti u životu i pojedinaca, i kolektiva i institucija, praćeni neuspesima i skandalima, deluju senzacionalno.

Da li je tajnost najbolji oblik bezobzirne neodgovornosti koja je i u oštroj suprotnosti sa zakonskim aktima, u potpunosti potvrđuje afera dra Medenice koja je i danas u svim detaljima obavijena velom tajne, osim podataka o astronomskim iznosima koji

Digitized by Google

su nestali iz društvene blagajne. Ona takođe otkriva neosetljivost birokrata prema patnji čoveka, prema pravima čoveka i pravima bolesnika i neograničenu koherentnost, solidarnost prestupnika na privilegovanim položajima, povezanih u klike, njihovu sposobnost da se za sada efikasno odupru javnom mnenju i samoupravljanju.

Primeri koje smo naveli ipak vezuju problem odgovornosti i neodgovornog ponašanja isključivo za birokratske strukture. Tako se u skladu sa već tradicionalnim vezivanjem svega što je dobro za samoupravljanje radnici u udruženom radu oslobađaju svake odgovornosti. Afera u Prištini, koja je u toku decembra punila stupce dnevne štampe, nije otkrila samo bezobziran pljačkaški odnos privilegovanih koji su već zaključene ugovore sa inostranim partnerima naknadno menjali nanoseći nam krupnu štetu, nego i letargiziranost, anesteziranost radnika u udruženom radu, indiferentnost prema osnovnim pitanjima, ne samo morala, nego i uslova vlastite egzistencije.

Patološka ponašanja, na žalost, već duže od jedne decenije nisu ograničena samo na područje ekonomike, nego su obuhvatila i područje politike na kojem je sada najagresivniji protivnik u svim našim sredinama (doduše, ne uvek ispoljen na isti način i u istoj meri) nacionalizam. Nosioci nacionalističkih ponašanja ispoljavaju permanentnu fizičku i mentalnu okrutnost prema pripadnicima drugih nacionalnih zajednica, ali i duhovnu torturu, nekritički odnos, netoleranciju unutar vlastitog naroda, temeljito razarajući osećanja humanizma i ljudskog zajedništva. Nacionalizam ima svoj oslonac i svoje izvorište u romantičarsko-mističarskom, krajnje konzervativnom, reakcionarno-fašističkom i birokratskom idejnom nasleđu, ali ne i u samoj prirodi socijalizma. Ipak, ne može se poreći da delovi birokratsko-etatističkih struktura u socijalizmu svoju nesposobnost da rešavaju egzistencijalna pitanja depriviranih delova stanovništva, koji zbog toga lako postaju plen radikalističkih ideologija, ne maskiraju nacionalizmom, da ne forsiraju nacionalni partikularizam i egoizam, nadajući se da će se njime efikasno poslužiti u međudržavnom, republičkom pogađanju, dovodeći time u krizu osnovne društvene odnose, vrednosti i budućnost socijalizma. Raspleti, mada su oni samo delimični, nacionalističkih ekscesa nisu ništa manje spektakularni od raspleta kriminalnih afera.

Pojave koje smo opisali imperativno nam nameću pitanje kakav je to novi tip ponašanja ispoljen u našoj politici danas, kada politika i danas, jednako kao i juče, traži sudbinsko povezivanje njenih aktera sa političkim orijentacijama i principima? Da li su principi naše orijentacije izmenjeni u toj meri da zbog toga danas možemo uhvatiti predsednika neke siromašne opštine sa dohocima koji su i zvanično veći od primanja najviših saveznih funkcionera, i kada, kao što je skoro zabeležila »Politika«, takav čovek protivpravno, paralelno, prisvaja dohodak u kolektivu u kojem ne radi?

Digitized by Google

Mislim da nije reč o promeni principa, nego o delimičnoj izmeni tipa ponašanja i karakternih struktura ličnosti koje ulaze u sferu političkog delovanja. Sfera političkog delovanja iz koje se reguliše, kao i sfera ekonomike od koje zavisi celokupna produkcija društvenog života, ne predstavljaju samo izazov za stvaraoce, nego i izvanrednu šansu za grabežljivce, koji se razmeću socijalističkom, samoupravnom frazeologijom, a potajno, iza kulisa, a neki i otvoreno ličnim primerom negiraju sopstvene reči. U svim tim slučajevima samo je pitanje vremena kada će se pokazati istinski karakter takvih aktera, a on će odlučiti i njihovu ličnu sudbinu. Ipak, trajno i sistematsko povezivanje dominanti struktura, privatizacija društvene imovine i funkcija, restauracija privilegija, uz postojanje snažne socijalne diferencijacije u odnosu na masu nezaposlenih i radnika sa veoma niskim primanjima, deluje zabrinjavajuće, deprimirajuće i razočaravajuće na radnog čoveka kojeg mnogo više interesuje šta se u stvari čini nego šta se priča. Princip odgovornosti pri tendenciji širenja ovakvih pojava postaje od prvorazredne važnosti za egzistenciju i dalju sudbinu ne samo etike, nego i samog socijalizma u jugoslovenskom društvu.

Namerno smo prenebregli činjenicu da ni najveća grupa prestupnika ne može rasuti toliko zamašna društvena sredstva kao što to može jedna pogrešna, neodgovorna politika u kojoj nema elemenata klasične patologije. O tome svedoče astronomski skupa proizvodna postrojenja koja ne proizvode ili nedovoljno proizvode, organizacije koje, umesto da daju zajednici, od nje uzimaju, o tome govore stotine hiljada pogrešno usmerenih stručnjaka na čije su školovanje straćene milijarde, ne računajući milijarde časova njihovog rada koji nije nikome potreban, o tome svedoči zastrašujući broj nezaposlenih. Da li ovaj aspekt odgovornosti uopšte može biti jezikom prava izražen?

Ne bih smeo pouzdano tvrditi da su pojave koje sam naveo znaci dekadencije društva, ali su neosporno znaci raskoraka između opšteprihvaćenih normi i stvarnog ponašanja funkcionalne krize niza institucija i organizacija, njihove slabosti, slabljenja njihove kohezione funkcije u društvu, odsustva mobilizacione snage stvaralačkih resursa koje su one u prošlosti posedovale i bez kojih one ne bi savladale težkoće i uslove neuporedivo nepovoljnije od ovih danas. Čini mi se da je centralno pitanje oživljavanje upravo te sudbinske veze između radnog čoveka, njegove težnje za emancipacijom od organizacija i instrumenata, struktura koje je sam stvorio, a koje se danas prema njemu postavljaju kao nadređene. U osnovi shvatanja etičke suštine tog odnosa, revolucionarnog shvatanja odgovornosti nalazi se suštinska potreba savremenog čoveka da bez straha i ograničenja razvije svoje inicijative, otvoreni kritički odnos prema sebi i sopstvenom društvu.

Digitized by Google

3. Otvorena, slobodna i stvaralačka kritika — izraz samosvesti i odgovornosti

Prema široko rasprostranjenim zabludama, produktivni rad i kritika su međusobno razdvojeni, a kritičar se prema stvaraocu odnosi kao posmatrač koji tuđe delo ocenjuje. Ne manju zabludu predstavlja identifikovanje kritičkog mišljenja sa intelektualnom produkcijom. Produkcija, stvaranje, imanentni su svim oblastima čovekovog rada i jednako se lako susreću u fabrici, radionici majstora, na njivi i u laboratoriji. Isto se tako često susreću indiferentnost, ignorantstvo, intelektualna i emocionalna otupelost upravo u onim oblastima gde očekujemo humane forme ljudskog odnošenja i radikalne forme kritičkog mišljenja. Kritičko mišljenje, u stvari, imanentno je produktivnoj orijentaciji čoveka. Istinski produktivan čovek ne ponavlja rutinski davno naučene obrasce: njegova pažnja, misao, napori usredsređeni su na onu poluosvetljenu ivicu koja deli saznanje od neznanja. Stvaralac menja vlastito iskustvo, vlastito mišljenje, a time i društvenu misao. Iako se stvaranje uvek oslanja na određenu kulminaciju prethodnih rezultata, ona je uvek i njihova korekcija, njihova negacija na jednom drugom nivou, ona je proces prevazilaženja drugih, ali i sopstvenih shvatanja. Preciznije, kritika nije suprotstavljena stvaranju, ona mu je imanentna, ona je osnova svakog produktivnog odnosa, svakog stvaranja u nauci, umetnosti, tehnici i politici.

Kritika nije, kao što to savremeni majstori političke scene tvrde, jednostrano zavisna od prethodno datih informacija, nego, pre svega, od uloge čoveka u procesu stvaranja novih informacija. Ovo je od posebne važnosti za razumevanje uloge kritike u idejnom životu društva i u politici. Činjenica da se dominantni deo društva pojavljuje i kao proizvođač ideja i kao neimar sistema, a drugi, znatno veći deo, postaje oslonac njegovog kritičkog preispitivanja, samo potvrđuje da je svako društvo pa i ovo naše tako strukturirano da su moć, sredstva i mogućnosti razvoja i zadovoljavanja potreba veoma nejednako raspodeljeni. Otuda osećanja nezadovoljstva, nespokojstva, nemirna ponašanja, koja se kreću između stvaralačkih traganja i potpune skepse, na jednoj, otuda samozadovoljstvo, težnja za stagnacijom, konzervativizam, eshotološki prilaz svetu ideja, vrednosti i institucija, njihovo postavljanje iznad čoveka, njegovih potreba i njegovog uma, na drugoj strani. Iz ove polarizacije interesa nastaju sukobi već na elementarnom nivou činjenica, dakle već kod rutinskog informisanja: da li o nečem što se zbilo, što je negde rečeno, uopšte pisati, da li uopšte informisati? Otkud ovo pitanje kad se zna da su i neke činjenice ponekad veoma glupe? Nezgoda je u tome što i najgluplje činjenice obaraju genijalne teorije, diskredituju veoma stabilne i veoma moćne sisteme. Politički pragmatisti naslućuju da kritika nije stvar samo naučne analize na nivou Marksa i da ima ne manje važne elementarne nivoe.

Digitized by Google

Da li je moguće blokirati komunikaciju, sprečiti informisanje, a time i transfer umetnosti, nauke, rezultata tehnike, političkih ideja o novim prostorima slobode? Može li se to izvesti u lokalnim, regionalnim ili, pak, u međunarodnim razmerama, i zašto? »Savremeni Rusi«, još davno je sa ironijom pisao Gorki, »uopšte kao da putuju u Evropu samo da pogledaju kako se ona raspada, da ulove hoće li se uskoro rasuti u prah i pepeo.« Ova ponašanja uopšte nisu ni tipično ruska, niti pripadaju istoriji. Činjenica je da suviše rigidni sistemi ideja i društveni sistemi, ma koliko njihova inicijalna ideja bila velika, sami sebi izriču presudu. Sva savremena industrijska i postindustrijska društva, ukoliko hoće da prežive, moraju otvoriti mogućnosti kritičkog preispitivanja, korigiranja i transformacije, kako bi obuhvatila i artikulisala ogroman korpus promena koje teku u svim oblastima života. Staromodna apologetika danas ne deluje na čoveka ni onoliko koliko deluju farmakološka sredstva za smirivanje.

Pravo pitanje koje svi u našem društvu moramo postaviti nije — jesmo li za kritiku, za stalno otkrivanje i prevazilaženje slabosti, za stalnu transformaciju društva, nego ko će se baviti tom kritikom? Ko će da promišlja, ko će vlastitom delovanju da utvrđuje smisao, utvrđuje konzekvence i značenja? I površan pogled na našu stvarnost potvrđuje da su birokratizovane strukture u nas — ne samo u politici, koja je nešto češće izložena kritici, nego i u ekonomici, u medicini, školstvu, nauci i svim ostalim oblastima — ispunile očekivanja Marksa. Svi vrhovi organizacije, u svim domenima, shvataju i državu, institucije, društvo kao svoj privatni posed. Oni se kastinski korporiraju prema javnoj kritici, pružajući otpor čak i uvidu javnosti u rad institucija. Svi oni uporno restauriraju i konzerviraju privilegije, hijerarhijske odnose, moć upravljačkih struktura i u politički izmenjenim odnosima. Ja lično ne delim mišljenje da oni ne poseduju znanje, spremnost i sposobnost da racionalno i efikasno intervenišu, da se, koketirajući sa demokratijom i samoupravljanjem, efikasno služe i silom, kako bi rezultate nauke stavili u sopstvenu službu. Ne sumnjam da su sposobni da nađu mnoga rešenja i izlaze iz mnogih teškoća. Ja jedino ne verujem da će njihova akcija osloboditi stvaralačke resurse širokih slojeva radnog stanovništva, a, pre svega, mladih ljudi. Moć tih struktura nije takva da bi one mogle ukloniti socijalističko samoupravljanje, da bi mogle izmeniti demokratski institucionalni angažman, ali je dovoljno velika da doprinese razočaravanju, depresiji, letargiji običnog čoveka, i to u masovnim razmerama.

Naravno, kritike u nas ima, ali ona je stvar struktura moći. Profesionalna i politička kritika razvija kod običnog čoveka stalno osećanje krivice za dela koja nije počinio, ne bavi se stvarnim problemima i devijacijama, nego »izmima« čija je nomenklatura u nas gotovo nepregledna, i to na način na koji su crkveni oci iz čoveka isterivali đavola. Za takvu kritiku dovoljno je registrovati o kakvom je skretanju reč, stigmatizovati, otkloniti sumnju

Digitized by Google

u moguće vlastite slabosti, ubiti radoznalost i kritičnost u mišljenju. Tako kritičar postaje neposredno vlast koja sjedinjuje islednika, tužioca, sudiju i egzekutora u istom licu. Istina, »samokritika« u određenim trenucima, pa makar bila i neiskrena, pomaže, ublažuje osudu, a ponekad obezbeđuje i mogućnost da se ponovo dođe do mesta u hijerarhiji.

Ovih nekoliko napomena o kritici kakva ona ne treba da bude nema nameru da otkloni idejnu borbu, kritičko konfrontiranje. U stvarnom životu, društvene grupacije imaju različite interese i različite ideje koje su njihov izraz, imamo ponašanja koja recidiviraju prošlost, koja nas beskrajno udaljavaju od budućnosti ka kojom težimo. Potrebna je kritika svih tih pojava. Iz sukoba ideja, iz sukoba ponašanja, iz različitih pogleda, iz njihovih realnih i logičkih kontroverza, iz sposobnosti čoveka da ih kreativno sjedini i prevaziđe, iz njegove hrabrosti da preuzme rizik i odgovornost proizišlo je sve ono što u ovom svetu i društvu ima neku vrednost. Iz zatvorenosti, izolovanosti, mistifikacije političkog procesa mogu da proiziđu samo politička apatija, neodgovornost i odsustvo hrabrosti.

Otvorenost i kritičnost u elementarnim ćelijama društva jednako retko susrećemo kao i na najvišim nivoima, ali zato imamo poplavu kritizerstva. Dok kritika uvek pretpostavlja javnost, demokratičnost, otvorenost i odgovornost, koja ne razara ničije dostojanstvo, kritizerstvo je lišeno svega toga. Kritizerstvo je surogat kritičkog mišljenja zatvoren u čauru vlastite sterilnosti i anonimnosti, odsustva potrebe da se pripada drugim ljudima, da se ne živi samo u postojećim svetovima, nego i imaginarnim svetovima budućnosti. Iako je izraz i prirodna posledica nedemokratičnosti u ljudskim odnosima, ono je uvek i izraz individualne nesposobnosti i nespremnosti da se podnese teret sudbine čoveka današnjice.

4. Odgovornost — ali kakva?

Ako su takva dva slična i istovremeno različita čoveka, kao K. Marks i R. Mils, bili u pravu tvrdeći da su tajnovitost, zatvorenost, stroga selektivnost u izboru i promovisanju sebi sličnih, uz kolektivnu neodgovornost, pretpostavke reprodukcije birokratije i birokratizma, čini nam se da su već oni odgovorili na pitanja otkud su i zašto naše »kadrovske komisije« isuviše često bile tako srećne ruke u izboru ljudi zbog kojih danas moramo voditi ovu diskusiju tražeći izlaze iz krize u koju smo delom i zbog njihovog ponašanja zapali.

Ipak, ovo naše nastojanje koje se kreće pretežno u domenu politike i prava, i čiji je cilj onemogućavanje ponašanja koja pogađaju i društvo i radnog čoveka, ima ograničen domet. Zašto? Zato što se ni najpreciznijom kodifikacijom prava i odgovornosti nosilaca javnih funkcija neće suštinski izmeniti stanje. Tek kada

Digitized by Google

svi ljudi, ili bar njihova većina — nosioci javnih i odgovornih funkcija na prvom mestu — bez ostatka povežu sopstvenu sudbinu sa etičkim i idejnim principima, sa radnim čovekom, sa njegovom težnjom za slobodom, oni će u svojem ponašanju ostvariti vezu i sa jednom stvarnošću koja egzistira, ali i sa jednom budućnošću, sa njenim vrednostima koje se realizuju kroz njihovo vlastito delo. Ta odgovornost neće imati više onaj spoljni odnos prema drugima, nego i punu odgovornost prema samome sebi, prema onom najvrednijem i najhumanijem u sopstvenom biću. Takva odgovornost će imati isključivo etičku funkciju. Ovo naše nastojanje danas ima jednu sasvim drugu funkciju — ono traži puteve, mogućnosti i forme proširivanja represija na privilegovanu sferu, na strukture koje gotovo i nisu imale odgovornosti, ili, pak, veoma retko. Ali i to je značajan korak kojim se približavamo onom velikom etičkom cilju, značajan korak u pravcu istinske demokratizacije društvenih odnosa. Zato sve to zaslužuje našu punu pažnju i podršku.

Digitized by Google

Vladimir Cvjetičanin —
Boško Živković

Aktuelna pitanja razvoja i socijalističkog preobražaia poljoprivrede i sela

(Povodom naučnog skupa »Aktuelna pitanja poljoprivrede i sela u socijalističkom razvoju Jugoslavije«)

Teorijske rasprave *»Misao i revolucionarno delo Edvarda Kardelja«* bile su prošle godine posvećene problemima sela i poljoprivrede.[1]

Polazište svih ovih rasprava je bilo obimno i inspirativno Kardeljevo stvaralaštvo o ovim pitanjima. Organizatori su nasto-

[1] U okviru ovog programa organizovano je 7 rasprava koje su prethodile ovom skupu. Na Biotehničkom fakultetu Univerze »Edvard Kardelj« u Ljubljani raspravljalo se *o razvojnim aspektima korišćenja i zaštite poljoprivrednog prostora;* u Zadružnom savezu Jugoslavije o *individualnom gazdinstvu i procesima njegvog uključivanja u sistem društvene reprodukcije* (videti: »Glasnik poljoprivredne proizvodnje, prerade i plasmana« br. 12/82); u Zadružnom savezu Vojvodine je organizovan okrugli sto *o krupnoj robnoj proizvodnji u poljoprivredi SAP Vojvodine i društveno-ekonomskom položaju zemljoradnika,* (videti: »Savremenost« br. 12/1982); u Sarajevu *o stanju i mogućnostima razvoja poljoprivrede u brdsko-planinskom području Jugoslavije;* Okrugli sto *o delovanju socijalističkih subjektivnih snaga u razvoju društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi i na selu* organizovan je u Saveznoj konferenciji SSRNJ; u Institutu za naučna istraživanja »Agroekonomik« Poljoprivrednog kombinata Beograd organizovana je rasprava

Digitized by Google

jali da ne petrificiraju Kardeljevu misao nego da širokim okupljanjem stvaralačkih snaga iz nauke, politike i proizvodnje omoguće razmenu mišljenja o aktuelnom stanju i o mogućnostima prevazilaženja problema i protivrečnosti dosadašnjeg razvoja poljoprivrede i sela. Ishodište ovih rasprava je u osnovi afirmacija Kardeljevog dela i njegovog pristupa i metoda rešavanja ovih pitanja. Otuda bi se moglo reći da je ovaj skup bio i afirmacija naše izvorne strategije razvoja i socijalističkog preobražaja sela i poljoprivrede.

Rasprava na skupu je paralelno tekla na četiri okrugla stola o posebnim tematskim područjima.

I

Poljoprivreda je, naročito u poslednjoj deceniji, pokazivala znakove zaostajanja, nestabilnosti i neravnomernosti u razvoju. Ta činjenica je u raspravi *o poljoprivredi i strategiji privrednog razvoja i ekonomske stabilizacije* (prvo tematsko područje) različito objašnjavana i tumačena. Nije bilo jedinstvenog stava o uzrocima i pouzdane analize posledica tog stanja. Jasno je da su na zaostajanje poljoprivrede uticali neodgovarajuća pozicija poljoprivrede u privrednom sistemu, strategiji privrednog razvoja i nedoslednosti ekonomske politike u sprovođenju izvornog koncepta njenog razvoja i socijalističkog preobražaja. Radikalno je otvoreno pitanje: koliko su mere tekuće agrarne politike poslednjih godina bile svojim stvarnim učinkom u saglasnosti sa koncepcijom i strategijom socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela?

Raspravom je obuhvaćeno mnoštvo pitanja dosadašnjeg i osnovni elementi strategije budućeg razvoja poljoprivrede koje u ovom osvrtu ne možemo čak ni naznačiti. Raspravljalo se i o dokumentu Komisije Saveznih društvenih saveta za pitanja ekonomske stabilizacije *Dugoročni program razvoja agroindustrijske proizvodnje*. Osnovna opredeljenja tog dokumenta su podržana.

---

o nauci, transferu tehnologije i obrazovanju kadrova u samoupravnom razvoju poljoprivrede, (videti: »Nauka i praksa« br. 4/1982); u Institutu za jadranske kulture i melioraciju krša Sveučilišta u Splitu organizovan je naučni skup *o mestu i ulozi poljoprivrede mediteranskog područja u razvoju agroindustrijskog kompleksa Jugoslavije.*

Završni naučni skup ovog programa *Aktuelna pitanja poljoprivrede i sela u socijalističkom razvoju Jugoslavije,* održan je u Osijeku 27. i 28. januara ove godine.

Organizatori skupa su Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Zadružni savez Jugoslavije, Sveučilište u Osijeku, Privredna komora Jugoslavije, Savezni komitet za poljoprivredu i Sekcija za društveno-ekonomske odnose u poljoprivredi i na selu SK SSRNJ.

Digitized by Google

Problemi korišćenja poljoprivrednog zemljišta i zemljišne politike i s tim u vezi famozna kontroverza oko »zemljišnog maksimuma« su, izgleda, neizbežni deo svih aktuelnih rasprava o poljoprivredi. Stekao se utisak da i ovom prilikom ta rasprava nije mnogo koristila, nego je, naprotiv, više smetala njenom kvalitetnijem ishodu. Različitost stavova i nesaglasnost o nekim bitnim pitanjima bili su izraz aktuelnog stanja društvene prakse, a i stvarne nemoći naše agrarne misli.

Zalaganja za multidisciplinarni pristup analizi ovih pitanja ostala su bez dovoljno podrške. Zbog toga je Kardeljevo delo danas sve aktuelnije, inspirativnije i superiornije od njegovih kritičara, jer ga, pored ostalog, karakteriše upravo celovitost i multidisciplinarnost u pristupu razmatranju protivrečnosti razvoja društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi i na selu. Očigledno je, ne samo iz dela E. Kardelja, da se problemi i protivrečnosti ne mogu ni analizirati ni rešavati ako se proces razvoja proizvodnih snaga i rast produktivnosti rada odvaja od procesa razvoja društveno-ekonomskih odnosa. Unapređenje poljoprivrede (shvaćeno najjednostavnije kao rast produktivnosti rada angažovanog u njoj) ne može se ni po nekom automatizmu izjednačavati ni shematski deliti od procesa razvoja socijalističkih odnosa u toj sferi društvenog rada.

Osnovna strategija socijalizacije poljoprivrede, posmatrano kroz 25-godišnju praksu njene realizacije, i u današnjem vremenu je jedina alternativa. Ukazivano je u ovoj raspravi na mnoge nedoslednosti u sprovođenju te strategije, na kolebanja agrarne politike i protivrečnosti prakse. Te slabosti i nedoslednosti imaju uzrok i u sporom rastu fizičkog obima poljoprivredne proizvodnje, u nedovoljnom rastu produktivnosti rada, u neskladu agregatne ponude i tražnje za poljoprivrednim proizvodima, u rastućem deficitu takozvanog »agrarnog bilansa« itd. A usporavanje rasta proizvodnje i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa u poljoprivredi i na selu bili su, po oceni većine učesnika iz ove rasprave, jedan od bitnih uzroka aktuelnih privrednih teškoća. Otuda i logična teza da se u procesu stabilizacije privrede počne od stabilizacije odnosâ i reprodukcionih tokova u ovoj oblasti. Vidljivo je da stihijskom preraspodelom društvenih proizvoda u korist poljoprivrede neće biti zaustavljen proces njenog zaostajanja. U saopštenjima i u raspravi je naznačeno mnoštvo mogućih rešenja aktuelnih problema. Ukazivalo se na značajne neiskorištene rezerve i resurse u ovoj oblasti, ali i na potrebu promena u agrarnoj politici koje bi omogućile njihovo aktiviranje.

II

Društveni sektor poljoprivrede je zatvoren i uglavnom okrenut višim formama reprodukcije. Zanemareno je povećavanje proizvodnje primarnih proizvoda. Prerađivačka industrija je odvojena

Digitized by Google

od proizvođača sirovina a naročito od individualnih gazdinstava. Zbog toga se proizvodne mogućnosti te industrije nedovoljno koriste. Uticaj društvenog sektora na proces socijalističke transformacije odnosa u poljoprivredi i na selu je nedovoljan. Ovo su polazne ocene stanja u raspravi *o društvenom sektoru* (drugo tematsko područje), u kojoj su dominirala pitanja uzroka aktuelne stagnacije.

Neosporno je da društveno gazdinstvo treba i dalje razvijati na način koji će mu osigurati rast produktivnosti rada, povećanje površina i povoljnije uslove privređivanja uz »poštovanje delovanja ekonomskih zakonitosti«.

Sve bi to trebalo da omogući novi »veliki skok« proizvodnje (poput onog iz šezdesetih godina) i to i na površinama s kojima se danas raspolaže i s površinama koje će društveni sektor tek osvojiti. Da bi se to postiglo (posebno u stočarstvu, pa i u prehrambenoj industriji), treba stvoriti uslove da se može koristiti ceo raspoloživi fond, »uspostaviti i organizovati« tržište poljoprivredno-prehrambenih proizvoda i pri tom dovesti cene tih proizvoda u paritetan odnos (uz definisanje osnova za paritete, kako bi se, uz »dohodovnost osigurala i potrebna struktura proizvodnje«).

Naše krupno društveno gazdinstvo može i treba da izlazi na svetsko tržište hrane, tehnologije i znanja. Ovde je uslov efikasnosti razvoj odnosa zajedničkog proizvoda i dohotka. Izvoz znanja bi, uz izvoz dobara, trebalo da bude osnovni izvozni proizvod. Već danas u toj oblasti postoje komparativne prednosti koje valja iskoristiti.

III

U individualnom sektoru poljoprivrede naglo se smanjuje radno aktivno stanovništvo, a istovremeno se povećava kupovina faktora proizvodnje. Struktura poseda ostaje uglavnom nepromenjena, pa dolazi do raskoraka između modernih sredstava rada i malog, usitnjenog poseda. Povećava se broj nepoljoprivrednika kao vlasnika zemljišta (mešovita i nepoljoprivredna domaćinstva), a to, mada je u nekim područjima i slučajevima korisno, znači redukciju nekih vrsta proizvodnje (stočarstvo). Takozvana tržišno orijentisana individualna gazdinstva su malobrojna i teško se održavaju.

Sve je to, u raspravi *o individualnom gazdinstvu i procesima njegove integracije u sistem društvene reprodukcije* (treće tematsko područje), dalo povod za ocenu da su udruživanje, zadrugarstvo i kooperacija u krizi: ne samo da je broj udruženih proizvođača relativno mali, nego je i ekonomska osnova za reprodukciju tih odnosa sužena. Zato se ne sprovode stavovi Saveza komunista i odredbe Ustava SFRJ o položaju i udruživanju rada zemljoradnika. Zato i dalje ostaju otvorena krupna pitanja socijalnog položaja i socijalne sigurnosti individualnih poljoprivrednika (penziono i invalidsko osiguranje).

Digitized by Google

U raspravi je učinjen pokušaj identifikacije uzroka ovih pojava. Vidljiva je potreba za istraživanjem svih onih elemenata koji će dalje stimulisati zemljoradnike za nove vidove udruživanja i da, pri tom, treba posebno imati u vidu potrebu različitog pristupa pojedinim kategorijama zemljoradnika i njihovim objektivno različitim interesima.

Neophodno je, nadalje, jačanje postojećih organizacija zemljoradnika kao i osnivanje novih organizacija. To je bitan uslov za bolje korištenje zemljišta, reprodukciju stočnog fonda i uvođenje savremene tehnologije. A razvoj samoupravnih odnosa u tim organizacijama su pretpostavka za opstanak postojećih i razvoj novih oblika udruživanja. Praksa je pokazala da su poremećaji u razvoju samoupravnih odnosa u zadrugama (ograničavanje prava zemljoradnika) vrlo čest uzrok njihove stagnacije i dezorganizacije. I obrnuto: praksa pokazuje da samoupravno organizovanje organizacije zemljoradnika ostvaruju dobre rezultate u proizvodnji.

Vidljivo je bilo zalaganje za podršku ekonomske politike daljem materijalnom i kadrovskom osposobljavanju organizacije zemljoradnika. I to je bitna pretpostavka za povećanje proizvodnje i proizvodnosti rada na individualnom posedu, povećanje stepena robnosti te proizvodnje, porast dohotka i zadovoljavanje rastućih potreba savremenog sela.

Danas su posebno aktuelni Kardeljevi pogledi i njegov koncept zadruge agroindustrijskog tipa, sa razvijenim nepoljoprivrednim delatnostima, sa jednom modernom organizacijom rada koja će unapređivati ne samo proizvodnju nego i život i rad na selu U tom kontekstu posebno su značajne mogućnosti sela za veće zapošljavanje.

Uključivanje potencijala individualnih gazdinstava u tokove društvene reprodukcije podrazumeva i potrebu da se društvena gazdinstva a i celokupna društvena privreda, na osnovu vlastitog ekonomskog interesa, čvršće povezuje sa organizacijama zemljoradnika. U raspravi je potvrđena Kardeljeva ocena da je i danas spremnost organizacija udruženog rada prerađivačke industrije i velikih kombinata za povezivanje sa zemljoradnicima vrlo mala.

IV

U periodu socijalističke izgradnje desile su se krupne *socijalno-ekonomske promene na selu* (četvrto tematsko područje). Neumitno iščezava tradicionalna seljačka ekonomija, širi se moderna tehnologija obrade zemlje i uzgajanja stoke i menja se socijalna struktura sela. Kardelj je svojevremeno, analizirajući te promene, isticao da je industrijalizacija generator tih promena: radna snaga odlazi sa sela, primena modernih sredstava rada i savremenih metoda u poljoprivrednoj proizvodnji nameće i potrebu rekonstrukcije vlasničkih odnosa u poljoprivredi u pravcu njenog postepenog podruštvljavanja.

Digitized by Google

Mnoge od tih promena odvijale su se spontano, pa su se ovom prilikom javile i mnoge nepoželjne posledice procesa deagrarizacije. To je, čini se, bilo i osnovno težište kritike aktuelne društvene prakse u ovoj oblasti. Ti su stihijni tokovi i posledice i uzrok relativnog zaostajanja razvoja poljoprivredne proizvodnje na individualnom posedu, unutar koga se razvila složena vlasnička struktura. Stvoreno je više kategorija posednika u poljoprivredi čiji socijalno-ekonomski status određuje njegov odnos prema zemlji kao objektivu vlasništva i iskorištavanja.[2] Posledica je nizak stepen i intenzitet iskorišćenosti zemljišta, nizak nivo produktivnosti rada i, poslednjih godina rastuće neobrađene poljoprivredne površine.

Jedna od bitnih karakteristika naše agrarne strukture je i postojanje mnogobrojnih mešovitih domaćinstava. U savremenim ekonomskim uslovima javljaju se novi oblici mešovitosti koji pokazuju tendenciju stalnog vlastitog reprodukovanja. Nastaju i novi, do sada nepoznati, oblici mešovitih gazdinstava. Njihov odnos prema zemlji i poljoprivrednoj proizvodnji varira od slučaja nepotpunog iskorištavanja zemljišta do slučaja standardne obrade pa i specijalizirane, visokoproduktivne poljoprivredne proizvodnje. Ovom fenomenu je u raspravi posvećena prilična pažnja, pa bi se moglo tvrditi da su na ovom skupu dobrim delom prevaziđene predrasude o mešovitosti kao sporadičnoj i prolaznoj pojavi, koja je sama po sebi negativna i neprihvatljiva za društvo.

Sazreli su, dakle, uslovi za formulisanje nove zemljišne politike koja bi bila zasnovana na globalnom društveno-ekonomskom interesu i na prostornom planiranju razvoja. Tom bi se politikom moglo jasno diferencirati namena zemljišta za potrebe industrije, za poljoprivredu, za razvoj infrastrukture i za druge namene. Taj više puta naglašen zahtev za novom politikom korišćenja prostora i zemljišta koja bi se otrgla od tradicionalnih, prošlovekovnih dogmi i predrasuda, je vredan rezultat ove rasprave. Međutim, niti ovde, kao u sličnim prilikama ranije, nije naznačeno dovoljno validnih elemenata koji bi mogli sačinjavati tu i takvu politiku.

Nema razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa u poljoprivredi i na selu bez organizovanijeg i efikasnijeg delovanja organizovanih socijalističkih snaga društva. Tu dobro poznatu aksiomu je do kraja potvrdila rasprava na ovom skupu. Edvard Kardelj je na toj činjenici posebno insistirao i na njoj gradio bitne elemente koncepcije socijalističke samoupravne demokratije i socijalističkog preobražaja sela i poljoprivrede. Ocenjeno je da delovanje subjektivnih snaga u razvoju društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi i na selu nije nedovoljno efikasno. Uzrok je nedosledno i nedovoljno efikasna primena izvornih principa naše agrarne po-

[2] Procenjuje se da nepoljoprivrednici drže oko 10% obradivih površina, radnici seljaci od 40—50%, čisti poljoprivrednici oko 30% i starački domaćinstva oko 10% obradivih površina.

Digitized by Google

litike u praksi. To se posebno odnosi na bitne Kardeljeve postavke o agrarnoj politici. Ocenjeno je da je neophodno i dalje razrađivati teorijsku misao Edvarda Kardelja o socijalističkom preobražaju poljoprivrede i sela u cilju postizanja što veće njene faktične primenljivosti u konkretnim uslovima i prilikama sadašnje etape socijalističkog samoupravnog razvoja.

*

Ako je moguće formulisati opšti utisak koji se nameće iz ove razuđene i na momente vrlo dinamične rasprave, onda bi se moglo konstatovati da su i ovaj skup i serija pripremnih rasprava pokazali da je reč o zastoju u razvoju naučnih istraživanja društvenih procesa i promena u poljoprivredi i na selu. Otuda i nekoliko radikalnih zahteva za intenziviranje postojećih i pokretanje novih istraživanja, kako bi to koristilo u kreiranju agrarne politike i stvaranju uslova za prevladavanje sadašnjih teškoća u procesu ostvarivanja ustavnih načela u ovoj oblasti. U tom smislu preporučeno je Savetu Jugoslovenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja, da, kroz pogodne organizacione oblike, organizuje i koordinira izučavanje ove oblasti društvene prakse.

Kardeljeva misao i njegovo revolucionarno delovanje u procesu razvoja i socijalističkog preobražaja sela i poljoprivrede, trajna su osnova ne samo socijalističke politike na selu, nego i razvoja te i takve agrarno-teorijske misli u nas.

Ovaj skup i serija prethodnih rasprava dale su mnoštvo elemenata za odgovore na neka bitna pitanja razvoja poljoprivrede i sela, kao i mnoštvo povoda i predloga za akcije u ovoj oblasti. Naravno, poštujući zatečeno stanje naše agrarne teorije i prakse.

Digitized by Google

Dr Radoslav Stojanović: Sila i moć u međunarodnim odnosima

(»Radnička štampa«, Beograd, 1982)

Danas ne možemo govoriti o razvijenoj jugoslovenskoj teoriji međunarodnih odnosa, što može zvučati paradoksalno s obzirom na međunarodno-političku praksu naše zemlje. Istina, postoje vredna dela u ovoj oblasti društvenih nauka, međutim ako hoćemo da rezimiramo dosadašnji razvoj ove teorije u nas, možemo reći da su u njoj temeljnije obrađeni problemi istorijskog razvoja međunarodnih odnosa, a manje fenomeni ovih odnosa. I udžbenička (univerzitetska) literatura, iz želje da obuhvati totalitet međunarodnih odnosa, sasvim prirodno, prelazi preko nekih problema i kategorija međunarodnih odnosa.

Studijom *Sila i moć u međunarodnim odnosima* dr Radoslav Stojanović popunjava tu prazninu usmeravajući svetlost na fenomene sile i moći u međunarodnim odnosima. Autor je dvostruko zaintrigiran: prvo, značajem ovih fenomena u međunarodnim odnosima i, drugo, anglosaksonskom teorijom koja im je posvetila dužu pažnju (K. Rajt, Klod, Morgentau, Dojč, Švarcenberger i drugi).

Stojanović najpre analizira opšte pojmove sile i moći, kao i njihova značenja u različitim jezicima, jer često dolazi do njihove pogrešne upotrebe i u samoj nauci. On piše da je »društvena moć sadržana u sposobnosti za opstanak ili razvoj i proizilazi iz njih. Opstanak i razvoj zasnovani su na radu, odnosno čovekovoj sposobnosti da prirodne uslove prilagodi svojim potrebama. To bi bila fundamentalna osnova moći« (str. 25). Ovakva opšta definicija nema veliku teorijsko-instrumentalnu vrednost, mada upućuje na problem *opstanka.* Stoga autor izvodi uži, operacionalniji pojam političke moći. »Politička moć je sadržana u sposobnostima vladanja, nametanja svoje volje drugome, podređivanju ljudi ciljevima onoga ko njime raspolaže« (str. 27). Politička moć se kristališe u klasnoj i drugoj raslojenosti društva i kao takva vezana je za političku vlast, odnosno vladavinu. Ali ne postoji uvek uzročno-posledična veza između monopola vlasti i političke moći. Autor pravilno konstatuje

Digitized by Google

da »ona (politička moć) ne mora biti proporcionalna društvenoj moći, što potvrđuju bezbrojni primeri u istoriji...« (str. 27).

Ove politsociološke odredbe društvene i političke moći izvedene su iz društva u čijoj je političkoj organizovanosti država jedna od centralnih kategorija. U jednom konkretnijem smislu moguće je govoriti o odnosima unutar društva (klase, slojevi, grupe) i raspodele moći unutar njih, i, s druge strane, o međunarodnim odnosima kao odnosima između država, pre svega. Iz napred pomenutih određenja nas interesuju takvi sadržaji, kao što su: uticaj, »nametanje svoje volje drugima«, podređivanje. Da bi ih pobliže objasnio, prof. Stojanović analizira tipove odnosa između država: *saradnju* i *sukob*, kao dva sasvim različita oblika, i *indiferentnost*. Ovaj poslednji je gotovo iščezao sa svetske političke pozornice. Međuzavisnost je osnovna karakteristika savremenih međunarodnih odnosa. Za prvi tip odnosa (saradnju) karakteristično je da »svaka strana ostvaruje svoje interese bez štete po interese druge strane« i da »moć kao sila nije potrebna u takvim odnosima« (str. 37). U drugom tipu odnosa bitan sadržaj je narušavanje interesa druge strane, i onda se politička moć izražava kroz silu. Za prvi tip odnosa relevantna je društvena moć koja se manifestuje kroz celokupnu vrednost koju jedno društvo stvara i »emituje u međunarodni prostor« u materijalnom i duhovnom obliku. U sukobu politička moć u dosluhu je sa silom, odnosno sila je *način, sredstvo* i *put* iskazivanja političke moći (str. 81).

Često se kapaciteti društvene i političke moći izjednačuju ili dovode u stanje međuzavisnosti. Ali ljudska povest je puna primera njihovog indeterminizma. Mnogo organizovana društva koja su posedovala veliki kapacitet moći pokleknula su pred drugim društvima, iako ona ovu nisu posedovala, ali su zato imala političku moć izraženu u obliku vojne sile (moći). Istorija je verifikovala različite »aranžmane« društvene, političke moći i sile.

Autor dalje analitički pristupa determinantama društvene i političke moći. Društvenu moć, po njemu, određuju: teritorija i stanovništvo, ekonomska snaga, stepen integrisanosti društva, a političku — vojna sila, stanovništvo i teritorija, ekonomska snaga, društveno-politički sistem, ideologija.

Postavlja se pitanje, kolika je moć jednog društva, kako se može kvantitativno izraziti i da li je to uopšte moguće? Na tom planu vršena su značajna istraživanja s različitim rezultatima. Ali sva ona, čini se, težište stavljaju na elemente koji se zaista mogu izmeriti, a zanemaruju takve elemente, kao što su moral, patriotizam i uopšte spremnost stanovništva da brani »sistem«, što nije lako meriti ili je to čak neizvodljivo (str. 69—80).

Druga glava knjige obrađuje *silu*, najpre s teorijskog aspekta. Naime, možemo pratiti evoluciju filozofskog i naučnog poimanja sile, od njene apoteoze do negiranja svake njene uloge u društvenoj istoriji. Danas su za teoriju međunarodnih odnosa relevantne tri teorije o sili: realistička, razne varijante psihološke i marksistička teorija. Po Morgentauu, predstavniku prve teorije, »državnici i narodi mogu želeti slobodu, bezbednost, prosperitet ili samu moć... Ali kad god se oni bore da ostvare svoj cilj putem međunarodne politike, oni to čine putem borbe za moć. Na ovaj način, Morgentau promoviše silu u cilj i sredstvo, što je osnovna osobina »realističkog« pristupa međunarodnim odnosima« (str. 91). Psihološke teorije izvore sile i njenog ispoljavanja traže u čoveku, u njegovom destruktivnom instinktu, agresivnosti itd. »Klasici (marksizma) polaze od toga da je sila sredstvo politike, što znači da ona može biti podobna ili ne za postizanje društvenih ciljeva... sila je samo sredstvo (Engels)« (str. 105). Ovakvo poimanje sile naročito se suprotstavlja realističkom shvatanju koje apsolutizuje silu, a isto tako kritički se odnosi prema »krutom psihičkom determinizmu velikog dela psiholoških teorija«.

Sila je društvena pojava i, s obzirom na to, neophodno je utvrditi

Digitized by Google

koje društvene pojave je uzrokuju, kada ona nastaje, u kojim oblicima se javlja, kolika je njena uloga i značaj, da li je moguć njen nestanak iz međunarodnih odnosa? Sve su to relevantna pitanja za marksistički orijentisanu teoriju međunarodnih odnosa.

Autor se pita zašto države poseduju i primenjuju, zašto teže da nametnu svoju volju. »Jedini odgovor koji bi bio moguć na ova pitanja jeste konstatacija da države zavise jedna od druge, da su njihovi interesi u međuzavisnosti, te da njihova realizacija zavisi od odnosa sa drugim državama. Da li će se ti interesi ostvariti mirnim sredstvima putem saradnje ili putem sile u bilo kom njenom vidu zavisi od toga kako se taj interes može ostvariti« (str. 109). Pojavni oblici i metodi sile, s ciljem ostvarivanja interesa, veoma su brojni i razuđeni: ekonomska sredstva (ograničenja spoljnotrgovinske razmene, tehnološka i sirovinska zavisnost), politička sredstva (neprijateljska propaganda, ideološki pritisak, psihološki rat, terorizam, intervencija) i rat, koji podrazumeva upotrebu svih sredstava kojima jedna država raspolaže.

Prilazeći sili s istorijsko-empirijskog aspekta, prof. Stojanović analitički posmatra sistem ravnoteže snaga (ispravnije bi možda bilo reći — ravnoteža moći). »Ravnoteža kao politički sistem međunarodnih odnosa ima značaja za odnose u kojima preovladava politika sile« (str. 115), a »zasniva se na činjenici istovremenog postojanja većeg broja (najmanje dva) nosilaca političke moći, što stvara pretpostavku o uravnotežavanju sličnih kapaciteta moći« (str. 110). Moguće je zamisliti idealno stanje — da sve države sveta raspolažu približno jednakim kapacitetima moći, pa bi sve zajedno činile uravnoteženi skup — koje bi doprinosilo zajedničkom cilju-napretku. Takvi uslovi ne postoje pa »postojeće nejednakosti između država zahtevaju uravnoteženja na osnovu političke moći« ... »U političkom smislu ravnoteža snaga može se definisati kao stanje u kome proces koncentracije političke moći u jednoj državi dostiže nivo koji obezbeđuje da se izbegne poraz u slučaju oružanog sukoba« (str. 112). Istorijski gledano, mnogi ratovi, naročito širih razmera, posledica su »narušavanja« ili »očuvanja« ravnoteže snaga. Sistem ravnoteže snaga je latentni izvor sukoba, što se može reći i za »ravnotežu« između dva bloka i dve »supersile« danas. »Narušavanje« i »uspostavljanje« ravnoteže snaga su gotovo paranoične akcije uvećavanja političke moći koncentracijom vojne moći. No ispred ravnoteže ne može se staviti negativan ili pozitivan predznak »već se njen značaj mora ceniti datim istorijskim okolnostima«. Autor upotpunjuje sliku o sili i moći u međunarodnim odnosima analizom međunarodnih ekonomskih odnosa, koji čine osnovu ravnoteže snaga, zatim vrsta ravnoteže i metod uspostavljanja ravnoteže.

U trećoj glavi autor posmatra silu s aspekta društvenih sistema i upotrebu sile u njima. Sila je sredstvo imanentno kapitalizmu, za sopstveno održavanje, od njegovog postanka kao svetskog sistema do danas. Oblici upotrebe sile evoluiraju, od oružane sile do današnjih »tananijih« metoda. »To ne znači da ta »blaža« sredstva ne postižu isti efekat u porobljavanju naroda« (str. 198).

Pomisao da je moguća upotreba sila u odnosima između socijalističkih zemalja bila je svojevrsna jeres u socijalističkoj doktrini. Ovi odnosi su dugo smatrani idealnima (bratski, uzajamni, prijateljski). Međutim, upotreba sile u odnosima između socijalističkih zemalja postala je realnost našeg vremena. Kako objasniti ovu pojavu? Autor to objašnjava različitim nivoima društveno-ekonomskog razvoja tih zemalja, postojanjem različitih interesa, različitim istorijskim nasleđem. A savremena međunarodna praksa pokazuje da su uspostavljeni hijerarhijski odnosi, po osnovu kapaciteta moći, između socijalističkih zemalja, što stvara mogućnost konfliktnih situacija.

Od upotrebe sile, pa ni ratova, nisu imune ni nesvrstane zemlje

Digitized by Google

(u međusobnim odnosima), što se direktno kosi sa doktrinom i načelima za koja su se opredelile. Teška bremena nasleđa, nejednaki razvoj, interesi političkih vrhova su osnovni uzroci »poravnavanja računa« ovih zemalja.

U završnom razmatranju prof. Stojanović postavlja hipoteze o nestanku sile iz međunarodnih odnosa. Velike mogućnosti savremene civilizacije su takve da silu učine izlišnom u odnosima zemalja. »Zato je već u sadašnjem vremenu neophodno usmeravati svesno političko delovanje svih progresivnih snaga... kako bi se sprečavala upotreba sile« (str. 231).

Napred izneta interpretacija pokazuje da smo pred studijom čiji je doprinos teoriji međunarodnih odnosa veoma velik.

Za ovu studiju je posebno karakterističan pokušaj pisca da marksistički osvetli takve fenomene, kao što su sila i moć. Autor nedvosmisleno ukazuje na to da ove kategorije nisu samonikle i samorazvojne pojave, već da su uzrokovane drugim društvenim pojavama, kao i da uzrokuju — druge. Da su one istorijske, da se na različitim nivoima društvenog razvoja različito manifestuju, i stoga, u hipotetičkom smislu to su pojave koje imaju svoj kraj, u međunarodnim, i društvenim odnosima uopšte.

Svetislav Jović

Dr Anton Perenič: Relativna samostojnost prava (Prispevek k marksistični teoriji prava)

(Center za samoupravno in normativno dejavnost, Ljubljana, 1981, strana 148.)

»Pravo je norma, pravo je vrednost, pravo su društveni odnosi, pravo je splet normi, društvenih, psiholoških pojava i vrednosti, pravo je sredstvo politike, pravo je ideologija, pravo je značajan element čovekove kulture« — tim nizom definicija i dilema počinje Pereničeva monografija i tako slikovito najavljuje da je njeno težište na pitanju šta je tipično za pravo ili, rečeno još određenije, koja »bitna svojstva pravu određuju njegovu specifičnost, a time i relativnu samostalnost u odnosu prema drugim pojavama«.

Autor na to pitanje odgovara tako što odmah u uvodu, u kratkim potezima, pokazuje kako se prema njemu odnose osnovni pravci pravne ontologije. Te pravce on deli na prirodnopravni, pozitivističko-normativni, sociološko-ekonomistički i integralni. Pregled tih pravaca i njihova kritička analiza dovode ga do zaključka da je specifičnost prava u njegovoj posebnoj kategorijalnoj strukturi, to jest »u tipičnim svojstvima njegovog normativnog sklopa koji se obrazuje uz posredovanje ideje i stvarnosti«. Specifičnost i relativna samostalnost prava su, dakle, dati u njegovoj normativnosti, kao oni elementi koji tek omogućavaju da se pravni odnos pravno shvati i uredi.

Zatim se autor zadržava na specifičnim svojstvima modernog prava. Tim svojstvima smatra opštost, apstraktnost, formalizam i sistematičnost. Te karakteristike obrađuje na dva načina: s jedne strane, osvetljava ih na nivou pojmovno-imanentne analize, a, s druge, suočava ih s društvenom datošću iz koje one izrastaju, koju osmišljavaju i u koju se potom stvaralački vraćaju. Ova opšta teorijska izvođenja svojstava modernog prava i njihove sraslosti sa strukturnim elementima modernog društva dopunjena su poglavljima o odnosu između prava i politike i odnosu između prava i ideologije.

Kad autor na nivou pojmovno-imanentne analize raspravlja o specifičnim svojstvima modernog prava, on najpre govori o opštosti. To svojstvo definiše u smislu shvatanja koje opštost ograničava samo na subjekte. Za opštu normu

Digitized by Google

je karakteristično da se obraća neodređenom broju lica koja su definisana odgovarajućim opštim znacima. Time se pojam opštosti postavlja iznad raznolikosti individualnosti i značajan je element savremene pravne tehnike. To znači da opštost sadrži kvalifikacijske znake za bilo koji subjekt koji se nađe u položaju predviđenom pravnom normom. Opštost autor raščlanjuje i kao vrednost, koja se sastoji u tome što se pravni subjekti tretiraju jednako i nepristrasno. U smislu tog shvatanja opštosti, proširuje se i osnovni aspekt teorije o pravičnosti.

Opštost je u tesnoj vezi s apstraktnošću. Pojam apstraktnosti izražava i potvrđuje i ona pravna norma koja se simbolima i konceptima izdiže iznad konkretnosti, i time stvara model ponašanja u budućim društvenim odnosima. Iz toga proizilazi da apstraktna pravna norma obuhvata tipske karakteristike željenog ponašanja, čime pokazuje kakvo treba da bude buduće konkretno ponašanje. Tim povodom autor takođe konstatuje da apstraktnost nije samo neutralno svojstvo prava, već je svojstvo koje omogućava da se ostvare neke značajne vrednosti savremene »pravne civilizacije«. Te vrednosti su predvidljivost, pouzdanost i sigurnost.

Nužna posledica opštosti i apstraktnosti je pravni formalizam, preko kojega se u konkretno-aplikativnoj ravni prava ostvaruju oni ciljevi i one vrednosti koji su ugrađeni u opštost i apstraktnost prava. Pravna pouzdanost, pravna sigurnost, pravna jednakost i pravičnost mogu se, prema tome, postići samo ako u toku primene prava dosledno otklanjamo sve one posebnosti konkretnog (pojedinačnog) slučaja koje je opšta i apstraktna pravna norma svesno zanemarila.

Za moderno pravo posebno je karakteristična i sistematičnost, kao ono svojstvo po kojem se pravo bitno razlikuje od drugih normativnih sistema. Glavna svojstva modernog prava su jedinstvo, koherentnost i potpunost. Ona imaju tri značajne funkcije: na apstraktno-regulativnom nivou upozoravaju na nedostatke, protivrečnosti i nelogičnosti, do kojih dolazi pri oblikovanju opštih pravnih akata; na konkretno-aplikativnom nivou omogućavaju da individualne odluke reprodukuju vrednosti i ciljeve koje izražavaju opšte i apstraktne pravne norme, a kao elementi pravnog sistema one su ishodište pravne nauke.

Pojmovno-imanentna analiza svojstava modernog prava nije značajna samo kao raščlanjavanje normativne strukture prava, koje je organski sraslo sa savremenim društvom, već ima težinu i kao raščlanjavanje prava kao sredstva koje se bar u određenom smislu može tretirati kao samostalna pojava. Ako pravo proučavamo pod tim vidnim uglom, nas zanima u čemu su njegova normativna svojstva, na koji su način ta svojstva međusobno povezana i kako deluju. Poznavanje i upoznavanje prava kao normativnog sredstva omogućava da pravo-sredstvo promišljeno i dosledno primenjujemo. Time izbegavamo sporedne i nepredviđene posledice, koje pravo ima uvek kad previdimo kakva su njegova normativna svojstva. Pri tom mi se — kao asocijacija — za razmišljanje nameće pitanje — da li na toj osnovi ne bi ipak bilo mogućno razviti »čistu« teoriju prava. Ta teorija ne bi bila osamostaljena (očišćena) u Kelzenovom značenju te reči, već bi bila samo jedan od elemenata celovito zasnovane opšte teorije prava.

Pojmovno-imanentnoj analizi specifičnih svojstava modernog prava sledi njihova društveno-transcendentna analiza, koja ima dva dela. U prvom se autor načelno pita gde i kakvo mesto pripada pravu u okviru društvene strukture. U tom odeljku posebno obrazlaže zašto shemu baza — nadgradnja shvata kao jedinstvo u kojem se činjenice i vrednosti ne mogu mehanički razlučivati. Činjenice i vrednosti su za njega celina (ljudska praksa), u kojoj se misao izvodi iz činjenica, pa se potom u njih delatno vraća. Što se tiče društvene utemeljenosti specifičnih svojstava savremenog prava, za njega je

Digitized by Google

odlučujuća okolnost da je tek specifična pravna struktura ono što može pravno obuhvatiti činjenice kao deo društvene baze. A na drugoj strani, ta specifična pravna struktura nije nešto što se činjenicama nameće, već je to struktura koju činjenice iziskuju, traže. Kao što je pojmovno-imanentna analiza pokazala, ta struktura je specifična, pa se stoga i ne može svesti na odblesak činjenica. S tim u vezi, autor konstatuje da su potreba i nužnost pravnog regulisanja imanentne činjenicama, a izražava ih i oblikuje čovekova misao, koja je deo prakse. I dalje: »Ta misao, tada u obliku specifične društvene norme, vraća se činjenicama i pravno ih osmišljava, a čovekovo ponašanje usmerava ka postavljenim ciljevima, kako ih anticipira čovekovo stvaralaštvo. Čovekovo pravno osmišljavanje činjenica proističe iz same strukture činjenica, ali onako kako ih shvata čovek kao stvaralačko biće.«

Predmet drugog dela analize je materijalistička geneza pojedinih specifičnih svojstava modernog prava. Ako se ograničimo samo na neke ključne konstatacije, onda povodom opštosti pomenimo da se u »uslovnom društvu« neizbežno morao oblikovati opšti pravni subjekt, jer se inače ne bi mogao ostvarivati pravni promet. Opštost pravnog subjekta se ne potvrđuje samo u građanskopravnim odnosima, već ona postoji i na području javnog prava. Na tom području je opštost nužna već zbog toga što u društvu u kojem vladaju zakonitosti tržišta mora delovati takva javna vlast koja se pokazuje kao neutralna i koja je, na izgled, iznad društva. Tako determinisani univerzalni pravni subjekt je ujedno i jamstvo čovekove slobode, koliko je ona objektivno moguća s obzirom na dostignuti stepen istorijskog razvoja društva.

Tim putem autor obrazlaže i apstraktnost, koju u celini možemo shvatiti samo kad je povežemo sa društvom koje prožima zakon viška vrednosti. U takvom društvu nužno postoje predvidljivost i pravna sigurnost koje obezbeđuje tek apstraktnost prava. Tako je, na primer, pravna sigurnost osnovna društvena vrednost zbog toga što ona omogućava (učvršćuje) uređenost i sigurnost osnovnih ekonomskih odnosa, sigurnost prometa dobara i sigurnost lica koja su nosioci ekonomskih interesa. Autor, dalje, upozorava da se predvidljivost i pravna sigurnost učvršćuju i u onim granama prava u kojima nema tesne neposredne veze između ekonomskih i pravnih faktora. Pri tom on objašnjava da ekonomski faktor determiniše druge faktore neravnomerno i samo kao faktor koji se potvrđuje tek »u poslednjoj instanci, ali tada neizbežno«.

Savremeni ekonomski i drugi društveni razlozi utemeljuju i formalizam prava. Formalizam omogućava da opštost i apstraktnost postanu pravno utvrđeni elementi. Pravni formalizam je, prema tome, značajan i u toku primene prava, kad obezbeđuje da se činjenice vrednuju onako kako je unapred predviđeno opštim i apstraktnim pravnim normama. Slično važi za sistematičnost, koja se, isto tako, ne može obrazložiti i shvatiti samo novim filozofskim strujama, već u poslednjoj instanci zavisi od savremenog društva i njegovog produkcionog sistema, koji iziskuje usklađeno, homogeno i pouzdano pravo.

Autor je svestan toga da se specifičnost i relativna samostalnost prava ne mogu u celini utemeljiti a da ih ne uporedi još i s pojedinim pojavama u strukturi globalnog društva. Takve pojave su, recimo, društvene klase, država, politika i ideologija. Od njih on odabire politiku i ideologiju i proučava ih u odnosu prema pravu, i obratno. Za ove dve pojave se odlučuje naročito stoga što smatra da se one obično najizrazitije suočavaju s pravom i doprinose njegovoj genezi i delovanju, a na drugoj strani one otežavaju da se otkrije u čemu su njegova specifičnost i relativna samostalnost.

Obziri prema prostoru koji mu je stajao na raspolaganju diktirali su autoru da svoje istraživanje ne proširi i na pitanje prava

Digitized by Google

u socijalizmu. I pored toga, on je i na tom području razrešio nekoliko sadržinskih i metodoloških problema. Tako je ukazao na to da do suštine prava u socijalizmu »nećemo moći prodreti ovakvim ili onakvim objašnjavanjem i tumačenjem misli, već jedino dugotrajnom i napornom analizom strukture toga prava«. Međutim, pri tom treba imati na umu da će ta analiza biti mogućna tek kad se razmotre posebnosti modernog prava, to jest ona njegova svojstva koja izlaže, osmišljava i obrazlaže Pereničeva monografija. U prilog tom stanovištu govori i spoznaja da u socijalizmu još »važi isto načelo kao i pri razmeni robnih ekvivalenata, menja se jednaka količina rada u jednom obliku za jednaku količinu rada u drugom obliku«, i zato »jednako pravo još ima buržoaske granice« (Marks).

Težište raspravljanja o pravu i politici, politici i pravu je u tome što politika mora voditi računa o svojstvima prava kad njime uređuje društvene odnose. Tu nije reč samo o tome da politika ima u vidu »tehnička svojstva prava«, već ona mora biti svesna činjenice da su specifična svojstva prava uvek genetički i funkcionalno povezana s odgovarajućim produkcionim i društvenim sistemom. To znači da pravo sme obuhvatati samo one političke odluke »koje nastaju kao čovekov, doduše slobodan, ali ipak objektivno uslovljen, saznajni rezultat onih društvenih odnosa koji iziskuju pravno regulisanje, jer bez njega (to jest prava — napomena M. P.) ne bi bilo mogućno stvaralačko posezanje u njih«. U tom odeljku nalazimo još neke zanimljive komplekse problema, kao što su pravo kao sredstvo politike, pravna racionalizacija politike, pravno ograničavanje politike, primena prava (pravna tehnika ili politika) i pitanje odnosa između pravne tehnike i politike.

Sličan utisak ostavlja i raspravljanje o dvostrukoj sprezi prava i ideologije, ideologije i prava. Autor konstatuje da je pravo jedno od značajnih sredstava kojima se ostvaruju ideološki opredeljeni ciljevi. Razume se, pravo, pri tom, nije neutralna društvena tehnika koja prenosi bilo kakvu ideološku odluku, već je normativni kompleks konkretnih društvenih odnosa, tako da se njime može postići samo ono što je i objektivno mogućno. Na to polazište se nadovezuju poglavlja u kojima se autor bavi još i ideologijom uz pravo i u njemu, pa zatim ideološko-vrednosnim elementima interpretacije prava i pitanjem u kojem je smislu moderno pravo element čovekove otuđenosti i neljudskosti.

Monografija Antona Pereniča svojim kvalitetom predstavlja značajan doprinos marksističkoj teoriji prava, koja se tek razvija. Njena vrednost je već u tome što se suočava s najvažnijim i savremenim tokovima pravne misli koje veoma kritički i stvaralački procenjuje. Pri tom je autor dosledan i svestan toga da se specifična svojstva modernog prava, kao što su opštost, apstraktnost, formalizam i sistematičnost, mogu razumeti tek kad se raščlane i obrazlože u odnosu na istorijski dati sistem društvenih odnosa. Autor, tako, ne samo što otkriva i utvrđuje ono u čemu je normativna sadržina specifičnih svojstava prava, već ga zanima i pitanje zašto su ta svojstva nastala i u čemu je njihova kreativnost. Tu širinu u razmatranju prate besprekorna sistematičnost i metodološki jasan način proučavanja građe.

Kako je već navedeno, autor stoji na stanovištu da otkrivanje specifičnosti pojava koje doprinose oblikovanju prava još ne znači otkrivanje i specifičnosti i samoga prava. U skladu s tim saznanjem, pravo je za njega normativna kristalizacija činjenica (društvenih odnosa) i društvenih vrednosti: specifičnost prava je, prema tome, tek u onom elementu koji omogućava tu specifičnu kristalizaciju, to jest u pravnoj normi i njenim karakteristikama.

S ovim izoštrenim izvođenjem autor se aktivno uključuje u savremena jugoslovenska nastojanja, koja na nivou opšte teorije prava čine naročito klasična normativna

Digitized by Google

i sintetičko-integralne teorije prava. Klasična teorija stavlja naglasak na pravnu normu koju na nivou načela, doduše, društveno utemeljuje, ali tu organsku sraslost prava s društvom zaboravlja, bar u određenoj meri, kad raspravlja o pojedinim pravnim institutima i normativnim elementima prava. Među sintetičkim teorijama pojmovno je najjasnija integralna, koja pravo shvata kao splet društvenih odnosa, vrednosti i normi; ta tri elementa su za pravo jednako značajna i sama po sebi imaju takva svojstva da su zbog njih za pravo relevantna. Integralnoj teoriji se ne može prebacivati da previđa povezanost pravne norme sa društvom i društvenim pojavama, ali treba uputiti prigovor onom njenom delu u kojem se pravna norma obrađuje u istoj ravni sa društvenim odnosima i vrednostima. A ako tako postupamo, znači da zanemarujemo specifičnost pravne norme naspram društvenih odnosa koje ona uređuje i naspram društvenih vrednosti koje učestvuju u njenom obrazovanju. Iz tog ugla gledano, Pereničeva monografija je i stvaralačka kritika, pa je stoga značajna i kao teorijsko i metodološko ishodište, koje omogućava da se pravna pojava (fenomen) i njene karakteristike (specifičnosti) dalje istražuju i osvetljavaju.

Marijan Pavčnik

Grupa autora: Prirodno bogatstvo zemlje i mogućnosti njegovog korišćenja

(Ekonomski institut Ekonomskog fakulteta, Sarajevo, strana 396)

U redakciji dr Vlaha Bubice Ekonomski institut Ekonomskog fakulteta u Sarajevu objavio je obimniju studiju na oko 400 stranica o prirodnim bogatstvima Jugoslavije i mogućnostima njihovog korišćenja. Rad je publikovan u okviru makroprojekta »Koncepcije dugoročnog razvoja Jugoslavije do 2000. godine«, a njegovi su autori, Vlaho Bubica, Safet Čičić, Vojna Jakšić, Branko Kurpijel, Božo Knežević, Pavo Ramljak, Zoran Barbarić i Mihovil Vlahinić, poznati eksperti za ovu oblast, odnosno za materiju prirodnih resursa.

Studija ima devet opširnijih poglavlja u kojima se razmatraju značaj prirodnih resursa u privrednom razvoju, kao i posebne okolnosti, bitne za pojedine vrste prirodnih resursa, zatim, kako su ti resursi korišćeni dosad, šta se može očekivati u budućnosti, šta valja činiti da se sva ta bogatstva racionalnije eksploatišu itd. Tako su, posle uvodnih napomena, u pojedinim poglavljima obrađena sledeća pitanja: u prvom poglavlju — značaj prirodnih resursa i kritički osvrt na njihovo stanje i globalne probleme (u skladu sa savremenim dostignućima nauke i znanja u nas i u svetu), u drugom — zemljišni resursi, u trećem — mineralni resursi, a u tom okviru: neki aspekti strukture mineralnog bogatstva na bazi njegove ekonomske ocene, energetske mineralne sirovine, metalične mineralne sirovine, nemetalične sirovine, geološka istraživanja kao faktor razvoja i korišćenje domaćih mineralnih resursa (ovo poglavlje je i najobimnije), u četvrtom — vodni resursi (vodno bogatstvo, stanje zagađenosti i problem zaštite voda, hidroenergetski potencijal Jugoslavije, plovni putevi, korišćenje voda i vodoprivredni bilans, kao i neki važniji globalni zaključci i predlozi o vodnim resursima), u petom poglavlju obrađena je problematika šumskog fonda, u šestom — ostali prirodni resursi (izuzetne prirodne lepote, primarni biljni i divlji životinjski svet), u sedmom — neka pitanja eksploatacije prirodnih resursa i zaštita životne sredine, u osmom — prirodni resursi i proizvodna orijentacija zemlje, a u devetom, poslednjem,

Digitized by Google

autori su izložili osnovne mere koje bi društvo trebalo da preduzima i okolnosti kojima bi trebalo da se rukovodi u gazdovanju resursima u celini.

Kako je poznato, u nas je neposredno posle rata vladalo uverenje da smo izuzetno bogata zemlja prirodnim resursima raznog porekla i namene. Kasnije je preovladalo pesimističko stanovište, a i danas mnogi u nas smatraju da smo, nasuprot tome, siromašna zemlja u prirodnim resursima, kako u pogledu njihove raznovrsnosti tako i bogatstva; na primer, da oskudevamo u rudama itd. U skladu s ovim poslednjim tvrđenjem je i rezonovanje da je dobro što smo se prekomerno bili orijentisali, na primer, na uvoz nafte, ma koliko nas sada takva orijentacija skupo stajala, jer smo — kažu pobornici ovog mišljenja — sačuvali naše oskudno prirodno blago: ugalj i drugo za kasniji period, za buduće generacije, koje će delom i otplaćivati sadašnje dugove Jugoslavije.

U studiji Ekonomskog instituta Ekonomskog fakulteta u Sarajevu se i eksplicite iznosi jedna, takozvana srednja linija, zapravo tvrđenje da u nas ima za sadašnji obim i način proizvodnje, posebno industrijske, relativno dovoljno sirovina i reprodukcionih materijala. Međutim, ističu autori, ti resursi nisu dovoljno istraženi ni istraživani, posebno poslednje dve decenije gotovo su »presušili« izvori finansiranja geoloških istraživanja, niti su, pak, naši prirodni resursi racionalno eksploatisani, u skladu s danas poznatim i primenjivanim tehnološkim rešenjima, u cilju racionalnije upotrebe sirovina i reprodukcionih materijala. a ni u skladu s raspoloživim količinama sirovina, koje, ipak, nisu rasprostranjene u izobilju. Iz ove analize sledi i zaključak autora da se u narednim godinama, bolje reći decenijama, geološkim istraživanjima mora pokloniti veća pažnja, a isto tako i racionalnijoj eksploataciji prirodnih resursa, i to svih vrsta: energetskih, mineralnih, vode, šumskog fonda, zemljišta, odnosno tla, itd.

U knjizi se konstatuje da je, na primer, 1976. godine u Jugoslaviji udeo uvezenih proizvoda u reprodukcijskoj potrošnji iznosio 14,5%, a učešće ukupnog uvoznog sadržaja u finalnoj potrošnji — 24,4%, u investicionoj potrošnji — 29,9%, a u izvozu — 20,5%. Poznato je da uvozni sadržaj u domaćoj proizvodnji i potrošnji iz godine u godinu varira, ali na bazi višegodišnjeg praćenja autori zaključuju da se sada u nas reprodukcijska potrošnja zasniva na domaćim izvorima sa oko 78—85%, finalna potrošnja sa oko 75%, a investiciona sa oko 70%, i da su ove relacije gotovo obrnute od onih u Japanu, Belgiji, Holandiji i nekim drugim zemljama. Međutim, kod nafte, crne metalurgije, metalske i hemijske industrije uvozna zavisnost se kreće i oko 50%, i to, pre svega, zbog toga što smo pedesetih godina zanemarili razvoj sirovinske proizvodnje, a ne zato što smo oskudni u resursima i za delatnosti pomenute četiri grane. U ovom slučaju, kao uostalom u celoj knjizi, analiza je zasnovana na resursima u razmerama Jugoslavije, dok su, međutim, kako je poznato, odstupanja po republikama značajna u odnosu na jugoslovenski prosek, pa otuda i uvoz onoga što se može inače proizvoditi u zemlji, ali van »svoje« republike. Mada se ne bavi detaljnije tim pitanjem, ova studija, upravo i sa ovog, bilansnog stanovišta Jugoslavije, odnosno bilansiranja po republikama i pokrajinama, može imati velik značaj i za analizu danas opštepoznatih problema oko takozvanih platnih i deviznih bilansa republika i pokrajina; naime, u slučaju kad jedna republika uvozi za devize, i to znatno skuplje, ono što druga izvozi, a od toga obe imaju direktnu štetu.

Analizirajući problematiku prirodnih resursa, način njihovog korišćenja, kao i savremenu republičko-pokrajinsku dimenziju, autori na jednom mestu konstatuju, mada to čine pomalo »evazivno« — »... da u proteklom periodu nije u našoj zemlji dovoljno pažnje posvećeno proučavanju prirodnih resursa, niti je bila izra-

Digitized by Google

đena celovita dugoročna strategija — politika prema prirodnim resursima, postavljena na kompleksnijim i multidisciplinarnim osnovama, u kojoj bi u punoj meri došli do izražaja najširi društveni interesi, i koja bi obezbeđivala sveobuhvatan pogled na ukupan sistem resursa, imajući istovremeno u vidu i specifičnosti svakog od njih. Nije bilo pravih i osmišljenih napora u cilju zaštite i razvoja prirodnih resursa, u smislu održavanja prirodnih zakona ravnoteže«. U skladu s ovom konstatacijom, autori su u zaključnim razmatranjima detaljnije ukazali na sadržinu onog što nazivaju strategijom razvoja prirodnih resursa i implicite naznačili društvene subjekte koji bi tome trebalo da se posvete.

Iz toga dela knjige na kraju ovoga prikaza reći ćemo da posebnu važnost ima ocena autora da prirodni resursi, zbog svog velikog društvenog značaja, imaju, odnosno treba da imaju, tretman dobra od opšteg interesa, a s obzirom na njihove specifičnosti i polivalentne funkcije, nameće se potreba donošenja posebnih privredno-sistemskih rešenja za neke aspekte prirodnih resursa, kao što su: specifični organizacioni oblici, pitanja vezana za opštekorisne funkcije, utvrđivanje i raspodela prava i obaveza između privrednih organizacija i društvene zajednice, odnosno šireg kruga interesenata, povezivanje svih zainteresovanih u cilju obezbeđenja sredstava za globalne i zajedničke aspekte istraživanja i razvoja resursa, kao i njihove zaštite itd. Dalje, autori kažu da je od bitnog značaja iznalaženje odgovarajućih institucionalnih rešenja, koja bi omogućila efikasno i koordinirano upravljanje sistemom resursa, kao i pojedinim njegovim delovima. I konačno, oni konstatuju da se nameće potreba iznalaženja dosta složenih i specifičnih rešenja za utvrđivanje i zahvatanje rente, koja postoji u manjoj ili većoj meri gotovo kod svih vrsta resursa. U završnim delovima studije autori su detaljnije izložili i niz mera ekonomske politike, koje bi trebalo da deluju u pravcu efikasnijih istraživanja, zaštite i korišćenja prirodnih resursa, naglašavajući da za neke aspekte prirodnih resursa politika mora biti orijentisana na dugi rok — nekoliko decenija, pa čak i zahvatiti period od sto godina.

Milentije Pešaković

Digitized by Google

Digitized by Google

R4 9394

CENA 60.– DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

PERIODICALS
Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

PERIODICALS

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY

B0005686 78

Digitized by Google

Digitized by Google